

માનસ

સર્જન અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

પુસ્તક પહેલું અંક પહેલો

જાણેવ ૧૯૯૧

— આ એકમા —

કેશવ હર્ષદ શ્રુવ : ઝવેરચંદ મેઘાણી • રમાણલાલ દેસાઈ • વિશ્વનાથ
ધનસુખલાલ મહેતા • કિસનસિંહ ચાવડા • સુન્દરમ્ • કેશવરામ શ
ઉમાશંકર જોષી • જિતુભાઈ મહેતા • અનંતરાય રાવળ • વિજયરાય

માનસી

સર્જન અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

વર્ષ—૨૫૩

૧—૧

પૂર્ણસંખ્યા . .

૧

માનસી મંદિર

રવાપરી રોડ

ભાવનગર

ધ્યાનમંત્ર

૧. માનસીસ્તોત્ર

હું પરમવિદુષી છે અને પ્રજ્ઞાવનયા - અમ વિદ્યાસેવીઓની મનો-
હર માત સરસ્વતી. અમારાં ચિત્તને જ્ઞાનમાર કરનારી ભારતી હું, એને
જ્ઞાનતેજે દીપાવતી પ્રજ્ઞાચર્યવતિની હું, એ જ્ઞાનની સરસિકા વિખ્યાત
વૈષ્ણવી પણ હું ન. 'યેવ તારાં વજ્ર છે અને યેવ તારાં વપુન્મેવ
હંસવાદન પણ. એ પાર્વત્યે એ પ્રકારે એ પ્રભાવે કરીને હું વિધિભરી
છે, વસ્ત્રધિની છે હું કીપાસકોની, એમનાં કોટિકોટિ વિધનો નાચ
કરનારી કમ્પાકકાક્ષી પણ છે.

તારે વરા છે નજવના આધ્યત્મનરૂપ વેદ, અનન્યચિન્તનરૂપ
ઉપનિષદ, ધર્મશાસ્ત્ર અને ન્યાય, પ્રજ્ઞાવિદ્યા અને યોગવિદ્યા; એમ ન
તારે વરા છે સર્વ પ્રકારનાં અનુભવ જ્ઞાનવાન અને સકળ રસાલ
નૃત્યતાલ. અમારી વિદ્યાકલ્પઓમા રાખના ને મધુર સવાદ છે, ને દુહા
ખાયા અને કવિતકયાઓ છે, જેને હોમેદ અને નાદવૈશવ છે તે
સર્વેય, અમારાં મનના વિવિધ અર્થિર્ભાવરૂપ એ સુધે, હે માનસી !
તરંગો ન છે તારા મનસ્સરના, તારા પરમવિશાલ પ્રચાંત મનસ્સરના.

તારા ધન્યજન્મ પ્રીતિજાગૃત એટલે વૈરાપાથન વાદમીદિ અને
વેદવ્યાસ, નૈમિની અને સુતપુરાણિક, મટ્ટાચાર્ય અને કવિ કાલિદાસ.
અમને, દેવી ! એ રસધિઓનાં રસપિંડ તો આપને, એ જ્ઞાનનિધિઓને,
જ્ઞાનકવિ તો આપને, એ વાચસ્પતિઓને અનુવર્તિએ એવી વાણી યે
આપને, આપને, એટલે એ વરણનો પામેલા અમે યથારાત્રિમતિ તારાં
સેવન સર્વ રમણે એકનિષ્ઠાથી કરીએ, તારો નયકાર સર્વ કાળે એકરાગે
ખેલાવીએ.

['ઓખાદરણ'ની આયસ્કવિને સૂરેસરે]

વિષયદર્શન

પુસ્તક : ૧

અંક : ૧.

ખાગેજ : ૧૬૬૧

સર્જન

વિ. ૧

સર્જન

ખલિલુલ્લાહી (હાલો)

૧. મુદિસઆઠ (રમઝુલાલ વ. દેસાઈ) ૭
૨. વિરાટની પગલો ('મુન્દરમ') ૮
૩. કોયગ્રને (પ્રતલાલ) ૧૦
૪. 'વાચમર્થોનુધાવતિ' : પૃથ પૂરક (અવલોકિ) ૧૦

કતી છબે મુંગાં (નવલિકા)

કવેચંદ મેધાણી ૧૧

ખાલુ દેકારા (નાટિકા)

હસારાંકર ભેલી ૨૦
કવિકંતુ : પૂરક (મધુચંદા) ૨૬

નાની સરખી, પછા આદત (નિબંધિકા)

'વિનોદકાન્ત' ૩૭

ખાલુના મુલકમાં (પ્રવાસચર્ચન)

નાનુભાઈ પ્રવાસાંકર મહેળા ૪૪
અપમાન બાલ : પૂરક (નરસિંહરાવ) ૫૩

નિબંધો

બલદને હરણુ ધાવે છે (નાટ્યસંયોધન)

દિ. બ. દેરાવલાલ દર્શદરાય મુવ	૧૭
બુદ્ધિમાન અને ધર્મિષ્ઠ : પૂરક (કિન્દુચુરયત્)	૧૬
નંદરાંકરની નવલકથા (સાહિત્યવિવેચન)				
વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૧૭
કલ્પનાતું જ્યત : પૂરક (વિલિપ્તમ બ્લેક)	૧૦૨
ચુરુન (પ્રાગીવિજ્ઞાન)				
જિતુભાઈ પ્ર. મહેતા	૧૦૩

નિકેય

મનોરમ મંદિર (એક સુમનભાલા વિશે)

વિજયરાય વૈધ	૧૧૩
સુન્દર ચિત્રમાલા (એક ચિત્રસંગ્રહ વિશે)					
ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૧૧૬
આદિકવિની પ્રસાદી (રામાયણવિષયક)					
અનંતરાય મ. રાવળ	૧૩૧
મુગાળરાની કથા (આખ્યાનવિષયક)					
કેશવરામ કાશીરામ ચાચી	૧૪૧
શિષ્યકંઠક અને સખાકંઠક (બે વિવેચનત્રયો વિશે)					
વિજયરાય વૈધ	૧૪૬
પરિચાલિકા (અંશપરિચય)					
વિ.	૧૬૨
સહયોગીઓ (સાગવિજ્ઞાન)					
વિ.	૧૬૮
બીમરાવનું લાલિત્ય : પૂરક (કૃષ્ણરાવ ભોજાનાથ)	૧૭૬

દેવનિ

૧. અથ મંજલમ્ (વિ. - બ. રાવળ) :	૧૭૮
૨. ભાષા અને સાહિત્ય (વિ. વૈધ - દિ. ચાવડા)	૧૮૪

૩. નાટક અને ચલચિત્ર (ઇ.) ૧૬૭
૪. વિજ્ઞાન (સ. ક.) ૨૦૦
૫. પત્રકારત્વ (વિ.) ૨૦૩
૬. જંઘલય અને જંઘલપ્રકાશન (વિ.) ૨૧૨
૭. વાસ્તવિકા (વિ.) ૨૨૦

મંદૂપા

૧. નવલકવિરોધ ૨૨૯
૨. સામયિકોમોધી ૨૩૭
૩. જંઘલય ચિન્તાન ૨૩૬
૪. પ્રકીર્ણ ૨૩૯
વર્ણાનુક્રમણી (લખાણોની મૂલાકારી ક્રમે યાદી) ... ૨૪૦

૬ માનસી ત્રેમાસિક લઝી : વિનયરાય ક. વેલ; સંપાદકાવાને નામે; રવાપરી રોડ : લાલનગર (કાઠિયાવાડ). ... લેવજમ : રૂપિયા પાંચ; દેશાવર, ૩. ૯; ૧૯૬૬, ૩. ૧૧.

શાખાઓ

અમદાવાદ : ડુમાર કાર્યાલય, રાયપુર

મુખાઈ : મેઠલ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની : પ્રિન્સેસ રોડ

કચ્છ : પ્રો. કાલરાય રં. મોહં; નં. ૧૮, ગુલ્તાતનગર

પત્રકારની સૃષ્ટિમાં

૧. ૨૧. સી. પી. સ્કોટ

[નૂતન એમના અસ્તિત્વમાંથી]

પોતે સાંજે છને ઠકોરે ઓફિસમાં આવ્યા જ હોય. આવીને, પોતે કે. જી. એ જેલે લખવાનો હોય તેના અત્રલેખની તૈયારી શરૂ થઈ જાય. જી. એ તેવાં મસમોટાં કામોની આડે પછા. આ કામને પોતે દીલમાં નાંખતા જ નહિ કેમ કે 'મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન'નું અસ્તિત્વ જ, તેમના મનથી, એની પત્રનીતિના આદ્ય ધર્મસાધનરૂપ, અને, સમજૂતીકર્તા કે વિરોધમય પણ એક પ્રખળ અવાજરૂપ, એ અત્રલેખને ખાતર હતું. જાણી, અત્રલેખ પોતે લખ્યાં એટલે એ વેદવાક્ય સમાન, એક વલણપણ તેમનું નહોતું; જિલ્લા, મહાનગરો ભેડે તે અર્થવા અને થર્મા બાદ જરૂર પડે લખાણ સુધારવા કે ફેરવવા પણ હંમેશા તત્પર રહેતા. જી. એ બાબત, પત્રના હિતને ખાતર આખા ય તંત્રીમંડળ પાસે સખ્ત મહેનત વખતે-કવખતે લેતા, ચોક્કસાઈ અને નિયમન પણ આકર્ષ પળાવતા, આપખુદ લાગે તેવા આત્રહી પણ આ વિષયમાં કોઈ વાર જનતા. એ જ આત્રહી સ્વભાવ તેમને પ્રેરતો, પાકટ વધે પણ કોઈ નવા વિષયનો અભ્યાસ લાભ ઉત્સાહથી આદરવા, પોતાના પત્રના પ્રેમને ખાતર, પોતાના પ્રિય વ્યવસાય માટેના સદસિમાદને કારણે. પોતે વક્તા નહોતા, પણ લખે ત્યારે તો એ અવાજ સમુદ્રગર્જન સો. ધેરગંભીર અને પ્રભાવશાળી જનતો. લખાણ, શું પોતાનું કે શું પત્રનું, પણ સજ્જ સરળતાવાળું અને શુભ અને ગૌરવશીલ હોય એની હરહમેશ કાળજી રાખતા અને રખાવતા.

પત્રનો પ્રચાર વધે તેમ પોતે ઇચ્છતા, પણ, મુખ્યત્વે તો એવી દૃષ્ટિએ કે પ્રચાર વધે તેમ તેના વિમારો વધુ ફેલાય સમજાય અને અસર કરે. બાકી, આવક વધારવા તેમણે કદી સિદ્ધાંતને અસરમાં મૂક્યો નથી. એક વાર કોઈ મહાનગરો પત્રનું અમુક લખાણ અમુક રીતે લખીએ તો મહેરાત-દારોનો સહકાર વધુ મળશે એમ કહેવું, તેની વાત એક મિત્રને કહ્યા બાદ સ્કોટ સ્કોથ ઉદ્ગાર કાઢેલો: "મને તો એ સાંભળીને એક યધું કે એને જોડીમાંથી ઝાલીને પછાડું દાદરેથી દેઢો." આમ પ્રસંગોપાત્ત ઉત્તર થતા ત્યારે બહુ થતા પણ એ સિવાય તો એમની વાણી અને લેખન, બંનેમાં સમતા અને સાંતિ જ વધુ રહેતી—કડકપણે લખતા ત્યારે પણ કદી ભારખોજ ખોષને નહિ.

માનસ

સર્જન અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

પૃ. ૧ : અંક ૧

સર્જન

૧

“ન હોતું” અસત્ય ન સતે હતું ત્યારે” ... આપણે અનુભવીએ છીએ તેવી ‘દિવાકાલદોરે ગૂંથી’ દસ્યસદિ નહોતી તેથી ‘સત્’ નહોતું—કે પે ‘ધએલું’ નહોતું. પણ અસતે નહોતું: આપણા આ રોજના સામાન્ય અનુભવથી નિરાણું એવું કેંક તો—વણસરછ સદિ કહેવા જેવું કેંક, ‘આણું’ એટલે કે જે અસ્તિત્વમાં આવનાર છે, ‘તુચ્છ’ વડે કહેતાં માયા વડે આચ્છાદિત એવું કેંક તો—હતું જ હતું. ... કેવું એવું સ્વરૂપ ? ... અધિકારના એકેકથી ગાદા ઘર પર ઘર અને એની ઉપર વળી વધારે ઘર, અગણ્ય ને અતિશય ગાદા ઘર—એકેક થું ચીટકીને જાહેતા અધારનાં જાણે દળવાદળ. તમિસ્ત્રાની એ ગોટાળમૂંચણીમાં, એની . બીતરમાં જીરિજીરે, અણુજતા અપ્રકટ અન્યક્ત રૂપે, આ સમસ્ત વિશ્વતું આધિકારણ દરવાણું એવું કશુંક (એને દ્રવ્ય કહેવું ? ચૈતન્ય કહેવું ?)—જાણે વળરૂપ કે ના, એવું નહિ; જાણે જ્યોતિર્મય વળ કે એ પણ નહિ, એવું કશુંક—વાયુના અભાવે પોતાની મેળે જ આસોચવાસ લઈ રહેલું, પોતાની સ્વયંભૂ અપરિચિત શક્તિના જ જળે કરીતે નિરંતર ને નિરવધિ, નિરવધિ ને નિરંતર સ્વર્પા કરતું હતું.

તેણે એમ ને એમ સુર્યા ક્યું હોત, એ ઘડીથી આજની ઘડી સુધી. પણ, પોતાના અંતઃસ્વરૂપની કાંઈક અકળ અદ્ભુત આવશ્યકતાને કારણે, પોતે એકત્વનો જે અનિવર્યનીય આનંદ માણતું હતું તેને અખંડ રાખીને, દ્વંદ્વમય ચિત્રવિચિત્ર સૃષ્ટિ (કે,—કોને ખબર છે ?—સૃષ્ટિઓ) રચવાની તીવ્રાતિતીવ્ર એવણા એ પૂરમપ્રકાશિત, એ સદૈવ સુરાયમાણ આદિતત્ત્વમાં જાગી. આપણા દ્રષ્ટાવરોમાંના એક નારાયણુન્નવિ ક્ષણવાર જાણે ગણિતી પણ જાનીને કહે છે તેમ, એ તત્ત્વે—એ પરમ પુરુષે પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપના ચારમાંથી ત્રણ આગને અખંડિત રાખીને, ચોથામાંથી અનંતકોટિ બ્રહ્માંડની રચના કરી.

કેમ કરતાં એ રચના થઈ ? અનાદિકાળથી અધ-તમિસ્રે વીંટાયલા એ તત્ત્વોના તત્ત્વમાં, નિજસ્વરૂપના અત્યંત એકાગ્રતાયુક્ત ચિંતનમાંથી, સુદીર્ઘકાલીન અડોલ એ ચિંતનમાંથી, તપાયે જ જતા એ આદ્ય ને ઉગ્રતમ તપના મહિમા વંદે કરીને, ‘મનના એ પ્રથમ રેતસ’ના—સર્વપ્રથમ એ સર્ગખીજનાં—અમિત-પ્રભાવે કરીને, અંતઃસ્થ હિરણ્યગર્ભમાંથી તેજની સેર પછી સેર ફૂટીફૂટીને, પેલાં અભેદ સરખાં અધારપડને ભેદતી ચાલી—એ પ્રત્યેકને સૂક્ષ્મ કે રસાયણે પ્રકાશમાં પત્તરી નાંખતી વાદ્યે ગમ. દ્રિય નેજની એ સેરો એ કાળે આમથી તેમ, આડી અને અવળી, ઉપરનીએ. સર્વત્ર કિરણુજલરૂપે પ્રસરી. તે પ્રસરી તેમતેમ, તેમાંની કટલીક ખીજ નાંખનાર અને વૃદ્ધિ કરનાર પણ નીવડતાં, એમાંથી આ ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિનું સર્જન થયું. એ થતાં, જ્યાં મર્ત્યમર્ત્વના કે રાત્રિદિનના ભેદ નહોતા, એવા ભેદ ઝાળખવાતું સાધન સુધ્ધાં નહોતું, ત્યાં આકાશ વર્તાયું, વાયુ વાયો, પૃથ્વી અને પાર્થિવ તેજતિમિર પણ ઉદ્ભવ્યાં.

મહોન્નતલ, શક્તિનિધાન હિરણ્યગર્ભની સ્વધા આમ અહીં પ્રસરી અને પ્રયતિ ત્યાં રહ્યો : તેની લીલા આ તરફ, નીચે, શાખાને રૂપે, આપણા સકળ વિનાશી દસ્ય જગત તરીકે વિસ્તરી અને

અવિનાશી એવો એ પોતે પરબ્રહ્મ કે પરમ ચૈતન્યને રૂપે પેલી તરફ, ઉંચે, પોતાને મૂલરૂપે, હતો ત્યાં—હતો તેવો ને તેવો જ રહ્યો.

. ૨

કલાકૃતિના સર્જન પહેલાં પણ, પ્રારંભે નથી હોતું અસત્ત્વ અને નહિ સત્ પણ. આપણે સિદ્ધિરૂપે બોધએ છીએ તે કાવ્ય કે ચિત્ર કે પ્રતિમા જેમ પ્રારંભે હોતું નથી, તેમ તેતે કૃતિ અસતતમાંથી એટલે શૂન્યમાંથી પણ રચાતી નથી. રચનાઈ આદિતત્ત્વ કલાકારમાં અવ્યક્ત રસબ્રહ્મને સ્વરૂપે નિરંતર સ્ફુર્પા જ કરતું હોય છે. એ રસબ્રહ્મ અર્થાત્ રસાત્મા કેવો હોય ? ... હજી નિરંજન નિરાકાર; હજી સ્થિરાસ્થિર સલિલ જેવો કે સલિલમય પ્રકાર જ; બાહ્ય સંસારની ઉપાધિના તુચ્છે કરીને ગાઢાધકારે ઢંકાઈ રહેલો—પણ, સ્વભાવિમાંથી પ્રતિષ્ઠિત, શબ્દ રંગ અને પદ્યર જેવા પદાર્થોથી વિલક્ષણ, પોતામાં રહેલી અપરંપાર શક્તિના સ્ફુટાસ્ફુટ ભાનવાળો; આણુધ્યા દે દે, ઘાટોને પોતામાં ધારતા માટીના પિંગ્ગ જેવો.

કલાકારના એ આત્માથી પણ એકલતા ગ્રાંથો વખત સહેવાતી નથી. પોતાના સ્વરૂપની કોષ્ઠક નિગૂઢ અણુસમગ્રતી દુર્દમ આવર્યકતાને વશ મતો, અંતર્ગત કોષ્ઠ અવિરત સુતીત્ર ચિંતનશીલ એકાગ્ર તપશ્ચર્યાનો ધન્ય તાપ અનુભવતો કલાસર્જકનો આત્મા અપૂર્વ સર્જનો કરવા આતુરઆતુર બને છે, પોતામાં નિત્યે પ્રવહમાન, કેટલીક વાર ધૂમ્કતી, કોષ્ઠ વાર તો ઉજળતી અનુભવાતી સિંચાણને ચૂર્ત કરવા અતિ પ્રવ્રત થાય છે.

તે પ્રવ્રત થાય છે ? કે, તેની પાસે પ્રવ્રતિ કોષ્ઠક કરાવે છે ? ... કાણ કહી શકે ?

કલાસર્જન શરૂ થાય ન થાય ત્યાં તો, સર્જકની ત્યાર લગણુની બાહ્ય ઉપાધિઓ તેનાથી દૂર સરકવા લાગે છે, તેના

ચિત્તને આવરતાં ખીજાં તિમિર પણુ— સર્જન યશે ? નહિ યાય ? ક્યારે યશે ? ને કેમ ? કેવું ? એવીએવી તેની અગાઉની મૂંઝવણો ય— નાશે છે એના સાન્નિધ્યમાંથી. ... હવે, જ્યોતિર્જ્વલના ગોળ જેવા તેના ચિત્તમાંથી જ્યોતિનું કિરણ પછી કિરણ પ્રાદુર્ભવીને, આગલા અધકારમાત્રને ફેડતું, તેની કલમને પીંછીને ટાંકણાને, મધ્યવિષમ શૂંગારાદિ રસે ભરેલ સર્જન તણે સુનિર્ણીત ધ્યેયે પ્રેરું જાય છે, સ્થેયંથી ધૈર્યંથી દોરું જાય છે.

એવી દેવી કણોનો પરિપાક એટલે આપણાં કલાસર્જનો : આપણાં રામાયણ અને શાકુંતલ, આપણું અર્જુન, આપણો તાન્ત્રમહાલ.

એ સર્વે આપણાં ઉત્કૃષ્ટ સર્જનોમાંનાં ત્રણયાર—ઉત્કૃષ્ટ, પથ, બિણાં

પરબ્રહ્મમાંથી વિસ્તરેલી સૃષ્ટિનું તેમ રસાત્મામાંથી વિસ્તરેલી સૃષ્ટિનું આ ગહન સત્ય છે કે—ને તે સૃષ્ટાનો આ સ્વભાવ જ છે છે કે— આત્મસ્વરૂપનાં સર્વેદનો પૂરેપૂરાં પોતાની કૃતિમાં અવતારી દેવાં નહિ, નિજસ્વરૂપમાં વિલસતા એ નિગ્મનંદને સ્વયં હિરણ્યગર્ભ પણુ ચતુર્થારીજ બહાર પડવા દે છે, તો રસના હિરણ્યગર્ભને ય અન્યથા વર્તવાની આણુ જ હોય ને ? પરિણામે, આપણા મહાકવિઓએ જે અક્ષરવાણુ ઉચ્ચારી, આપણા મહાયિત્રકો અને મહાશિલ્પીએ સ્થૂલ જગતમાં જેજે અદ્ભુત સર્જન કર્યાં, તે તો છે એમના તેતે કણોના અસૌકિક અનુભવનો વિવર્તમાત્ર; અને એ વિવર્તે, એમના આદ્યસ્વરૂપના અર્ધામાંથી ય અર્ધા બાગનો.

એવાં એ ખંડસર્જનો શનકો વીત્યા છતાં હજી આપણને રસલીન કરે છે, તો એની અખંડતા તે શી હશે ? કેવીક હશે ? આ ગંધી ખંડસૃષ્ટિ આપણને હમ્મરો વર્ષથી, એના અણુકેસ કોણગ્રઓ છતાં આનંદ આપે છે, તો તેના મૂલરૂપ બ્રહ્મની અખંડતા શી હશે, કેવીક હશે ?

સર્જન

ઉમાશંકર જોષી (મુંબાઈ)

‘મંગીત્રી’ એ કાવ્યસંગ્રહ અને ‘સાપના શારા’ એ પ્રગટવાના
નાટકસંગ્રહના કર્તા.

ઝવેરચંદ મેઘાણી બી. એ. (મુંબાઈ)

‘સૈરામટ્ટની રસધાર’થી માંડી ‘પલકારા’ સુધીના સંખ્યાબંધ
કથાઓના કર્તા; ‘જન્મભૂમિ’ તંત્રીમંડળના મુખ્ય કાર્યકરોમાંના એક.

નાનુભાઈ પ્ર. મહેતા (ભાવનગર)

જે. એમ. સિંઘદેવ ‘રાધદર્શી’ કે ‘ધ સી’ (‘દરિયા ખેડનારાઓ’)
વગેરેના આધારકર્તા.

પૂજાલાલ (પોંડીચેરી)

અધ્યાત્મશુદ્ધી કાવ્યોના કવિ.

રમણલાલ વ. દેસાઈ એમ. એ. (બારા)

સમકાલીન ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ અગ્રિમ નવલકથાકાર. ‘દિવ્ય ચક્ર’
વગેરેમાંનાં એમનાં ગીતો-ભજનો સ્વરચિત છે. એમનો કાવ્યસંગ્રહ થોડા
સમયમાં છપશે.

વિનોદકાન્ત બી. એ. (ભાવનગર)

હિન્દીમાં ‘પ્રભાતના રંગ’ના કર્તા.

સુન્દરમ્ સ્નાતક, ગુજ. વિદ્યાપીઠ (અમદાવાદ)

હિન્દીમાં, ‘કાવ્યમંગલા’ તથા ‘ક્રિયા સંગતતી’ હટ્ટી વાણીના કર્તા.

૧. સૃષ્ટિસમ્રાટ (રમણલાલ વ. દેસાઈ)

‘ ‘ સૃષ્ટિની બચરાત ઉતરતાં પ્રગટતા દિવ્ય પ્રભાવનું મંબુલરવ ભક્ત.

૨. વિરાટનો પગલી (સુન્દરમ)

આત્માના આવાસે પ્રભુપગલી પડે છે; પડે છે, અને પછી
એકથી વધુ ચમત્કાર થાય છે.

૩. કોયલો (પૂર્ણલાલ)

કોયલામાંથી હીરો થાય છે; કુકર્મીમાંથી યે મહાત્મા થવાય છે એવો
ધ્વનિ પણ આ કાવ્યનો સમન્વય.

૪. છતી છલો મૂંગાં (ઝવેરચંદ મેઘાણી)

બે બાળકોનું મૂંગું દર્દ આલેખતી નવલિકા.

૫. બારણે ટકોરા (ઉમાશંકર જોષી)

સેદમય વાતાવરણની ક્ષેણાન્ત નાટિકા.

૬. નાની સરખી, પણ આફત (‘વિનોદકાન્ત’)

છાપું ન મળ્યાનાં માઠાં પરિણામ.

૭. બરફના મુલકમાં (નાતુભાઈ પ્ર. મહેતા)

સ્વ. ડૉ. નાન્સેનની પ્રવાસવાર્તા (એમને વિશેની માહિતી
‘મંબુલા’માં છે.)

ભક્તિલહરી

સૃષ્ટિસમ્રાટ

: શાગ સોરક :

વિરમે તિમિર ભરી બધરાત,
ઉતરે ઉપાયુમિત પ્રભાત— વિરમે૦

મેઠ સુષુપ્તિ પ્રમાદભર્યાં મન,
નવજીવનમાં કરે નિમજ્જન,
બલ સૌંદર્ય સમાધિ વિરાજન,
જીતે દિવ્ય પ્રતાપ— વિરમે૦

નયનવૃષ્ટિ ઉખા વીચિ જીલી,
આત્મકમલ ઉઘડ્યું પૂર જીલી,
બંસી અનાહત રસીલી ગુન્જે,
શબ્દબ્રહ્મ તણી વાત— વિરમે૦

કામ ક્રોધ ભય લોભ વિકાતાં,
અભય અખંડાનદે ગાતાં,
દિનનિશ રમમસ્તીમાં નહાતાં,
શમી ગયા ઉપાત— વિરમે૦

સવિતુ પ્રભુનાં ભર્ગ વરેણ્ય,
મંગલભર વેરતાં કુમકુમ,
જ્યેષ્ઠિ અમકે અગમગ અનુપમ,
અનવધિ રસસંપાત— વિરમે૦

ઉઘડ્યું એક અનંત સિંહાસન,
દિવ્યમુકુટ દેઠ ઉતરે પાવન,
નટીનટ નાચે છુમછુમ, બની એ
સૃષ્ટિ તણા સમ્રાટ— વિરમે૦

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

વિરાટની પગલી

મારે આતમને આવાસ પ્રભુ તારી પગલી પડે,
મારા અંતર આંગણુ માંહ મગન કેરી આંધી ચડે.

વાળી જૂડી મેં મંદિર સાદે કર્યાં,
જારીજારીએ તોરણફલ મર્યાં,
તારાં આસન સ્નાં મેં ખડે ધર્યાં,
મીઠ માંડી હું ખારણિયે જિભી તારા પંથ લહું,
સ્ના પંથ ને આસનિયાં સ્નાંસ્નાં જોષ રહું. ૧

એને કુંડળ કનમહી લળકે,
એતું અંજર શું ચપળા ચમકે,
શીળા શુક સમું એતું મોં મલકે,
માથે મોરમુગટો ને હાથે એને બંસી હશે,
તારી ભૂત એવી રે વારેવારે મન વસે. ૨

ધારી સાંઝતણા પડદા જિતર્યા,
ધૂપદીપનાં તેજસુગધ મટ્યાં,
તારા આવ્યાના ના પડ્યા ય પડ્યા,
ચાકી આંખ મીચાતી રે કાયા હો જિંબર પે,
મન પૂછે વધીરું રે પ્રભુ શું ન આવે હવે? ૩

કાળી રાત ચઢી સમરાંગણુમાં,
તારાં ફૂલ સુકાયાં શું દો રણુમાં,
ધન ધોર ચઢ્યા મળી શું ધણુમાં,
હું વાયુના વાતા રે ધસે મારે આંગણિયે,
'હું છું આળ્યો રે આળ્યો રે' ગાળે કોષ ખારણિયે. ૪

મારી આંખ ખુલે શમણું શું લહે,
કોણ આળ્યું દશે મન શોચી રહે,
ત્યાં તો 'આળ્યો છું આળ્યો હું તારે ગૃહે.'

ફરી સાદ એ ગાળે રે છબું મારું મન ફેરે,
શું એ સામે જ આવ્યા કે ઊંડે મને પ્રશ્ન હોય. ૫

તારા મંદિરમાં ક્યમ પેસીશ હું ?

તારા આસન શું ક્યમ બેસીશ હું ?

તારા ભોજનથી ક્યાં ધરાધરા હું ?

ખખડાટ દસી પૂછે સવાલ કે સામું ઊભી,
કોઈ મૂર્તિ વિરાટની શું રહી નભભાલ ચૂની. ૬

ધનસ્થામનણું તન વસ્ત્ર ધર્યાં,

મોઢે તેજતરંગ હવાના ભર્યાં,

ધૂમકેતુનાં કુંડળ કાને ધર્યાં,

સ્વર્ગગંગાની માળા રે મેરૂતણી હાથે છડી,
માથે આભનો ધુમ્મટ રે આતે કોની મૂર્તિ ખડી ? ૭

પ્રભુ, મંદિરનાં મેઘન કુંડ,

દેયું ચીરી તારા તહોં પાપ ધૂં,

તારે યાજ માતું બધું જાયું ભૂં,

પ્રભુ, કૃપાની કંઠા રે ગિજાતું હું પંથ મહોં,
ભલે રૂઢપે આત્યા સ્વીકારીશ તો ય સહી. ૮

ખોલી અંતરના ગઢ બેઠ રહું,

વળાચાતની પળપળ વાટ લહું,

ત્યાં તો વીતકની કશી વાત કહું ?

પેલી મૂર્તિ વિરાટ મટી અશુભ શી સાવ થઈ,
સરી અંતરને આગાર ઝળાહળ બ્યોત રહી. ૯

મારે આતમને આવાસ પ્રભુ તારી પગલી પડે,

મારા અંતર આંગણમાં ય મગનકેરી આંધી ચડે.

સુન્દરમ

કોયલાને

શાદ્દલવિકીરિત

કાળા કાઞ્જળ કોયલા ! મન રખે નૈરાશ્ય તું સેવતો,
લાખો યત્ન કર્યા છતાં ય તજતી ના કાલિમા આ તને
તેથીઃ બાલ્ય ક્ષણે ઉપાય નહિ આ કાર્યેઃ મહામાતને
હૃદયે ગૂઢ ઉડાણમાં જતું ધટે; ન્યાં કીમિયો પ્રેમનો
કાયાને પલટાવશે; અણુઅણુ કાળા મટીને થશે
ગોરા, તારકતેજને લગ્નવતા; ને ભંશરાં દૂગળાં
અગો વજ્રસમાં મની કઠિનતા કાળો તણી છેદશે,
ને ન્યારાં પરમાણુએ વિલસશે ચંદ્રરિમતો ઊમળાં.

સૂણી હીરક નામ પાગલ જની લોકો બધા દોડશે
દારિદ્રો દહનાવવા; હૃદયમાં ઉન્નત આનંદનો
યાશે; આતુર દર્શનાર્થે વિરલા બૂખડને ફાડશે,
નિદ્રા ને શ્રમ વિરમરી; નૃપશિરે તારા પ્રભાછંદનો
અંકારો જયલેખ; મૌનમહિમા અંધારમાં ગાજશે
એકાંતે તવ વા, તું કૌસ્તુભ જની વિખળુકરે રાગશે.

૩૦ : ૩ : ૧૯૩૪

પૂર્ણલાલ

‘વાચમર્થોનુધાવતિ’

લોકિક સાધુ જનની, વાણી અર્થની પુઠે પળી નય,
આદ્ય શુભિજ્ઞની, પલ્લુ, વાણી પુઠે અર્થ સદા ધાય.

(મ. ન. દિ. તું ‘ઉત્તરરામ’)

—સવભૂતિ

છતી જમે મૂંગાં

“આજે શાક કેવું થયું છે, રમેશ ?”

“સરસ, મોટાભાઈ.” આઠ વર્ષનો રમેશ પિતાની સામે જોઈ જોઈ.

“અને દાળ કેવી, મંજરી ?”

પાંચ વર્ષની મંજરીએ જવાબ આપતાં પહેલાં રમેશ માથ તરફ આંખો માંડી. રમેશે નાક ઉપરથી માથા ઉરાડવાને મિથે આંગળી નાકના ટેરવા પર લગાડી. એ જોઈને ઝટપટ મંજરી ખેલી ઉઠી : “દાળ પણ બહુ મજાની થઈ છે, મોટાભાઈ !”

“મ.....ઝા.....ની !” ચૂલા પર બેઠેલો પિતા મંજરીના બોલવાની છટાને પોતાની જામ પર રમાડવા મથ્યો. ઝ, ઝા, વગેરે અક્ષરોના ઉચ્ચારમાં મંજરી ખાસ મીઠાશ મેલતી—સાકરના ગાંમડા પર બેઠેલી માથા એમાં પોતાના મોંડું અમી વહાવે છે તે રીતે.

નિરાંતનો એક ઉડો જાસ હેડો મૂકીને રસોઈ પર બેઠેલા પિતાએ સરીર લૂછ્યું, ને સગડીના બાજી રહેલા કોલસા ઉપર પાણી નાખ્યું.

“મોટાભાઈની રોટલી ય કેવી ! ઉપસીને દડો થાય છે.” રમેશે ઉમેર્યું.

“હા વળી. આવી ઉપસીને દડો રોટલી તો કદી બાની.....”

જાપની દષ્ટિ મંજરી તરફ ફરે તે પહેલાં તો રમેશે ફરીથી એક વાર સ્વચ્છ રીતે નાક પરથી માખી ઉગાડી. એ બેતાં મંજરીનું વાક્ય અંધૂરું જ રહ્યું.

“ત્યારે હું હવે નહાવા છું? તમે જ બેઠાં બેઠાં તે હાથે લઈ સેશો?” જાપે પૂછ્યું.

“હા હા મોટાભાઈ, તમે તમારે બેઠો.” રમેશ શાકના એક ફાળાનો છુદો કરતો બોલ્યો.

“જિયારા મોટાભાઈ થાકી ગયા હશે.” મંજરી દાળમાં રાટલી બોળબોળ કરતી હતી પણ ખાતી નહોતી.

પિતા બેઠો ત્યારે એના માથામાં અમરાઈ અફળાઈ. એની કમરને સીધી ચતાં વાર લાગી. એના મોંમાંથી સીસકાર નીકળ્યો, તે અડેરા ચીમળાઈ ગયો.

“ક્યાં વાગ્યું હું મોટાભાઈ? શું વાગ્યું?” મંજરીના હાથમાં ટ્રાળિયો થંભી રહ્યો હતો.

“હવે ક્યાં ય નહિ, બૈ. ક્યું ય નહિ, પંચાત કરતાં જમી સેતાં નથી!”

બેઠો છોકરાંએ નીચું બેઠું. જાપ નહાવાની ઓરડીમાં જતા હતા તેની પછવાડે ત્રાંસીત્રાંસી નગરે જન્મેએ નિરખ્યા ક્યું, તે જ્યારે ઓરડીનું બારણું ખિંચવાનો ચોક્કસ અવાજ થયો, ત્યારે બેઠો છોકરાંએ સામસામી આંખો માંડી.

મંજરી ધીમેથી હસતીહસતી બોલી : “આપણે મોટાભાઈને કેવા આખાઈ ફસાવ્યા!”

“કેવા આખાઈ ફસાવ્યા” એ પ્રયોગ મંજરી હમણાંહમણાં બોલ કરતી હતી. જસસી વાર્તાઓમાંથી રમેશે જ એ પ્રયોગને ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો હતો.

રમેશ કહે “ચૂપ મંજરી.”

“હવે મોટાભાઈ આખરો ત્યારે કેવા આળાદ ફસારો; દાળ શાક બહુ ખારાં છે, નહિ રમેશભાઈ!”

શાકના છૂંદી રાખેલા એક જ ફાડવામાંથી ચોકડુંકે રોટલીના બટકા પર ચડાવતોચડાવતો રમેશ હજુ પૂરો નિશ્ચય નહોતો કરી શક્યો, કે શાક આખરું કે નહિ. તેણે મંજરીને પીઠ માણસની રીતે ઠપકો આપ્યો :

“મંજી ! તું જાની વાત મોટાભાઈ કને શા સાર કાઢે છે? હવેથી કોઈ દિવસ કાઢીશને, તો”

અધૂરું વાક્ય રમેશે શબ્દોથી નહિ પણ ક્રિયાવડે જ પૂરું થ્યું : મંજરીને એણે એક ચૂંટી ખણી. મંજરીએ રડવા માટે મોં ખોલ્યું એટલે રમેશે ચૂંટી બરા વધુ ટાપટ કરી. એથી મંજરીના મોંનું વર્તુલ વધારે પહોળાયું; અને મોંનો કોળિયો પડી જવાથી એ કરુણ રસનો મામલો હાસ્યરસ તરફ ટળી ગયો.

હરિનંદન નાહીને ન્યારે જમવા બેઠો ત્યારે શાકદાળને પ્રથમ કોળિયે જ બેડ હોકરાંની કુતાઈ એને સમજાઈ ગઈ. પછી એને યાદ આવ્યું કે મીઠું બેડ ચીજોમાં જાણે વાર નખાઈ ગયું હતું : પહેલી વાર નિત્યની માફક ને બીજી વાર મંજરીએ ને રમેશે મોટાભાઈ જો અમારી જોડે કરી ન ખાય તો અમારે શ કરી નથી ખાવી એવું કહી બાપને ચીડ્યો હતો ત્યારે. માણસ ચીડાય છે ત્યારે કાં તો હાથની ચીજ ફાવી તોડફાડી નાખે છે, કાં સામા માણસને ન આપવાની હોય તે વસ્તુ જ દાઝમાં ને દાઝમાં આપી દે છે, ને રસોડાના અતુભવીઓનો અતુભવ કહે છે કે ખીજાએલ રાંધનાર રાંધણીમાં મીઠું-મરચું ખૂબ ધમકાવે છે. અહિંસક ખીજની એ ન્યારી-ન્યારી ખૂબીઓ છે.

હરિનંદન પોતાનાં માતૃહીન બે બાળકો ઉપર આવી અહિંસક ખીજ વારંવાર દાલવતો. આજે તે આટલા માટે ખીજ્યો હતો : બે હાડકા કરીઓ પોતે લાવેલો. તે જાલકો કહે કે અમે એકલાં

નહિ ખાઈએ, મોટાભાઈ, તમે પણ અમારા બહેનનાં ચીરિયાંમાંથી ભાગ લ્યો. હરિનંદન કહે કે, ના, મારે નથી ખાવી. છોકરાંએ વધુ આગ્રહ પકડ્યો. એટલે બાપ રીસાઈને રસોડામાં ચાલ્યો ગયો. આમાં ખીજવા જેવું શું હતું તેની કશી જ ગમ છોકરાંને ન પડી. એક જથ્થાં પોતપોતાનાં ચીરિયાંની રકાળી પકડીને ઘીછ રહ્યાં. પછી થોડી વારે રસોડામાં જઈને કહ્યું : “ચાલો, મોટાભાઈ, હવે અમે જ ફરીનાં ચીરિયાં ખાઈ જશું. તમને ખાવા નહિ કહીએ.”

હરિયાનમાં તો મીઠાનો અતિરેક થઈ ચૂક્યો હતો.

૨

આખો દિવસ હરિનંદન બહાર રહેતો. છોકરાં નિશાળે ગયા પછી શૂન્ય ઘરમાં એકલા રહેવાની એની હિંમત નહોતી. તેમ આડોથીપાડોથીએ પોતપોતાનાં ભર્યાં ઘરોમાં ફિલ્સાલ કરતાં એ તેનાથી સધું નહોતું જતું. સ્નેહીએ એને રવિવારની કે તહેવારોની ઉમળાણીઓમાં તેડી જવા કરતાં; ને હરિનંદન એક બે વાર ગયો. ય ખરો, પણ તે પછી એ ના જ કહેતો—પણ કારણ શું છે ? હરિનંદન કહેતો કે તમને સદુને તો ગુલતાન કરવાનો હક્ક છે. પણ હું એ ગુલતાનમાં ભાગ લેવાને વખતે બિનઅધિકારી ચોર હોઉં એવો ભાવ મને થઈ આવે છે.

આવાઆવા અનેક પ્રકારે પોતાનું વિપોગદુઃખ દાખવવાની એને તકો મળ્યા કરતી. મૂએલી પત્નીનાં સુખદ તેમ જ દુઃખદ સંભારણું વણવવાના; જાંડી જાંભિંઓને આખો વાટે વડાવવાના; સ્ત્રી પ્રત્યેની પોતાની ગત સેવાઓ મિત્રો સામે રજૂ કરવાના અનેક પ્રસંગો એને જુદીજુદી રીતે મળ્યા જ કરતા; અનાયાસે ન મળતા ત્યારે પોતે સામેથી મેળવી લેતો. એ બધામાંથી એક સતોષ તો એને મળી જ રહે તો—દુઃખ, સ્નેહ,

તેમ જ કરેલાં કર્તવ્યો જગતની સન્મુખ ધરવાનો : દેવાણું કાઢનારો માણસ લેણુદારોને પોતાના ચોપડાઓ સુપરત કરીને પણ એ જ પ્રકારનો સંતોષ અનુભવે છે.

‘રમેશ અને મંજરી ભણીને ઘેર આવતાં ત્યારે ધણુખરે પિતા ધરમાં ન જ હોય. જૂખ્યાં ચએલાં બાલકો પાડોશીને ઘેર મૂકેલી ચાવી લાવીને ધર ઉઘાડતાં. જિંથી સાંકળે વાસેલું તાણું ઉઘાડવા માટે ખેમાંથી એક બાળક ઘોડો બનવું ને બીજું એની પીઠ ઉપર બેસું થતું. બન્નો વચ્ચે વિચિત્ર રૂપરૂપ ચાલતી :

“ મંજ, હું ઘોડો બનું. તું ઉપર ચડ.”

“ નહિ રમેશભાઈ, હું ઘોડો.”

“ ના. કાલે તું ચઢતી. આજે મારો વારો.”

ચારપગા બનવું એ માણસની કુદરતી ઇચ્છા છે. બેપગો મનુષ્ય એ એક બનાવટ છે. પશુવૃત્તિ નિરર્થક નિંદાયલી છે. એ ગમે તે હો, પણ આ છોકરાં-સાંજે ઘેર જશું ત્યારે ઉઘાડા ધરના દારમાં બા આપણી વાટ જોઈને ઉભી હશે, એવા મૂંગા અભિલાષને ‘ઘોડો અને સ્વાર’ની રમતમાં ગાયબ કરી નાખતાં. ધર ઉઘાડ્યા પછી, એમાં કોઈક તો હોવું જોઈએ. આવડું મોટું ધર ખાલીખમ તો હોય જ કેમ, હમણાં જાણે આ અચવા પેલા ખંડમાંથી બા બેલી ઉઠશે, એવીએવી લાગણી ચવી કુદરતી હતી. પણ થોડી વાર ફાગળની રાહ જોઈને બેઠા પછી છોકરાં પાછાં સાચા ભાનમાં આવી જતાં. રસોડાની અમરાઈ પરથી સવારનું રાંધી મૂકેલું ખાવાનું ઉતારવા માટે ફરીથી ઘોડોઘોડો રમવાનું બેઠેને બહુ મન થતું. પણ એક ને એક તરફથી કંટાળતાં બાળકો નવીનવી કરામતો અનુભવતાં. મીઠાનું ઝળહળું, તે પર સાકરનું ઝળહળું ને તેની ઉપર ચાહનો ઝોલ ચડાવીને સરકસના હાથીની પેડે રમેશ તે પર ચડ્યો. એની નકલ કરતી મંજરીને ખાંડનો સાંકડો ઝોલ દોલો દેતો એટલે તે પડતી ને રડતી. એને

રણ્તી છાની રાખવા માટે રમેશની પાસે તો એક જ ઉપાય હતો :
વળ દૂધને ચૂંટી ખણવાનો. આ ઉપાયની સામે હસનારા-
ઓએ ન બૂલવું જોઈએ કે મોટી ઉમરના માણસો પણ
“બ્યાધિ દગ્ગર - બ્યાધિ વાર”ની છેતરપોંડી સંસ્કારના હરએક
ક્ષેત્રમાં રમે જ છે.

સ્નેહીસંગઘીએને ત્યાંથી વિદાય લેતી વેળા હરિનંદન રોજ
રાત્રે એ જ કારણ જણાવતા કે “છોકરાં એકલાં છે, એને
ખવરાવવાં સુતરાવવાં છે.” મિત્રોની જામેલી મિત્રદ્વસોમાંથી એ
જીતી જતો ત્યારે ગદાર પરસાળમાં લેગ પહેરતે પહેરતે એના
દાન પર મિત્રોના બોલ અજાણતા : “મા વગરનાં બાળકોને કેવી
કાળજીથી સાચવે છે ! એ તો બાપ, એનાથી જ થાય.”
વગેરે વગેરે.

ઘેર પહોંચનાં બાપ શ્રીને જીવી ગએલાં છોકરાં જોતો ત્યારે
એના મનમાં પ્રશ્ન જાગતો : મા વિનાનાં છોકરાંને હું સાચવું
હું ? કે પત્ની વિનાના પિતાને છોકરાં સાચવે છે ?

દૂધ દૂધને ટેકાણે ઢાંકી રાખેલું હોય : વાસણો મંજીલીને
મુકાવી દીધાં હોય : અને રખે મોટા બાપને આણું પડે તે બાકી
છોકરાં શાકને અડક્યાં પણ ન હોય. હરિનંદનનું રસોડું રોજ
રાત્રે આ જ કથા કહેવા તૈયાર રહેતું. રાત્રિની સ્વપ્ન કુદરત જાણે
એની રમજ કંતી :

“અત્યા હરિનંદન ! જોડું માન ખાટી નામ છે ને ?”

૩

“મંજી !”

“હા.”

“ખજવાળ બરાબર. ખજવાળવામાં અંદો કરે છે કે ?”

સુતેલા રમેરાના ખુલ્લા ગરડામાં ખજવાળતીખજવાળતી મંજરી પણ સૂતી હતી. યોડી વાર ખજવાળ્યા પછી એને ઓલું આવી ગયું. હાથ નીચે સરી આવ્યો.

“અલી મંજરી !” રમેરો બીજા પાસે સૂતાંસૂતાં જ હાક મારી. મંજરી ન બોલી. રમેરો મંજરીના મૌનની દવા અજમાવી. ... મંજરી જાગી બેઠી.

“ખજવાળ : સમ્ર શાની જાય છે ? કાલે મારો વારો મેં કહ્યો’તો કે નહિ ? મફતની કાંઈ ખજવાળ છ ? કાલે તને ખજવાળી હતી.”

“અ-અ-હથ આવે છે.”

“હેં મંજ ? આપણે એને શું કહી બોલાવશું ?”

“કેને ?” મંજરીતું ઓલું હડી ગયું.

“કેને ? નથી ખજર ? વીનતા કહ્યા ને રમા માસી શું કહેતાં’તાં, ખૂલી ગયું ?”

• “હ-હ.” મંજરીને સમજ પડી : “શું કહી બોલાવશું ?”

“જ્યાં શું કહે છે ?”

“બા.”

“તું બા કહીને બોલાવશે ?”

• “ઝાળખીએ નહિ, ને બા શાનાં કહીએ ?”

“હું તો નથી જ કહેવાનો. ઝાળખીરા પછી ય નથી કહેવાનો.”

“મોટાભાઈ કહેશે કે બા કહો, તો ?”

“તો ય નહિ.”

“કેમ ?”

“બા તો એક જ હોય. બા કાંઈ બે હોય ?”

“મોટાભાઈ ખીજશે, તો ?”

“તો શું ! મારશે એટલું જ ને ! માર ખાઈ લઈશ. પણ
કાઠને દું બા નહિ કદું.”

“એમાં શું ? મોટાબાઈને ફાવવા તો જોઈએ જ ને ?”

“ના, બા બોલું છું તો અને કાંઈતું કાંઈ થઈ જાય છે.”

“શું થઈ જાય છે ?”

“એ ખજાર અને નથી પડતી. કાંઈક થઈ જાય છે, જાણે કું
નારાણી જાડ.”

“કું તો મોટાબાઈ કહેશે તો બા કહેવાની.

મંજરીના આ બોલ પછી થોડી વાર શુધી રમેશ હજું
બોલ્યો નહિ, સળંગબોલ પથ નહિ. પાસું ફરીને પજો જ રહ્યો.

મંજરીએ પોતાના નાના હાથનું જોર કરીને રમેશને પોતાની
તરફ ફેરવવા મહેનત કરી. રમેશ ન ફર્યો. મંજરીએ નાના હાથ
રમેશની આંખો ઉપર મૂક્યા. બીનુંબીનું લાખું.

“રમેશબાઈ ! ન રહો. લ્યો. કું પથ બા નહિ કદું. મોટા
બાઈ મારશે તો પથ નહિ કદું. આપણે બેડ બેગા બાઈ રહીને
માર ખાઈ, બા નહિ કદું, નહિ કદું, નહિ કદું.”

એક બાજુથી રમેશ પાસું ફેરવીને મંજરી તરફ આનંદભરી
નજર કરી, ને બીજી બાજુ જારણા ઉપર ટોચરા થયા.

ઝઝઝ મંજરીએ રમેશની આંખો લૂછી નાખી. મોં ઉપર
હજું દેખાય નહિ તે માટે રમેશનો ચહેરો એણે ચુંવાળાચુંવાળા
હાથે ધસી નાખ્યો. થોડી વાર બેડ નિદ્રામાં હોય તે રીતનાં
નરોડાં બોલાયાં. જારણા પર ફરીથી ભમણટ થયો. મંજરીએ
હાથે જારણું ઉધાડ્યું.

રોજના એકને બાકે આજે બે જથ્થે દાંતઃ દરિનંદનની જોડે
એક સ્ત્રી હતી.

“રમેશ મુઠ નયો છે, બેટા ?”

“હા મોટાભાઈ ! ક્યારનો મ.”

“રમેશ !” હરિનંદને અચાજ કર્યો.

રમેશ સફાળો ધાટી નીલગાંથી ભગી હકપો હોય તેવો દેખાયો.

“બહુ ઉંધ આવી ગઈતી, બેટા ?”

રમેશે આંખો ચોળીને ડાકું ધૂણાવ્યું. મંજરી ખીજ બાજુ જોઈ ગઈ.

“રમેશ, મંજરી,” બાપે નવી વ્યક્તિની આટલી જ ઓળખાણુ આપી; “આમતું નામ રેણુકા છે.”

“એ આપણી જોડે રહે, તો તમે એમને રહેવા દેશો ?”

છોકરાંનાં મોં પર ડોલક અમક્યું.

“રહેવા દેશો ? તો શાકદાળ ખારાં નહિ થાય. મોટા-ભાઈને વારંવાર ફસાવવા નહિ પડે, મંજરી ?”

છોકરાં શરમાઈને હસી રહ્યાં. પણ હજુ જવાબ નહોતાં વાળતાં.

“ને એને તમે શું કહીને બોલાવશો ?”

છોકરાંનાં મોં પર વાદળી જવાઈ ગઈ.

“તમને આ છોકરાં શું કહીને બોલાવે તો ગમે ?” પિતાએ નવી વ્યક્તિને પૂછ્યું.

“કાં ‘રેણુકા’ કહીને, ને કાં રેણુએન કહીને, શું કહેશો મને ?”

એટલું બોલીને નવી સ્ત્રી પહોળા હાથ કરી બાલકો તરફ આવી. બાલકો સમગાં આવ્યાં. નવી સ્ત્રીની પાથમાં સમાયાં.

હરિનંદન એ દેખીને ખીજ બાજુ વળી ગયો. થોડી વારે એણે કહ્યું :

“બા તો એક જ હોય. બા ખીજ ન હોય.”

બા શબ્દ એ છેલ્લામાં છેલ્લી વાર બોલાઈ ગયો.

ઉમાશંકર ભેષા

બારણું ટકેરા

પાત્રો

નંદુ : વિધવા માતા. સંચળ : બોળખીતી બાઈ.
બહુ : નંદુને નાનો દીકરો. જ્યંતી : નંદુને મોટો દીકરો.
મુગટલાલ : જ્યંતીનો મિત્ર.

; સચિત પાત્ર

પરજી ગેર : નંદુના સ્વર્ગસ્થ પતિ.

મોટા ઉનાળાની આયમની સાંજ.

પડખે સ્ટેશન દોવાને લીધે સડેર ગણાતા એક કસબાના ધોરી રસ્તા પરનું ઘર. એક જ પગળા મોટા બોરડાની સ્ત્રીએ બીજા અમરાઈએ ઉપર રૂબા ગોઠવેલા છે. એ જ બીજામાં બારી નેડું એક બારણું છે. યાખી તરફ વાંસની ખાપોડીઓની બીજાથી છડું પાડેલું રસોડું છે. વગળાની ઉપર લૂગડાંના લબાચા લટકે છે. જમણી તરફ બે પગધિયાં હાલતરીએ એટલું નીચું આંગણું છે. તેને છેડે ખડખડું બારણું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

લાકડાની પાટ ઉપર પધારી ખાલરેલી દેખાય છે, ને ટમ્બુમાં જ એમાંથી મોટા હાથ દોય એમ બોલવાનો કામગો હાથો નીચો, અરધો નીચો લાકડો-પટ્ટો છે. પાટ નીચે આખી દુનિયા ખડખડેલી છે. નીચે બાલુમાં નંદુ મોરાની અને સંચળજીને વાતો કરતાં બેઠાં છે.

નંદુમોરાનીએ કામો સાંચો બોલેલો છે. મૂંઝવેલું માથું અને આ-બૂખા બિનાનો વેપ : તે સાચે જ મોંઘાં છે કે એવાં દેખાય છે એ સમાજનું અપરંબની મૂકે છે. કાનોસની અંદરનાં દોવા છતાં બહુ ધરડાં લાગે છે. સંચળજીને ઘણાં મોંઘાં વિધવા નજાય છે.

નંદુ (હાંફતાં હાંફતાં)

તે...આ...તમે ન આવ્યાં હોત તો... તો ...કાશુ જાણે
ક્યારે જાગત ? (નિસાચો મૂકી) મારે તો દિવસ ને રાત બધું
એકાકાર થઈ ગયું છે !

(જિયાં મધ પાટને ખૂંચી છીંકણીની ડાબડી સેવા કરે છે.)

ચંચળ

રહો, રહો, હું લઈ લઈ છું ! જરી હાંફ તો મટવા દો !
બેસો હોં હેં લગીર ! (ડાબડી સે છે.)

નંદુ (ધીરેથી)

આ ઘરમાં રહીને હોં હેં બેસના વારો આ જનમમાં
તો આવવાનો દેખતો નથી. (જાને છીંકણીની ડાબડી સે છે.)
આ જુઓ છો ને કે લગીર ખારણું લગણુ ગઈ એમાં
તો આખો દુગરો ચડી ગઈ જાય, એવો હાંફ લાગ્યો છે ! ને
દા'ગમાં દોડસો વાર ખડકી ઉઘાડવા જવું પડે છે. જરી પૂંઠ
વાળો કે કા'ક ને કા'ક આવીને જીમુંરતો ! (ચંચળ જરી ઉકારો
કરી જાય છે.) જો, જો ! જુન, તમારા પર નથી, પણ.....

ચંચળ

ગોરાણી; હું તો...

નંદુ

એ શું બોલ્યાં, તમે અહીં ક્યાંથી ? આપણે તો ઘડીક
બેસીએ તો સુખદુઃખની વાતો થઈ જાય.

ચંચળ (સાડજાના છેડાથી નાક લૂંટતાં)

મારા મનમાં કે આજ ઘણા દનથી નંદુ ગોરાણીને મલી
નથી તે મક્કતી આવું, ને... (અચકાતી) પેલા પુનમખાઈનો સોટો
તમારે ત્યાં રહી ગયો છે ને !-તે છંયાનો સંદેશો આપ્યો છે
કે સેઈ આવજો, તે મે'કું સેતી આવું.

નંદુ

ક્યા પુનમભાષ ! (કાંઈ યાદ આવતાં) ઠા, ઠા. પેલા—અહીં દીકરને દવા કરાવવા મહિનો માસ રહી આ'તા એ ! પુન, અહીં તો આખી દુનિયા આવે છે ને જાય છે, દેવતાંની સરત^૧ રહે ! તે તમારે ને ઈયારે શું ઓળખાણ !

અંચળ

કાંઈ નહિ ! પણ અમારા ગામના ખરા ને ? આ પાંચમે મારા બાણિયાના સગનમાં જવાની છું ત્યારે સેતી જાણ. કાંઈ સેવાદેવાતું મહેમત્તાવે નહિ, ને નમ્રમી વેડ !

નંદુ

આ પેલો પાંટ દેણ મૂઢી રાખ્યો હતો, એવેને એવો અકલ્પ. એ ને ઈયારો સોટો સાજા રહે બા !.....પણ, પુન, તમે ખોટું નો સગાઈતાં—કલા વિના રહેવાતું નથી—આ કળશ્યો તમારે ત્યાં વિચારો ને અહીં રહેન તો દુખરો પડી જાય ! અહીં આવન ત્યારે પડે લઈ નો જાયત ?

અંચળ

એ તો ગોરાણી, જ્યાંનાં મન મોટાં ઓછાં હોય છે ? મૂઢી મારો પીટ્યો ! નહર, મહિના સગણ તમારૂં ઘર આણું ખાઈ જાય, ને એક ટાયલી^૨ ખાતર મન જગાડે શક્તો હોય તો ?

નંદુ

ના, પણ, આ તો હીક છે, મારી જાઈ, પણ પેલા મનજી—અમારે નાચાની ય સગાઈ નહિ, ને 'મારા ગોરજીનું ઘર' કરતા આધા; આધા ત્યાં સગણ તો કશું હીક છે, પણ સવારે અધારે અધારે ધેર નીકળ્યા તે ઈયાંના દબ્બર ચીંગણવાળા કાટને ખાસે

મારા જ્યાંતીને! નવોનોક પહેરીને ચયા હોડતા, તે આવજો ધર
હકડું! કોણ પગે કાઢવા નવરૂં બેઠું?!

ચંચળ

શો કળજગ વ્યાપ્યો છે!

નંદુ

ને પેલો જગન્નાથ, હરિને લઇને મુમ્મજ જતો'તો; તે
અહીં રાતવાસો રહેલો! સવારમાં મુમ્મજ જવાના દોડમાં ને દોડમાં
બાઇજી કપડાંની પોટલી જૂલી આ. પાછળથી તાર કપોં કે પાર-
સલથી પોટલી ગોઠલી આપજો. તે ... બાઇ, ઇને તો આંગણે
રૂપિયાતું ઝાડ વાવેલું હશે, પણ મારે આ મેમાનગીરી, ને ઉપરથી
દબણા ક્યાંથી આલવી?

ચંચળ

તમારે તો જાધી મેરથી^૧ દંડવાતું.

નંદુ

કાંઈ કહેવાની વાત નથી! ઇંધાંને છતો, લોક આવતું જતું
તે જણાતું નહિ, પણ.....

ચંચળ

જ્યાંતીબાઇને માથે આટલો બોળે-એ તો ગોરાણી, ગમે એવા
મોટા લખેલરીની પણ કમર વાંકી રમ જાય! મને તો ચાય છે કે
પરજુ ગોર કેમ કરીને પૂરું કરતા'તા! એ તો તમારેજ ખરતાપે જા!

નંદુ

આખો અવતાર મેમાનોની આકરીમાં કાઢ્યો છે! દન ને રાત
જોયા વના કૂદા^૨ની પેડમ ફરતી ને એકલે હાથે જાધા કાગને
પહોંચી વળતી!

૧, બાનુથી. ૨, પતંગિયાની પેટે.

ચંચળ

બાપ, પરશુ ગોરની તો ઝાળખાણુ પણ ઠાંધ નાનીસતી !
ગામગામના ઠંકોર, શેલિયા, અમલદાર,—બધા સાથે ઇયાને
ખેસવાગિડવાનું ! સહુને બાયગ કાંધ એવી શાખઆળસ ઝાછી
હોય છે ?.....ને તમારે ત્યાં તો એક વાર કેટલાં ગામે દૂજતાં !

નંદુ

• પણ એ તો બધાં વરખાસન ઇમના સંગાથે ચ્યાં ! રતરતનો
ફળમેલો ખાધો ખૂટતો નહિ, એ હવે તો ક્યાંય બેથો નડતો
નથી. બાપ, એ તો બે આંખોની ધરમ છે ! ઇમને તુ'વે
હવે બધુંય ફક્તફક્ત !

ચંચળ (હુઝ બર્સાની)

એવી વાત છે !

નંદુ

પણ, ચંચીબુન, ઇમની હયાતીમાં તો પેટ પર પાટા બાંધીને ય
ચપ્પાવનાં, પણ હવે હજીય 'મારા ગોરછનું ધર' કરતું, વાટે
કુટાતું કોઈપણ માનવી મારે ત્યાં આવીને બિયું રહે છે, તે જમ
ને ઇયાની પાસે ત્યાં... ! (આંગળી આક્રમ તરફ તાકે છે.)

ચંચળ

પરશુ ગોરને કોઈથી નો પહોંચાય !

નંદુ

હું તો ત્યારે પણ દિંમલ દારી જતી, પણ મને રોજ
કહે કે, 'સાથે શું હજી જવાનું છે ? રામનો આલ્યો બટકું રાટલો
ખાવા કરતાં ખવરાળ્યો મીઠો લાગે !'

ચંચળ

દિસનો દરિયાવ આછી ! !

૧. ન હોય ત્યારે. (ન હવે.) ૨. ફોફ.

નંદુ

મેં એક દન ભર આવણુની મેઘલી રાતે એક વાટમારગુને બારણે આ'કારો^૧ નો દીધો ત્યારે એ મને વઢ્યા નહિ, પણ ત્યાં જઈને મોટેથી છતે સાદ ક્યો. ઝમઝમ વરસાદમાં સાંભળ્યામાં ન આવ્યું કે શું, પણ વીણે મોઢે એ પાછા આયા ને મને કહે કે, 'તારે છતે મારી આ આખો મીયાણ જાય, ને હું કો'ક રાંકને પેટ પડું ને કોક દિ' બારણું ઠોકું, તો તું નો જ ઉધાડે ને?' (રાષ્ટ્ર પડે છે.)

ચંચળ

ગઈ ગુજરી જૂલી જાઓ, બાપ ! બધું સંભારી સંભારીને રોયે કાંઈ આરો આવવાનો છે ?

નંદુ

ના, પણ, હું મારા જ્યાંતીની પચ્ચી^૨ શ્પરડીમાંથી મેંમાનોની આગતાઆગતા^૩ કરું છું. પણ મોઢનો મારો શમાવડ જ આકરો તે સગરવારમાં તતડી જીકું છું. આજ દસ મહિનાથી સમણામાં એ આવે છે : એ વીકું મોહું, ને ટળવો ઠપકો ! ઇયાનો જીવ મારે લીધે જીવે રહેતો લાગે છે !

ચંચળ

બાપ, તમારી કરણીની વાત તો અમારે મન છે તો ! પારકા માટે ધસાઈને આ અરવાં તો થઈ જ્યાં છે ! ગોરાણી, શોક મૂકીને લગીર ધરઆંગણું કરો, તો કાંઈક રાહીર શુધરે ! દેહીને^૪ ધણી કછો^૫ આલી !

[એટલામાં ખડકીયું બારણું કોઈ ખખડાવે છે. નંદુ ગોરાણી હાથ જમીન પર ટેકવીને જીકવા કરે છે, પણ ચંચળ જઈને બારણું ઉઘાડી આવે છે. એક જુવાન હાથમાં પોટલું લઈને પ્રવેશે છે.]

૧. આવકાર. ૨. સ્વાગત. ૩. સ્વસાવ. ૪. દેહને. ૫. કદ.

જુવાન

પરશુ ગોરના લપંતીલાલ અહીં રહે છે કે ?

નંદુ

હોવે, આવો !

જુવાન

અહીં છે ?

[અંદર આવે છે.]

નંદુ

ના !

જુવાન (ચિંતાક્રાંતે)

ક્યારે આવશે.

નંદુ (દ્વંક પનાવના)

એનો કાંઈ ભરોસો નહિ. આવે તો હમણાં આવે, ને રાતના
બાર પછી વગાડે !

જુવાન

ત્યારે એમને કહેજો કે અમનલાલને ત્યાં મને મળે. મુગટલાલ
કહેશે એમને સમજી જશે-દેવગઢવાળા !

[જાય છે.]

નંદુ

જુવો છો ને ? ગાડી આવી કે આપણે ત્યાં એકાદ મનેજ
આવ્યું જ સગમતે ! અઢાણી ચોથે વારે પહોંચાણા ક્યાં નથી ?
પછી કોણ જાણે જાણે ત્યાં જતાં પગમાં કાંટા વાગે છે. હું કાંઈ
આંગળે ફેલ વેગી મૂકી નથી !

૧. મધુધ.

ચંચળ

એ તો મૂળ આ રામજીમાંદિનો. દવારો એટલે. ને પરભુ ગોરને લીધે સહુના પગ આ ગમ જ વળે !

નંદુ (નિસાસો નાંખી)

હું શું કરવા છવ બાણું ? મારા પગલાં ય હવે પાછાં વળવા લાગ્યા છે ?

ચંચળ

વલોપાત નો કરતાં હો તો ? આ કાલ ઊઠીને પરભુ ગોરના પુનઃજન્મે ન્યાંતી ઊઝી પાયરી પર ચડ્યો તો પોગારા ! !

નંદુ (હસકાં ભરતી)

દેવ જેવા માણસ મારે પનારે ક્યાં પડ્યા ? હું લીધું કરમની ઇચ્છાને વગોવવા વના ખીત્તું શું કરી શકવાની છું ?

ચંચળ

તમે તમારે ઇમત્તું ધ્યાન ધરો, ને રામજી રાખે તેમ રહો !

નંદુ

કહેનારે કહ્યું છે ને ?—કે, સતી અઝી દર્પણમાં દેખે તો અંદર ઇને પતિતું મોહું દેખાય. દર્પણમાં તો મારે શું કરવા લેવું પડે, પણ ક્રોધ મેમાન આયો કે ઇમત્તું મોહું મારા સામું હસતું મને દેખાય છે !

ચંચળ

દેવના ધામમાં છો બાઈ ! ને દેવ જેવા પ્રભુ ગોર ! !

નંદુ

મારાથી આ જગા નહિ છરવાય !

[અધખૂલું બારણું હવાડીને હાથમાં બલુવાની ચોપડીઓ લઈ બહાર ચલે છે. નંદુ ગોરાણી આંખો લૂછી દે છે.]

ચંચળ

ક્રમ જુદામાં ? રોના ઝોળખો ? મોટા મામતીદાર^૧
બનો, ત્યારે ઘેર ગુમાસ્તી રાખવી પડે વળી ।

નંદુ (આનંદાતી)

આ મારા જુદાને તો જાણેશ્ય^૨ જનાવવો છે. મારે જીવતે
જીવન ધને રાજનો દીવાન થએલો દેખવો છે ।

ખટુ

હવે થઈ આ ક્યારનાય । દીવાન તો નહિ, પણ દીવાનો
જાનેલો તો તરફ દેખીશ ।

ચંચળ (આસી જાનીતે લેખ ગૂં છે.)

બેસબેસમાં ફૂલ જરે છે જા । બાયગશાળીનાં પૂરવ-
જામનાં પુન્ય, બીજાં શું ? (અરસી મિનીટ શાંતિ. ઊઠવા કરતી)
એસો ત્યારે, નંદુ ગોરાણી, અધારે પાછું દેખાશે નહિ. વેળા છતી
ઘેર પડોંગી જાડ ।

નંદુ

જુદુ, (આંગળીથી જનાવતી) પેસો કગરો ચંચી માસીને
આપ લે ।

[ખટુ આપે છે.]

ચંચળ

જા । કશો વલોપાત કરતે મા । રાગ-સખમથ જવા બે
દીકરા છે તે પીરઠ રાખશે તો કાલ જીલ્લે સોનાતું વાણું વાશે ।

[જાય છે.]

ખટુ

જા, ચંચળ માસી ઘણે ઘડે આ જાણુ બૂલ્યાં પડ્યાં ।

૧ મામતીદાર. ૨ બારિસદાર.

નંદુ

પેલા પુનમલાલને ઠળથો અહીં રહી ગ્યો'તો તે સેવા આબ્યાં'તાં ભારા કરમ જેવો તો હતો-ફટેલો ! (પળ શાંતિ, બહુને) ત્ત ને, બેટા, ખડકી દધ આવ ત્તે ! (બહુ દોડતો બારણું વાસી આવે છે.) કેમ, બહુ, તું આજે તનસાજેથી આવ્યો એવો ચિઝાઈ ગ્યો ?

બહુ

એ તો, આ સાડપાંચની ગાડીમાંથી કોઈ ઉતાર હશે ને બા ?-તે મને પૂછે કે પ્રભુદાસ ગોરનું ઘર ક્યું ? સવારે અમથાલાલને સ્ટેશન સુધી મૂકવા જતાં પહેલો પિરિયડ ચૂક્યો'તે. એટલે એમની રીસ એની પર કાઢી : 'જાઓ ! આખું ગામ છે, શોધી કાઢો ! મને કાંઈ બધાંના ઘરની જોઈ જામર છે ?'

નંદુ

જુવાન હતો ? કાળો ટોપો ?

બહુ

ના, આ તો પાંધડીવાળા કોઈ મહેરબાન હતા....એ કોણ ?

નંદુ

એ વળી એક ભાઈ આબ્યાં'તા. પણ ભગવાન વારે ધાયા ને છતે સારી મત દીધી તે અમરતલાલને ત્યાં જઈ છું કહીને જોડતો ગ્યો !

બહુ

બા, આ તે ઘર છે કે ધર્મશાળા ? અહીં રહીને હું પરીક્ષામાં શું ઉઠાવવાનો ? આપણે ઘર બાંધી લઈએ !

નંદુ

પણ, બેટા, ભાડું ક્યાંથી લાવીએ ? આ તો તારા બાપના નામને લીધે ભયું'ભયું' ઘર આપણને મળ્યું છે એ કહે ને ?

બટું

ત્યારે શું કરશું ? નાના દત્તા ત્યારે તો મહેમાનો આવતા
એથી બિલ્ડી મઝા પડતી. નવાનવા માણસો. ખાવાનું મજે,
બેસવાનું મજે. પણ હવે તો બારે પડે છે. એ તો તું જ આ
બટું સડન કરી રાકે, બા !

નંદુ

એક તું મારી પીડા ચમત્તે એવો છે ! બાકી મોટો તો
તારા બાપ જેવો દાનો નીવડ્યો છે ! આમ ને આમ ચાલશે તો
તારૂં બજાર કપડાં નો નય છૂની અને ફિક્કર રહે છે !

બટું

એ તો હીક છે. બટું યજ્ઞ. આ પરીક્ષામાં નંબર આવે તો
આવના વરસ માટે પૂરતી રકોસરથીય મજે, પણ કોઈ ધડી જંપીને
અભ્યાસ કરવા દે ત્યારે ને ?

નંદુ

હુંય એછી કંટાળી નથી ! કોઈ ખચી ખમણે છે ને
મને તો દેવામાં ફાળ પડે છે, કાળજીનું દુઝડ કાંપે છે. બારણા
પર કોઈના ટકોરા સાંભળું છું તે જાણે છાતી પર હથોડા નો
ટિપાતા હોય ?

[ખચી ખમડે છે. નંદુ ગોરાળીને દીલે ઘણાદી આવી નય છે.
બટું કડક આવે ઉતાવળો જા બારણું ખેલે છે. જ્યંતીલાલ અંદર આવે
છે. નંદુ ગોરાળી દોરણમાં આવે છે. પણ જ્યંતી બોલો રહે છે. પેલો જુવાન
કુચળાલ પ્રવેશે છે, એણે તેની સાથે જ્યંતી ગોરાળામાં આવે છે. નંદુ
ગોરાળીના દોરણ મોઢા લાગી નય છે.]

નંદુ (બટું ધીમે)

કેમ જ્યંતી, આફિસથી મોડો છુટ્યો' તો ?

જયંતી (કપડા કાઢતાં)

ના, બા ! નવા જામરમાં ગોવિન્દ કાકા મળ્યા. ઘેર આવવા મેં ઘણું કરગર્યા, પણ ઉનાવળમાં ઠના, એટલે એમને વીંછીમાં જમાડવા રહ્યો'તો ! રહેજ મોડું થઈ ગયું ખરું બા ?... પણ ભગવાન બધું સાચા કાળે કરે છે. નહિ તો આ મુગટ-ભાઈનો વાટમાં બેગા થઈ ગયો એ ન થાત !

નંદુ (નિસાસો મૂકે છે.)

હાથપગ ધોઈ લો !

જયંતી

બા, બા !

[જયંતી, મુગટલાલ સાથે બારણેરી પાછળ વડામાં હાથપગ ધોવા જાય છે.]

નંદુ

બા, સમજ્યો ને ? અક્કરમાનો પડિયો કાણો ! (પિતાને કહેતી હોય તેમ, નીચું-મોડું રાખીને) સપારે તૈયાર ટપ્પાં રસપોળી ઉપર પેસો અમ્યો આવીને દેવાયો ! નવાં દાળભાત કરી ખાધો ! ને મારા મનમાં કે અત્યારે તમે નિરાંતે ખાવા પામશો, પણ તમારું કપાળ જ કાઢિયા જેટલું ને ?

બા

હું તો કહું છું કે રૂપિયે પાંચ રોરની કરી આપણે મોટા કપા શ્રીમંત તે લાવીને શોખ કરીએ ? પણ મોટાભાઈની રીત જ...

નંદુ (મુંઝવણ ખસેડવા કરતી)

કાંઈ નહિ, જે જેનું અંગળપાણી જેટા !

[જયંતી બારણામાં દેખાય છે.]

જયંતી

મુગટમાઘ આ પીતા નયા. ... } તો ચાલશે. રહેવા
દે બટુ !

નંદુ

કેમ નથી પીતા ?

જયંતી

ખાંડ બિલકુલ ખાતા નથી.

નંદુ

બટુ, બધું મેલીને તું તારે બાણું તૈયાર કર !

જયંતી

ખાવાતું તૈયાર છે ?

નંદુ

સવારતું છે ને ? તમે તૈયાર ચઢને આવો.

[જયંતી અજાણ્યાં, લઇને નય છે.]

બટુ

[અજાણ્યું પહેરી જારણામાં બેસી યાજ્ઞાએ પીરસે છે.]

બા ! રસ તો પૂરતો છે. કાંઈ ફિકર નથી.

નંદુ

તમે આજઞાલનાં છોકરાં પાતરપેટાં^૧ બટુ તો ! આ...તારા
બાપ હોય તો એટલે તો ઇમને રેલો ચ નો પહોંચે !

બટુ

બા, સહેનો બૂકા કર્યો છે કે ?

૧. પાતળાં પેટવાળાં—ઘોડું ખાનારા.

નંદુ

જો, અંદર અમરાઈ પર વાડીમાં ।

[ન્યંતી, મુગઠ અમીટિયાં પહેરી અંદર આવે છે. સીધા રસોડામાં જાય છે.]

એ તો...અમારે જાડુને આ વગર ઘડી ય નો ચાલે !
આ હું જોઉં છું ને કે દસદસ વરસનાં છોકરાંને ગળેથી ખોંખાએ
વખૂટતો નથી, તે એ ખાંડના જ પરનાપથી બલા । ને ત્રી'ગત્રીસ
વરસમાં માણસ સાતરીને^૧ પૂણી જેવો ચઢ જાય છે એ ય ખાંડની
જ બલા ને ? ધયડા કેરા ગલા હતા કે ગોળનું દાણુ^૨ મન થાય
ત્યારે ઉઘવી જતા ।

બડુ

જા, તું પાછી ભાવણુ આપવા મંડી પડીરા । (અંદર)
અહીં, સાઈ, તમે જેમ્નો ! ને મુગઠભાઈ, આ તરફ !

નંદુ

અરે જાડુ ! રસમાં આપણે સવારમાં ખાંડ નાંખી'તી કે
નહિ ? (સંકોચાતી, હસતી) આ તારા 'ભાવણુ' પરથી
સાંભરી આવ્યું !

બડુ

(રસોડામાંથી જલાર મોહું કાઢી)

જા, જા !

નંદુ

મામાના સમ ! તેં જ નાખી'તી ને ? હવે શું કરશું ?
-હવે આટલો મોડો શાનો રસ ?

[અંદરથી ન્યંતીવ.કનો અવાજ આવે છે.]

૧. નિચોવાઈને ૨. ઢેકું

જયંતી

હવે એટલી ચપટી હશે તો કાંઈ વાંધો નથી ! ચાલ જા, અપોશણ પીરસી દે એટલે 'હરહર મહાદેવ' કરીએ !

[બધા જમવાનું રાફ કરે છે.]

બંદુ

(મોંમાં કાળિયો હોય ને જોલે છે)

બા, તારે ખાવાની શી વાર છે ?

[અંદરથી મુખકાનો અવાજ સંભળાય છે. નંદુબાઈ આંગણુ વરફ જવા કરે છે. બારણે ઢોરા સંભળાય છે. નંદુ ગોરાળીથી ભાંય પર બેસી જાય છે. ગણુગણે છે :]

આ એટના તો રસમાં ખાંડ નાખી ! તારામાં શું નાખીશ વળી ? જિઆરાં છોકરાંને કાંઈ સખે ખાવા થ દેવું નથી !

[અનાજ આવે છે : જોલો ! જોલો ! !]

બાઈ, આ નહિ ! ચોથે બારણે ધરમશાળા છે. (સ્વગત) અંધારું થ ચક્ર ગયું છે તો બંધું !

[ફરી ઢોરા સંભળાય છે. નંદુ ગોરાળી બારણા પાસે જાય છે.]

મુસાફર

જોલો ! જોલો ! !

નંદુ

કોણ છે એ સાનસમજ વનાતું ? આ દવારો નહોય !

મુસાફર

જોલો !... એક આટલી રાત પડી રહેવું છે !

[ઢોરા થાય છે.]

નંદુ

ધરમશાળામાં જાઓ ને ! પગ ભાંગી ગયા છે ?

[વધુ ટકોરા સંબંધાય છે]

આ કર્મથી ચ ઝોડ^૧ વગરનું પાણું !

[એકાદ મિનિટ સાંતિ-પ્રસરે છે. ઇલ્કારાનો દમ ખેંચી, નંદુ બોરાની ખડકી હપાડે છે. દૂર અધારામાં કંઈ ભેળી હોય એમ સવાં પર લરંબી ટકરી તાકી રહે છે ને એકદમ ચીસ પાડી લાડે છે.]

એ ! આવો ! આવો ! ! પાછા આવો ! ! ! મારા^૨ સમ છે તમને !

[ખાતાં ખાતાં લીડીને બહુ રોડતો આવે છે.]

બહુ

શું છે બા ? ગાંડી !

નંદુ (જહાર તાકતી)

પાછા વળો ! તમારૂં પંડનું ઘર છે ને વળી પૂછવા રહ્યા ?

[બારણાની બારસાખ પર કપાળ કટે છે]

બહુ

આ કોના ઉપર આટલો પ્રેમ ઊભરાય આવ્યો વળી ? કોણ હતું બા ?

નંદુ (રાતી)

હવે કોણ નહિ આવે આખળે બારણે, બેટા ! ને આવે 'તો ચ મારે આણું... ?

બહુ

એમાં રહે છે શા માર પશુ ? કોણ હતું ? .

નંદુ (મરણે બાનવગર)

એ વાત રહ્યા છેવટ, મારે પાપે !

બટુ (મૂંઝાણને)

બા !

નંદુ

એ જ પાઘડી, પેલો લીલો ખેસ ને બટુ, વિશંભરદાસવાળી
પેલી લાકડી પણ મેં હાથમાં દેખી તો !

[અમળાણને લંઘાઈ નય છે.]

બટુ

કોના હાથમાં ? મારા બાપાના...?

પહેલ

૧૯ : ૬ : '૩૨

કવિહેતુ:

હું અગ્નિને હું સ્તુતુ છું—પુરોહિતને, યજ્ઞના દેવ ઋત્વિજને, હોતાને,
રતના ઉત્તમ આપનારને. ॥ અગ્નિ પૂર્વેના ઋષિઓથી તેમજ નવીનોથી
સ્તુત્ય છે; તે દેવોને અહીં લાવો. ... હોતા, કાન્તપ્રજ્ઞ, સાચો, વિવિધ-
કર્તિવાળો અગ્નિદેવ દેવો સાથે આવો. ...હે અગ્નિ ! અધકારને પ્રકાશનાર,
દિનેદિને ભાવનાથી અમે તારી પાસે નમસ્કાર કરતા આવીએ છીએ. ... હે
અગ્નિ ! તે તું અમને, પિતા જેમ પુત્રને, સુગમ્ય યા : અમારા કલ્યાણ
માટે સાથે રહે.

(૨. પરીખ : 'વૈદિક પાઘવલી')

—મધુચંદ્ર

નાની સરખી, પણ આફત

જેમ આગલી રાતે જનકીનાથને પણ ખબર નથી હોતી કે ‘પ્રાતઃપ્રણે કિં ભવિષ્યતિ’ તેમ પ્રાતઃકાળના પહેલા ચોઘડિયામાં આપણા પાંચ માનવીને પણ ઘણી વાર ખબર નથી હોતી કે એના બીજા ત્રીજા કે છઠ્ઠા ચોઘડિયામાં કંઈ અને કેવી આફત આપણે મારે પડવાની છેઃ કંઈ નાની આફતનો આપણા ઉરે ઉઠરે પડવાનો છે—યા તો, કેવડી મોટીનો વજ્રપાત ઉતરવાનો છે.

આજે^૧ સાત વાગે હું ચલા પીને શેઠલી સોપારીનો રસ લહેજતથી ગળે ઉતારતો હતો ત્યારે મને ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો કે બીજા બે કલાક વહી રહ્યા પહેલાં એક નાની સરખી પણ તદ્દન અણધારી જ્ઞાનિકર સાચેસાચી આફત મારે મારે પડવાની છે. પણ એ તો લક્ષાદે લખાયલી એટલે પડી જ. આઠ થવા આવ્યા ત્યાં દપાલ આવી ને તેમાં બીજું બધું શિરસ્તા મુજબ આવ્યું પણ ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ જ ન મળેઃ સમાચાર અને સંસ્કારના એક દૈનિક વિશ્વકોશ જેવું મારું એ માનીતું પત્ર જ ન મળે.

આ આફત પ્રમાણમાં નાની છેઃ નાની, પણ હૈયે ઉઠરેડો તો પોડે અને એવી પીડના તમતમતા અનુભવો મનને કરાવે એટલી ગંભીર તો ખરી. વળી એ એવા અનુભવો કરાવીને જ અટ્ટી નથી. એ અનુભવોને અક્ષરમાં અવતારવાની ફરજ પણ તેણે મને પાડી છે. એમ કરીને એણે મારું વિચારસ્વાતંત્ર્ય પણ હણ્યું છે. મનને

૧. આ આજ એટલે કાલ, ગઈ કાલ—જયા કાળનો એક દિવસઃ આસપાસીના જિવનો છૂટે દિવસ, વાર નામે મંજળ.

તેણે એટલું વીખ્યું કે હમણાંહમણાં લગભગ દર અડવાડિયે લખાતી આગની નિર્ણયિકા માટે જે વિષય—‘ઓપડીઓર’—મેં છેક કાલ જાણ્યોયો મનમાં વાગોળવા મંડેલ, તેનું માનસિક પાચન આજ સવારમાં તો થવા પણ મંડેલું, તેનું આ આશ્વતે વમન કરાવી નાંખ્યું છે. નિર્ણયિકા મારે લખવી જ હોય, તો એના—એ આશ્વતના—પંડ વિશે લખ્યા વિના મારો છૂટકો ન થાય એવા સંજોગો તેણે આપ્યા છે. મારા સરખા સ્વતંત્રનાના આંધળા આશ્વ માટે આ દુર્દશા, આ જુલમ, આ કૂરતા ખરેખર ગંભીર નથી, અસહ્ય નથી, એમ કોણ કહેશે ?—સિવાય કે જડસુ છવો : એવા છવો જેમને મારું દુઃખ નડતું લાગશે; જેમની મુઠ્ઠાલ કષ્ટના-શક્તિ કામળના છ આઠ કડકા મારેની આ વિલાપિકા વાંચીને એમને હસવા પ્રેરશે; જેમણે જન્મીને કદી જાણ્યું નથી કે પત્ર-પ્રેમીના મનથી, પોતાના પ્રિય પત્રનો વિયોગ એ પ્રિયજનના વિયોગ કરતાં, વિયોગની પહેલી પગોમાં તો, જરા ય ઉતરતો નથી.

એ પહેલી પગોની લાગણી આલેખવી સહેલી નથી. ટપાલ મેં લીધી, એનો આપનાર રસ્તે પડ્યો, અને ટગસો તપાસતાં મેં જેનું જાણ્યું કે એમાં ‘ટાઇમ્સ’ નથી તેવો જ હું દોઝો ધરખહાર અને વીસપચીસ કદમ દૂર જઈ ચૂકેલા ટપાલીને સીસકારીઓ ખૂબ અને તાળીની મદદ વડે ત્યાં ને ત્યાં જ ઉમેા રાખ્યો. ઉમેા તે, એટલે પૂછ્યું : “તમારી પાસે પેપર રહી ગયું છે—‘ટાઇમ્સ’ ? ” તેણે ઉપત્તક નજરે હાથમાંની થોડકીમાં જોયું, પછી મારી સામે જોઈ હાથનો નકારદર્શક આજો કર્યો. અને એટલેથી જ પોતાની ફરજ અદા થએલી માની પાસેના ધરમાં પેડો.

મારે પણ હવે ધરમાં જ જવાનું હતું. ખીજી શો ઉપાય ? જતાંજતાં મને ‘ટાઇમ્સ’વાળા પર ખૂબ ચીડ ચઢી : સ્વજન મરે ત્યારે અત્રદ્વારુને કાળભગવાન પર ચટે તેવી ચીડ; ફેર એટલો કે ભગવાને, જિંદગી આપ્યા જદલ આગળથી આપણા પૈસા લઈ લીધા નથી દોના, પણ અર્ધો તો છાપું, હંમેશા નિયમિતપણે

મોક્ષવાતું વચન આપીને મારી પાસેથી ત્રણ મહિનાના પૂરેપૂરા સાગસાત રૂપિયા પહેંચેથી લેવાયા હતા. આ કેમ ખમાય ? પછી મને થયું કે લવાજમ ખવાસ તો નહિ થયું હોય ને ? પણ રસીક-જસીદ ચક્રડીમાં હતી તે તપાસતાં સંકા ખોટી ફરી. હજી બીજા બાર દહાડા લગી લવાજમ તો પહોંચે છે. ત્યારે આમ કેમ ? ફરિયાદનો કાગળ લખું, આજ ને આજ. પણ તેથી શું ? ફરિયાદને પરિણામે ત્રણ દહાડે આજનું છાપું આવે કદાચ હાથમાં, બીજી નક્કલ તરીકે; પણ આજે તો હું આખી રો અર્વાચીન દુનિયાના જીવન અને વહેવારથી કપાઈ મર્યો તે ગયો જ ને ? એ નુકસાન મને કોણ ક્યારે કહી રીતે ખરી આપવાતું ? આજે સવારના પહોરમાં જ, 'ટાઇમ્સ'ને જરાજર વચલે પાને ઉઘાડીને દિવસના ચોંકાવનારા બનાવો મેં, ચોંકાવવાની જ નેમથી સ્વાયક્ષાં મથાળાંમાં, વાંચી લીધા હોત; બીજાં પાનાંઓના ખગરોની ઓછી પણ આનંદકારી ચોંક અનુભવી હોત; ચોપડીવાળાની જાહેરાતોમાં કે નકુંનું હોય તો અખૂટ રસથી એ રોશનું માણું અને વાપરું હોત; પત્રવહેવારવાળી કટારોમાંની સંસ્કારી બિન-લોહિયાળ કાપાકાંપી નિરખવાની મળી જતી હોત; 'કરંટ ટોપિક્સ'માં આવે છે એ આજાં કે ઉકટ સુખાપિત અને વિનોદ વંચવાની કહેર ઉગ્રવી હોત; અને છેવટ, તંત્રીમેખો-માંના નેજે આજના દિન પૂરતા માત્ર માનીતા હરે તે વાંચીને તેમાંની આંતરરાષ્ટ્રીયતાથી વિશ્વવ્યાપકતાનો આસ્વાદ, તેમાંના વર્તા-ઓછા દિંદવિગેધથી ધર્મ દોષનો કે સ્મિતનો આસ્વાદ, તેમાંના સાહિત્યસંસ્કારથી સદ્ગમ રસાનંદનો આસ્વાદ કે તેમાંના ક્રેલાક આડંબરી સીધા ડહાપણથી રમૂજનો આસ્વાદ લીધા હોત—આ બધું આજે તો મેં ખોયું જ ને ?

વહી ગઈ છે એ અનંતતા અને હવે વહેવાની છે એ અનં-તતા: આ બેની વચ્ચેના મધ્યબિંદુરૂપ ને પોણા કલાકમાં એ સપળા લહાવા મેં લીધાં હોત તે આજને દિન તો, છાપું નહિ

આવતાં શુભાચ્યા ૯૮. કેવી આશ્વત ? વિશ્વતત્રમાં કેવો ત્રાસ-
દાયક દેવદાર ? કુદરત એ કેમ સાંખી રહી હશે ? પ્રભુને પણ આ
શું સ્પર્શ ? અને દુનિયાનો અલ્પ પ્રભુ આમ નમેરો થાય તો
બસે, પણ હાપાંસદિનો-વાણીવિદારનો-અધિષ્ઠાતા દેવ બૃહસ્પતિ
સહાં આ કારની પછે કેમ આંગળીએ ઉઘી ક્યાં વિના બેસી રહો
રહો ? મહાકિરસ્તા લ્યુસિફરે સર્વશક્તિમાન પ્રભુ : સામે જોવો
બળવો લગાવેલો, તેવો આ દેવે લગાવેલક વિષ્ણુ સામે કેમ ન
લગાવ્યો ? કેમ તેણે ત્રિલોકને ધ્રુમવે તેવો સંગ્રામ, વૈકુંઠમાં શેષશ્યા
પર નક્કરે હવે પોદીને પગ ચંપાવનારા, ગરુડની મીઠીમીઠી ખુલા-
મનો અને જ્ઞાનાનાં ચમ્પાર મુખે યતી સતત સ્તુતિ સાંભળવામાં હવનની
ધન્યતા માનનારા એ આપણુદ દેવ સામે ન લગાવ્યો ? કેમ તેણે,
પત્રકારોના એ કુલ્લદેવે, એવો ધોર સંગ્રામ મચાવીને ધરાને ધ્રુમવી
નહિ-એને રસાનળ લગી કુળાડી દીધી નહિ ?

આવા સવાસોથી કાઢને દ્વાય દસવું આવશે. આવે ૯૮.
મારા સ્વપ્નાની લાગણીની કસર એને ક્યાંથી હોય ? એવા જે કાષ
દાસ્પત્રોદુષ હોય તેને હું સંપૂર્ણ માન સાથે પણ મદ્રમપણે,
આંગળાના રવાદથી અલ્પથી ખાખરાની ખિસકોલી સાથે સ્વપ્નાવવા
માગું છું. નહિ તો માટે ? 'દાહન્સ' જેવું હાપું રોડ ને રોડ
વાંચવાની ટેવ તેણે કદી પાડી હોય અને એ ટેવનો ભંગ આમ
અચાનક તેણે અનુભવ્યો હોય તેમ હું માનતો નથી. તેથી જ,
એ બધા એવી ખિસકોલીઓ. એ ખિતાજ એમને આગમનો
હોય, તો એમાંથી છૂટવાનો રહેતો એ જ છે : અત્યાડિયાના
સાતેસાન દ્વાય દિનિક 'દાહન્સ' વાંચવાની ટેવ વર્ગો લગી એમણે
પાડવી ને પડી એને નૂટની આમ અનુભવવી, વળી કાષ દેરો
કે દિનિક ને સાતે દ્વાય ક્યાંથી આવે ? રવિવારે ક્યાંથી કાટે ? ..
પણ હું એ કાટું છું. ને એવી રીતે 'દાહન્સ' વાંચનારો સરો
રવિવારે પણ માણી દ્વાય માટે, રાત્રિવારો તેનો અંક આપે-
આખો ને દરેક નથી વાંચતો; માણીને વાર, એનો અર્થ કે નીચે

ભાગ વાંચવાનું રવિવાર માટે બાકી રાખું છું. અને કોઇ વાર એ એવી રીતે રવિએ બાકી ન હોય તો પણ, એવે વખતે હું અગાઉથી જાણુતો હોઉં છું કે આજે ‘ટાઇમ્સ’ વાંચવાની મોજ મળવાની નથી. એવી આગલી જાણને લીધે ‘ટાઇમ્સ’ વાચનની ઇચ્છા યદ્ય હોતી નથી અને એમ જાણના અભાવ મને સાલતો નથી. પણ જ્યાં એ વાચનની રોજિંદી તલપ અણુચિતંવી રોકાય, ત્યાં દેવાહોળી સિવાય બીજું શું પરિણામ આવે?

એ તલપને પ્રતાપે, એક ઘણો વિચિત્ર અનુભવ પણ આ લેખ આરંભ્યો ત્યારે જ મને થયો હતો... લખવાકરવાનું જાણુ છોડી દઇને, આ ટેબલ ને મેડી ને ધર બધું જ છોડીને બહાર સડક પર નીકળી પડું, સડકે સીધો જ ચાલ્યો જાઉં, એમ ને એમ છેક ગામની બહાર નીકળી જાઉં, નીકળ્યા પછી પણ ખસ ધણા-ધણા વખત સુધી ચાલ્યો જ કરું—આવી ઝંખના મનમાં જાગી હતી. એ ચાલી જાગી શરે? મારામાં કેટલુંક ધુનીપણ હોવાનું મનાય છે, તેને લીધે કદાચ એમ થતું હોય. પણ ધૂનની વૃત્તિએ આજ કે કાલ કે ગઇ ધણાં અઢવાડિયાં લગી, ગૃહત્યાગના કે પૃથ્વીપર્યટનનાં એવા વિચારો ધ્યાં જ નહોતા. તો પછી, અનંત પ્રવાસ કરવાની એ ગેખી ઊર્મિ અત્યારે જ આમ ક્યાંથી ફૂટી નીકળી? મને લાગે છે કે, રોજ સવારે ‘ટાઇમ્સ’માંના વિવિધ સંભારોથી ઉત્તેજિત થઇને, ખુરશીમાં બેઠેબેઠે પણ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી નાખવાની ટેવ મનજી મુસાફરને પડેલી છે, તે આજે અકસ્માત રુધાઇ તેથી જ એને, સઘળો સંયમ છોડીને ઉપર ઠહું તેમ, ભમવા નીકળવાની પ્રખળ વૃત્તિ યદ્ય આવી; જે હમેશાં સૂક્ષ્મ ભૂમિકા પર મળતું, તે આજે ત્યાં ન મળવાથી, સ્થૂળ પર તો એ મેળવીને સંતોષ પામવો, એવી વાસના મનમાં જન્મી; કલ્પનામૂલક વિહારનું વિમાન બોટકેલું જણાતાં, તેનો રથ જોડ્યાની તૈયારી તેણે કરી.

પણ એ વાસનાને પણ થવાની જરૂર પડી નહિ એટલું સાફ.

પડી હોત તો આ લેખ લખવાનું જન્યું ન હોત. તે લેખે જ મને ચાલી નીકળતો જવાગ્યો છે એમાં શંકા નથી. આફતને લીધે મનમાં તોફાનનાં જે આદોલન હોવાં, તે બધાં મારી મૂકવણુને અને ફરિયાદોને કાગળ પર ઉતારવાથી શમવા માંડ્યાં છે—પણ તદ્દન શમતાં નથી...ખીર્ન છાપાં ધણાં હતાં. એ ઉવાજ્યાં ઉચલાવ્યાં અને વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો, થોડું વાંચ્યું જે ખરૂં, પણ એમાં કેં પેલા જેવી મળ પડે? ‘ટાઇમ્સ’ તો ‘ટાઇમ્સ’ જ છે.

એક ખીર્ને વિચાર વચ્ચે આવેલો: આજનો દિવસ લાઇબ્રેરીમાં જઈને એ વહાલેઈ પત્ર વાંચી આવું તો શું ખોટું? પણ એમ કરવામાં મારો—ખરો કે ખોટો, પણ—અમીરી ખવાસ આડો આવતો જણાયો. લાઇબ્રેરીમાં સત્તર માણસ વચ્ચે ખેસીને વળી છાપું કોણ વાંચે? ને તે પણ ‘ટાઇમ્સ’ જેવું છાપું, જેની ખરી ખૂખીઓ તમે કેક્યોરમાં કે હજવેહજવે જૂલંતા હિંડોળામાં લંબાઈ ને પડો નહિ, ત્યાં લગી કડી પૂરેપૂરી સમજી શકાતી નથી. અને લાઇબ્રેરીની ખુરસીઓ! તોળા ભગવાન! એમાં તો માંકડોની આખી ને આખી વસાહતો જતમી હોય છે. મારે તે ત્યાં ‘ટાઇમ્સ’ વાંચવું કે એ ચટકદાર ખુરસીનિવાસીઓની પરોણાયાકરી ત્યાં ખેસીને ચાખ્યા કરવી? કે, જે માંડ અર્ધાં કલાક લાઇબ્રેરીમાં ગાળવાનો મજો છે તે દરમિયાન, ખીર્ન સૌની જેમ માંકડ ખેરવવા ધડાધડ ખુરસીઓ પછાડીને મકાન ગમગ્યા કરવું? પછી છાપું તો એને ઠેકાણે જ રહે ને? અને હું પેાતે ધારો કે જેમતેમ કરતો છાપું ત્યાં વંચાય તેવું વાંચું ને કદી ધમપછાડ ન કરું, આપણા ઋષિમુનિઓને સંકડો વર્ષોનાં તપ પછી પ્રાપ્ત થયો હતો એવો સંયમ થોડી પળોમાં જ કેળવીને ચટકા મૂગે મોંએ સહી લઉં ને વાંચ્યા કરું, તો પણ મારી જેમ સવાધ ઋષિ જનવાને સાવ અયોગ્ય અનિચ્છુક એવા ત્યાંના ખીર્ન બધા ધમપછાડિયા વાચકજનુઓનું શું? આકાશમાંથી ઇન્દ્ર જે વેગ ને ધડકાથી વજ્રને પૃથ્વી પર પડકે તેને મળતા વેગથી ને હુમધડકાથી ખુરસીઓને હવામાં ઉંચી ફરીફરીને પટક-

નાનો એ મહુલુહતા મુજબ— જાણે કે એ પરાક્રમપ્રદર્શન માટે જ લાઘવિરીમાં આવતા હોય તેમ ઘણાખરો વખત એ જ ધધો ત્યાં કરનારાઓ—તો સખના નથી જ રહેવાના ને? એ લોકની એવી ધમાલ વચ્ચે મારે ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ વાંચવું, એમ ? હાંબા !

આમ જ્યારે ન છાપું આવે, ન તોએને બીજો દ્રશ્યો વાંચાવું પણ જાને, ત્યારે ગલ્લા મનુષ્યો માટે એક જ રસ્તો ખુલ્લો હોય છે: મોટી આફતોના ફટકા હેડળ તેમ આ નાનીના ટપકા હેડળ પણ, એને અપરિહાય વિધિનિર્માણ માની, એની સમક્ષ શિર ઝુકાવવું. વળી એમ કરતાંકરતાં, આવી નાની આફતમાં તો આપણને બેત્રણ આશ્વાસન પણ સહેજાછથી મળે તેમ હોય છે: આપણે આશા રાખી શકીએ—ને એ ધણે ભાગે ફળે જ છે—કે આજનો દિવસ છાપું બંને આડે રસ્તે ચડી ગયું, કાલથી તો પાછું નિયમસર આવવું જોઈએ; અથવા તો એવા વિચારે મન વાળીએ કે ધણે ભાગે એમ જ માન્યું હશે કે આજના ગુમ થયેલ છાપામાં ખાસ જાણવાનું, કે નહિ જાણે કે નુસ્સાન થાય એવા ખખર હશે જ નહિ; તેમ પણ નહિ, તો પછી આપણી તેજસ્વી કલ્પનાની સાથે લખને, આજના ‘ટાઇમ્સ’માં શું શું છપાયું હશે તેના પાયાદાર તર્ક—ફુનિયાના આપણા વિશાળ જ્ઞાન અને વિશાળનર અનુભવને આધારે—કરવાની મોજ તો આપણે જરૂર માણી શકીએ; અને આપણે જો પ્રેમકૃપાથી (કે એની અવકૃપાથી—જે વધારે લખલામાં લાગૂ પડે છે.) લેખક હોઈએ, તો મળના નાના શા એક લેખમાં, રસનીગળતી નિર્બાધિકા એકમાં, એ નાની શી આફતે આપણી પર આણેલ દુઃખનો ઉબરો આછી પણ સાચી ક્લાયી ખાલી કરી શકીએ છીએ.

મોટી આફતો માટે પણ ધન્યરે આંમુના ધોધને બદલે આવાં સુલભ અને હળવાં અને અસરકારક આશ્વાસનો વચ્ચાં હોત તો કેવું સારું !

ખરફના મુલકમાં

કુરાને શરીરમાં એક સ્થળે કલ્લું છે કે જ્યાં બે સમુદ્રોનો સંગમ થાય છે તે સ્થળે પહોંચતાં, જીવનનાં કદાચ નેવું વર્ષ ખપી જાય તોપણ તે સ્થળ તરફ આદરેલી કૂચ હું હરગીઝ મોકલ નહીં રાખું.

વાર્તાઓમાં પ્રથમ વાર્તા મુસાફરોની હતી. કાળના યરો નીચે દટાએલી એ કેટલીયે ગાથાઓ આજે અણનોંધાએલી, વિસારે પડેલી હશે. કરાળ રાત્રિના યભેલા સમયોમાં રાક્ષસ સમાં વૃક્ષોની વચ્ચે સચિંત કેદ ભોગવતાં એ ગાદાં જંગલોમાં, કે હિંસક પ્રાણીઓના કૂર પજળઓ અને વિકરાળ દાદો વચ્ચે ચિરાતાં કે અગ્નિને થડો કહેવડાવતાં એ ધગધગતાં રેતીનાં રણો ડગલે ડગલે ખૂંદતાં, કે સમુદ્રોનાં તાંડવો નીચે ધૂમરીઓ લપ ધફનાતાં, કે કઠણ ચડાણોને તાબે કરવા જતાં ભેરવજપ શી થપાટો ખાતાં, કે કુદરતનાં ધૂધવતાં બીજણ જલો સામે મોતને વરેલા એવા ખડા થનાં-અકથ્ય માનવીઓ અને સાહસશૂરાઓએ જે જે સફરો ખેડી હશે, તે સર્વનો આજ શો હિસાબ હશે ?

કુંડુંબ કે જાતિ માટે ખોરાક કે જમીન મેળવવા અર્થેનાં પ્રયાણો, કે માલ કે ગુલામીના વેપાર અર્થેની સફરો, કે પ્રદેશો સર કરવા અર્થેની કૂચો, કે વિજયપ્રાપ્તિ અર્થેની ચડાઇઓ અથવા તો કુતૂહલ સાહસ જ્ઞાન કે ધર્મ અર્થેનાં મહા-ભિનિષ્ક્રમણો-સાહુ એ કાળના મહા રાચનગૃહમાં આજ આરામ લે છે. ચાકેલાં છે એ સ્ત્રી.....

એવી આછેરી વાતોના વારસદાર આપણે આજ તેઓને મૂંગા મૂંગા સન્માનીએ તોપણ ઘણું છે.

એવી જીગજૂતી સ્ફૂરેલી વિચારપદ્ધતિમાં અત્યારે એક વાત હાથે ચડી છે તે અહીં ઉતારી તો કાળક્ષેપનો દોષ વહેરી લેવા તૈયાર છું.

ઇસુના ૧૮૮૨ના વર્ષના શ્રીષ્ઠમંદિરમાં શીશુનેક નાન્સેન ગ્રીનલેન્ડના પૂર્વ કિનારે જન્મેલા વચ્ચે ફસાઈ ગયો. પણ ત્યાં તેને એ આફતો વચ્ચે એક નવો જ વિચાર સ્ફૂર્યો. પૂર્વથી પશ્ચિમના કિનારે સ્ત્રી પર ગ્રીનલેન્ડનો જન્મનો મુલક વળાટવાનો તેણે નિશ્ચય કરી લીધો. છ વર્ષ પછી એ યોજના તેણે અમલમાં મૂકી. એ નૂતન સફરમાં—ઓટો સ્કેડરુપ, ઓલફ ટીટ્ટીયસન, દીસ્ટ્રીઅન દીથ્યન સેન, ટ્રાના અને લાપ નાલિના એ બે બાલો અને રાવના—એટલા તેના સાથીદારો હતા. ૧૮૮૮ના મે માસમાં આ કાફલા સાથે નાન્સેને પ્રયાણ આરંભ્યું.

—ઓગસ્ટની ૧૫મીની સવારે ખડકોના એક સુરક્ષિત જગ્યા નજીકના ગાળામાં અમારી હોડીઓ હંકારી અંદર લઈ લીધી. હોડીઓને ઊંધી સુવાડી સંભાળપૂર્વક ગોઠવી લીધી અને આઠ મોટા પથ્થરો ગોઠવી દીધા કે જેથી સમુદ્રમાં પાણી ચડ્યે ધસી ન જાય. જેમ મૂકી છે તેમ તે જ રચશે એ સહીસલામત પડી હશે એમ અમે માનીએ છીએ. છતાં એ તદ્દન શક્ય છે કે એરકીમોએ એ રહેણાંચ શોધી કાઢ્યું હોય અને તેમાંનું જડેકું લોખંડ કે ખીખ નડાઉ ભાગો કે અંદરની કેટલીક ઉમદા વસ્તુઓ તેઓએ હસ્તગત કરી લીધી હોય. તો, આવો કિંમતી સરંજામ છોડી ચાલ્યા જવા માટે, એ લોકો શું કંપના કરતા હશે ?

હવા ગરમ હતી, અને તેથી જરૂર નરમ પડ્યો હતો. એટલે રાત્રે જ ફ્રેશ આદરવાતું નહીં થયું. એ સુતળા રાત્રે નવ વાગતે,

સ્નેહને ભરી લઈ અમે આગળ વધ્યા. રાસ્વાતમાં અમારા પ્રવાસની ગતિ ધીમી હતી. છેક સમુદ્રને અડી જમીન સુધી ખરફ જમી પડ્યો હતો એટલે પહેલેથી જ સ્નેહ જેમવાતું કામ અમારે બધાને હિપાડી લેવું પડ્યું. ચડાણ વિષમ હતું એટલે પ્રત્યેક સ્નેહ દીક અમે ત્રણ ત્રણ જણ રોકાઈ ગયા. સ્નેહનેમાં ભાર ધણી ભર્યો હતો. જેમ ચડાણ આકર્ષે બનતું ગયું તેમ એક માણસ સ્નેહ જેમી શકે તેવી રીતે એક બીજી સ્નેહમાંથી માલની ફરવણી કરતા ગયા. આ પહેલાં રાત્રે હવા અતુફલ હતી. ચડાણ સિવાય જમીન સરલ હતી અને ખરફની, ચિરાડોનો હળુ અમને પરચો થયો નહોતો. સવારના ગાળે, જરા પ્રતિકૂલ ખરફનો ભેટો થયો, પરંતુ તે કાણ હતો એટલે સ્નેહ વહી આવતી હતી. ત્રણ ચાર માઈલનો પહેલો ટપ્પો ફરી અને લગભગ ૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા. ધિમવેલા દૂધવાળી ચાના ગરમ ગરમ પાંચ છ પ્યાલા ગમે તેટલો થાક ભુલાવવા માટે બસ હતા. સ્નેહ-જેમણીના એ પહેલા અનુભવ અને થાક પછી સૂના ઘેલામાં અત્રે ઘૂસ્યા અને સહુ ધસધસોટ ઊંધવા તૈયાર થઈ ગયા. ત્યાં એકાએક જણાધું કે મધ્યરાત્રિએ નારતા માટે જ્યાં અમે આટક્યા હતા ત્યાં પનીરનો દાખડો ભૂલતા આવ્યા હતા. એ જૂલ સહી લઈ શકાય તેવી નહોતી. છતાં આ પરિશ્રમને અંતે પાછા જવા દોણ તૈયાર થાય ? પનીર તેની પ્રિય વસ્તુ હતી અને સફરથી તેના નકરામાં નવા ઉમેરા કરવાનું બને તેથી આરામને ડેલી ડીટ્રીવ્યસને જવાનું બીકું ઝડપ્યું. અમે સહુ સાબાર તેનો પંચ નિહાળી રહ્યા.

સાંજના ફરી પ્રયાણ આદ્યું. “આગે અને આગે બહા” મધ્યરાત્રિએ તે એટલું જ. બું અધારૂં ઘેરાઈ ગયું કે આગળ કાંઈ દેખાય જ નહીં, એટલે અમે આટક્યા અને પડાવ નાખ્યો. સહુએ ગરમ ગરમ શોકોલેટ પાંધું. સવાર થતાં સુધી અમે ત્યાં રહ્યા. ચાલના પહેલાં અમારી ત્રણટીવાળા તે સ્થળનો એક ફોટોગ્રાફ પાડી લીધો.

બરફની ચિરાડોનો સામનો કર થયો. નોકે એ હજુ એટલી બધી વિષમ બની નહોતી. પણ ત્યાં તો વરસાદ પડવા લાગ્યો. અને અમારા છવનનો પારો હેઠે જવા લાગ્યો. અમે અમારા પોટરૂંદો ચડાવી લીધા પણ એ અનર્ગલ વરસાદ સામે કેસોક કાર કરે? નોતનેતામાં તો અમે છેક જ બીંબાઈ ગયા. છતાં અમારું કામ અમને ગરમ રાખતું હતું પણ એ કામ અમારું સર્વસ્વ બળ ભાગી રહ્યું હતું. પાણીના બારથી લગ્નગતો કપડાં સાથે આગળ વધતું જરાય સહેતું નહોતું. રેલેજ દીક પાછા બળ્લે માથુસો રોકાઈ ગયા. કાંઠે અને ચિરાડોની ફાજ વધતી જતી હતી. એટલે વળાવો શોધતા માર્ગ કાપતા હતા. એકબીજા સાથે દોરડાંથી સંકળાઈ અમે સુરક્ષિત બની શકતા નહોતા, કેમકે તેથી તો ખેંચવાનું કામ વધુ કુદૃષ્ટ બનતું હતું, એટલે અમારા પડા સાથે રેલેજનાં દોરડાં બાંધી લીધાં હતાં. બરફના તોળાઈ રહેલા પુષ્કો ખરથી કઠીને ચિરાડોમાં સરકી પડતા ત્યારે રેલેજ લાંબી હોઈને પાછળ ધસાઈ આવતી નહીં અને આથી લાયભો અંદર ગળડીએ કે તરત જ ફાવટ થઈ જતી અને અમારી લાકડીઓના ટેકાથી તરત જ બહાર નીકળી આવતા. આમ બપોર મુધી અટક્યા વિના અમે આગળ વધ્યા ક્યું, પરંતુ હવે તો ઋતુ બદલ ખરાબ થઈ ગઈ હતી. આખરે બે કાંટો વચ્ચેના એક ગાળામાં અમારે પગ નાખવાની ફરજ પડી.

ઓગસ્ટની ૧૭મીની બપોરથી ૨૦મીની સવાર મુધી અવિ-
ચિન્ન ધોધમાર વરસાદ અને બપોર તોફાનને લીધે અમે તંબૂમાં
બસાઈ બેઠા. આ વખત ધણેખરો સડુ સૂતામાં ગાળતા. કેસોક
તો ચોવીશે કઝાક બીંધતા. કામ કરવાનું નહીં એટલે જાજા
ખોરાકની જરૂર નહીં, એટલે અમારા ખોરાક પર કાપ મૂકી દીધો.
જગૃતિનો ધણેખરો વખત રાવટીની એક સરખી નાનકડી દીવાલો
નિહાળવામાં અથવા તો બહાર વરસતા વરસાદના ઘેરા એકધારા
તંબૂગરો કે પ્રયંત પરનના શોરીયા સૂસવાટો સૂણવામાં ગાળતા.

બહાર તોફાન ગાળતું હોય ત્યારે અંદર આમ સુરક્ષિત પડ્યા હોય એ વિચાર ગમે તેટલો હૃદયથી કે આહ્વાદનનક હોય તોપણ એ નીરના પ્રલય-ચાંબલા થભે અને એ વીરેલા અંગ-વાતના નાદ-ડમરુ બંધ થાય એમ કોણ ન ઇચ્છે ?

તોફાન ધીમું પડ્યું, નરમ થયું, શમ્યું. ગરમગરમ ઓસામણ પીને અમે કૂચ શરૂ કરી. ભરફની ફાટોની એ ફાંટાળાળ એટલી બધી વધી ગઈ કે તેના મિનનજની આવજત આકરી થઈ પડી. સ્નેહરૂપ અને હું મોખરે હતા અને રસ્તો દોરતા હતા. અમે માર્ગ કાપે જતા હતા. ચડાણ હજુ ધણુ બાકી હતું. અમે યાકીને લોચ જતી ગયા. પરિશ્રમથી તરસ ખૂબ જ લાગતી હતી, પરંતુ પાણીની હદ તો ક્યારની યે વટાવી ગયા હતા. વચ્ચે નીચે છેક શરીરને લગભગ રાખેલ ટીનના પ્લાટલામાં શરીરની ઉભાને લીધે પાણી ઓગળ્યું હોય તે થોડું ધણું મળે તે પી લઈએ. હવે અમે લગભગ ૩૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા હતા. ત્યાં અમારા ડેરા ખેંચ્યા, ચડાણની પહેલી મુશ્કેલી વટાવી દશે એમ અમને લાગ્યું, એટલે મિનજાની જિજ્ઞાસા સાથે પનીર મુરખ્યા બિરફીટ પણ ચપાટ્યાં.

હવે તો આ દોરડાં ખસા આળી નાંખે છે એ બાહોનું કહેવું તદ્દન વાળખી હતું.

તોપણ એ પ્રદેશના બોમરાસ જવાયે થાક અને ચાતનાને વિસારે પાઠે તેવા હતા. ઢાણે ઢાણે નવાં નવાં રૂપ લેતાં એ ઉતરાઈ અજવાળાં, દક્ષિણના બોમરફલકને પીછીનીતથા જીવનનાં અપલ નૃત્યના પાઠ થીખવે એ કુદરતની આપરસ રંગભૂમિના દ્રશ્ય ગમે તેવાં અને તેટલાં સંકટ સામે નવી તાજગી આપે તેવાં હતાં. શાન્ત રાત્રિના, જનાનામાંથી બહાર નીકળવા પામેલી ચંદ્રાણી ત્યારે ઉડુગણોના અજકતા ખેતરમાં સૌમ્ય તેજપગલીઓ માંડતી, ત્યારે તેના આનંદ આવેશમાં હિમમુંદરી નગન ઊર્મિનૃત્ય આદરતી. ત્યારે જીવન ખુદ સુંદર જાતી હતું.

સપ્ટેમ્બર માસ ચાલતો હતો. દિવસો સુધી-જાણે અઠવાડિયાંઓ સુધી-એ અંતરહિત સપાટ જરફના રણમાં અમે મજલ કાઢ્યા કરી. દિવસ જોગે અને આથમે, જોગે અને આથમે એમ કાંઈ જનાવ રહિતની એકધારી કૂચ દિવસો સુધી ચાલ્યા કરી. જ્યાં જુઓ ત્યાં બહુ સફેદ અને સપાટ. એ સિવાય બીજું નજરે જ ન ચડે. જાણે તેનો અંત જ નહિ. દિવસભર ત્રણ વરતુઓ દેખાયઃ સૂર્ય, જરફ અને અમે પોતે. એ વિશાળ પ્રદેશ પટ પર ટચકડીક અમારી ટુકડી. કોમ્પાસની મદદથી અમારી દિશા અમે જાળવી રાખીએ.

સપ્ટેમ્બર અર્ધોડ વીત્યો. પશ્ચિમ તરફના ઉત્તરાણુ નજદીક આવી પહોંચ્યાની આશા અમારા હૃદયમાં સાંચરી. અમારી ગણતરી મુજબ અમે હવે બહુ દૂર હોવા ન જોઈએ. જોકે મારે અંગત મત તો એવો હતો કે ગણતરી ખોટી હતી. પણ એ મત મેં જાહેર કર્યો નહીં, કેમકે તેથી તો નિરાશા જન્મે તેમ હતું.

થીઓડોસાઇટની મદદ વડે ખાતરી કરી તો ઢોળાવ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. અમે બધા આનંદમાં આવી ગયા. તે દિવસની નોંધપોથીમાં મેં લખ્યું છે કે “ગાડો અને ડીટ્રીચસનને તો એટલી બધી ખાતરી જણાય છે કે જમીન આજે જ દેખાવી જોઈએ. ધીરજ તેમને સહાય થાઓ! કેમકે હજી અમે નવ હજાર ફીટની ઊંચાઈએ હતા. જમીનથી સગમગ પચોતેર માઇલ અગે દૂર હોઈશું,” “અગણ વેળા જેમ જરફના ટેકરા અને ડાંડા આવતા તેમ ઢોળાવ વધતાં પાછા તે શરૂ થયા. ગણતરી મુજબ હવે અમે પાંત્રીશ માઇલ દૂર હોઈશું. છતાં હજી કાંઈ નજરે પડતું નહોતું, એટલે જન્ને લાપો પાછા શંકાશીલ બન્યા. રાવના બડગાએ, “જો હું લાપ બન્યો હોઉં અને મૂરખ ન હોઉં તો કિનારો હવે આપણે ભાળી જ રહ્યા.” કોઇકે બોલ્યું “મૂરખ તથી એની પ્રથમ ખાતરી શી?” “હું મૂરખ એમ ને?” રાવના કાંઈક અતિ જ્ઞાન ગણી જતો હોય તે હમે દરથો. આવી શંકાઓનાં વાક્યો આજે રસ્તે આ લાપગંધુઓ બોલ્યે જ જતા.

ખીજે દિવસે વળી બાલ્યો બોલી બિડ્યો, “પણ આ માર્ગ કદી આ પહેલાં કોઈએ જોયો જ નથી, ત્યારે એક છેડેથી ખીજ છેડા વચ્ચે કેટલો અંતર છે એ કહી જ કેમ શકાય !” આ ગણતરીની પદ્ધતિ તેઓને સમજાવવી ખરેખર મુશ્કેલ વસ્તુ હતી. છતાં નક્કો બતાવી તેઓને જોવાની રીત સમજાવી ત્યારે ગણતરીની કાંધક સમજ પડતી લાગી. તેઓની બીરતા સામે હસતું એ રાવના અને બાલ્યો માટે સારામાં સારું આશ્વાસન હતું.

શૂન્ય ડીગ્રી સુધી યરમોમીટરનો પારો ઊતર્યો નહીં, એટલે હવે અમારી વધુ ખાતરી થઈ કે ગ્રીષ્મના નિવાસસ્થાન નજીક અમે પહોંચી રહ્યા હતા.

અમારી જલનીકા “યેસોન”ને છોડ્યે બરોબર બે મહીના વીતી ગયા હતા.

આજે તો અમને ખાવામાં માખણ મળ્યું. આ નાસ્તો પણ પચારીમાં જ પહોંચનાં થતાં તો અમને સર્વ શ્રેષ્ઠ પ્રભાત લાગ્યું. ત્યાં તો પાંખો ફૂડફૂડી. અમે બધા આનંદમાં આવી ગયા, પણ આસપાસ જોયું તો ક્યાંય પક્ષી દેખાયું નહીં. ખાણું લઈ બપોરના એક વાગે બેપ આરંભી ત્યાં ફરી પાંખો ફૂડફૂડી. જોયે નજર કરી તો એ મજાનું કાણું ચળકતું નાનું મુગ્ધતું બિંદુ અમારી સ્ત્રેજ પર બેસવા આવવા અરધોપરધો વિચાર કરતું લાગ્યું, જરા નીચે ઊતર્યું, મન ડગમગ્યું, થંભી ન થંભી તેની પાંખો હવામાં અદસ્ત થઈ ગઈ.

અમે તે આથી ગ્રેષ્ણા મળી. અમારાં હૈમાં પાછાં એ નાના બિરાદરે દૃક્ષાનાં બનાવી દીધાં, જીવન વધુ તે વધુ પ્રગુલ્લ બનવા લાગ્યું.

જોકે બાલ્યો વારંવાર ફૂડફૂડી કર્યા કરતો કે સ્ત્રેજને સદા ચડાવવાનો ઠેક સુધી વારો જ આવવાનો નથી, ત્યાં ઇશાની પવન વાવા લાગ્યો. સ્ત્રેજ હંકારવાની સાનુકૂલતા સાંપડતાં તો અમારા હૃદયમાં

નવા ઢોડ જાગ્યા. અમે તે માટે તૈયારી આદરી લીધી. દોરડાંઓ અને લાકડાંઓ વડે બે સ્લેન્ડેને સાથે બાંધી લીધી, વચ્ચે ડોલ ચડાવ્યો, સઠ બાંધ્યો. બે સ્લેન્ડેને એક સઠ હંકારી ચાકશે કે કેમ તેનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં પવન પડી ગયો. વળી અમે સ્લેન્ડેની આગળ જાંઘાયા. સ્લેન્ડે બેંચવા લાગ્યા ત્યાં સ્લેન્ડે ધસે અને અમે વજન ખોષ ખેસીએ. પાછા બિભા થઈ, ફરી પ્રયત્ન કરીએ. આમ થોડો વખત આપ્યા કર્યું. અમને લાગ્યું કે કાંઈક ખોટું છે, અમે નક્કી કર્યું કે સ્કી પહેરી લઈ એક જથ્થા સ્લેન્ડેની આગળ રહે, ગાડીમાં જોડાએલા ઘોડાની જેમ આગળ જૂને, સ્લેન્ડેનો ટોચ બને અને જૂતના હંડ પકડી સ્લેન્ડેનીએ આવી ન જાય તેમ હાથોની મદદ વડે દૂર રહ્યા કરે. ખીજા બે ખજાસીઓ પાછળ સ્કી પર બેસાથે આવે કે સ્વતંત્ર રીતે સ્કી પર વલે આવે. સ્વેડ-રૂપ જૂથો ન જૂથો ત્યાં તો એ બરફકિસ્તી ભાગી. પવને જોર પકડ્યું. ઉતાવળમાં મેં સ્લેન્ડેને પકડી લીધી. દીરટીઅનસેનને એ જોખમભરેલું લાગ્યું એટલે તેણે છૂટા જ આવવાનું પસંદ કરી લીધું.

પવનપાવડી વેગે કિસ્તી નાસવા લાગી. બરફના લોઠ સમાં મોત્તઓની છાતી ઉપર અને વળી નીચે એમ અસાધારણ ઝડપથી હોડી વધતી હતી. સ્લેન્ડેને પકડી રાખવાનું કામ અત્યંત મુશ્કેલ બન્યું. સ્કી સ્લેન્ડેના છેડામાં બરાબ ન જાય તે પણ જોવાનું હતું. હોડી ગરમ અને વધુ ગરમ બન્યે જતી હતી. નજી પાણીપથો ઘોડો છૂટ્યો. સ્લેન્ડેને બરફ ઉડાડ્યે જાય. એટલે બધો બરફ બેડે કે પાછળ કાંઈ દેખાય નહીં. ત્યાં મેં જોયું તો સ્લેન્ડેની અંદરના સરંજામમાંથી બરફ-કુહાડી છૂટી પડી સરકવાની તૈયારી કરી રહી હતી તેને પકડી લેવા હું લાંબાથો, સ્લેન્ડે વળાણ લીધું.

ક્રોડ શિકાર પાછળ સિંહ પડ્યો હોય તેમ સ્લેન્ડે આથે આથે હોડી જતી હું પડ્યો પડ્યો જોઈ રહ્યો.

થોડી કળ વળી એટલે હું બિભો મમો. સાનુકૂળ પવનને

લીધે સ્ક્રીપર સડસડાટ હોડી સાથે હોડમાં જતર્યો. બધું આગળ નહીં ગયો હોઉં ત્યાં, જોને માટે મેં આદત વહોરી હતી તે બરફ-કુદાડી મારા માર્ગમાં પડેલી જોઈ. વળી થોડે દૂર ખીણ ચીજ નજરે પડી. એક જગતમાં ચોટાસેટની જિંચકી લીધેલી પેટી અને મારી દંડ લઈ રહેજને ચીલે ચીલે અંતર કાપવા લાગ્યો. પણ માર્ગમાં પડી ગયેલી એક પછી એક વસ્તુઓ જડવા લાગી. એ એટલી અધી વધી ગઈ કે હું એકસો જિંચકી લઈ જઈ શકું તેમ નહોતું. જોડીદારની રાહ જોતો છું ખોડો, પરંતુ પવનનો મોજો હપડો હતો એટલે એમાં રાહ જોતાં ખેસતું એ કસોટીરૂપ હતું. ફીરડીઅનસેન આવતાં ચીજો જિંચકી લઈ અમે આગળ વધ્યા.

સરઆતથી જ સરસ સફર શરૂ થઈ હતી એમ સ્વેદરૂપે આનંદનેર અમને કહ્યું. તે એમ જ માનતો હતો કે અમે રહેજ સાથે જ હતા. તે પાછળ તો જોઈ શકે તેમ હતું જ નહીં, એટલે તેણે વાતો આદરવા યત્ન કર્યો. પ્રચુત્તર ન મળતાં તેણે વધુ જોરથી સરઆત કરી, જોરથી અને વધુ જોરથી, પણ જવાબ કોણ આપે? નેને લાખું કે કાંઈક વાંધો છે. અનુકૂળતા મળતાં તેણે સડ પાડી નાખ્યા. રહેજ એટલી હતી. તે અમારા સર્વની રાહ જોતો ખોડો હતો. સર્વ સડીસલામત એકલા થતાં અનુભવેલી આપણે કરતા સરંભમ જડકીને મજાગૂત બાંધતા હોડીનાં દોરડાં અને સડ સરખા કરતા અમે આખરી કૂચ આંદરી. રહેજની પાછળ ફેટલાંક દોરડાં અમે જાંધી લીધાં. તેના છેડા પકડી લઈ કે શરીર સાથે જાંધી લઈ રહેજ પાછળ અમે વિના યત્ને લસરવા લાગ્યા. સ્ક્રી પરની આ સફરનો આનંદ સર્વોત્તમ અનુભવ હતો.

સ્વેદરૂપ રહેજ દોરી પાડ્યો હતો. તેની જગ્યાએ હવે મેં લીધી. તે કામ સર્વધ્યાન રોકી લે તેવું હતું. જરાય ગફલત થવી ન જોઈએ. જરાક ચૂક્યા કે મર્યા. ઢોળાવ વધતો જતો હતો અને પાછળનો પવન હતો એટલે સડસડાટ સફર સાધતા હતા.

તાં એ ઓગણીસમી સપ્ટેમ્બરની સાંજના નાની આંતંક-
જૂઓ ઊઠી, જેમાં બાથોનો અવાજ મોખરે હતો—

જો મોં કળાય.

પશ્ચિમ તરફ ક્ષિતિજને ચૂંચતી ભૂમિ પકડાઈ જતાં ઓમ-
સગની શરમીદી ખતી.

જે માટે જહોમત હઠાવી હતી એ ધ્યેય અમારી સીમે
ખડું થયું.

અસમાન બાજી

નિંદગી આ જગપટે—
બાજી છે અસમાન એ;
શક્તિ સંગે જીવિયે,
અલ્પહીઠ ને બળવાન ને.

• મોહથી નિજ માનિયા
રોગમાં ને આપણે,
શક્તિ તે મન ધારિયાં
હા ! લે હરી ખીજી ફણે !

હાવ રમીએ નવનવા
રોગમાં જ બચાવવા,
મૂઠ શક્તિ સમર્થ એ
ના દે કંઈ પણ ફાવવા.

('રમરણસંહિતા')

—નરસિંહરાવ

નિ બં ધો¹

કેશવલાલ હુ ધ્રુવ દિ. બ : બી. એ. (અમદાવાદ)

‘ગીતગોવિંદ’ ઇત્યાદિના ભાષાંતરકર્તા; ‘પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ના
• (કક્ષરચાખ્યાનમાળામાં) કર્તા; બીજી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ; ગુજરાત
કોલેજના ગુજરાતી ભાષાવાક્યમયના ભૂતપૂર્વ અધ્યાપક.

જિતુભાઈ પ્ર. મહેતા (મુંબાઈ)

‘સંવનન’ ‘રચણાંતર’ ‘કુવારાના વ્યભાં’ એ પ્રાણીવિજ્ઞાનના રમણીય
સેએના લેખક.

વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ બી. એ. (ભાવનગર)

‘વીર નર્મદ’ના કર્તા; ‘ગદ્યનવનીત’ અને ‘ધાર્મિક શબ્દકોશ’ના સંપાદક;
‘નર્મદનું મંદિર’ના સંપાદક.

૧. વિભાગને આરંભે મુકાતી આ નામાવલિઓમાં નામો આકાશદિ ક્રમે
ગોઠવ્યાં છે.

૧. બસદને હરણુ ધાવે છે (દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવ)

સંરોધનાત્મક નિબંધ, 'રોપદર્શિકા-સત્યસામાખ્યાન'ના બીજા અંકનાં છેલ્લાં ૬ પાનાં વિશે. અહીં 'નાટકનો એ ભાગ છાપ્યો છે, તે સંરોધકે સંરક્ષાદેહી નવી વાચના પ્રમાણેના પાઠ અનુસાર છે અને 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'માંનો મુદ્રિત પાઠ-જ્યાંજ્યાં પાઠભેદ કરાયો છે ત્યાં-અહીં દીપમાં મુક્યો છે. પછી સમતુલી અને પાઠ્યર્થ આપી છે, સંરોધકના જ શબ્દોમાં, "પ્રબંધસંગતિ વિચારવી એ જ આ દેખવું ધ્યેય છે." વિદ્વાન સંરોધક આ તેમ જ આ કક્ષાનાં બીજાં એ નાટકોની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરે છે એ ખુશખબર આપણને 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના અભિનંદનઅંકમાંથી' (પૃ. ૧૪૪) પહેલી જ વાર તહેર રીતે મળ્યા. એ નવી અપ્રકટ આવૃત્તિ-માંથી આવેલો નમૂનો અમારા પહેલા જ અંક માટે મમતાપૂર્વક આપ્યા બદલ 'માનસી' એમનું સદાનું ઓશિંગણ રહેશે. આ માત્ર નમૂનો છે અને સંરોધનકાર્યનો ખરો ખ્યાલ તો સમગ્ર મંથને નવા રૂપમાં જોયે જ આવ્યા શકે એ હૃદયીકલ લક્ષમાં રાખીને જ આ રસપાંદિત્યયુક્ત નાની શી રચના આપણે વાંચવી ધટે.

૨. તંદરાંકરતી નવલકથા (વિધનાય મ. ભઙ્ગ)

'કરણપેલા' વિશે અપૂર્વ અન્વેષણયુક્ત નિબંધ. આનો ચોથો ખંડ અને પરિશિષ્ટો આવતા અંકમાં છપાશે.

૩. અગત્ય (નિતુભાઈ પ્ર. મહેતા)

એ પક્ષીની જ્વનલીલા વિશે કૈંક મનોહર વિગતો વર્ણવતો, નવલિકા શો રસ્મીગતો નિબંધ.

“બલદને હરણુ ધાવે છે.”

૧૮૧ નાગરિકા (મોઠે શાસ ન માતો હોય એવે વેશે) : સખિ ! અહીં તો કંઈ નથી. (કૃષ્ણ સામું જોઈ) અરે વનમાળી ! બલદને હરણુ કહીં ધાવે છે ? ૧૮૯ અમને તો બતાવો.

૧૮૨ કૃષ્ણદેવ : આ ધાવે અમે જોઈએ છીએ; ને તમે કેમ નથી જોતાં ? (શ્રીદામાને તાળી આપી) કેમ, સખા, તું જુવે છે ને ?

૧૮૩ શ્રીદામા (અદૃશ્ય કરી) : હોવે. ૨૦૦ મારી હાલુનું મહ ૨૦૧ ધાવી રહ્યું ૨૦૨ સે.

૧૮૪ સત્યભામા (મમં સમજ્યા એવે વેશે) : હલા નાગરિકા ! આ તો બને ઠગપાટણુના રહેવાસી દેખું. (સખેદ સ્વગત) અરે રે ! વિધાતા ય વાક્યમાં વરસ્યો લાગે છે !

૧૮૫ કૃષ્ણદેવ (સહર્ષ) : અહો તત્ત્વાગિ ! અમે સ્ત્રી ઠગાઈ કરી કે અમારા પર આવડો મોટો ૨૦૩ આરોપ ૨૦૪ મૂકો છો ? ૨૦૪

૧૮૬ સત્યભામા (નીચું જોઈ) : આ તમારો સોજતી કહે છે કે એ તો વનમાળી છે. જો એ કહે છે એમ હોય તો વનમાળી અમને શા માટે ઠગે ?

૧૮૭ કૃષ્ણદેવ : મદિરાણી ! મારાં અનેક નામમાંનું એ પણ

૧૮૮ છે તે. ૨૦૦ હા, હા. ૨૦૧ હું. ૨૦૨ રહ્યું છે. ૨૦૩ આક્ષેપ. ૨૦૪ કરો છો

એક છે અને જો એ નામ મારા વચ્ચે કહ્યું, તો તો તેને જાણવું જ શર્પ ક્યું છે.

૧૮૮ સત્યભામા (સરિમત) : વાર એ તો ઠીક. ૨૦૫ પણ ૨૦૫ બાજને દરણ ધાવે છે એવું કંઈ જાહેરો એમ છે કે ?

૧૮૯ કૃષ્ણદેવ : અહો વરાનને, અમે ઠગપાટણના નથી એટલે અસત્ય બોલનારે નથી.

૧૯૦ સત્યભામા : ત્યારે બલદને દરણ ધાવવું દેખાડો જોઈએ.

૧૯૧ કૃષ્ણદેવ (આકાશ બણી આગળી કરી) : અહો. ધનુર્જુ-કુટે ! પસ્ય પસ્ય.

માલિની

ધવલ નવલ નાના ૨૦૬ પ્રેમીને હેમદાતા, ૨૦૭
અમલ કમલ જેવો, વિશ્વને દાયી ૨૦૭ સાતા ૨૦૭
અગત ૨૦૮ જગત રક્ષી ઔપધિ ચંદ્રમા તાં, ૨૦૮
જલદ ૨૦૯ બલદને એ હણું ધાવે, સુખાતા ૨૦૯

૧૯૨ સત્યભામા (સરિમત) : સખિ નાગરિકે ! સમજ કની ? ચંદ્રમા એ બલદ અને તેમાં જે લાંછન છે તે દરણ. ગોઠ્યું તો ઠીક દેખું. (જ'ને ન સાંભળે તેમ) હજા ! તું એમની જાતખાત પૂછી લે જોઈએ.

[પાછળથી કે.છ ન દેખે તેમ કનકમાલિકા તથા રુદિમણી પ્રવેશ કરે છે.]

૧૯૩ કનકમાલિકા (કાચના ઇયારા કરતી અને કાંઈ ન સાંભળે તેમ ગળામાં બોલતી) : દેવી અહીં આવો, અહીં આવો. જુઓ, જુઓ. દેવ પણ અહીં જ છે.

૨૦૫ ઠીક ગોઠવી દાઢ્યું પણ ૨૦૬ નવનો પ્રેમીને પ્રેમદાતા ૨૦૭ દેવ સાતા ૨૦૮ બલદ જગત રાખે, ઔપધિ ચંદ્રમાતા, ૨૦૯ જલદ બગત કીલે હણું ધાવે સુખાતા. !

૧૯૪ રુકિમણી (સઆશ્વર્થ) : હેં હેં ! શું ૧૧૦ કું ? ૧૧૦ અરે ! આ તો ચારે બાણુ અહીં છે ! શો ગજળ ! દેવ, ગોપબંધુને તેં શેનો ધડ્યો છે ? (ધીમેથી) કનકમાલિકા હવે કેમ કરશું !

૧૯૫ કનકમાલિકા (આશ્વાસન કરી) : દેવિ ! ગમરાશો નહિ. દેવને મળ્યો છે ગોપ, તો ૧૧૧ તમને કનકમાલિકા મળી છે ને તે પણ ૧૧૧ કંઈ કાચી નથી. સાંભળો. ત્યારે દેવ અહીં આશ્વાની મને ખજર યજ અને હું તમને તેડવા આવી, ત્યારે મેં સત્યભામાના બાપની કને પદ્મપ્રભાને મોકલી છે.

૧૯૬ રુકિમણી (નિશ્વાસ નાખી) : એતે ત્યાંજા શું ૧૧૨ જ કરવાના છે ? સખિ ! બળિયાના બધે મ બે બાગ હોય છે. સજાનિત અહીં આવશે, તો તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને પણ આ મૂર્તિ ત્યારે પાછી પાન્હી કરે તેવી છે ?

૧૯૭ કનકમાલિકા : દેવિ ! એમ ૧૧૨ જા ગમરાટ ક્યાંથી શું વળે એવું છે ? હું દેવના બળથી ને ગોપબંધુના હળથી મોકી ધણી બળીતી છું.

૧૯૮ રુકિમણી ત્યારે તો કહે તેં શું ક્યું છે ?

૧૯૯ કનકમાલિકા (કાનમાં) : એતો બાપ કરશે એમ અને આપણે કરીયું આમ. હમણાં તો, જેમ એ ચારેય-માંથી કોઈ ન બળે તેમ, એમની વાતચીત ચાલે છે, તે સાંભળી લઉંએ.

૨૦૦ રુકિમણી : સખિ ! જુગતી તો ઠીક છે. રજ જ વાઈ ત્યારે ચાલ્ય, પેલા જાડ એાથે રહી સાંભળીએ.

[તેમ કરે છે.]

૨૧૦ શું કું ૨૧૧ તો તમારી સખી કનકમાલિકા પણ ૨૧૨ જ કરવાની. ૨૧૨ જા દેવિ ! હવે એમ ૨૧૩ લગવી છે.

૨૦૧ નાગરિકા (કૃષ્ણદેવ પ્રતિ) ૩૩૪ તમે . શ્રી ભત
છો ૧૩૩૪

૨૦૨ કૃષ્ણદેવ : ૩૩૫ જાતિ આદિક તો વિવાહકાર્મમાં
પૂજાય છે.

૨૦૩ નાગરિકા : સ્નેહકાર્યમાં ૩૩૬ ન પૂજાય કે ૧૩૩૬

૨૦૪ કૃષ્ણદેવ : પણ ૩૩૭ જે સ્નેહકાર્ય હોય તો કની, ૩૩૭

૨૦૫ સુકિમણી (સખેદ) સખિ ! દેવ શું બોલે છે । વારં,
સાંભળવાનો સમય તો હીક મળ્યો છે.

૨૦૬ નાગરિકા : જાણ્યા વગર કેમ કરાય ?

૨૦૭ કૃષ્ણદેવ : સ્નેહતે માટે એમ છે જ નહિ, એ એક
વારના નેત્રમેળાપે જ થાય છે.

૨૦૮ સત્યભામા : નાગરિકા ! આ સીંધી વાત પૂછવામાં
આટલું બધું કરે છે, તો પછે બીજામાં તો (એટલું બોલી શરમાઈ
જાય છે.)

૨૦૯ કૃષ્ણદેવ (સત્યભામાનું અધુરું વાક્ય પૂરું કરી) : “શું ય
કરશે ?” હે રમોર, એટલું પણ કહી નાંખો ને. પણ એમ નથી હો-

[એવામાં કાળી ચાદર ઓઢી સત્રાન્નિત એકાએક આવે છે અને
સત્યભામાને ઉચકી ચાલતો થાય છે.]

૨૧૦ નાગરિકા (મોટેથી જૂમ પાડી ગમગાએતે વેશે) : વન-
માળી ! વનમાળી ! ગોપાળ ! ગોપાળ, પકડો, પકડો. આ મારી
સખીને લઈ ૨૧૦ જાય છે. ૨૧૦ (સટકી જાય છે.)

૨૧૧ શ્રીદામો (અવળીપા દોડતો) : મારો, મારો. (સટકી
જાય છે.)

૩૧૪ તમે બંને શી જ્ઞાત છો ૩૧૫ જ્ઞાતિ ૨૧૬ સ્નેહમાં ન પૂજાય કે
૨૧૭ પણ તે જે કરવો હોય તો કની ૩ ૨૧૮ લઈ જાય છે, લઈ જાય છે.

૨૧૨ કૃષ્ણદેવ (સરોવ) : કાણુ મૂક, હું ચડુનદેન ઊભો છતાં, મનુષ્યહરણુ ૨૧૯ કરે છે ? ૨૧૯

[એમ બાલી પકડવા દોડે છે. એવે ત્યાં રુકિમણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા છતાં થાય છે.]

૨૧૩ રુકિમણી (કૃષ્ણદેવને બાલી રાખી) : હાં હાં, મહારાજ, સોળ સહસ્ર રાજકન્યાઓ માટે કંઈ નથી કરતા તો પછે આ એક માટે આટલું બધું શા કાંને કરવું પડે છે ? નૃપાળનો ધર્મ એવો ક્યાં છે કે પુરજનની કન્યાને તેની વડીલોની અનુયાયી વગર એકોત રથળેમાં બેલાવવી ? શું કોડી પર કટક ચઢાવવું છે ? મહારાજ ૧૨૧ જવા ૨૨૧ ઘો. જવા ઘો. હવે એટલું બહુ થયું.

૨૧૪ કૃષ્ણદેવ (સંખ્યાશ્રય) : શું દેવી ? (સાવધપણે) ત્યારે, હું ઊભો છતાં મારે મનુષ્યહરણુ ચવા દેવું, એમ ?

૨૧૫ રુકિમણી : દેવ રરતામાંથી મળી આવેલી થેલી તેના માલિક ૨૨૨ લેઈ જાય, તેમાં તે ક્યાં ૨૨૩ જ શૂરત્વ દેખાડવાનું હતું ?

૨૧૬ કૃષ્ણદેવ (અખેદ) : પણ, પ્રિયા, થેલી હોય તો કની. અને કદાપિ ૨૨૩ જા જડી આવેલી થેલી ૨૨૩ જા હોય, તથાપિ તેના સત્ય સ્વામીની શોધ વગર તે કેમ આપી દેવાય ?

૨૧૭ રુકિમણી (સરોવ) : દેવ ! હવે આ રિયતિને છાત્રે એવું ૨૨૪ એ કૃત્ય નથી. (આમતેમ જોઈ) શું, શ્રીદામો અને પેલી જતાં રહ્યાં કે ? સર્વે સારાનાં સંગી છે.

૨૧૮ કન્યાનું હરણુ કરે છે ૧ શું તે એમ જાણે છે કે મારી પાસે ચત્ર નથી. તો બધે આ મારા જુજનો પ્રતાપ તેણે જોઈ લેવા. મેં કે જોઈ વચરચત્રે કેથી કંઈ આદિને પછાડયા છે અને મલ્લને માર્યા છે તે હશે છતાં કાળનું પણ શું પ્રાપ્ત્ય છે કે મારી વાંછેલી વસ્તુનું હરણુ કરી શકે ! ૨૨૦ આજ્ઞા. ૨૨૧ મહારાજ ! શ્રીમાત્સુર તો મહા જળવાન છે; જવા ઘો. ૨૨૨ ખરી માલિકે ૨૨૩ જા ક્યું ૨૨૩ જા જડી હોય. ૨૨૪ એવો

૨૧૮ કૃષ્ણદેવ (નિશ્વાસ નાખી) : દેવી ! તમારી કૃપા એવી છે, કે મારે દષ્ટિગોચર થયેલા મનુષ્યકરણને માટે કંઈ પણ ન કરવું. તો ભલે, પણ આ ઠીક થતું નથી.

૨૧૯ રુદ્રિમણી (મહાક્રોધાવેશમાં ઝાલેલો હાથ ચૂકી દઈ) : ત્યારે, મહારાજ ! સ્વર્ગ કરતા આખ્યા છે, તે કરારે કરો. અમારે રરપ શું ? રરપ

[એમ કહી જવા માંડે છે]

૨૨૦ કૃષ્ણદેવ (તેને રોકી) : પ્રિયા ! અદ્વિત છતાં પણ તમારા રરમનનું માન્યું કર્યું, તો પણ આમ કરવાનું શું પ્રયોગન છે ?

૨૨૧ રુદ્રિમણી (તરછોડી) : આપણું મનનું માન્યું કરાય તેનું કરશો, એટલે તે રાહ થશે, અને અટકાવી અટકશે.

[એમ કહી રુદ્રિમણી ઉતાવળી કનકમાલિકા સાથે જાય છે.]

૨૨૨ કૃષ્ણદેવ (સખેઈ) : અરે ! પ્રાપ્ત થયેલી અસભ્ય વસ્તુ ગણ અને દેવી પણ રીસાયાં ! રર૭ (કંઈક રર૮ આશ્વાસન એકાએક મળ્યું હોય તેમ) દેવની કળા અકળ છે, અહા !

બાલક

સાપના પાયર૩૦તે સાપ જાણે. ર૩૧

આપની આયર૩૦તે ર૩૧ આપ તાણે. ર૩૩

શૈવની ભક્તિર૩૪તે ર૩૪ શૈવ નાણે. ર૩૫

દેવની શક્તિર૩૬તે ર૩૬ દેવ માણે. ર૩૭

ર૩૮ મૂકાશે હવે દેવી લટકતાં. (જાય છે.) ર૩૮

૨૨૫ અમારે અને તમારે છે શું રર૬ ૦ રર૭ રીસાઈ રર૮ ૦
રર૯ ૦ ર૩૦ પાદ ર૩૧ જાણે સદા ર૩૨ આપણ ર૩૩ માણે વદા
ર૩૪ ભક્તિને ર૩૫ પાણે કદા ર૩૬ શક્તિને ર૩૭ જાણે સદા ર૩૮ ૦

સમજુતી

૧૬૧ : “ બલદને દરણુ ધાવે છે ” એનો ખુલાસો વનમાળીથી નહિ અપાય; નથી અહીં બલદ ને નથી અહીં દરણુ ” એમ મનમાં મક્કલાઈ બ્રહ્મિ નયની સાત્યમામા પૂછે છે. એ બાવને ઉદેશી ‘ધનુર્ધ્રુ’ કુટે’ સંબોધન છે. નવલ-સુંદર. નાના-વિવિધ, અનેક. સ્થેમદાત. —સુખાકારી દાથી શાતા (=શાતાદાથી) —શાતા ઉપખવનાર. જગત રક્ષી-ઔષધી (=ઔષધિરક્ષી)—જગતમાં વનૈરપ-તિને રક્ષી પોથી ને તેમનું રક્ષણ કરનારો. તાં ચંદ્રમા જગત-પણે ચંદ્ર પ્રકારો છે, ઉગે છે, કવિતામાં વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદને દેખાણે વર્તમાન કૃત વપરાય છે; જુઓ બાલચક્ર કાઈંજરી (પૂ. ભા.), ૩, ૧૭, અલિષ્ટંદ પ્રેમિ વસંત, ૧૧, ૭૬, સાનંદ હલકમાન, અને ૨૫, ૧૦, ભડંતી અતિ થઈ આકુલો. વળી સરખાવો હિંદી પ્રયોગ ચલત ચમર શમશેર શત (નવલરામકૃત અકબરશાહ અને ખીરબલ). બલદત (ફા. જલિદ્)—આલાક, ચપળ. (દરણુ) બલદ-મુગરાજ તરીકે પૂંઠળજ આપનાર. ચંદ્ર દરણુનો રાજ કહેવાય છે. ધાવે (સં. ધાવ્)—ધાય છે, ધાધને ખોળામાં ભરાય છે. ગત્યર્થ ક્રિયાપદ સાથે ને તરફ ગતિ થવાની હોય તે બાલ સંસ્કૃતમાં ખીજ વિભક્તિમાં આવે છે. બલદ(ચંદ્ર)ને દરણુ ધાવે છે એ વાક્યરચના નાટકકારે સંસ્કૃતભ્રંચી શુભશતીમાં ઉતારી છે. સુખાતા-અહો સુંદર ગાત્રવાળી યુવતિ.

૨૦૧ : તમે શી નવ છાંદ-કૃષ્ણદેવના સમયમાં ન્યાતો હતી નહિ. અહીં તેમજ ૫૧ ઉક્તિ ૨૦૨માં નાટકકારની વિસ્મૃતિ થાય છે.

૨૦૨-૨૦૪ : નતિ-વરકન્યાનાં યોગ. રનેહકાર્ય-રનેહ બાંધવો તે, સંવનન. રનેહકાર્ય હોય-રનેહ કર્તવ્ય હોય, રનેહ કરવો હોય. કાર્ય (વિશેષણ)—કર્તવ્ય, ઇષ્ટ, અભિમત.

૨૧૦-૨૧૧ : ગોપાળ ! ગોપાળ !—આ સંબોધન શ્રીદામ પ્રતિ છે. મારો, મારો-રસે જનારનું લક્ષ મનુષ્યદરણુ તરફ ખેંચી તેનો પીછા લઇ શિક્ષા કરવાને શ્રીદામો સંબોધે છે.

૨૧૩ : સોળ સહસ્ર રાગકન્યાઓ માટે—સુવર્ણસરોજિકા જવા કૃષ્ણદેવને બોલાવી લેવા સારૂ શ્રીદામો તેમના પ્રત્યે મહારાજાનું ઉચ્ચસેન તરફનો ખોટો સંદેશો કહાવે છે, તે પ્રશ્નગ બાળત જુઓ આ અંકની ઉક્તિ ૧૯.

૨૧૬ : પણ ચેલી હોય તો કની ૧—અહીં કૃષ્ણદેવ ધનની ચારી કરતાં મનુષ્યહરણનો અપરાધ બનું જારે છે તે ઉપર બાર મુકે છે. સત્યસ્વામી—પરણેલી તે પતિના તાબાની અને કુંવરી તે પિતાના તાબાની એ અધિકાર-ક્ષેત્રને ઉદ્દેશીને આ કથન છે. કાળી કામળીવાળો હક્ત અધિકાર પેકી કોઇ અધિકાર ધરાવે છે કે કેમ તે નબળા વગર શકદાર દેખાતા માણસને છોકરી કે છોકરો લેઇ જવા દેવાય નહિ, એવો ભાસ છે.

૨૧૮ : પણ આ ઠીક થતું નથી—આ શબ્દથી મનુષ્યહરણ જેવા ગંભીર અપરાધની ઉપેક્ષા અભિપ્રેત છે.

૨૨૨ : આય—કમાઇ, આવક તાણે—ખાસ વહીમાં નોંધી રાખે. સાપના પગની સંખ્યા, મનુષ્યની આવકનો આંકડો, રાવની શક્તિનો પ્રભાવ અને દેવની શક્તિનું માપ, એ ચારે અકળ છે, અને અકળ જ રહે છે. દેવની કળા અકળ છે—કૃષ્ણદેવે મનુષ્યહરણ સામે ચલાવેલા દેખાવ કર્યો, તે કળા જઇ રહિમણી રીસાઇને આલ્યાં ગયાં ન હોત તો કૃષ્ણદેવને પોતાનો બચાવ કરવો સુરહેલ પડત. પરંતુ રહિમણી પોતે જ રીસાઇને આલ્યાં ગયાં તે કૃષ્ણદેવને ફાવતું થયું, એમને હવે રહિમણીને લટકતાં મૂકવાનો માર્ગ જડે છે. સરખાવો માર્લેચિ. ૧૨. ૨૩. મન્યે પ્રિયા હૃતમનાસ્તસ્યા : પ્રણિવાતલચ્ચર્ત સેવામ્ । ૧૧. ૨૬. પ્રણયવત્તી સા શક્યમુપેક્ષિતું કુર્વિતા । આહી કાલિદાસે જે અર્થ વાચ્ય રાખ્યો છે, તે શુન્દૃતી નાટકકારે દેવે કરેલી સહાયતા દ્વારા ગમ્યમાન રહેવા દીધો છે. તે કંઇક સ્પષ્ટ કરવા છેલ્લું વાક્ય મેં ઉમેર્યું છે. સુદ્રિત પ્રતમાં એ ગણિત છે.

પાઠ્યર્થ

૧૮૫ : કૃષ્ણદેવ બામના હલકા અધિકારીની બાહીમાં બળવેલો વેરા તથા પોતાને છાજતી શિષ્ટ બાહીમાં બાલે છે. સુદ્રિત ‘આરોપ’ કરતાં ‘આરોપ’ બાલ પ્રસંગમાં વધારે એ ચિત્ત ધરાવતો લેખી પાઠ બદલ્યો છે.

૧૮૮ : સત્યભામા કૃષ્ણદેવના ખુલાસાનું ખરાપણું સ્વીકારે છે; તકલેદીપણું નથી માનતી. આ કારણથી ‘ગોઠવી કાઢયું’ બાલ તથા દીધા છે. નુઓ પાઠ ટિપ્પણી ૨૦૫

૧૯૧ : સુદ્રિત પાઠ 'નાનો' કષ્ટિત સંખિયે તેા તેના અન્વય ચંદ્રમા સાથે યાય; એટલે ચંદ્ર સુદ બીજીજનો લેવા પડે. તેમાં મૃગને આકાર અગ્રગટ હોય છે. અહીં તેા હરણને ચંદ્રના ઝાળામાં જઇને બેઠેલું વર્ણ-લ્યું છે. આવી 'નાનો' બદલ 'નાના' પાઠ કહ્યો છે, જેના સંબંધ 'પ્રેમીને' પદ સાથે છે. વળી ચંદ્ર પ્રેમીને પ્રેમદાતા એટલે પ્રેમપદ નહિ, પણ દેમદાતા એટલે સુખપદ છે. સળખ 'દેમદાતા' પાઠ 'પ્રેમદાતા' બદલ યોજ્યો છે. ત્યમ વળી 'ભગત' શબ્દ કોઈ પણ પ્રકારે વાક્યમાં બંધ બેસાડી સકાતો નથી. એણે એના જેવા બીજા અપપાઠ 'દીલે' ઉભા કર્યો છે. એ બે અપપાઠ તજ દબને મેં 'ભગત' બદલ 'અગત' પાઠ લેધ તેને ત્રીજા ચરણમાં મૂકી ચમકશુદ્ધિ સાચવી છે. 'દીલે'ની ખાલી પડેલી જગ્યાએ ગતિની દ્વિયા બતાવનારો 'ને' પ્રત્યય 'બલદ' બોલને પૂરો પાડી ચંદ્રનો નિર્દેશ કરતું દર્શક સર્વનામ 'એ' ભૂમરી અર્થશુદ્ધિ સાધી છે. ઉત્તરાધર્માં બહુ ભજતા પેઢી છે, જેને હીધે કંઈક ચમકને અને વિશેષ તેા અર્થને હાનિ પહોંચી છે.

૧૯૨-૪ : સુદ્રિત પાઠ 'રેનેહમાં' બદલ 'વિવાહકાર્ય' બોલને જવાબ આપતો 'રેનેહકાર્યમાં' પાઠ યોજ્યો છે. વળી વક્તાની શિષ્ટતાને લાયક 'કરવો' (૨૦૪) નહિ, પણ 'કાર્ય' બોલ હોય, આવી સમજથી અહીં પણ ઘટ ફેરફાર કર્યો છે.

૨૧૨ : સુદ્રિત પાઠ 'કન્ય'નું 'દરજી' છે તે બદલ ૨૧૪ અને ૨૧૮માં કરેલા બંધાવને અશુદ્ધ 'મનુષ્યહરણ' પાઠ સ્વીકાર્યો છે. સુદ્રિત પ્રતમાં ટિપ્પણી ૨૧૮માં આપેલો ભાગ આ ભક્તિ છેડે વધારે છે. તે નીચે આપેલાં હારણથી ક્ષેપક ગળી મેં તજ દીધો છે. (૧) મનુષ્યહરણ કરનારનો પીછો લેવાનો જ્યારે વખત છે, ત્યારે ખાલી હિમા હિમા આ વાકતાંરવ કરડો યોગ્ય નથી. (૨) રુકિમણીના સાંભળતાં એ ગર્જન વૃથા છે; એટલું જ નહિ પણ (૩) બંધાવનું દ્વાર બંધ કરે છે.

૨૧૩ : રતના અર્થમાં 'આજ્ઞા' બોલ રુકિમણી જેવા ઉત્તમ ખાતના મુખમાં હચિત નથી માટે તેના બદલે 'અનુજ્ઞા' બોલ યોજ્યો છે. વળી બોમાસુરનો પ્રસંગ ન હોવાથી 'બોમાસુર તેા મહા બળવાન છે' એ વાક્ય અપ્રસ્તુત બને છે, માટે મેં તજ દીધું છે.

૨૧૯ : સુદ્રિત પાઠ 'અમ્મરે અને તમારે છે શું?' એ મુજબ છે. પરંતુ રુકિમણી દુઃખદેવ સાથે સંબંધ છેક તોડી નાખવા માગે છે એમ નથી. અહીં તેા તટસ્થતાને ભાવ છે. સળખ 'અમારે શું' એવા પાઠ રાખ્યો છે.

૨૨૨ : રૂઢિમાળી રીસમાં ને રીસમાં ગયાં એ બ્હાને હવે એમને લગ્નતાં મૂકારો અને સત્યશામાને યોગ સધારો એવો વિચાર સૂત્રી આબ્યાથી કૃષ્ણદેવ આશ્વાસન લે છે. આ કારણથી મેં ‘કંઈ આશ્વાસન’થી શરૂ થતી નવી નાટ્યસૂચિ ઉમેરી છે. એ આશ્વાસન તે દેવીને લગ્નતાં મૂકવાનું દેવયોગે મળેલું બ્હાનું. એ અનુકુળતા માટે કૃષ્ણદેવ દેવની રક્તિ વખાણે છે. રૂઢિમાળીએ આપેલા કારણથી તેમને લગ્નતાં મેલવાનો માર્ગ આજ પળે સૂઝે છે, તે ત્રીજા અંકના આંક ૧૫ની ઉજિયા રખત થાય છે. કૃષ્ણદેવની ઉજિને પદાત્મક શાગ મુદ્રિત પાક પ્રમાણે અગ્નિવળી છદમાં છે. પરંતુ ચરણોના છેડાના સદા, તદા, કદા, સદા, એ બોલ લગભગ નિરર્થક છે. તે કારણથી તે તથા દીધા છે, જેથી અગ્નિવળી મટીને બાલાંટત બને છે. એમાં પાદનતે; આપદા, બક્તિને રક્તિને, બહલ ચમકશુદ્ધિ આતર પાય તે, આય તે, બક્તિ તે, રક્તિ તે મેં મૂકેલ છે. વળી બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ચરણને અંતે તાણે, નાણે અને માણે પાક ચોળ્યા છે. એ ફેરફાર સંગતિ સાચવવા, મપ્રયુક્તતા ઘણવા અને પુનરુજિ પરહરવા કર્યા છે.

બુદ્ધિમાન અને ધર્મિષ્ઠ

બુદ્ધિમાનને જળ પર પ્રેમ હોય છે અને ધર્માત્માને પવન પર. બુદ્ધિમાન ક્રિયાવાન હોય છે અને ધર્માત્મા સાંતવિત્ત હોય છે. બુદ્ધિમાન આનંદથી રહે છે; ધાર્મિક બહુ સમય જીવે છે.

(‘કુંભમુનિવામૃત’)

—કોન્દયુરથસ

નંદશંકરની નવલકથા

[‘નર્મદયુગ’ વાક્યમય : લેખાંક પાંચમે ૧]

નર્મદયુગ એ આપણા અર્વાચીન વાક્યમયો આરંભકાળ છે. અત્યારના ઘણાખરા ધૂધવતા સાહિત્યપ્રવાહોનો જિગમ એમાંથી જ ચલે છે. આજે આડાબીડ વૃક્ષરૂપ બની ગયેલા મુખ્ય મુખ્ય વાક્યમયપ્રકારો આપણી ભૂમિમાં સૌથી પહેલાં એણે જ રોપ્યા છે. નવલકથા, નાટક, નિબંધ, છત્રનચરિત્ર, ઇતિહાસ આદિ ક્ષેત્રોમાં પહેલો ફાલ રજૂ કરવાનો યશ એને જ છે. ઉપલક્ષ્ય નગરે જોઈએ કે આગની પેદાશ સાથે સરખાવીએ તો એ ફાલ નીરસ

૧. ‘કેમ ભાઈ, રહી રહીને ત્રણ વરસે મોં દેખાડો છો, અને વળી એકદમ એકડા ઉપરથી પાંચડા ઉપર કેમ કૂદકો મારો છો ?’ એવો પ્રશ્ન આ પાંચડો જોઈને કોઈ વાચકો કરે તો નવાઈ નહિ. તો એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, જુઓ ભાઈ, એ ત્રણ વરસના આજમા વચ્ચે જે થોડા લેખો આ જ લેખમાળાના અંગરૂપ ગણાવા જોઈએ એવા અન્યત્ર પ્રકટ થઈ ગયા તે તરફ જિજ્ઞાસુનું લક્ષ દોરવા સાર જ એ કૂદકો માર્યો છે. ‘બીર નર્મદ’ને અલગ રાખીએ તોપણ એરીતે એ વિષયના અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થઈ ગયેલા લેખો તે આ:—

૧. દલપતની છબી (‘કૌશિકી’, ૧૯૩૨ ઓગસ્ટ ને નવેમ્બર)
૨. કોરા કે કાવ્ય ? (‘નર્મદોત્ત’ની રચનાનો ઇતિહાસ) (‘નર્મદ શતાબ્દીત્રય’ પૃ. ૨૭૦-૮૦.)
૩. શતાબ્દી શા માટે ? (‘કૌશિકી’, ૧૯૩૩, સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર)
૪. ‘નર્મદ’નું કાવ્યમંદિર (, ૧૯૩૫, જન્યુઆરી ને એપ્રિલ)

કે તુમ્હ લાગે એ સંભવિત છે, પણ એનો ક્યાસ એવી રીતે કરવાનો જ નથી. એનો ક્યાસ તો કંઈએ નહોતું એમાંથી એ યુગના કૃષિકારોએ એ ફળ નીપજન્યાં એ વાત લક્ષમાં રાખીને એ ધોરણે જ કરવાનો છે. એ રીતે શૂન્યમાંથી નવી સૃષ્ટિ ઊભી કરી એમાં જ એ યુગના સાહિત્યકારોની મહત્તા રહેતી છે. ૫છી એ સૃષ્ટિને ઝાંખી પાડે એવી દેદીખમાન સૃષ્ટિ આજે આપણી આગળ ખડી થઈ ગઈ હોય એ કારણે કંઈ એ આરંભની સૃષ્ટિનું મૂલ્ય ઘટતું નથી. કેમકે વસ્તુતઃ આરંભકાળમાં પરિપક્વતાને અવકાશ જ હોતો નથી. એ વખતે જે શક્ય હોય છે તે તો કેવળ બીજારોપણ અને આછો હોર જ. આમ હોવાથી નર્મદયુગના વાહનમયનું વિવેચન કરતી વખતે એકલી રસદષ્ટિ આપણને યથાર્થ નિર્ણય પર પર નહિ લાવી શકે. રસદષ્ટિની સાથે સાથે કૃતિદાસદષ્ટિ પણ આપણે રાખવી પડશે. તો જ એ જમાનાએ જુદા જુદા વિષયોમાં જે પહેલ કરી છે તેને આપણે પૂરો ન્યાય આપી શકશું.

આપણે ત્યાં નવસકથાના વિષયમાં આવી પહેલ નંદશંકરે 'કરણધેતો' લખીને કરી એ વાત જાણીતી છે. એની પહેલાં પણ 'સુખોદ્ધ' અને રમુજ સંહિત વારતા રૂપે ખરી છબી ર દોરવાનો પ્રયાસ કરતી 'સાસુ વદુની લલ્લા' નામે મહીપતરામની એક વાર્તા ગુજરાતીમાં પ્રકટ થઈ હતી, અને તે ઠીક ઠીક લોકપ્રિય પણ બનેલી, પણ આપણે જોને નવસકથા કહીએ છીએ, તેનાં લક્ષણો સૌથી પહેલાં સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં વ્યક્ત કર્યાં તેમ સાહિત્યની દુનિયામાં અચૂક છાપ પાડી નવસકથાની આખી પરંપરા

૨. ખુદ રચકારે જ નામપૃષ્ઠ પર લખાવેલા સ્વરૂપસોદ્ધ શબ્દો. નામપૃષ્ઠની યોજના આવી છે:—

સાસુ વદુની લલ્લા
વારતા રૂપે ખરી છબી
સુખોદ્ધ અને રમુજ સંહિત

પોતાની પાછળ ઊભી કરી તે તો નંદશંકરના 'કરણુવેણા'એ જ, એટલે એને ગુજરાતી ભાષાની પહેલી નવલકથા ગણવામાં આવે છે તે યોગ્ય જ છે. નવલકથાના ક્ષેત્રમાં આમ પહેલે જ સપાટે એણે જે નિહિ મેળવી છે તે આશ્ચર્યજનક છે. આપણી ભાષામાં કોઈ પણ સાહિત્યપ્રકારની શરૂઆત આવા સુંદર સખળ સ્વરૂપમાં થઈ હોય એવું લાગતું નથી. ક્યાંકથી આણીને આપણી જામિમાં રોપેલો પ્રથમ જ છોડ આટલો રસાળ ને સંગીન નીવડ્યો જણ્યો નથી. હિંદની દત્તર ભાષાઓમાં પણ સૌથી પહેલી રચાએલી કોઈ પણ નવલકથાએ 'કરણુવેણા' જેટલું સામર્થ્ય દાખવ્યું નથી. એટલે, કેવળ રસદષ્ટિએ જોનાર આધુનિક વાચકને એમાં કટલીક કચાચ માલૂમ પડે

૩. આંહી શું લખતું એમએ, "કરણુવેણા"એ "કે" "કરણુવેણાએ" ? અવતરણુચિહ્નનો સામાન્ય નિયમ તો 'કરણુવેણા'એ, એમ જ લખવાનું કહે. પણ એ રચના દેખીતી જ કદંબી છે, એટલે ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણુ લક્ષમાં લઈને એ સામાન્ય નિયમમાં આવે પ્રસંગે આટલો અપવાદ કરવો એ જ યોગ્ય લાગે છે. સાધારણ વાતચીતમાં આપણે એમ કરીએ પણ છીએ. ઉદાહરણુ તરીકે વાતચીતમાં આપણે "રાઈના પર્વતમાં ('રાઈનો પર્વત'માં નહિ) લેખકે વિદ્યાવિવાહનો પ્રસંગ લીધો છે," "વનરાજ આવડા'માં ('વનરાજ આવડો'માં નહિ) ધણી ખાલવાર્તાઓ આવે છે" એમ જ બોલીએ છીએ. તો લખતી વખતે પણ એ જ રીતે અનુસરવું જોઈએ. ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તોપણ ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણુ આપણને અવતરણુચિહ્નના સામાન્ય નિયમને સર્વાંશ વળગી રહેવા દેતું જ નથી. કેટલેક સ્થળે તો અનિવાર્ય રીતે તેનો ભંગ કરવાની એ આપણને ફરજ પાડે જ છે. જેમકે અંબુ નામ અકસંત હોય, અને પછી તેને ત્રીજી વિશક્તિનો પ્રત્યય લગાડવાનો પ્રસંગ આવે છે-રા. સુનશીને વિખ્યાત કર્યા તે તો 'ગુજરાતના નાથે'જ "કે" "નર્મદનો સ્વાતંત્ર્યજીવનરસો પૂર બહારમાં પ્રકટ કર્યો તે તો એના 'વીરસિંહે'જ" એવું કંઈક લખવાનો પ્રસંગ આવે છે-ત્યારે મૂળ અર્થનામાં 'એ' નહિ હોવા છતાં 'એ' અવતરણુચિહ્નમાં મૂક્યા વગર ચાલતું નથી, તો એ જ ન્યાયે ભાષાશાસ્ત્રને માન આપીને આવે સ્થળે આટલી દૃઢ લઈ મૂલની માત્રા ખેરવી નાખવી એ જ યોગ્ય છે.

એવું અવશ્ય હોવા છતાં ઉપર સચવેલી ઇતિહાસદ્રષ્ટિએ જોઈએ તો 'કરણધેત્રો' એ નર્મદયુગની બહુ મૂલ્યવાન કૃતિ ઠરે છે.

આ કૃતિ તે કય જુમિનો ફાલ ? ક્યા વૃક્ષનું એ ફળ ?

૨

પહેલાં જુમિનો વિચાર કરીએ, તો આ મંથરૂપી ફળની ઉત્પાદક જુમિ કય ? એને રસિકસ કોણે પૂરો પાડ્યો ? એની દૈદ્યટનામાં મહત્વનો હિસ્સો કોનો ? અન્નમત્ત, સૂરતનો જ. 'કરણધેત્રો' સં. ૧૯૨૨—સને ૧૮૬૬માં*— પ્રકટ થયો. એટલે વિક્રમની વીસતી સદીની પહેલી પચીસી સમયનું સૂરત એ જ એનાં કેટલાંક જીવાતુમ્મત તત્ત્વોનું નિર્માણ કરનારી જુમિ. 'કરણધેત્રો'ને એનાં કેટલાંક મુખ્ય લક્ષણો સૂરતે જ આપ્યા છે. ત્યારે આ લક્ષણો ક્યાં ? પહેલાં તો એની રસિકતા. શુજરાતનાં શહેરોમાં સૂરતનું સ્થાન કંઈક ન્યારું જ છે. કોઈ સમયે લેખક અર્વાચીન શૈલીમાં એનો આદિકાળથી આજ લગીનો વૃત્તાંત લખે તો રોમાંચક વાર્તા જેવો આકર્ષક થઈ પડે એવો રસિક એનો ઇતિહાસ છે. એના જેવી રસીકી નગરી શુજરાતમાં થોડી જ મળશે. ગોવર્ધનરામના શબ્દોમાં કહીએ તો સમૃદ્ધિ-કાળનું સૂરત એટલે તો સાગરમુંદરી સમું શુજરાતનું વેનિસ. અન્નમારી પણ એ જ કહે છે:

૪. 'કરણધેત્રો'ની પ્રકાશનસાલ બાબત કંઈક જામ લાંબા વખતથી ચાલ્યો આવતો લાગે છે. સ્વ. રમણલાલ, રા. દેરાસરી, દી. બ. કૃષ્ણલાલ જવેરી, રા. વિનાયક મહેતા, અને છેલ્લે 'કરણધેત્રો'ની મુદ્રાસાલ બદલાર પટેલી રાનાબ્દીઆવૃત્તિ એ સૌ એની પ્રકાશનસાલ સને ૧૮૬૮ આપે છે. પણ આ સાલ દેખીતી જ ખોટી છે. કેમકે એનાં જે સમકાલીન અવલોકનો સને ૧૮૬૭માં પ્રકટ થયેલાં: (૧) નવલરામનું '૩૧મી માર્ચ' સને ૧૮૬૭ના શુજરાતમિત્રમાં' (જુઓ 'નવલઅંધાવલી' ૨, ૧૮૭) અને (૨) 'બુદ્ધિવર્ધક-ત્રંચનું' ૧૮૬૭ના એના અંકમાં. એટલે રા. હીરાલાલ પારેજે 'ત્રંચ અને ત્રંચકર'માં (પુ. ૫, પૃ. ૫૨) ૧૮૬૬ની સાલ આપી છે તે જ સાચી જળવાની છે.

સૂરત તરફ ફરી આજ હવે, જ્યાં પહેલાં તો જંગલ વેરાન,
સામે પાર બાર જંગલો, ધણી દુરંત મોટાં વડાણ-
વધે હવમ, ચોમેર; સેંકડો વડાણ ફરે દય દરિયા દૂર,
લાખ અસરશી લાવે એકક, લાંબી સફર કરીને પૂર.
કોણ હતો રાજ આ યાણે, તવારીખ કહેવાં ચૂકે,
પેલું એકેક શ્રીમાન જ એવો, જે રાજ બજવે મૂકે.
સોદાગરસંરચાન તું સૂરત! શું લેનિસ, શું ધરતમજાલ?
તારા આગળ જય વધાવે, દોલતમદિમાનું નહિ તોલ

અર્થાત્; આજે જે રચાન મુખાનું છે તે એક કાળે સૂરતનું હતું.
એના બારમાં દેશ દેશનાં વહાણો નાંગરતાં અને એના ચોટામાં
દૂર દૂરની પચરંગી પ્રજાઓ જિભરાતી. વિદેશો સાથેના વેપારે એની
આણેલી સમૃદ્ધિથી સૂરત એક કાળે 'સનાની મૂરત' બની ગયેલું. એ
સમૃદ્ધિએ એક પ્રકારની સુધઃ રસિકતા તેનામાં આણેલી. સમય જતાં
એ સમૃદ્ધિ તો પાછી તણાઈ ગઈ, પણ પેલી રસિકતા તેની પ્રજામાં
પ્રકૃતિરૂપ બનીને રહી. તેથી જ એ જમાનામાં નવજરામે સૂરતીઓ
વિશે ગાયેલું કે :

સુંદર, નૃપતુક લોક વિચક્ષણ શોખી સફાઈ કરનારા.

... ..
મેળા, ખેળા, ને વરથોડા, નાચ ને રંગ કામ કામ રે;
હસતાં રમતાં જ દીસે સૌ, કરતાં હરો શું કામ ?

જીવનને ઠેક સુધી પૂરેપૂરું માણવાની સસ્તીઓની આ ઉદામ
વૃત્તિનાં જે જ દૃષ્ટાંતો આંહી જસ યશઃ ઉત્તરાયણને દિવસે ઘરડા
ડોસા પણ પતંગ ચેગાવવા માટે નાના જાળકની પેઠે છાપરાં પર
કૂદકૂદા કરી મૂકે તેમ હોળીના દિવસોમાં સિતેન્ની ઉંમરે પણ ઘેરેયા
બનીને જંગ મચાવતાં અથવા પોતાના જ પુત્રને ધૂળથી ભરી મૂકતાં
ન અચકાવ એવી મસ્ત ઉદ્વાસવૃત્તિ સૂરત સિવાય બીજે ક્યાંય
નહિ મળે. સૂરતવાસીઓનું નાનામાં નાનું શર્ય પણ આ ઉદ્વાસને

રસરસિથી રંગાયા વિના રહેતું નહિ. તેથી જ રા. વિનાયક મહેતા કહે છે તેમ એ જમાનામાં 'શાક મોળવું' એ પણ એક કળા ! અલ પીરસવું એક કુતર ! પીરસનાં બોલવું એમાં કવન અને વક્તવ્ય-શક્તિનું સંઘટન ! ...એમજીવલાલ દેસાઈ કારેલાં સમારે તે જોવા મહેતાએ તો શું પણ દેસાઈએ પણ પરંપરની સ્પર્ધા છોડી દઈ આવે !^૧ આજે પણ આ રસિકતા એ જ સૂરતવાસીઓનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. એમાં ફેર પડ્યો હોય તો તે એટલો જ કે શિશુલુના સંસ્કારને લીધે એની અંદરનો ઉન્નત્તાઈનો મેલ ગળાઈ ગયો છે, અને અત્યારે તેણે શુદ્ધ, સૌમ્ય, સુધડ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે. સૂરતીઓ આજે ગુપ્તરાતમાં જુદા તરી આવે છે તે એમની આંત્રી સુધડ રસિકતા વડે જ. 'કરણ્યેશો' એટલે સૂરતવાસીની આ સ્વભાવરૂપ બની ગયેલી સુધડ રસિકતાનું મિષ્ટ રૂપ—અક્ષમત એ જમાનો જીવનની શકે એવું મિષ્ટ રૂપ. આ રસિકતા એમાં પ્રમટ રૂપે તરી આવતી નથી, પણ સુક્ષ્મરૂપે એમાં સર્વત્ર વ્યાપી ગયેલી છે. કોઈ અમુક જ પ્રસંગોમાં એ વ્યક્ત થઈ છે એમ નથી, પણ એની સમગ્ર રચનામાં એ કામ કરી રહી છે. જીવનને ઉદ્દાસપૂર્વક ગાણી રહેલા તે એનાં સર્વ પાસાંમાં જોયે રસ લઈ રહેલી, પ્રકૃતિ તેમ માનવ એ ઉભય તત્ત્વોનું આનંદપૂર્વક અવલોકનચિંતન કરી રહેલા કોઈ રસિક પંડિતની આ કૃતિ છે એમ વાંચનારને એમાં પગલે પગલે પ્રતીત થયા વગર રહેતું નથી. એનાં વર્ણનોમાં રચણે રચણે જે કવિત્વ ઝળકી રહ્યું છે, એના બાવોમાં ઠેર ઠેર જે સુકુમારતા પ્રત્યક્ષ થઈ રહી છે, અને એની બાવામાં સર્વત્ર જે લાલિત્ય વિલસી રહ્યું છે તે સઘળું સૂરતવાસીની આ પ્રકૃતિરસ રસિકતાનું જ પરિણામ છે. આજે આટલાં જ વરસના ગાળા પછી આપણને એમાં કવચિત કવચિત ખામી દેખાય તો તે સમગ્ર શકાય એમ છે, પણ નર્મદયુગની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં તો એના નેટલી સુધડ

રસિકતા છતી કરતાં પુસ્તક બહુ યોગ્ય દેખાડી શકાય એમ છે, અને આજે આપણને એમાં ગમે તેટલી જોડખાંપણ ભાસે, તોપણ એ જમાનામાં તો આવી આવી રસિકતાનો પણ સંભવ સૂરત સિવાય બીજો ક્યાં થે કહી શકાય એમ નથી.

સૂરતે 'કરણુધેલા'ને આપેલું પહેલું મુખ્ય તત્ત્વ તે એની અંદરની રસિકતા, તો તેણે એને આપેલું બીજું મુખ્ય તત્ત્વ તે એની અંદરનો કૌતુકપ્રેમ ('રોમાન્સિસઝમ'). 'કરણુધેલા' એટલે ગુજરાતી ભાષાની પહેલી કૌતુકપ્રિય નવલકથા, અને એના આ કૌતુકમય અંશો એને તત્કાલીન સૂરતના વાતાવરણમાંથી જ મળેલા. દેદાહરણ તરીકે 'કરણુધેલા'નું સૌથી કૌતુકમય ગણાય એવું સાતમું પ્રકરણ હોય. એ પ્રકરણમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી કરણના સમયના પાટણને નામે નંદશંકરના સમયના સૂરતનું જ વર્ણન કરેલું જણાઈ આવે છે. નંદશંકરના જમાનાના સૂરતનું વાતાવરણ અનેક પ્રકારના વહેમોથી ભરપૂર હતું. સને ૧૮૩૭માં સૂરતમાં થયેલી મહા બયંકર આગે આ વહેમોમાં ખૂબ વધારો કરી મૂકેલો. એ આગ ત્રણ માઈલના ઘેરાવામાં ફેલાયેલી, ને શહેરનો દસ માઈલ જોડેલો વિસ્તાર એથી ખાંડોરે પતી ગયેલો. એમાં લાખોનો માલ બળી ગયેલો, હજારો મકાનો ખાખ થઈ ગયેલાં, અને સેંકડો ઘેરાં ઘરમાં ને ઘરમાં સડસડી ગયેલાં. આ આગ વખતે નંદશંકરની ઉંમર તો બે જ વરસની હતી, તેથી તેમણે જાતે આ આગ જોઈ હોય તોપણ એ પ્રત્યક્ષ દર્શનના સંસ્કાર ભાગ્યે જ તેમના ચિત્ત પર આડું રહ્યા હોય. પણ આ આગથી સૂરતની સઘળી રોનક નાશ પામેલી, અને જાનમાલની પારાવાર ખુતારી થયેલી, તેથી લોકોના ચિત્તમાંથી તેવું રમરણ ઊઠ્યાં થે વર્ષો સુધી હ્રમ થયેલું નહિ. એટલે એ બયંકર હોનારતની વાતો તેમણે તેમની બાલ્યાવસ્થામાં લોકોને મોંઝેથી ફરી ફરીને સાંભળેલી, અને એની છાપ તેમના ચિત્તમાં ઊડી કોતરાઈ ગયેલી. એ છાપ આ સાતમું પ્રકરણ લખતી વખતે નંદશંકરના મનમાં ફરી ઊપસી આવેલી, અને

એ પ્રકરણમાં વર્ણવેલી પ્રયંડ આગના ચિતાર વખતે આ સાડત્રીસી આગના સંસ્કારોએ જ સઘળી સામગ્રી પૂરી પાડેલી. સૂરતની સાડત્રીસી આગ લોકોને કોઈ સામાન્ય અકસ્માત કરતાં બચાવે દૈવદ્રોષ જેવી જ લાગેલી, અને જેમ જેમ ઊંટતા ગએલા તેમ તેમ જુઝાવાને બદલે તે વધુ ને વધુ ફેલાતી ગએલી. પાટણની આગના વર્ણનમાં પણ આ જ વાત આવે છે. એટલે પાટણની આગને નામે એમાં આપણે સૂરતની સાડત્રીસી આગનું જ વર્ણન વાંચીએ છીએ એમ સમજવાનું છે. સાડત્રીસી આગને લીધે સૂરતમાં જાતજાતના વહેમો પ્રવર્તવા લાગેલા. રા. વિનાયક મહેતા કહે છે તેમ એથી 'કલ્પન:સાક્ષિથી ભરપૂર બ્લેમીલા લોકમાં હઝાર તરેહની ભૂત, પ્રેત, શંખિણી, ચલિણીઓની વાતો ચાલવા લાગી, દ્રક્ષાણી સુવંવડી શંખિણી જાતી ગાફેલ મોહોલ્લાવાળાને કનડે છે. અહીં તો ધડાધડ કોઈ ભુગ્ધા મારે છે. પેલી તરફ તો મડકું જ નાચ્યા કરે છે. આ મોહોલ્લામાં તો દાટેલા દ્રવ્યનું રક્ષણ કરતું ભૂત બમે છે, વગેરે વગેરે અનેક વહેમોથી લોકો બચલીન ચલા લાગ્યા.'^૭ 'કરણધેન્ના'માં કેશવ મરાયા પછીની પદ્મણીઓની જે મનોદશા વર્ણવી છે તે પણ ખરાબર આવી જ છે. અને 'કરણધેન્ના' ઉદાહરતાં જ આપણે મધ્યકાલના કોઈ કૌતુકમય પ્રદેશમાં વિદરીએ છીએ એવો ખ્યાલ આપનારો એના જીન પ્રકરણમાં વર્ણવેલો કરણ અને વંતરીઓ વચ્ચેનો પેલો પ્રસંગ (શતાબ્દીઆવૃત્તિ ૫. ૪૦-૩. 'કરણધેન્ના'નો આ લેખમાં આપેલો જૂઠાંક સર્વંત્ર એ આવૃત્તિ પ્રમાણે જ સમજવાનો છે.) પણ આ જમાનાની વહેમી વાતો ઉપરથી જ યોગ્ય છે. અલગતા, એમાં શેક્સપિયરના 'મેકબેથ'ની છાયા છે જ, પણ એ વંતરીઓ પોતાનો જે દતિદાસ આપે છે કે અમે સુવાવડમાં મરી ગએલ તેથી અવગતિ પામેલ છીએ, તેમાં તો આ સાડત્રીસી આગ પછીના વાતાવરણની જ અસર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

‘કરણ્યેલા’માં બાપરાજીને જે ઉપદ્રવ કરેલો અને હરપાળે તેને વચ્ચે કરવાને જે સાધના કરેલી તેમાં પણ એ સમયના સૂરતનું જ વાતાવરણ તાદશ્ય પ્રતિબિંબિત થયેલું છે. સાડત્રીસી આગ પકી સાત વરસે સને ૧૮૪૪માં નામોક્તિ દુર્ગારામ મહેતાજીએ જૂનગેત તથા જાદૂમંત્રના વહેમોને જડમૂળથી નાબૂદ કરવા જખર્ચે યુદ્ધ આધરેલું. એ યુદ્ધના અહેવાલ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે એ વખતના સૂરતીઓ જૂનગેતની મેલી ઉપાસનામાં રમ્યાપમ્યા રહેતા હતા. તેનું એક કારણ ઉપર કહેલી સાડત્રીસી આગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી વહેમી મનોદશા તો ખીજું કારણ મલખારી કહે છે તેમ પૈસે ટકે ખાલી થઈ ગયેલા સૂરતીઓની ચેનકેન ઉપાયેન ફરીથી તવંગર બનવાની તાલાવેલી. મલખારીએ ‘સૂરતી લાલા સહેલાણી’માં આ વસ્તુનો અચ્છો ચિતાર રજૂ કર્યો છે :-

‘કોઈ નહુ કોતરે તણામે, કોઈ કિમિયામાં નય થસી,
ગયલી દોલત પાળી લાવવા, વધુ કરજમાં પડે ફસી.
કોઈ રીએ વળી ધીર મૂકતાં, માગી વરતુ સહુ આવી મળે-
ધન તો શું પણ ગયલું જોખન ન-વધા બેમ એ કેમ ટળે ?
જુદા જુદા એ સ્વાંત સૂરતમાં યતા હતા કહું વારંવાર,
ધરખૂણે કાં નદીકિનારે, રમણાનમાં ને હાટખજાર.
જૂત તથા રાકણના બેમ ત્યાં હત્યાની રી પૂછો વાત ?
દારેલા એકલપેઠાથી નિર્દોષોની યાય જ ધાત.

પણ બાળકનાં કાપે રીર;
નખમી કરે સીપુરવધરીર;
કાઠે ચામડી નખ ને રુધિર,
ક્રિયા કંઈ કરવા ગળીર !

ધાતક એવી ક્રિયા થતી, શકા ગઈ દોલત શું મળવાની ?
સૂરતમાં એ વખતે આ ઘેલછા એટલી બધી વધી પડી હતી કે
દુર્ગારામ મહેતાજીએ જાદૂગરોની વાતો જૂઠી છે એમ પુરવાર કરવા

માટે ભરેલી સમામાં વિઠ્ઠલદાસ સુલતાની નામના એક ગૃહસ્થે એકરાર કરેલો કે જાદુમંત્રના બધા કહેવાતા પ્રયોગો અજમાવી જોવા પોતે પચીસ હજાર રૂપિયા ખરાબ કરેલા. ૯ ખીજ પણ કુટલાક માણસોએ પોતે મારણ, વશીકરણ વગેરે મંત્રાની સિદ્ધિ અથે હંતુમાન વગેરે જુદાજુદા દેવોની જે ઉપાસના કરેલી તથા રમશાળમાં જઈને સાધના કરેલી તેની કૃત્રિયતા રજૂ કરેલી. સૂરતના ચોકબજારમાંના અક્ષીજીના દરિયામહેલમાં દુર્ગારામની આ બધી સમાઓ ભરાતી તે વખતે નાંદશંકરની ઉંમર નવ વરસની હતી, એટલે આ બધા પ્રયોગોની વાતો તેણે શહેરમાં સાંભળી હશે અને કદાચ પોતાના સહાધ્યાયી મહીપતરામની પેઠે આ કુતૂહલપ્રિય બાળક પણ આ બધા તમાસા જોવામાં તથા કૃત્રિયતા સાંભળવામાં જાતે હાજર પણ હશે. અને તેથી ‘કરણધેક્ષા’માંનો હરપાળવાળો આખો પ્રસંગ તેમણે આ બધી તેમ એવી ખીજ વાતો ઉપરથી જ ઉપજાવી કાઢેલો એમાં શંકા નથી. આ રીતે ‘કરણધેક્ષા’ એટલે ગુજરાતની જેવીતેવી તોપણ પહેલી કૌતુકપ્રિય નવલકથા, અને એમાંના ઘણાખરા કૌતુકમય પ્રસંગો તાત્કાલીન સૂરતના વાતાવરણે જ આપેલા.

‘કરણધેક્ષા’ને સૂરતે આપેલું ‘ત્રીજું’ તત્ત્વ ને એનો સંસ્કાર-પ્રેમ-એ જમાનાનો શબ્દ વાપરીએ તો, એની સુધારાની ધગણ. નમોદયુગ એટલે ગુજરાતના પ્રમોદકાળનું પ્રભાત એ તો આપણે સૌ જાણીએ છીએ. એ પ્રમોદકાળનાં પ્રભાતકિરણે! તળ ગુજરાતમાં એટલે કે મુંબઈ જહાર સૌથી પહેલાં પડ્યાં તે સૂરતમાં જ. એટલે એ જમાનામાં તો સૂરત અમુક રીતે ગુજરાતનું નાનકડું સંસ્કૃતિકેન્દ્ર ગણાય એનું નગર હતું-જેનું બંગાળમાં કલકત્તા હતું તેનું જ. બંગાળીઓ અંગ્રેજો સાથે સૌથી પહેલાં સપર્કમાં આવ્યા તે જમ કલકત્તામાં, અને તેથી નવયુગની સુધારાપ્રવૃત્તિનું તે જમ બંગાળમાં

૯. મહીપતરામ : ‘મહેતાજી દુર્ગારામ મંજારામ ચરિત્ર’ : પૃ. ૧૪૫.

મુખ્ય મથક થઇ પડેલું, તેમ ગુજરાતીઓ પણ અંગ્રેજો સાથે સૌથી પહેલા સંપર્કમાં આવ્યા તે સૂરતમાં જ, અને તેથી તે પણ કેટલાંક વરસ સુધી ગુજરાતી સુધારાપ્રવૃત્તિનું મુખ્ય મથક થઇ પડેલું. ગુજરાતી સુધારાનો પ્રભાવશુક દુર્ગારામ મહેતાજી, તે સૌથી પહેલો સૂરતમાં જ અમકેલો. સુધારાની પહેલી બાંગ એલે જ સૂરતમાંથી ગુજરાતને સંબળાવેલી. ગુજરાતને ધડનારાં કેટલાંક બળોનો ઉદ્ગમ પણ આંદોળી જ થયેલો. નર્મદશંકર, નવલરામ, મહીપતરામ આદિ નવયુગના કેટલાક સમર્થ સંસ્કારએવકોનું ઘડતર આંદોળ સૂરતમાં જ થયેલું, અને એમને શિક્ષણ આદિથી મુસબબ કરીને સૂરતે જ જુદે જુદે રથે રવાના કરી દીધેલા. એટલે સૂરત એટલે અર્વાચીન ગુજરાતનું આવ જ્યોતિર્ધર નગર, અને એવા જ્યોતિર્ધર નગરમાં એવા સંસ્કારપરાયણ વાતાવરણ વચ્ચે વસીને નંદશંકરે ‘કરણધેસો’ રચેલો, તેથી સંસ્કાર અને જ્ઞાનના એ જ્યોતિને પોતાના બાંધુઓ સમક્ષ ધરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા એમાં દેખાઇ આવે એ સ્વાભાવિક જ છે. ‘કરણધેસો’માં આધુનિક વાયકને અજખામણાં લાગતાં અને શુદ્ધ વાર્તા તરીકે એને વિરૂપ બનાવતાં જે વર્ણનચિંતનો ઠરઠર જોવામાં આવે છે તે એ આદ્ય જ્યોતિર્ધર સૂરતનો જ વારસો છે. નવી અંગ્રેજી કૃષ્ણણી શરૂ થયેલી તેનો પોતાને પહેલવહેલો લાભ મળેલો, અને એ દ્વારા પોતાને નવું જ્ઞાન મળેલું, તેથી કુદરતી રીતે જ કોઇ નવ સૃષ્ટિના દર્શનથી યાદ તેમ નંદશંકરનું ચિત્ત પ્રવૃક્ષ બનીને ઉદ્ઘાસમાં આવી ગયેલું. ‘કરણધેસો’માં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ચિત્રશાસ્ત્ર, નીતિ-શાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર આદિ વિષયો પર જે વર્ણન વિચારણાઓ રચેલે રચેલે નગરે પડે છે તે આવા નૂતનજ્ઞાનદર્શનથી ઉદ્ઘાસમાં આવી ગયેલા ચિત્તના અનિવાર્ય ઉદ્ગારો જેવાં જ છે. એ સૂચના નિર્મધાવણિ તે જ્ઞાન ને સંસ્કારની નવવર્ણિ દેખી નાચી જોડેલા કોઇ જલદરસિક નીલકંઠની મસ્ત કંઠાવણિ જેવી જ છે. એને લીધે વાર્તાનું સ્વરૂપ બદલાઇ ગયું છે, અને શુદ્ધ નવલકથા કરતાં એ

નિઃશ્વેમાત્રા જેવી વિશેષ જની ગણ છે, તથા આજે એમાંનું
 ધણું ખર્ચે જ્ઞાન ધરગતુ જની જતાં એની અંદરની નવીનતાની
 અમક ચાલી ગઈ છે, એટલે કેટલેક ઠેકાણે એ ટાલેલા જેવું પણ
 લાગે છે એ તદ્દન સાચું છે, પણ એ દોષ લેખકનો છે તે કરતાં
 તેના જમાનાનો અને તેની પરિસ્થિતિનો વિશેષ છે. એ જમાનાના
 લોકોમાં સામાન્ય જ્ઞાન કહીએ એવી માહિતી પણ જાણી
 હતી, એવી માહિતી પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન પણ અત્યાર જેટલાં
 સુલભ નહોતાં, પુસ્તકો પણ આજ જેટલાં વાંચી શકે એવી સગવડ
 નહોતી, એટલે આવી દશમાં દરેક લેખકને પુસ્તક લખતી વખતે
 એમ ધનું કે પોતાના એ પુસ્તક દ્વારા આસપાસના અધિકારમય પ્રદેશને
 અજવાળે એવો નાનકડો દીવો પોતે પેટાવવાનો છે, અને તેથી
 તેમાં પોતે જેટલું જ્ઞાન, જેટલો બોધ, જેટલું જીવનદર્શન ગૂંથી
 શકે તેટલું પોતાનું કાર્ય વિશેષ સફળ ગણાશે એવું એને લાગતું.
 નંદશંકરની એ નિઃશ્વેમાત્રામાં એ જ વૃત્તિ કામ કરી રહેલ છે.
 A great poet, who appears in illiterate
 times, absorbs into his sphere all the light
 which is anywhere radiating. એ ધર્મસંનના શબ્દોનું
 'કુરણુચેન્ના'માંની આ લેખમાળા સુંદર ઉદાહરણ છે. એ લેખ-
 માળામાં ઔચિત્યબુદ્ધિ તેમ પ્રમાણભાન સર્વત્ર જળવાયાં નથી એ
 ખર્ચે, તેમ શુદ્ધ નવલકથા તરીકે 'કુરણુચેન્ના'માં આજની દૃષ્ટિએ તે
 આપણને ખૂંચે એ પણ સ્વાભાવિક, પણ એ જમાનાની દૃષ્ટિએ તો
 નંદશંકરે પોતાના દેશકક્ષે પોતા પર નાખેલી સંસ્કારવિતરણની
 પ્રવિત્ર ફરજ બજાવવાનો જ એમાં ચલ કાર્યો છે, અને એમાં
 એમનો તો જિજ્ઞેસુ યથ ગણવાનો છે કે એ કાર્ય એમણે પોતાના
 સમયના મહાપતરામ જેવા ઇનર લેખકોની પેઠે શુદ્ધ તીરક્ષ દબે
 નથી છૂંકું, પણ છૂટક નિઃશ્વેષે આજે પણ વાંચવા ગમે એવી
 શિષ્ટ, રસમય, ચેતનવંતી જ્ઞાનીમાં એ લેખો રજૂ કરી પોતાનું
 એ કર્તવ્ય પ્રશસ્ત રીતે પાર પાડ્યું છે.

અને એનું છેલ્લું સૂરતી તત્ત્વ તે એક દહાડો, એની 'સોનાની ચાળીમાં લોહાની મેખ જોયો' મળ્યાએલો એનો ફારસીપ્રેમ. 'કુરુ-ધેન્ના'ની ભાષા જોઈએ તો એમાં મુસલમાની શબ્દોનું પ્રમાણ સામાન્ય શિક્ષિત હિંદુ લેખકના ગ્રંથોમાં હોય તેથી વિશેષ માલૂમ પડે છે. પણ આ મુસલમાની શબ્દોનું બાહુલ્ય પણ તે વખતના સૂરતી જીવનમાંથી જ ઊતરી આવ્યું છે. સૂરતમાં એક વખતે નજાબી રાજ્ય હતું, તેથી તેની સેવામાં આગળ પડતી એવી નાગર, કાયરથ આદિ મુસ્લિમોમાં ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવતો હતો. પણ તો સમય જતાં એ કેમના લોકોને ફારસી ભાષાનો નાદ જ લાગેલો, અને તેથી એમાંના કેટલાકોએ તો પોતાના કુટુંબીઓનાં નામ હિંદુ હતાં તે બદલાવીને 'સાહેબરાય' 'મિર્જાસરાય' 'હકુમતરાય' એવાં ફારસી રાખેલાં. આ ઘેસણ એટલે મુઘી વધી પડેલી કે ઉચ્ચ કુટુંબનો એક બ્રાહ્મણ જુવાન તો સંધ્યા પણ ફારસીમાં બોલતો. નવરાસને વખતે આ બધા સૂરતીઓ ફારસી બેતબાજ ચલાવતા, ફારસી પધરચના કરનાર કવિઓના કાયરા જમાવતા, અને બાદશાહને પ્રસન્ન કરવાને માટે ફારસીમાં ઠસીદા રચીને દિલ્હી મોકલતા.^{૧૦} ફારસી ભાષાના આ હલ બદલના શોખે સ્વાભાવિક રીતે જ લોકોની રોજિન્દી ગુજરાતી ભાષા પર પણ અસર કરેલી, અને તેથી તેમાં ફારસી શબ્દો મોટા પ્રમાણમાં પેસી ગયેલા. 'કુરુધેન્ના'ની ફારસીપ્રધાન ભાષામાં આ પરિસ્થિતિનું જ પ્રતિબિંબ પડેલું છે.

૧૦. જુઓં દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના રાખે :-

Kayasths of Surat wrote Kasidas (eulogistic poems) in Persian, and sent them for favour of Imperial acceptance to Delhi. One Nagar Brahmin of Surat was so enamoured of Persian that he used to recite his સંધ્યા (evening prayers) in that language.

—The Present State of Gujarati Literature, p. 106.

આ રીતે 'કરણ્યધેન્ના'માં તત્કાલીન સૂરતનાં કેટલાંક તળપદાં તત્ત્વો સ્પષ્ટરૂપે સારાર થયાં દેખાય છે. અને આ તો સામાન્ય તત્ત્વોની વાત થઈ, પણ વિશેષ પ્રસંગોમાં પણ ઠેરઠેર એ સમયના સૂરતના બનાવો રૂપાંતર પામીને ગૂંથાઈ ગયા હાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે દશેરાને દિવસે સાધિયાની દરીકાઈ કરતી પાટણુની મુંદરીઓની વાત, વાંચતાં દિવાળીને દિવસે સધિયા પૂરવાની સરસાઈ કરતી સૂરતવાસિનીનું સ્મરણ થાય છે, માધવને ત્યાંના માતાના દવનની તથા એની અંબાજી ઉપરની આર્યાની વાત વાંચતાં સુન્દરી નાગરોની અંબાજીની ભક્તિ તેમ તેમનું નવરાત્રિપૂજન યાદ આવે છે, અને બાગલ છુમાં ધેરાએલી વસ્તીમાં ફાટી નીકળેલા દુકાળનું

૧૧. કોઈ પણ પરવશી કૃતિમાં સમકાલીન જીવનના ટકા કેટલા પેસી ગયા છે તે એ કૃતિ રચાઈ હોય તે સમયના માન્યસો કોઈ વિશેષ જાણી શકે છે, એટલે આવી બાબતમાં એમનો પુરાવો એથી વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર હોય છે. તો 'કરણ્યધેન્ના'નું અવલોકન કરતાં નંદરાંકરના એક વખતના સંવાદમાં મહીપતરામે એ વખતે શું કહેલું તે જુઓ:- 'તે વખતને નામે દાહના ગુજરાતીઓની અવરયાનું થયું સાચું બિન પાડયું છે.' અર્થાત્ 'કરણ્યધેન્ના'માં જીવનકાળને રૂપે તત્કાલીન સૂરતની રિયલિટી જૂથાએલી છે એમ મહીપતરામ પણ કહે છે. એમનો ઉપલો અભિપ્રાય તો સમગ્ર ત્ર્યંચ વિશેષ એમનું સામાન્ય જ્ઞાન છે, પણ તે ઉપરાંત આ માતાના દવનવાળો આખો પ્રસંગ નંદરાંકરે એ દિવસોમાં સૂરતમાં ખરેખર બનેલા કોઈ બનાવ પરથી જ યોજેલો એમ મહીપતરામના એ અલોકન ઉપરથી લાગે છે, 'તેથી એમાંનો કેટલોક ભાગ આંદો ઉઠારવા નેવો છે. આજની દૃષ્ટિએ કોઈ વાચકને એમાં સુરુચિસંગ નહીં લાગે તો તેણે એટલું સ્મરણ માં રાખવું કે મહીપતરામ નેવો એ જમાનાના સૂરત વિશુદ્ધિભક્તે એ લખેલ છે:-

'પહેલા પ્રકરણમાં જોડાયેલે વર્ણવ્યા છે તે પુણાના ધાસીરામ કેટલાજના સસરાજને મળ્યા આવે છે....આ તથા બીજા પ્રકરણે પરથી ભાઈ નંદરાંકરની વર્ણન કરવાની રક્તિ ઉઘી જતી જણાય છે. તે વખતને નામે દાહના વખતની ગુજરાતીઓની અવરયાનું થયું સાચું બિન પાડયું છે. બીજા પ્રકરણમાં દશેરાને દહાડે રાત્રી કરણને ત્યાં દરબાર થયું હતું

વંશુ'ન વાંસેતાં સૂરતના સુડતાળાં દુકાળેના બેહુકારા વાગે છે, અને એ રીતે એ જમાનાનાં સૂરતના જેમ જેમ સાર્યો ખ્યાલ આવતો જાય છે તેમ તેમ, 'પ્રધનની પ્રતિજ્ઞા'માં ૧૨ ઉદયનને છોડાવવા માટે ઉજ્જયિનીમાં નોકરરૂપે વેશભૂષો કરી રહેલા કૌશાંબીના માણસોને અસંતોષ સ્વરૂપમાં પ્રેકટ થતાં દેખી જેમ એક બંધુ બોલી બીડે છે કે 'ઓહો, આ તો ચારે બાજુ કૌશાંબી જ તરવરે છે ને શું?' તેમ 'કરણધેન્ના'નો વાચક પણ રા. વિનાયકકૃત 'નંદશંકરજીવનચિત્ર' જેવા પુસ્તક દ્વારા એની અંદરના આવા બધા પ્રસંગોનો

તેનું બ્યાન હાલના યુરોપના તથા માજીકળના મોગલ અને મરેઠાઓના દરબારના વણુ'નો પરથી લખ્યું હોય એવું જણાય છે. રાજના શરીરનો સ્વભાવનો, અને વસ્ત્ર તથા રણગારનો હેવાલ ખૂબ જોખ આપે છે..... મારતરસાહેબને હવનનું 'વૃત્તાંત જોમાંથી મળ્યું' છે તેમાં એક રમુજ ખીના મૂઢી દીધેલી જણાય છે. જરાપણ ગોર વિચિત્રાદત્ત પંડ્યા છોકરાઓમાં પ્રસાદ હુંડાવતા હતા તે વારે ફેકતા ફેકતા ખાણા બહાર આવ્યા ત્યારે એક અટકચાળા છોકરાએ પંડ્યાજીની કાછડી કાઢી. તે ખોસવાનું કરે છે એવામાં ખીજાએ આગલી કાઢીને આંચકો માર્યો તેથી પોતીયું ભાંચે પડ્યું. એક છોકરે તે બધને નાસવા માંડ્યું. પંડ્યાજીએ ઝડપ હાથે એક છેડો પકડ્યો. ખીજે પેલા છોકરાના હાથમાં રત્તો, તે તાળીને ઘોરે; કેવળ નમ્ર ચયલા પંડ્યાજી પોતાની ખાસે રહેલો છેડો બે હાથે ખેંચે, પણ છોકરાની મદદે ખીજ છોકરા આવ્યા હતા તેથી (પંડ્યા) ધસરાયા જાય. જંગલી છોકરા હો હો કંરે, તાળીઓ પાડે, "ગોરજી નાગા, ગોરજી નાગા," એમ બોલી બુમો પાડે. પંડ્યાજી પૂર્ણ ક્રોધમાં બરાચલા કહે "આં આ આ આ રો હદમાત ! સલા હું હું હુચ્યાઓ, હું પ્રં પ્ર પ્રસાદ આપવા આવ્યો છું ને, હુંને હુંને હુંને આમે કરો છો" !! એવામાં સીખાઇઓએ આવી પોતીયું છોડાવ્યું ને છોકરાને હાથી કાટ્યાં. નામાંકિત પંડ્યાજીની લાજ ગઇતી તેથી વિલા થકી ગયા. હેવે-વેહેલું શિતિયું ચહેરી રીસાઇ ગયા. સભામાં પંડ્યાજીની ફજેલીની ખબર થતાં જ કોઇનું હસવું માય નહિ. રત્તીમંડળ મૂખે હાથ હાથે હસે, ને પુરુષો તો ખડખડાટ હસી પડ્યા.....'-'ગુજરાતરાજાપત્ર' પૃ. ૬. પૃ. ૪૦૦.

૧૨. બુચો પૃ. ૧૨૩ અને ૧૨૭. (આવૃત્તિ બીજી)

વેશપત્રો પરખાઇ જતાં ખોલી જોડે છે કે 'ઓહો, આંદો તો ચારે બાજુ ન્યાં જોઈએ ત્યાં સુરત જ તરવરી રહ્યું છે ને શું ?'

૩

આ પ્રમાણે નસિકતા, કૌતુકપ્રેમ, સંસ્કારપ્રેમ ફારસી શબ્દોનું પ્રાધાન્ય આદિ 'કરણ્યધેક્ષા'નાં કૃત્ત્વાંક મુખ્ય તત્ત્વોને એની કૃપાદક્ષ ભૂમિ 'સુરતમાંથી આવેલાં છે, તો પ્રકૃતિપ્રેમ, છટાદાર ભાષા, ચિંતનપરાયણ નસિક પાંડિત્ય, ને નીતિપ્રેમ આદિ એનાં ખીખાં કૃત્ત્વાંક મુખ્ય તત્ત્વો એના કર્તા નંદરાંકરના જીવન, શિક્ષણ, સ્વભાવ આદિમાંથી આવેલાં છે, એટલે એમના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગોનું, એમની આ કૃતિ સાથેના સંબંધ પૂરતું ત્વરિત અવલોકન કરી જઈએ. નંદરાંકરનો જન્મ આગળથી જરાખર સો વંસ ઉપર સં. ૧૮૯૧ના એવ વડ ચોથને દિવસે સુરતની વડનગરા નાગર શાંતિમાં થયો હતો. એમનું મોસાળ ઓરપાડમાં હતું, અને એમના મામા જમીનદાર હતા, એટલે નાનપણમાં તેઓ ઓરપાડ આસપાસના ગ્રામપ્રદેશમાં સારી પેઢે દરેક અને ત્યાં પ્રકૃતિનાં વિવિધ દર્શ્યોનું ફરી ફરીને રસપૂર્વક નિરીક્ષણ કરેલું. એટલે શ. વિનાયક મહેતા કહે છે તેમ પ્રથમ વયના આ પ્રકૃતિનિરીક્ષણે જ 'કરણ્યધેક્ષા'માં રચજે રચજે દેખાઇ આવતો પ્રકૃતિપ્રેમ કર્તાના ચિત્તમાં રોપેલો. 'કરણ્યધેક્ષા'ની સુંદરતાનું એક મુખ્ય કારણ જ એમાંનાં તાદ્દશ વર્ણનો છે. તેમાં પણ એનાં કૃત્ત્વાંક પ્રકૃતિવર્ણનો તો ગુજરાતી ગદ્ય-સાહિત્યમાં ક્યારનું કાયમી રથાન પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યાં છે. આગતાણું સૃષ્ટિસૌંદર્ય, ગામડાની સાંજ, શ્રાવણ મહીનાની શોભા, નદી, પ્રભાત, કાળરાત્રિ આદિ એનાં કૃત્ત્વાંક વિખ્યાત પ્રકૃતિવર્ણનોમાંથી કોઇ નહિ ને કોઇને દાખલ કર્યા વિના ગુજરાતી ભાષાનો કોઇ પણ ગદ્યસંગ્રહ સંપૂર્ણ કે પ્રતિનિધિરૂપ ગણી શકાય એમ નથી એટલાં બધાં તે મહત્ત્વનાં છે. એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રકૃતિવર્ણનો કિંમતી છે. નંદરાંકર એટલે ગુજરાતી ભાષાના પ્રથમ નવલકથાકાર જ

નહિ, પણ સાથે સાથે પ્રથમ ગદ્ય પ્રકૃતિનિરૂપક પણ ખરા, એ આ વર્ણનો પરથી સાબિત થાય છે. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં પ્રકૃતિલીલાનું પ્રથમ માન જેમ નર્મદે ક્યું, તેમ અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યમાં શિષ્ટ ભાષામાં પ્રકૃતિલીલાનું પ્રથમ આલેખન નંદશંકરે જ ક્યું છે. ઇતિહાસદ્રષ્ટિએ ‘કરણુધેણી’ની જે મહત્તા છે તેમાં આ પ્રકૃતિ-વર્ણનની પણ એક ગણવાની છે.

‘કરણુધેણી’માંના પ્રકૃતિપ્રેમ જો આ રીતે લેખકના ઝોરપાડના આમણવને એને આપ્યો, તો એની ગૌરવાન્વિત, શિષ્ટ, મનોહર ભાષા એને એમના સૂરતના શાળાજીવને આપી. ‘કરણુધેણી’નું એક મુખ્ય આકર્ષણ તે એની રસિક છટાદાર ભાષા છે. વર્ષો સુધી એ ગુજરાતમાં અત્યંત લોકપ્રિય બની ગયેલો તે એની આ ભાષાની મોહનીને જ લીધે. આથી જ આપણા એક મુક્ત રસવિદે કહેલું કે ‘ભાષામાં તો “કરણુધેણી” જ સર્વોત્તમ છે એમ હજી કટલાંએક વર્ષો સુધી કહેવું પડશે.’^{૧૩} આ અભિપ્રાય ઉચ્ચારાયાને આજે લગભગ પચાસ વરસ થઈ ગયાં, અને એ ગાળામાં ગુજરાતી ગદ્ય અનેક દિશામાં પુષ્કળ વિકાસ સાધ્યો છે, છતાં ‘કરણુધેણી’ની ભાષા^{૧૪} એટલે ગુજરાતના એક સમર્થ ગદ્યસ્વામીની ભાષા એમ તો આજે પણ નિઃસંકોચ કહી શકાય એમ છે. અને આ ભાષાનું ઘડતર પ્રકટ નહિ તો પ્રચ્છન્ન રૂપે એમના શાળાજીવનમાં જ થયેલું. એ વખતનું શાળાજીવન અત્યાર કરતાં અનેક રીતે બિન્ન હતું; એમાં બે ભેદ ખાસ નોંધવા જેવા છે: એક તો ઉચ્ચ પ્રકારનું ગણિત-

૧૩. ‘ગુજરાતીમાં આદર્શ પુસ્તક કયાંથી કહાડવું ? સમય’ અને સ્વતંત્ર લેખક જેવા જાણે તો એક જ છે; પણ તેની ભાષા સારી કહી શકાય તેવી નથી. (બ્યાકરણના કેટલાંએક દોષો સુધાર્યા પછી) ભાષામાં તો “કરણુધેણી” જ સર્વોત્તમ છે, એમ હજી કટલાંએક વર્ષો સુધી કહેવું પડશે.—સ્વ. મણિરાંકર રત્નજી ભટ્ટ : ‘શિક્ષણનો ઇતિહાસ’, પૃ. ૪૩૧.

૧૪. ‘કરણુધેણી’ બિલકુલ ન વાંચ્યો હોય એવા કોઈ વાચક તો આ લેખનો કદી શકાતો નથી, છતાં એ વાચનના સંસ્કાર ઝાંખા પડ્યા હોય

શિક્ષણ, અને ખીજો, અંગ્રેજી ભણતરમાં ખુદ અંગ્રેજ શિક્ષકોનો લાભ. એ જમોનામાં ગુજરાતી શાળામાં ગણિત પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો, અત્યારે છેક કોલેજમાં આંશે છે એવો ઉચ્ચ કોટિનો અભ્યાસ ગણિતવિષયમાં ગુજરાતી શાળામાં કરાવવામાં આવતો હતો. નંદશંકરને આ ગણિતના અભ્યાસથી ખૂબ લાભ થએલો, અને એમની ગ્રહણધારણશક્તિ એથી ખૂબ વિકાસ પામેલી. ગુજરાતી શાળાના આ અભ્યાસે એમને ગણિતના જીવનભરના રસિયા બનાવેલા. આથી ધણું વરસ બાદ સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. પછી બેકાર મગજને પ્રવૃત્તિ આપવા માટે તે દિવસનો ધણો ખરો ભાગ પાટીપેન લઇને ગણિતના હિસાબ કરવામાં જ ગાળતા. એ સમયના શિક્ષણની ખીજ વિશિષ્ટતા એ હતી કે એ વખતે અંગ્રેજી નિશાળો હતું નહીં જ શરૂ થએલી, એટલે ત્યાં અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્યનું શિક્ષણ આપી શકે એવા દેશી શિક્ષકો અત્યારની પેઠે લભ્ય નહોતા, તેથી હાઇસ્કૂલમાં પણ અંગ્રેજ શિક્ષકો જ એ કામ

તેના તાબા કરવા માટે થોડા નમૂના એની ભાષામાંથી આંહી આપવાની જરૂર છે:-

(૧) હવનનું કામ હવે પુરું થવા આવ્યું. છેલ્લા નાળાએરની આદુતિ આપવાને અગ્નિને વધારે નવૃત્ત કીધો. ખાઠણો વધારે ભેરથી લણવા લાગ્યા. સધળા લોકો સમાગ્નિની ધણી આતુરતાથી રાહ ભેવા લાખ્યાં. સધળે ગરબરાટ થઇ રહી, કુંડમાંથી અગ્નિને લખુકો ઉઠયો, અને માતાને છેલ્લું બળિદાન આપવામાં આવ્યું.... (સાતબ્દી આગતિ, પૃ. ૯)

(૨) તેના જુના મિત્ર, તેના સગા કહેવડાવનારા, તેના ઓળખાણમાં આવજૂ માનનારા, તેને બારણે રોજ ભેડ ફાંડનારા, તેને બાપજી બાપજી કહેનારા, એ સધળામાંથી કોઇ ત્યાં ન હતું. જેમ પાણી સુકાયા પછી માછલાં નાશી જાય છે, જુવાર કપાયા પછી હળંયા ખીજે ઠેકાણે ઉડી જાય છે, જેમ ગજપણુ ખસેડયા પછી તેના ઉપર બમણતી માખીઓ જતી રહે છે, તેમ તે લીલા વનના સુરા, ઉગતા સૂરજને પૂજનારા, આવતાની બાલબાલા તથા ન્તાનું મ્હોં કાણું કહેનારા, આ વખતે કોઇ માધવને ઘેર ફરકયા જ નહિ. (પૃ. ૬૧)

કરતા. તેથી એ વખતના વિદ્યાર્થીનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન અત્યારના વિદ્યાર્થી કરતાં અનેક રીતે સંગીન તે વિદ્યાળ ખનવું. એમાં એ નંદશંકરને તો શ્રીન અને શ્રેયમ જેવા ઉત્તમ શિક્ષકોના હાથ નીચે બાણવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું. તેથી એમનો એકંદર અભ્યાસ મેટ્રિક સુધીનો હોવા છતાં આજના સામાન્ય ગ્રેડપૂરેટ કરતાં ક્યાં એ ચડી જાય એટલું જ્ઞાન એમણે વિદ્યાર્થી દયામાં જ મેળવી લીધેલું. 'કરણધેસો' આ જ્ઞાનનાં પાયા પર જ રચાયેલ છે. આ જ્ઞાને નંદશંકરના ચિત્તમાં જે સચોટ મહોર મારેલી તે જ સમય જતાં પાછળથી 'કરણધેસો'ની વાર્તા રૂપે પ્રકટી નીકળેલ છે. શ્રીન સાહેબે અંગ્રેજી સાહિત્યસાગરનું મથન કરીને એમાંથી જે સર્વોત્તમ પીયૂષ તુલ્ય ભાગ સારીને એમને પાએલો તેથી પ્રકુલ્લ બનેલા માનસે જ 'કરણ-ધેસો' રચેલ છે. તેથી વેદાદ્યનો વિજય જેમ ઇંદનના દીકાંગણમાં જ પ્રાપ્ત થએલો કહેવાય છે, તેમ નંદશંકરનો 'કરણધેસો' પણ શ્રીન સાહેબની શાળામાં જ રચાયેલો એમ કહી શકાય. કેમકે, હંમેશાં જ

(૩) કેખાવ કેરા જુદો જુદો ૧ આકારા આસમાની, મેદાન રેતાળ, દેહેરાં રૂઝાટિકનાં, જંગલ મોટાં અને પહાડો ઉચા નીચા હતા. (પૃ. ૬૨)

(૪) એવી રળિયાભાળી જગામાં કોના મનમાં સક્તિ આવ્યા વિના રહે ૧ જ્યાં ઈશ્વરે બોહોળે હાથે પોતાની ઉદારતા વાપરેલી છે, જ્યાં જંગલજતાનાં મોટાં કામો માણસનાં હલકાં તથા નળનાં કામોની જાણે મરકરી કરતાં હોય એમ લાગે છે, જ્યાં યજ્ઞીએક તરેહની સૃષ્ટિની ચોસાં એકડી મળેલી હોય છે, જ્યાંની ભૂમિ એવી તો પવિત્ર તથા દેવતાઈ જણાય છે કે ત્યાં કાંઈ દુષ્ટ કામ કરતાં જ માણસને ત્રાસ લાગે છે, તથા જોનો નમુનો લઈ પૃથ્વી ઉપરનો કેટલાએક જંગલી લોકોએ પોતાનું સ્વર્ગ કંઈપણ છે. એવાં રમણિક તથા પવિત્ર રંથજોમાં માણસને પોતાનું તુલ્યપણું તથા હલકાઈ સમજાય, પોતાના કરતાં અતિ ધણી બળેવાનું કોઈ ખીલ સક્તિ છે એમ તે જાણે, તથા તે સક્તિ આમજ નમ્રતા પંકડી તેને નમીને તેને પોતાનો દેહ તથા આત્મા સોંપે, તેની બેહદ રંતુતિ કરે, તેના ઉપર દેહ વિશ્વાસ રાખી સક્તિમાં વધારો કરે, તથા જે થાય છે તે તેની

કહ્યું તેમ 'કરણ્યધેક્ષા'ની મહત્તાનું એક મુખ્ય કારણ તેની ગૌરવભરી છટાદાર ભાષાશૈલી છે, અને એ ભાષાશૈલીનું ધકતર સૂક્ષ્મ રૂપે આ શાળામાં જ થયેલું. આંદોં ડ્રોન સાહેબે એમને બર્ક, ગિબન, હેલમ, મેકોલે આદિ સમર્થ ગદ્યલેખકોના દતિહાસપ્રયોગો એવો જોડો અભ્યાસ કરાવેલો કે એમની ધણીખરી કૃતિઓ નંદશંકરના ગ્રહણ-ધારણ્યપદ્ધતિમાં આપ્તાદ દોતરાઈ જ ગઈ અને તેમાંના ધણા ખડો તેમને કંઠસ્થ બની ગયા. અને આ લેખકોની કૃતિઓ એટલે તો અંગ્રેજી ભાષાનું ગદ્યનવનીત. એ ગદ્યનવનીતના સતત સેવનથી નંદશંકરમાં પણ અત્યંત ગદ્યપ્રભુત્વ પ્રકટયું, અને તેથી જ 'કરણ્યધેક્ષા' આવી પ્રભાવશાળી જ્ઞેમદાર શૈલીમાં લખાયો. શુજરાતી સાહિત્યમાં 'કરણ્યધેક્ષા' ચિદંજીવ રહેવાનો તે પણ એની આ ચેતનવંતી શૈલીને લીધે જ. આનું ગૌરવમયું, ચિત્તાત્મક, કલ્પનોત્તેજિત, રસાળ ગદ્ય શુજરાતી ભાષાએ અગાઉ કદી દીધું નહોતું. બર્ક, ગિબન, મેકોલે આદિ સાહિત્યકારોના ચરણ સેવીસેવીને તન્મય બની ગયેલા નંદ-

શ્રદ્ધાથી જ થાય છે એમ ખાતરી કરી ધેચું તથા સાંતિ મનને વિધે રાખે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. (પૃ. ૨૦૬-૧૦)

(૫) લરાઈ ધણી બારે ચાલી. ચામાસામાં પવનના જ્ઞેરથી વાદળોં સામસામાં અચરાય છે, તેમ તે બંને લરકરો અચરાયાં. લલવારોના ખટખટાટથી દાન બેહેર મારી ગયા; તેઓના વિજળીના જ્ઞેવા ચળકાટથી અંખ અંખવાઈ ગઈ; તીર તો આકાશમાં એટલાં ઉડી રહ્યાં હતાં કે તેમાંથી કોઈ પક્ષીથી જ્ઞવાતું નહી, અને વરસાદની પેઠે તેઓ નીચે પડતાં હતાં. (પૃ. ૨૫૭-૮)

(૬) તેનું આટલું કષ્ટ જ્ઞેમને પરમ દયાળુ ઇશ્વરને કરણા આવી. તેના દુઃખરૂપી અરવ્યમાં સુખનો પાણીનો ઝરો દેખાયો. તેની અવસ્થાના અંધકારમાં સાંતિનું કિરણ પડ્યું. તેની દુર્દશાની તપેલી બોંય ઉપર દિવાસારૂપી એસનાં દીપા પડ્યાં; અને આકૃતનો ચેતાન તેને ઉપદ્રવ કરતો હતો તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાને બે ફિરસ્તા નાણે આકાશમાંથી ઉતર્યા. (પૃ. ૨૬૭-૮)

(૭) જ્યારે આત્માને આત્માનો સંયોગ થાય છે, જ્યારે શુણે તથા સ્વ-

શંકરે જ તે આપણે ત્યાં સૌથી પહેલું આપ્યું. આ બધામાં મેકોલે તો નંદશંકરનો ખાસ માનીતો લેખક હતો. 'મેકોલે તો તો અમારું 'બાઈબલ' એમ એ પોતે જ કહેતા. આથી જ 'કરણધેન્ના'ના ગદ્ય પર મેકોલેની શૈલીની જાણી અસર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. મેકોલેશૈલીના કટલાક ગુણો જ ગુજરાતીમાં સૌથી પહેલાં નંદશંકરે વ્યક્ત કર્યા છે. અલગતા, આનો અર્થ એવો નહિ કે નંદશંકરે મેકોલેશૈલીનું ચોક્કસ આજ્ઞાદ પોતાને માટે સ્વીકારી લીધેલું, અને એના ઢાળામાં જ પોતાનો ગદ્યરસ બરાબર ઢાળેલો. એમ ક્યું હોત તો મેકોલેનાં બૂબલોની સાથે એનાં કટલાંક બધુંકર દ્વયો પાછું નંદશંકરની બાળમાં પેસી જાત. પણ સદ્ભાગ્યે નંદશંકરે એવું આંધળું અનુકરણ ક્યું નથી. એમણે તો મેકોલેના ગદ્યનું હૃદયસપૂર્વક સતત પરિક્ષીલન જ કરેલું, અને એ પરિક્ષીલનને પ્રતાપે તેની શૈલીની કટલીક સુંદરતાઓ અનાયાસે આપોઆપ એમના ગદ્યમાં જીતરી આવી છે. એટલે નંદશંકર એટલે ગુજરાતનો

ભાવ એકએકમાં મળી જાય છે, ન્યારે તે એકચર્ચી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રીતિ ઉપર ઉદ્વિગ્નની સન્ના ચઝતી નથી, ન્યારે તે ઉત્કૃષ્ટ પ્યારમાં આ સંસારનો કોઈ ભાગ હોતો નથી, અને ન્યારે તે સ્વાર્થરહિત બિલકુલ હોય છે, ત્યારે જ તે વારત્તવિક પ્રીતિ લાજુની. જેમાં એવી પ્રીતિ વ્યાપેલી હોય છે, તે બહારના રૂપને તથા બહારની અવસ્થાને જોતાં જ નથી. જેમ તે અળખાનું અશક્તપણું વધારે તેમ તેનું રક્ષણ કરવાની તથા તેને સુખ આપવાની તેની આતુરતા વધારે હોય છે. જેમ તેની દરિદ્રતા વધારે તેમ તે અવસ્થામાંથી તેને છાડાવવાની તથા તેને પોતાના સુખમાં ભાગીદાર કરવાની હોંસ વધારે થાય છે. જેમ એ પ્રીતિ વૃક્ષ યતાં વાર લાગે છે તેમ તે વધારે દૃઢ થતી જાય છે...અરે ! આ નિષ્કામ પ્રીતિ સધળાના લાજુતામાં તથા અનુભવમાં આવે તો જગતમાં કેવો સારો ફેરફાર થઈ જાય ! સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખો માણસો ઉપર આવી પડે છે તેમાં એ પ્રીતિ એક સુખ ઉપભવનાર છે, દુઃખના દરિયામાં એ એક કંદીલિયું છે તથા દુખના માણસને તે એક દોરડા જેવી છે. (પૃ. ૩૧૦)

(૮) અગર જે આસમાન ઢીલી પડે, અગર ધરતી રસાતાળ જાય,

મેકોલે એમ કોઈએ સમજવાનું નથી, તેમ એ બન્ને વચ્ચે ને
શુભસામ્ય નગર પડે છે તે પણ એ શુભો નંદરાંકરમાં મેકોલેના
જેવા ન સ્વરૂપમાં કે એની જેટલી જ માત્રામાં બરાબર છે એમ
પણ માનવાનું નથી. પણ મેકોલેના સતત પારાયણથી પરિપુત બનેલ
રસબુદ્ધિનું આ સર્જન છે, અને એ રીતે તેના પર મેકોલેની ધાડી
છાયા પડેલી છે એટલું જ આહો વિવક્ષિત છે. એ આર્યમાં જોતાં
મેકોલેશૈલીના દોષો સ્પષ્ટિત છતાં કેટલાક શુભોવાળું એવું ગદ્ય
‘કરણ્યેષો’માં આપણને મળ્યું છે. અને મેકોલેના ગદ્યશુભો એટલે
અદ્ભુત વર્ણનશક્તિ, રંગદીપ્તિથી ચમકતી ચિત્રાત્મકતા, બાષાને
અન્ય બેગવંતો પ્રવાહ, આશ્ચર્યજનક સ્મરણશક્તિ, અને વાચકને
મુગ્ધ કરી દે એવી વાક્યછટા. નંદરાંકરમાં પણ આમાંના કેટલાક
શુભો જોવામાં આવે છે. એમનામાં પણ જળરી વર્ણનશક્તિ છે.
‘કરણ્યેષો’ નામાંકિત બન્યો છે તે પણ એમાંનાં વિવિધ અને
સમર્થ વર્ણનો વડે જ. આ વર્ણનો એવાં તાદરશ છે કે વર્ણ્ય
પદાર્થનું આમેદ્દમ ચિત્ર તે વાચકની સમક્ષ ખડું કરી દે છે. નંદરાંકરનું

અગર પાદશાહ પોતે તથા તેથી પણ વધારે ખુદ પરમેશ્વર મારી પાસેથી
એ છાકરી માગવા આવે તો પણ હું તેને ખુશીથી તો કહી આપું નહીં.
હજી રજપૂતો એટલા અધમ થઈ ગયા નથી; હજી તેઓમાં આબરનો છેક
નારા થઈ ગયા નથી; હજી તેઓમાંથી જલનો તથા કુળનો અહંકાર એટલો
અધો નથી કે તેઓ પોતાનું રક્ષણ, પોતાનો લાભ, પોતાનું સુખ, પોતાની
દીકરી પારકાને આપીને માગે. ના. ના. એવો દહાડો હજી આવ્યો નથી,
અને આવતાં ધગી વાર છે. છાકરીને મહેન્દ્ર પાદશાહને આપું ? તેને ફર
અંગળ લોકોને સોંપું ? તેને તેના બાપના કદા રાત્રને, તેના બાપનું વગર
કારણે રાત્ર્ય દરજી કરનારને, તેને આવી દુર્દશામાં લાવનારને ત્યાં મોકલું ?
એમ કહી ચનાર નથી. ન્યાં લગી આ ધર્મમાં પ્રાપ્ત છે, ન્યાં સુધી આ
સરીરમાં સ્થિત વહે છે, ન્યાં સુધી તલવાર પકડવાને આ હાથ સ્થામત
છે, ત્યાં સુધી હું એ છાકરીને મારા હાથમાંથી જવા દેવાનો નથી. (પૃ. ૩૭૧-૨)

[૬] તે દહાડો તેની જિંદગીમાં સિંધી મોટો હતો; તે દહાડે તેની ધમ્મ
સૂક્ષ્મ યજ્ઞની તે આશ રાખતી હતી; તે દહાડે તેના પ્રિયતમનું મૃત્યુ તેને જોતું

આ વર્ણનસામર્થ્ય મેકાલેના ઇચેના પરિશીલનનું જ પરિણામ લાગે છે. વર્ણનોનો તે એમને જણે કે નાદ જ લાગ્યો છે, અને તેથી વર્ણન કરતાં ક્યાં અટકવું તેમ વાર્તામાં વર્ણનપ્રમાણ કટકું ઉચિત તેનું પણ એમને જાન રહ્યું નથી. આથી કેટલેક કેટલે તે 'કરણધેતો' વર્ણનોથી ખીલી નીકળવાને બદલે જિજ્ઞાસા ઝાંખો પડી જાય છે. એ પણ સાથે સાથે સ્વીકારી લેવાનું છે. મેકાલેની પેઠે નંદશંકરની ભાવા પણ અત્યંત વેગવંતી છે. મેકાલે માટે કહેવાય છે કે તે લખવા બેસતો ત્યારે એના મગજમાં એટલા બધા વિચારો જિમરાતા કે તે સંધળાને એ તરત કાગળ પર ઉતારી રાકતો નહિ, અને તેથી એને શબ્દલેખનમાં કેવળ આધ્યાત્મ અક્ષરો જ લખી વચગાળાનો ખાડો રાખવો એવી વિશિષ્ટ શીઘ્રલિપિનો આશ્રય લેવો પડતો. નંદશંકરની ભાષામાં પણ એવો જ તરિત જિજ્ઞાસો વેગ છે. એમનું મધ પણ અસ્ખલિત ગતિથી ધસારાગ્રધ વહ્યું જાય છે. એમને પણ લખતી વખતે વિચારો એટલા બધા જિમરાતા કે લખતાં લખતાં એમને થંભી જવું પડતું. મેકાલેની પેઠે નંદશંકરની સ્મરણશક્તિ

દુર્લભ; તે દહાડાથી તેના સંસારનો આરંભ થવાનો હતો; અને તે દહાડો તેના કબજેથી સુખી વખતનો પેટેલો જ હતો. મઢિ તે દહાડે તેને અતિ સુખની સાથે ધણી જ ચિંતા મનમાં રહે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. [પૃ. ૪૬૦]

[૧૦] પણ તેનાં તરફથીયાં થોડી જ વાર રહ્યાં. થોડી વારમાં આ ધાયલ થયલા તથા કોચાઈ બચલા સરીરમાંથી તેને અમર વસનાર હડી ગયો અને તેના સર્વશક્તિમાન પેદા કરનારની હજુરમાં જઈ ઉભો રહ્યો. એ પ્રમાણે ગુર્જર દેશના છેલ્લા રાજા રાજા રાજા વાપેલાનો અંત આવ્યો. વનરાજ, નિહારાજ, કુમારપાળ, અને એવા ચૂરા અને નામાંકિત રાજા રાજાઓની માદીએ બેસનાર કરણ રાજ એ પ્રમાણે માર્યો ગયો, અને તેની સાથે ગુજરાતનું રાજ્ય હુબી ગયું તે ફરીથી પાછું ટકાણે આવ્યું નહીં. વાંચનારાઓ! આ કરણના રાજ ઉપર થોડાં થોડાં આંસુ પાડો. તેના મોત પછી ગુજરાત રાજા; તે પાસે દેશના એવું લોકના હાથમાં ગયું; તેના ઉપર પરદેશી નંગડી લોકોનો હુલમ પડવા લાગ્યો....[પૃ. ૫૧૨-૩]

પણ બહુ બળવાન હતી. મેકોલે જેમ કહેતો કે મિલ્ટનનું 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ' કે બનિયનનું 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' એ આખાં નહિ પણ તોપણ પોતાની સ્મૃતિને બંધે એ બંને સંગ્રહ પોતે ફરીથી લખી આપે, તેમ નંદશંકરની સ્મૃતિ પણ બોવાએલું લખાણ ફરીથી આપું ઉતારી આપે એવી હતી. એમના જીવનમાં તો એવો એક પ્રસંગ ખરેખર બનેલો પણ. તેઓ નાંદોદમાં એડમિનિસ્ટ્રેટર હતા ત્યારે એક લાંબો તુમાર બોવાઈ જતાં એમણે યાદદાસ્ત ઉપરથી તે આજે લખાવી આપેલો.^{૧૫} આવી અસાધારણ સ્મરણશક્તિને લીધે જ એમને વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાંથી સેંકડો કાવ્યપંક્તિઓ કંઈ યથા ગએલી, અને 'કરણ્યધેલા'ના બાપાસૌંદર્યમાં આ કંદામે યએલી કાવ્યપંક્તિઓ ખૂબ દામમાં આવેલી, કેમકે એથી લેખનસમયે જે કોઈ ભાવ કે વિચાર દર્શાવવાનો આવે તેને ઉચિત પદાવલિ તેમને એ પંક્તિઓમાંથી તરત મળી જતી. અને 'કરણ્યધેલા'ની વાદ્છતા પર પણ મેકોલેની અચૂક ડાપ છે. મેકોલેનાં લખાણોની પેઠે છટાદાર વાચનને માટે સૌથી અનુકૂળ ફરસા સૌથી મોટા પ્રમાણમાં આપણી બાપાના કોઈ પુસ્તકમાંથી મળે એમ હોય તો તે 'કરણ્યધેલા'માંથી જ છે. મેકોલેના ગદ્ય વિશે મોલો કહે છે કે

Its measures are emphatically the measures of spoken deliverance. Those who have made the experiment pronounce him to be one of the authors whose works are most admittedly fitted for reading aloud. અને આ સખ્દો નંદશંકરના ગદ્યને પણ ધણે અંશે લાગુ પાડી શકાય એમ છે.

મેકોલે આદિના દત્તિદાસગ્રંથો ઉપરાંત ટોક્સપિયર, મિલ્ટન, ગોલ્ડસ્મિથ, પ્યારસન આદિનાં કાવ્યનાટકો, સ્કોટ, લિટન,

હિકન્સ, થેકરે, મેડોઝ ટેલર આદિની નવલકથાઓ, લોક, મિલ, ડાર્વિન આદિના ચિંતનઅથવા એ બધાનો પણ નંદશંકરે વિદ્યાર્થી-દશામાં અભ્યાસ કરી લીધેલો. કેમકે ગ્રીનસાહેબનો એવો દિવાળ હતો કે તે શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને હિતમોક્ષમ સાહિત્યઅથવા જાતે સ્વીકૃતિ આપતા એટલું જ નહિ, પણ પોતાના ખાનગી અંચસંપ્રદાયમાંથી હિતમ અથવા ચૂંટીને તેમને ઘેર પડે વાંચી સેવા પણ આપતા. આથી નંદશંકરે કદી કોલેજના ઊંચરમાં ખમ મૂકેલો નહિ છતાં શાળાના નિર્ણયિત તેમ શાળા બહારના સ્વયંવાચન દ્વારા એમને અંગ્રેજી સાહિત્યની હિતમ કૃતિઓનો સારી રીતે પરિચય થઈ ગયેલો. વિશેષમાં એ વખતે સૂરતમાં નૌકાસૈન્યખાતાનો કેપ્ટન સ્કોટ કરીને એક અંગ્રેજ રહેતો હતો. તેની સાથે ગ્રીનસાહેબે નંદશંકરની પિછાન કરાવી આપેલી, એટલે નંદશંકર એને ત્યાં જતા અને એની પાસે જગતના પ્રવાસઅર્થેનો તેમ ચરિત્રઅર્થેનો મોટો સંગ્રહ હતો તેનો પણ એમણે પૂરેપૂરો લાભ લીધેલો. આ બધા જ્ઞાનખંડાર એમણે ચાતકની નજરે જોયેલો, અને ચાતકના જેટલી જ આતુરતાથી એ સમજાવતું એમણે પાન કરેલું. ‘કરણ્યધેન્ના’ એ આ જ્ઞાનામૃતના પાનથી તૃપ્ત બનેલી યુદ્ધિના રસિક હૃદયાર જેવો જ છે. એ જે ધ્યાન ખેંચે છે તે કેવળ વર્ણનોથી જ નહિ પણ ચિંતનોથી પણ ખરું, અને એ ચિંતનશીલતા એમને આ વિશાળ સાહિત્યના પરિચીકરને જ આપેલી. આથી જ આજે એ ધણાને શુદ્ધ વાર્તા કરતાં વર્ણનાત્મક તેમ ચિંતનાત્મક નિર્મલસંગ્રહ જેવો વિશેષ લાગે છે, અને એકંદરે નંદશંકરનો આત્મા સર્જકનો નહિ તેટલો ચિંતક, વિચારક, જ્ઞાનરસિક પંડિતનો હતો એવી છાપ તે મૂકી જાય છે. નંદશંકરના સમયમાં વંચાતા એ સમજા અંગ્રેજી સાહિત્યઅર્થેના તાજા પરિચયવાળો કોઈ વિદ્વાન અત્યારે ‘કરણ્યધેન્ના’ લખને બેસે તો એમાં તેને ટેકરે એ અર્થેના બહુકારા કાને પડે અને હેવટ ‘કરણ્યધેન્ના’માં નંદશંકરનું સ્વકીય સર્જન બહુ ઓછું માલૂમ પડે તોપણ નવાઈ નહિ. વસ્તુતઃ ‘કરણ્યધેન્ના’માં

ખડારૂથી લેવાએલી સામગ્રી એટલી બધી છે કે એને સર્જન કરતાં સંકલનનું નામ જ વિશેષ શોભે એવું છે. નંદશંકરે પોતાના વિશાળ વાંચનમાંથી બાધાથી લૂંટ ચઢાવી છે તેમાં, 'કરણધેન્ના'માં પેલા વેદાંતી બાઈઓની રમૂજ વાત આવે છે એવું જ દેખે નંદશંકરે આ બાબતમાં તો ક્યું લાગે છે. 'આમાં વળી આપણું શું તે પારકું શું ? હું ક્યાં મારી મેળાએ વાર્તા લખવા બેઠો છું ? મહેરમાન રસપ્રસાદેને દહિયું તે લોઢાને રસ પડે એવી એક ચોપડી લખી આપવી છે, તો એને શોભાવવા બીજાં પુસ્તકોમાંથી મને જે મને કે સાંભરે તે એમાં ગૂંથી દઉં તો શો વાંધો છે ?' આવી જ દોષ મનોદશાથી આ આખું પુસ્તક લખાયું છે. તેથી જ એમણે પ્રકરણે પ્રકરણે પારકા અંશમાંથી ખડેના ખડે શબ્દે શબ્દ ઉપાડીને 'કરણધેન્ના'માં ગોઠવી દીધા છે. આમાં એમણે કશું પછટાવવાનો કે ફેરફાર કરીને પોતાનું છે એમ બતાવવાનો પણ યત્ન કર્યો નથી. મૂળમાં હોય તેવું જ બરાબર પોતાના અંશમાં મૂકી દીધું છે. ઉદાહરણ તરીકે "કરણ-ધેન્ના"નું પેશું સુપ્રસિદ્ધ પ્રભાતવર્ણન જ લ્યો. એ આખું વર્ણન દલપતરામની એક ગઝળીનું વિવરણમાત્ર જ છે. આખું અને આ બાજનાં વર્ણનો તો આખેઆખાં 'રાસમાળા'માંથી જ જીચકી લીધાં છે. ૨૫. માર્કંડારાવે 'કરણધેન્ના'ની ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં એ વાતનો સ્વીકાર પણ કર્યો છે.^{૧૬} વિજયાદત્ત ગોરે આપેલો બાહરોનો જણાવત, માધવનું અમિદિવ્ય બાબરા બૂનની વાત, રૌવ લીનની તકરાર, ભાટનું ત્રાણ એવા એવા અનેક પ્રસંગો પણ એમણે 'રાસમાળા'માંથી જ આગાદ ઉતારી લીધા છે. નંદશંકરના સમકાલીનોને આ વાત સારી પેડે વિદિત પણ હતી. તેથી જ 'કરણ-ધેન્ના' પ્રકટ થયો કે તરત જ કેટલાંક અવસોક્તોમાં આ વસ્તુનો

૧૬. 'આ પુસ્તકમાં અંબાજી જ્ઞાના મારગનું તથા આખું વર્ણન આખું છે તે સુપ્રસિદ્ધ કૌશલસાહેબદત્ત રાસમાળામાંથી લીધેલું છે.'

રૂપદં નિર્દેશ કરવામાં આવેલો. આ સંઘનામાંથી અત્યારે રૂપદં નક્કી થઈ શકે એવા કૃતલાક ખંડોની યાદી આ લેખને અતિ પરિશિષ્ટમાં આપી છે, અને સાથે નમૂના રૂપે 'કરણુધેન્ના'માંથી તેમ જ અંથમાંથી થોડા થોડા ભાગ જનને વચ્ચેનું સાંમ્ય કટલું અસંદિગ્ધ છે તે દર્શાવેલા સામસામા મુક્યા છે. એ ઉપરથી 'કરણુધેન્ના'માં પારકી વસ્તુ કટલી જધી છે તેનો વાચકને સહેલાઈથી ખ્યાલ આવશે. 'કરણુધેન્ના' પ્રકટ થયો કે તરત જ તે અત્યંત લોકપ્રિય બની ગયેલો અને લેખકને એથી બારે કીર્તિ મળેલી, તેમ એનાં કૃતલાક અનુકરણો 'રાણુકેદવી', 'વંનરાજ ચાવડો', 'સિદ્ધરાજ જેસંગ' જેવાં યજ્ઞેલાં છતાં ઘણાં વરસ સુધી એમને એ ક્ષેત્રમાંથી હાસેલી મૂકે એવો હરીફ કોઈ નહિ યજ્ઞેલો, તોપણ એમણે 'કરણુધેન્ના' જેવી

૧૭. પોછળ મંદીપતરામેના અવલોકનમાંથી અવંતરણ આપ્યું છે તેના પ્રારંભનાં શબ્દોનો અર્થ આલેખ છે એ બેઠ શકાયો. બીજા અવલોકનકારોમાંથી ત્રણેક અવંતરણ આપવા જેવાં છે:-

(૧) 'અંથકર્તામાં વર્ણનશક્તિ સારી છે એ અમે સૂચવ્યું' છે, તેણે ઘણાં અંથો વાંચ્યા છે અને વાંચનનો સારો ઉપયોગ અંથ લખવામાં કર્યો છે, એવું તેના અંથ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાશે છે. તેમાંથી સર્વેનાં સમજામાં આવે એવાં પ્રમાણુ અમે આપીએ છીએ. પૃષ્ઠ ૩૩-૩૪ એ પ્રંભાતનું વર્ણન છે તે કવિ દક્ષપતરામે "મલિ માતને તાત પરભાતમાં પુત્રીને ઉક કરે પોત મળે રાતે વીતી" એ પ્રભાતિયું કયું છે તેના જ ઉપરથી લખ્યું છે. પૃષ્ઠ ૧૩૮ મેં કરણુ રાજના મનમાં પદ્માત્માપતે કીરો-કેતરેવા મોડયો તેનું વર્ણન ઇમેજમાં ઉલ્લેખ અને એકમંડેની કવિતા છે તેને મળતું જ છે. તથા પૃષ્ઠ ૧૩૬ મેં આશાના મિત્રના તરંગ અને લલુતા વિષે લખ્યું છે તેવા જ વિચાર રાસસીલાસમાં છે. રાસમાળા ઉપર તો એ અંથનું મંડાણ જ છે એટલે તેમાંના તે વિચાર હોય જ. એમાં કૃતલાક વર્ણન અને વિચાર ઇમેજ રાજરથનાદિ અન્ય પુરંતકો વાંચ્યાથી પકવ યજ્ઞેલા મનમાંથી નીકળેલા છે."-અંધિવર્ધક અંથ. પુ. ૧૨, પૃ. ૧૧૩.

(૨) 'સુવિચાર આપવામાં અને રીતભાતનું અથવા એએલાં વસ્તુઓનું વર્ણન કરવામાં એ અંથકારની કલમ પાણીના રેલાંની પેઠે ચાલી જાય છે. અને એ પેલાનું સામયિક એને માલમ હોય એમ નજાય છે, કેમકે

ખીજ વાર્તા બિનકુલ લખી જ નહિ એ વિચિત્ર વાતનું સાચું કારણ પણ આપી સુમંગલ જાય છે. એ કારણ તે, નવજામિ પ્રથમ જ દર્શને કહેલું તે પ્રમાણે 'કરણધેરો' યાદીના અને અનુભવના ખળનામાંથી (પ્રાસાદિક શક્તિથી નહિ) ઉત્પન્ન થયો છે, ^{૧૮} એ છે. નંદશંકરમાં આ 'પ્રાસાદિક શક્તિ'—આપણે આજેનો શબ્દ વાપરીએ તો સર્જકશક્તિ, નવનિર્માણશક્તિ (Power of invention)—અહીં નહોતી તેથી જ આશ્ચર્યજનક યશ મળ્યા છતાં એ આખી જિંદગીમાં એક જ વાર્તા લખીને બેસી રહ્યા. 'કરણધેરો' લખ્યો તે વખતે તો એમની હંમર ત્રીસ જ વરસની હતી, અને ત્યાં સુધી તો એ શિક્ષક જ હતા ને મોટે ભાગે

રસ પોતાની સારો લખાણે નહિ એમ આ ખજવી જાણીને જ રીતમાત્ર, ઉત્તિદાસ, અને રાસમાળા તથા દેવના રાજરથાન વગેરે અંગ્રેજીમાંથી શુભરાત દેસા અને હિંદી ધર્મ સંબંધી બંધારણ રાખેલું છે. કુટુબ મિનાર, અંબાજી, આશુ, અચળમટ અને દેવવાદાનાં વર્ણનો અને તે સંબંધી જોડાઈ દંતકથાઓ આવે છે તે, દિલ્લી ખાસેના કાળિકાના દેદેરામાં માતાના ભજનો કેડું સચંકર કરે છે તે, ખાદમખુનું માદાત્મ્ય, રામના ધર્મ, સંન્યાસી યવાની વિધિ, બેનીઓન્દ્રી વિકટ તપશ્ચર્યા ઇત્યાદિ પ્રકરણો અંગ્રેજી પુસ્તકોને આધારે આ વાર્તામાં દાખલ કર્યા છે. 'નવજામિ : 'નવજામિ' ૨, ૧૮૩-૪.

(૩) '...the author takes us to the court of Allauddin Khilji, one of the most capable and blood-thirsty tyrants who ever sat on a throne. Mr. Nandshanker has here freely borrowed from the Persian historian, Baroni. The trampling to death of the few survivors of a Mogul army which had entered India scores of thousands strong, and the famous scene between the emperor and the Kazi are almost literally transcribed.'—C. A. Kincaid: 'East & West' 1904 August.

૧૮. 'નવજામિ' ૨, ૧૮૩.

સૂરતમાં જ રહેલા. પણ તે પછી હોપસાહેબની માગણીથી તેમની સરકારના વહીવટી ખાતામાં બદલી થએલી, તેને અગે તેઓ જુદે જુદે અનેક સ્થળે ફરેલા, ભાતખતના પુષ્કળ માણસોના સમાગમમાં આવેલા, અનેક પ્રકારની રજવાડી ખટપટો એમણે નિહાળેલી અને એ રીતે વાર્તાસ્થના માટે જરૂરયાત સામગ્રી પૂરી પાડે એવું જીવન વરસો સુધી વિતાવેલું, છતાં એમણે બીજી એક, પણ વાર્તા લખી નહિ, એવું મુખ્ય કારણ જ એ કે એમનામાં સાચી પ્રજા સર્ગકથકિત બહુ ઓછી હતી. નહિ તો નિશ્ચિત લીધા પછી બેકાર મગજને કામ આપવા માટે સવારથી સાંજ સુધી પાટીપેન લઈને ગણિતના દાખલા મળ્યા કરવાને બદલે એમણે પોતાના સમયનો ઉપયોગ વિશેષ વાર્તાઓ લખવામાં જ કર્યો હોત. પણ અત્યારનો ‘કેરણ્યેશ્વર’ સ્પષ્ટરૂપે બતાવી આપે છે તેમ એમનામાં રસિક પાંડિત્ય હતું તેટલું સ્વતંત્ર નિર્માણસામર્થ્ય હતું જ નહિ, તેથી જ તેઓ એક જ વાર્તા લખીને સાવ શાંત બની ગએલા.

પ્રકૃતિપ્રેમ, શિષ્ટ મનોહર ભાષા, ને રસિક પાંડિત્ય ઉપરાંત ‘કેરણ્યેશ્વર’માં કામ કરી રહેલું નંદશંકરજીવનલું એવું મુખ્ય તત્ત્વ તે એમનો ઉત્કટ ખીતિપ્રેમ. નંદશંકર એટલે હૃદય ચારિત્રશાળી પુરુષ, આ ચારિત્રને બળે જ તે સાધારણ મોનિટરમાંથી ચડતાં ચડતાં ન્યાં પોતે ગરીબ વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ થએલા એ હાઈ-સ્કૂલના હેડમાસ્તર-પહેલા જ શુગરાલી હેડમાસ્તર-બનેલા, અને ત્યાં એમની જીદિમત્તા, કાર્યકુશળતા તથા સુસીલતાથી આકર્ષાઈને હોપસાહેબે એમને મુલકી ખાતામાં લીધા તો તેમાં પણ મામલતદારથી આગળ વધતાં વધતાં કુચ્છ આદિ રાજ્યના દીવાન કે એડમિનિસ્ટ્રેટર જેવા હૃદયોમ્મ પદે પહોંચી શકેલા. આવી રીતે એમણે જીવનનો મોટો ભાગ સરકારના વહીવટી ખાતામાં ગાળેલો, અને ત્યાં પોતાને જ જ કામ સોંપાએલું તે સંવર્ણ દ્વંજ સંતોષકારક જ નહિ પણ ખરેખર ચરચરી રીતે બળવેલું, છતાં નંદશંકર આખર સુધી રહેલા તો તત્ત્વતઃ શિશુ જ. મોટા દીવાન બન્યા

હતાં બધાં જેમ એમને જીવનબંધ 'માસ્તર'ને મૂળ નામે ન જાણેખેતાં, તેમ રજવાડી જીવનના કીચકમાં પડેલા હતાં છેક સુધી એમનું જીવન સાચા શિક્ષકને શોભે એવું નિર્મળ; બાવનાશીલ ન રહેલું. એમનું આ વહીવટી જીવન તો એક પરમ સત્યના ઉદાહરણરૂપ ન છે, અને તે એ કે સાચો શિક્ષક કદી પણ કેવળ શિક્ષક હોતો ન નથી. તે તો સમસ્ત જીવનપ્રદેશનો માર્મિક ચિંતક હોય છે, જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં આદર્શવ્યવહાર શો હોષ રહે તેનો વિચારક હોય છે, અને એ વિચારોને વ્યવહારમાં ઉતારવાનો આગ્રહી પણ હોય છે, એટલે પ્રસંગોપાત શિક્ષણક્ષેત્રમાંથી નીકળી એને અન્ય કોઈ ક્ષેત્રમાં જવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તો ત્યાં પણ તે પોતાની વિશુદ્ધ જીવનનીતિથી ઝળકી જાયા વિના રહેતો નથી. એ દૃષ્ટિથી જોતાં રણજીભાઈ ઉદ્યમ, હરગોવિંદલાલ કોંટાવાળા, અંબાલા સરકારલાલ અંદિની પટે નંદશંકર પણ શુભરાતના શિક્ષકકુળના ગૌરવરૂપ છે. નંદશંકર તો પહેલેથી છેલ્લે સુધી શુદ્ધ બ્રાહ્મણ ન રહેતા-બ્રાહ્મણના જેવા ન વિદ્યાવિલાસી, જ્ઞાનપરાયણ, અને વિશુદ્ધ જીવનના આગ્રહી. 'કરજીયેલા'ની ધરના પાછળ પણ આ બ્રાહ્મણત્વનું પ્રેરકગુણરૂપે દામ કરી રહેલું છે. આ બ્રાહ્મણત્વને બળે ન 'સરકારી નોકરીમાં સામાન્ય માણસ ત્યાં ખુશામત કે લાયકસ્વતમાં લપટી પડત, ત્યાં નંદશંકર આખર સુધી વિશુદ્ધ રહી શકેલાં. એમનાં સ્વમાન, સ્વાર્ત્ત્વ, નીડરતા, સત્યનિષ્ઠા ને સદાચારગુણને લંગતા યોગક પ્રસંગો આંહી નોંધવા જેવા પણ છે. તેઓ હાથરૂલના હેડમાસ્તર હતા તે દરમિયાન એક રમૂજ પ્રસંગ બનેલો. એ વખતે જોલાસીસ કરીને કોઈ અગ્રડ કચેકટર સૂરતમાં આવેલો. તે એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં સૂરતના એક બારમાં ઘોડે બેસીને ફરતો હતો, એવામાં સેંકડો લોકો હાથમાં લોટા લઈને રોય માટે જતા હતા, તેમણે સાહેબને સંલામ ન કરી. આગળ ચાલતાં કેટલાક માણસો એટલા પર બેસી ગંદી રીતે ઘાતણુ કરતા હતા, તેમણે પણ સાહેબને સંલામ ન કરી. આથી સાહેબનો મિઝગ હાથમાં ન રહ્યો

અને બધી દાઝ પેલા સોટાએ પર ઉતારી એણે સધળા માણસોના સોટા જપ્ત કરવાનો સિપાઈને હુકમ કર્યો. હુકમનો તરત અમલ થયો એટલે સોકોમાં ત્રાસ ફેલાઈ ગયો. આ વાત નંદશંકરના જાણવામાં આવતાં એમણે ક્લેક્ટરને કહ્યાવીને એક જુસ્સાદાર પત્ર લખી એના એ કામ સામે સખત વિરોધ દર્શાવેલો. સાધારણ રીતે હિંદીઓની ખુશામતથી ટેવાએલો ક્લેક્ટર આ પત્ર મળતાં ચકિત ચએલો અને નંદશંકરને ખાસ પેતાની મુલાકાતે બોલાવેલા. નંદશંકરે એ મુલાકાતમાં હિંદુ રીતરિવાજ વિશે ખરાખર ખુલાસો કર્યો એટલે ક્લેક્ટરે જપ્ત કરેલા સોટા સોકોને પાછા આપી દેવાનું ફરમાવેલું. આ પ્રસંગે નંદશંકરે જે નીકરતા અને સ્પષ્ટવકાત્વ બતાવેલ તે એ જમાનામાં તો વિરલ જ હતાં. મહીપતરામ વિશ્વામતથી પાછા ફર્યા ત્યારે પણ એમણે એવી જ નિર્મયતા દર્શાવી. શાંતિએ મહીપતરામનો બદિબદાર કરેલો છતાં નંદશંકર એમની સાથે બેસીને જમેલા, એટલું જ નહિ પણ એ બદિબદારપ્રકરણ બહુ વરસ સુધી લંબાઈતું તે બધો વખત નંદશંકર મહીપતરામને પડખે જ ઊભા રહેલા અને આખરે સમાધાન થએલું તે પણ નંદશંકરની કુનેહને લીધે જ થએલું. ત્રીજો પ્રસંગ તેજા ધણુકમાં મામલતદાર હતા ત્યારે જાનેલો. એ વખતે લાલસ-સ ટેકસ (અત્યારના મન્કમટેક્સનું પૂર્વરૂપ) લેવામાં આવતો હતો. એ સંબંધમાં એ વખતે એવી વાતો ચાલેલી કે આ ટેકસ ડાઘ વાળખી ધોરણે નહિ પણ સરકાર ફરમાવે તે પ્રમાણે નાખવાની સધળા મામલતદારોને તાકીદ ચવાની છે. નંદશંકરનું સત્યનિષ્ઠ પ્રમાણિક હૃદય આ અન્યાય સાંખી શકે એમ હતું નહિ. એટલે એમણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો કે જોરજુલમથી કરની ખોટી આકારણી કરવાનું ઉપરી તરફથી દબાણ આપ તો પોતે તેનો વિરોધ જ કરેલો, અને જરૂર પડે તો એ મુદ્દા પર પોતાની જગાતું રાજીનામું આપી નોકરીમાંથી છૂટા થઈ જવું. આ વખતે નંદશંકરની આર્થિક સ્થિતિ કંઈ સારી નહોતી. બહોળા કુટુંબનું પોષણ કરવાને એમની પાસે ખીજું કશું સાધન નહોતું.

તેમ સરકારી નોકરી છોડી દીધા પછી બીજા ક્યાંયે જોમા રહેવાનો
 મોખ પણ નહોતો. છતાં એમણે રાજનામું લખીને ગામવામાં તૈયાર
 રાખેલું, અને અયોગ્ય દબાણ થાય તો તે રજૂ કરી દેવાનો
 નિશ્ચય કરી રાખેલો. પણ સદ્ભાગ્યે એમના કલેક્ટર સારા નીકળેલા
 અને નંદશંકરે ધારેલું એવું કશું પરિણામ આવેલું નહિ. તે પછી
 દેવગદ્યારિયા જવાનું થતાં ત્યાંના ખટપટી મંડળે નંદશંકરને જર,
 જોરુ, ને જોખનથી ફસાવી પોતાના પક્ષમાં લાઇ પોતાનું ધાર્યું
 એમની પાસે કરાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કરેલો, પણ નંદશંકર એ
 સૌથી અલિપ્ત જ રહેલા અને પોતાની ફરજ અડગ રહીને યોગ્ય
 રીતે બળવેલી. આ રીતે નંદશંકરનો સ્વભાવ મૂળથી સત્યનિષ્ઠ,
 સ્વતંત્ર, ને નીતિપરાયણ હતો. એમનું સમગ્ર જીવન પણ નીતિપરા-
 યણતાના વિગત જેવું હતું. શુદ્ધ નિષ્ઠાવાળો સત્પુરુષ સદાચારણે
 ઠેકલી મહત્તા ને સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવું નંદશંકરનું જીવન એક
 સુંદર ઉદાહરણ છે. નંદશંકરની આ નીતિપરાયણતા એક રીતે
 કાલ્પમાં જોવી નીકળેલા કમળ જેવી હતી. કેમકે એમના જમાનાના
 સૂરતનું વાતાવરણ અનેક રીતે સડેલું હતું. એ સમયનું સૂરત
 એટલે જૂના નવાના સંધિકાળનું સૂરત. આથી એમાં એક બાબતથી
 જૂના જમાનાની વિશ્વાસિતાનું વાતાવરણ નાશ્યું હતું તો બીજી
 બાબતથી નવા જમાનાની સંસ્કારિતાના આજો કિરણો એ
 વિશ્વાસિતાના અંધકારને બેઠવા મથી રહ્યાં હતાં. નંદશંકરને નવા
 જમાનાની તાલીમ મળી હતી, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એમને
 સંસ્કારિતાનો પાસ લાગ્યો હતો. આથી જૂના જમાનાની વિશ્વાસિતા
 ને વિકૃતિના પ્રત્યાઘાતરૂપે પણ એમનામાં નીતિપરાયણતા પ્રકટી
 હતી. દષ્ટાંત તરીકે જૂના જમાનાના સૂરતીઓ દાર, બાંગ, ગાંધે
 આદિ અનેક વ્યક્તિઓમાં ચૂકચૂર હતા, ત્યારે નંદશંકરને તપખીર
 સિવાય એકે વસ્તુનું વ્યસન નહતું. જૂના જમાનાના સૂરતીઓ ડાંગી
 અને મિથ્યાભિમાની હતા, ત્યારે નંદશંકર સર્વથા સરળ નિરભિ-
 માની પુરુષ હતા. જૂના જમાનાના સૂરતીઓ નાચગાન ને રડી-

બાજીમાં ગુમતાન હતા, ત્યારે નંદશંકરના છાત્રાણુ આત્માએ ઉગ્ર નીતિ-
પ્રેમમાં સંગીતને પણ વગવડ ગણ્યું હતું. ખુદ 'કરણધેત્રો' પણ એ
જૂના જમાનાના સૂરતની વિકૃતિ સામેના પ્રત્યાધાત રૂપે જ લખાયો
લાગે છે. એ જમાનાના સૂરતીઓના એ મહાભયંકર હુકુમો તે
રંડીબાજી અને પતરાજી. સૂરતીઓમાં એ વખતે રામજણીઓનો
છંદ બહુ વધી ગયો હતો. વેશ્યાના હાથની બીડી લેવી એમાં મોટું
માન એ સમયે મનાતું હતું. માનારી સહાય કરે તો ખુદ વાંઝસ-
શાય સાથે હાથ મેળવ્યા નેટલી ખુશી લોકોને જીવજતી. મહેરમના
દિવસોમાં રામજણીઓ ફફડી લેખાસ પહેરી મરશિયા ગાવા
નીકળે તો સૂરતી લાલાજી પણ લીલાં કપડાં ધારણ કરી પોતાની
મોશૂકતે સાથ આપતા તેમાં જોડાઈ જતા. વેશ્યાના ઝૂખામાં
જિભા જિભા પાન ચાવતું એ તો સૂરતીઓને મન જીવનનો લહાવો
ગણાતો. ને એવે વખતે કોઈ ઝાળખીતો રસ્તા પરથી પસારે થાય
તો 'કેમ, માસીને ત્યાં જિભા ?' એમ બોલી ધમ્પાઈ કૃતશતી આંખે
જોઈ રહેતો. અને પનરાજી પણ એટલી જ વધી ગઈ હતી. જ્યાં
ત્યાં ગાનતાન ને નાચના જલસા ચાલ્યા કરતા. મલખારીએ એ
વિષયનું સુંદર ચિત્ર દોર્યું છે.—

હર બહાને દોલત હોયને, જોગી કરેલી વડવાની,
મોઢા નાના નાચ નચાવે, સર અવસર પણ ઉગાળી.
સાલ-કુચાલા દિલે લપેટી, પાન સોપારી સરી મુખવંસ,
બગી પાંચળી બિસી પારખ "છનન" કરવાં નિકળે ખાસ,
ધેર ધેર જમતા થઈ કાવિક, "કુપા કરોજ આગની રાત;
આપ પધાયે" રવ પધાર્યા, માનીસા હું મનથી સાક્ષાત."
નાચ ને મુન્દા, કુલના ગજરા, હોડે કુવારો અસરના,
દેશ દેસથી આવે ગણિયા, પ્રસ સાકડી સતરના. ૧૯

'ખાના ખીના હો સો ખા કો ફિકર નહિ કલકી, હો આઝાદો,
ફિકર નહિ કલકી' એ જ જગણે આ જમાનાના સૂરતીઓનું જીવન-

સૂત્ર બની ગયું હતું. પાર વગરનું કરમ હોય તોપણ મોજ મળ કરતાં કોઈ પાછું વળી જોતું નહિ. દેવાદારીમાં આખરની નિશાની મનાતી. જેને ઘેર ઉપરાણી કરવા મહેલો ફરક્યો નહિ તેને કોઈ ખાન-દાન ગણતું નહિ ને તેને ઘેર કોઈ કન્યા આપતું નહિ, જ્યાં ત્યાં આડંબર ને જાહેરદારીનો જ શોખ હતો. દમામજેર વરધોડા કાઢવા, સામેલો શણગારવા, અને ઉછીનાં ધરેણું ધાલી વાહ વાહ બેલાવરી એમાં જ જીવનની કૃતાર્થતા મનાતી હતી. ટૂંકામાં, મલખારીના શબ્દોમાં કહીએ તો, આ જમાનાના સૂરતીઓની જિંદગી 'વાડી, ગાડી સાડી'માં ધૂળધાણી ચમક રહી હતી. નંદસંકરે આ બધું જોએલું અને એમના વતનવત્સલ આત્માને આથી ખૂબ સંતાપ થએલો. અને તેથી જ રસજમાલેએ એમને એક વાર્તા રચવાની સૂચના કરી એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના જમાનાના આ બે દુર્ગુણો-વ્યભિચાર અને મિથ્યાભિમાન-ને લીધે વ્યક્તિની તેમ દેશની કેવી પાપમાલી થઈ જાય છે^{૨૦} તેનો સચોટ ચિત્રાર આપે એવું જ વસ્તુ એમણે શોધી કાઢ્યું. 'કરણુધેલા'ની ઉત્પત્તિનો એમણે ખુલાસો કર્યો છે તે શબ્દો ઉપરથી પણ એમની આ પ્રકારની મનો-વૃત્તિ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. 'કરણુ ધેલા'ની રચનાનો ઉદ્દેશ એમણે આ પ્રકારનો જણાવ્યો છે: 'એક જમાનો અસ્ત પામતો બીજો ઉદયગિરિ પર ડાલતો, મગરબીનો માર, વ્યભિ-ચારની હાર, ધર્મનો જપ, પાપનો ક્ષય-આનો ચિત્રાર આસેખવા ઉચિત ઐતિહાસિક સમય પસંદ કરવાની મારી ઇચ્છા હતી.'^{૨૧} આમાંના 'મગરબીનો માર અને વ્યભિચારની હાર' એ શબ્દો તત્કાલીન સૂરતને બરાબર લાગુ નથી પડતા ? અને 'એક જમાનો અસ્ત પામતો બીજો ઉદયગિરિ પર ડાલતો' એ

૨૦. વ્યભિચાર-વંદીબાણ-પ્રત્યે એમને કેટલો તિરસ્કાર હતો તેના કંઈક ખ્યાલ 'કરણુધેલા'ના પૃ. ૩૯-૪૦ માંથી પણ મળશે.

૨૧. 'નંદસંકર જીવનચિત્ર', પૃ. ૧૧૬.

શબ્દો પણ ધણે અંશે એ જમાનાના સંધિકાળમાં ઓલાં ખાતા સૂરતને જ નથી સૂચવતા ? આ રીતે પોતાના સૂરતવાસીઓનાં બે મુખ્ય અપલક્ષણોથી યતી પાપમાલી દર્શાવવાનો આશય 'કરણુવેલા'ની રચના પાછળ બેઠે બેઠે પ્રવર્તી રહેશે એમ સ્પષ્ટ નથી થઈ જતું ? તેથી આ નવલકથા એ દષ્ટિએ પણ તત્કાલીન સૂરતની લાક્ષણિક નવલકથા કહી શકાય એવી નથી લાગતી ? અને એ ઉદ્દેશ પાછળ કૃતિનો સુસ્ત નીતિપ્રેમ તો અસંધિય સ્વરૂપમાં જોઈ શકાય છે. એમણે વાર્તાનું જે વસ્તુ પસંદ કર્યું છે તે જુદાં જુદાં પાત્રોનું જે આત્મેખન નિર્વહણ કર્યું છે તેમાં પડેલેથી છેલ્લે મુખી એમના સાર્વિક હૃદયનો ઉન્કટ વિશુદ્ધિપ્રેમ પ્રકટ થઈ રહ્યો છે. સતીનો શાપ, જે આ વાર્તાના બીજાં પ્રસંગ છે, જે શાપને ચરિતાર્થ કરી બતાવે છે એ જ આ વાર્તાનો પરમ ઉદ્દેશ છે, જે તેમાં પણ કૃતિનો નૈતિક મુણ્ડપ્રકાશ જ બમૂકી રહ્યો છે. એ જમાનામાં નંદશંકર જેવા ચંસિક ચિંતક અને સુસ્ત નીતિપ્રેમી સિવાય આ 'કરણુવેલા' જેવી

૨૨. જુઓ, કિંકરના શબ્દો :-

The absorbing interest in the book really centres round the terrible figure of the Sati. Her meritorious death makes the gods her playthings. And though we do not again meet her after her death on her husband's pyre, yet we know throughout the book that her malignant spirit is, like some Olympian goddess, moulding events to gratify her inextinguishable anger. It is she who makes king Karan deaf to the advice of his veteran soldiers, who prompts Kaularani to ask for Devaldevi, and who finally guides into the Deccan the unhappy prince to find a nameless grave beneath the walls of Deogadh.—'East & West,' 1904. August p. 807-8

નૈતિક અધઃપતનનાં દારુણ પરિણામો દર્શાવતી કરુણકથા લખવાનું બીજું બહુ યોગ્ય સૂત્ર છે. આવડત એમાં શંકા નથી. એમનો તો જીવનભોધ જ હતો કે Be sober, be clever, and live purer lives.^{૨૩} અને ‘કરુણધેલા’ની ઠેર ઠેર વેરાએલી સામાન્ય વિચારણાઓમાંથી જ નહિ, પણ કરુણ અને માધવ આદિ મુખ્ય પાત્રોની એમણે વાર્તામાં જે છેવટની વસ્તુ યએલી ચીતરી છે તેમાંથી પણ એમનો આ જ જીવનભોધ નથી નીતરી રહ્યો?

આ રીતે ‘કરુણધેલા’ એટલે તત્કાલીન સૂરતની ભૂમિમાંથી રસિકતા, કૌતુકમયતા, સંસ્કારપ્રેમ, ક્ષુદ્રસીપ્રેમ આદિ તત્ત્વોનું ધોવણું ધાવીને ઊછેરલા આછી સર્ગનશક્તિ પણ સંક્ષમ અવલોકનશક્તિવાળા સાચા નિર્સર્ગાતુરાગી અને સુસ્ત નીતિપ્રેમી એવા એક વિદ્વાન ચિંતકની કૃતિ.

વારું. ‘કરુણધેલા’ના સર્જન પાછળ ક્યાં ક્યાં ર્યાનિક તેમ જ વૈયક્તિક બળો કામ કરી રહ્યાં છે ને ક્યાંના દેવકોણ તેમ જ જીવન-સ્વભાવના ક્યાં ક્યાં અશોની એમાં છાયા પડી છે તે આપણે જોઈ ગયા. તો હવે એક જ પ્રશ્ન રહે છે, અને તે એ કે: એ કૃતિ પોતે કવી છે ?

૨૩. ‘નંદરાંકર જીવનચિત્ર’, પૃ. ૧૯૯.

કલ્પનાનું જગત

કલ્પનાનું જગત એ નિત્યરચારી જગત છે. એ શાશ્વત અને અનંત છે. જે વસ્તુમાત્રની રચારી અને પારમાર્થિક સત્તાઓને આપણે પ્રકૃતિ રૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થએલી જોઈએ છીએ, તે વસ્તુઓ એ કલ્પનાના નિત્ય-વર્તી જગતમાં રહેલી છે.

—વિ. બેસેક

શી મની લીલી પ્યાલીને આકાશમાંથી ઊતરતાં એ સ્વરો
 હસોછલભરીદેતા હતા. છતાં એ પ્યાલીની પ્યાસછીપતી
 ન નહોતી. પ્રભાત ઊગે એ પહેલાં આ ગીત ઊંચું હતું. સંસ્કૃતમાં
 ઝમેળાઈ ઝમેળાઈ ગીત મંત્રકતુ હતું. ચોંમસું ખેસી ગયું હતું.
 રૂણાં ધાસની મહેકે પણ પવનની આંગળાએ ચડી જતી હતી
 ત્યારે અદ્વતી દંદનાં એ તીર દ્રાણું ઊંચે જતો હતો ! તમારી
 આંખ દેવાએલી હશે તો ન ઊંચે લગભગ શીમની વચ્ચેના ભાગ
 ઉપર વાદળામાં ગૂંથાએલો એક તલ દેખાશે. એ યરકે છે, હવાનાં
 અંધુક ન ભાગમાં રહી એનું ચરીર 'છલગંધ' થાય છે, અને આ
 ગતિમાં ન એ સંગીત હોડે છે. એ બીજો દ્રાઈ નહિ પણ
 આસ્માનનો સર ચહેનચાઈ અગન-અમારાં હંસનું હિરતાંદનું આ
 પક્ષી, દિવ્યગુણામ. તેઓનો અગનનો શોખ એટલો બસ—અને
 શોખનું બીચું નામ છે ફનાગીરી, ફટ્ટોરી-હિંદુસ્તાન અભિમાન
 લેઈ રોકે તેની દ્રાઈ વસ્તુ એની પાસે રહી હોય તો આ 'શોખ'
 છે. વિજ્ઞાપતને આ શોખની ખાંસ ખગર નથી. શાસ્ત્રમાં,
 વિજ્ઞાનમાં એ લેકો પાછા છે પણ "શોખ" શું તે સમજવા તેઓએ
 આંખણ શોખીનો પાસે ખેસવું પડ્યું. અગન પાળવાનો શોખ બંધાં
 દેશોમાંથી હિંદુસ્તાનમાં ઘિરોયે છે. આ જનવર અતિશય
 ચારખાજ છે. જોડલી એની વધુ મોવંજત કંરવામાં આવે તેટલો
 એનો મિમાન્ જુદા બને છે—ત્યાં સુંધી કે આકાશના મોટાં પટ પર

સત્તા જમાવનારો એ, એક અતિથય નાના પિંજરમાં પુરાષ બંધનના સળિયાઓ ભૂલી, તેમાં ગીત લલકારે છે—અધાતુન મસ્તીમાં આવી, એ રાતને પણ રોટી દઈ પોતાનું સંગીત આપે છે. અગન એ જમીન પર રહેનાર પક્ષી છે એટલે એના પિંજરામાં અગ્ને રાખવામાં આવતો નથી. પિંજરાની સપાટી પર ધૂળ અથવા રેતી પાયરવામાં આવે છે અને જનવરના પગ અને પીછની સફાઈ માટે આ ધૂળ જરૂરી છે. એ રેતીથી પક્ષી અવારનવાર સ્નાન કરે છે. શોખીનો આ રેતી પર કેવડાના સુગંધી પટ ચડાવે છે, આ પિંજરે નાના ધુમ્મટના આકારનું હોય છે. ખાસ કરીને જરમન સિદ્ધવરના તારથી એ તૈયાર કરેલું હોય છે. અને એના પરના હાથાઓમાં પણ તરેહતરેહની નકશીઓ માલુમ પડે છે. સિંહો, મધરમચ્છો, સર્પો વગેરે મહોરાંઓ આ હાથાઓ પર રચવામાં આવેલાં હોય છે. આ નાતું પિંજરે એટલું મજબૂત હોય છે કે એના પર માણસ ઉભો રહે તોયે એને કશી આંચ આવતી નથી. આ પિંજરા ઉપર પડદા બાંધવામાં આવે છે. પક્ષીને આરામ રહે તે માટે ખુદશે પિંજરે અગન કે ચંદુલ પાળવામાં આવતા નથી. જો કે કંચનકાકા અખતરા માટે એક અગન ને ખાસ ખુદશે પિંજરે પાળી ચૂક્યા છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં ત્યાં શોખીનોના શોખીન કંચનકાકા ખેસે ત્યાં ત્યાં આ સાહેબને પણ ગિરાજમાન કરવામાં આવતા. અને મારી હાજરીમાં પણ આ જનવરે અગ્નિ રોનકો દેખાડી છે. જ્યારે જ્યારે કંચનકાકા પાન જનાવે ત્યારે ત્યારે આ શોખીનને એ પાનનો થોડો ભાગ ચાંચમાં લેવાનું મન થાય. અને પાનની એ રંગ લીલા પછી એને ખૂબ મસ્તી કરી જોઈએ. આ એક સિવાય અગનને ખુદશા પાળ્યાનું કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવ્યું નથી. અગનને પડદામાં રાખવામાં આવે છે પણ એના પાળનારનાં પગલાંને એ ફોરન ઓળખી જાય છે. ચાંચ વતી ઝીણું કાણું પાડી એ આસપાસની તમામ પ્રવૃત્તિઓ નિહાળી લે છે. પિંજરામાં પાણી અને ખોરાક માટેની નાની કૂડીઓ રાખવામાં આવે છે. અમન

કુલોના પણ રસિયા છે. ડોલર કે બોરસડીની નાની માળાઓ ઘણી વાર એના પિંજરા પર ઝોડાડેલી દેખાય છે-ઘણું ખર્ચે ડામી અગનો પાળવામાં આવે છે. ડામી એટલે જંગલી, આસાની નહિ. આસાની એટલે બચ્ચેથી પાલેલા. અમદાવાદની શીમનાં જાનવરો વખાણુપત્ર ગણાય છે. આજે અગન એના દેખાય છે પણ વર્ષો પહેલાં આંહી અગનનો ડંદ વાગતો.

દેખાવે અગન ચકલી જેવા હોય છે. લગભગ ૬ ઇંચ જેટલું એવું ૬૬ કહે છે. માદી અને નર એક સરખાં દેખાવે હોય છે. પણ માદી કદી ચોટી ચડાવતી નથી ત્યારે નર ચોટી ચડાવે છે. અગનની ચોટી ડાકરના ખીસેલાં ટુકની જેવી, -એક પાંદડી પછી તરત જ ખીછ પાંદડી, -એવા પ્રકારની હોય છે. ચંદ્રકાની ચોટી સાવ જુદી પડે તેવી, એકલવાઈ હોય છે. અગનની ચાંચનો રંગ ગુલાબી હોય છે. આંખો કાળી-અને પગનો રંગ ગુલાબી હોય છે. અગનની બરોબર તબિયત ઉઠાવવામાં આવે તો તે વીસથી પચીસ વર્ષ પિંજરામાં લહેરતી હોય છે. હસન ઉસ્તાદનો શુભાનસિંહ આ વાતને પુરવાર કરે છે.

પહેલાં વરસાદ પછી આ અગન ખીડમાં ખોલતા સંજગાથ છે. ખેતર પર લીલી વનસ્પતિ જિઠાઈ જાય પછી અગન પોતાનો અગ્રો નક્કી કરી લે છે-અને આ સરહદ ખાંધવા માટે તો યુદ્ધનાં કહેણ પણ સામસામાં મોકલવામાં આવે છે. એક અગને પોતાનો અગ્રો નક્કી કર્યો હોય, એણે પોતાની સરહદ બાંધી દીધી હોય તે સરહદમાં કાઠ ખીજો અગન આવી ચડે તો તરત જ મારામારીનો મામલો હોય યાય છે અને ત્યાં ને ત્યાં જ એ વાતનો ફેંસલો આરી જાય છે. અને આ રીતે દરેક ખેતર-દોડ આ પક્ષીઓની વહેંચણી થઈ જાય છે. પછી તો ઝરઝર બારીસ પડે છે અને પાણીના એ ટપકતાં દીપાંઓમાં અગન જોડાને કામ-દેવનો તાલ સંજગાય છે. માદી છીંગની મખમલ પરબેડી છે, ઉંચે ચડીને એનો આશક ઉઠી વાત કહી રહ્યો છે, એકએક ગીત

મોંદોને વધુ ને વધુ ગરમ કરે છે. એક એક પંક્તો પ્રણયે બેલવાની આશા આપે છે. આશંક નીચે આવે છે, મોંદોને થોડું મળી દેરી પોતાની મંસ્તીને છલકાવવા એ સીધો હડે છે. સ્ત્રીને જંમીન પર જ કદમ રાખવા પડે છે. એનામાં નર સાથે સંગ રાખવાની તાકાત નથી. છતાં જમીન પર રહીને પણ એનો દેહ ચરકે છે. પેલાના પક્ષા સાથે એનું હૃદય તાલે દે છે. અને આસમાનનો તારો ખરી પડતાં તે ચળકતો લીટો દોરી નીચે પડે તે જ રીતે સ્વરનો લીટો દોરતો અગન નીચે આવી માદાની સોડમાં ભરાય છે. જનને મોહક ધ્રુવરી અનુભવે છે. અને નર પાંખરે છે. જનને એક થાય છે... પંખો ખેતરની વચ્ચે, ઝીણા મોલ હોય ત્યાં અથવા કોઇ શેડે, જંગલોની અંદર, પ્યાલાનાં આકારનો માળો દેખાય છે, જેના પર ઢાંકણ રાખવામાં આવેલું હોય છે અને જાગ્રુમાં આવવા જવાનો રસ્તો હોય છે. આ અગનનો માળો છે. ધણુંખડ અગનની માદી ત્રેલું છડાં મૂકે છે, જેના પર આછા રાતા ગત્ત દેખાય છે- બાદરનાં મહિનામાં આ જગ્યાં ધણુંખડ મળી આવે છે. દિવાળી પછી તો અગન આ ખેતર છોડી જાય છે અને કોઇ જીવતાં નહેરાનીં (પાણી હોય ત્યાં) નજદીકમાં વસવાટ કરે છે. ચોમાસું એ અગનની પાંખરવાની ઝડપ છે એટલે જ આ મહિનાઓમાં એનું ગીત ભાવનાળીનું રહે છે. અગન પોતે બોલતો હોય ત્યારે એને ખસેલું પાડતો કોઇ ખીજો અગન બોલે કે એનો મિત્રોજ હાથથી જાય છે. તરત જ સામસામી ચોંટ લાગે છે. પડેલાં તો પેલોની કુસ્તી લોગે છે. સામસામી જનનેની “બોલી” ભટકાય છે. એકબીજાનાં બોલીનાં ધરને કાપવાની કામેલિયત જણાય આવે છે. જનનેના પક્ષા સામસામા સજાટા લે છે. અને શીમમાં આવી જલસા અવારનવાર જગ્યા જ કરે છે. તેની આ આદતને લંછને તો તેને પકડી શકાય છે. તેમારી પાસે પાગેશો અગન હોય તેના પિંજરને કોઇ શેડે મૂકી ઘો, એની પાસે લાસાંયા તૈયાર કરેલી કાડી બોડી ઘો, ઉપરનો અગન બોલશે કે તરત જ પિંજરનો અગન એના સરને કાપશે

અને એકદમ આકાશમાંથી ગોળા છૂટી હોય તેવા વેગથી જંગલી અંગેન પિંજર પર ધસશે—પોતાની મુક્તિ વચ્ચે. આ રીતે આપણા હસ્તાદો ડામી જાનવર હાથ કરે છે. બેચાંક આ લાગે છે તેવી સહેલી વાંત નથી. એ કરતાં પહેલાં તો નાંકમાં દમ આવી જાય છે. અમારા હસન હસ્તાદે એક વાર પોતાના મોની સીટથી અંગનને ધારી જાણ્યું હોજર કર્યો હતો. એ જ રીતે મારા દોરતં પંકાકાન્તે પણ સીટ બોલાવી શીમેના અંગનને સળવેળાવ્યાનાં દરેયો મને યાદ છે.

અંગનનો શોખ જાણુકારોને જ હોય છે તેનું ખાસ કારણ એ છે કે અંગેન ખાસ કરીને એના પક્ષા માટે, એની બોલી માટે પાંજરામાં આવે છે. એની બોલવાની રીત એટલી પદ્ધતિવાળી હોય છે કે અવેયાસ વિના, હસ્તાદની તાલીમ લીધે વિના અંગનનાં ગોણાંતું પચ્છરણુ યંધ શકું નથી. અંગનના સંગીતનું શાસ્ત્ર છે—એમાં 'ટેકનીક' છે. એમાં નવા નોખા 'ધરોનાં' છે. અંગનની બોલી ચડાઉ અને ઉતાર બન્ને પ્રકારની હોય છે. ચડાઉ બોલી એટલે અમુક નિયમોને સમ્યવતી બોલી. એમાં કસી ગંતી ન જાય તેવું. બાંધેલા સરોમાંથી જ એ પસાર થતી જોઈએ. એમાં માત્ર ગળાની તાંકાત જ હોવી જોઈએ એવું નથી. તાંકાત 'ઉતાર'ની બોલીમાં પણ હોય. ચડાઉ બોલીનો કાંઈક ખ્યાલ તમને નીચેની દેખીકતથી આવશે.

સૌથી પહેલાં આ બોલી સીટથી શરૂ થાય. એ સીટ પછી દરેક વ્યક્તિગત અંગનનું 'ધર' આવે એટલે કે કોઈ 'સોરીય' 'વાંવાહીય' વગેરે બોલે—પછી ખુલ્લું 'ધર'—ખીજા પક્ષીનાં ધર—પછી ફિફાનાં પાંચ ધર—અને એ ધર બોલી રહ્યા પછી ફરી સીટ. આ સીટ આવે પછી જ એક પક્ષે પૂરા થયે કહેવાય. પહેલી સીટ અને આખરની સીટ એક જ પ્રકારની હોય છે. આ પછી ખીજે પક્ષે, એટલે એને એ ધરો ફરી શરૂ થાય. આમ અનેક પક્ષા અંગન કરે—ચડાઉમાં પહેલી સીટથી અંગન એકથાએ બોલી શરૂ કરે તે પહેલી સીટ સુધી એમાં વચ્ચે કંઈ અંતર પડે નહિ.

એટલું જ નહિ પણ કાવે તે ધર પણ એ બોલે નહિ. નિયમસરનાં જ ધરોને એનું ગળું વટાવતું જાય અને જ્યાંથી ઊપડ્યો હોય ત્યાં આવીને જ એનું ગળું અટકે અને એ જ “પદ્મો” એણે કહ્યો કહેવાય. ત્યારે ઉતારની બેલીમાં કશો જ નિયમ નહિ-કાવે તેવાં ધરો અગન બોલે-એમાં નહિ પદ્મિ, એમાં નહિ ‘ટેકનીક’-એક, એમાં બેલીની તાકાત હોય, છતાં ઉસ્તાદો એને આશીર્વાદ ઉતાર સાથે જ સરખાવે.

હસન ઉસ્તાદનો ‘ગુમાનસિંહ’ ચડાઈની કુસ્તીમાં ખૂબ કાબેલ હતો-ટેટલાં ચે ‘મેદાન’ ગુમાનસિંહ પોતાના સાખત પસલાથી છતી ગયો છે-એનું ગુમાન ગર્જતું વર્ષો પહેલાં ભાવનગરની એ ગુરૂનીમાં. એ જોવા શોખીનોની ઠૂં જામતી અને “વાહ ગુમાનસિંહ” “ક્યા જાનવર ?” “માશાસ્લા” એવા એવા શબ્દો બહાર આવતા. વર્ષો સુધી ગુમાનસિંહ ઉસ્તાદ પાસે હોયો, વર્ષો સુધી એ નાનકડા હવે ઉસ્તાદના હવનને ધન્ય બનાવ્યું. આજે એ ગુમાનસિંહ ખુદના દરવાજામાં જીતે છે. કંચનકાકા પાસે પણ એક “સોરીજી” હતો. એના કદમાં મધ બધું હતું. એને ખૂબ ફેરવવામાં આવતો. અગનના પિંજગને હાથમાં રાખી નેટલું ફેરવવામાં આવે તેટલી તમને એ મજા આવે. સોરીજી થોડું હોયો પણ એકદમિયાન એણે સ્વરની જે નિજગાની અમને અર્પો છે એ હવે ગમે તેટલા અગન સાંભળશું છતાં જુલાય તેવી નથી.

બોલનારા અગનમાં અમુક પ્રકારના વિભાગ પણ પાડવામાં આવ્યા છે: કુલસરા, બોડિયા, મસ્તન. કુલસરાની બોલી વધુ ભાગે ઉતાર પર હોય છે. બે ડિયા ચડાઉ બોલે છે અને પસલાના બહુ સાખત હોય છે. પસલામાં તેઓ વૂટતા નથી. અને મસ્તન જેની પર ચાલ્યા તેની પર જ ચાલે રાખે છે. ચડાઉગીર ચડ્યા હોય તો ચડાઉ બોલે અને ઉતાર પર ઉપડ્યા તો જસ ઉતાર. બોડિયાની ચોટી ખામ્મ ધ્યાન ખેંચે તેવી હોતી નથી એટલે જ તેઓને બોડિયા કહેવામાં આવે છે.

અગન એક એનું તરેકવાર પડી છે કે એ શિરટોચ પડીની ચોરી

પણ થઈ જાય છે પણ આ ચોરી ઘણી વાર પકાઈ જાય છે કારણ કે સીટ પછીનાં ઘર દરેક અગનનાં લાક્ષણિક હોય છે અને એને લઈને અગનનો જૂનો પાળનારો એને તરત જ ઓળખી લે છે. અગન ન્યારે પડેલો શરૂ કરે છે ત્યારે આસપાસના તમામ અવાજો દમાઈ જાય છે. આટલા નાના કંઠમાં આ તાકાત, આટલું સંગીતનું જલન!... અગન સાંભળવા માટે તમારે માત્ર એનું પિંગ્ડું જ શોધવું પડતું નથી. ચોમાસાની ઝાડુમાં શીમમાં જઈ તમે એને સાંભળી શકો છો. હસન ઉસ્તાદ અને એમના શાગીર્દો તો શીમ પાસેના ઝાડ પર ઝોળા બાંધી એમાં સૂઈ રહેતા અને હજી રાતનાં અગનનાં ઉજળાં ગીત સાંભળતા. તાસ્તિનાં રતનોમાંથી ચળકતું દૂધ ઝરતું હોય તેવી ચાંદની ખેતરો પી રહ્યાં હોય ત્યારે અગન પણ વિહ્વળ બને છે. પૃથ્વીને નીચે રાખી અજવાળાં કાપતો એ સૂરમુકાની હવે-વધુ હવે જાય છે, કસ્તૂરીમુગને જેમ એની અંદર રહેલી ખુશખો ખેચેન કરે છે, અને પોતાની અંદરની એ ખુશખોને હાથ કરવા એ અંતર કાપે છે એમ અગન પોતાના જ ગળાના ગીતને પોતામાં સમાવી શકતો નથી એટલે હવે ને હવે જતો જાય છે. એ મીઠું દર્દમાં માત્ર એની માદા જ નહાતી નથી, સાંભળનારાની નજર સામે પણ આથી ભિન્નનું મેઘધનુષ્ય રચાય છે. ... આસમાન પર ઝૂલતો એક નાનો તલ માણસને હલાવી દે છે. પોતાના મનના પડખાનું આશ્રયસ્થાન એ તલમાં એને સમજાય છે.

એ રાત પૂરી થાય છે અને દિવસનો તડકો હોય છે ત્યારે એ શીમ પાસેથી આ સૂરોનું ઇનામ લઈને સાંભળનાર ઘેર જાય છે.

નિ ડ ષ

અનંતરાય મ. રાવળ એમ. એ. (અમદાવાદ)

ગુજરાત કોલેજમાં ગુજરાતી ભાષાવાસ્તવ્યના અધ્યાપક.

દેશવરામ ડા. શાસ્ત્રી (માંગરોળ)

નૂના ગુજરાતી ભાષાવાસ્તવ્યના અધ્યાપક અને લેખક; નાકરહત મહા-
ભારતના સંસ્કર્તા.

ધનસુખલાલ શ્રુ. મહેતા એલ. ઇ. ઇ. (સાંતાક્રુઝ)

સુપ્રસિદ્ધ મર્મવિદ્ અને મર્મમાત્રી દ્રશ્યવિવેચક.

વિજયરાય વૈદ્ય અને 'વિ.' બી. એ. (ભાવનગર)

સાહિત્યદર્શનના કર્તા. પત્રકાર અને ટીકાકાર.

૧. મનોરમ મંદિર (વિ. વૈદ્ય)

‘નર્મદનું મંદિર’નું અવલોકન.

૨. સુન્દર ચિત્રમાલા (ધ. કૃ. મહેતા)

‘રંગરેખા’નું અવલોકન.

૩. આદિકવિની પ્રસાદી (અ. મ. રાવળ)

‘શ્રી રામકથા’ ‘સીતા’ અને ‘વાલ્મીકિનું અર્ધદર્શન’નું અવલોકન.

૪. સગાળશાની કથા (કે. કા. શાસ્ત્રી)

‘સગાળશા આખ્યાન’નું અવલોકન.

૫. શિષ્યરંજક અને સહારંજક (વિ. વૈદ્ય)

‘કેટલાંક વિવેચનો’ અને ‘આપણાં સમ્પરિચયો’નું અવલોકન.

૬. પરિચયિકા (વિ.)

૧૮ તાલ’ પ્રકાશનની પરિચયનોંધ.

૭. સહયોગીઓ (વિ.)

કેટલાંક (ગુજરાતી ને બીજા) સામયિકપત્રોનાં અમુક લખાણની પિછાન ચર્ચા વગેરે.

મનોરમ મંદિર

નર્મદનું મંદિર : પદ્યવિભાગ ૧

સંયોજક : વિશ્વનાથ મજનલાલ બટ્ટ

એ પોતે એવાં સમયે સર્વાંગસંપૂર્ણ કાવ્યો ન રચી શક્યો એ ખરું, છતાં એના સંપ્રદમાં સોતું સ્થાવ નથી જ એમ રોષ કહી શકે એમ નથી. ફક્ત તે હલકી ધાતુના મોટા ટકમાં ટંકક મળે છે, પણ તેમાંથી રોષી છટું પાડી એકરસ કરી ગુજરાત આજન કોઈ મૂકે તો શુદ્ધ કુંદનરૂપે એ રોષી નીકળે એમ છે. એની જગ્યા ઇમારતમાં તોડી પાડવા જેવું જીર્ણ કદરૂપું કદંશું ધણું છે, પણ તે બધું તોડી પાડી સાફ કરવામાં આવે તો પાછળ પ્રેમસૌર્યનું એક નાનું પણ મનોરમ મંદિર ગુજરાતને સદાકાળ પ્રેર્યા કરે એવું જરૂર ખડું કરી શકાય એમ છે. ૨

આ નાના શા મંથમાં નર્મદનાં પદો અને કાવ્યો પહેલી વાર સુંટાતાં નથી.

૧૯૩૩ના પહેલાં પાંચસાત મહિનામાં ઉપલા અવતરણમાંના શબ્દો ત્યારે લખાયા ત્યારે નર્મદની કાવ્યપ્રસાદીની આપણી સૌથી પહેલી વીણણી કરવાનું કાર્ય મુંઝામમાં ચાલતું હતું. અને એ શબ્દો એ જ વર્ષના ઓગસ્ટમાં છપાઇને જહાર પડ્યા તે અરસામાં જ પેલી વીણણીની (હતી તેવી) મીઠાશ ચાખવાની તક આપણને અનેક કારણે દુર્મુદિત એવા 'નર્મદશતાબ્દીમંથ'માં મળેલી. આ રીતે, આશરે બે વર્ષ પર એ મંથમાં રા. શંકરપ્રસાદ રાવળે ખાંધું તે નર્મદનું કાવ્યમકાન કાલક્રમે એ પ્રકારની પહેલી રચના છે અને રા. ભાષ વિશ્વનાથે રચ્યું તે નર્મદનું પ્રસ્તુત કાવ્યમંદિર

૧. ગુજરાતસાહિત્યસમાજે(અમદાવાદ) પ્રકાશિત (૨. ૬૯)

૨. સંયોજકૃત 'વીર નર્મદ' પૃ. ૬૬

એ બીજી છે—આ વર્ષના માર્ચમાં પ્રગટેલી, જે કે એનીપરની સાથે
તો છે ૧૯૩૪.

શકસપીઅરના કોષ્ટક નાટકનું પાત્ર કહે છે “કપેરિઝન્સ
આર ઓડિયસ;” પ્રેમાનંદના કોષ્ટક નાટકનું પાત્ર કહે છે
“સરખામણી, થાય અજખામણી.” આ કારણે, ઉપર મકાન વિરુદ્ધ
મંદિર એવા શબ્દપ્રયોગમાં જે સરખામણી થતાં થઈ ગઈ તેથી
વહોરાયલા અજખામણીપણાને વધવા દેવાની ઇચ્છા નથી. મંદિરની
શોભા નિહાળવાનું અને એના શિલ્પીની કલાદંષ્ટિ સમમાવષ્ણક
મૂલવવાનું મધુર કર્તવ્ય બનવા બણી ન સત્તર વર્ગીએ.

‘નર્મદનું’ મંદિરનું મુદ્રણ અને સકળ જાણરચના ‘વીર
નર્મદ’ની ધાટી પર થઈ હોવાથી, પ્રસ્તુત ગ્રંથ નંચનમતોદર
કલાકૃતિ બની છે. પણ ઉમણાં પ્રગટતાં કેટલાક યથોત્તર કલાતરવ
એટલેથી જ અટકી જાય છે તેનું અહીં બન્યું નથી, જાણે તેમ
આંતર રચના પણ સંપન્ન છતાં સજીવ રચિતતાથી યથા છે, એ
જોષને આનંદ થાય છે. સચ્ચ દરેક એમાં તે વર્ગી એવી થી
મોટી કલાદંષ્ટિ જોષે ? એમ જો કોઈ આ વિષયનો અબૂઝ
કહેતો હોય, તો તેને મારે પ્રો. કર્તોષે ‘ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’ વિશે
હુઆરેલા મતની યાદ આપવી પડશે: “ઇટિઝ એ વર્ક ઓફ
ગ્રીક આર્ટ.” આપણી આ સુમનગ્રાણાના ગૂંથનાર માલાકાર વિશે
પણ નિઃશંક કહી શકાય કે અર્જતાકલા સમી આ કૃતિ છે—એ જ
રંગની ભમક અને રેખાની સુદૃઢતા અહીં સૂક્ષ્મ રૂપે, સમપ્રમાણતા
અને રસવિવેકને રૂપે, અંગે અંગમાંથી સ્વે છે. ‘ગુણદર્શન’ નામક
પ્રવેશકમાંનું તર્કબદ્ધ અને ચિંતનશીલ છતાં સમતોલ, આરોહઅવ-
રોહ સમુચિત લયમાં લહેરાતું ગંધ લ્યો, કે, જાડુ ભાગે નર્મદની જ

૧. આ ગપ છે, કેમ કે પ્રેમાનંદનું (જે કોષ્ટકનું પણ) પાત્ર એવું કે
કહેવું નથી; પણ એમ તો, એ ત્રણ નાટકો છે પ્રેમાનંદનાં જ, એમ કહેવું,
એ પણ કેટલાકને મતે ગપ જ છે ને ?

રચનાઓમાંથી લેવાયેલા શબ્દો ઓળખાતા મંદિરના જે છ ખંડ પાડ્યા છે તેમાંનાં પદો કે કાવ્યોની પસંદગી તથા તેની ગોઠવણી થયો—આખો જ માલામાં સર્વત્ર જોયા પ્રકારની રસવૃત્તિ અને વિવેકયુક્તિના પ્રસ્તાર તમે અનુભવશો. ખરું પૂછો તો, અત્યુક્તિ ક્યાંનો આરોપ માથે આવશે એ જાણ્યા છતાં એમ કહેવામાં ખોટું મને કશું લાગતું નથી કે ‘નર્મદનું’ મંદિરમાંનાં સંવાસો કાવ્યોમાંથી પૂરાં દસમાં પથ્થુ જે કલાતત્ત્વ નથી અથવા જોઈ છે, તે તત્ત્વ મંદિરની સમગ્ર ભાવનામાં અને વિધાનમાં, એનાં પ્રત્યેક અગોષાંગની યથાયોગ્ય રચનામાં ખરેખર અંબરે ભર્યું છે. સંભરભંધુ છે. આમ, બને એ સ્વાભાવિક છે; કેમ કે, આ ઉત્સવ નર્મદના કવિત્વનો નથી, વ્યક્તિત્વનો છે : સ્મારકનું મંદિર—આખો જ ભરતું અને ઠારતું મંદિર—રચાય છે, તે કવિ નર્મદના નહિ પણ વીર નર્મદના માનમાં. નર્મદ કવિ તરીકે જાણી નિષ્કળ ગયો છે એ સત્ય ‘વીર નર્મદ’માં વીસ પાનાં ભરીને દર્શાવી આપ્યા પછી એના એ સ્વરૂપનું સ્મારક બાંધવામાં તો, રા. બાપુ વિશ્વનાથને કટલો રસ રહે એ સમજી શકાય તેવું છે. પણ, તેમણે આ સમ્રાટના પ્રવેશકના આરંભભાગમાં જ સંપદ ક્યાં પ્રમાણે, તેમની આ. વીણણી, અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના વિકાસમાં નર્મદે. એના વ્યક્તિ તરીકેના અનેકવિધ ઉત્સાહ અને મહત્વાકાંક્ષાને પરિણામે, જે ફાળો પાડ્યો—આજના દ્વારા આપ્યો, તેને અનુસંધાને યદ્ય છે; લગભગ અનસ્તિત્વ ધરાવતા એના કવિત્વને અનુસંધાને નહિ. સંયોજકે પોતે જ જે રસવૃક્ષી ધોરણ ‘વીર નર્મદ’ના પાંચમાં પ્રકરણમાં આપણી સમક્ષ ધર્યું છે, તેની કંસોટીએ ‘નર્મદનું’ મંદિરને ચક્રાવીએ તો તો આમાંનાં બહુ ઘોડા જે પદોને કાવ્યો કંઠી ટકાય તેમ છે, એ વાતથી તેઓ પોતે પણ અજાણ નથી. આમ છતાં, ખી.એ.ના વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટીએ ફરમાવેલી સખત મર્મદીની સખત સ્વેચ્છાએ ભોગવી લઈને આપણા માનનીય સચોજકે ‘નર્મદકવિતા’નો આકસોનવસો પાનાનો દરિયો ડહોળ્યો, વિરલ ધૈર્યથી મહિના-

ઓ સુધી ડહોળ્યો, અને તેને પરિણામે આ ૧૨૪ રત્નો (શુદ્ધિશુદ્ધિ દષ્ટિએ ઓછાંવધુ પ્રકાશમાન તથા ઓછાંવધુ પહેલદાર) શોધીગોઠવીને ગૂઢગૂંથીને ચરણે ધર્યાં, તે એટલા જ માટે કે નર્મદના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વે એમને આકર્ષ્યા છે અને એને આ પ્રકારની ભાવભરી અક્ષરોજલિ અર્પવાના કાર્યને તેમણે એક ધૃષ્ટ કર્તવ્ય માન્યું છે.

પાંગળાચરણ વગેરેનાં પહેલાં ચાર પદોને છોડીને આગળ ચાલીએ એટલે નર્મદના વ્યક્તિત્વને ઝીલતાં છ શુદ્ધાંશુદ્ધિ સ્વરૂપ વિશેનાં પદો કે કાવ્યો આ છ ખંડમાં વહેંચાયલાં આપણે વાંચીએ છીએ: પ્રકૃતિલીલા (પથી ૨૪); પ્રેમચરિત (૨૫ થી ૪૪); સ્વદેશપ્રેમ (૪૫-૫૧); સૌર્વોદ્ધોધન (૫૨-૯૦); ભવરણુનો જ્વેદો (૯૧-૧૧૨); ઉપરતિ (૧૧૩-૧૨૪). સંયોજકે આ સવાસોડ રચનાઓને એમ ને એમ જ એકત્ર કરી હોત તો આપણે ભાગ્યે જ સમજી શકત કે એ નર્મદકૃતિઓમાં સંગ્રહધામ શું છે અને શા માટે છે. પણ તેમણે જે પ્રવેશક ગ્રંથારંભે મૂક્યો છે (જે આખો ૫ એક માસિકમાં પણ છપાઈ ગયો હેઠ તેમાંનું વસ્તુ વાચકોને પરિચિત પણ હશે જ.) તેમાં તેમણે, ખડેખંડના ઘોતક ઉપોદ્ધાતની ગરજ સારે તેવી રીતે, દર્શાવ્યું છે કે જે દેશકાળમાં નર્મદ જન્મ્યો અને જીવ્યો, તે દેશકાળમાં તેના જેવા સ્વભાવ અને ચારિત્રવાળા સાહિત્યકારને હાથે આ પ્રકારનું પદ્યકખાણ કેટલું સદજ હતું, ઇતિહાસદષ્ટિયા જેતાં તેમ જ રચનારત્નું વિધાતાધડ્યું અને સંલેગધડ્યું વ્યક્તિત્વ ધ્યાનમાં લેતાં કેટલું અનિવાર્ય પણ હતું. ‘શુણ્દર્શન’ એવો આ યથાર્થનામ પ્રવેશક પહેલી વાર વાંચ્યો ત્યારે મારા મન પર એવી છાપ પડેલી કે લોલક હવે સામે છેડે ધસે છે-‘વીર નર્મદ’માં જટલા પ્રમાણુગ્રાહ્ય ઉત્સાહથી રા. બાપ વિશ્વનાથે નર્મદની કવિતાને પાતાળમાં પગાડેલી, તેટલા જ પ્રમાણુગ્રાહ્ય ઉત્સાહથી હવે તેઓ અહીં એ કવિતાને સાતમે (કે, હોય તો, એથી કાષ્ઠક જાએ) આસમાને ચઢાવે છે. પણ એ છાપને પેલું દોષદર્શન તેમ જ

આ ગુણદર્શન હમણાં બીજી વાર વાંચ્યા પછી સુધારવી પડી છે, હવે જ બરાબર સમજાય છે કે, એ બેમાંના પહેલા લખાણમાં, રસદષ્ટિએ મૂલવણી થઈ ત્યારે જ, ગુણદર્શી ઇતિહાસદષ્ટિની શક્યતા અને આવશ્યકતા સ્વચાલ જ હતી; કે, આ બીજા લખાણમાં નર્મકવિતાનું નિરૂપણ ઇતિહાસ-ચ-વ્યક્તિત્વની દષ્ટિએ કરતી વખતે પંચ વિવેચકે એ દષ્ટિનો ઉપયોગ ધણા વિચેકપુરઃસર કર્યો છે, કવિ તરીકેની નર્મદની ગંભીર મર્યાદાઓને માત્ર હક્કમાં રાખીને નહિ પણ જરૂર પડી ત્યાંયાં આ વેળા પણ કહી બતાવીને જ કર્યો છે. આ કારણે, તેમજ પાંચમા ખંડકની બીજી કંડિકામાં જે સુણીએસુણીએ ને ધરાધએ નહિ એવું નર્મદ મહિમ-સ્તોત્ર સુણાય છે તેને કારણે, પ્રસ્તુત પ્રવેશક જોમ 'નર્મદનું' મંદિર' નો સુરમ્ય રંગમંડપ બન્યો છે. તેમ, નર્મદવિવેચનોના પહેલા વર્ગની પહેલી દારમાં શોભે તેવો, આપણા વિવેચન-વાહનમયના પણ એક આભરણુ લેખે ચિરકાળ જળકે તેવો બહુમૂલ્ય બન્યો છે.

જે કોઈ પૂજ્યપાદ ગુરુજીએ મને ગણિતવિદ્યાની દીક્ષા આપતી ત્રણ દસકા પર આપી હશે તેમના પુણ્યાત્માને પૂરો સતોષ

૧. પણ પહેલી છાપ છેક અરથાને નહોતી કે અકારણ નહોતી એમ પણ વિચાર કરતાં લાગે છે. એવી છાપ ત્યારે પડેલી તે, કર્તાની શૈલીના પ્રભાવે કરીને. એનો સઘન બળવાન પ્રવાહ આપણને પ્રથમવાચને તો એવી રીતે એક જ દિશામાં તાણી જાય છે કે લખાણના મૂળમાં ટેકલી બધી તર્કબદ્ધતા છે, પ્રમાણબદ્ધતા અને ઊંડી સમજા છે, આ રાખ્દખેલો નથી, અર્થને ભોગે વાળીને કુવિલાસ અહીં થતો નથી, એ સત્ય આપણને જરાક મોડું જ સમજાય છે. શૈલીનો આવડો પરિપાક એ વિષયના પૂર્ણવગાહનનું અને ચિંતનબળે અંતરમાં એનો સાક્ષાત્કાર અનુભવ્યાનું જ પરિણામ. આ વિરલ રાક્તિ, આટલા જ વિપુલ-પ્રમાણમાં, પ્રો. ડાકોરને અપવાદ તરીકે પહેલા ગણાવી શકાય તો, આજના આપણા સક્રિય વિવેચકોમાંથી રા. ભાઈ વિધનાય અને રા. ભાઈ વિપ્લુભાઈ ત્રિવેદી સિવાય બીજા કોઈમાં નથી.

ચાય તેવી ખત અને ચિત્રવટથી એ વિદ્યાનો પ્રયોગ મેં આ સંગ્રહ-
માંની ૧૨૪ રચનાઓ પર કરીને આ દાખલા ગણ્યા છે:

(૧) ૧૨૪, તેમાંથી આદ ૧૦ : જ્યાં, ૧૧૪ ;

(૨) ૧૧૪, „ „ ૧૫ : „ ૬૬ ;

(૩) ૬૬, „ „ ૩૪ : „, ૬૫ ;

એ નવ આંકડામાંના પાંચ તો હવે નકામા છે ; અને, જે
ચારને જાણનાવીને છાપ્યા છે તેની સાથે એક નામ જોડીને એ
દરેકને કામના, સાર્થ કરીશું તે એમ કહીને કે ‘નર્મદનું મંદિર’માંનાં
કાવ્યોમાંથી ૧૦ કુદન કાવ્યો—છે ; ૧૫ રંગતકાવ્યો છે ; ૩૪ તાત્ર-
કાવ્યો છે, જેનું ખીજું નામાભિધાન આગિયાકાવ્યો પણ આપી
શકાય ; અને, જે છેલ્લાં રલાં ૬૫, એનું તો કાવ્યો તરીકે સર્વથા
આદરીએ ત્યારે લોહના ચણા ચાવતા હોઇએ તેનું લાખનું હોઇ,
એ છે લોહકાવ્યો (હલ્લ નામ : કચ્છકાવ્યો). તમે આ વર્ગો
અને વર્ગનામો વાંચીને કદાચ ઉસ્કરાશો : “ ત્યારે શું તું સયોગ્ય
અને પ્રકાશકોને મૂર્ખા ધારે છે કે તેમણે જાણીજ્ઞાનીને લોહનું ને
કચ્છરો આમાં ભરાવા દોષ ? ” હું તેમને એવા ધારતો નથી ; એટલે
એવા માનવંત શાણા સજ્જનોને ત્રાહક ગાળ દીધાની જવાબદારી
તમારી જ રહે છે. આ વિષયનાં મારે જે ધારવાનું અને માનવાનું છે,
ધારીમાનીને જગતને જાહેર કરવાનું છે, તે આ : પ્રવેશકમાં ઇતિ-
હાસશ્રવ્ય-વ્યક્તિત્વની જે દૃષ્ટિ આપણી પાસે રખા કરવામાં આવી છે,
તેનાં ચક્ષુમાં ચક્રાવીને જોનાં તો, અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાની
જૂઠિમાં નર્મદે ક્યાંક્યાં નવાં ખીજ વાવ્યાં, અને એ કેવી રીતે,
એ બધું દર્શાવવા માટે તો આ બંધી ચ રચનાઓની પસંદગી બરા-
બર છે. માત્ર એ ચક્ષુ નિહાળતાં તો, સંગ્રહમાં બધેબધે કુદન
છે, રત્નો છે, પ્લેટિનમ છે, રેડિયમ છે—તમારે જે કે આ ચાર-
માંથી જોવું હોય તે છે. એ ચારેચાર જોવાનો ચમત્કાર કરવો
હોય તો પંજુ મારી ના નથી—માફ એમાં કે જવાનું નથી—
એમાં કિંમત યશ તે તમારી કાવ્યારવાદશક્તિની. પણ ઉપલા

વર્ગીકરણ અને નામકરણમાં જે દૃષ્ટિ કામે લગાડી છે, તે 'વીર નર્મદ'માંના 'કવિતા' પ્રકરણવાળી રસદૃષ્ટિ, નર્મદે ક્યાં ખીજ રોખ્યાં અને કેમ, એ તો પ્રવેશકમાં ઘણી સરસ રીતે અને વિગતવાર કહેવાયા પછી, સંગ્રહને વિશેષ અભ્યાસની નજરે વિચારનારનું કર્તવ્ય એ જ રહે છે કે આપણા એ ઉત્સાહી અને ઉદ્યમી ખેડૂતે આજથી સિત્તેરએથી વર્ષ પર નવો આસ પટ્ટો અગિયાર વર્ષ લગી પાડી-પાડીને જે ખીજરોપણ કર્યું, તેને પરિણામે જે પાક તેને ખોતાને હાથે જિત્યો તેમાંનાં કેટલો આપણને આજે પણ મીઠાં રસતો આસ્વાદ કરાવે તેવો પહેલી કે બીજી પંક્તિનો છે, કેટલો ત્રીજીચોથીનો છે.

એ ચારમાંની ચોથી પંક્તિને તો, દેખીતાં કારણે જ, અસ્પર્શ ગણી એની પર કાલસેપ નહિ કરીએ. ત્રીજી પંક્તિનાં પદ્યરૂપાણુને આપણે આગિયાકાવ્યો તરીકે ઓળખ્યાં છે, તે 'વીર નર્મદ'માંના એક સુચિતિત વિધાનને આધારે (પૃ. ૮૮). આગિયો જમકે તે ઓલાય, જમકે તે ઓલાય, તેમ કેટલાંક નર્મ-પદ્યોની પહેલી-બીજી લીટી સારી કે સભ્ય હોય છે, પછી થોડુંક સભ્ય આવવાનું હોય તો આવે, નહિ તો બહુ અસભ્ય જ આવ્યા કરે છે. આ વર્ગનાં પંદરે કાવ્યોનો^૧ વિગતવાર ઉલ્લેખ અશક્ય છે અને અનાવશ્યક પણ; એટલે, વાનગી દાખલ ત્રણ જ લઘુશ્લોક: 'પ્રભાત-વર્ણન' (નં. ૫), 'વીરસિંહ' (નં. ૫૧), 'મૃગીને આશ્રય' (નં. ૬૭): આમાંના પહેલાની પહેલી સાત કડીમાં ફૂકડા, ચુકલી અને ધંટીને કે કાળડા મારેલી મહિયારી વગેરેને હાડીપન બનાવીને જે અનુદી-પિત અકાવ્યરચના થઈ છે તેને જેમ્તેમ એક વાર વઘાવીએ એટલે આ સુંદર સોહાગી^૨ પંક્તિયુગ્મ આવે છે :

૧. એ પંદર એઠલે સંગ્રહમાંના નંબરો ૨, ૪, ૫, ૩૪, ૪૭, ૪૯, ૫૦, ૫૧; ૫૫, ૭૭, ૮૮, ૯૧, ૯૭, ૯૯ અને ૧૧૪.

૨. આ અને હવેનાં ખીજાં પ્રસંગનાં વિશેષણો એવી સમજણી વાપર્યાં છે કે તેને કાવ્ય નર્મદકૃતિમાંનાં કાવ્યાકાવ્યોમાં સુંદર સોહાગી વગેરે કહેવા જેવાં છે—નહિ કે કેવળ નિરપેક્ષ ધોરણે.

નદી કુષા વાવણી, સ્નાન કરી આવતી,
જળમરી સુંદરી સિર ખેડાં;

ચંદ્ર મુખચંદ્રનાં પ્રેમદરશનયજી
ખરે ખપોરે ચરો લાલતેડાં.

ચાલતી લટકતી, જોતી તો ચમકતી,
ઝબકતી વીજસમ અરણ્યતેજ;

મિષમિષે અટકતી, પાળને ઠમકતી,
ટબકતી પ્રેમની - મદુકી રહેજે.

‘વીરસિંહ’ને તો, નર્મદે જો યોડીક જ વધુ સંભાળ રાખી
હોત તો, આપણે ખીજ-રજતકાન્થોના-વર્ગમાં ખુશીથી મૂક્યું
હોત. અહીં સ્વદેશપ્રેમખંડમાં મૂકેલા એ કાવ્યમાં પરાધીન રાજા
વીરસિંહની મનોદયા અને એના રાત્રી દંભરાજો એની પર શુભરેલ
જુલમની કદાણી નિમિત્તે આપણા વ્યાપક પરદાન દેરાની દયાનું
નામાન્તરે વ્યંજનાં પણ હિંમતભરે વર્ણન કર્યું છે. આ ત્રિસર્ગી
કાવ્ય અપૂર્ણ જ રહ્યું છે, પણ એટલામાં ય આ વર્ગનાં કાવ્યોની
આપત્તિરૂપ ધણી નીરસ લીટીઓની વચ્ચેવચ્ચે, ‘પહેલા સર્ગનો
મધ્યભાગ, ખીજનો આરંભ અને ત્રીજનો અંત—એ પ્રત્યેકમાં
કવિના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ, તાદરશ ને રમ્ય વર્ણનની શક્તિ અને દેશદાઝ
અમકતાં આપણે અનુભવીએ છીએ. ‘મૃગીને આશ્રય’માં કવિ એ
પ્રાણીને નદીમાં તણાઈ જતું જોઈ કેટલુંક શુષ્ક ચિંતન કરી શકે
છે, એને બચાવવાના પોતાના વિચારોનો લાભ પણ આપણને
એવી જ શુષ્કતાથી આપે છે, પણ એવી ભારેક લીટીઓ નાતક
આપણા માયામાં માર્યા પડી તો તે આપણને રહેમ નજરે જુએ
છે. હું તો અંધધાવણને જ, ચલાનું હોય તે યાય, લોક ગમે
તેમ બોલો, મારું ચિત્ત શુદ્ધ જ સોદાય છે ત્યાં ખીજ ફિકર
શી!—આવી મતલબના આઠળામણિયા ઉદ્ગારો પડી તે
કલોચિત સમતા પ્રાપ્ત કરીને કૈંક પ્રેરકવાણી ઉચ્ચરી શકે છે :

આમ પડે પૃથ્વી ગયે; લય પામે સંસાર;
પ્રેમશાયને કારણે, વિષ ક્ષત્રીઅવતાર.

ખીખાં વર્ણનાં કાવ્યો સાવ તાંજાનાં નથી તેમ સોનાનાં
પણ નથી, એ દર્શાવવા રોકાઈએ તો જિજ્ઞાસા સોનાને બાગે જ
સ્થળસમય બહુ ઓછાં આવશે. એટલે, દીપમાં એ ચોત્રીસના
નંબર^૧ અને અહીં થોડાંનં: નામ જ રૂપકાવીએ: 'વર્ણ' (નં. ૯),
'આંપલિયો' (૧૮), 'પ્રેમચંદા' (૨૪), દિલદારને સલામ (૪૩),
સૂરત (૪૫), ધિક્ક દાસપણું (૫૯), ફરિ જોગનિયું આપે (૬૨),
ઝોસા રાખાવા (૭૦), ના હાંતું (૭૬), દેશીઓને વિનંતિ
(૭૮), શંખનાદ સંભળાયે ભેયા (૮૪).

આપણે ત્યાં સોતું દુર્લભ અને મોંઘું તો હમણાં ચાર
વરસથી થયું, પણ, નર્મદે તો એને 'નર્મદવિતા'માં ચાર દુ આઠ
દસના પર જ દુર્લભ અને મોંઘું કરી દીધેલું; એટલે, સ્થૂળસૂક્ષ્મનો
બેઠ પળવાર બૂલીએ તો એમ કહી શકાય કે આ બાબતમાં પણ
તે અગ્રવાચી થયું ચૂક્યો નથી, આપણા અર્વાચીન જીવનનો
એક તરેહનો અગ્રધટ્ટા જ સફળતાપૂર્વક બની ગયો છે.

એનું એ સૂક્ષ્મ સોતું એટલે આ સંગ્રહમાંનાં દસ કાવ્યો
નામે: જ્ઞાનગાલા (નં. ૭), શરદપૂનમ (૧૦), કપીરવડ (૧૫),
શા...બેલાલ...(૪૦), જય જય ગરવી શુભનાત (૪૬), યાહોમ
કરીતે પડે (૮૦), ધન સૈન્ય રચી ધૂમીએ (૮૫), સાચ હરિનો
સ્નેહ (૧૧૫), અવસાનસંદેશ (૧૨૪), ... આ તો નવ જ થયાં !
હશે ... 'વીરસિંહ' પઠેથી લખતે ઉમેરશે એટલે તુર્ત દસકે
પહોંચી જતાશે.

કરકંકણને વળી આરસી કી ? એ જ ન્યાયે, આમાંનાં જો

૧. નં. ૮, ૯, ૧૧, ૧૨, ૧૮, ૨૧, ૨૪, ૨૬, ૩૭, ૩૯, ૪૩,
૪૫, ૫૯, ૬૦, ૬૨, ૬૪, ૬૮, ૭૦, ૭૨, ૭૬, ૭૮, ૮૪, ૮૬, ૮૭, ૮૯,
૯૦, ૯૪, ૯૫, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૨.

ચાર^૧ દરેક કાવ્યપ્રેમીનાં પ્રિય અને સુપરિચિત છે, એની વળી વિસ્તારે પિછાન કે મુક્તકાં પ્રશંસા થી ? એ તો સ્વયંપ્રકાશ સુવર્ણ તરીકે બે નહિ ને ત્રણ જમાનાથી આપણા ચિત્તમાં અને મુખનમાલાઓમાં ઝળક્યાં જ છે અને સદૈવ ઝળકવાનાં. નર્મદ-સંહિતાના કાવ્યમંડલનું એ મંધુરીજરવી, એ પ્રસાદવંત સંકત-ચતુષ્વય ગુજરાતી બાપા જોડણું જ^૨ દીર્ઘાયુ રહેવાનું, એ નિર્વિવાદ વાત છે. તેમાં મે, 'જય જય ગરવી ગુજરાત'નું તો 'નર્મદ-સંહિતામાં તે સ્થાન છે, જે ઋગ્વેદસંહિતામાં એનાં સર્વોત્તમ રસજીનાં ઉદાસકતોનું છે.

'જલજાલા' એ કાવ્ય એની પરની દીક્રા વિના વાંચીએ ત્યારે પણ એની મધુર હલક અને એની 'લલિત કામલ' કાંત પદાવલિ' આપણને આકર્ષે છે. દીક્રા વાંચ્યા પછી જ્યારે જાણીએ છીએ કે વસંતઋતુને જલની જાલા કહીને કવિએ આ નાની થી રસિક હોરી રચી છે, ત્યારે તો વસંત વિશેના આ આપણા કદાચ સર્વપ્રથમ કાવ્યને ગુજરાતી વસંતકાવ્યોની પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકવાનું મન યાય એટલું સુંદર એ લાગે છે. પ્રકૃતિલીલાખંડના આ કાવ્યમાં અને એ જ ખંડના એવા જ મોગપ 'શરદ્પૂનમ'માં નર્મદની જે કવિત્વચક્તિ પ્રકાશે છે તે એટલી આલ્હાદક અને સંતર્પક છે, કે આવાં જ બીજી ફાટિનાં વધુ પ્રકૃતિકાવ્યો ન લખ્યા બદલ તેની પર પ્રેમાળ રોષ કર્યા વિના રહી શકાતું નથી.

પ્રેમચરિતખંડનું એકમાત્ર ઉત્તમ કાવ્ય તે 'શા યયા છ ને બેકાલ જુગધમાં રે।' એ પ્રમાણમાં જરા લાંબું છે, દીક્રાની મદદ એમાં ય આવશ્યક બને છે, છેલ્લી કડીમાંનું "શા કહું કરમના ભોગ" જેવા સખ્દો જુગુપ્સા ઉપજાવે છે: આ બધી એની નાની નાની અર્પણ છતાં પ્રેમવિવચના ભિન્નગીત તરીકે એ વિદ્વેલસર લાવણીની બેડી નર્મદયુગની

૧. કપીરવડ, જય ... ગુજરાત, ચાલોત્તમ અને અવસાનસંદેશ.

કવિતામાં તો જડે તેમ નથી જ, અને ત્યાર પછીના યુગોની કવિતામાં ય એને બીજી પંક્તિમાં માનભર્યે સ્થાને તો બેસાડી શકાય તેમ છે, એટલું ખુશીથી કહી શકાય.

પ્રવાહવંત અને શૌર્યોદ્બોધક 'ધન સૈન્ય રચી ધૂમીએ'ની હાથે કહી વારંવાર વાંચીએ તેવી છે અને છેલ્લી તો સૌથી સરસ છે:

આય અહ તે ગાજે શોભે, તેડું કરઇ પલ્લવી,
વધારી દઇશું હર ભગં મ ને મનનનબળ રલ્લવી.
રનેહશીખને પ્રદીપ્ત કરીશું, સ્વતંત્ર નહી મધશું,
એવા દહાડા દૂંકડે દીસે, જયરંજ લહાવા લઇશું,
સગજ સઘ યઇ, દદ સપે કરી, ધન સૈન્ય
રચી ધૂમીએ :

જય રંજ કરે હો, સુખ સંપાદવા હો.

જયરંગના એ લહાવા અને સુખ જોમ એ તેમ આ યુગને માટે પણ હજી તો સ્વપ્ન જ છે, પણ આવા પ્રેરણાગીતનું પઠન-પાઠન અને આચરણ એની સિદ્ધિને સુગમ કરે એવું તો નીવડે એમાં ભાગ્યે બે મત યશ.

“મોહરૂપ સંસાર છે” વગેરે શબ્દોથી શરૂ થતું “સાચ હરિનો રનેહ” છે તો બોધાત્મક, પણ એમાં રહેલી સુનિષ્ઠા અને સાદાઈ એને તાજગી અપી એને પંદકોટિમાંથી કાવ્યકોટિમાં લઈ જાય છે.

અંધવિવેચન કેવું હોતું જોઈએ એની અમુક ભાવનાનુસાર, (એ ભાવનાનો અનુસારી આ અંધવિવેચક છે કે નહિ, એ પૂછશો માં.) વિવેચકની મુખ્ય ફરજ બે : અંધના શુભ ગાવા અને અંધના દોષ રડવા. આમાંની પહેલી ફરજ અંધની સંપ્રદાઈ તરફિની સકળ વિશેષતા ઉપર પ્રમાણે દર્શાવવામાં મયાશક્તિ જાળવી છે. બીજી ફરજને અગે જાણું લખતું પડે તેમ નથી તેથી અને અંધધંડતરના અમુક

દોષો માટે તો જવાબદારી સંયોજકની નહિ પણ પ્રકાશકોની છે તેથી, દોષો વિષેનું ફરજરૂપ બનેલ રહ્યું ધીમે સાદે અને ઓછા વખતમાં જ થઈ શકશે.

પ્રવેશકને આરંભે પ્રતિજ્ઞા કરી છે છતિદાસજી તેમજ વ્યક્તિલક્ષી નર્મકવિતાનો પરિચય કરાવવાની અને એકાદ ગુણ-દર્શનમાં એ બંને વિશેષણોને જણાવર ધ્યાનમાં રાખીને થયું છે. પણ સંપ્રદમાં જેટલું લેવાયું છે તેમાં છતિદાસ આગળ પડી આવ્યો છે અને વ્યક્તિ કેટલું સંતાતી ફરે છે. આ પરિણામ આવ્યું એ માટે, નિવેદનમાં સચવી છે એ મર્યાદા-પૃથક્કરણ અને સુરુચિની—જવાબદાર દશે; તો પણ, અસલ ‘નર્મકવિતા’ના પ્રાતિસંગથી વિભાગની સાથે ‘નર્મક’ મંદિરનો પ્રેમચરિતખંડ સરખાવી જોતાં એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે નર્મદના વ્યક્તિત્વનું આ વિષયના છે તેવા વૈવિધ્યનું—ને તેથી જ વધુ તો, એની મસ્તીનું—પ્રાતિનિધ્ય અહીં પૂરતા પ્રમાણમાં નથી. નર્મદ જેવો જગદો હરકતો જાહે, તેવો જ આઝાદીનો જાહે, એ સાચું; છતાં એમ કહી શકાય કે શૌર્યોદ્ધોધનખંડમાંની કેટલીક લવિતાને^૧ બાતલ રાખી પ્રેમચરિતવાળા ખંડમાં (નર્મદમાં હોય તો ને^૨ છે તેવીતેટલી) કવિતા માટે જગ્યા મેળવી શકાય હોત. એટલું થઈ શક્યું હોત તો એના કાવ્યરૂપ અક્ષરદેહની વધારે સમરેખ અને તેજસ્વી છળિ મંદિરના ગર્ભાગારમાંથી બહારી આપણે જોઈ શક્યા હોત.

દોષ નંબર બે એટલે અંચસૂચીની^૩ ગેરવાજરી. એવી સચી પ્રસ્તુત મંદિરના ગદ્યવિભાગને છેડે ગદ્યપદ બંને જાનનાં લખાણોની બેગી અપાશે એવું આશ્વાસન અપાયું છે ખરું, નિવેદનમાં; પણ

૧. આ રાજદ રજ. કાનૂનો, ‘લગ્ન’ ધાતુ પરથી યોજાયેલો, અર્થ-ધન ને અસરકારક છે. તેમજ એ કેહાવની પ્રસ્તાવનામાં વાપર્યો છે.

૨. નિવેદનમાંથી આ સજ્ઞ લીધો છે. પણ એ સરતસૂચી વપરાયો લાગે છે. સંયોજકને કહેવું છે તે ‘ક-રેક્ટ’ ‘જિન્ડિયોખારી’ નહિ. ‘નામ-સૂચી’ ઉચિત ગણાય.

તેથી કે, આ પહેલો સંગ્રહ વાપરનારનો શોક ઓછો થવાનો ? તેણે તો, પોતાને યાદ હોય તેવા કોઈ પણ કાવ્યનું નામ શોધવા અતુકમણીનાં સાડાપાંચે પાનાં ખૂંદી વળવાં પડે છે. આવી જ આ બાબત અંગેની પેટાફરિયાદ (કારણ કે આ હજી બીજા નંબરના દોષનું જ રૂઢન ચાલે છે.) કાવ્યકાવ્યની પહેલી પક્ષિની વર્ણાતુકમણી નથી આપી, એ સામે કરવાની છે. આ ખામી તો, ધારે ત્યારે, મુખ્ય ચોપડીનાં એકસો ને બાણું ચે પાનાંમાં અભ્યાસી વાંચનારની આંખને મુસાફરીએ મોકલવાનું કુસામર્થ્ય ધરાવે છે— હફગાર પણ કદાવે છે “અહો ભલા સંયોજકભાઈ ! અમારી ઝીણી શી (ને નળણીયે) આંખોનો વધારે સારો ઉપયોગ કરાવવો તમને ન સૂઝયો ? કે પછી, કોઈ ચરમા-કંપનીના પ્રચ્છન્ન એજન્ટ છો તમે ? ખુદા ખેર કરે. એવું તો કે નહિ જ હોય એમ અમે આશાપૂર્વક માનીએ છીએ. પણ હવે કોઈ વાર (તમે કે તમારી સંયોજક નાતનો કોઈ ચે સબ્ય) અમારી આવી કસણી માં કરતા, માં કરતા.”

ત્રીજો ચોથો ને પાંચમો દોષ છે, અતુકમે, નેડણી ટિપ્પણુ અને સાલ વિશેનો: નર્મદવાળી નેડણી ચોડીકે ફેરવ્યાથી, સંગ્રહનું તદ્દયુગીન વાતાવરણ એટલે અશે પાતળું નથી બનતું ? ટિપ્પણુમાં નથા કાવ્યવાર મથાળાં અને નથી ખડવાર, તેથી એના ઉપયોગમાં કેટલી ભારે અડચણ પડે છે ? ન્યાંન્યાં મળી શકે છે ત્યાં ત્યાં કાવ્ય રચાયતાની સાલ આપી હોત તો, જે ‘ત્રેમ્યંદા’ના ટિપ્પણુમાં કવિએ વેદાંતને બળમે વાર સંભાર્યું છે, એ એમના ધર્મવિચારો પલટાયા પછીનું તો નહિ હોય, એવી શંકા (હકીકત તરીકે, એ ૧૮૯૨ના ઓગસ્ટનું એટલે કે પલટો ચયા પહેલાંનું છે.) માટે સ્થાન રહત ખરું ? દોષો શોધવા માંડ્યા ત્યારે લાગેલું કે દૂધમાંથી પેરા કઢાડ્યા જેવું કરવું પડશે, બને બાબત હાલની નેછ શકું છું એવું સાબિત કરવાને ખાતર. હવે તો, દોષપંચક પ્રમાણિકપણે ખેસાડી શકાયું એ નેછ જેમ અને સતોષ થાય છે, તેમ, વિવેચકે

દોષો જતાવવા જ લોખંડે (ક્યાંથી ? ન હોય તો નવા સંજોને કે આરોપીને ?) એવી વિવેચનભાવનાના બકતોને પણ આનંદ થશે એવી આશા સાથે, અને, ભુક્ષાયલી નર્મદની કવિતાના યાદગાર અંશો પ્રત્યે વાચકોને અભિમુખ કરી સંયોજકે કવિ પ્રત્યેનું એમનું આપણું ઋણ આટલા અભિનિવેશથી અદા કર્યા બદલ તેમને આપવાના ધન્યવાદ સાથે, વિરમીશ.

વિજયરાંચં વૈદ્ય

સુન્દર ચિત્રમાલા

રંગરેખા : પંદર ચિત્રોની ચિત્રમાલા

ચિત્રકાર : સોમાલાલ શાહ

સાહિત્યનાં પુસ્તકો કે આંખાં ચિત્રોની ચિત્રમાલાઓ પ્રકટ થાય છે ત્યારે આપણે ત્યાં લલિત કલાના વિવેચકોની ઊણપ ફટલી બધી છે એનો વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. સાહિત્યમાં તો નહિ નહિ તો ચે થોડા વિવેચકોનાં નામ દષ્ટ શકાય તેમ છે પણ ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, નૃત્ય વગેરે કલા વિશે લખનારાઓની જ ન્યાં ખોટ ત્યાં વિવેચકોની આશા તો રખાય જ ક્યાંથી ? ગુજરાતમાં આવી કલાના સંજોએ વિવેચના કરનાર છે એક શ્રી. કનૈયાલાલ વકીલ; પણ સંન્નિગવશાત્ તેમનું લખાણ થાય છે અંગ્રેજીમાં. ન્યાંસુધી નિષ્પક્ષપાત, નીડર, સમન્વિત વિવેચકો ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી કલાકારોની પોતાની કલાકૃતિઓ સમાજમાં શી રીતે પ્રિય કરવી, સમાજ પાસેથી તેમણે શી રીતે ઉત્તેજન ઉત્સાહ અને પ્રેરણા મેળવવાં એની એ કલાકારોને જ સમજ પડતી નથી; કારણ કે સમજ્યા વગરનાં વખાણ એ વિવેચન નથી અને તેવાં વખાણથી સાચા કલાકારને સંતોષ પણ થતો નથી.

૧. શ્રી દક્ષિણમૂર્તિપ્રકાશનમંદિરે ભાવનગરથી પ્રકાશિત (૨. ૪૫)

‘રંગરેખા’ ચિત્રકલાના, એક જાણીતા, આશા આપતા ચિત્રકાર સોમાલાલ શાહની ચિત્રકલાના પંદર નંબરાંની ચિત્રમાલા છે અને સોમાલાલ શાહ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિના ચિત્રકલાના શિક્ષક હોઈ એ ચિત્રમાલા દક્ષિણામૂર્તિપ્રદર્શનમંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

લલિતકલાના વિવેચકોનો આપણે ત્યાં અભાવ છે એ વાક્યનું સમર્થન જોઈતું હોય તો તે દક્ષિણામૂર્તિના નિયામકના ‘ખે ખોલ’ માંથી મળી આવે છે. એના આરંભમાં જ જણાવવામાં આવે છે કે “લલિતકલાની બીડી સમજમાં હું મીડું છું”! આમ મીડું સમજનાર વ્યક્તિ ગમે તેવી પ્રભાવશાળી હોય, અન્ય દિશામાં, અન્ય ક્ષેત્રમાં ગમે તેવી નિષ્ણાત હોય, છતાં આ ક્ષેત્રમાં એના ‘ખે ખોલ’ માં ચિત્રકારની કલાને માટે ગમે તેવાં વખાણુ ભર્યાં હોય તો એ તેનાથી ચિત્રકારને સંતોષ શો? કે એ કલાનાં રસિયાઓને અથવા માર્ગદર્શન શું? ... હશે.

આ ચિત્રમાલાનું વિવેચન કરતી વેળા વિવેચકે એના ચિત્રકાર સોમાલાલ શાહને ખે ‘જુદાંજુદાં દષ્ટિબિંદુથી જોવા પડી-એક સ્વતંત્ર ચિત્રકાર તરીકે અને બીજા દક્ષિણામૂર્તિ જોવી કેળવણીની સંસ્થાના નિયમમંદિરના ચિત્રશિક્ષક તરીકે.

સોમાલાલ શાહે આ કલામાં પહેલાં પ્રમોદકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય પાસેથી અને પછી નંદલાલ જસુ પાસેથી તાલીમ લીધેલી છે. એ જાનને ચિત્રકલાના ચુરના સોમાલાલ શાહ બહુ પ્રિય શિષ્ય હતા અને એ જાનનેની કલાની સોમાલાલની કંલા ઉપર બીડી અંતર યપેલી જણાય છે.

ચિત્રમાલાનાં પંદર ચિત્રો એક વિધાનનાં નથી. જુદાંજુદાં ચિત્રો ક્યારે ક્યારે ચીતરવામાં આવ્યાં એ જો જાણુતા હોઈએ તો કહાય આ ચિત્રકારનું વિધાન જાણુતું જાય છે અને જાણુતાં જતાં એ કષ્ટ દિશામાં એક લેતું જાય છે, અમુક દષ્ટિબિંદુથી એ

વધુ ઓજસમયું" બનતું ન્દય છે કે નહિ વગેરે બાબતો ઉપર ચર્ચા થઈ શકે. તે સાધન વગર એ વિષયે તર્ક કરવો એ નિરર્થક છે.

ચિત્રોમાં 'અહલ્યા,' 'કાચે તાંતણે,' 'કર્ણુ-કુંતી' અને 'અંજની-વાયુ' એ ચાર ચિત્રો પુરાણકથા ઉપરથી ગૂંથવામાં આવ્યાં છે, અને તેના ઉપર ચિત્રકારના બંગાળી ગુરુઓની અસર સ્પષ્ટ છે છતાં એ ચાર ચિત્રોના વિધાનમાં ફેર છે તેમ જ રંગ-મિશ્રણમાં પણ તફાવત છે. 'અહલ્યા' અને 'અંજની-વાયુ'માં ઘેરા રંગોનું સામ્ય છે જે વસ્તુનું ગાંભીર્ય જોતાં યથાર્થ છે અને જોનારને આકર્ષે છે. 'કાચે તાંતણે' સમૃદ્ધચિત્ર છે. કૃષ્ણ અને દ્રૌપદીની ત્વચાના ભૂરા રંગ અને તેની આશ્રપાસ પીળા, લાલ અને સ્વેત રંગની પૂરવણી 'અહલ્યા' અને 'અંજની-વાયુ'ના રંગ-વિધાનથી કાંઈક જુદું જ વિધાન ખડું કરે છે. કૃષ્ણના મુખ ઉપરના ભાવ બહુ ક્રોધાળનાથી રજૂ કરવામાં આવેલ છે. 'કર્ણુ-કુંતી'ના ચિત્રની વસ્તુ ધ્યાનમાં લેતાં એને આટલા ખુલ્લા રંગ નહિ આપ્યા હોત તો સાફ ચાત એમ આપણને ધડીભર લાગે છે. બાકી એમાં આલેખાયેલ કુંતીની આકૃતિની સ્પષ્ટ રેખાઓ આપણને મુગ્ધ બનાવે છે.

'રાધિકા નૃત્ય'ની પશ્ચાદ્ભૂત રંગો અને વૃક્ષ, ભૂમિ અને આકાશની રેખાઓ જોટલાં સુંદર છે તેટલી સુંદર રાધિકાની આકૃતિ નથી લાગતી તેમજ રાધિકાનાં ઘાઘરા અને પહેડાના સળ કૃત્રિમ હોઈ આંખને ખૂંચે છે. વક્ષઃ સ્થળ અને કટિના મરોડ પણ બરાબર લાગતા નથી.

પંદર ચિત્રોના અમુક વિધાનની તેમજ વસ્તુની દૃષ્ટિએ વિભાગો પાડીએ તો 'રાધિકા નૃત્ય' જુદું પડે છે તે સિવાયનાં ઉપર જણાવેલ ચાર ચિત્રોનો જુદો વિભાગ કરી શકાય. ન્યારે એક ખીલ વિભાગમાં 'ભયતસ્ત', 'શિશિર-વસંત', 'પાનખર' અને 'જિજ્ઞાસા' મૂકી શકાય. બાકી રહેલ પહેડાં ૭ ચિત્રો એક જુદા જ વિભાગનાં છે. 'ભયતસ્ત'માં મૃગલી અને મૃગશિરુની

આકૃતિઓમાં ચિત્રકારે અનન્ય ગતિ મૂકી છે અને મૃગલીની આંખો, તેની ડોકની વલણ વગેરે દ્વારા ચિત્રકારે ત્રાસદાયક બળને સ્પષ્ટ રીતે મૂર્તિમંત કર્યો જણાય છે.

‘શિશિર-વસંત’, ‘પાનખર’ અને ‘જિજ્ઞાસા’ ત્રણ રૂપકચિત્રો છે. જીવનના ઘેરા પ્રસંગો, દુઃખદ આગાહી અને વેડફાઈ ગયેલ આશાઓને ચિત્રકારે આકૃતિઓ દ્વારા વ્યક્ત કર્યાં છે, ‘જિજ્ઞાસા’માં પુરુષ અને સ્ત્રીની બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિ અને માનસ આલેખવાનો પણ યત્ન થયો છે.

આ નવ ચિત્રો, જહુ ઉપરજહુ નામ આપીએ તો, બંગાળી વિધાનના છે અને આલેખાયેલ આકૃતિઓમાં એ જ જાતની લક્ષણ (‘મેનરિઝમ’) સ્પષ્ટ છે. નવે ચિત્રો, (કદાચ ‘રાધિકા-નૃસિંહ’ને નહિ ગણીએ તો આઠ ચિત્રો) મુંદર છે, ચિત્રકારની પીંછીમાં રહેલ જલને વ્યક્ત કરનાર છે છતાં એ ચિત્રોમાં સોમાલાલ શાહનું વ્યક્તિત્વ ખાસ તરી આવે છે એવું કોઈ નહિ કહી શકે. પણ બાકી રહેલ છ ચિત્રો જોનાર તરત એમ કહી શકે કે આ ગુજરાતી ચિત્રકાર સોમાલાલ શાહની વ્યક્તિત્વભરી પીંછીનાં પરિણામ છે.

આ છ જે ચિત્રોમાં ગુજરાતી ચિત્રકારનું ગુજરાતીપણું નીતરી રહ્યું છે. ચિત્રકારના વિધાનમાં દૃઢતા, વ્યક્તિત્વ અને નીકરતા તરી આવે છે. ‘ઊંધો’માં પોતાના અમૂલ્ય ધન પ્રત્યેનું માતા-પિતાનું વાતસલ્ય, ત્રણે આકૃતિની સુરુચિકર બેઠક, માતાના વહન પરનું લગ્નભર્યું વહાલ અને પિતાના મુખ પર અભિમાન સાથે ગાંભીર્ય સુદૃઢ રેખાઓથી અંકિત કરવામાં આવ્યાં છે. ‘મોડળબધો’માં લક્ષ્મી સંસ્થામાં રહેલ ગાંભીર્ય અને જવાબદારી, પુરુષમાં વર્તમાનને જ જોઈ રહેવાની શક્તિ, સ્ત્રીમાં વર્તમાન ઉપરોત ભવિષ્યને નિરખવાની કૃતજ્ઞલક્ષ્મિ, પાણિયાના ઘેરા રંગથી રંગાયેલ આકાશના રંગોનું સુરેખ મિશ્રણ ચિત્રને ચિરંજીવ બનાવી દે છે. ‘યાપણ’માં જૂના જમાનાના રજપૂત કિસ્સાનો પ્રસંગ છે. જાલકની સંયોગો પ્રત્યેની બેદરકારી અને વશાદર નોકરના મો

ઉપર જવાબદારી, જોખમદારી, બંધિયમાં આવી પડનાર આપત્તિ-
ઓના ખ્યાલથી ઉપજેલી ઝાનિ : એ સર્વ જોરદાર પીછીયી
ચિત્રકારે રજૂ કરેલ છે. 'જોવાણથુ,' 'પનિદારી' અને 'ગહેનાં'
એ ગુન્ગરાનના અતિ સામાન્ય પ્રસંગોના દ્વામય ચિત્રો છે.
તેમાં પણ 'પનિદારી'માં ચિત્રકારે કેા અગત્ય જાડુ ભર્યા છે.
યોવનને આંગણે ઉભેલ યુવતીના અંગભરોડમાં, તેની મદભરી
આંખોના મરઝાટમાં, બમરના વાંકમાં ગુન્ગરાતણુનાં સૌંદર્યગૌરવજરે છે.

સોમાલાલ શાહના સ્વતંત્ર ચિત્રકાર હોવાને લક્ષમાં રાખીને
વિવેચન કરનારને તેમની પીછીના વિધાન વૈવિધ્યને માટે માન ઉત્પન્ન
યોગ્ય. વસ્તુને બંધબેસતા રંગોના મિશ્રણને માટે એમને જરૂર
અભિનંદન થતે, ચિત્રકલા શિક્ષક તરીકે એમની કૃતિઓને નિદાણનાં
દાખલે સહજ વિચાર સ્ફુરે કે સોમાલાલ જાણક શિષ્યોને ગુન્ગરાતી
ચિત્રોના વિધાન પ્રત્યે જ વાજે તો ઉત્તમ; કારણ કે જે છવન એ
ગુન્ગરાતી છ ચિત્રોમાં મૂર્તિગત દ્રવ્યમાં આવેલ છે. એમાં
કૃત્રિમતા નથી, 'એનરિકો' નથી, છે એમાં માન ભરલ, રવામા-
વિક નૈસર્ગિક સુંદરતા.

અંતમાં, આવી સુંદર ચિત્રમાલા પ્રસિદ્ધ કરી દર્શિયામૂર્તિ-
પ્રકાશનમંદિરે ચિત્રજ્ઞાનાં આવા ગુન્ગ પુસ્તકોમાં સુંદર ઉમેરો
કર્યો છે એને માટે એને અભિનંદન. પરંતુ ક્લારસિક ગુન્ગરાતી
જનતાનું ધ્યાન ખેંચવું જરૂરનું છે કે આવી ચિત્રમાળા ખરીદનાથી
ચિત્રકારોનાં દળદર ટીકે નહિ. ચિત્રો જોવાથી ચિત્રકારોના વિધાનનો
ખ્યાલ આવે અને તે ચિત્રકારો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેમ જ ચિત્રો સંબંધી
જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય એટલે જ હેતુ ચિત્રમાલાઓ પૂરો પાડે છે. જાણી
તો જ્યાં સુધી આવા ચિત્રકારોનાં અસલ ચિત્રો યોગ્ય કિંમત આપીને
ખરીદી સેવાનો જાહેર સંસ્થાઓ તેમજ ખાનગી વ્યક્તિઓ
તરફથી રહેશે પ્રચારમા નહિ આવે ત્યાં સુધી ગુન્ગરાતની ચિત્રકલાના
વિકાસ સાધવાના પ્રયાસ સફળ થવાની આશા ન જ રખાય.
ધનગુપ્તાલાલ કુલુલાલ મહેતા

આદિકવિની પ્રસાદી

શ્રી રામકથા : સીતા : વાલ્મીકિનું આર્ષદર્શન ૧

કર્તાઓ (અનુક્રમે) : વા. ગો. દેસાઈ; નાનાભાઈ; ૨. મો. ત્રિવેદી

૧

બાલદશિએ જે ઘણી વાર અકસ્માતો લાગે છે તેમાં પણ કોઈ કોઈ વાર હડે હડે કોઈ મેળ રહેલો હોય છે. આજુ વર્ષનાં તાજે-તરનાં રામાયણને લગતાં ત્રણ પ્રકાશનો વિષે આમ જ કહી શકાય. દ. મૂ. પ્રકાશનમંદિર તરફથી રા. નાનાભાઈ રામાયણનાં પાત્રોની રાશ્યાત 'સીતા'થી કરે, અને લગભગ તે જ અરસામાં નવ-જીવન કાર્યાલય તરફથી 'રામકથા' (ભા. ૧થી ૫) બહાર પડે તેમ જ અત્યાર આગમ્ય એ પુસ્તકો પ્રગટ કરીને કંઈક અંશે જાણીતા યશ્વિન્ના રા. રતિલાલ મો. ત્રિવેદી 'વાલ્મીકિનું આર્ષદર્શન' છપાવે એ ઘટના કાંઈ પ્રથમથી કરી 'રાખેલી કાંઈ અમુક ગોઠવણનું' પરિણામ તો ન જ લેખાય. ગુજરાતમાં અત્યારે અગાઉ કદી નહોતી દીડી એવી રામાયણને સમજવા, વાંચવા માટેના જૂખની ઊઘડી છે અને એની સંતૃપ્તિ અર્થે આ રામાયણીય સાહિત્યનું પ્રાગલ્ભ્ય થતું જાય છે એવડું મોટુંબધું વિધાન કરવું તો અત્યારના પાતાવરણના રંગદંગ જોતાં પોસાય તેમ નથી. પરંતુ આ પ્રકાશનત્રયી એટલી વાત તો સ્પષ્ટ રીતે કહી નાખે છે, કે રામાયણે ટણુ પ્રમાણેય પરતો કળને છોડ્યો નથી. જુદીના પટ પર ચર્ચતો અને નદીઓ છે ત્યાં લગી રામાયણકથા સોકમાં અવસ્થા પ્રમાર પામતી જ રહેશે" (રા. ૨-૩૬) એ જાહેરવતું વચન ખોટું

૧. પ્રકાશકો: (૧) નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; (૨) શ્રી. દ. મૂ. પ્ર. મંદિર, બાવનગર; (૩) કર્તા, અમદાવાદ.

પડવા સર્જાયું નથી. મહાભારતની જેમ, કદાચ તેથી ચે વિશેષે, રામાયણ એ આર્યસંસ્કૃતિની સનાતન યાપણ છે. એ યાપણની વારસાબેઠ ભારતને ધરનાર ઋષિવરોએ પ્રજાહૃદયમાં ધામગી સ્થાન લખ લીધું છે અને એ રીતે પ્રજાના એ સંસ્કારસ્વામી બની ગયા છે. રામાયણનાં મહિમાગાન ગાવાનું અત્ર સ્થાન નથી, એને માટે તો સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયના તુલસી રામાયણના પરિશિષ્ટરૂપે આપેલું તદ્વિષયક સાહિત્ય જ વાંચી લેવાની બાજા-મણુ કરાય. પણ સૌ વાતની એક વાત કહેવી હોય તો, કાર્ણકે જેમ શેકસ્પીઅરની મહત્તા મૂલવવા માટે પૂછેલું “તમારી કનેથી કાં તો શેકસ્પીઅરના અથો નાચ કાં તો હિન્દુ” સામાન્ય જાય. ખોલો, શું જવા દો તમે ?” તેવો પ્રશ્ન આપણને પૂછાય તો ભારત-વાસીઓ શાની પસંદગી કરે તે કહેવાની જરૂર નથી.

હરેક જમાને પોતાના આદર્શો રામાયણમહાભારતમાંથી ખોળતો આવ્યો છે એ તો જાણે ખરું જ, પરંતુ તેમનું એક ખીચું વૈશિષ્ટ્ય કેવળ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ છે. સૈકે સૈકે, જમાને જમાને જેને પ્રેરણાની ખાધ આવી હોય એવા સાહિત્યકારે બ્યાસ-વાલ્મીકિનું શરણુ શોધ્યું છે, અને તેમની બન્ધ્ય પ્રતિભાનાં જીવણુ જીલી સતોપ માન્યો છે. અને આમ કવિયજ્ઞપ્રાર્થી કંઈક જગતાથી માંડી લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકારોને માત્ર પ્રેરણા નહિ, પણ વસ્તુ પણ યથાશક્તિમતિ આ મહાકાવ્યોમાંથી મળ્યું છે. એકલા સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ નજર કરતાં ઉત્તરરામચરિત, મહાવીરચરિત, મટ્ટીકાવ્ય, કુન્દમાલા, વેણીસંહાર, કર્ણુભાર આદિ અનેક કૃતિઓ આની સાખ પૂરશે. એ ઉપરાંત હિન્દી, બંગાળી, તામિલ, મરાઠી, ગુજરાતી આદિ દેશી ભાષાઓમાં લખાયેલું સાહિત્ય તો પાર વગરનું છે. એકલા ગુજરાતીમાં રણયજ્ઞ, ગિરધરનું રામાયણ, ઇન્દ્રજીતવધકાવ્ય આદિ અનેક કૃતિઓ મોજૂદ છે. આ સૌનું આદિગરણુ તો તમસા-તીરના ઋષિવરનું મહાકાવ્ય. પણ આ તો થઈ ગયા જમાના-ઓની વાત. કવિવર ભવબ્રૂતિએ પોતાની કળશકૃતિ ઉત્તરરામચરિતના

મંગલાચરણમાં* કહ્યું છે તેમ અમૃતમય વાણીને, આત્મકલાને મેળ-
વવા પૂર્વ કવિઓનું શરણ શોધવાની જરૂર રહેછે જ. Homer
and humbug (' હહ, એમાં શું છે ? ' એવી વૃત્તિ)ના આ મુગમાં
એ મહાનુભાવ પૂર્વજો પ્રત્યે આદરભાવ રાખી, જે ભવ્ય વિશાલ ક્ષલક
પર વર્ષોની અવિશ્રાન્ત ખત અને સાધનાને અન્તે સર્જેલી આત્મ-
કલા જેવી રચનાઓ તેમણે નિર્માણ કરી છે તેનું સમર્થવપૂર્વક
અધ્યયન કરવું એ આજના અધીરા પ્રસિદ્ધિવાંધુઓને માનાં
ધાવણ સમાન પથ છે એમાં શંકાને સ્થાન ન હોવું જોઈએ.
'સીતા'ના મૂલ્યવાન પ્રવેશકમાં રા. નાનાભાઈ ચોગ્ય જ કહે છે:
" અને છતાં આવતીકાલના વ્યાસ-વાલ્મીકિ વધારે વ્યાપક સમૂહ-
ને કોઈ નવા દર્શનથી ન સંસ્કારે ત્યાં સુધી તો વ્યાસ-વાલ્મીકિ-
ને ચરણે ખેસવાની જરૂર ઓછી નથી થતી; એમના દર્શનની
સનાતનતા ત્યાં સુધી અવિચ્છિન્ન છે."

પણ આ તો કેંક પ્રસ્તુતથી જુદું થયું. પ્રસ્તુત વિષય
તો જુદા જુદા સ્મિતંત્ર અને શક્તિવાળા વ્રણ લેખકોને આ પ્રયાસ-
નું, એક સામાન્ય લેખની અંદર શક્ય હોય તેટલું, અવલોકન
કરી જવાનો છે. આદિકવિને ચરણે નમ્રભાવે ખેસી તેમની ઉપાસના
કરવાની અને લોકોને તેની પ્રસાદીમાંથી કંઈક અખાડવાની જેમણે
ચોતાની ફરજ માની છે એવા આ વ્રણ લેખકોની કૃતિઓ વિવચ-
નિરૂપણ, શૈલી આદિ બાળકોમાં એકમેકથી ભિન્ન છે. રા. નાના-
ભાઈને સીતાનો ભવ્ય કરુણ ત્યાગ ગમી ગયો અને મહાભારતની
પાત્રાવલિ આટોપ્યા બાદ રામાયણનાં પાત્રો શરૂ કરતાં પ્રથમ સ્થાન
સર્વથા સમુચિત રીતે સીતાદેવીને આપ્યું છે. નવજીવનપ્રકાશન-
મંદિરની 'સમકથા' સાદી નિરાડંગર લખાવટવડે બહોળા જન-
સમૂહને માટે આર્યપ્રજ્ઞના હૃદયનાયક ભગવાન રામચંદ્રનું ચરિત્ર

* इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशस्तमेह ।

चिन्देम देवतां वाचमन्तृतामात्मनः कलाम् ॥

વાલ્મીકિ રામાયણ અનુસાર સંક્ષેપમાં રજુ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે. રા. રતિલાલ ત્રિવેદી અલંકારમય અને કંઈક અંશે શબ્દાળ શૈલીમાં રામાયણના સ્વષ્ટાની આર્ષદૃષ્ટિની પિછાન કવિદૃષ્ટિએ કરાવવાં મથે છે. તેમની આટલી સાદી ઓળખ પછી એ દરેકનાં ભિન્ન કાર્પપ્રદેશ તથા વિષયમર્યાદા સમજી શકાય તેમ છે; અને આને લીધે જ રામાયણકથાસાર તો ત્રણેમાં આવે છે, છતાં તેની રજુઆત દરેકમાં એકબેકથી નિરાળા છે. 'રામકથા'માં તો સીધી સાદી રામાયણકથા સંક્ષેપમાં કહેવાય છે; 'સીતા'માં મુખ્ય લક્ષ્ય સીતાને આજેખવાતું હોઈ રામાયણના જે જે પ્રસંગો જોડે સીતા સંકલિત હોય તે તે પ્રસંગોને સીતાના મુખે જ વર્ણવ્યા છે; અને ત્રીજા પુસ્તકમાં રામાયણના રચયિતા સર્ગન પહેલાંતું સંવેદન અનુભવી રહ્યા બાદ બ્રહ્મદેવના આદેશથી રામાયણ રચવા ઉદ્યુક્ત થયા ત્યારે રામાયણના પ્રસંગો તેમનાં આર્પનયન સમક્ષ મિત્ર-પરંપરા રૂપે ઉભરાવા લાગ્યા, એવી રીતે રામાયણ મહત્ત્વના પ્રસંગો વર્ણવાયા છે. પણ આમ ત્રણેને સાથે લેવા કરતાં દરેક પુસ્તકને નોખું જોવું વધુ ઠીક થઈ પડશે.

૨

પ્રથમ 'રામકથા' લખ્યે. તેના લેખક રા. વાલજી દેસાઈ રામાયણ મહાભારત તથા સંસ્કૃત ઔદ સાહિત્યના સારા જાણકાર તરીકે 'નવજીવન'ના વાચકોને સુપરિચિત છે, એટલે તેમની યોગ્યતા વિષે કહેવાપણું રહેતું નથી. અને સાફ સુધઃ છપાઈમાં લગભગ પડતર ભાવે શિષ્ટ સાત્વિક અને પ્રાણુવાન સાહિત્ય આપતી ગુજરાતની અજોડ પ્રકાશન સંસ્થા નવજીવનપ્રકાશન-મંદિર વિશે ય વધુ કહેવાપણું નથી. રા. નાનાભાઈએ 'સીતા'ના પ્રવેશકમાં કહ્યું છે તેમ આજના ધર્માલિયા યુગમાં વ્યાસવાલ્મીકિની ઉપાસના કરનાર તો વિરલ જ, પણ કેટલાકને તો એમની કૃતિઓનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ જ હોય તો નવાઈ નહિ. પ્રસ્તુત અંધિકાને

મુખ્ય હેતુ રામાયણકથાના સાદા જ્ઞાનથી પણ અખતરકં બેનસીજ રહેલાઓ સાર રામકથા ટૂંકમાં રજુ કરવાનો છે, અને તે કામ તેણે સારી રીતે બજાવ્યું છે. અહિંયાં આની પહેલાંનો આવો એક પ્રયાસ યાદ આવે છે, તે સ્વ. એની બેસંટનાં બનારસ હિન્દુ સેન્ટ્રલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલાં રામાયણ-મહાભારત પરનાં વ્યાખ્યાનો, જેનો 'શ્રી રામચંદ્ર' અને 'મહાભારત' એ નામે બે પુસ્તકોમાં અનુવાદ ગુજરાતીમાં થઈ ચૂક્યો છે. એની બેડે પ્રસ્તુત ગ્રંથિકાને સરખામણીમાં ઉતારવાની અત્ર નજર કે સમય પણ નથી, અહીં તો 'રામકથા'ને જ જોઈ લેવાની છે. રા. દેશાઈ બિલકુલ મદ્યા મદ્યાર્થી વિના સીધેસીધી રીતે બને તેટલી સરળ, નિરાડંબર અને મિતભાષી શૈલીમાં લક્ષ્ય ચૂક્યા વિના રામાયણકથા કહી જાય છે. સંક્ષિપ્તતાનો હેતુ સાચવવા છતાં રામાયણના ઇતિવૃત્તમાંથી કશોય મહત્વનો પ્રસંગ છુટાઈ નથી, તેમ અટક્યા જેવે ઠંકાણે બે ઘડી થંભી જઈ સહેજ છૂટ કક્ષમને આપતાં સમય કે રચીને લોભ રાખે એવા કંજૂસ પણ વાલજીભાઈ નથી જાન્યા. ઉદાહરણ તરીકે રામે જે રાસ્ય અશ્રુબ્ધ નિશ્ચયતાથી રાજ્યત્યાગ વધાવી લીધો તે પ્રસંગ, અને વનવાસ જતી વેળા સીતાને સાથે ન આવવાનું સમજાવતી વખતનો રામસીતાનો સુંદર સંવાદ એમને ઘટે તેવા વિસ્તારથી વર્ણવાયા છે. કાલાક્ષિરિવ દુર્ઘર્ષ પરશુરામને દશરથ તથા રામ ૩૯-૪૦-મે પાને 'તું'કારથી સંબોધે એ સહેજ અરુચિ ઉપજાવે છે; એ સિવાય કથાનાં પાત્રો પ્રતિ કયાંય આદરભાવ કभी નથી. કેટલેક સ્થળે નીચે પાછટીપમાં મૂળના તેમ જ અન્ય ખૂબીદાર સંસ્કૃત શ્લોકો મુક્યા છે તે અને પ્રથમ ભાગના પરિશિષ્ટમાં રહુ તેમ જ જનકના વંશનાં વંશવૃક્ષ મુક્યાં છે તે ઘણા મહત્વનાં છે અને જિજ્ઞાસુઓને રસપ્રદ થઈ પડે એમ છે. વળી 'શુદ્ધકણ, કરો ગંગાબલ પાર' અને 'કહાંકે વધિક કહાં કોનુ હૈ ગમનવા' જેવાં લોકપ્રિય ભજનો ઉચિત સ્થળે મૂકી વર્ણનાત્મક ગદ્યકથનની

અવશ્યભાવી શુષ્કતા ટાળવાનો પ્રયાસ કરીએ કર્યો છે એ પણ પુસ્તકના જો પાસે જશે. પ્રથમ ભાગમાં બાલકાંડ તથા અયોધ્યા-કાંડ, અને દ્વિતીયમાં ત્યાર પછીના ત્રણ કાંડ—અરણ્ય, કિષ્કિન્ધા, અને સુંદર—એમ હજી પાંચ કાંડ સુધી જ ‘રામકથા’ પહોંચી છે. એટલે હવે બાકીના બે કાંડ ત્રીજા વિભાગમાં પૂરા કરે એટલું જ નહિ પણ ‘શ્રીરામકથાનું’ અચ્યુત કેશવ કર્યા પછી આજ હોયે રા. દેસાઈ પાંડવકૌરવકથા લખે એવી આશા રાખવી ખોટી નથી. અલગત, મહાભારતમાં રામાયણ કરતાં અવાન્તર આખ્યાન-ઉપાખ્યાનોનું એવું મોટું જટિલ જૂથ છે અને લાંબાં અક્ષર પર્વ સુધી પથરાતો એવડો બધો વિસ્તાર છે કે તેનો સાર રજૂ કરવામાં રામાયણ કરતાં વધુ મુશ્કેલીઓ આવે ખરી; છતાં તે કરવા જેવો પ્રયાસ છે એમાં શંકા ખરી ?

બાષાશૈલીની ગાળતમાં આ જાને પુસ્તિકાઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. બહોળા જનસમૂહને ગમ્ય કરવા સારૂ બાષાને અતિ-સરળ બનાવવા જતાં લોકબોલીના બહુ શિષ્ટ ન ગણાય તેવા પ્રયોગો કરેલા અહિં મालૂમ પડે છે. શંગારતા (= શણુપારતા), ઠગકો (= કપકો), નતિય (= નથી) બકેણો (= બમણો) અને એવા ઘણા શબ્દોનું તો ઠીક; પણ લોકજાણના, એમાં ય ખાસ કાઢિયાવાડી બોલીના, અનેક અપરિચિત કે અપ્યપરિચિત પ્રયોગો અહિં થોકઅધ વેરાયેલા છે, જેમાંના કેટલાક નમૂનાઓ આ રહ્યા: ‘સ:ગદી ચધ,’ ‘મન્દ્ર અહલ્યા હારે હાલ્યો;’ ‘ગરદા’ (= ધરડા); ‘મારવા ધોડ્યો’ (= દોડ્યો); ‘ઓહાણુ’ ‘ગુફામાં ધરી ગયો;’ ‘મોર જાઓ’ (= આગળ જાઓ); ‘જમણુ’ (= દિવસ. ઉ. ત. રામને ગયાં પાંચ જમણુ થયાં); ‘વાવડ;’ ‘સગડ;’ ‘ઠાલા’ (= નકામા) । વગેરે વગેરે. ‘ધોડે’ (= જમ, પેડે), ‘હારે’ (= સાથે), તેમજ ‘દિઓ,’ ‘દિએ’ તો જાણ્યું વપરાયા છે. વધુમાં ‘વિંદન,’ ‘ગાણુ,’ ને ‘સ્વપ્ન’ એ ત્રણ શબ્દોને નરમતિ બનાવી દીધા છે અને ‘ગાય’ને નાન્યતર (જુઓ પ. ૬૮) બનાવી દેવામાં આવેલ છે એ ઓછું હોય તેમ ‘જાળ્યે’ (= જશે),

‘આવીપ,’ ‘સુખે,’ ‘ગિહીખે,’ ‘દેશવટો,’ ‘બલ્લે’ જેવી જોડણીના નમૂનાઓ પણ ટોળાબંધ હાજર છે. માંડ માંડ લખી વાંચી જાણનારાઓ માટે ખાસ હેતુપૂર્વક આ શૈલી સ્વીકારવામાં આવી ન હોય તો, આપણે કંઈ ભારેખમ અતિશિષ્ટ શૈલીનું કામ નથી, પણ, કંઈ નહિ તો નવજીવનપ્રકાશનમંદિરનાં અન્ય પુસ્તકોની જોડણી તેમ જ બાપાશૈલીથી આટલા બધા જુદા પડવાં છે કશું વાજખી કારણ ન હતું. છતાં, બાપા આવી એકધારી સરળ અને લોકમોલીના બળવાળી હોત તોય વધી નહતો; પણ અહિં તો ‘મહાઈશયનોચિત’, ‘ભૈરવધોષવતી,’ ‘દિવગત,’ ‘પાંડુર,’ ‘સ્થંડિલ-શાયી,’ ‘સીતાવ્રતાન્તકોવિદ,’ ‘તોયરાશિ,’ ‘મૂલકજાથી,’ ‘રમ્યપુષ્પિત-કાનના,’ જેવા ભારે અને સમાસપ્રચુર સંસ્કૃત રાખ્દો, તેમ જ ‘નદીથી અદૂરે’ જેવી સંસ્કૃત વાક્યરચના આવીને આ નરી સરળતામાં ખૂંચે છે. સરળતા અને કાઠિન્યના વિલક્ષણ સંમિશ્રણ-વાળી આ બાપાશૈલીને હવે ત્રીજો ભાગ બાકી છે તેમાં અને બીજી આદ્યતિવેળા સુધારી લેવામાં આવે એવી સૂચના કરવામાં, જોઈ શકાશે કે, બકી ધૂષ્ટતા નથી ચલી.

૩

‘સીતા’ રામાયણનાં પાત્રોની યોગ્યતામાં નિર્ધારિતાં છ પુસ્તકો-માંનો પહેલો મણકો છે. આ જ લેખકના ‘મહાભારતનાં પાત્રો’ને એકંદરે સારો આદર મળ્યો છે, એથી પ્રેરાઈ આ યોગ્યતા ઠાય પર લીધી લાગે છે. સીતા, તેના પ્રવેશકમાં જતાવવામાં આવ્યું છે તેમ રામાયણમાં સૌથી કરુણ પાત્ર છે—એટલું બધું કરુણ કે કવિવર ભવજીતિએ તેને કરુણરસની સશરીર મૂર્તિ કહી, જાણે વિરહા-યથાએ સૂળ ખોળિયું ધારણ કરી તમસાને તીરે પગ માંડ્યો હોય એવી વર્ણવી છે, તેનાથી વધુ યોગ્ય રીતે તેને વર્ણવી શકાય તેમ નથી. સીતાના બન્ધ આત્મવિસર્જનથી અંગ્રાહ વાદ્મીકિ, કાલિદાસ, ભવજીતિ, દિલ્હનાગ, તુલસીદાસ

પ્રભૂતિ અનેકે સીતાના આલેખન પરત્વે પોતપોતાથી કલમ છુટી મૂકી દીધી છે. રા. નાનાભાઈએ રામાયણનાં પાત્રોમાંથી પ્રથમ અર્ધ સીતાને આપવો પસંદ કર્યો તેમાં, આથી, ખરી વિવેકદષ્ટિ વપરાઈ છે.

રામાયણ મહાભારતનાં પાત્રોના આલેખન પરત્વે રા. નાનાભાઈની રીતી આકર્ષક હોય છે. મૂળ વસ્તુ એ આલેખ્યોત્ત્વ, પણ તેને યોગ્ય ઉદાહરણો મૂકવાની યોજના, સંવાદો, તેમજ કોષ્ટક વાર ભાવના તો રા. નાનાભાઈની પોતાની. 'સીતા'ની વસ્તુ-યોજના ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. ૮૩ પાનાંના આ પુસ્તકમાં પોણોસો પાનાં સીતા અને વાલ્મીકિના તપોવનની એક દૃશ્યતાપસી વચ્ચેના સંવાદ રોકે છે. યોજના આવી છે : આત્મવિશેષ રામભક્તને તથા જનને હેઠળ જુદાર કરીને સીતા ધરતી મેયાના વત્સલ ખોળામાં સમાઈ જાય છે તે દિવસના પ્રભાત પહેલાંની મંપરાતે એ દૃશ્યતાપસી આશ્રમમાં સીતાની પયારી ખાલી જોતાં એકદમ હાંફીપાંડળી થઈ તેની શોધમાં નીકળતાં તમસાને તીરે સીતાને જોણી કાઢે છે. એ સમયે જાણે પોતાનાં મોતના આવતા જોળા જાણી ગઈ હોય તેમ, પેલા હસ પક્ષીની માફક મૃત્યુગીત (Swan-song)તેના કંઠમાં આવે છે, પોતાનાં જીવનની કડીમીડી અનેક ઘટનાઓ તેની નજર સમક્ષ ઉભરાવા લાગે છે અને માતાજી પણ કશુંક જોલીને અને પૂછીને સંવાદને ક્રમશઃ આગળ વધારતાં જાય છે. આમ સંવાદ દ્વારા સીતાનું ઇતિવૃત્ત, ખીજી રીતે કહીએ તો રામાયણકથા સાર-કારણ રામાયણના કથા પ્રસંગે જોડે સીધી કે આડકતરી રીતે સીતા સંકલિત નથી ? -અરુણોદય સુધી આવે છે. સવાર પડતાં સીતાને અયોધ્યા જવાનું વાલ્મીકિ તરફથી તેડું આવે છે અને ફરી એક વાર અને છેલ્લી વાર પોતાના પાવિત્ર્યની સાંખિતી આપે છે-તથા મે માધવી દેવી વિચરં દાતુમર્હતિ એ પ્રાર્થના જાદુઃખિવારા રામને કળતા ને શોકાતિવેગ સ્તબ્ધ મૂકીને ભૂપ્રવેશ કરે છે. સંવાદ ૭૫ પાનાં રોકે છે, અને પછીની ઘટનાને બાકીનાં આઠ પાનામાં આટોપી

લેવામાં આવી છે. વાલ્મીકિનાં જ આશ્રમમાં રહેનારી અને સીતાની અન્તેવાસિની જેવી એ વૃદ્ધ તાપસી સીતાના પૂર્વવૃત્તાન્તથી લેશ પણ વાકેફગાર ન હોય એ જિના સહેજ અણુગતી ન લાગે તો, આ યોગના ખીણ બધી વાતે આકર્ષક છે.

ત્યારે રા. નાનાભાઈની કલમે સીતાનું રેખાચિત્ર દેવુંકે સૂચું છે એ જોવાનું રહે છે. સીતાના પાત્રની રણુઆત, જે આ પુસ્તકનું મુખ્ય ધ્યેય, તેને સીતા-તાપસીના સંવાદદ્વારા દ્વલિત કરવામાં આવ્યું છે. સીતાના પાત્રમાં કશું વ્યક્તિત્વ નથી* એવા આક્ષેપનો ગાંધીજીના યુગને લાજિમ એવો મુંદર બચાવ રા. નાનાભાઈએ પ્રવેશકમાં રજૂ કર્યો છે તેને જ અતુરપ સીતાનું આપું આલેખન અત્ર ચયું છે એમ દૂંધમાં કહી રાકાય. આર્થ સ્વીતનો પુનિત મંગળ આદર્શ રણુ કરતી એ ભવ્ય કારુણ્યમૂર્તિ સીતા નખશિખ ઋણુતા, પરમમંગલ સત્ત્વશાળી અવિદ્યારી પ્રેમ અને આજ જેવી ઉદારતાથી ભરપૂર છે. માતાજીના રામ પરના આક્ષેપનો જે ભવ્ય બચાવ

* તદન નિષ્કલંક અને અપાપવિહ, એવું અપાપવિહ કે અગ્નિદેવ ખુદ જોતો સ્પર્શ કરી પોતાને વધુ પાવન થયેલ માને-અચિત્ત હોવા છતાં રામ માત્ર લોકાપવાદ ભયથી જ અને તે ચ વગી સમર્ભાવરથામાં પોતાને તણ દે, છતાં સીતાના મનમાં રામ પ્રત્યે લેશ પણ રોષ ન જન્મે, ઉલટું 'ભૂયો ભૂયો મે જન્માન્તરેડપિ ત્વમેવ મર્તા ન ચ વિમ્નયોગઃ' જેવી મનીષા સેવે, એ પચમહાજ્ઞતાં પૃથ્વી પર વસનાં કોઇ બાળિયાનું ગમ્તું નહિ. એ તો કેવળ અપાર્થિવ કે અતિમાનુષ્ય અને તેથી વ્યક્તિત્વ-વિહીન અવાસ્તવિક લાગણીનું વ્યક્તીકરણ બંની ભય સ. આથી જ દ્વિજેન્દ્રરોષ પોતાનાં 'કાલિદાસ અને ભવમૂર્તિ' નામક પુસ્તકમાં ઉત્તરરામચરિત્રમાંની સીતા પ્રતિ સહેજ અણુગમો બતાવી, તેને પછે વાલ્મીકિની સીતાનાં લંકામાં અગ્નિપરીક્ષાવેળાનાં, ધવાયેલી નિર્દોષતાના પુણ્યપ્રકોપશીલ વચનો ઠાંકી બતાવે છે. કોઇ વાસન્તી કે અર્ધિ છે તેવી કોઇ તાપસી રોષે ભરી રામચંદ્રને નિંદે તો 'માફ કરો, મારા આર્થપુત્રને માટે એવું ના બોલો' કહી વારનાર આત્મવિસર્જનશીલ સર્વેશ્વરા સીતા ઉચ વ્યક્તિત્વવાદીઓને બોળી અને શીકી લાગે તેમાં નવાઈ છે ?

પ્રસ્તુત પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૬૨, ૬૮, ૬૯, ૭૦ મે સીતાના મુખે કરવામાં આવ્યો છે તેમાંથી ઉતારા ટાંકવાના પ્રયોજનને અત્ર વિસ્તારભયે સંયમિત કરવું પડે છે. પણ એથી ય વધુ જીપસી આવે છે એ તો સીતાનાં જીવનની કરુણતા. ફિરસ્તાઓની આંખમાંથી ઝરતાં મીઠાં દર્દભર્યાં આંસુઓની ધડેલી હોય એવી એ 'કરુણસ્ય મૂર્તિરયવા-શરીરિણી' કે આંસુની મૂર્તિ લાગે છે. ૫. ૨૩મે લેખક સીતાના જીવનને એક મોટી અકસ્માતોની પરંપરા તરીકે નિરૂપે છે ત્યાં, અને ૫. ૫૮મે સીતાનાં વાક્યો

“માતાજી ! તમે કાં જુલો ? રામ અને સીતા એકઠાં રહે એ કાળને ક્યે દિવસે ગમ્યું છે ? અમે તો પેલાં ચક્રવાક અને ચક્રવાકીની માફક જળાશયને સામસામે કિનારે બેઠાં બેઠાં આખી રાત કહપાંત કરીએ એ જ લખાવી લાવ્યાં છીએ”—

માં સીતાના સમગ્ર જીવનનો નિઃશ્વસં આવી જાય છે.

સીતાતું આ ચિત્રણ દિલ છતી જાય છે એ રીતે તેની સરળ છતાં સુંદર લખાવટને લીધે તેમ જ તેના હૃદયસ્પર્શીપણને લીધે. રા. નાનાભાઈતું ગદ્ય સરળ છે છતાં ‘શ્રી રામકથા’ની અતિ-સરળતાને લીધે આમ્યતાને નોતરતી ભાષાશૈલીથી ‘જેમ એક બાળુ જુદું છે, તેમ બીજી બાળુ હવે પછી જોઈશું તે ‘વાલ્મીકિતું આર્ષદર્શન’ના ગીચ વાગ્વિભવથી ય નિરાળું છે. શિષ્ટ, મુદાસર, સરળ, હૈયાના સ્વભાવોને બેઠા કરે તેવું લાગણીસ્પર્શી તેમનું ગદ્ય છે. એતું પ્રદર્શન અવતરણોથી કરવું અત્ર અશક્ય હોઈ, વાંચનારે ૫. ૨૩, ૨૬, ૨૭, ૩૭, ૪૩, ૫૧, ૬૧-૬૨, ૬૮-૭૦ જોઈ લેવાં. ઉપરાંત તેતું હૃદયસ્પર્શિત્વ આ લખાવટને લીધે આવ્યું છે. ‘શ્રીરામકથા’નાં લેખક તટસ્થભાવે કંઈક અનાસક્તિપૂર્વક કથા કહી જાય છે, ‘આર્ષદર્શન’માં લાગણી કરતાં ચિન્તન અને તેના ય કરતાં તેના નિરૂપણ અને મંડન પર ખાસ લક્ષ છે. પણ ‘સીતા’માં વાચકદિલમાં સોંસરી ઉતરી જાય એવી લાગણીની બીનારા છે એની વાચકોને આપમેળે પ્રતીતિ થઈ જાય તેમ છે.

પુસ્તકનો નાનકડો પ્રવેશક પણ તેનું મહત્ત્વ વધારે છે, કારણ રા. નાનાભાઈ પહેલી વાર સમાયણમહાભારતનાં પાત્રો લખવા પાછળનો પોતાનો હેતુ સ્પષ્ટ કરે છે. આપણા ‘સનાતન કવિઓ’ની ઉપાસના કરવાનો ‘આજના ધર્માલિપા યુગમાં’ અવકાશ જેમને લભ્ય નથી તેવાઓને એ મહાકાવ્યોનું રહસ્યદર્શન કરાવવાનો એકમાત્ર હેતુ તેમણે લક્ષમાં રાખ્યો છે. ઉપરાંત એકબીજા વાત તેમણે સ્પષ્ટ કરી છે કે રામાયણમહાભારતનાં પાત્રો તરફ લોકહૃદયમાં જે આદરભાવ પરંપરાથી સ્થાપિત છે તેને પદ્મજ કરવામાં લેખક માનતા નથી એટલું જ નહિ પણ એ આદરભાવમાં પોતા પૂરતી ન્યૂનતા આવવા ન દેવા માટે ખાસ કાળજી તેમણે રાખી છે. તેમનાં ‘મહાભારતનાં પાત્રો’ પર ગઈ સાલ થયેલી અનેક ટીકાઓ અને આલેખોમાંથી એક—કે એ પૂજ્ય પાત્રો પ્રતિ પૂરો આદરભાવ જળવાતો નથી—નો તો રા. નાનાભાઈએ ચાહિં જ્વાળા આપ્યો. પણ બીજા એકમે આલેખનો માત્ર નામનિર્દેશ કરી તેઓ અટ્ટી ગયા છે, જેમાંના એક આલેખનો જ્વાળા આપણે આપવા પ્રયાસ કરીએ. તે એ કે આ પાત્રોની રજુઆતમાં ‘જૂના ક્ષીણમાં નવી મુરા’ ભરવા જેવું તેઓ કરે છે અને પોતાના ત્રિયારો અને છત્રન ભાવનાઓ એ પાત્રોમાં આરોપી, વણી દે છે. તેમના ‘પાંચાલી’ જેવા પુસ્તકમાં આ ખાસ દેખાયો. પરંતુ આવો પ્રયાસ તો ગોવર્ધનરામે પણ મહાભારતનાં પાત્રોદ્ધાર રૂપક્રીલીએ નવી ભાવનાઓ સમગ્રવતી વેળા કર્યો છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચોથા ભાગના ૧૧મા પ્રકરણમાં તેમણે પોતાથી રૂપક્રીલીનો જે ખ્યાવ એ મહાકાવ્ય નવલમાંના એક પાત્રદ્ધાર કર્યો છે તેને રા. નાનાભાઈના ખ્યાવરૂપે પણ આગળ કરી રાખ્યો. એ ખ્યાવ કંઈક આવો છે: સરસ્વતીનો પ્રસાદ પામેલા સાહિત્યસ્વામીઓની કૃતિઓ દિક્ષાલની મર્યાદાથી પર હોઈ સનાતન હોય છે, અને એને લીધે જમાને જમાને તેમાંથી મનુષ્યો પોતપોતાની બુદ્ધિશક્તિ પ્રમાણે પોતાને

છપ્પ એવો અર્થ કરી શકે, ખરી રમણીયતામાં તેમને કશું કશું અભિનવ સૌંદર્ય દેખાયા કરે તે રીતે અને રામાયણમહા-ભારત જેવાં રજપૂતોને અને શિવાજીને તેમની રીતે તેમનાં કાર્યમાં પ્રેરણાદાયી નીવડ્યાં, તેવાં જ પ્રેરણાર્થાત્મેક તરીકે તેમને આ યુગમાં રાખવાં હોય તો તેમાંનાં ખાત્રોને, તેમાંની પ્રસંગવદના-ઓને, અને તેમાંથી ઉઠતા પ્રધાન સ્વરને વર્તમાન જીવનમાં આપણુ-ને તે જે રીતે કામ લાગે તેમ હોય તે રીતે જોવાં, સમજવાં ને ઘટાવવાં જોઈએ જ? રામાયણમહાભારતની સનાતનતાનો દાવો ત્યારે જ ખરો કહેવાય જ્યારે હરેક જમાનો અને હરેક યુગ પોતાની મજલ માટે બાતું તેમાંથી મેળવી રહે, ગાંધીજીએ ગીતાના યશમાં રેંદિયો અને દરિદ્રનારાયણની સેવા નથી ઘટાવી? આ વિચારસરણી સાચી હોય તો જૂના સીધામાં નવી સુરા બધાં જોઈ લાગે તો બસે લાગે, એ કાંઈ બહુમોટો દોષ નથી.

૪

ત્રીજું પુસ્તક ‘વાલ્મીકિનું આર્ષદર્શન’ આ જાનેથી વિષય, કદ, ભાષાશૈલી અને નિરૂપણશૈલીમાં જુદું દરી આવે છે. રા. રતિલાલ ત્રિવેદીનો અંયકર્તાવતો આ ત્રીજો પ્રયાસ છે. એમનું ‘દિંદનાં વિદ્યાપીઠ’ આ સાલ બી. એ.ના શુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાં નિયુક્ત થયું છે, તેમજ ‘પ્રવાસનાં સંસ્મરણો’ને પણ ઠીક આદર મળ્યો છે. આ પુસ્તકમાં વાલ્મીકિના હૈયાના કોઈ જિંડા પાતાળમાં રામાયણ રચાયા અગાઉ જે મંચન અને સંવેદન થયું હશે—હરેક સર્જન કોઈ ઘેરા કે આજી સંવેદનનું જ પરિણામ હોય, અવશ્ય—તેના કલ્પનારંગ્યો ખ્યાલ ક્રમબદ્ધ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. આથી રામાયણનું કોઈ પાત્ર કે ઝસંગ કે આખી કથા નહિ, પણ તેના સ્પષ્ટાજ પુસ્તકમાં મધ્યવર્તી વ્યક્તિ તરીકે રહે છે. પુસ્તકનું મુખ્ય વક્તવ્ય પ્રસ્તાવનામાં કર્તા આમ સમજાવે છે :

“.....કવિ માનસમાં હ્રુવની વિરાટ ભાવના એ જ પરમ સાચ છે,

એ જ કવિતાનો આત્મા છે. જાવનારૂં સત્યનો મહાકવિ દ્રષ્ટા અને સ્રષ્ટા છે.....મહાકવિ વાલ્મીકિની જાવનાનો આત્મા સત્ય છે, એનું શરીર સૌંદર્ય છે. સત્ય અને સૌંદર્યનો સંબંધ રામ અને સીતાના સંબંધમાં પ્રતીત થાય છે. રામચંદ્ર સ્થિર અવલ અને સનાતન સત્યનું અવનીપર અવતરેલું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. સીતા નિર્મલતા મધુરતા અને માંગલ્યરૂપે વિવસતી મૂર્તિમંતી સુંદરતા છે.”

આ તો યશું કર્તાને ઉદ્દિષ્ટ એવું આ સમગ્ર પુસ્તકનું અર્કરૂપે તત્ત્વ.

પણ જેને આ પરમ સત્યની સદગુણલક્ષિય થઈ તે આદિ-વાલ્મીકિને પોતાના મહાસર્જનની પુરોગામી પ્રસવવેદના કંઈ ઝાઝી નથી ભોગવવી પડી, ‘પરિણતપ્રજા’ જનતાં પહેલાં એને કરવી પડેલી સાધના અત્ય નથી. વર્ષોથી હૃદયે ભરી રાખેલા અભિલાષ એક બાળુથી સિદ્ધ થતા માટે તેના દેયાનાં દ્વાર ખખડાવી રહ્યા છે. ખીજી બાળુ ૨૧ મે પાને વાલ્મીકિ નારદને કહે છે તેમ ‘વાસ્તવિક જગત એટલું કદરૂપું જન્યું છે’ કે તેનાથી કવિહૃદય ગુંગળાટ અનુભવે છે. મંથનનો આ તાપ અનુભવી રહ્યા જ હોય છે એવામાં વાલ્મીકિને સૌંદર્યદેવીનું, વર્ષોની ધોર તપસ્યાને અન્તે કોઈ સાધકને થાય તેવું, દર્શન સાંપડે છે. અલિપ્ત આ પુસ્તક શરૂ થાય છે, દેવીનો વર પામી, પ્રકૃતિના ચિરંજીવ સુંદરતાના અશોનું જ્ઞાન મેળવ્યા ખાછી, વીણાપાણિ નારદ આશ્રમ પાવન કરે છે અને વાલ્મીકિ સમક્ષ રામસંકીર્તન કરે છે. વાલ્મીકિ આમ ‘માનવતા’ મૂર્તિરૂપે રામચંદ્રમાં સિદ્ધ થએલી સાગે છે. થોડા દીન વીત્યે કૌંચ વધનો પેલો કરુણ જનાવ જને છે, જ્યારે વાલ્મીકિની શોકવાસા વિખ્યાત અમર અનુક્રુપમાં રેલે છે.

મા નિપાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્કૌચમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥ ૧

૧. આનો શુભશતી અર્થ “હે નિપાદ ! તું ચિરકાલ નહિં જીવે...” કર્તાએ કેમ કહ્યો છે તે સમજવું નહિ. ખરો શબ્દશઃ અર્થ તો “તું કરીકામ નહિં જોસે...” એવો થાય.

આધ ઋષિઓની વાણીને અર્થ અનુસરે છે એ ભવભૂતિ-વાક્યને સાચું પાડતો હોય તેમ ઋષિના મુખદ્વારથી અચાનક સરી પડેલ એ અનુકર્યાન્ય ઉદ્ગાર શ્લોકરૂપે પરિણમ્યો અને એમાં જ રામાયણની રચના થઈ. શબ્દશ્ચલનો આમ સાક્ષાત્કાર થયા બાદ પિતામહના આદેશથી રામાયણસંહિતા કવિએ રચવી શરૂ કરી. પછી તો 'આર્યતાની વિસ્તાર ભાવના સજીવન કરવા,' 'વર્તમાન જગતને કલ્યાણ અને શાંતિના માર્ગે' દ્વારા એવી માનવતાની મહામૂર્તિની રામચંદ્રના ચરિત્રદ્વારા તેમણે સમસ્ત વિશ્વને ભેટ કરી. પદાર્થમાત્રનું અન્તર્હિત સાધ્યું. રામાયણના સર્જનનો આ ઇતિહાસ એક રીતે હરકોઈ સાહિત્યકૃતિ કે કાવ્યના મૂળ સિદ્ધાંતો રજુ કરે છે. વર્ષોની અવિશ્રાન્ત વિચારણા અને મંથનસંવેદનને પરિણામે દોષ પુણ્યભાવનાનો સંયમ થાય, હૃદય એવું સ્ફટિકનિર્મળ થાય કે વાલ્મીકિની પેઠે મૂળાં પંખીની ય વેદના સમભાવપૂર્વક પ્રીતી અને અનુભવી શકાય, દૃષ્ટિ એવી સ્વચ્છ અને વેધક અને કે એપાસ પથરાયેલી અદ્ભુત પ્રકૃતિની રંગરંગમાં વિલસી રહેલ સૌંદર્ય પી શકાય. નરી સરલતામાં ય સુંદરતા ઓળખી શકાય ત્યારે, આવી સાધના સિદ્ધ થાય ત્યારે જ અને વધુમાં વિશ્વ કે જીવનના દોષ પ્રસંગથી હૃદયનાં જળ દુષ્પ્ર જની સંવેદન અનુભવાય ત્યારે ઉચ્ચ સાહિત્યકૃતિ કે કાવ્ય જન્મે. સુભગ મંગલ વાણીમાં એને સાકાર કરવાનું તો પછી, વાલ્મીકિની માફક, આપોઆપ જની આવે; ભાષા ચિન્તન અને ઊર્મિની દાસી છે.

રામાયણના પ્રસંગો એક પછી એક ચલચિત્રની માફક આદિ કવિનાં આર્ષ મનોનયન સમક્ષ ત્વરાથી ઉમરાતાં જાય છે, એ રીતે રામાયણકથાને રા. ત્રિવેદીએ સ્પર્શ કર્યો છે. એમ કરવામાં રામાયણીય વસ્તુપ્રવાહના પટ પર સીધી સફર કરતાં નથી કરતા પરંતુ બ્યાં બ્યાં રામાયણના સ્પષ્ટાનું ગીરવ ખૂબી કે આર્ષ પ્રતિભા લાગે છે તેવા પ્રસંગોને જ વિગતથી વર્ણવ્યા છે. પણ એના કરતાં વધારે નોંધવાલાયક તો રા. ત્રિવેદી એ પ્રસંગોમાંથી

જે રહસ્ય ખોળી કાઢે છે અને આદિકવિની અખંડગ્યોત
પ્રતિભાનાં ફળ તરીકે વાચકો સમક્ષ રજુ કરે છે, તે છે. વિશ્વામિત્ર
અને વસિષ્ઠના ઝગડાને પરિણામે વિશ્વામિત્રની બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્તિમાંથી
“પ્રાચીન અને નવીન, સ્થિરતા અને સંચલન, સંયમ અને
સ્વાતંત્ર્ય આદિ મહાન બલોના સન્નાતન સંગ્રામનો” એ વિરોધી
બળોની સમતુલા દ્વારા પથ્ય ઉકેલ ઘટાવવામાં આવ્યો છે. રાવણના
જીવનને ‘એક બીજણ અને બચકર વિસંવાદ’ તરીકે વર્ણવતો
સુંદર ફરો (પૃ. ૧૦૯-૧૧૦) પણ જોઈ જવા જેવો છે. રામ અને
વાનરોના સબંધમાં કર્તા, અનાયેતિ અને જેવી હતી તેવી તેમની
સંસ્કૃતિને ‘શુદ્ધ ન્યાય આપવા’ની વાલ્મીકિની શુભ નિષ્ઠા જુવે છે.
અને આની સાથે કેટલીક વાર રૂપકશૈલીથી બહુ સમજાવવાની
પદ્ધતિનો વિનિયોગ પણ કરવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે
રામ અને સીતાને અનુક્રમે સત્ય અને પરમમગલ સૌંદર્યની
ભાવનાનાં કવિવિનિયોજીત પ્રતીકો તરીકે પ્રસ્તાવનામાં સમજાવવામાં
આવ્યાં છે તે તો આપણે ઉપર જોયું. તેવી જ રીતે રાવણને
‘પ્રચંડકાય વિકરાલ પ્રકૃતિ,’ જટાયુને ‘વનસ્પતિનો અંતરાત્મા,’
અને મારીચને મનોહર રવરૂપ ધરી ળગારી માયા તરીકે જાળખાવી
કર્તાએ પોતે તે તે પાત્રોમાં કષ્ટ ભાવના ભૂત યાવ છે તે દર્શાવ્યું
છે. આમાંનાં કેટલાંક વિધાનો કેટલાકને બહુ પ્રતીતિજનક કદાચ ન
પણ લાગે, છતાં રામાયણનાં સમયળ જીવંત પ્રશાન્ત જળમાં
ફળકી મારી તેમાંથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે હાથ લાગ્યું તે રત્ન
લઈ સપાટી પર આવનાર મરજીવાનો ધર્મ રા. ત્રિવેદીએ સફળતા-
પૂર્વક બજાવ્યો છે એમાં શક નથી. અને એ રીતે જોતાં પશ્ચિમમાં
બાઈબલના શાસ્ત્રાર્થ અને રહસ્યસ્ફોટન (‘ઇન્ટરપ્રિટશન’) પર
સ્વતંત્ર રીતે રવીન્ડનબોર્ગ અને ટોલસ્ટોય જેવા અનેક વિચારકો
પુસ્તકો લખે છે, તે જ પ્રકારે રામાયણની રહસ્યોપલબ્ધિ અર્થે
રસદષ્ટિપૂર્વક કરાયેલો આ પ્રયાસ જરૂર આવકારલાયક છે એમાં
પણ શંકા નથી. વળી રામાયણના કર્તાનું દર્શન આમ સુસંકલિત

રીતે ઉપસાવવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરવામાં રા. ત્રિવેદીએ શ્રુતિ-
સ્મૃતિઓ માંહેનાં રસ્તે જનારને ય યોગ્યાંચ ધરંધરવિરોધી
લાગતાં હોય એવાં વાક્યોમાંથી એકવાક્યતા ઉપગવી કાઢવાની
માયાકૃત કરનાર પંડિતોની મનોદશા નથી સેવી એ સતોપની વાત
છે. એટલે રામના દરેક પગલાનો જ્યાંય કરવો જ લોષએ કે
રામાયણમાં વર્ણવાયેલી સંસ્કૃતિ સર્વોચ્ચ જ હતી એવું જણાવ-
વાની કૃતલાક ધર્માભિમાની શાસ્ત્રીઓ કે પંડિતોના જેવી દૂઝદિધી
તેઓ વેગળા રહ્યા છે. એક જ નમૂનો લોષએ : શમ્બુકના વધ
વિષે રા. ત્રિવેદી લખે છે : “રામરાજ્યમાં સીતા અને શમ્બુક,
ઉમય, પ્રભાપ્રિય ન થયાં. સ્ત્રી અને શૂદ્રના સામાજિક પ્રત્યેક
નિરાકરણ અયોધ્યાની જનતાએ, એકના નિર્વાસનથી અને અન્યના
સંહારથી ક્યું” । ન્યાયની ભાવનાના ઉદય અર્થે માનવહૃદયમાં
પરિવર્તનની રાહ જોવાતી હતી.” એકંદરે જેતાં ‘વા. આ’ના
કર્તા પુણ્ય એક નાના શા-ચંદ્રીનું અમૃત જોખસે ઝીલનાર માનવી
શા-આર્ષદ્રષ્ટા છે-એ રીતે કે આપણા ભવભૂતિકથ્યા ‘શબ્દબ્રહ્મવિદ્
પરિણામપ્રદ’ આદિકવિની વાણીમાંથી ઊઠતી મંગલ સુરાવટ પારખી
તેનું રહસ્ય લોષ શકવાની યોડીધણી આપંદદિ નહિ તો સ્પષ્ટ
દષ્ટિ તેમને વરી છે. દવિવર ટાંગોરનાં પ્રાચીન સાહિત્યનાં
તત્વાન્વેષી રસદર્શનમાં રામાયણનું જે મૌલિક રહસ્યદર્શન કરાવ-
વામાં આવ્યું છે તેની જેડે દરીદ્રાધમાં ઉતરવાની હિમત કરવાનો
રા. ત્રિવેદીનો પ્રયાસ જરૂર અધિકારી છે. લેખક હવે પછી કવિકુલ-
ગુરુના ‘રઘુવંશ’ તેમ જ ‘મેઘદૂત’નું રહસ્યદોહન આવી જ રસદાષ્ટ-
પૂર્વક કરવાના છે એમ જાણ્યું છે.

એક ખીજે અગત્યને મુદ્દો નોંધવાનો પ્રાપ્ત થાય છે, તે એ
કે પ્રથમ દર્શને આ પુસ્તક “વાલ્મીકિનો જય” નામના એક
મૂળ જંગાળી અને પછીથી મરાઠી તેમ જ ગુજરાતી ભાષામાં
અનુવાદિત પુસ્તકનું સ્મરણ કરાવે છે. આજથી આશરે અધી
સદી ઉપર પ્રકૃત દરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ લખેલું એ પુસ્તક જંગાળીમાં

ખૂબ પ્રશંસા પામ્યું છે અને કેટલાકે તેને ગદ્યકાવ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું છે. પણ એ તેમજ પ્રસ્તુત પુસ્તક વાંચનારને સ્પષ્ટ સમજાય એવી વાત છે કે માત્ર પુસ્તકના નામના અર્થસામ્ય સિવાય બને પુસ્તકો તેમાંની પ્રતિપાદ્ય બાવના અને તેના પ્રતિપાદનની બાબતમાં એકમેકથી ભિન્ન છે, 'જય' વધુપડતું, અથવા કહો કે આખું જ, કલ્પનાપ્રધાન છે, જ્યારે 'આર્ષદર્શન'માં રામોયણની વિમંતોને ચીવટથી વળગી રહી તેને આધારે તેમાંથી વાલ્મીકિની આર્ષ પ્રતિભાનાં દર્શન કરાવવાનો હેતુ પ્રધાનપણે પ્રવર્તે છે. 'જય'માં વાલ્મીકિ કરતાં વિશ્વામિત્ર જ જાણે નાયક હોય તેમ તેની હકીકત ઘણાંબધાં પાનાં રોકે છે, અને વાલ્મીકિ, તેમને જે રીતે ચિતરવામાં આવ્યા છે એ જોતાં રામન ઝેડિયેટરની ધાતકી પ્રયા બધે કરાવવા દેહતું બલિદાન આપનાર પેલા ખ્રિસ્તી સાધુ જેવા કે પશુહત્યા બધે કરાવવા કસાઈ આગળ પોતાની ગરદન ઝુકાવતા પં. રામચંદ્ર શર્મા જેવા લાગે છે. 'જય'ના લેખક વધુપડતા માર્દવવાળા લેખક છે, પણ 'આર્ષદર્શન'કાર સમાન કલાકાર અને ક્યારેક ક્યારેક કવિતાની સીમમાં જઈ પહોંચતા સાહિત્યકાર છે. છતાં આ બે કૃતિઓ વચ્ચે સામ્ય તદ્દન નથી એમ તો નહિ કહેવાય. 'આર્ષદર્શન'માં દશ પાનાં રોકતું પ્રકરણ 'બલ્લ અને ક્ષત્ર' એ 'જય'માં વિશ્વામિત્રની સમગ્ર હકીકત પર જે વધુપડતો ભાર મુકાયો છે તેની પ્રેરણાને આભારી હોય એમ માનવાનું મન યાય છે. વળી 'જય'માં કૌંચવધ પછી વાલ્મીકિનો શોક સ્તોકત્વને પામ્યો ત્યાર બાદ તરત જ પાસેના જલપ્રવાહની મધ્યમાંથી એક દેવી નીકળી આવી તેને પોતાનું દર્શન ને વીણા આપી જાય છે એ પ્રસંગને, 'આર્ષદર્શન'માંના હિમાલય પરના સરોવરની સપાટી પરથી એક હંસચાંદિની દેવી વાલ્મીકિને દર્શન દે છે એ પ્રસંગ જોડે, કહો ન કહો, કંઈક સામ્ય તો હજારી રીતે દેખાય છે—જો કે જગાણી પુસ્તકમાં એ દેવી સરસ્વતી દેવી છે અને ગુજરાતી પુસ્તકમાં એને સૌંદર્યદેવી

તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે એટલે ફેર છે ખરો. ૨૧. ત્રિવેદી 'વાલ્મીકિનો જય'થી અપરિચિત તો નહિ હોય એટલું અનુમાન બધાવવા માટે તો ચાટલી બિના બસ છે. બાકી તો, ઉપર જોયું તેમ બંને પુસ્તકો એકબીજાથી બિન્ન છે, ખાસ કરીને તેમાંની જાણવાના સંબંધમાં. બંગાલી પુસ્તકમાં માત્ર એક જ ભાવના, અસમાનતાના ભેદો ટાળી તેને સ્થાને વિશ્વમધુત્વની પ્રેમળ ઉદાર ભાવના સ્થાપવાનો એક માત્ર આદર્શ સમગ્ર પુસ્તકમાં કેન્દ્રવર્તી તરીકે રહે છે, અને તેને ચોખ્ખી રીતે ઉપસાવવા માટે વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્રની સ્પર્ધાનો ઉપયોગ થયો છે તથા વાલ્મીકિના સત્યાગ્રહની કથા કલ્પનાથી ઉપજાવી શકવામાં આવી છે. ગુજરાતી પુસ્તકમાં તો રામાયણનું રહસ્યદર્શન કરવાનો, તેના કર્તાના વિરાટ માનસ પર દોઢ બે હજાર વરસથી પડેલી ગજો ઉકેલવાનો શુભનિઃ પ્રામાણિક પ્રયાસ મૂર્ત થયો છે; અને પક્ષપાતી કરવાના બધે પણ કહી નાખવાનું મન છે કે 'જય'ની એક જ લક્ષ્યવર્તી ભાવના અને તેનાં પ્રતિપાદન કરતાં 'આર્ષદર્શન'નો ભાવનાપ્રદર્શ તેમ જ રબૂઆત બેરાક વધુ ચડિયાતાં છે.

હવે એક જ વસ્તુ જોઈ જવાની રહે છે અને તે પ્રસ્તુત પુસ્તકની શૈલી. શૈલીની જાગૃતમાં આગળ અવલોકી ગયા તે બંને પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તક ખાસ જુદું પડે છે. વિષયને અનુરૂપ ગૌરવ-વર્તી શિષ્ટ પ્રસાદ્યશુદ્ધ ભાષાશૈલી આ પુસ્તકની એક નોંધવા જેવી વિશિષ્ટતા ગણાય. શબ્દ રચનારે ગૂંજતા વાક્યવિન્યાસ, તથા લલિતકોમલ ભાષામાં મદાયેલા અનેક ફકરા શૈલીઉપાસક વાચકોને રીઝવે તેવા એક બે નહિ પણ મોટી સંખ્યામાં અત્ર દાનર છે. કેટલેક સ્થળે કર્તાની કલ્પના પ્રજ્વલિત થઈ સમુચિત ભાષાના સ્વાંગમાં તેમના ગદ્યને કવિતાકલ્પ કરી મૂકે છે. ઉદાહરણ ભેગે 'નવમ્હિનું નિર્માણ' એ આખું પ્રકરણ તેમજ પૃષ્ઠ ૧૧૯-૨૦ પરની મુંદર કંઠિકામાં ભેખકનું ગદ્ય કવિતાની બુદ્ધિને સ્પર્શ કરે છે. અને આ સાથે વાક્યના શબ્દેશબ્દમાંથી ઝરતું શબ્દસંગીત,

તેનો લય, આરોહ, અવરોહ આદિ સામગ્રીને લીધે કર્ણપ્રિય બની રહે છે, અને અર્થધનતા તેમ જ માધુર્યનો મનોહર સુયોગ સાધે છે.

પણ આ બધું છતાં આ શૈલી સામે થોડી ફરિયાદ કરવાની તો રહે છે. એકંદરે જોતાં સમગ્ર પુસ્તકની ભાષાશૈલી જે છાપ મન પર પાડે છે તે, ધરણ્યાંગાંઠાંના ઠોકરાથી શણગારાયેલી, વધુપડતા મેદને લીધે હળુહળુ છતાં ધરણીને બાથે કંપાવતી ચાલતી, ગયા જેમાનાની સ્ત્રીના દર્શનથી પડતી છાપ જોડે એને સરખાવાય એમ લાગે છે. આના કારણ તરીકે ભાષાની સંસ્કૃતમયતાને આગળ કરવી જોઈએ. બોટાદકર જેટલા અને તેટલા સંસ્કૃત શબ્દો કવિતામાં વાપરવાના મોહમાં લપસી પડ્યા હતા તેમ અત્ર સંસ્કૃતપ્રાસુર્યનો, મનઃસુખરામને સંભારી આપે તેવો કદાચ કાષ્ટને લાગે તેટલો, અતિયોગ અએસો માલુમ પડે છે. “દેદીપ્તમાન બ્યોમપટમાં વિરાજતા આકાશના જ્યોતિર્ગણો પહાડ પરનાં પ્રચંડ વૃક્ષોને ખીંચતાસંપન્ન અનુભવવૃદ્ધ જરકો જાણી કુતૂહલથી એકાદશે જોઈ રહ્યા હતાઃ” સામાન્ય વાચકો આવાં વાક્યથી બચી ઉડે તો નવાઈ નહિ, આ સાથે શબ્દાનુપ્રાસ અને શબ્દરણ્યકારનો કર્તાનો શોખ અછતો નથી રહેતો. હમૈશું જ ટાંક્યું તે વાક્ય, તેમ જ “શ્રુતકાલની ઘોર ગંભીર ગદ્યન શુદ્ધામાંથી” કે “સુધાસ્યન્દિ સોમસમાન સૌમ્યસુન્દર” જેવાં અનેક વાક્યાંગો (‘ફ્રેઝીઝ’) આ તરફ સ્પષ્ટ રીતે આંગળી ચીંધે છે. દરકોષ ઝીણનગ્દો અખ્યાસી આ પરથી એ અનુમાન તો એકદમ જાંધી લેશે કે લેખકનું લક્ષ્ય ગોતીગોતીને શબ્દો ચૂંટી, નાદ્યુજન ઉપજાવી, શૈલીની-ઝમક વધારવા પ્રત્યે ખાસ રહ્યું છે. આને અંગે એક વધુ દોષ—મૂળે દોષ નહિ પણ અતિયોગને લીધે દોષ-શબ્દાળતાનો (‘વર્બોસિટી’), કવિ ન્હાનાલાલની તેમ જ લલિતજીની કેટલીક કૃતિઓમાં ધણી-વાર દેખાય છે તેવો, અહિં આવી ગયો છે. સામાન્ય વાચકને અર્થઘટણ કરવા અગાઉ કર્તાની ભાષાની ચોક્કા વટાવવી પડે અને તેમ કરવામાં પોતાની અધઝાઝેરી શક્તિ ખરચવી પડે એવી પરિસ્થિતિ આથી હતી ચાય છે. આમાં

ઝાઝો દોષ ક્તિના નથી, સંસ્કૃત સાહિત્યના તેમના ઘટ પરિચય તથા અભ્યાસને લીધે તેમની પાસે દોઢરાદમ્બર સંસ્કૃત શબ્દભંડોળ આપમેળે તેમના લખાણમાં આવી જતો હશે એમ લાગે છે. આવી સંસ્કૃતમય શૈલી હવે તો પ્રલાપીત ('એનેકોનિઝમ') જેવી યજ્ઞગ્રાહ છે. જંગાળી ભાષા તત્સમ શબ્દો વાપરવામાં પહેલે નંબરે આવતી તે એટલે સુધી કે આપણું રાષ્ટ્રગીત 'વદેમાતરમ' જંગાળીમાં છે એમ, કહેવાય એટલું જ, જાણી તો એ ભારોભાર સંસ્કૃત જ છે. કવિવર ટાગોરે પણ 'ચિત્રાંગદા' જેવી પોતાની રાસઆત્મી કૃતિઓમાં આવી શૈલી વાપરેલી, પરંતુ હવે તો તેમણે તેમ જ અન્ય જંગાળી. લેખકોએ લોકભાષાને આદર આપવા માંડ્યો છે. આપણે ત્યાં પણ ગાંધીયુગ ખેડા પછી, પોતાનો સમસ્ત શબ્દભંડોળ દાખવી દેવાનું પ્રદર્શનિયું માનસ અદસ્યપ્રાય થઈ, સરળ સગળ અને મિતેભાષી શૈલી સર્વશ્વી-કાયે યજ્ઞ-યતો જાય છે. આથી રા. ત્રિવેદીની શૈલી પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં દેખાય છે તેવું સ્વરૂપ કાયમ માટે પકડી લે—તેમના 'પ્રવાસનાં સંસ્મરણો'માં પણ આ વલણ હતું—તો પોતાના કાલાલ્લમાં કે સંગીતની ગ્રંથમાં અર્થને દાખી દેતી શબ્દોજ્જ્વલાનું ભયસ્થાન એની સામે ખડું છે એવી લાલજતી દેખાડવા ખાતર જ તેમની ભાષાશૈલીની આટલી લંગાણુથી ચર્ચા કરવી પડી છે.

૫

આ તો માત્ર ત્રણ જ પુસ્તકો. જાણી તો આદિકવિની એ પુનિત ગંગોત્રીમાંથી આવાં અનેક છોટાંમોટાં ગરજ ભારત અને ભારતીય સંસ્કૃતિ છવે છે ત્યાં લગી ફૂટી વણે જ જવાનાં. આપણાં બંને મદ્રાસીઓ તો તેની પ્રસાદી ઝીલનારને, તેમાં ચાંચ બોળનારને જાણે દસીને કહેવાનાં. "ઉપાડોને વાપુ, ઉપાડય એટલું તમારાથી, અમે કાંઈ એમ ખૂટી જવાનાં છીએ?"

અનંતરાય મ. રાવળ

સંગાંજંશાની કથા

સંગાંજંશા આખ્યાન

સંપાદક : મજરાય મુ. દેસાઈ

ગુણ ગુણ ૧૦ કવિપોષે રમેજાં સંગાંજંશા આખ્યાનોનો આ સંક્રંદ છે. આમાંનાં પહેલાં પાંચ કાવ્યો: વાસ, કનકસુન્દર, સુરદાસ, કૃદ અને જાનીનાં કાવ્યોનું સંપાદન પ્રો. દેશાધરે કરેલું છે, અને નાકરનો બન્ને કાવ્યો, તુલસીરામ, રત્નદાસ અને બોજલ નોં કાવ્યોનું પ્રથમ સંપાદન દિ. બ. કેદારલાલ હ. ધ્રુવે કરેલું છે. દશે કાવ્યો, મૂલમાન પ્રાપ્ત એક કરતાં વધુ મળી શકી છે, ત્યાં વધુ પ્રતિષ્ઠા ઉપરથી સંપાદિત કરવામાં આંચાં છે, સુરદાસનું કાવ્ય બિન્ન બિન્ન સમયે વંધરા હંમેશાંવળું થયેલું હોવાથી તથા સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તે ત્રણેય ૩, ૩-૪, ૩ ખ, એમ આપવામાં આવેલાં છે. જ્યેષ્ઠ પાછળથી કવી રીતે હંમેશા થયેલા છે, તે ખ્યાલમાં આવી શકે, બાંધાંશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ થી તેમજ તત્કાલીન લોક જિયંતિ, લોક સ્વભાવે વગેરે જાણવાને માટે આ કાવ્યો નિર્વિવાદ મહત્ત્વનાં છે.

આરણ્યક પર્વની બુમિકામાં મેં મધ્યકાલીન ગુજરાતી બાંધાંની ચાર બુમિકાઓ બતાવી છે. તેમાંની બીજી બુમિકામાં ઉક્ત સંક્રંદનાં વાસ-કનકસુન્દરનાં કાવ્યો લખાયેલાં પ્રાપ્ત થાય છે. વાસનું કાવ્ય ક્યારે રચવામાં આવેલું; તેનો કાવ્યને અન્તે કરો ઉલ્લેખ નથી. તેમ છતાં નાકરના કાવ્યમાં લેવાયેલી સંકીર્ત અન્તે વાસના કાવ્યમાં લેવાયેલી ઉક્ત નરનિરાણી છે-ખાસ કરી પરીક્ષા લેવા આવનાર દેવોમાં બિન્નતા છે; એટલે કે વાસને મહાદેવ જ આખ્યા છે, ત્યારે નાકર વિષ્ણુ આપે છે, તે ઉપરથી બન્નેયે

એક બીજાનાં કાવ્યો જોયાં નથી, તેમ પ્રતીતિ થતી હોવાથી લોકમાં પ્રચલિત એવી જુદી જુદી બે વિભિન્ન વાચકાઓ ઉપરથી ઉભય કવિયે પોતાનાં કાવ્ય સાધ્યાં હોય તેવું સમજાય તે સ્વાભાવિક છે. વાસ્તુ જોનેતર કવિ છે, તે તેના કાવ્યસ્વરૂપ ઉપરથી સમજી શકાય છે—જો કે કાવ્યની નકલ લખનાર લલિયો જૈન મુનિશ્રી માનસિર્હ છે. તેણે સં. ૧૬૪૭ના જ્યેષ્ઠ-શુક્લ અષ્ટમીના દિને આ નકલ ઉતારી છે. કનકસુન્દરે વાસના જ કાવ્યની કેટલીએક કડીયો, ચરણોને આગાદ ઉપાડી લઈ અતિવિસ્તૃત કાવ્ય રચી કાઢ્યું છે. કાવ્યના અન્તે રચનવર્ષ સં ૧૬૬૭નું મળે છે, પણ તેની નકલ ત્રણ વર્ષ પછી સં ૧૬૭૦માં થયેલી છે. ભાષાવિકાસની બીજી ભૂમિકામાં નક્કો થવી જોનેતર સાહિત્યમાં સં. ૧૬૨૫ પછી બંધ થયેલી. તે પછીની પ્રતિઓ પ્ર.યઃ દ્વિતીય ભૂમિકામાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ છતાં કનકસુન્દર વગેરે જૈન મુનિયો પ્રાચીન સરણીએ કાવ્ય લખતા હતા, તે આ ઉપરથી સમજાય છે. મારી પાસે સં. ૧૭૨૪માં નકલ થયેલી સં ૧૬૧૬માં અમદાવાદમાં એક જૈન સાધુએ રચેલી સિંહાસન દ્વાવિંશિકા છે. તે પ્રાયઃ દ્વિતીય ભૂમિકાને સામવી રાખે છે. મૂળની ભાષાને કાયમ રાખવામાં જૈન મુનિઓ—લલિયાઓ વધુ સાવધ રહ્યા છે, એમ કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત જોનારો કલા વિના નહિ રહે. એ રીતે જૂની ભાષાનું સ્વરૂપ સામવી રાખવામાં જોનારું જાણ્યું બેશક સ્વીકારવું જ જોઈએ. એથી જલદૂં નાકરની જાને સગાળપુરીની હાલત જોવા જેવી છે. નાકરનું વિરાટપર્વ દ્વિતીય ભૂમિકાનું સોસાષ્ટીના સંગ્રહ માં છે, આમ છતાં અહીં છપ.યેલ સગાળપુરી (૧) ની ભાષા શુદ્ધ-તૃતીય ભૂમિકાની પ્રાપ્ત થાય છે (જેવી રીતે બાલજીના સમયમાં ભાષા દ્વિતીય ભૂમિકાની હોવા છતાં તેની કાદમ્યરીની પ્રતિ તૃતીય-ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત થતાં દિ. જા. કુવ મહોદયે તેનું સંપ્રાદન તે જ તૃતીય ભૂમિકામાં કર્યું છે) બ્યારે સગાળપુરી.(૨) અર્વાચીન ભાષાની આદ્યભૂમિકામાં પ્રાપ્ત થાય છે. લલિયાની બેદરકારી કે તત્કાલીન

ભાષાનો મોઢ ગમે તે કારણે પ્રાય : જીનેતર લલિયાઓથી આ જૂલ ચમ હોય તેમ લાગે છે.

સરદાસે આ કાવ્ય ક્યારે રચ્યું તેનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. આમ છતાં પણ તેણે પોતાનાં બીજાં કાવ્યો જે જે વર્ષમાં રચ્યાં છે, તે તે કાવ્યના અન્તમાંથી પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી એમ કહી શકાય કે વિક્રમની ૧૭મી સદીની પહેલી પચીસીમાં રચાયું હોય. આમ આ કવિ નાકરનો સમકાલીન હોય તેમ સ્વીકારવામાં આવે નથી. આ ઉપરથી સમગ્રી શકાય તેમ છે કે સરદાસના કાવ્યની ભાષા પણ દ્વિતીય ભૂમિકાની હોવી જોઈએ. અહીં આપવામાં આવેલા ત્રણે વાચનાઓમાંથી એક તે ભૂમિકાની નથી. ૩ અને ૩-બ અર્વાચીન ભાષાની આદ્યભૂમિકામાં છે, જ્યારે ૩-ક શુદ્ધ તૃતીય ભૂમિકામાં છે.

૩-જનીનાં કાવ્યો અર્વાચીન ભાષાની આદ્યભૂમિકામાં છે. ૩-જની ભાષા અત્યુર્ધ્વભૂમિકામાં હોવી જોઈએ, કેમ કે તેણે આ કાવ્ય સં. ૧૬૮૨માં રચ્યું છે. ભાષાભેદ લલિયાઓને આભારી છે. લલિયા-ઓએ આ કાંઈ ફૂડી ભાવનાથી નથી ક્યું, પણ લોકોને જૂનું સ્વરૂપ સમજવામાં અડચણ નડે, તે ટાળવા જ આમ કરવામાં આવ્યું હોય છે.

સમ્પાદકે જે યોગ્ય અને પ્રસ્તાવનામાં યાવજ્જન્ય સાધનદ્વારા સગાળશા આખ્યાન અને સગાળશાની ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં સારો પ્રકાશ નાખવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. આર્થ પતિ-પત્ની-પુત્રનો આદર્શ અર્પવા તરફ દરેકે દરેક કવિનો પ્રમાણિક પ્રયત્ન છે. પુત્રની કુરળાનીના આવા પ્રસંગ માત્ર આર્થભાવનામાં નહીં જ, પરંતુ ખ્રીસ્તી-યદ્દી-મુસ્લિમધર્મોમાં પણ તેવી ભાવના જોવામાં આવે છે. ૫૪ ૫૩-૫૮માં પ્રસ્તાવનામાં લેખકે ઓહોસ્ટામેન્ટ, કુરાન, વગેરેમાંથી અવતરણો આપ્યાં છે. જે ઉપરાંત મહમ્મદ પયગમ્બરના દાદાનો દાખલો, સોરાળ-રસ્તમની રચાયતનું સ્મરન,

આયસેંડની કથામાંના કચુકુલીન અને કોનોલોશની કથાનું સંચયન વગેરે પણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ સગાળશા વિષયક લોકકથાનું ખંડ મૂળ શું છે, તે સંપાદકે બે બોલમાં સુન્દર રીતે જતાંવ્યું છે. આવીજ કથા તામિલ પ્રદેશ-કર્ણાટક મહારાષ્ટ્રમાં પણ પ્રચલિત છે. તામિલ-પેરિયપુરાણમાં ૩૭મી કથા (ગુંઓ પૃ. ૪) પરંજોતિ શિરુતોડુરુની છે. તેની પરીક્ષા શિવજીએ બેરવ રવરેપે લીધેલી. કર્ણાટકમાં ચિરુતોડુર-પત્ની ચંગેલે અને પુત્ર ચિલયા (તામિલમાં તે રથે શિરાલ નામ છે.) મહારાષ્ટ્રીય કથામાં રાગતું નામ ત્રિયાળ, પત્નીનું નામ ચાંગુણ અને પુત્રનું નામ ચિલયા પ્રસિદ્ધ છે, જે ગૂજરાતી કથામાં સંગાળશા, ચડંગાવતી અને ચેલયા, એ ક્રમે પ્રસિદ્ધ છે. તામિલ પ્રદેશ, કર્ણાટક અને મહારાષ્ટ્રની કથામાં પરીક્ષા લેવા આવનાર દેવ મહાદેવ છે, જ્યારે ગૂજરાતી કથામાં મહાદેવ અને વિષ્ણુ એ બેમાંથી એક દેવનો જુદાજુદા કવિઓએ સહાર કર્યો છે. ગૂજરાતી કવિઓએ સગાળને કર્ણનો અપરાધતાર કહ્યો છે. જે કે બધા જ તે વાત આપતા નથી.

જુદાજુદા દેશોમાં રચેલો પણ જુદા જુદા જતાવવામાં આવે છે. કાઠિયાવાડમાં બીલખા પાસે પણ સગાળશાનું ઘર; ખાંડિયો વગેરે જતાવવામાં આવે છે. આ બધૂંય વિષયની ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં ચિત્તને સંશયગ્રસ્ત કરી મૂકે છે.

આવી કથાઓ ઉપરથી સારમાત્ર તો જીવનની આદર્શતા એ છે. તે જ વિષયમાં પ્રાયઃ સર્વ આખ્યાનકારોનું ધ્યેય જણાય છે.

આવી અનેક લોકકથાઓ સારાથે આર્યાવર્તમાં પ્રસિદ્ધ છે. ખંડ જોતાં કથાસરિત્સાગર પણ આવી જ લોકકથાઓનો સંગ્રહ છે, તેનાં ઐતિહાસિક મૂળ જોધવામાં તેવી જ મુશ્કેલી છે. તેમાં પાર જીતરવું એ તો વળી જુદું જ મુશ્કેલીનરેણું છે.

સંપાદકે આપેલી બે બોલમાંની દરેક દરેક હકીકત મહત્વની

છે; તેમાં લોકકથા તરફનો તેમનો આદર પ્રગટ્ય છે. આવી લોકકથાઓમાં દેશનું પવિત્ર માનસ સચવાઈ રહેલું હોય છે, તે કાષ્ટને પણ સ્વીકાર્યા વિના આલે તેમ નથી.

સારી પ્રસ્તાવના લખવા માટે સમ્પાદક ધન્યવાદાઈ છે. સમ્પાદનના અર્જમાં એક વસ્તુ જતાવવા રજા લઈ છું. પહેલાં પાંચ કાળો સમ્પાદકે જ સમ્પાદિત કર્યા છે. મૂળ હાય પ્રતિની જોડણીને અક્ષરેશઃ પાળવામાં આવી છે પરંતુ હાથપ્રતિયોમાં કટલીયે વાર લંહિયાઓને હાથે હસ્ત-દીર્ઘાદિમાં બૂલો હોય છે; જેવી કે, નર જાતિમાં આવતો પંડીઉ, ફરીઉ વગેરેનો ઉકોર સર્વથા હસ્ત છે, તે પ્રતિયોમાં કવંચિત લંહિયાને હાથે દીર્ઘ લખાયો હોય તો કાઢી નાખવો જોઈએ; તેમ જ સાનુનાસિક ઊં સર્વજ્ઞભાષાશાસ્ત્ર તેમજ ઉચ્ચારણુ અને કાવ્યબન્ધને અનુકૂળ થાય તે રીતે દીર્ઘ જ છે, આમ છતાં કવંચિત લંહિયાને હાથે હસ્ત લખાઈ ગયો હોય તો તે દીર્ઘ જ આપવો જોઈએ. તે જ સ્થિતિ ઇના વિષયમાં પણ છે. તેનો વિવેક સમ્પાદનમાં વિદ્વાન સમ્પાદકે અવશ્ય આપવો જોઈએ. લંહિયાને ન્યાય આપવો તે પણ ફરજ છે અને તેની નોંધ પાઠટીપમાં આપી દેવી, તેજ યોગ્ય માર્ગ છે. આવા કેળોના સમ્પાદનના તત્કાલીન આપાસ્વર્યપૂર્વક જ્ઞાન અનિવાર્ય છે.

૭ : ૬ : ૩૫

કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રી

શિષ્યરંજક અને સભારંજક

કેટલાંક વિવેચનો ... આપણાં આક્ષરત્વનો ભા. ૧, ૨^૧

કર્તાઓ (અનુક્રમે): ન. જ. ત્રિવેદી ... ન્હા. દ. કવિ

૧

વિવેચનની શૈલીઓ કેટલી હોઈ શકે? આ પ્રશ્નનો એક ઉત્તર એવો અપાય કે જુઓ સેન્ટસ્પરીનો ત્રણમી 'હિસ્ટરી ઓફ ક્રિટિસિઝમ' અને દોઢી લ્યો તેનું સારસત્ત્વ; ખીજો ઉત્તર એવો, કે જેટલા વિવેચકો તેટલી વિવેચનશૈલીઓ. આપણો આ ખીજો ઉત્તર જ ધણું કરીને સેન્ટસ્પરીનો પણ નીવડે; કેમ કે, ઇતિહાસકાળમાં જે પ્રત્યેક ગણનાપાત્ર વિવેચકે વિશિષ્ટ અગિવાળી પોતાની વિવેચનશૈલી ધડી ખીસવી અને સ્થાપી હોય છે. એ રીતે આજ સુધીમાં ઘણાં વિવેચનના શૈલીપ્રકારોમાં પ્રસ્તુત કર્તાઓ પોતપોતાનો એક પ્રકાર ધડીને ઉમેરે છે: રા. નવલરામને ગુજરાતપૂરતા તો આપણે શિષ્યરંજક વિવેચનરીતિના આદ્યદ્રષ્ટા ઠહીયું અને રા. ન્હાનાલાલને સભારંજક રીતિના, સાહિત્યના વિવેચનનો આ દરેક પ્રકાર આપણે ત્યાં ચાલુ ચલાવી ખીસે છે કેવો અને સ્થપાઈને રિયર થાય છે કે કેમ, એ ઠરાવવાનું રહ્યું ભવિષ્યને જોળે. આપણે અહીં તો એ દરેકનાં ગુણલક્ષણો જ ટૂંકમાં સમજી લઈએ તો પણ બસ થશે.

શિષ્યરંજક વિવેચન એટલે વર્ગપ્રવચન. વર્ગમાં શિષ્ય કે શિષ્યાઓને અમુક ગુજરાતી ગ્રંથ કે ગ્રંથકાર બણાવતાં, અધ્યાપકે એ વિશે જેટલું કહેવું જોઈએ તેટલું અને તેવું જ જેમાં કહેવાયું હોય તે શિષ્યરંજક વિવેચન કહેવાય છે. તેમાં વિવચનો આરંભ

૧. પ્રકારકો : (૧) કર્તા, અમદાવાદ (૩. ૧૧); (૨) કર્તા, અમદાવાદ (૩. ૧૧ ને ૩. ૧૧૧)

ગમે ત્યાંથી થઈ શકે, વિષયને રીતસર જમાવવાની ક્ષમી જરૂર નહિ અને એનો અંત ગમે ત્યાં લાવી શકાય. આ પ્રવચન થતું હોય ગોવર્ધનરામ કે મણિલાલ જેવા સમર્થ વાક્ત્રયનિર્માતા પર, તો પણ તેમાં ખાતરને-શિષ્યગણને—હમેશા જ લક્ષમાં રાખવાનું હોય છે: પરિણામે, વિવેચકની બુદ્ધિશક્તિમાં ઉડાણ હોય છે ત્યારે પણ એને લખાણમાં ઉતારવાનું હોતું નથી; ઉલટું ઘણી વાર છેક પ્રાથમિક માહિતી પણ રજૂ કરવી પડે અને દેખીતા સત્યને અણુદેખીતાની જેમ પણ મૂકવાનું હોય. પચાવેલું કે અણુપચાવેલું, પણ નિશાળ કહેવા જેવું વાચન અને એને જરૂર પડતાં યાદ કરી શકનારી સારી રમણશક્તિ, એ આ વિવેચકનાં બીજાં આવશ્યક લક્ષણો છે. કુદરત જેને કુશાગ્રતા અને રચનાકૌશલ ઓછાં આપે તેને તે વાચકસમુદાય મોટો આપે છે. જગતના વાચકોમાંના સારા જેવા જગ્યાને બાલમાનસની બક્ષીસ આજીવન બોગવવા માટે ચએલી હોઈ, તેઓ હમેશાં શીખનારા કે શિષ્યો જ રહે છે. આ કારણે શિષ્યરંજક વિવેચકનો જીવનસંદેશ તેના શાળા બહારના શિષ્યોમાં પણ સારા પ્રમાણમાં ફેલાય છે.

વંચાવાની આવી સુકરતા એ, પ્રજા હાલની જેમ ધડતર-દશામાં હોય ત્યારે વિવેચકમાં એક મોટો અને આવશ્યક સંદેશ હોવો જોઈએ. રા. નવલરામમાં એ છે તેને માટે આપણે આનંદ પામી તેમને અભિનંદન જ આપવાનાં હોય. તેઓ એકસરખી (જે કે, એકધારી પણ) જ સરળતાથી ગોવર્ધનરામ જેવા જગતસાક્ષર વિશે, રમણલાલ દેસાઈ જેવા આ ધડીના બૃહત્વિક્ષી નવલકાર વિશે, ન્હાનાલાલ જેવા રંગભાવી કે લલિતખોટાદ્ધર જેવા ગૃહભાવી કવિઓ વિશે લખી શકે છે. આ સરળતા સારા સાહિત્યનો

૧. 'બિરહ-સેવર' માટે આ ચાલે ? મને લાગે છે, હા; કેમ કે અંગ્રેજી શબ્દનો અર્થ એમાં ઝીલાતો હોય તો પણ એના પર્યાય તરીકે પ્રચલિત યાચ-ચાલે, ચાલવા માટે, ચાલીને ચલણી થાય, તેવા શબ્દો તેમાં નથી.

પરિચય કરાવનાર તરીકે તેમની પાસે-સાક્ષરી વિવેચકો ન કરી શકે તેવું-કાર્ય કરાવે છે, એ ક્યાંતો યશ પણ તેમને યોગ્ય હકકારીથી અપાવે છે. પણ શૈલીનું તેવું જ દષ્ટિનું અને વિચાર-સરણીનું સાગ્રહ્ય તો તેમનામાં નહિ હોય ને? અશ્વરૂપે વાતને મૂકું છું કેમ કે બીજી રીતે મૂકતાં કદાચ અનિચ્છાએ અંગતભાવી યશ જાહેર એમ પણ લાગે છે કે વર્ગના સ્વાભાવિકપણે જ પરિમિત જ્ઞાનની સપાટીએ ઉતરીને તેમને બોલવાનું ચતું હશે તેથી સતોષજનક કહેવાય તેવી કશી તલસ્પર્શિતા તેઓ આ અઘારમાંના એક પણ વિવેચનમાં લાવી શક્યા નથી. ઉપર કહ્યા તે તથા રા. ખગરદાર જેવા સાહિત્યકારો તેમના વિચારવિષય હોવા છતાં, તેમાંના એકને પણ વિશે સામાન્યતા તેમણે નવું કશું કહ્યું નથી. તેમ, જૂનાને નવી રીતે કહ્યું નથી. આ કથનના ગોણુ અપવાદ હોય તો ખેત્રણુ : 'શુભાખસિંહ'ની તેના મૂળ સાથે સરખામણી; કેટલાંક કલાપીકાવ્યોનાં એમણે પહેલી વાર શોધેલાં મૂળ; સ્ટર્ન, મેક્લિવ જેવાની શિષ્ટમાન્ય નરલો પણ ગૂંથણીના શૈથિલ્યવાળી છે, માટે ગોવર્ધનરામની નવલ તેવી હોય તેમાં આપણે શરમાવાપણું નથી, એ વિદ્વાન. બીજા યોગ શુણુકણુ આ વિવેચનોના વીણુવા હોય તો એમ કહી શકાય કે રવ. બોટાદકરનાં ચોડાં પણ કીમતી સરંમરણો; કેટલાંક ચિંત્ય બિંદુઓવાળો 'સરસ્વતીચંદ્ર' પરતો નિવેદનપત્ર ('પેપર') : અને બે ત્રણ સ્થળે (પૃ. ૩૧, ૧૩૭, ૧૮૮, ૨૪૬ વગેરે) જેવામાં આવતી હળવી પણ સારી વક્રોક્તિ કે ટકોર : આવા દાખલા સંગ્રહને માત્ર શાળાપયોગી ઠરતો થોડે અંશે બચાવી લે છે. કર્તાની આ કેંક ઉચ્ચ શક્તિઓ તેમણે પ્રસ્તાવનામાં સૂચવેલા બીજા સંગ્રહમાં ખીલશે અને એને શિષ્ટોપયોગી બનાવશે એવી આશા અંતમાં અસ્થાને નહિ ગણાય.

૨

સમારંજની કાવ્યશૈલીના અગ્રસ્ત્ય જેમ દલપતરામ ગદ્યાભાષક કવિ, તેમ સમારંજની વિવેચનશૈલીના અગ્રસ્ત્ય ન્હાનાલાલ

દલપતરામ ગુલાલાધ કવિ. પિતાનો વારસો પુત્રમાં આમ સુવિકાર પામીને ઉતર્યો છે તેમ કૃત્તીકાલીને પણ ઉતર્યો છે. દલપતરામની સભારંજનપ્રિયતાએ પદ્યનું રૂપ ધરેલું તેને જદ્વે ન્હાનાલાલની સભારંજનપ્રિયતાએ વ્યાખ્યાનનું રૂપ ધર્યું એ ફેરફારને સુવિકાર કહીશું. પણ એકના મિત્રાક્ષર ખીમને મળ્યા નહિ, અને મળ્યા તો અમિત્રાક્ષર કે ફેલેલા અક્ષર કે શબ્દબાહુલ્ય બનીને, એને તો સુવિકાર જ કહેવો પડશે. પ્રારંભનાં યોગ વ્યાખ્યાન અને પ્રવેશકો બાદ કરીએ તો બાકીનાં ઘણાંખરાં વાંચતાં આપણને એમ જ લાગે છે કે, માનવીએ વાણીની શોધ બોલવા નહિ પણ ગાળવા માટે જ કરી હોવાનું આપણા વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા માનતા લાગે છે. અને ગર્જન બેશક વ્યાખ્યાનમાં શોભે છે, અમુક અંશે આવશ્યક પણ છે. પણ પ્રકૃતિએ ચારે માસ એકસરખું ને એકસરી ગાળતી નથી તેમ વ્યાખ્યાનકારે પણ વિવેક વાપરવો ઘટે છે, જ્યાં જ્યારે મોટા સમાસ કે મોં ભરતા શબ્દો ઉચિત હોય ત્યાં અને ત્યારે જ એ વપરાય તો આ અંધમાં ઘણી વાર થયું છે તેમ શબ્દ આપણે સ્વામી યદ્ય ન બેસે, આપણે શબ્દના સ્વામી યદ્યએ તેમ જ રહીએ. આ ટીકા કરવી ન પડત, જે મીરાં વિશેના વ્યાખ્યાનમાં છે તેવું સુરસિક સુરેખ સમપ્રમાણુ ગદ્ય બધાં વ્યાખ્યાનોનું હોત તો. પણ મીરાં પરતું ૧૯૦૩માં લખાયા પછી કવિશ્રી અપવાગદની લેતે પહેલાં કરતાં પણ વધુ ને વધુ ચઢતા ગયા અને એ લખાણુ-પ્રકાર અજમાવતાં એમને વાગ્ડંબરની જે ટેવ પડી તેણે તેમના ગદ્યને (અહીં ક્ષણવાર હું પણ ન્હાનાલાલ બની લઉં છું) કૃત્રિમતાના પરમ કોયળા સમોવક વાવા સ્ખલ્યા, એ સમવટ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ એમને વહાલી લાગતી ગઈ. પરિણામે, રીતસરનું ભાવમય ગદ્ય (‘મીરાં’માં જેના અંકુર જ નહિ, શેષાં મુહાય છે તે ગદ્ય) એમને દહાડે દહાડે અસાધ્ય બનતું ગયું અને જે સાધ્ય રહ્યું (તે એમના ખીમ કેટલાક સંગ્રહોમાં તેમ અહીં આપણે વાંચતું પડે છે તે) એવું કુરેખ કાચું ટાંચણિયું ગદ્ય, જેને ‘આ

તો છે અગદ-અગદ” એમ હચ્ચારીને આપણે નિરુપાયે અગદા-ગદનું અણગમતું પણ સાચું નામ જ આપવું રહ્યું.

હમણાં એક સંબંધી મળવા આવ્યા હતા. પહેલી જ વાર આ ઘરમાં આવેલ એટલે પેસતાં જ થએલો એ અતુભવ ઉપર આવ્યા પછીના અનુભવની જોડે વિરોધાવાને ^૧ કહે “નીચે દાદરે તો બહુ સાંકડું ને અંધારું છે, પણ આ તમે એસો છો એ હાલ તો ફાંકડો છે-કેટલો હવાઉત્તસ; કેવો સરસ પવન, ગરમીનો વખત છતાં; આનંદ પડે તેવું છે.”

“આપણાં સાક્ષરરત્નો”માં (ભા. ૧, ૨) પ્રવેશવાતું ગદ્યદ્વાર પણ મૂંઝવે કે કંટાળો આપે તેવું હોવા છતાં, એની ચાતના સહી લીધા પછી, એને વટાવીને તમે આગળ વધી શકો તો, તમારો શ્રમ સાર્યક થાય છે. વારેવારે અકારણ આવતા ‘ભાખવું’ ને ‘પેખવું’ જેવા શબ્દપ્રયોગોથી (કેમ જાણે, ભાષામાંથી ‘કહેવું’ ને ‘જોવું’ મરી ગયા હોય; કેમ જાણે, કાવ્યમાં સમુચિત પ્રયોગોનો ગદ્યમાં અવિવેક કરેલો અતિ ઉપયોગ જ લખાણને કાવ્યમય બનાવી શકતો હોય !) એક વાર તમે સુખે દુઃખે દેવાઈ જાઓ એટલે તો પછી જુદો જ અનુભવ થાય છે-પછી, આ પૃથોમાં તમે કે’ ને કે’ અવનવું કે વિચારણીય કે પ્રોત્સાહક મીરાં પ્રેમાનંદ ને દયારામ જેવાં આપણાં અમૂલ્ય કવિજનો વિશે અથવા તો નર્મદ ગોવર્ધનરામ કાન્ત અને કેરાવલાલ ધ્રુવ જેવા અર્વાચીન મુખ્ય સાહિત્યકારો વિશે વાંચવા પામે છો. એ સાત અને ખીલ આઠ (પદિયાર, મસ્ત કવિ, કવિ બુદ્ધાખી અને લલિતજી; નવલરામ, પૃથુશુક્લ, વિભાકર, દલપતરામ) એમ પંદર સાહિત્યસેવીઓનાં ‘આતમજળાની શુભાવિશેષતા’ ને વેધક દાદિવી, ને વાર્ત્તિનવી,

૧. ‘કુ કોન્ટ્રાર્ટ’નો આ શબ્દાત્મક અવતાર; ધ્વનિમાં બહુ સારો-નથી પણ સહેલો છે, સગવડ સાચવે છે, એટલે આરાપૂર્વક વહેતો તો મૂક્યો છે.

જે અપરતંત્રતા અને સ્વકીય લાક્ષણિક દૃષ્ટિથી^૧ કર્તા આપણને ઝાળખાવે અને પરખાવે છે, તે 'માનાહ' છે. પ્રત્યેક લખાણ તેતે અંધકારની કૃતિઓ કરતાં તેના વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ કે માધુર્ય માનાઈ વધુ અંશે છે, તો પણ 'મસ્તકવિ' જેવા નમૂનામાં કૃતિ-વિવેચને સાફ છે; અને વ્યક્તિની ગુણપરીક્ષા કરતાં ઠેરઠેર કાષ્ઠ વાર તેના મુગનું જે દર્શન કરાવ્યું છે ('નર્મદ'માં, 'કાન્ત'માં) અથવા તો જે કેટલાંક મીઠાં મનોહર સંસ્મરણો આપ્યાં છે ('કાન્ત'માં, 'કે. હ. દ્રુવ'માં) તેની મૂલ્યવત્તા પણ અસાધારણ છે. આ છેલ્લાં બે અને મીરાં તથા પદ્યાર વિશેનું, એ ચાર વ્યાખ્યાન આપણા આ પ્રકરના વાક્યમયમાં અગ્ર પદે શોભે તેવાં નિઃશંક છે. ઉપરાંત, પંજરમાંનાં ઘણાંખરાં લખાણોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો કર્તાનો જે પ્રેમ મહેકે છે અને એ છરવ્યાનાં જે પ્રમાણ સ્થળે સ્થળે મળે છે, તે, જેને ખરા અર્થમાં 'રાષ્ટ્રીય' કહેવાય તેવા આપણા મધ્યોમાં 'આપણાં સાક્ષર રત્નો'ને માનવંત, સ્થાયી પદ કમાવી આપે છે.

ખેમાંથી એકે અંધકર્તાએ વર્ણાનુક્રમણી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. એ આપી હોય છે ત્યારે અંધનો ઉપયોગ અભ્યાસી-ઓ વધારે સહેલાઈથી અને વધારે પ્રમાણમાં કરી શકે છે એ વાત તેમનાથી અગ્નણી તો નહિ જ હોય—કે હશે?

વિજયરાય વૈદ્ય

૧. આમાં કોઈ વાર એમની દુઃસહ અહંતાનો સમાવેશ ખરા (બુદ્ધિ) 'નવલરામ' ને 'પ્ર. શુક્લ' પણ એ સાંભળીસાંભળીને તો હવે આપણે રીઠા થયા એટલે એ હોય હવે પહેલાંની જેમ મહાદોષ નથી લાગતો; ખાસ કરી, બહુમાં બહુ પણ ગુણવંત મળે છે તેથી.

પરિચાયિકા

[આને ગણવો હોય તો તાજાં અથો વિષેના મિતાક્ષર મત-
દર્શનનો વિભાગ ગણી શકાય; પણ, વધારે યોગ્ય તો એ છે કે
એને સદીક કે સાદા પણ અંધપરિચયનો વિભાગ માનવો. નીચે
અથો જે બેત્રણ મથાળા હેડળ (ને, અકારાદિ ક્રમે) ગોઠવાયા
છે, તે ગોઠવણી હાલ તો પ્રાયોગિક છે. અહીં નોંધાતા અથો-
માંથી કેટલાકનાં વિસ્તૃત અવલોકન ભવિષ્યમાં પહેલી તકે
આવશે જ.]

સર્વે શિક્ષિતો માટે

૧. અમી : જ. બ. દૂરકાળ, અમદાવાદ, (૩૧. ૧૧.) પૂર્વે પ્રસિદ્ધ અને
અપ્રસિદ્ધ ૩૪ નિબંધિકાઓનો સંગ્રહ. ખરા અને વિશિષ્ટ અર્થમાં જોને જીવું
સ્વતંત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય કહીએ તેમાં ઘુંટડે-ધુંટડે માંગણું આનંદ સાથે
અમચી જ્ઞાન પણ પાછું દેતી આ અમીકુખીનું સ્થાન અવશ્ય છે. જોમણે
‘પોયણાનું’ સૌંદર્યદર્શન કયું’ હશે તેમને ‘અમી’નો રસાસ્વાદ લેવાની શલામણ
કરી નહિ ધાય, આપમેળે જ યશે. અને જે અદ્યપક્ષાગીઓ બંનેથી હજી
વંચિત હોય તેમણે વિવિધ સુવૃત્તિઓને પોષનાર, વૃત્તિઅનુસાર કોઈ પણ
ક્ષણે જોવો જોઈએ તેવો મધુર જ્ઞાનાનંદ આપતા, બંને સંગ્રહો સ્વર
વસાવી લેવા.

૨. ઇન્ડિયન વીમેન એન્ડ આર્ટ ઇન લાઇફ : ક. હ. વર્કીલ
(તારાપોરવાળા સન્સ, મુંબાઈ; ૩. ૨.) એક મહિલાપરિષદને પ્રસંગે કર્તાએ
ઉપલા વિષય પર આપેલું સાધણ, તેનો ઉપોદ્ધાત, વિષયને સ્ફુટ અને સુગમ
બનાવતાં, ચિત્રશિલ્પ અને નૃત્યની કલાઓ વિરોનાં મધ્યકાલીન અને
અર્વાચીન (મિસર્સ અહિવાસી તથા તલિમનાં) છ ચિત્રો અને ચિત્રોની સમજાવતી
આપતી નોંધ : આટલું આ વિષયની આપણી એકલીએક આ પુસ્તિકામાં
છે. કલાની સમજણ હિન્દી સ્ત્રીઓમાં પહેલેથી જ કેટલા મોટા પ્રમાણમાં હતી
અને છે; કલા રંજસાવી પુરાતત્વરોધકોનાં એકતરફી મંતવ્યોનો અથવા
સાંકડા સંપ્રદાયોનો વિષય બનવો ન જોઈએ એવું સદાચલકાયું વિધાન;
કલાનો આત્મા પારખવો એ જ કલાપ્રેમીનું પહેલું અને છેલ્લું કર્તવ્ય છે

એકું સારપૂર્વકનું પ્રતિપાદન; અને, હિન્દુનું આંતરપ્રાંતીય તેમજ જાતનું આંતરરાષ્ટ્રીય હિત અને એકપ્ર સાધવામાં કલા કેટલી અસાધારણ સાધ કરી શકે તેનું વિશદ નિરૂપણ; આઠલાં મુખ્ય બિંદુઓનું વિવેચન આદી કર્તાની અભ્યાસે કરીને જૈનવર્ણી તેમ કમ્પેક્ષે કરીને અણિયાળી બનેલી સુવાચ્ય શૈલીમાં થયું છે. હરેક ઇંગ્લિશન કલાપ્રેમીએ વાંચવા વિચારવા જેની આ પુસ્તિકા છે.

૩. કુન્દમાલા : સવાનીશંકર વ્યાસ (જિમિ પ્રકાશનમંદિર, કરાચી; ૩. ૦૦૦.) “ભગવતિ ભાગીરથિ । એ મને સુએથી બાળક અવતરશે તો પ્રત્યેક દિવસે સુંદર રીતે ગુણેથી કુન્દમાલાનો ઉપહાર તમને ધરીશ” સીતા-ત્યાગ, સીતાવનવાસ અને સીતારામના પુનર્મિલન વિશેના આ નાટકનું નામ ઉપર ટાકેલી સીતોક્તિ પરથી મડ્યું છે. મૂળ સંસ્કૃત દિગ્નાગકવિનું ને આ તેનું સમગ્ર ગદ્યભાષાંતર. સંસ્કૃત પણ હજી બાર વર્ષ પૂર ન પ્રકાશમાં આવ્યું ને આ ગુજરાતી પહેલાં કમરા: ‘જિમિ’માં આવી મળેલું. એનું મરાઠી પણ (સમપ્રલોક) ગયા મેમાં કોલ્હાપુરથી મેસર્સ રૂપી અને શ્રીખંડેએ રચી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ દિગ્નાગ તે એ નામના બૌદ્ધ નૈયાયિક નહિ હોય ને ભવભૂતિના પુરોગામી હતા, એથી વધુ તુર્તમાં ન કહી શકાય એમ બાષાંતરકર્તાએ આપેલ માહિતી પરથી કહી શકાય. તેમણે એ નાનીશી છ ચંકની કરણપ્રધાન રચનાને સરલ ગુજરાતીમાં ઉતારી છે.

૪. કૃષ્ણપ્રેરિત કાગવાણી : કવિ દુલા ભાયા કાગ, મનહર (૩. ૧૦.) ટેકીલા હિંમતવાન અને સાધુહૃદય ચારણ કવિરાજ દુલા ભગવતના નામથી હવે થોડા જ વાચકો આજ્ઞાત હશે. ‘જૂનમજૂનિ’નાં કલમક્રિતાબ-પૃષ્ઠોમાં રા. મેઘાણી જેવાની સંજ્ઞવની લેખનીએ કરાવેલી પિછાન વડે તેઓ આપણુ સાને સુપરિચિત છે. અને, કર્તાની આ ક્રિતાબ કે ગમે તેવી સમર્થ કલમ પણ કરાવી શકે તેનાથી વધારે પ્રાણવંત—એટલે કે પ્રત્યક્ષ-પરિચયનું સદ્સાગ્ય જેમને અમારી જેમ સાંપડ્યું હશે તેઓ સાક્ષી પૂરશે કે કવિરાજનું વ્યક્તિત્વ અને કંઠ—પોતાનાં કાવ્યો ઘેરા પહોળી સૂરે ગાવાની શક્તિ—જને અસામાન્ય છે. એ શક્તિની જે પિછાન આ સંગ્રહ-માંનાં ‘બાળમહારાજનું હાલરહુ’ ‘રત્નપ્રતાપીની ભૂલ’ ‘સાંભર્યા’ વગેરે સાંભળતાં થએલી તે સહેજે બુલ્લય તેમ નથી. એ ગીતોમાં તેમ અહીં એકત્ર થએલાં ખીન્ન ધ્યુમાં પણ જે પ્રશુભક્તિ અને શુણ્ણશક્તિ કે વીર-

કરણુ રસો લોકજીવનના સાહિત્યને આધારે લેવાયલા વસ્તુમાં દીપે છે તે સમકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં આદરપાત્ર છે. આ ગીતો વાંચવાની અને તેથી ચ વધુ તો એને ગવાતાં સાંભળવાની તક ગુજરાતસભરત વધુ ને વધુ લે એમ ઇચ્છીએ.

૫. કેળાંવાળી અને બીજી વાતો : મરતકશીર, (એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. મુંબાઈ; રૂ. ૧૫) કર્તાએ પોતાના 'બે ભાઈ'માં જે મર્યાદાઓ નિખાલસપણે સ્વીકારી છે તે પછી, અને એમના હારચરસતું 'યથાયોગ્ય નિરૂપણુ કરવા ઉપરાંત એમના 'રૂપરૂ (બોડ) હારચરસ'ને એ.છામાં લેખવનારાઓના પ્રદાર સામે ઉપોદ્ધાતમાં રા. ધનસુખલાલ મહેતાએ જે મનખુદ દાલ વીરતાપૂર્વક ધરી છે ત્યાર પછી, અમારે જે કે 'વાચકોને કહેવાતું' રહે છે તે એટલું જ કે સંપ્રદમાંની રચનાઓને કાલનિર્ગમનના નિર્દોષ વિનોદ સાધન લેખે વાંચાતે અને માણાતે.

૬. છુટકારો : કિસનસિંહચાવડા : (સ્વરિતક અંધમાળા કાર્યાલય, મુંબાઈ; રૂ. ૧૦૦ કે ૧૧.) સરદખાણુ હવે તો આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ પામવાની તૈયારીમાં છે તેવે વખતે તેમની આ બહુન્નવલિકા જેવી, "સાદાધર્મ પશુ સંદર્થ અને ભવ્યતા" પ્રકટ કરે તેવી નાનીમોટી જેટલી વધુ કૃતિઓ આપણને મળે તેટલું વધારે સારું. સંયુક્ત કુટુંબની આંદોલનની વિશેષ એનું વસ્તુ સાદું પણ વિધાન બહુ સુંદર ને ચોખ્ખું છે. અમીરા દરેક સર્જનપ્રિય વાચકને અમારો આગ્રહ છે કે તેમણે પ્રવાહવંત ગુજરાતીમાં આવતરેલી આ કલાકૃતિ વાંચ્યા વિના રહેવું નહિ.

૭. રાજ્યરંગ ભા. ૨ : કવિ નર્મદાશંકર (એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. મુંબાઈ; રૂ. ૧૦૦.) કવિએ સરકારી નર્મગદ્ય મઠિ લખેલા ઇસવી પાંચમા શતક સુધીના કાળ પછીનો અર્વાચીન કાળ પર્યંતનો જગતનો ઇતિહાસ આમાં છે. સર્વદર્શન, સૂદમદર્શન અને ધર્મદર્શન એ નિષ્કોણાણાં છેલાં ૮૦ પાનાં ચિંતકમાત્રે વાચનીય તેમ જ ચિંતનીય છે. ઉત્તરવયના નર્મદનો આ ફૂલેશ અંથ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીને ફોર્મસ સભાએ (જ્યાં તેને એ આપનાર 'ગુજરાતી પ્રેસે') મધ્યયુગના અભ્યાસીઓને ધણી સરળતા કરી આપી છે.

૮. શાવણુ : નાનાભાઈ (શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ, ભાવનગર; સાત આ.) —રામાયણપાત્રમાળાનો આ ('સીતા' પછીનો) બીજો મણકો છે. બંને વચ્ચે સરખામણી કરવી જ હોય તો 'સીતા' જેમ ક્રમાંકમાં તેમ ગુણાંશમાં

પણ પહેલું આવે—જે ક્યનનો કોઈએ એવો અર્થ ન કરેલો કે 'રાવણ' પર અર્થેલાં નાણાં કે કમસમય એવો જરો; કેમ કે, રાવણ ખરાબ હતો પણ 'રાવણ' સાઈ છે.

૯. રૂપસુંદરકથા : ભોળીલાલ જી. સોડેસરા (એન. એમ. ત્રિપાડીની કં. મુંબઈ; રૂ. ૦૧) —વિક્રમી ૧૮મી સદીના આરંભકાળના કવિ માધવ-વિરચિત છંદોબદ્ધ રૂપસુંદરકાવ્ય; ફોર્મસે સમાનું પ્રકાશન. વિસ્તૃત અવલોકન હવે પછી.

૧૦. લગ્ન કે પ્રપંચ ? : નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ, (પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ; રૂ. ૦૧) —ગયા વર્ષેવાળું, 'લગ્નવ્યવસ્થા અને કુટુંબસંસ્થા' બાદ કરીએ, તો એ વિષય પર ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર લખાણ, શાસ્ત્રીય અને જવાબદારીભર્યું કહેવા જેવું, બહુ યોદ્ધું છે. આ કારણે, સ્વાસોશ્વિય ય એમણે પાનાંની આ પુસ્તિકા આવકારપાત્ર છે, અને આ જ કર્તાના ભાવિત્રંચ 'લગ્નપ્રપંચ'ની (પ્રસ્તુત પુસ્તિકા એનો પ્રવેશક છે.) તાલ આપણે શુભાશાસ્ત્રવંક બેઠશું. આજી સોળ નાનાં પ્રકરણમાં તેમણે સ્ત્રી અને સ્ત્રીત્વ, સ્ત્રીજીવન, સ્ત્રીનું કુદરતમાં જાતસમાજમાં ને હિંદી સમાજમાં સ્થાન, સ્ત્રીપુરુષસંબંધ અને લગ્નની નક્કરીસારી ભાવનાઓ વિશે લખ્યું છે. કર્તાની વિચારણા આ વિષયની સનાતની વિચારગદિથી સુક્ષ્મ છે તેમ પરિવર્તની ફેરનોની પણ આ મોટો લાભ વધારે મોટો બન્યો હોત, જો વિષયનુરૂપ ગૌરવ અને સમતોલતા એમની રાહીમાં હોત તો. પરંતુ એમની જે છે તે તટસ્થિતા શીલીને કારણે જ તેઓ વધુ વંચારો. તેમ યાચ એમાં ઝોટું નથી, કેમ કે એમના વિચારો તો વધુ વિચારવા જેવા ને કેટલેક સ્થળે સ્વીકારવા જેવા પણ છે, નિઃસંક.

૧૧. હૃદયઝરણા : રમણલાલ વા. શાહ, અમદાવાદ. (રૂ. ૧) —આ નાના ગ્રંથમાં એંશી વાવમય ગદ્યખરો છે. એ સ્વનાઓ મૂળ અંગ્રેજીમાં પાત્રીરિચોગની અસર હેઠળ, અને ધોમે ધોમે અધ્યાત્મવક્ત્રી બનીને ચલેલી. આમુખમાં પ્રો. ભાગવત કહે છે તેમ, અંતમાં "મથિત આત્માના કાવ્યમય સ્વરૂપવાળા અર્થધન લેખરચો" છે. આ કારણે, 'કર્તાનું' ચિંતન છે તેટલું નિષ્ણાવંત છે, પણ લખાણમાં ; ઉર્મિવત્તા તથા ઉર્મિલતા વધારે છે. વાચકોતરે રા. રમણલાલ ન. વપ્રીલે ક્યું છે. તેઓ મૂળતો વાલ ગૌરવી ગુજરાતીમાં ઉતારી રાક્યા છે એ સંતોષ લેવા જેવું.

વિરોધનો માટે

૧૨. અધુનવર : એ યાદમજોઈ મંત્ર.—આર વધે પર ફોક્સ સભાએ પ્રકાશિત કરેલા રા. માનસંકર પી. મહેતાના ગુજરાતી નિબંધનું આ અંગ્રેજી ભાષાંતર નવસારીના 'ચેરાગ'માં (પ્રો. ડાહરરાય માંકડે કરેલું) છપાયું હતું તે પુસ્તિકા તરીકે હવે પ્રસિદ્ધ થયું છે. પારસી ધર્મતત્ત્વનું વૈદિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરતી આ લઘુ કૃતિમાંનાં અનુમાનોને ખીજ ભારતીય વિદ્વાનોએ સ્વતંત્રપણે પણ પુષ્ટિ આપેલ હોઈ, તેમની વિચારણા અને ચર્ચા માટે એનું અંગ્રેજી થવાની જરૂર હતી. ભાષાંતર મૂળનો અર્થ સચવાય ને સમભય તેવી રીતે ચેકસાઈવી થયું છે.

૧૩. ગીતામંથન : કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા (પ્રરયાન કાર્યાલય, અમદાવાદ; ૩. ૧૧). —“વિચારી પણ સાધારણ ભણેલા વર્ગ” માટે લખાયેલો આ ગ્રંથ અમારે વિરોધનોવાળા વિભાગમાં નહોતો મૂકવો જોઈતો; મૂક્યો, તે જોઈતા માટે કે આજના બધા ગુર્જરવાચનપ્રિય શિક્ષિતો નહિ (કેમ કે તેઓ તે વાર્તાસંધ્યા છે, ધણે ભાગે.) પણ તેમનામાંથી ધર્મપ્રત્યે સાચા વલણવાળા સામાન્ય વાચકો ન વધુ પ્રમાણમાં આ ગ્રંથ વાંચવા વિચારવા ભળી વળશે. કર્તાએ એમાં અઢારે અધ્યાયનો અર્થવિસ્તાર અસામાન્ય વિશદતાથી, અને, સ્વ. મદુલાઈ કંઠાવાળા જેને 'ગાંડગળકાવાળી' કહેતા તેવી રીતીને ભજવેલા આવા વિષય પર જેઓ લખી રહે છે તેમની ઇર્ષ્યાનું પાત્ર થાય તેવી, રાક્ષ તેટલી સરલતમ છતાં ગૌરવી રીતીમાં કર્યો છે. ત્રણ નાના મોટા ઉપોદ્ધાત જેમ ગ્રંથને સમજવામાં તેમ સ્વરિતર વર્ણનક્રમણી એને વાપરવામાં ધની સાહ કરશે. 'અનાસક્તિયોગ' પછીના આ વિષયના સકળ અક્ષરજ્ઞાની જ્ઞાતાને અધ્યાત્મવિચાર કરવામાં ચિત્ત પરોવવા પ્રેરે તેવા આ ગ્રંથનો પ્રચાર અને ઉપયોગ જોઈએ વધુ યશે, તદનુસાર આચરણ થશે, તેટલી ગુજરાતી સંસ્કારિતા વધારે વિશુદ્ધ અને ઉન્નત યશે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

૧૪. જૈન ધર્મપ્રકાશ (સુવર્ણ મહોત્સવ વિરોધાંક) : શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.—સભાનું કનકપર્વ તથા એપ્રિલમાં ઉજવાયું તે નિમિત્તે 'જૈ. ધ. પ્રકાશ' પ્રકટ કરેલા આ ગ્રંથરૂપ વિરોધાંકમાં જૈન ધર્મ ઇતિહાસ અને વાક્યમય વિરો ત્રીશક લખાણ છે. જૈન મુનિઓ અને ખીજ લેખકો ઉપરાંત રા. મોહનલાલ દેસાઈ, પં. સુખલાલજી અને પ્રો. દ્વીરાલાલ કાપડિયાનાં મનનીય લખાણ નજરે પડે છે. જૈનેશ્વરોમાંથી પણ વિવચમાં રસ ધરાવનારે વાંચવા જેવું કેટલુંક છે ન.

૧૫. પ્રસ્થાનભેદ : પ્રસ્તાવ અ. દિવાનજી, (પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, લિ. વડોદરા; રા. ગા.)—આ નામની મધુસૂદન સરસ્વતીની કૃતિને મૂળ પાઠ અને એનું ભાષાંતર તથા ટીકા આ મહત્વની અંશિકમાં છે. કર્તાએ રવશિત નવો પ્રવેશક પણ લેખ્યો છે અને તેમાં તેમણે મૂળ કર્તા વિશે રસિક માહિતી આપી છે તેમજ અંશની વિશિષ્ટતા સંક્ષેપમાં પણ સારી રીતે દર્શાવી છે. વેદ તથા શાસ્ત્રોની સમજ આપતા સ્વરા ગુજરાતી અંશોની સંખ્યા જુદી છે તેમાં આ આવકારપાત્ર ઉમેરો ગણાય.

૧૬. પ્રેમંટ સ્ટેટ એન્ડ ગુજરાતી સિટરેથર : કૃષ્ણલાલ મો. ત્રેવેરી (યુનિ. ઓફ બોમ્બે)—૧૯૩૩-૩૪નાં ઠક્કરબાપ્પાનો : પહેલાં બે વ્યાખ્યાનમાં આપણા આધુનિક વાક્યમયનું સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિએ દિશાન કરાવ્યું છે; ત્રીજાઓમાં, ગુજરાતના મધ્યકાલીન સાહિત્ય તથા ગુજરાતના ઇતિહાસનાં અન્વેષણોની પિછાન કરાવી છે. અને પાંચમાં, દાસ્યરસ-ધાન્યમાં બીજા ચાર લેખી, પાંચ ધન્યની ખીચરી પીરસી છે. 'ફર્થ' માઇલસ્ટોન્સની આ એક જાતની પૂરવણી ઇંગ્લિશમાં પ્રગટતાં, એટલું કાચું તો થયું છે કે ગુજરાતીઓએ શું શું ને કેવું બધા એરો વરસમાં લખ્યું એ જાણવાનાં સાધન અમને મળતાં નથી એટલું બહાનું ગુજરાતીના બિન-જાણુ ઇતરપ્રાંતીઓ હવે કાઢી નહિ શકે. એમની તેમજ આપણી આ વિષયની ખરી જ્ઞાનવૃદ્ધિ યવા મટે તો કર્તાએ (કે આપણા-માંથી કોઈકે) કુરુક્ષે મેળવીને, આ ૧૧૪ને બદલે ૫૦૦ પાનાનો અંશ રચવો લેખ્યો, જ્યાં આમાંની ધર્મી અંગીર હણપો? માટે કારણ કે અવકાશ રહે નહિ.

૧. એ માત્ર અમને નથી સાક્ષી; માત્ર હિન્દુ ગુજરાતી 'હાથ આઉઝ' મનાતા સંખ્યાબંધ વિચારકોને નથી સાક્ષી; રા. પી. સી. તારાપેર જેવા ગુજરાતી ભાષાવાદીઓના પુષ્ટવચી વિચારી વાચકે પણ માપસરની પ્રસાસ કર્યા પછી ફરિયાદ કરી છે કે ('હાથસ એન્ડ ઇન્ડિયા' તા. ૧-૬-૧૯૩૫) માનવંત દિવાનબહાદુરે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને તેમ જ પારસી લેખકોને ઘટેા ન્યાય આપ્યો નથી. આવું બધું છતાં, એ બધું કોઈ પણ અપ્રસમંદ સમજી શકે તેવું હોવા છતાં, અંશિકની પ્રસાસ જ 'ગુજરાતી'એ લંબાણથી અને 'પ્રવાસ' દુઃકાણથી શા વારતે કરી હશે ?

વિદ્યાર્થીઓ માટે

૧૭. પાતાળપ્રવેશ : મૂળસંકર મો., શક્ટ (શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ, ભાવનગર; ૧૦ આ.) યુલ્લવની એક વધુ "નાની અને રમતિયાળ કલ્પનાથી રંગેલી કૃતિ"નો રસમય સંક્ષેપ. એને કોઇ પણ કિરોર વાંચ્યા વિના ન છોડો એમ ઇચ્છીએ.

૧૮. સાહિત્યપ્રકાશિની : શંકરપ્રસાદ છ. રાવળ (એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. સુબાષ; રા. ૧.) અમારા આ વિદ્વાન શિક્ષકમિત્રે કાંકરો એક ફેંક્યો છે પણ પક્ષી બે માર્યા છે; એમની પાસે 'ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાણુઓ' નામે સાહિત્યપરિચયનો અંચ તૈયાર હતો જ, તેમાંના જે ચાલુ સાજના મેટ્રિક માટિના ગુજરાતી લખાણસંગ્રહમાં સામેલ હતા, તેમના પરિચયલેખ અહીં ફેંકાવીને પહેલા વિભાગમાં, અને લખાણો વિશે નોંધદિપણાદિ બીજામાં આપી, પુસ્તકનો પૂર્વાર્ધ સામાન્ય વાચકને માટે પણ ઉપયોગી બનાવ્યો છે, જે આનંદની વાત છે. —વિ.

સહયોગીઓ

ગુજરાતી

ઊર્મિ (નિઃ) : સર્જનોમાં, કાવ્ય 'કલ્પનાને' (વૃક્ષશાલ) જેમ આ અંકની એ પ્રકારની રચનાઓમાં ઉત્તમ છે, તેમ, બધી ઉત્તમ સર્જન-કૃતિવાળા કોઇ પણ સામયિકના અંકની પણ રોસારૂપ નીવડે એટલું સુંદર છે. એ કાવ્યમાં કવિ સરી જતી કલ્પનાને સંખિધી, નવનવોન્મેષ સાધવા અને આત્માએ જેને 'અમર રત્નલોકે લયું' તે બધું અક્ષરમાં અમર કરવાનું રાકય બને એ માટે એના તરંગ રચિત રાખવા પ્રાર્થે છે. કાવ્ય પૃથ્વીટત્તમાં છે. એ ટત્ત પ્રસ્તુત કર્તાની જેવા સાકલિના હાથમાં કેટલો અર્થધન તેમજ પ્રવાહી, પ્રવાહી તેમજ મધુર બની રોકે છે તેના આ નમૂના ભાગી અમે ધ્યાન એચીએ છીએ, જેઓ હવે વગરવિનાયે પૃથ્વીટત્તના નામથી જ બહાર અને બહાર છે તેમનું. એમ તો, જુદા જુદા દેરાકાળમાં. અમુક સમયે અથવા સદૈવ, તમે અમંત્રે ને એની વપરાતાં બેરોડા કવિત કે રુબૈયા બેરોડા; બેક વસ' કે આયેગિજક મીટર બેરોડા. પણ, તે તે કાવ્યકલેષરને પ્રયોગ વારંવાર આંખે ચઢવાને જ કારણે

૧. પયોની એકબીજી વિભાગવાર અકારાદિ ક્રમે કરી છે.

એનાથી કંટાળતું તે તમને કેમ પરવડશે ? જે વખોડો, તે હરકોઈ પત કં રાગની ખરાબ કવિતાને, પૃથ્વીકવિતાને એ પૃથ્વી હોવાને ન કારણે નહિ—“અસ્મદીયમ્” મયાળાથી લંટીનોંધો કેટલાક અંકથી રાત્ર ચક્ર છે. ગયા છેક અંકમાં એ વિભાગમાં આપણા મહત્વના વાસ્ત્વાયિક પ્રશ્નોની ને અર્થો ચક્ર છે તેમાંની મમંગામિતા, ઈચી સમજદારી અને લાખન (જે અસર-કારક પણ હોઈ, અમારા જેવા દીર્ઘચૂનીની ઇચ્છાને ઉરકેરે છે.) વિરલ અને આકર્ષક છે. આ અંકમાં બોલીઓના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ સંબંધી ‘ભર્મિ’ ધરે ને લખ્યું છે તેને અમારું પૂર્ણ અનુમોદન છે. જે કોઈ અધિકારી લેખક અત્યાર પહેલાં નહિ સંપ્રદાઈ-પ્રકાશાઈ અથવા બોલીના નમૂના અમને તેના મૂળ પ્રદેશ અને કઈ નાવગતમાં એ વપરાય છે તેની જરૂરી વિગતો સ્પષ્ટ લખી મોકલશે, તે ‘માનસી’માં પણ એને પહેલી તકે છ.પી.શું. — ‘રનેદરશિમની નવલિકા-ઓ’ (પ્રો. બ. ક. ઠાકોર) એ લેખકનાં ને પ્રવેશકસાહસોથી આપણે પરિચિત છીએ, તેણે એક વધુ છે. ‘સાહસ’ એટલા માટે કે એમના પ્રવેશકો ચોલે ન આદ્યા કરતા નવી હોવા, રૂઢિચઢાંચરત નથી હોવા. બલ્લવંતપ્રવેશક એટલે માયાહતાર વેઠ નહિ પણ ખુશખુશાલ બાળવેલી ફરજ; એમાં મંથ કે મંથકાર વિશે જેણે ચિંતન હોય, તેણે ન કિંમતી ચિંતન તમને જીવન કે વાસ્તવના પ્રશ્નોપપ્રશ્નો વિશે મળવાનું. પ્રસ્તુતમાં પણ એ રીતે ‘સ્વર્ગ અને પૃથ્વી’ (‘રનેદરશિમ’ના નવા નવલિકાસંપ્રદ) વિશે જેમ સુસ્મરણી વિવેચન છે, તેમ, શુભરાત્રીઓનાં પ્રસિદ્ધ અપલક્ષણો કે નિર્બંધતા સામે રૂપક છતાં સમતોલ ટીકા છે; અંધ અને કવિતાના ધર્મો વિશે ટુંકી પણ તલરૂપરૂપિં આખવટ કરી છે; અને, સાહિત્ય (કાવ્યનવલિકાદિ લલિત વાસ્તવ્ય વિશે એ વિદ્વાન ચિંતકનું આ કહેવું છે એ જીલવા જેવી વાત નથી.) “મનન સદી રોકે” તો ન એ છે ‘સાચું સાહિત્ય’ એવો અભિપ્રાય—ને આ જમાનાને બળે સહેને હલવવાનો નથી, પણ ને તેણે આંખો મીચી, મોઢું બગાડી, “હાહાહા” એવા ઉગ્ગાર સાથે મળે હવારી દેવા જેવો તો, એવું માનસ અનામય બને એ સાર, છે ન તે—પણ આખો છે.—‘વૈદિક સંસ્કૃતી-બોલાવેલી નદી’ (અ.બાલાલ પુરાણી) એ લેખકજી અધુરો છે, પણ, લેખકે વેદવાસ્તવને વાંચવાવિચારવાની ને નવી દૃષ્ટિ આપવાનો પ્રયાસ કેટલાક સમયથી આદર્યો છે, તેનો વિચારપાત્ર નમૂનો છે.

કિથોર (વિશાખ) : ચાર પાંચ માસથી આપણા સામયિકઓમાં જોગેલા આ નવતારકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. એના પહેલા ન

અંક મટે આપણા ત્રણ અઝણી યુવક શિક્ષણવિશારદોએ-ફોલોશિપના આવાર્ય રા. શુક્લ તથા એસસી જ્યોતીન્દ્ર દવે એન્ડ વિશ્વનાથ મટ્ટે-ને અભિનંદનવચનો ઉચ્ચાર્યા છે, એ જ 'કિરોર'ની વિરોધતા અને ઉપ-યાગિતાનો એવો 'ધરખમ' પુરાવો છે કે અમારે એમના સૂરમાં સૂર મિલાવવા સિવાય યોદ્ધા જ કરવાનું રહે છે. આ અંકની 'ગુફતેગી'માં તંત્રી રા. નગીનદાસ પારેએ મણેલાઓની ઝોટી સરખાવીને તેઓએ પેકાર મૂકી અમજવી થવા માટે, એ મુદ્દા પર જે લખ્યું છે તે નવી પેઢીએ વિચારવા ને આચરવા લેણું છે. અંકમાં બીજા જે વિધવિધ ને રસમય સામગ્રી કિરોરો મટે પિરસી છે તેમાં 'ગંગામા' (સુન્દરમ), 'નિત્યને આવાર' (રા. વિ. પાઠક) અને 'કાન્ધ-પરિશીલન' (રા. વિ. પા.) ખાસ ધ્યાન ઝેર છે. 'પ્રરથાન'ધર દવે કિરોરોએ વાસ્તવ્ય પ્રતિ વિરોધ વળ્યા છે, એ પ્રોટોકોલ વાકમય-રચનાનો ત્યાગ કરવા તો નહિ ને? માત્ર ચાર રૂપિયામાં ધણું અને ધણી સસ્તી રીતે આપતું 'કિરોર' નેટલાં નેટલાં ધર મંગાવી શકે તે બધાંએ ખરીદવું જ બેઠએ એમ અમને લાગે છે.

પ્રસ્થાન (નોંઠ) : આ અંકનો 'પુરતકપરિચય' એક દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ ભાર મૂકીને આગળ ધરવા યોગ્ય છે. એના મુખ્ય લેખક મુન્ડ એમના એક સ્વરૂપે આપણને સુપરિચિત છે જ. અપરંત સમતોલ અને વિશદ દૃષ્ટિનું ધારક એમનું આ વિવેચક તરીકેનું સ્વરૂપ એમને એ વિષયના એક યોગ્ય સાધક તરીકે જાણ કરે છે. તેમની આ પ્રવૃત્તિ બે નિયમિતપણે, તેમ જ ટુંકાં અવલોકન ઉપરાંત વિસ્તૃત વિવેચનલેખોના પ્રદેશમાં પણ અમુક વર્ષ ચાલુ રહેશે તો આપણને એક જાણી કોઠિના નવા વિવેચક પ્રાપ્ત થશે એમ આરાધા રાખી રાખાય. બીજાં લખાણોમાં, નિબંધિકા 'બીએ કોઈ' (ગગનવિહારી મહેતા); સંવાદ 'સીતા, તારા ને મદોદરી' (સ્વ. જ્યો. પાઠકજી); સમાજસાહચરિયક લોકચર્ચા (ક. ભા. દવે, ડૉ. એ. જા. કામદાર.); સુભાષિતસંગ્રહ 'વીરજીવન' (દ. બા. કાલેલકર); અને સંપ્રદાયસી સંશોધન 'ગુજરાતમાં અર્ધનારીશરની ઉપાસના' (મંજુલાલ મન્યદાર) : આટલાં મુખ્યત્વે ઉલ્લેખપાત્ર છે.

પુદ્ગિલકાશ (એપ્રિલ-જુન) : 'દીગવિજયમુરિ અને અકબર'માં (વિદ્યાવિજયજી) એ બંનેના ધનિષ્ઠ સંબંધ વિશે આટલું વિસ્તારથી અને પ્રમાણપુરસ્કર પહેલાં જાણે લખાયું દરે. સાધામાં દિંદીની યોદ્ધાતા છે, પણ તે જાણ અંકનો એક લેખ એ જ. — 'શિક્ષણ સંબંધી'માં (વિનાદિની

નીલકંઠ) લેખકે કુદાહી ને યંકલું, બંને છૂટી વાપર્યાં છે : પહેલું
હથિયાર દાલના અણધાર શિક્ષકો સામે; બીજું, અમિતવ કન્યામૂર્તિઓ
કેમ પ્રગય એ દર્શાવવા. શિક્ષણનો અનુભવ તો ગુજરાતમાં ધણાં નર-
નારીઓને હશે, પણ તે આ લેખકના નેહલી હિંમત, કર્તવ્યશુદ્ધિ
અને રસાળતાથી નહેરમાં મુકનાર થોડાં જ. —સારાં સ્વસ્તર
અવલોકન થોડાં જ લખાય છે તેવા સમયમાં 'બે નવાં પ્રકાશનો' (કેરાવ-
રામ સાથે) અને 'પ્રબંધચિંતામણિ-સમાલોચના' (ભાગીલાલ સાહેબરા),
એ બંને તલસ્પર્શી અભ્યાસવાળા વિવેચનશૈલિ વાંચી આનંદ થાય છે. —
અંધસ્વીકારવિભાગમાં 'એપિત્રામ' માટે 'દુયકો' સૂચવાયા છે, પણ એ
તો 'એનેકડોટ' માટે વધુ બંધબેસતો ન ગણાય. 'દુયકા'માં થોડું પણ
વાર્તાતત્ત્વ આપણે આવરયક ગણીએ છીએ; સુસાધિતમાં ('એપિત્રામ')
એ ક્યાં ગણીએ છીએ ?

વસંત (ફાલ્ગુન) : પ્રસિદ્ધિપ્રાપ્ત વચ્ચે થોડાં વરસ લખાતો તે ફરી લખાય
તો સાચું. નહિ તો ભવિષ્યના વાચકોને એમ મરો કે (જી. ધ. સ. પ્રમુખ-
શાપણુ જેવા) કૈત્ર વહના બનાવો ફાળુ અંકમાં ક્યાંથી ? શું તંત્રીએ
માધમાં જ એને પોતાની આર્ષદષ્ટિ વડે આવતા, બનતા, બનેલા, બેઠ
લીધા ને માધમાં જ એ છાપીને ફાલ્ગુનારંભે જગતને બેનો લાભ વહેલો-
વહેલો આપી દીધો ? —'ધર્મ' ક્યાં છે ?' એ તંત્રીનેધમાં નંખાયલો
નિઃશ્વાસ નરો વિચારવા જેવો છે. વિદ્વાન 'વસંત'ધર ધાર્મિકતાના અભાવને
"આ જમાનાની એક લાક્ષણિક લાક્ષણિક" કહે છે. એ લાક્ષણિક પ્રજના સર્વ
વર્ગોમાં—સુશિક્ષિત અને શિક્ષિતમાં; અર્ધદુગ્ધ અને અક્ષણમાં; તર્વગદોમાં,
ખાવેપીવે સુખીમાં, ગરીબો અને સાવ ગરીબોમાં; આચારસેવી જૂના
સનાતનીમાં; ભાવનાપ્રધાન નવા સનાતનીમાં; કારીગરો, મજૂરો, ખેડૂતોમાં
—પયશાહ તથા હિંદુજીની દૃષ્ટિએ એકસરખી જ બ્યાપેલી છે કે કેમ એ પ્રશ્ન
કોઈ વાર અનુભવીઓએ ચર્ચવા જેવો છે. દરમ્યાન, નોંધમાંનાં બે મુખ્ય
ખિંદુનો સ્પર્શ કરીને વિરમીશું : (૧) કર્મ પ્રશ્ન સાથે બેઝય નહિ ત્યાં
છગી એમાં—અમુક કાર્યાવલિના સ્વીકારમાં—ખરી ધાર્મિકતા નથી, એ ખરો
કર્મયોગ પણ નથી, આ સત્ય આપણે એક પગવાર પણ—દરકેઈ પ્રવૃત્તિ-
વ્યક્તિત્વ નિત્યજીવનની કે સાર્વજનિક જીવનની—કરતાં સંભારી રાખવા
જેવું છે. (૨) ગુજરાતમાં ગયા ગુજના જેવી ધર્મચર્ચા (મ. ન. દિ. કે
સ્વ. રમણભાઈ પોતાનાં પત્રોમાં કરતા તેવી; અને અમે હમેરીશું કે
અધ્યાપક આનંદશંકર 'વસંત'માં કરતા તેવી) હવે નથી એ સાચું છે, પણ

એણું બને એ યોગ્ય નથી. ધર્મતત્ત્વની સાત્ત્વીય ચર્ચામાં આજના વાચકને પ્રમાણમાં એકો રસ છે, તે એ પ્રકારની ચર્ચાને બાજુ રચાવ આપી, જેમણે એ વિષયને પોતાનો કર્યો છે, તેઓ એ તત્ત્વદષ્ટિએ જ વિપુલ પ્રમાણમાં અને અખંડ નિયમિતતાથી આજના નવા પ્રશ્નોનું નિરૂપણ શા માટે ન કરે કે એણું નિરાકારણ શા માટે ન સૂચવે? અમે માનીએ છીએ કે ધર્મનો જોડો લેખ ખરેખર થયો છે, તેણેને માટે એ અર્ધો જ્ઞાનદારી પ્રગતી છે તે અર્ધો એના ચિંતનશીલ નેતાઓની પાસે છે. એ નેતાઓની ઉદ્દેશ્યસીનતા જોઈતી વધુ ઉઠશે અને વહેલી, તેણું ધાર્મિકતાનું હ્રસ્વ થએલું વાતાવરણ પાણું વધુ અને વહેલું જામશે. —અહમંતાં તંત્રીનાં બંને સાપેક્ષો એમની ચિંતનપરતા તેમ જ ધર્મપ્રેમના કીમતી નમૂના છે. એ ફરીફરીને વાંચવા વિચારવા જેવા છે અને તેથી, એમાંનું ઘણું આચારપાત્ર પણ દોષ જ.

ઇતરપ્રાન્તીય

વીણા (મિ) : એપ્રિલમાં દોર ખાતે મળેલા દિંદી સાહિત્યસંમેલન અમેનાં નાનાં મોટાં છ અધ્યક્ષીય બ્યાખ્યાનો, એ આ અંકની ખાસ વિશેષતા છે. તંત્રીનોંધ એ પ્રશ્નજની સફળતા કે અસફળતા પર લખાય છે. એમાં સંમેલનના પ્રમુખ ગાંધીજીને જ સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે તેનો સારાંશ એ છે કે: દિંદી ભાષાએ ભોજ-સંગોર ઉત્પન્ન નથી કર્યા એમ કહો છો, પણ એ ક્યાંથી ને શી રીતે કહે? આપના સરખા મહાપુરુષ પણ પ્રમુખ યાય છે ત્યારે ભાષાપ્રચારના કાર્યોની જ અટકે છે એ કેવું? એની સાથેસાથે જ આપ પણ સાહિત્યોન્નતિના વિષયનો અનુભવ કેમ લેતા નથી? વિજ્ઞાનાત્મક પારિભાષિક સંદોષો વિશે કહું અને ઇતિહાસાત્મકો ભારતના જૂનું ઇતિહાસ વિશે. પણ એ કાર્યો માટે શું કોઈ વ્યાવહારિક યોગ્ય કેહ્યું કરી ખરી? નથી કરી. 'વીણા'ધરની આ દિગંતમરી દીક્ષા ભગ્ની અમે ભારમા શુભ્રાતી સાહિત્ય-સંમેલનના કાર્યકરોનું ધ્યાન ભારપૂર્વક જોડીએ છીએ. એ સંમેલનમાં પણ આ વિષયમાં ઇન્દોરની પુનરાવૃત્તિ (એક નદિ તો બીજી રૂપે) યાવ નહિ એ જરૂરનું છે. —લેખકમાં, 'કાવ્ય આર સોનલ' (કા. પ્રતાપનારાયણ-સિંહ) અને 'દિંદુ સાસેમિ' ખીલા કા. મદન' (રામપ્રસાદ પાટય) ઉલ્લેખવા જેવા છે.

સંશ્લાદિ (જુલાઈ) : આ માસિક ગયા જન્યુઆરીથી, રા. નરસિંહ ચિં. કેળકર જેવા મહારાષ્ટ્રના અગ્રણી વાસ્તવચેતકના સંચાલકત્વ હેઠળ

‘રાડ યમ’ છે. એના પહેલા છ અંકની જેમ આ સાતમામાં પણ વિષયોનું વૈવિધ્ય અને શૈલીનું મૈત્રવ આખા ચ અંકમાં અનુભવાય છે. આમ હોય ત્યાં ચોડા ૪૮ પ્રતિનિધિરૂપ લખાણોનો ઉદ્દેશ્ય આવી ટૂંકા નોંધમાં યથા રહે: પ્રાચીનેતિહાસમાં ‘શરતીયયુદ્ધ તિથિનિર્ણય’ (પ્રો. રાંકર; સા. હમાખાઈ; જ. સં. કરંદીકર); લોકનીતપરિચયમાં ‘સમયે’ જીવનકાવ્ય; દૃષ્ટિવિજ્ઞાનમાં ‘એકા કોકળી ચેતકર્યાચી મુલાખત’; વ્યાયામશાસ્ત્રમાં ‘તોલાંમે વ્યાયામ’ (રા. દા. જોષી); પુરતકપરીક્ષણમાં ‘ભંગલેલે દેજળ’ (પ્રો. પેંડસે); રેડિયોવિદ્યામાં ‘દિવ્ય દરીદાતે ચક્ષુ’ (મ્યં. ગો. દવજે); ઉપમાવિષયક વાક્યમયચર્યા (શિ. ન. કોલહટકર; ન. ચિં. કેળકર); એક અગત્યની પ્રજાવક્ત્રી ‘પ્રતિમા વ જીવન’ (મા. અ. પે) વગેરે છે. ગુજરાતી વાક્યમયને પણ ‘સલાદિ’ વિસરત નથી એ મદારાષ્ટ્રમાં પણ ભરતખંડનાં અન્ય રાષ્ટ્રોની વિદ્યાકલાપ્રવૃત્તિમાં રસ ઉત્પન્ન થયાનાં સુચિન્દ છે, એ અંકમાં અહીંની નવલકથાઓ વિશે નિષ્પક્ષપાત લેખ હતો; લગભગ દર અંકમાં, મુખ્ય ગુજરાતી માસિકોના સારા લેખોનો ઉદ્દેશ્ય થાય છે; આ અંકમાં હમણાંના ચોડાક ગુજરાતી મંથોની પિછાન ટૂંકામાં પણ કરાવી છે.

હંસ (જીન) : ‘લેખકકા રવય’ પ્રકાશનકાર્યમાં (પ્રેમનારાયણ અમ્રવાલ) લેખક મૈયકારના દર્શિર્નિદુષ્ટી વિચારશીલ દલીલખંધ રીતે અંધ-કારોને સલાહ આપે છે કે તમારે પ્રકાશક ન થવું. —ટોમસ હાર્લીના નિરાશા-વાદ વિરોધે લેખ સારો છે. —‘સાહિત્ય સાધના દે’ એ મથળાના ઇંદોર-સંમેલનના એક લાપણુમાંના ઉવાસ વિષયને સંક્ષેપમાં ઠીક ન્યાય આપે છે. એ સંમેલન વિરોની તંત્રીનોંધમાં કહ્યું છે કે હિંદી રાષ્ટ્રભાષા બનવી-ખાસ કરી, મોટા સાહિત્યકારોની સંખ્યા તથા વાક્યમયસમૃદ્ધિની ખાખત-માં-હમણાં બહુ યોગ્ય ન લાગતી હોય તો પણ એને રાષ્ટ્રે સ્વીકારવી; એની યોગ્યતા ધીમે ધીમે વધશે. આંતરપ્રાંતીય માસિકપત્ર કાઢવું એવી એક સૂચનાને પણ તંત્રી સહકારે છે.

જ્ઞાનમંદિર (જીલાઈ) : મુખ્ય લેખો : ‘શમ્ભયણ અસે વાચાવે કાય ?’ (રા. ના. પુસાળકર); ‘તુકારામ ચરિત્રાચે વૈશિષ્ઠ્ય’ (દં. વિ. પરલકર); ‘જીવિત આણિ કલા (બા. રા. પ્રજુ); ‘યક્ષકિત્રરાચે સામ્રાજ્ય’ (વી. રા. તલાશીકર).

અંગ્રેજી

આર્યન પાથ (જીવાણ) : અખૂરોને અત્યુક્તિ લાગરી, પણ અમારો અધીન મત છે કે 'આર્યન પાથ'નું રથાન, જગતનાં શિક્ષિતભોગ્ય સામ-યિકોની પહેલી જ દારમાં છે. ઉચ્ચતમ જ્ઞાનનો એક પણ પ્રદેશ તેમાં વણ-ખેડ્યો રહેતો નથી અને એ માનનીય કૃષિકારોમાં ભારતીય તેમ જ પાશ્ચાત્ય લેખકોમાંના કેટલાક ટોપી વધુ આર્યદૃષ્ટિવાન ચિંતકો છે. એમનાં નામ, બીજા લેખકોના મુકાબલે, જગતને ઇષ્ટે ચડતાં દરી ઓછી વાર; કોઈનાં તો, ભાગ્યે જ કે ન કદાપિ. પણ એ જ કારણે આ મોટા ભાગે યુવાન અને પ્રૌઢ વચના તો કેટલાક વૃદ્ધ વાક્યમયસેવીઓનું ચિંતન વધારે સુવિરાહ, ગંભીર અને ઉદ્ધું હોય છે. ખરા આર્યજને અનુસરવાના પંથનું દિગ્દર્શન તેઓ ધર્મપ્રધાન દૃષ્ટિએ છતાં વિજ્ઞાનના નિષ્ણંયોને અવિરોધે કરાવતા અહીં વારંવાર તનરે અટકે છે. એ પ્રકારનાં આ અંગનાં લખાણોમાં ક્રામિયાને મળતી વિદ્યા વિશેનો લેખ 'પેલિન્જનેસી' (સ્ટે. રેડમેલ) અને અણિતસાસ્ત્ર પણ અનંતવાને કેવે અસાધારણ અંશે સાબિત કરે છે એ વિશેનો લેખ 'ધી આઇડીઆ ઓફ ધી ઇન્ફિનિટ' (ઇ. હાર્ટ) છે. આમાંના પહેલાં લેખ નીચેની તંત્રીનોંધ અમતકારોમાં અત્રદ્ધા જ ધરા-વનારની આંખો ખોલે તેવી છે (સિદ્ધાંત કે જગમો આધાર-મેડમ બ્લેવેક-સ્કીનો-નોંધમાં લીધો છે, તેમની સામે તે દુર્મંદબદ્ધ 'યાને 'પ્રેન્યુડિસ્ટ' હોય.) ઉપરાંત, ખ્રિસ્તીબોધ ધર્મોને આધારે લખાયેલા 'થોટ્સ ઓન ધ ધર્મપદ' (લુ ફોસેટ); પશ્ચિમની ખુદ વિદ્યા પર અસર કરનાર તિબ્બતના બોદ્ધ મહાચાર્ય વિશેનો લેખ 'સોંગ ખાપા' (જ્યો. વેસ્ટ); હુબેલા પ્રાજૈતિકાસિક ખંડ વિશેનો 'એટલાન્ટિસ : ટિટ ઇટ એક્ઝિસ્ટ ?' (પો. બ્રન્ટન); પ્રોફેસરો કેવલ કંબાળ ચોક્કસપીઅરવિવેચકો હોય છે એ વિશેનો 'પ્રોફેસર્સ એન્ડ પોએટ્સ' (જે. મિ. મરી); અને ડૉ. કાલિદાસ નાગ, રા. મેમોઝ વગેરેનાં અભ્યાસપૂર્ણ અવલોકનો છે. પહેલા અને છેલ્લા દુનકા તંત્રી-લેખોમાં, અનુક્રમે, (૧) 'પ્રક્રુમાનીતા લોક' ('બોઝન પીપલ') કોઇ અત્રદ્ધ જ દેશકાળ કે જાતિના માણસો નહિ પણ હરકોઇ ઉત્પત્તાત્મા હોઇ શકે એ; તથા, (૨) એક પાશ્ચાત્ય વિચારક પ્રો. કેમ્પબેલની દુઃખવિષયક વિચારણા-નો ખરો ઉલ્લેખ પૌરસ્ત્યોના કર્મસિદ્ધાંતમાં છે એ : આ બે વિચાર-બિંદુઓ સરસ રીતે વિકસાવ્યાં છે.

ઇન્ડિયન પી. ઇ. એન. (માર્ચ) : લાઠીના સાદિ-ચસમેલનમાં

તેમ જ અન્યત્ર અન્યથા આપણને જોવા પડિયય યદ્ય ગયો છે તે પી. ઇ. એન. કલબની પ્રવૃત્તિથી આમારા વાચકો અજાણ્યા ન જ હોય. મિ. એચ. જી. વેલ્સ જેવા જગતપ્રકીર્તિત સાહિત્યકારના પ્રમુખપદ હેઠળની એ આંતર-રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનાં પર કેન્દ્ર જગતના જુદા જુદા ૪૧ દેશોમાં છે. એની ભારતીય શાખાના વાર્ષિક મુખપત્રનો આ બીજો અંક, માત્ર આઠ પાનામાં પ્રાણુવાન વિચારો અને સમય માહિતી સમાવે છે. વાસ્તવ્યસેવકોમાં પ્રાતુભાવ વધારવો અને તેમના વિચારસ્વાતંત્ર્યને પોષક એ, સંસ્થાના આદ્ય હેતુઓ ઉપરાંત અત્યંત કેન્દ્રને એક વિરોધ હેતુ એ છે કે પ્રાન્ત ભાષાઓની (એને માટે વપરાયલો 'બર્નાક્યુલર' શબ્દ બરાબર નથી; 'મોડર્ન' ઇન્ડિયન લેંગ્વેજ' કહેવી જોઈએ, એ સર્વને.) પ્રવૃત્તિઓનો પરસ્પર પરિચય કરાવવો, તેમ જ, ભારતવર્ષનો સંસ્કારસંદેશ બહારના જગતને સુલ્ભાવવો. એ હેતુઓ સાધનારાં સર્વસામાન્ય તેમ જ બંગાળી શુજરાતી કન્નડ અને તામિલતેલુગુ વિશે મોટાં નાનાં લખાણ છે. (સલાહકાર સમિતિ-માં મરાઠીનું નામ જ કેમ નથી એ અમને સમજાયું નથી.) માતૃભાષાએ શુજરાતી વિદ્યાસેવકોમાંથી, દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રા. આર. પી. મસાણી, રા. કિસનસિંહ આવશ્ય વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં છે એ જાણીને વાચકો આનંદ પામશે. સભ્યોમાંથી, પ્રો. હકોરનાં ઠક્કરબ્યાખ્યાનો અને રા. કનૈયાલાલ વકીલના પત્ર 'દૃષ્ટિ'ની નોંધ કદરદાનીથી લેવાઈ છે એ પણ ખુશી થવા જાયું.

દૃષ્ટિ (મિ) : ગયા આગસ્ટથી રાર થયેલા આ આંતરરાષ્ટ્રીય પુનર્વિધાનના માસિકપત્રે, વર્ષ પછી ૫૨ થયાં પહેલાં, દેશનાં અંગ્રેજી સામયિકોમાં વિરિણ અને માનમયું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. એના ભાવનાશાળી અને સ્વતંત્રદૃષ્ટિ ટાંચી રા. ક. હ. વકીલને આપણે 'બ્રિઝ' કોનિકલના કલાવિવેચક તરીકે તો પિછાનીએ જ છીએ. પણ ધણને ખબર નહિ હોય કે તેર વર્ષ પર, અમુક સમય સુધી, તેમણે એક શુજરાતી દૈનિકના ટાંચી તરીકે પણ તેમના પ્રાગતિક વિચારો અને તીક્ષ્ણ શૈલીનો લાભ આપણી માતૃભાષાને આપ્યો હતો. એ જ શૈલીવિચારને હવે આપણે વધારે પરિપકવરૂપે 'દૃષ્ટિ'માં અનુભવીએ છીએ. એના પાનેપાનામાં સુધારણાપ્રેમ અને તાજગી ભર્યા છે. વિષય રાજકારણનો હોય કે નગરરચનાનો, કલાનો, કેળવણીનો કે સ્ત્રીસૃષ્ટિનો, પત્રકારત્વનો યા તો ત્ર્યંકર્તૃત્વનો : એને તે વિષય હોય પણ એ સંબંધી લખતાં, ટાંચી તેમ જ તેમના સહકારી લેખકોને આપણે, જગતમાંથી અત્યારે નષ્ટપ્રાય થયેલું ભાવનાત્મક સામાજ્ય પુનરપિ સ્થાપવા હિતુક અભ્યાસરત અને કર્તવ્યપરાયણ થયેલા જોઈએ છીએ.

જગતના ઇતિહાસમાં આજે તો કદાચ સૌથી વધુ આવશ્યક એવા આ પ્રકારના દષ્ટિબિંદુવાળા પ્રસ્તુત અંકના લેખોમાં મુખ્ય 'આરિમિલ એન્ડ ડેવેલપમેન્ટ ઓફ જર્મન સિટીઝ' (ડૉ. લો. મેન્ડેર); 'વિલ એન્થ્રોપોલોજી ઇમેન્સિવેટ લીમેન' (કુન્તી પારિખ); 'ક્યકલી' (એ. કે. નામિયાર); 'ઇન્ડોલોજીકાલ આન્ડ એટ્રિબ્યુટ એન્ડ એન્ડ ઇટિયા' (કનૈયાલાલ વર્મા); એટલા છે. 'નેશનલ માઇન્ડ' (અમાના હતાકા જરા વધારે વિવેકપુરસ્કર થાય તો સારું.) અને 'એડ્રેસ સિવિક એન્ડ સોશયલ એ જાને પ્રાસંગિક વિભાગો માસિકને વધારે સજ્જ અને આકર્ષક બનાવે છે.

—વિ.

બીમરાવનું લાલિત્ય

એમના સ્વરૂપમાં, કૃતિમાં, અને રુચિમાં જ લાલિત્ય ('મેસકુલનેસ') એવામાં આવતું, તે એમનાં લખાણમાં એટલું પ્રગટ હતું કે સ્થાનામાં અર્થની હિલચતા સ્પષ્ટતા અસ્પષ્ટતાના દોષ આવેલા છતાં તેમાં પણ ખનિતું લાલિત્ય હમેશાં કાનું રંજન કરે છે. બીજા કેટલાકનાં પદોમાં ત્યાં હિલચાઈતા કે અવિરાટતા આવ્યાં કે માધુર્ય અને લાલિત્ય પણ ખનિતું કરીને ન્તાં રહે છે; પણ બીમરાવનાં લાલિત્યમાં તેમ નથી. લાલિત્ય અને લાવણ્યનો કદી એમની કવિતા ત્યાજ કરતી નથી.

('પૂ. રાસા'માં કવિચરિત્ર)

—દૃષ્ટરાવ લોગાનાથ

ધ્વ નિ

૬—૪૭

ઉપનામ.

દિસનસિંહ ચાવડા (મુંગાપ)

‘હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ વગેરેના કર્તા.

ખચુભાઈ રાવત (અમદાવાદ)

સમય મુદ્રણકલાનિષ્ણાત; ‘કુમાર’ના સહાયક તંત્રી.

ભા. ક. એમ. એસરી, પીએચ. ડી. (બેંગલોર)

ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સના અધ્યેતા (‘ફેલો’); સાથી તેજસ્વી તરુણુ શુભરાત્રી વિજ્ઞાનવાદમયના લેખકોમાંના એક.

વિ. વૈદ્ય અને ‘—વિ.’ બી. એ. (ભાવનગર)

પત્રકાર.

૧. અર્થ મંગલમ્ (વિ. અને જયુભાષ્ટ રાવત)

માનસીસૃષ્ટિના પિતરોનું પુણ્યરમણ; માનસી એ શબ્દની તથા પૂંઠા પરના
રોમનચિત્રની સમજૂતી.

૨. ભાષા અને સાહિત્ય (વિ. વૈધ; કિ. ચાવડા)

આ સાલનાં દક્ષરવ્યાખ્યાનો; નર્મદવિષયક પ્રવૃત્તિ અને અપ્રવૃત્તિ; ઈંદોરનું
હિંદી સાહિત્યસંમેલન.

૩. નારદ અને ચલચિત્ર ('-૪')

ચલચિત્ર અને એના વાતાવરણ વિશે મનોહર લઘુલેખ.

૪. વિજ્ઞાન (ભ. ક.)

બે રસિક પ્રાસંગિક નોંધ.

૫. પત્રદારત્વ (વિ.)

'ઢામ્મી' વેચાયાનો દુકો ઇતિહાસ.

૬. અંથાસય અને અંથપ્રદારાત (વિ.)

વડોદરામાં રત્નપર્વ ૬ વિદ્યાપીઠ અંથાસય; લેખકને પુરસ્કાર; અંથોનું ધોતર;
મરાઠી પ્રકાશકો.

૭. વાસરિકા (વિ.)

વિવિધ વિચારો, ટીકાઓ અને માહિતીવાળી સંખ્યાબંધ કવિતાઓ.

દેવનિ

અથ મંગલમ્

પ્રારંભે આપણે સ્મરીએ વૈદિક ઋષિઓને અને વ્યાસ-
વાશ્મીદિને-જગતની તે આદ્ય સર્ગક વિભૂતિઓને, જેમનાં
સર્ગન વર્ષો વીતવા સાથે વર્ષે વર્ષે નવતા ધરે છે અને રમણીયતા;
આપણે સ્મરીએ યોગીશ્વર યાગ્યવલ્ક્ય અને ઉદાલક આરુણિને-
જગતના તે પ્રાચીનતમ ચિંતકવરોને, જેમનાં બ્રહ્મવિમર્શન આજેય
સાચા મુમુક્ષુઓને અમોઘ પ્રેરણા પામ છે; અને સ્મરીએ પૂતંજલિ-
બાદરાયણને, જેમનાં યોગદર્શન અને વેદાંતદર્શનમાં દેવાંશી
માનવનાં ચિંતનોની અવાધ આવી રહી છે, માનવને સદેહે દેવત્વ
સંપ્રાપ્તનારા જે સ્પર્શમણિ છે.

અને આપણે સ્મરીએ ખડખડના અન્ય પુરાતન ધર્મદ્રષ્ટાઓને
પણ: શાક્યમુનિ પુદ્ગલેવને, જિતેન્દ્રિય મહાવીરને, વંદનીય
કુર્ગમુનિને; મુસા પયગંબર અને ઇસુ ભગવાનને, હજરત મહમ્મદ-
સાહેબ અને અખોજરયુસ્ફને: ધર્મચિંતનના અને ધર્મચક્ર-
પ્રવર્તનના વિષયમાં, પ્રત્યેકનો દેશ અને દ્રાણ વિચારતાં, આ
સંપૂર્ણ સમક્તું ક્યું ખીજા કોનાથી થયું છે ? એમણે પ્રમોદી
એ ભાવનાઓએ કેટકેટલાય પ્રસિદ્ધ-પ્રસિદ્ધ માનવોને દિવ્ય-
પથે વાળ્યા છે ? હજીય, કેટલા બધાને એ પથે વાળવા એ
અપ્પૂ ભાવનાસક્તી સામર્થ્યવતી છે ?

વળી સ્મરીએ ખીજા કેટલાક રસવારિધિ સર્ગકોને, જેમનાં
સર્ગન માનવજાતિ જેટલાં દીર્ઘાયુ નીવડશે; એમનામાંના એકે

જગતને દુઃસમપ્તું 'અભિજ્ઞાનશાકુંતલ' ખીળ્યે 'ઉત્તરરામચરિત' ત્રીજીએ 'કાદંબરી' અને ચોથાએ 'ગીતગોવિંદ'; પાંચમાએ અર્પા 'ધલિયડ' અને છઠ્ઠાએ 'ધનીઅડ' અને સાતમાએ 'ડીવાધન કેમીડી'; આઠમાની આપણને ભેટ, તે 'કિંગ લીઅર' નવમાની 'પેરેગ્રાઇસ લોસ્ટ' દસમાની 'ગલિવર્સ ટ્રાવેલ્સ' અગિયારમાનું 'પ્રેમેથીઅસ અન્યાઉન્ડ' બારમાનું 'પિક્કવિક પેપર્સ' તેરમાનું 'ઇન મેમોરિયમ' ચૌદમાનું 'ટસ ઓફ ધ ધર્ગવિલ્સ' પંદરમાનું 'ફાઉસ્ટ' સોળમાનું 'થે મિઝેરાબલ' સત્તરમાનું 'વૉર એન્ડ પીસ' અઠારમાનું 'ધધર્સ કારામાઝોફ' .ઓગસ્ટીસમાનું 'લીઝ ઓફ આસ'..... એમ જ, મધ્યકાલનાં પૌરસ્ત્ય સર્જનોમાંથી કોઇનું 'કથ: સરિત્સાગર;' કોઇનું 'શાહનામેહ'; કોઇનું 'રામચરિતમાનસ' તો કોઇનું 'કૃતિમાસી રામાયણ;' કોઇનું 'મણિમેકલાઇ'ને કોઇનું 'કુન્નઅળ' ને કોઇનાં 'વિકોળાઅભગા' ને કોઇનું 'નળાખ્યાન;' અથવા, પાંચમા કોઇકનું 'મેઘનાદવધ' છઠ્ઠાનું 'આનંદમઠ' સાતમાનું 'ગઢ આલા પણ સિંહ ગેલા' અને આઠમાનું 'સરસ્વતીચંદ્ર'

અને આપણે જગતની સંસ્કૃતિને ઉચ્ચ કરનાર, વિશુદ્ધ રાખનાર આવા વિચારવારિધિ ચિંતકોને પણ ન વીસરીએ: વેદગો તથા ઉપવેદોના આદ્ય આચાર્યોને; 'મનુસ્મૃતિ' અને 'શૃલસૂત્રો'ના કર્તાઓને; ત્રણે મુખ્ય વેદાંતબ્રાહ્મણોના બ્રાહ્મકારોને..... 'ધ સિમ્પોશિયમ'ના 'પોએટિક્સ'ના અને 'લાઇઝ ઓફ ગ્રેટ ગ્રીક્સ એન્ડ રોમન્સ'ના રચનારોને; 'મેડિટેશન્સ' અને 'ઇમિટેશન ઓફ કાઇસ્ટ'ના કે 'ક્રિટિક ઓફ પ્યોર રીઝન' અને 'પોએટ્રી એન્ડ ટ્રુથ'ના તથા 'ઓરિજિન ઓફ સ્પીચીઝ' અને 'ધસ સ્પેક ઝર-યુક્ટ'ના ગૂંથનાર સુવિરલ શાસ્ત્રકારોને; 'કાવ્યાનુશાસન' વગેરેના રચનાર કલિકાલસર્વગ્રાને, નવલ્લીપના 'પદાર્થખંડન'કાર ન્યાયાચાર્યને, 'સાનેશ્વરી' જેવા કે 'કૃષ્ણચરિત્ર' 'કાસ્મીરકુસુમ' અને 'નિળધમાલા' જેવા કે 'ધર્મવિચાર' જેવા ગ્રંથોના ચિંતનશીલ ગ્રંથકારોને.

સાહિત્યોના એ સરજનહાર અને શાસ્ત્રોના એ ચિંતવનહાર-

ના—અતઃકામાંના એ સૌથી સ્મરણીય યોગકેના—પુણ્યસ્મરણી
આપણી પ્રવૃત્તિનું આજે આપણે મંગલાચરણ કરીએ, ભગવતી
માનસીના એ એકનિષ્ઠ ઉપાસકોની પ્રતિમાનાં વરેણ્ય ભર્મ
આપણા પંથને ઉગળો, એમની સુતીદણુ બુદ્ધિ આપણને સદૈવ પ્રેરો.
એ પ્રખ્યાત પરમવચ્ચંદ્ર સાહિત્યકારો અને શાસ્ત્રકારો સમી
બુદ્ધિપ્રતિભાનો મહદંશ મધ્યમાંશ કે અદ્યપાંશ આપણુ પ્રયેકને,
આપાપણી પાત્રતાને અનુસાર, માનસીદેવીની કૃપાથી મળો. એ
બહુવિધ શક્તિઓ આપણી યનાં, ઉચ્ચતર દેવી બળોનાં વાહન એવા
આપણે હાથે, ‘માનસી’નાં પૃષ્ઠોમાં સુન્દર સર્જન અને મહન
ચિંતન વારંવાર થાઓ, સભર બર્ધા થાઓ. એના સર્જનખંડને
આપણે કાવ્યનાટક અને નવલિકાથી શોભાવીએ, તેમ, હજી અદ્ય-
વિકરયા સંવાદ ને નિર્ગધિકાના, સ્વભાવચિત્ર અને પ્રવાસિકાના
સાહિત્યથી પણ; એના નિર્ગધખંડને આપણે ગૌરવ અર્પીએ
વિષયેવિષયના રૂડી રીતે ગૂંથ્યા નાનામોટા નિર્ગધાથી; એના
નિકષખંડને આપણે નિત્યપ્રકાશિત રાખીએ નવચંદોમાંનું કંચન-
કથીર નિર્ભયતાથી જુદું પાડી દેખાડીને; એના ધ્વનિખંડને
આપણે એવો રચીએ કે સાંપ્રત જગતની સંસ્કારપ્રવૃત્તિઓના મીઠાધેરા
સુર તેમાં રિચરતાથી ને સજીવપણે સુણાતા રહે; અને એના મંજુષા
ખંડમાં આપણે સમકાલીન સામયિકો ને પુસ્તકોમાંથી એવાં રંગ-
રંગનાં, આકારેઆકારનાં રત્નો સંભરીએ કે એના દર્શને ચક્ષુ
આનંદે અને ચિત્ત ઉત્તત બને.

આ કાર્યક્રમ બહુ મહેનજાવંત છે? કે, આપણી દશા અને
જરૂરતો જોતાં, અદ્યેનજાવંત જ ગણાય? એ જોવો હોય તેવાને
નિર્વિઘ્ન પાર પાડવામાં, અકેઅંકે વધુ ને વધુ સાહાયપૂર્વક સિદ્ધ
કરવામાં શ્રીમાનસી અને માનસીસ્ટિના ઉપરુક્ત જેવા સૌ જે
પિતરો આપણને નિત્યનિરંતર સહાય થાઓ, સહાય થાઓ.—વિ.

‘માનસી’ની ધ્યાનમુદ્રા

પોતાના નવા ત્રૈમાસિકનો વિચાર પહેલવહેલો મનમાં ઘોળાતો હતો એ અરસામાં જ જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાંની વિદ્યાદેવી ‘માનસી’ વિષે ‘માલવીયજી ગૌરવગ્રંથ’માં (પૃ. ૩૦૨-૦)તે ૩ ખી. સી. બદાચાર્યનો ‘ગોડેસિસ એન્ડ ઈર્નિંગ ઇન જૈનિઝમ’ નામનો લેખ તંત્રીશ્રીના વાંચવામાં આવેલો. તેમાંથી એમણે ઉતારી લીધેલી વિગતોમાં એ દેવીનું વર્ણન જુદે જુદે સ્થળે નીચેની વિગતે જુદી જુદી રીતે કરેલું છે: મૂર્તિલક્ષણશાસ્ત્ર (આષ્ટકોનોઆશી) પ્રમાણે એ વિદ્યાદેવીની શ્વેતાશ્વર સપ્રદાયની કલ્પના બે પ્રકારની છે. એક (આચાર દિનકર)માં તેને હંસવાહિની અને હાયમાં વરદ તથા વજ્ર ધારણ કરનારી કલ્પી છે (...હંસાસનાસીના વરદેન્દ્રાચુધાન્વિતા, માનસી માનસી પીઝાં ઉત્પન્નજનહચ્છવિઃ) બધારે (નિર્વાણકલિકા પ્રમાણે) ખીજી કલ્પનામાં તે સિંહ ઉપર આરૂઢ થએલી, ચાર હાયવાળી અને પ્રત્યેક હાયમાં અનુક્રમે વરદમુદ્રા, વજ્ર, માળા અને ચોથા હાયમાં પણ વજ્ર એ પ્રમાણે તેનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે (માનસી ધવલવર્ણાં સિંહવાહનાં ચતુર્ભુજાં વરદ .વજ્રાલંકૃત દક્ષિણકરામચલ-લયાશ નિયુક્ત વામકરાં) જનારસમાં જૈન વિદ્યાદેવી વાગીશ્વરીનું વિખ્યાતમદિર છે તેમાં પણ તેને સિંહાસના દર્શાવી છે. દિગંજર સપ્રદાય (પ્રતિષ્ઠાસારોદ્ધારમાં) એ દેવીને સર્પ ઉપર આરૂઢ થએલી કલ્પે છે (રક્તાહિગા તત્ પ્રગતપ્રણામમુદ્રાન્વિતા માનસિ...).

આમ, ‘માનસી’ની કલ્પના પાછળ તેના નામ તેમ જ સંજ્ઞાઓ વિષે અનેક વિચારોનું સંમિથણ ચયેલું છે. આપણા પ્રાકૃત માનસ-માં તેની હંસવાહિની તરીકેની પરંપરાગત કલ્પના ઉપરાંત પેલા શ્લોકમાંના વર્ણન પ્રમાણે તે ‘શ્વેતપદ્મસનાં’ પણ મનાએલી છે.

આ ત્રૈમાસિકની ધ્યાનમુદ્રા આલેખવા માટે મનસાદેવી (વાગીશ્વરી)ની સ્વરૂપકલ્પનાના આ બધા આધારો વિચારીને તેમાંથી તેમ જ આપણામાં વધારે પ્રચલિત અને પ્રાકૃત

માનસમાં વધારે રમણીય થઈ રહેલી સંગીતો લીધી છે. વળ અને માળા ઉપર જણાવેલી જૈનશાસ્ત્રની કલ્પના પ્રમાણેનાં પ્રતીક છે; પોથી અને વીણા એ પ્રાકૃત જનતામાં, એ વિદ્યાદેવી સંગીત-કલાની પણ અધિકારી ગણાઈને પ્રચલિત થયેલી સંગીતો છે.

ધ્યાનમુદ્રામાં વિચાર વર્ણનાત્મક રૂપે પણ ધનીભૂત કરીને સંકેત-રૂપે મુકાએલો હોય. આપણી પ્રાચીન પરંપરામાં આવાં જ અનેક ઉદાહરણો મળે છે તેમાંથી એક જ સુંદર દાખલો લઈએ. સતીના પાળીઆ ઉપર ભી-આકૃતિના આલેખનને બદલે ધણે સ્થળે હાથના બે થાપા માત્ર હોય છે.

એટલે આ ત્રિમાસિકના પૂઠા ઉપર ચાર હાથમાં ચાર વસ્તુઓ ધારણ કરીને હંસ ઉપર આરૂઢ થયેલી સાક્ષાત દેવીમૂર્તિની સર્વાંગ આકૃતિ નથી આલેખી પણ મનસાદેવીનાં પ્રતીકરૂપ સંકેતચિહ્નોને સુંદર સંગઠિત સંયોજનમાં સંગ્રહરૂપે આલેખ્યાં છે.

ધ્યાનમુદ્રા (મુદ્રા-Seal-સિલ્હો-છાપ) મોટેભાગે ગોળ કે ચોરસ આકૃતિની હોય છે. ચિત્રમાં પદ્માસના દેવીના આસનને ધ્યાનમુદ્રાના પણ આસન તરીકે દર્શાવ્યું છે. અષ્ટદળકમળની ભૂમિ-રેખા બાંધીને બપ્પે પાંખડીનો એકેક વિભાગ ચોક્કસ છે; અને એ ચાર વિભાગમાં ચાર હાથમાંની ચાર સંગીતો ગોઠવી છે. કેન્દ્રભાગે વાગીશ્વરીની પ્રસન્નમંભીર ધ્યાનસ્થ મુખમુદ્રા આલેખી છે. વાળ છૂટા છે, કાનમાં કુંડળ છે, મસ્તકે કમળકિરીટ છે, આજ સુધીનાં આપણા સંગીતચિત્રોમાં સુચક ધ્વનિ ધારતું સુસં-યોજિત આ આલેખન અતીતની બાત પડે છે.

‘માનસી’ના અક્ષરો પણ કેટલાક પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં હોય છે તેમ છેડા અંદર વળેલા કાનાવાળા આલેખ્ય છે.

આપેલાં આ સુસૌ પ્રમાણે ચિત્રતું સુંદર આલેખન કરવાનો પણ શ્રી કનુ દેસાઈનો છે એ નિર્દેશ આવશ્યક છે.

બચુભાઈ રાવત

ભાષા અને સાહિત્ય

નૂતનઠક્કર વ્યાખ્યાનો^૧

એક છાપામાંથી ઉતારો :

આ ઠક્કરવ્યાખ્યાનમાળાનો કરતાકારવતા કોણ છે ? તેણે આવાં વ્યાખ્યાનોની સામાન્ય પ્રણાલિકા શા માટે તોડી ? વ્યાખ્યાતાને શા માટે તોડવા હીધી ? આ વરસના વ્યાખ્યાતાની પસંદગી બેસાક ઉત્તમ હતી. તેઓ મોટાબધા વિદ્વાન છે તેની અમને ખબર છે. પણ તેમની એક વાર વરણી થઇ એટલે તેમણે તેમ જ યુનિવર્સિટીએ સમજવું નેહ્યું હતું કે આ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાન સાધત વિદ્વાતાના બારે જ લખી રહેવાં નેહ્યે, વિદ્વાન શૈલીમાં જ લખેલાં નેહ્યે, તેને ગદ્યે સાક્ષરશ્રી બળવંતરાયે શું કહ્યું ? ત્રણે વ્યાખ્યાન નર્મદ વગેરે વિશે હતાં, ચરિત્ર-પ્રધાન. પણ તેમાં આટલો બધો વાર્તાસર શો ? આવાં ખાત્રાલેખન શાં ? મોતાને તક્ષીન કરનારી આટલી રસાળ શૈલી શી બાબત ? વાંચના-બાલવામાં આવીતેવી લોકરંજક છા શી બાબત ?...ખરેખર, વ્યાખ્યાન-માળા અપાવનારે વેળાસર ચેતવું નેહ્યે અને વિદ્વાનોને વિદ્વાતમયી નિબંધલેખનની જ મર્યાદામાં રાખવા નેહ્યે. નહિ, તો આ તોફાન ક્યાં જાડે અટકશે એ કહેવાય તેમ નથી. અમે છત્રીએ છીએ કે આવતા વરસથી આ બાબતમાં યોગ્ય તે તકેદારી રાખવામાં આવશે.

અમે છત્રીએ છીએ કે આવતા (કે પછીના કોઇ પણ) વરસથી એવી તકેદારી રાખવામાં આવે નહિ-શાથી ને, વાહમય-સહિતો કોઇક દુર્મર યાને ‘ડાય-હાડ’ ગ્રો. ઠાકોરનાં ગયા જાન્યુઆરીની આખરવાળાં ચિરમ્ભરણિય વ્યાખ્યાનોને ઉપલી રીતે નેવા ધારે તો નેહ્ય શકે તેમ હોવા છતાં, નર્મદક્ષાપી અને ગોવર્ધનરામનું એમાંનું ચરિત્રનિરૂપણ અને ચારિત્રાલેખન અમને કેટલીક જિંમી સર્જકતાવાળું અને સર્વથા ચિંતનાત્મક લાગ્યું છે. તેના આ ગુણો તેને વ્યાખ્યાનમાળાના આગલા પાંચેપાંચ વ્યાખ્યાન-

૧. આ ધ્વનિ વિભાગની નેંધો ૧૯૩૫ના આરંભથી લઇ, સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ વિશે છે; કેટલીક બાજી રહી છે તે આવતા અંકમાં લેવાશે.

ગુચ્છોથી જુદું પાડીને આગળ આણી દે છે. ખરું પૂછો તો, પાંચ ગુચ્છોમાંનો જે ત્રીજો— દિ. બ. કેશવલાલ કુવની ‘પદ્મચર્યાનાં ઐતિહાસિક આલોચના’— તે એમાંની નરી અપૂર્વ પારિભાષિક વિદ્વાને કારણે પોતે એકલો જ એ વર્ગમાં આવે તેવો હોવાથી, એને એક વિશિષ્ટ અપવાદ ગણી બાબુએ રાખીએ એટલે, પ્રસ્તુત નૂતન ન (‘રીસંટ’) વ્યાખ્યાનો વ્યાખ્યાનમાળાની છ વર્ષની કારકિર્દીમાં નવીન સંશોધન, આર્ષદર્શિતાન સમગ્રચર્યાના અને શૈલીપ્રભાવ—આ ત્રણેની દૃષ્ટિએ સર્વોત્કૃષ્ટ, અને અમે ઉપર કહ્યું તેમ, ચિરકાળ લગી સ્મરણમાં રહે તેવા મૂલ્યવાન બન્યાં છે. આ અભિપ્રાય માળાના બીજા વ્યાખ્યાતા— એને અન્યાયકર નથી, કેમ કે તેમનામાંના જેમાંજેમાં વિચારવા જેવી ગુણવત્તા છે, તે અમારે લક્ષ બહાર નથી : રા. નરસિંહરાવનાં વ્યાખ્યાનોનો મોટો ગુણાંશ તે તેમણે કરેલી અખાવાણીમાંનાં દૈત-અદૈત તરવોની, તથા, બ્રહ્મ-માયા-કૈંકારના સંબંધની સ્પષ્ટતા; મેસર્સ કૉમિસરિયેટ અને જિનવિજયજીનાં ઇતિહાસવિષયક વ્યાખ્યાનોનો ગુણાંશ તે, વેરાયલી સામગ્રીનું એકત્રીકરણ-પહેચાના ગુચ્છમાં ગુજરાતી સુલ્તાનો અને પોચુંગીઝો વિશેની, ધસવી સત્તરમી સદીના માલેતુગર નીન ઝવેરી શાંતિદાસ વિશેની; એ જ સદીના ગુજરાતપ્રવાસી યેવેનો વિશેની, અને ઔરંગઝેબખલીન ગુજરાત વિશેની સામગ્રી; બીજાનામાં, વિક્રમી છઠ્ઠીથી તેરમી સદીની ગુજરાતી સંસ્કૃતિની; ઇતિહાસસામગ્રી; અને દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનાં વ્યાખ્યાનોનો કહેવો હોય તો કહેવો : જેવો ગુણાંશ તે, વ્યાખ્યાનોનિમિત્તે તેમણે ઇતરમાંતીઓના લાભાર્થે ‘પ્રેક્ષ સ્ટેટ ઓફ ગુજરાતી લિટરેચર’ નામે બાળપોથીમાં બીજી કરેલ થોડીક માંમલીઓ. પરંતુ એ સર્વનું કાર્ય, છે એટલું ઉપેક્ષાને અપાત્ર છતાં અંશગુણી જ છે, ત્યારે આ વ્યાખ્યાતાનું કાર્ય, બની શકે તેટલું પૂર્ણગુણી છે. પરિણામે, (વિષયનું આ સ્વરૂપ સ્વાભાવિક રીતે જ નાનુકીભર્યું તો છે છતાં) કહેવાની જરૂર જોઈએ છીએ કે, વ્યાખ્યાનો માટે અપાતા હજારેહજાર

રૂપિયા માટે “વસક્ષા” એવો હિંદુઓને કોઈના પણ સંબંધમાં પૂરેપૂરી સાચદિલીલી કાઢી શકાય તેમ હોય તો તે પ્રો. ઠાકોરનાં પાંચ વ્યાખ્યાનોના સંબંધમાં. તેમણે સ્થાપેલું જીવન ધોરણ ભાવિ વ્યાખ્યાનકારોમાંના કેટલાકને પ્રેરણા તો ખીજા કેટલાકને ખીવડાવશે. ખીજા તેવાઓને એ કાર્યમાં નિયોજવા જ નહિ એમ જો હિંદુ-વ્યાખ્યાનમાળાના કરવૈયાઓ ઠરાવશે તો તેમને માટે શુજરાતને આજે છે તેના કરતાં પણ વધુ માન ઉપજશે એમાં સંદેહ નથી. અત્રપદનો અધિકારી

યૌવન ઊર્મિલતા અને પ્રયુક્તવ, ત્રણેનાં ખરાં તત્ત્વોને પિછાની શકનાર આ પર્યેષક મેધાના ચિંતકે યૌવનમૂર્તિ નર્મદ, ઊર્મિમૂર્તિ કલાપી અને પ્રબોધમૂર્તિ ગોવર્ધનરામનાં છવન અને સ્વભાવલક્ષણોની જે મર્મગામી ચર્ચા કરી છે, તેવું યથાયોગ્ય મૂલ્યાંકન તો એ વ્યાખ્યાનો અંચાકારે આપણી સમક્ષ આવે ત્યારે થઈ શકે; દરમિયાન, ‘શુજરાતી’એ આપેલાં અવતરણ અને સારાંશ પરથી એટલું તુર્ત જોઈ શકાય છે કે, ૧૯૩૪ લગીમાં નર્મદ વિશે જે જગ્યામાં પુષ્કળ પણ સાઈ કહેવા જેવું થોડું જ લખાયલું, કલાપી વિશે જે કેટલુંક નમાલું ને થોડુંક સાધારણસાઈ લખાયલું અને ગોવર્ધનરામ વિશે જે થોડુંક જુદા પ્રતિવું લખાયલું, તે જઘાંચ કરતાં ૧૯૩૫ના આરંભે જ પ્રગટેલો, અને, અત્યાર સુધી તો આ વર્ષના વિવેચનવાહ્યમયની પણ પહેલી પકિતમાં જ શોભે તેવો ગૂંથાયેલો આ વ્યાખ્યાન-શુભ, તે-તે સાહિત્યકાર વિશેનાં લખાણોમાં સહેજે અત્રપદનો અધિકારી જોઈ છે વ્યાખ્યાતાની આવી કાર્યસિદ્ધિ કુદરતી છે; કેમ કે, નર્મદ વિશે તો જોતે પ્રવાસે એમને કશું નવું ન મળી શક્યું તો પણ, કલાપી અને તેના જમાના વિશેની એમની અસામાન્ય જાતમાહિતી તથા ગોવર્ધનરામની અપ્રસિદ્ધ ફરિયાદોનો તેમને મજેલો લાભ : આ સર્વનો ઉપયોગ

૧. એના ૩૭૫ ૨૪મી ફેબ્રુ. ૩૫ના અંકમાં.

કરીને જે કે કાર્ય પ્રા. હાકાર જેવા વિદ્યામક્ત તેમજ વ્યવહારવિદને હાથે થાય તે ઊંચી કોટિનું જ હોય. એ ત્રણે વ્યાખ્યાનવિષયો સંબંધી-એમનાં જીવન ને ચારિત્ર સંબંધી-કથું જે અસાધારણ કે અહોભાવજનક હવે પછી ઘણાં વર્ષો સુધી બીજો કોઈ વિવેચક ભાગ્યે જ કહી શકે, અથવા ન કહી શકે, તો તેમાં નવાઈ નથી.

પાંચે વ્યાખ્યાનોનું વિસ્તૃત વિવેચન અને આપણા સમસ્ત ચરિત્રવાદ્યમયમાં એનું સ્થાન, આ બંને સંબંધી તો, એ સર્વે સંપૂર્ણ રૂપે આપણા હાથમાં આવે ત્યારે જ જે કહેવું હોય તે કહેવાનું બને. એ હાલની ત્રુટક-અને અનિવાર્યપણે તેવી-દશામાં છે, ત્યારે તો વિવેચનનિમિત્તે એટલું જ કરવું ઉચિત છે કે દરેક વ્યાખ્યાનવિષય સંબંધી એકાદ બે બિંદુ છપાયલા વ્યાખ્યાન-સારમાંથી સેવાં અને તેને ટૂંકામાં ચર્ચવાં.

નર્મદનું વીરત્વ, તેનો ટેક, તેની સત્યવાદિતા, સાર્વજનિક હિતના પ્રશ્નો નિઃસ્વાર્થે ભાવે છણતાં, બલા ધનેતરને ય તેનું ખરૂં સ્થાન વિશ્વક્રમમાં કયાં છે તે બતાવી દેવાની તેની શક્તિ : આ સમણું અત્યાર પહેલાં, એક કે બે અપવાદ બાદ કરતાં, છૂટકતૂટક રૂપે અને કૂચાએલ વાણીમાં કહેવાયું હતું. આપણા વ્યાખ્યાતા નર્મદચારિત્રના આ જ સ્વરૂપને પોતાના ચોથા ખંડમાં નક્કર દર્શાવે છે અને તાજગીદાર ભારક્ષમ શૈલીમાં કહી દેખાડે છે એ જેમ તેમના નર્મદવ્યાખ્યાનની એક વિશિષ્ટતા છે, તેમ જ, નર્મદને માથે તેના કેટલાક સમકાલીનોનાં પાપો ઓઢાડવાને પરિણામે એ કેટલો બધો નાહક વગોચાયો, તેના સહજીવી સુરતી-ઓ જેવો તે માત્ર લાસો નહિ પણ મોટો ઉઘમી અને ફરજસમજી પણ હકીકતે હતો, એ ત્રીજા ખંડમાં વિશદ તેટલી જ વેધક દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટાયું છે, એ તેની બીજી વિશિષ્ટતા. ઉપરાંત, તત્કાલીન અને અનુગામી શુન્દરાતીસમાજના સુધારાવિષયમાં પડેલા તથા ફાંટા વિશેનો હથારો પણ જેમ એ વિષયની ચર્ચામાં પ્રથમ તેમ પ્રતીતિજનક અને વિશેષ વિચારણાને યાત્ર પણ અવશ્ય છે.

‘પાક્ષિણતા’ કે શું ?

કલાપીવ્યાખ્યાનમાંથી ચોથો (‘હું તો બાવો’) અને નવમો (‘મૃત્યુ’) ખંડક પસંદ કરીશું. આમાંના પહેલામાં પોતે રાજપૂતખીજતું ક્ષત્ર નથી એ કલાપીની પોતાની માન્યતા-એમના દ્વિત્વમાં વારંવારે તે બલપૂર્વક ઘૂંટાયેલી માન્યતા-ઠંડી અને ઠરેલ હિમ્મતથી રજૂ થઈ છે, અને એ સાચી હોવાનો સંભવ ચર્ચા વિના રાજકુમારોના માનસના વ્યાખ્યાતાને પોતાને થએલ અતુભવને આધારે સ્પષ્ટપણે સૂચવી દીધો છે; અને ખીજમાં, હમણાં લગી ખાનગી વાતચિતમાં જ બોલાતી, વાતને-કલાપીતું મોત એ અપાયાયા નીપજ્યું કહેવાય છે, એ વાતને-એ ઘટના બન્યાને પાંત્રીસમે વર્ષે, અમારી જાણ પ્રમાણે પહેલવહેલી વાર જાહેર રીતે પત્રાક્ક અને પ્રસિદ્ધકરવામાં આવી છે. એ વાતની પોતે કરેલ રજુઆતને અંતે વ્યાખ્યાતા જે નિર્ણય પર આવતા લાગે છે તે એવો સમજાય છે કે એર નહોતું અપાયું. આ નિર્ણયને બાધિ સંશોધન (એ વિષયનાં કાગળિયાં હજી યે અમુક સ્થળે સુરક્ષિત હોવાનો સંભવ છે તેમાં થએલું સંશોધન) સાચો અને આખરી ઠરાવે એમ આપણે સૌ જ ઇચ્છીએ.

પરંતુ, વાત જે છાપે ચઢવાઈ જ છે તો, એ હાલ અલભ્ય જેવાં સાધનો બાજુએ રાખી અમુક ખીજ ક્ષેત્રમાં પણ નિષ્પક્ષપાતપણે સંશોધન કરવાની જરૂર રહે છે. પ્રો. કાદોરની ઇચ્છા, એમનો જ માનીતો શબ્દ વાપરીએ તો, ‘પક્ષિણ’ ચવાની નહિ હોય-કદાચ. પણ, વ્યાખ્યાનસારમાં આ બિંદુ પરત્વે જોટલું છે તેટલું જ નો તેમની હાથપ્રતમાં હોય, તો કહેવું પડશે કે તેમણે એક જ પક્ષને આગ્રહ કરવાનો પ્રયાસ જાણેઅજાણે કર્યો છે. નર્મદની સ્તૂતિ-વાદિતાને છૂટે મોંએ વખાણનારને આ શોભે ? જરૂર પડે તો કાઠિયાવાડમાં ફરીને પણ, ખીજે પક્ષ જાણવો તે તેનાં બલાગલ તોળવાં એ તેમની ફરજ નથી ? ઉઘાડું છે કે એ તોલન એમનો

આ વિષય પરનો અંચ છપાયા પહેલાં જ ચતુર્થ જોડાએ અને એમના સરખાને હાથે ચએલા, થવા જોઈતા, તેવા અપરિહાર્ય અન્વેષણાદિ પછી જ તેઓ આ વિષયમાં આખરી કે આખરી જેવો નિર્ણય આપી શકે અને વ્યાખ્યાનોને અંચ જેવું કાચમી સ્વરૂપ આપી શકે.

‘પ્રત્યોધમૂર્તિ’ ગોવર્ધનરામ’માં ધણું વિચારણીય છે પણ અહીં ઉલ્લેખ કરીશું તે ત્રીજા, ચોથા અને ચાલ્ત્રમા ખંડોનો. ત્રીજા અ? ચોથા ખંડોમાં, માયે પડેલી વિપત્તિઓને પરિણામે જે ભારે નિર્વેદ ધોવર્ધનરામને થએલો અને જેના ફલરૂપે તેમણે ‘વ્યવહાર સંન્યાસ’ની પોતાની લાક્ષણિક ફિલસુફી ખાલવી તથા નિરૂપી, તેની પિછાન વ્યાખ્યાતાએ ફરારવહીઓને આધારે કરાવી છે. નિર્વેદે એ પ્રભુદ્વ આત્માને સુખવાળું ને દુઃખવાળું, અને જગત શૂન્યસ્વરૂપ દેખાડ્યું તે કેવી રીતે, અને તેને પરિણામે તેમનું અહંદલ ‘નાની ધી અંધી’ જેવડું થઈને નિષ્ક્રિયવાતું ‘સ્વાંગક્ષેત્ર’ જનહિતદલ જન્યું એ પરિવર્તન એમના વ્યવહાર સંન્યાસના તત્ત્વદર્શનની કેવી તો મજબૂત જડ છે: આ બધું પ્રો. કાકોરે આ રૂપમાં પહેલી જ વાર અને ભલી ભાતે દર્શાવ્યું છે. એમનો ચૌદમો ખંડ છે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વિશે. પછીના ખંડોમાં તેમણે એ અંચની દેશકાલગત મર્યાદા સચવી છે તે જાણ્યા પછી પણ આપણને એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી કે આપણા સમગ્રદર્શી વ્યાખ્યાનકારે ગન્કલમમાં એ મહાનવલની ખરી કલાપરીક્ષા કરવાતું જે ધોરણ-એમાંના વસ્તુજૂથને અને એ જૂથનાં ચે અગોપાંગતે બરાબર દૃષ્ટિક્ષેપમાં ગોઠવીને કરેલી પરીક્ષા જ કરી કહેવાય, એવા ભાવાર્થનું સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટ ક્યું છે, તે, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની સામે કાલ્પ ઉડાડનાર આજનાં છાલકા ઊંકરાઓ પર ભલે અસર ન કરે-આજનાં તેમ જ અનુગામી, જવાબદાર ચિંતનશીલ વાચકો વિવેચકો માટે તો એ અને એ પ્રકારનાં સજીવ સળળ સમભાવવાળાં તથા વ્યાપક દૃષ્ટિવાળાં જ ધોરણ ધરે છે ને આચરણીય છે—‘નો ધતરાણિ, નો ધતરાણિ.’ —વિ.

બાદશાહ છતાં ફરી

આગતે વર્ષે નર્મદસતાબ્દીની મહાપર્વણીના ઉત્સવપ્રસંગે નર્મદીય 'જેસ્સા'નો જે જુવાળ આપણાં સૌનાં હૃદયે ચડ્યો હતો તેની ઓછીવધુ યાદ આપણને આવતી રહે તેવી પ્રવૃત્તિ હજી અવારનવાર થતી રહે છે તેની નોંધ લેવી જોઈએ. મુંબાઈવાળી ત્યારની મુખ્ય સ્મારકસમિતિએ વાહ્મયવિષયક, નર્મદપ્રિય વિષયો પર વ્યાખ્યાનો અપાવવા વાર્ષિક રૂ. ૩૦૦) કે ૪૦૦ ખર્ચવાનું ઠરાવ્યું છે એમ કેટલાક સમય પર (ચોત્રીસની સાલના આખરી કે પાંત્રીસના અવસર મહિનાઓમાં, જાણીતાં તો.) જાહેર થયેલું —જે કે, ત્યાર પછી વ્યાખ્યાનોનું પંક્તિ શું થયું એ વિશે કોઈ કહેતું નથી; ત્યાંની જ ડ્રોઈસ સભાએ 'રાજ્યરંગ'નો અપ્રસિદ્ધ વત્ત ખીન્ને ભાગ પ્રસિદ્ધ કરીને, આજના અભ્યાસીઓને નર્મદસંહિતાનું એ ખૂટતું મંડલ સુલભ કરી આપ્યું છે; અમદાવાદની શુભરાત સાહિત્યસભાએ ગયા માર્ચમાં 'નર્મદવિતા'ના સત્ત્વસાર જેવાં નર્મદાવ્યો અને નર્મદયોનો સુરચિત સંગ્રહ 'નર્મદનું મંદિર' આપણને આપ્યો છે અને એ જ સમયે સંપૂર્ણક દ્વારા આપણે પામવાના છીએ એ નર્મદની વિશિષ્ટ ગવંપ્રસાદી તે આપણને આવતા હ આઠ માસમાં (કવિના અવસાનની અર્ધશતાબ્દી લગીમાં.) આપી દેશે એવી આશા રાખીએ; નર્મદની જન્મશુભિક્ષે આ વિષયમાં હાલના કરતાં વધારે ઉત્સાહ દાખવવો જોઈએ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. જેણે મુંબાઈસમિતિથી જુદી પડીને જ શતાબ્દીપ્રસંગનું કાર્ય કરવું પેળવ પાર્યું, તો હવે, જે પોતે જ કરવું છે તે તેણે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા જુદાપણાને જેળ આપે તેવું જ તેણે ન કરવું જોઈએ? એ દષ્ટિએ, તેની પહેલી ફરજ ક'વી'—નર્મદ્યક્ષામાંનું સરસ્વતીમંદિર પ્રજા માટે ખરીદી,

૧. આ લખાયા પછી જાણવામાં આવ્યું છે કે ત્યાં આ મંદિરને (જુલાઈ-મા) પ્રસ્થાનધર રા. રામનારાયણ નર્મદ વિશે વ્યાખ્યાનો આપવાના છે.

૨. આ નવતર જોડણી અમને સૂરતી સંદેરસુધરાઈએ ગયા આચરકમાં

કવિજીવનના જે યોગક અવશેષ હજી મળી શકતા હોય તેવું, તથા કવિના અંધો, કવિ વિશેના અંધો, કવિના યુગના સ્મરતની તથા ગુજરાતની સંગ્રહપાત્ર વસ્તુઓ અંધો વગેરેનું, સંગ્રહસ્થાન ત્યાં જમાવવાની હતી, પણ, એકત્રીસમી માર્ચના 'લોકવાણી'માં આવેલા ખજર પરથી જણાય છે કે સ્મરતની સમિતિ એ મકાન મેળવી શકી નથી. એની અશક્તિનું એક કારણ, અમારી જાણ પ્રમાણે, એના રંગુનવાસી વહોરાવેપારી મકાનધણી આઠ હજાર રૂપિયા જેવી મોટી મનાતી રકમ માગે છે, એ છે. એ ગૃહસ્થને જે સમજાવી કરીને કિંમત ઓછી કરાવી શકાય નહિ તેા પણ, અર્વાચીન ગુજરાતના સંસ્કૃતિમંદિરના પાયા પૂરવામાં જેણે પોતાનું સર્વસ્વ હોમ્યું, તેને ખાતર હાલનું ગુજરાત-જેને યાત્રાસંઘ કે મહાપરાની પ્રવૃત્તિઓ માટે દસદસ લાખ રૂપિયા, હમણાં જ, જાણે અક્ષાઉદીનના જ્ઞાનસતી મંદિરથી, જાણે પાનને ચુનો લગાડીએ તેટલી વારમાં, મળી શક્યા છે તે ગુજરાત-શું આઠ હજાર રૂપરડી પણ ઊભી કરી શકે તેમ નથી ? નહિ જ કરી શકે તેા એ વીરપૂર્વજ તેા પર્વત ઉપરથી આપણને અહિંનિંશ જમકર આશિષ જ દેવાનો છે—એ તો સ્મારકનો યે ક્યાં જુખ્યો હતો ? “મને વીસારી રામ સમરજો,” પણ આપણામાં જે કેં યે રામ રહ્યા હોય તેા એ નર્મદગૃહને આપણે પ્રત્નકીય સંસ્કારગૃહ અવિલંબે, બિનચૂક બનાવવું જ જોઈએ. આ વિષય સમેટતાં, 'નર્મદનું મંદિર'ની પરિચયનોંધને અંતે 'રોશની'એ (તા. ૬-૪-૩૫) જે સચોટ વચનો વાપર્યાં છે, તે ટાંકવાં ઉચિત લાગે છે:¹

શીખવી, કેમ કે તેણે એ ચક્રે ચોટલા પાઠિયામાં એ વખતે પહેલી વાર એ અમારા વાંચવામાં આવી. ભાષાસુધરાઈ, અલગત એ સંસ્થાના કર્તૃત્વ-ક્ષેત્રમાં ન આવે; પણ ત્યારે—ભાષાજગાડ આવતો હશે ?

૧. સ્મરતસમિતિએ જે ચોટું કર્યું છે, તેની એક વિગત અહીં નોંધવાની રહી જવી જોઈએ નહિ. તેણે નર્મદનું સરસ્વતીમંદિર લેવાને બદલે બાળમંદિર સ્મારક લેખે લખ્યું કરી (અથવા સાહિત્ય કે ઇતિહાસના

અને એટલી સિંપૂર્ણ નર્મદ્યરિત લખાયું નથી તેના જેટલી જ એકમરી વાત એ છે કે ગુજરાત પોતાની પ્રગતિપરાયણતાના સચી પહેલા યાત્રિકનું સૂરતમાં આમલીરાનનું મકાન પણ નથી ખરીદી શકતું ! ન્યાં 'હિંદુઓની પડતી' 'વજેસંગ ચાંદબા' વગેરે લખાયાં, ન્યાં ગુજરાતની નવજીવાનીની સદા તીર્થયાત્રા હોવી જોઈએ, ન્યાં સર્વરીતે - બંધનમુક્ત બનેલા ગુજરાતીનું માથું બક્ષિભાવથી નમતું જોઈએ, ન્યાં આશાઓ અભિલાષાઓ સ્વપ્નાં આકાંક્ષાઓ ઈચ્છામાં સિંચાયાં હશે એવું એ મકાન આજે ગુજરાતને મોંઘું થઈ પડ્યું છે.

પણ એ દીકાકારનું શાથી સરસ વાક્ય તો તેની ઉપલી વાજળી દીકા પછી આવે છે:

નર્મદ કૃષ્ણર છતાં બાદશાહ હતો; ગુજરાત બાદશાહ છતાં કૃષ્ણર છે.

—વિ.

ઇદોરનું હિંદી સાહિત્યસંમેલન

ઇદોરમાં ગઈ ઇસ્ટની રજાઓમાં રજતું હિંદી સાહિત્ય-સંમેલન બરાયું હતું. હું તો બહુ મોટી આશાએ. ગયો હતો, પણ આશા કરતાં નિરાશા જ વધારે મળી. પ્રમુખ તરીકે ગાંધીજીએ સાહિત્યને જાહેર કેટલીક ભાષાપ્રચારની વ્યવહાર 'સૂચનાઓ' માત્ર કરી અને પોતાનું એ વિષયનું દિલ્હિનું રજૂ કર્યું હતું; અને ગાંધીજી જેવા વ્યવસાયી પુરુષ કને સાહિત્યના સ્વરૂપોની ચર્ચાની આશા રાખવી એ વધારે પડતું છે. સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ બનારસવાળા પ્રો. રામચંદ્ર શુક્લ પોતાના વ્યાખ્યાનનું વિગતોથી ભરપૂર એક પુસ્તક તૈયાર કરીને લાવ્યા હતા. એ જનતાએ સાંભળ્યું જ નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ બાબુ ભગવાનદાસ આવી શક્યા નહોતા. એમનું સુંદર અને સમાલોચનામયું

સંયોધનમાં સમારકથન ખર્ચી મન વાજવાનું હાલ્યું છે. અને, એક પ્રસંગ પ્રશ્ન અહીં બાબનગરનેય પૂછી લઈએ: કોલેજલોકમાં નર્મદની છબી, એક વરણ સાહિત્યકારે ભેટ કરેલી, તથા ફેબ્રુઆરીમાં ખુલ્લી મુદ્રાવાની હતી, તેને આવતા ફેબ્રુઆરીથી મોડું તો નહિ થાય ને ?

વ્યાખ્યાન છપાઈને આવ્યું હતું, પરંતુ એ વાંચવાની કે વહેંચવાની પણ કોઈએ દરકાર કરી નહિ. વિજ્ઞાનવિભાગના પમદંગી પામેલા પ્રમુખ શ્રીવાસ્તવની ગેરહાજરીને પરિણામે ગ્વાલિયર કોલેજના પ્રોફેસર ડૉ. ગોરખપ્રસાદે યોડું પરંબરાગત મૌખિક ભાષણ કરી લીધું. માત્ર ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખ શ્રી કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલનું ભાષણ અભ્યાસ, વિગતો અને વિવેચનાથી ભરપૂર હતું. કવિસંમેલનના પ્રમુખ શ્રી મુનિશાનંદન પંત ન આવી શકવાથી, સંમેલનમાં એક એકવિ તરીકે જેને સક્ષેરીઆ પારિતોષિક મળ્યું તે પ્રયાગ મહિલાવિદ્યાપીઠવાળાં શ્રીમતી મહાદેવીવર્મા પ્રમુખસ્થાને બેઠાં હતાં. પરંતુ આ સૌ પ્રમુખો કરતાં લિપિસંમેલનના પ્રમુખ કાકાસાહેબ કાલેલકરનું ભાષણ વધારે આવશ્યક અને મનનીય હતું. વિભાગવાર પરિષદો પણ સામાન્ય પરિષદ જેવી જ બની જતી. વિભાગીય પ્રમુખ ઉપરાંત વ્યાખ્યાનો થતાં અને યોડુંક સંગીત, આભારનાં પ્રવચનો અને કાર્યક્રમોની જાહેરાતથી એની પૂર્ણાહુતિ ચતી.

ગાંધીજી પ્રમુખ એટલે પ્રેક્ષકોની એટલી બીડ કે આપણને સાહિત્યસંમેલન કાંઈ રાજકીય કે સામાજિક પરિષદ જ લાગે. સાહિત્યસંમેલનોમાં જે અભ્યાસ, જ્ઞાન, શાંતિ, વિદ્યા, સંસ્કારિતા અને બંધુભાવનું વાતાવરણ જોઈએ તેની ત્યાં તદ્દન અછત હતી. વિષયનિયામક સમિતિમાં પણ પક્ષપક્ષીનો પાર નહિ અને એક નાનીથી વિગત કે જાણતને ખાતર પણ બે કલાક ચર્ચા થાય અને મહત્વની જાણત સમયને અભાવે ચર્ચા વિના જ પસાર થઈ જાય એવું નિરાંતે જન્યું. ગાંધીજીને એક લાખ રૂપિયા આપવાની તરતે ઈદોરની સ્વાગતસમિતિ પ્રમુખ તરીકે લઈ આવેલી. એટલે સ્વાગતસમિતિનું ધ્યાન લાખ રૂપિયા કમાવા તરફ વધારે હતું. છેલ્લે દિવસે મેં એક અગ્રગણ્ય કાર્યકરને પૂછ્યું કે કેટલાક આવશ્યક કાર્યો પસાર કરવા માટે સમય વધારે આપશો ને?

ત્યારે જવાબમાં એમણે કહ્યું કે પૈસા ભેગા કરવાની અપીલનું એ હરાવો કરતાં મહત્ત્વ વધારે છે એટલે એ બધા હરાવો એકી સાથે વાંચી જવામાં આવશે અને પસાર થએલા ગણવામાં આવશે. સાહિત્યસંમેલનમાં સાહિત્ય કરતાં પૈસાની જ ખૂબ પરવા રાખવામાં આવી અને સિદ્ધ કરવામાં આવી.

હરાવોની તો લાંબી દારમાળા હતી. ધન્યવાદ અને અભિ-
નંદનના હરાવો પણ ખૂબ હતા. પણ લાંબી દારમાં બે ત્રણ હરાવો
ઉપયોગી પણ હતા. મુખ્ય અને ખાસ ઉપયોગી હરાવ તો કાકા-
સાહેબ કાલેલકરનો લિપિની નવેસરથી વિચારણા કરવા માટે
સમિતિ નીમવાનો હતો. માત્ર હરાવ થાત તો એની કિંમત નહોતી
પણ કાકાસાહેબે પોતે એના સંયોજક બનીને આખું વર્ષ કામ
કરવાનું માથે લીધું. જેમ હિન્દુસ્થાન માટે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન સરળ-
તાથી ઉકેલાય ગયો અને હિંદીને એ સ્થાન આપવામાં આવ્યું
તેમ રાષ્ટ્રલિપિનો પ્રશ્ન સરળ રીતે ઉકેલાય એવો નથી, એ ગંભીર
વિચારણા, યાન, શોધ અને જહેમત માગી લે છે, એ કાકાસાહેબનું
દૃષ્ટિગિંદુ હતું. ખીજે હરાવ ઇદારમાં હિંદી વિધાપીઠ સ્થાપરાનો
હતો. બાકી તો દરેક સંમેલનમાં બને છે તેમ વિષયનિયામક
સમિતિમાં પ્રારંભમાં સારી ઢાંચરી હોય, પછી ધીરે ધીરે જુદાં
જુદાં કુંગળાં થવા માંડે, લોકો આગ થાય, અને પછી
વિખેરાવા માંડે. ફટલીક વખતે એવું પણ થતું કે ગાંધીજી
અને મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ વિના વિષયનિયામક સમિતિમાંથી
એક પછી એક સૌ પોનારા ગમ્મી જતા એટલે કાને ફટલી પડી
છે એવું રૂપર દર્શન થઈ જતું. પણ આ સ્થિતિ એટલા હિંદી
સાહિત્યસંમેલનની નથી, બધી જ પરિવોદની છે. ત્યારે ગંભીર
વિચારણા, સમય અને શક્તિનો ભોગ, યાન અને દૃષ્ટિનો ઉપયોગ
કરવાની વેળા આવે છે ત્યારે જનસમુદાય નાસી જાય છે. ગણ-
ગાંધ્યા જ માણસો જેને પડી હોય છે તે જ રહે છે. પણ વિશેષતા

એ છે કે એ નાસી જનારો 'જનસમૂહ' જ ખુલ્લી પરિવદમાં વધારે બકવાદ કરીને કાર્યની સરળતાનો અગાની બનીને અંતરાય રૂપ બની જાય છે.

* * *

મને જે ત્યાં ખૂબ આનંદ આવ્યો તે તો એ હતો કે જુદા જુદા વિભાગના કેટલાક જાણીતા અને અજાણ્યા સાહિત્યકારોનો મેળાપ થયો, એમની સાથે વાતો અને ગુફ્તેગો થઈ, ખાનગી મહેફિલોમાં જુવાન અને નવા કવિઓની કવિતાની મોજ માણવા મળી. આ સહવાસથી એક જ્ઞાન એ પણ થયું કે ત્યાં પણ આપણી ગુજરાતી સાહિત્યની જેમ બે સ્પષ્ટ પક્ષો છે: એક ગાંધી સમયના સાહિત્યકારો અને એક તો પહેલાંના પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ સાક્ષરો. આ પક્ષો એટલા ઉમ છે કે કેટલાક વૃદ્ધ અને પ્રૌઢ સાક્ષરો સંમેલનમાં ભાગ જ લેતા નથી. ખીજું જ્ઞાન એ થયું કે સંમેલનનું સંચાલન સાહિત્યકારો કરતાં સાહિત્યપ્રેમીઓ કહી શકાય એવા ખીજા જ ધંધાવાળા નામાંકિત પુરુષોના હાથમાં છે. અને 'ત્રીજું' એ મળ્યું કે ત્યાં પણ અમુકનો વાડો અને અમુકનો સંપ્રદાય આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય કરતાં વધારે ઉમ સ્વરૂપે હસ્તી ધરાવે છે. માનવસ્વભાવ બધે ઠેકાણે સમાન જ હોય !

* * *

ખાનગી મહેફિલોમાં અને ગુફ્તેગો વખતે જે જે સાહિત્ય-સેવકો મળ્યા એમનાં યોગાંક સુંદર સ્મરણો છે. રાત્રે દસ અગિયાર વાગે જ્યારે ધમાલિયા લગાયક સાહિત્યપ્રેમીઓ નિદ્રાધીન થઈ ગયા હોય ત્યારે જુવાન કવિઓની એક નાની મહેફિલ કોમકના ખંડમાં જામે. પ્રયાગના જુવાન કવિઓ જગવતીચરણ વર્મા, મધુપ્રિય શામર, હરિવંશરાય 'બચન,' નાનો જાણક જેવો લાગતો પણ તેજસ્વી કવિ નરેન્દ્ર, પ્રૌઢ લાગતા પણ જુવાનોને સરમાવે એવા ભાવો ગાતા કાનપુરના 'પ્રતાપ'ના આત્મા પડિત જાલકૃષ્ણ શર્મા

‘નવીન’ વિચિત્રતાની મૂર્તિ સમા ‘સરસ્વતી’ના તંત્રી બાપ શ્રીનાથસિંહ, શાંત અને મૃદુ શ્રીમતી મહાદેવી વર્માએ સૌ જ્યારે દિલથી જામતાં અને પોતપોતાની પ્રિય કવિતાઓ ગાતા ત્યારે પેલા હજારો માણસોના સાહિત્યસંમેલન કરતાં આ કવિઓની આ નાની મહેફિલ વધારે આવકારપાત્ર અને આવશ્યક લાગતી. હિંદીના આ કવિઓમાં શુજરાતી શુવાન કવિઓ કરતાં મને એક વિશિષ્ટતા લાગી, અને તે એ કે સૌને જ લગભગ સંગીતનું જ્ઞાન અને સૌ સંગીતકાર, એટલે પોતાની કવિતાના ભાવ સંગીતની સહાયતાથી એટલે સ્વાભાવિક અને સમર્થ રીતે પ્રગટ કરે કે સાંભળનાર ભાવમુગ્ધ બની જાય. આપણા સાહિત્યમાં સારી કવિતા લખનાર ઘણા શુવાન કવિઓ પોતાની કવિતા ગાતી વખતે ભારે ખૂંડ લાગે છે. સાહિત્યસંસદના કવિસંમેલન વખતે મુંગાઈમાં આ કુટિ ખૂબ ઘરમાવનારી થઈ પડી હતી.

*

*

*

મને તો એવી ઉમેદ હતી કે ઈંદોરના સાહિત્યસંમેલનમાંથી કંઈક જ્ઞાન મળશે, દષ્ટિ મળશે, મોટા નામાંકિત સાક્ષરો મળશે, એમની અર્થા અભ્યાસ અને વિવેચકદષ્ટિનો લાભ મળશે; પરંતુ કશું જ મળ્યું નહિ. અને જે નહોતું ધાયું તે મળ્યું—શુવાન સહૃદય મસ્ત કવિઓનો સજીવન સહવાસ, યૌવન અને પ્રણય, ત્યાગ, સમર્પણ અને અનિષ્ટ નીતિજાળનાનો ઉચ્છેદ, દોસ્તી માનવતા અને પરંપરાગત પ્રણાલિકાનો વિનાશ; એવા ઘણા વિષયો ઉપર નવીન અને મૌલિક દષ્ટિબિંદુવાળી કવિતાની અપૂર્વ મોજ. અને અર્થા તથા વાતો દરમિયાન એ જાણવા મળ્યું કે હિંદી સાહિત્યમાં જગીને ઉમેરો ચતો, જૂનાં તત્ત્વો અને પરિસ્થિતિનો વિનાશ માગતો અને કરતો નવો શુવાન, સમજી અને વિવેકી વર્ગ બળ પકડી રહ્યો છે.

*

*

*

બાપ હરિવંશરાય બચનની એક કડી તો મારા મનમાં હજી મ
અંતમાં કરે છે:—

નહ પદ્મવતિ મેને પદછાની

* * *

યદ નૃપુરહી નહિ હૈ અંકારે

યદ હૈ મેરે મનહી વાણી

યદ પદ્મવતિ મેને પદછાની.

કિસનસિંહ ચાવડા

નાટક અને ચલચિત્ર

ચિત્રપટ અને વાતાવરણ

બોલતી ફિલ્મોમાં સંગીતે જરૂર પોતાની સત્તા સ્થાપી છે. જ્યાં ભાષા પહોંચી શકતી નથી ત્યાં સ્વર આપણને સહેલાઈથી સમજાવે છે. સંગીત એટલે પાત્રોનાં ગાયનો જ નહિ પણ 'એક-આઉન્ડ' સંગીત ઇંગ્લીશ ફિલ્મોમાં ગાયનો ખાસ હોતાં નથી, પણ એક-આઉન્ડ સંગીત વિનાની કોઈ ફિલ્મ હોતી નથી. ભાવનાને માટે આવું સંગીત હંમેશાં રસ્તો ચોખ્ખો કરી આપે છે. નદીના નયનમાંથી જે ભાવ બહાર આવતા નથી એ જ ભાવનું ધનામ સર આપણને આપી જાય છે. આપણી હિંદી ફિલ્મોમાં સૌથી મહેલાં ન્યૂ યીઓર્સે 'એક-આઉન્ડ' સંગીતની ખાલી ભરી અને 'પુરણભગત'ની સફળતા ધણે અંશે આ સંગીતને આભારી છે. આજે હિંદીના કેટલાક પ્રોડ્યુસરોને આ હકીકતનો ખ્યાલ આવ્યો છે એટલે જ તેઓ ખાસ સંગીતવિભાગ સ્ટુડીઓમાં નમાવે છે.

સાચો ફિલ્મ ડીરેક્ટર અમુક પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં જરૂર સૂત્રો આગ્રય લઈ જોઈને ફૂલ લાવે છે. પણ જે વખત વિના સંગીતને બોલાવવામાં આવે તો એટલી ચમક આવતી નથી. ભારે

‘કેટલીક’ અને પાત્રો ભાવનાનો ગુચ્છો ઉછાળવામાં પાછાં પડે ત્યારે જ વાણીવાનું બળ ઉછીનું લેવું પડે છે. આપણા ગૃહસ્થવનમાં જેમ નાની વહુ આપ્તા તંત્રમાં સહેજ મલકી જાય, ગભરાતી ગભરાતી પોતાની મહેક મૂકતી જાય, એવી રીતે જ કેટલાક શરમાળ સૂરો ચિત્ર-પટના તંત્રને મિલનજ આપનારા હોય છે. આપણને ત્યારે ખ્યાલ આવતો નથી કે આપણને કોણ અસર કરી ગયું? આપણે તે વખતે પાત્રોના અભિનયને જ યાદ રાખી લઇએ છીએ પણ એ અભિનયની તાકાત બેકગ્રાઉન્ડ સંગીત ઉપર જ બધાએલી હોય છે. હજુ આપણી ફિલ્મોમાં આ અંગેના અખતરા જૂજ થાય છે અને ન્યુ થીએટર્સ અત્યારે ‘બેકગ્રાઉન્ડ’ સંગીત જરૂર સેલ્યુલોઇડ પર મૂકે છે પણ એમાં કરો ધડો રહેતો નથી. નહિ તો આપણા રાગો અમુક ભાવનાના સ્પર્શથી જ જાગેલા છે. એટલે એવી ભાવના ત્યારે ફિલ્મમાં જાગવા મળે ત્યારે એના પ્રતિબિંબ જેવા રાગ છેડવામાં આવે તો ભાવનાને “પગભર” કરવાનું જરૂર સુગમ પડે. આપણે ત્યાં જ કેટલાક એવા સરંગીઆ છે કે તેઓની આંગણીમાંથી મોહક દ્વંદ્વ ટપકે છે. કાણુમાં તેઓ વિષાદને કે ઉલ્લાસને પકડી તમારી સામે હાજર કરે છે. સાંભળનારને એ નિશાન બનાવી દાવે તેવી ભાવના તેઓ પાસે નિયોવાવે છે. એટલે બોલતી ફિલ્મમાં માત્ર જોરદાર ક્લમ કે જોરદાર પાત્રોથી જ કામ અમ્મું બનતું નથી. ક્લમ માટે ફૂલની સેજ તૈયાર કરી આપે છે આ સૂરો. આમ ફિલ્મ ડિરેક્ટરની તહેનાતમાં ક્લમ, સંગીત, પાત્રો, પ્રકાશ, ‘પ્રોપર્સ’, પોશાક, બધાં જ હોય છે; પણ એનો ઉપયોગ કેમ મોજ. આજીવાવે છે એના પર જ બધા આધાર છે. સારો આ રસ-હિંદી સાહિત્યમતવાથી કે ફાંકડી છીણી સંધરવાથી કાંઈ શિલ્પમાં સ્થિતિનો વિનાશ નથી. દ્વંદ્વના છયારા ક્યાં મૂકી દેવા અને એ અને વિવેકી વર્ગ થી, તેમાં જ કલાકારની ખૂબી છે. ડિરેક્ટર

* ૧ પણ એ ગીત એને બીજાઓના કંઠમાં છે. ડિરેક્ટર દ્વંદ્વ અનુભવે છે પણ એ દ્વંદ્વ

બીજી છાતીઓમાં બરવાતું એને રહે છે. ફિલ્મમાં એનો હિસ્સો પૂરેપૂરો છતાં એને કાંઈ જોઈ શકતું નથી. એને મોઢામાં મોઢા સાહિત્યકાર બનવું પડે છે કારણ કે કલ્પ લખવી જોઈતી અધરી છે એના કરતાં એને ફિલ્મમાં જોઈવવી વધુ અધરી છે. આમ કરવા જતાં એ પોતાનું વ્યક્તિત્વ છાંટવાનો પ્રયાસ કરે તો એની વસ્તુ બહણતી નથી. એટલે જ “પહેરો પુરુષ એક વચન”ને એ સાવ અલગ રાખે છે. સેશ્યુરોઝ પર એ ને “હું” ચોટાડવા મહેનત કરે તો વસ્તુને જરૂર માર પડે છે. આ બધા છતાં તેણે અતુ-ભવેલી લાગણીઓ એને પોતાની ફિલ્મમાં પરોવવી પડે છે જ એટલું જ નહિ પણ અમુક પ્રકારની લાક્ષણિકતા જે દરેક ડિરેક્ટરની જુદી જ હોય છે તેનું પણ બાન એને કરાવવાનું રહે છે. એ વસ્તુ ખાતર જીવે છે અને વસ્તુને તાકાત આપવામાં અલગત એ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જ વાપરે છે પણ આપણને એની ખાસ જાણ થતી નથી એ જ એની ઉદારતા છે, એ જ એની કક્ષા છે. ફિલ્મ એ આજની કક્ષાનું બારીકમાં બારીક સ્વરૂપ છે. એ સ્વરૂપને જાળવવા માટે સંયમ (Restraint)ની પણ પળે પળે જરૂર પડે છે. દરેક બાવની નીચે મોઢા લીટા તાણવાનું આપણા સાહિત્યકારો ચૂકતા નથી, હૃદયને ચોવીસે કલાક આતું રાખવાનું જ આપણા સાહિત્યકારોને ગમે છે, તે રીતે ને ભર્મિતો એકઠો ધુંલ્યા જ કરવામાં આવે તો ફિલ્મમાં એવું બેડોળ વાતાવરણ ઉભું થાય છે કે લોકો જરૂર એ પર ધૂંકવાનું પસંદ કરે.

ફિલ્મડિરેક્ટરના હાથમાં ફિલ્મનું વાતાવરણ રહે છે. એ વાતાવરણ વસ્તુસ્થિતિની આસી જાની રહે છે કે નહિ એ સમજવાનું એને શિરે હોય છે. એ વાતાવરણને મિજાજ બક્ષવામાં કલ્પ, પાત્રો, સંગીત, ‘સેટોગ્સ’—જ્યાં જ મદદ કરે છે. પણ ‘એક-આઉન્ડ’ સંગીતે આ દિશામાં એટલે કે વાતાવરણ ઉભું કરવામાં જે જીત મેળવી છે એ અજ્ઞ છે, એટલે જ સંગીતવિભાગ દરેક સ્ટુડીઓમાં અવશ્ય તાકાતવાળો હોવો જોઈએ.

ઉપર જણાવેલા અનેક પ્રકારના રોગો શરીરમાં ઉત્પન્ન કરે છે. આ કારણથી જ આ તત્ત્વોનું નામ 'વિટેમિન્સ' રખાયું છે. એ શબ્દનો પહેલો ભાગ જીવનને અર્થે જરૂરનું 'વાઈટલ' શબ્દ ઉપરથી યોજના એલો છે.

વિટેમિન્સ વિષય ઉપર વધારે લખવાનો અહીં અવકાશ નથી. તેમાં મુખ્ય કરીને પાંચ પ્રકાર જણાયા છે: વિટેમિન્સ 'એ', 'બી', 'સી', 'ડી' અને 'ઈ'. 'એ' અને 'ડી' વિટેમિન્સ તેલ અને ચરબીવાળા પદાર્થોમાં, 'બી' ચોખ્ખા અને બીજા અનાજની સાથેમાં, 'સી' નારંગી, લીંબુ વગેરે તાજા ફળોમાં અને 'ઈ' ઘણી જાતની લીંસોતરી અને શાકોમાં વધતાઓછા પ્રમાણમાં મળે છે.

વિટેમિન્સ વિશે જગતને જ્ઞાન આપનાર યુરોપ અને અમેરિકાના બીજા વૈજ્ઞાનિકો સાથે, સર ગોલ્ડેન્નો ફાળો પણ ઘણો અગત્યનો છે. તેઓ કૃત્રિમ યુનિવર્સિટીમાં શરીરશાસ્ત્રના અધ્યાપક છે. ૧૯૩૦માં તેઓને નાઇટહૉડ મળ્યું અને ગયે વર્ષે લંડનની રોયલ સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે તેઓ ચુંટાયા. શહેનશાહ જ્યોર્જના ગયા જન્મ દિવસે તેમને ઓર્ડર ઓફ મેરિટનો ઇલાજ વધુમાં મળ્યો.^૧

ભ. ઈ.

ગ્રોફેસર મેથનાહ રાહ

ઇ.સ. ૧૯૨૦ પહેલાં ખગોળવિજ્ઞાનને સમગ્રતું નહોતું કે સૂર્ય અને તારાઓમાં રહેલાં અમુક મૂળતત્ત્વો (elements)ની ખરેખરી સ્થિતિ છે. સ્પેક્ટ્રોસ્કોપની સહાયતાથી તે તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ તો ચોક્કસ જણાતું, પણ તેનાથી જે પ્રમાણમાં તેમની વહેંચણી જણાતી તે બીજા પુરાવાઓ સાથે મળતી આવતી નહિ. આ મૂળતત્ત્વોનાં અણુ (atoms)માં, સૂર્ય અને તારાઓમાં રહેલી ૬૦૦૦થી ૪૦,૦૦૦ ટીકી સુધીની અપાર ગરમી શા શા પ્રકારના

૧. એ જ જ્ઞાન રાજકવિ મેરફીલ્ડને મળ્યું છે, જે સંજ્ઞા નોંધ આવતા અંકમાં લખાશે.—તંત્રી

ફેરફારો અને ફેટલા પ્રમાણમાં કરી શકે, તે ગ્રેફિસર મેથનાદને પ્રથમ સ્ક્રીયું. તારાઓના વાતાવરણનો તેમનો નવો સિદ્ધાંત 'થર્મલ આયોનાઇઝેશન ધન સ્કેલર એટમસીઅર' અત્યારે ખગોળ-શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ સિદ્ધાંતને આધારે કરેલી ગણતરીઓ ઉપરથી ખગોળશાસ્ત્રીઓને, સૂર્યનાં ઉપરનાં પડોમાં હલકા વજનના હાઇડ્રોજન વાયુ સાથે પ્રમાણમાં ભારે એવો કેલશીઅમ (યુનામાં રહેલાં ખેમાંતું) એક મૂળતત્ત્વ) વાત્રુ પછુ શા કારણથી છે તે જોખ્ખી રીતે જાણાયું.

ખગોળશાસ્ત્રનાં અર્વાચીન પુસ્તકોમાં પ્રો. મેથનાદના સિદ્ધાંતનો સહકાર બહુ આદરપૂર્વક કરેલો જણાશે. આ સિદ્ધાંતમાં એક બે અગત્યના ફેરફાર જેને કે બીજાઓએ કરેલા છે, છતાં મૂળ સિદ્ધાંતની વિચારગ્રેણી કાયમ રહી છે.

ઇ.સ. ૧૯૨૩-૨૪માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં સર સી.વી. રામનનો સહયાર છોડીને પ્રો. મેથનાદ શાહે અલ્બાબાદ યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપકપદ સ્વીકાર્યું. ત્યાર પછી ભૌતિક અને ખગોળશાસ્ત્રમાં ઉપર જણાવેલી તેમની પ્રથમપંક્તિની શોધખોળ માટે, લંડનની રોયલ સોસાયટીમાં ફેસો તરીકે ચુંટાવાતું માન તેમણે મેળવ્યું. અત્યારે અલ્બાબાદમાં ફેટલા ય યુવાન વૈજ્ઞાનિકો તેમના હાથ નીચે તાલીમ અને ગ્રેરણા લઈ રહ્યા છે. તાજેતરમાં એમ પછુ ખબર મળે છે કે પ્રસિદ્ધ કાર્નેગીફંડના ટ્રસ્ટીઓએ તેમને અમેરિકામાં એક વર્ષ શોધખોળ કરવા આમંત્રણ આપ્યું છે અને ટૂંક મુદ્દતમાં ત્યાં જવા તેઓ રવાના થશે.

પત્રકારત્વ

એક માટે બનાવ

ગદ્ય તા. ૩૦મી એપ્રિલને રોજ સવારમાં મારો 'કૌમુદી' સાથેનો સંબંધ ગુજરી ગયો. મેં અને જુન દરમ્યાન એ સંબંધનું બહુ એ માસિકને વળગેલું રહ્યું, પણ, મરણ નીપજ્યું તેવામાં જ એ માસ ખતર તો થોડાધણા ફેલાયલા અને હમણાં એનો જુલાઈ અંક એ માસના ત્રીજા અડવાડિયામાં બહાર પડતાં, પાકે પાપે ખરા થયાં.

સંબંધમજાકુર મૃત્યુસમયે આશરે સાડા દસ વર્ષની વયનો હતો. જે મંદપાડે એનો દેહાન્ત સિદ્ધ કર્યો, એ એને ખરી રીતે તો ચારેક વર્ષથી લાગૂ પડેલ—જુન ૧૯૩૧માં; રોજ તો રાજ-મદમાનો, એટલે એની બીજી તબક્ક પણ હતી—જાન્યુઆરી ૧૯૩૩ના સુમારની; ત્યાર પછી રાગીને થોડો સુધારો જણાયતો, જે ગયા નવેંબરથી ફગારો નીવડતાં, ત્રીજી તબક્ક શરૂ થયું; છેવટ, એની સ્થિતિ તા. ૧૫-૨-૧૯૩૫થી દિનપરદિન એવી જગડતી ચાલી કે કેસને 'એલિપિંગ કન્ઝમ્પશન' તરીકે ઓળખવો પડે; પછી તો અઢી મહિને એલ ખલાસ થઈ ચૂક્યો—ઉપર પ્રમાણે, એપ્રિલની ત્રીસમી તારીખે.

કેટલાક મિત્રો અને સહાનુભાવકોને એ મૃત્યુ ઘણું બેદી લાગ્યું છે—જાણે ખૂન કે આપઘાતનો એ કેસ હોય તેમ; એ ખરે-ખર તેવો કેસ હતો, કે, ઉપર મેં કહ્યવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તે પ્રમાણે કાયદી મએક્કા કુદરતી મૃત્યુનો જ, એની તો હજી મને પણ પૂરી ખબર પડતી નથી એમ કહેવાય; એટલે એ બેદ પૂરેપૂરો તો ખોલાય ત્યારે. દરમ્યાન, એ બેદજનક બનાવ બનવાથી જે સંખ્યાબંધ 'કૌમુદી' પ્રેમીઓના દિલાસાના પત્રો મારી પર આવ્યા છે, તેમને અલગઅલગ ઉત્તર લખવાની મારી અસક્તિ, તેથી આ નોંધ દ્વારા સૌનો બેગો ઉપકાર, આ વિપત્તિમાં મારી પડેલે બિના

રહ્યા બદલ, અંતઃકરણથી માનું છું; પણ, હું એમ પણ નહીં છું કે મારા એ પ્રેમાળ હૃદયમાં એટલાથી સંતોષ નહિ થાય—તેઓ ઉપલો મૃત્યુભેદ ઉકેલવામાં મારી સહાયતા-માર્ગદર્શન તો ખરું જ—માગશે. એ માગવાનો એમનો હક્ક છે એની કેમ ના પડાય ? અને એ માગણી યથારુચિ સંતોષવાની મારી ફેરજ છે એની પણ કેમ ના પડાય ? એ ફેરજ બળવવા સાર, તેમ જ આ વિષયમાં હું જે સિફ્ટસ સમોવડું પથરી મૌન એવું તો એમ કર્યાનો વિપરીત અર્થ થશે એ વાતની પણ ખાતરી મારા મનથી હોવાથી, સંબંધબંગના આખરી બનાવો બને તેટલા સંક્ષેપમાં ગણાવી નહ, જરૂરી હોય ત્યાં એને સટીક કરી, આખી ય જામતનો ખુલાસો, જેટલો આજની ધડીએ યોગ્ય અને શક્ય તેટલો, કરવા મથું છું.

પહેલો ધડાકો

૧. ગમ તા. ૧૨મી ફેબ્રુઆરીની સાંજે મુંબાઈવાળા મારા એક મિત્ર મને મળવા આવ્યા. એમના જે લેખનો વાપદો 'કૌમુદી'ના એપ્રિલઅંક માટે હતો. તેની યાદ મેં આપતાં, તેમણે જવાબ દીધો કે એપ્રિલથી માંડીને છ અંક તો સંસદ મુંબાઈથી તૈયાર કરવાની હોય, પોતાનો લેખ ત્યાં સંસદના એક મંત્રીશ્રીને આપવામાં આવ્યો છે.

૨. એ મિત્રે, પોતે બંગાળી હોય તેમ આ બોમ્બે મારી પર ફેંકતાં તો ફેંક્યો, પણ એટલા ગંભીર ધડાકાનાં મૂળ વિશેની મારી પૃચ્છના ઉત્તરમાં, વ્યવહારકક્ષાપદુ ગુજરાતીને છાજતાં ગોળ-મટોળ વચનો જ વાપર્યાં.

૩. છઅંકી ગોઠવણમાં 'કૌ.'ના વ્યવસ્થાપક ભાષ મૂળશંકર પણ સડોવાયલા હશે એટલી ગધ તો એ મિત્ર સાચેની વાતમાંથી એખખી ઊજા કરતી હતી.

૪. વળતે દિવસે (તા. ૧૩મી) સવારની જ ટપાલમાં મેં

મૂળશંકરને વડોદરે લખ્યું કે તમે મુંબાઈ બાઈને જે ઉચલપાયેલા વિચારો આપ્યા હો તેના વિગતવાર ખજાર અને તુર્તાતુર્તા લખી બાજીવો.

૫. તા. ૧૪મીએ ૯૯ લખાયેલા તેમનો પત્ર મને તા. ૧૫મીની મધ્યાહ્ને મળ્યો. તેમાંના મુખ્યતમ પ્રસ્તુત મુદ્દા આ : (૧) સારસ્વતસત્રને છેલ્લે દિવસે (૨૭મી જાન્યુ.) મૂળશંકરે 'કૌ.'ના તંત્રીપ્રકાશકતું વિરોધી એવું વાતાવરણ મુંબાઈમાં સંસદમંડળમાં અનુભવ્યું; (૨) મૂળશંકર રા. મુનશી પાસે, પોતાને 'કૌ.'-સંચાલનને અંગે બતી 'ખોટ'નું દુઃખ રજા હશે એટલે મુનશીએ, મૂળશંકરના લખવા પ્રમાણે, એવી યોજના ઘડી કે એપ્રિલથી ૭ માસ લગી સંસદ 'કૌ.'નું તંત્રીપણું કરે, એ દરમ્યાન જે માસિક પુરસ્કાર મને આપવા મૂળશંકર કરારથી બંધાયેલા, તે જો મૂળશંકરને પરવડતું હોય તો આપે, અને, એવી રીતે સંસદસંચાલિત 'કૌ.'ને કારણે જે આદકસંખ્યા બઢવાની, તેનાં લવાજમની સમૃદ્ધિ વડે મૂળશંકરની 'ખોટ' પુરાય; (૩) આ રીતે, (મને અધારમાં રાખીને) 'કૌ.' ચલાવવાનો સંસદનો હક છે એમ પણ મૂળશંકરે લખેલું—જે હક ન્યાયાધાર છે અને કોઈ પણ સલામત અક્ષતવાળો માણસ સ્વીકારે તેમ નથી એટલું અહીં સ્પષ્ટ કરું છું; (૪) વધુમાં તેમણે ઉમેરેલું કે તેવો હક જેમ સંસદનો છે, તેમ, ચાલતી રીતે તંત્રીપણું કરવાનો મારો (વિ.નો) હક પણ 'કૌ.'ના માલિક તરીકે હોઈ, તેઓ (મુ.) એ પ્રકારની સ્થિતિ વડે મૂઢ બની ગયા છે; [મને માનવાને કારણ છે કે એ આખી ૫ મુદત મૂળશંકરની સ્વતઃચલિત છે, કેમકે, અંદાજે સંસદ કાઢે એવી મતલબની યોજનાનું કર્તાપણું તેમનું પોતાનું હોય (અને, તેમણે મને લખ્યા પ્રમાણે, મુનશીનું નહિ) એવો સંભવ, મને પછીથી મજલ આતમી પરથી કંટુંકું છું કે, વધારે છે.]

“વેચી નાંખો”

(૫) એ પત્રમાં જે પાંચમી મુદ્દાની વાત મૂળશંકરે મને લખી તે

એ હતી કે આ બધા કંકાસમાંથી [ખરી રીતે, તેમણે જ હમા કરેલ, કે પછી વધારેલ, કંકાસમાંથી] મારે છૂટવું હોય તો મારે 'કૌ'નો માલિકહક તેમને વેચી દેવો; [વેચવાની વાત જૂનકાળમાં (સપ્ટ. '૩૧માં તથા જાન્યુ. '૩૩માં) તેમ જ આ વખતે મારા મગજમાં દાખલ કરનાર મૂળશંકર જ.] વેચાણક્રિમત ક્રેટલી લખ્ય એ પણ લખવું.

૬. એ (તા. ૧૪મી ફેબ્રુ.ના) પત્રથી મને વસ્તુસ્થિતિ પૂરેપૂરી તો સમજાય તેમ નહોતી ને ન સમજાઈ, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે મૂળશંકરે અને મુનશીએ મળીને મારી પીઠ પાછળ મારી વિરુદ્ધ અને મારા—'કૌમુદી'ના હિતસંબંધ વિરુદ્ધ કૈંક એવું કરવા માંડ્યું હતું જેનાથી મારે ચેતવું જોઈએ—તેમ જ, જુને તો સંસદને 'કૌમુદી'સંચાલનમાંથી ખેરવવી જોઈએ, નહિ તો, (એ જે જણા ભવિષ્યમાં મને આનાથી ય વધુ ત્રાસદાયક એવી કંઈ કંઈ રીતે કનડો એ હવે કહી શકાય તેમ નહિ હોવાથી એ કનડોગતમાંથી છૂટવા સાર) મારે પડે જ કોઈક ઘટતી રીતે એમાંથી, ઈચ્છા હોય કે નહિ તો પણ, ખરી જવું જોઈએ.

૭. આમ વિચારી, મૂળશંકરનો પત્ર મળ્યો તે જ દિવસે (તા. ૧૫મી) સાંજની ટપાલમાં એક હતાવળે લંબેલ દ્વંદ્વ ને રાતે જરા નિરાંતે લખાયેલો વિગતવાર પત્ર વળતા દિનની સવારની ટપાલમાં, એ રીતે જે પત્રો મેં લખ્યા. પહેલા પત્રનો મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે વેચાણની વાત ટપાલથી ન થાય, માટે તમે ભાવજાર આવી જાઓ; (ઉપરાંત, મુંબાઈવાળા બનાવોની વધુ વિગત તેમ જ આખી ય ઘટનાને અંગેની તેમની મનોદશા મારે જાણવી'તી, જે બહુ મેળાપ વિના અશક્ય.) બીજાનો મુદ્દો: વેચાણની ક્રિમત થશે પાંચ હજાર રૂપિયા—તે એવી રીતે કે, હાલવાળો કરાર તમે પૂરો પાલો તો તમારે આવતાં પોણા ત્રણ વર્ષમાં અને પુરસ્કારના (માસિક રૂ. ૭૫ લેજે) આશરે અઢી હજાર આપવાના જ છે, પણ તે રીતે એ મુદતને અતિ પણ જ માલિકી મારી રહે તે તમે હમણાંથી જ લઈ લેતા હોઈ, માલિકી જાદવ બીજા અઢી હજાર

પણ તમારે ઉમેરવા જોઈએ. આ પાંચ હજારનો આંકડો સચનારૂપ હતો, આખરી નહિ. એ જ પત્રમાં મારે એમ પણ ઉમેરવું પડેલું કે છ અંકો સંસદને તમારાથી કાઢી અપાય નહિ, છતાં એ રીતે કાઢશે તો તમારે જાણે લાંબીલા.

“આહક કરવા નહોતો”

૮. એ પત્રનો મૂળશંકરે લખ્યા દિવસ સુધી ઉત્તર જ ન લખ્યો; અને મારા એક બે યાદપત્ર પછી જ લખ્યો. તેમાં રીતસરના જવાબ જેવું કશું નહોતું. વેચાણ સંબંધી પણ કંઈ જાતનો જવાબ નહોતો. હતો તે માત્ર એમનો ઉમ નિરર્થક ક્રોધ.

૯. મૂળશંકરના એવા ક્રોધ છતાં મેં તો એમને મનાવવાની રીતે પત્ર કે પત્રો લખ્યા, જેને પરિણામે તેઓ માંડમાંડ બાવનગરને મારે ઘેર રવિ તા. ૨૪મી ફેબ્રુઆરી સવારના દસ વાગે આવ્યા. એ દિવસે અમારી બે બેઠક-સવારે એક, સાંજે બીજી-ચપ્પ.

૧૦. સવારની વાતચિત પરથી હું જોઈ શક્યો કે : (૧) હું સંસદને ખેરવું (આ માટે મારો પ્રયાસ શરૂ થય ચૂકેલો, જે વિશે નીચે લખું છું.) એ મૂળશંકરને પોસાય તેમ નથી કેમ કે સંસદના સહકાર વડે આહકો વધારવાની લાક્ષ્ય તેમને હતી અને એ જુદી પડે તો જુદું નવું મુખપત્ર કાઢે તેની ખીક તેમને હતી; (૨) કે જે કરતાં ‘કૌમુદી’ સંચાલનમાંથી મૂળશંકર સંસદને ખેરવવા દેત, તો પણ તેઓ આહકો કરવાનો જોગો મારી પર નાંખવા ઇચ્છતા હતા. આ બીજી સ્થિતિ જોમ બેઠકી અને અપમાનકારક, તેમ અમારી મૂળ શરતોથી જ સર્વાંશે વિરુદ્ધ તેથી, અને પહેલી સ્થિતિમાં કહી છ એ મૂળશંકરની લાક્ષ્ય જો સતોપાશે નહિ ને એમની ખીક ખરી પડશે તો, માસિકના વ્યવસ્થાપક તરીકે મારી સાથે રહેરહે પણ ત્યાર લગી તેઓએ જ અડચણો મારા કામમાં

૧. એવી અડચણોના પૂરેપૂરી વિગતોવાળા દાખલ સંખ્યામાં છે અને તે જરૂર પડશે રજૂ કરી શકાયો.

(કામ કરવામાંથી મારું મન ભાંગી જ નામ તેવા એમના વારંવારના વર્તન દ્વારા) નાંખેલી તેથી પણ વધુ નાંખશે એવી મારી ખાતરી હતી તેથી, મારે માટે એકે તકાકે મૂળશંકરથી અને સંસદયા છૂટવાનો એકલોએક જ માર્ગ રહ્યો હતો તે આઃ ગમે તેટલો ઘસારો^૧, ખમીને પણ, મૂળશંકરની જ માગણી તથા તેમની લાંબા વખતની અણુ-પુરાયલી આકાંક્ષા અનુસાર, ‘કૌમુદી’નો માલિકીદક તેમને વેચી દેવાનો.

આખરે એમનું જ

૧૧. પોતે માલિકીદક બદલ પંદરસોથી વધુ આપવાના નથી એમ મૂળશંકર સવારની વાતના આરંભે તો કહેતા હતા; એમને મેં મહામહેનતે રૂ. ૨,૧૦૦ પર સાંજે આપ્યા, એ મતલબતું કાચું લખત એ સાંજે જ સાત વાગે થયું, (ત્યાર પછી વળી એક વિદ્ય, માર્યાના પહેલા આકાંક્ષામાં, મારે ખોટી તારીખ નાખીને મૂળશંકર પર એક પત્ર એમને કોષ્ટક અણીને સમયે ખપ લાગે માટે લખવો એવી તેમની અમુક સંજોગમાં થએલી અનીતિમય લેખી માગણીને પરિણામે, આવેલું—જે મેં કેટલી ય મનોવેદના અને ખર્ચ પછી ટાળેલું.) અને લખતમાંની અસલ તારીખે તો નહિ પણ એમનું સકારણ બદલાયલી તારીખે, ત્યાર પછી પખવાડિયે, ૩૦મી એપ્રિલે મને (રૂ. ૧૦૦ વચગાળામાં મેળવ્યા હોય) રૂ. બે હજારનો એક મળી ગયો.

૧૨. મૂળશંકરે ઉપલી રીતે ‘કૌમુદી’ મારી પાસેથી મેળવ્યું, તેમાં તેઓને પોતાને તો લાભ જ થયો છે; કારણ, કરાર તેમણે પૂરો પાળ્યો હોત તો પણ તેમણે મને ૧૯૩૭ આખર લગીમાં રૂ. ૨૫૦૦ નેટલું આપવાનું જ હતું. (બદલામાં મારી પાસેથી

૧. ‘ઘસારો’ કેમ કે મુનશીએ જ મૂળશંકરની દાનરીમાં ગિદબ્દ^૧ બિદિંગને વિશે, તા. ૧૫-૩-૩૪ની રાતે, ‘કૌમુદી’ની કિંમત રૂ. ત્રીસ હજારની આંકેલી. એ મેટો આંકડો જ્યાં દુષ્ટ; પણ પાંચ હજાર નેટલું તો આ ફરજિયાત વેચાણને અંગે અપાતું નેટલું હતું—ઉપલી કલમ સાતમી અનુસાર.

તંત્રી તરીકેનું કામ મેળવીને, અજ્ઞાત; પણ કામ કરવા હું તૈયાર ન હતો-સિવાય કે 'કો.'ના એ કારકૂનકેનવાસરના તાબેદાર તરીકે.) તેમાંથી રૂ. ૪૦૦ તેમણે હક હમણાં જ મારી પામે વેચાવીને ચોખ્ખા બચાવ્યા છે; બીજું.. આ દષ્ટિએ જોતાં, ૧૯૩૭ની આખરે માલિકી મારી ન રહેતી હોત, તે એમણે સાવ વિના-મૂલ્ય મેળવી લીધી છે.^૧

૧૩. મૂળશંકરને પક્ષે કદાચ એમ દહેવામાં આવે કે તે પોતાને આવેલી 'ખોટ'થી ગભરાયા ને એવી મનોદશામાં મુનશી ભણી વળ્યા. આમાં પહેલું તો એ જોવાનું છે કે 'ખોટ'નો આંકડો તેઓ જોવડો મોટો બતાવે છે તેવડો (ત્રણથી પાંચ હજાર રૂનો) એ સાચે જ હશે ખરો? બીજું, માલિકની વ્યવસ્થા તેમણે હાથમાં લીધી ત્યારે જ તેમણે શું સ્વેચ્છાએ લખી આપ્યું નહોતું કે હુકમની બધી પોતાને સિર છે? ને તો પછી, મારી પર જીલમ શી ગાળત? ત્રીજું, ખર્ચને વધે જતો તેમણે વેળાસર કેમ અટકાવ્યો નહિ? ચોથું, 'ખોટ' પૂરવા માટે આડકો મેળવવાનો પ્રયાસ કરે? જોઈએ તેમણે, એ સવા ત્રણ વર્ષમાં એક પણ વખત નેક્રિલીથી ક્યોં હોય કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. સ્વાસ્થ્યે તેવો પ્રયાસ કરવાને બદલે, મારી વિરુદ્ધ પડી મુનશીના મળતિયા શીદ બન્યા?

જૂના રાત્રીના નવા પ્રહાર

૧૪. આખા ય પ્રશ્નરૂને અગે મુનશીના વાંધાબરેલા વર્તનનાં મુખ્ય બિંદુ આટલાં : (૧) જે સામયિક સંસદનું મુખપત્ર હોય તેને માટે પોતાનાં લખાણ નિયમસર આપવાનું તેમનું કૃત્ય સ્વયંસિદ્ધ હોવા છતાં, અમારી સહી કરાર પર કરાવી લીધા પછી ટૂંક સમયમાં જ તેઓ લખાણ આપતા બંધ થવાથી, 'કોમ્યુનિ'નું અપમાન થયું, એની લાખેશી પ્રતિબ્ધાને એ વર્તન વડે ગંભીર

૧. જે સાકરીસ આખર લખી કરાર બરાબર પાળ્યા બાદ તેમણે એ કે અઢી હજારમાં 'કો' ખરીદ્યું હોત તો એ કેક ન્યાયસર ગણાત.

હાનિ^૧ થઈ; (૨) મુખપત્ર માટે શરદુત્સવપ્રસંગેની નોંધ લખાવી મોકલજો એવા મારા પત્ર છતાં—કે, પોતાની મેળે ફરજ તરીકે પણ—તેમણે કે તેમના સહકારીઓએ એ નોંધ તો ન જ મોકલી, પણ, સંસદના જ નવા સભ્યોમાંથી એક ઉત્સાહી લેખકે મને જે નોંધ મોકલી હતી, અને જે ચેત્ત્ય તે મુધારા પછી છપાઈ તેની સામે તેમણે (મુ.એ) અને તેમના મિત્રોએ નાહકની પાલિય ફરિયાદો જ કરી, એમાંની એક એ નિર્દોષ ટકોરના કાગળો વાંધ કરીને; (૩) સંસદે જે ખાસ અંકો ‘કો.’ના કાઢવાના, તેને માટે તૈયારીનો વખત રીને જરા સરખો આપે નહિ, તે એ રિયલિમાં મુખપત્રના તંત્રીએ (મારે) અમુક અંકને ખાસ અંક બનાવવા દેવાની ના પાડવી પડે ત્યારે તેની સામે મુનશી રોગે બરાબ તથા આવા બનાવને તંત્રીના વાંક તરીકે ઓળખાવે; (૪) મુનશી પહેલાં મને લખી પૂછાવે કે સત્રત્યાખ્યાનની હાથપ્રત કોને મોકલું, તે એના જવાબમાં જ મને મોકલો એવું મેં લખેલ હોવા છતાં, પછીથી જાણે એવું કહેતા ફરે કે (એક કાગળમાં પણ મને લખે કે) તંત્રી મારાં (મુનશીનાં) લખાણોની તપાસણી કરવા માગે એમાં તો મને તંત્રીના મારે (મુનશીને) માથેના માલિકી-પણાની ગંધ આવે છે ! (૫) જ અંક તમે કાઢો એવું જ્યારે મૂળશંકરે તેમને કહ્યું (જે કે, મૂળશંકર તો એમ લખે છે કે એવું સૌથી પહેલું કહેનાર મુનશી હતા; સાચું કોણ ?) ત્યારે, એ સંબંધી મને ખબર કરવા જોઈતી ચઢચાઈ પણ તેમનામાં રહી નહિ. ઉત્કૃષ્ટ, એવી બિનકુદરતી વાત અડધી લઈ, તેનો અમલ પણ કરવા માંજો ! (૬) મૂળશંકરે પોતાના ‘કો.’ સાથેના સંબંધનો દુરુપયોગ એ છઅંકી યોજના દ્વારા કર્યો છે એ મેં જાણ્યું કે તુર્ત જ, એ વાત મનમાં રાખી, પહેલાં મેં મુનશીને એમનાં

૧. હાનિ, કેમ કે મુનશીલખાણો નોંધ થતાં, મુનશી પોતાની સંસ્થાને જવડી બતાવવા જ હવે ‘કો.’ નાપરે છે, એમ લોકાપવાદ શરૂ થયેલ.

લખાણુ ચાલુ કરવાની, ખાસ અંક માટે તૈયારીનો પૂરતો સમય આપવાની વગેરે વિનંતિ કરી જોઈ, જે નિષ્ફળ નીવડતાં, 'કૌ.'નું મુખપત્રપણું સમજૂતીથી માંડી વાળવામાં આવે એવી વિનંતિ પણ સ્પષ્ટ ને અતિમ રૂપમાં કરી જોઈ. આ ખીજ વાત એ એક સંસદમંત્રીના પત્રમાં સ્વીકારાયેલી છતાં એમણે મને કાયદાની ખીક ગર્ભિતપણે અંગત પત્રમાં ખતાવીને નકારી. (ખીજ મંત્રીના તા. ૧૫-૩-૩૫ના પત્રમાં પણ હતો એ ખોટો નકાર જ.) એવા તોફાનમાં પડવા કરતાં મારે 'કૌ.' તજી દેવું એ જ વધુ સાફ હોય ને? (૭) મુનશીએ કે તેમની સંસદે 'કૌમુદી' સંચાલનમાં, એના મુખપત્ર-પણાને અગે, રાત્રી પાછ સુદાં આપવાની નહોતી, તેમ આખી પણ નહોતી, છતાં તેમણે મને (૨૫મી ફેબ્રુ.એ મળેલા પત્રોમાં) લખેલું કે 'કૌ.'માં તો સંમત તેમ જ સહાનુભૂતિના આર્થિક હક્ક રહેલા છે ! એ એમનું પત્રરચ કહેવું કષ્ટ રીતે વાજખી ગણવું? ને એવું કહેનાર સાથે ત્યાર પછી કામ પણ શી રીતે થાય? સાફ જ થયું ને, કે આગલી સંજી મેં વેચાણુલખત કરી વાળ્યું હતું?

૧૫. આ દોસ્તાને 'કૌમુદી'વેચાણુ સમેટતાં, અંતમાં એક બે ખાસ પ્રશ્નના વાત કહી લેવી જોઈએ : (૧) આ પ્રકરણ આગળ લંગાવવા મારી તો ઇચ્છા નથી; છતાં ઉપલા બે સદગૃહસ્થો કે તેમના કોઈ પણ પક્ષકાર તરફથી જો એ લંગાવવામાં આવશે તો તેમણે જે કે કહ્યું હશે તેના સતોષકારક ખુલાસાપે યોગ્ય સમયે ઉત્તર આપી શકાય તેવી પ્રમાણભૂત વિગતો મારી પાસે હજી અપ્રગટ રૂપમાં છે જ, એટલું ધ્યાનમાં રાખવા વાચક કૃપા કરે. ચર્ચા લંગાવનારા પક્ષોને જો હું કે કહી શકું તો આટલું જ કહેવાઈ છે : સાચા ધીર યજ્ઞે, ન્યાયપથેથી પ્રવિચલિત યશો માં; તમારી સ્વતઃકલ્પિત વધુપડતી મહત્તાને જાણુ પર રાખી, સમગ્ર ઘટનાને એના પોતાના શુભદોષને આધારે, 'કૌમુદી' જેવા પત્ર બણી તમે સ્વચ્છદે ચક્રાવેલા અત્યંત ગંભીરપણે અણુધરતા વર્તનને જરાગર ખ્યાલમાં રાખીને જ, જે લખોલખાવો

તે લખતો અને લખાવતો. વધુમાં આટલું : તમે જ એ 'કૌ'ને શોધતા આવેલા, 'કૌ' તમને શોધવા નહોતું આવ્યું; આ કારણે, પાડ ને કે હોય તે તેના તમારી પર છે, તમારો તેની (કે મારી) પર કરો નથી; આવું કહી જતાવું પડે છે તે તમને પહેલેથી ચેતવવા કે અમારે માથે શોષાઈ કરવાના પ્રયાસો તમે કર્યા છે, તે દુષ્પ્રયાસો હવેની ચર્ચામાં લખાવો નહિ. (૨) વાચક પ્રત્યે બીજું અને છેલ્લું એ કે મારો 'કૌમુદી' સાથેનો સંબંધ મૂળો, તેમાં ઉપલા વૃત્તાંતાનુસાર મારો ઉપાય જ નહોતો એ વાત સમજી લઈને, એ 'હતો' સંબંધને હવે 'ન હતો' માની તથા ભૂલવા પ્રયાસ કરી-ધીમે ધીમે ભૂલીને પણ-આપણા આ નવા ત્રેમાસિકના સર્વદેશી અભ્યુદયમાં આપણે હવે આપણું ચિત્ત સત્વર અને સોત્સાહ પરાધીએ, એ જ ઇચ્છે છે.

ભાવનગર

વિજયરાય ઠ. વૈદ્ય

તા. ૨૭ : ૭ : ૩૫

સ્થાપક અને આદ્યતંત્રી 'કૌમુદી'

ગ્રંથાલય અને ગ્રંથપ્રકાશન

વડોદરાને સાંભરે છે ને ?

વડોદરારાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની શરૂઆત સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરી ડિપાર્ટમેન્ટ સ્થપાવા સાથે થઈ. એ સ્થાપનાને અગે એના પહેલા ક્યુરેટર સ્વ. બોર્ડનસાહેબ ૧૯૧૦ના નવેમ્બરમાં હિંદમાં આવ્યા, જે બનાવ પછી થોડા જ સમયમાં ડિપાર્ટમેન્ટનું કામકાજ શરૂ થયું. આ રીતે, આ વર્ષની આખરે એ પ્રસંગને પચીસ વર્ષ પૂરાં થાય છે, જે હકીકત ડિપાર્ટમેન્ટના કાર્યવાહકોના ધ્યાન બહાર નહિ હોય એમ અમે માનીએ છીએ. એ કાર્યવાહકો રાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનું રજતપર્વ ૧૯૩૫ના અંતમાં કે ૧૯૩૬ના આરંભે સુયોગ્ય રીતે ઉજવશે એવી આશા પણ આપણે સૌ રાખીએ. ના. વડોદરાનરેણના રાજ્યારોહણનો મણિમહોત્સવ

ઉજવવાની તૈયારી ચાલુ છે તેની સાથે આ મહત્વનો સંસ્કારોત્સવ પણ, એને અગેના ખાસ શુદ્ધ કાર્યક્રમથી, ઉજવાશે જ એમ ધારીએ. —વિ.

વિદ્યાપીઠનો અંથસંગ્રહ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અંથસંગ્રહ વિશે સારામાદા સમાચાર આપણે ગયા છેલાક માસમાં—કે એથી ય વધુ વખત પર—જાણ્યા છે. પહેલાં આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું કે એ સંગ્રહ અમદાવાદ શહેરસુધરાધના ભવિષ્યના અંથાલયનો પ્રારંભક બનશે. આ નિર્ણય ગાંધીજી અને રા. કાલેલકરની સંમતિથી બહુ સહકારથી થયેલો, પણ પાછળથી રા. વલ્લભભાઈ પટેલે એ નિર્ણયમાં વાંધો ઉઠાવ્યાની વાત પણ બહાર થઈ છે, જેમ કર્યાના કારણમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે કાયદાની નજરે એમ કરવાની જરૂર તેમને લાગેલી. રા. વલ્લભભાઈના દૃષ્ટિગિંદુની કદર કરનાર વ્યક્તિઓને કહેતાં અમે સાંભળેલ છે કે ગુજરાતના પાટનગરની શહેરસુધરાધ અંથાલય જેવા કાર્યનો વહીવટ કરવા પૂરતી ચોખ્ખતાવાળી નથી, માટે, ભલે કાયદાને નિમિત્તે પણ જે વાંધો ઉઠાવાયો છે તેને ખરા અંધપ્રેમીઓએ ટેકા આપવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિગિંદુ સ્વીકારવામાં અમને હરકત એટલી જ જણાય છે કે પ્રસ્તુત બાગતમાં જો રા. વલ્લભભાઈનું ધાયું થશે, તો તેઓ સંગ્રહ વિદ્યાપીઠના જ મકાનમાં રાખવાનો આગ્રહ રાખશે. એ આગ્રહ કુદરતી ગણાતો હોય તો પણ અભ્યાસીઓને ધણો અગવડકર્તા છે. પહેલું તો એ કે, શહેરના (કે બહારમાંથી આવી શહેરમાં ઉતરેલા) અભ્યાસીઓને, જે મોટરજસમાં વિદ્યાપીઠે ગય તો આંટાદીઠ ચાર આનાનો ચાંદલો નાહકનો થશે, જે ખર્ચવા તેઓ સામાન્યતઃ અશક્ત છે અને રહેવાના, ન્યાં લગી વલ્લભભાઈ-પ્રમુતિ નેતાઓએ સ્વરાજ્ય આણ્યું નથી અને એ આવવા સાથે દેશની એકંદર આર્થિક સ્થિતિ, અને તેથી બહુધા ગરીબ જ રહેતા અભ્યાસી વર્ગની સ્થિતિ પણ, સુધરી નથી ત્યાં લગી; એટલે,

માઇલો ને માઇલો મુંધી ચાલવાના અમો સૌના અમસમયનો દુર્ઘર્ષ જ હમણાં તો વિધાપીઠ લગી પહોંચવામાં થવાનો. ખીજું એ કે, એ સંસ્થાના મકાનની સાથે એનો પ્રતિષ્ઠિતાર્થ થએલો, પ્રજાને આપેલ પૈસાના ટ્રસ્ટની માલિકીવાળો અંચસંઘ પણ ૧૯૩૨-૩૪માં પ્રજાને નકામો થએલો, એવો વખત ફરીથી આવવાનો હોય ને આવે, તો તે વખતે પણ પ્રજાના જિનજગડામાંથી જેઓ અંચ. ત્રેમી અને અંચસેવી છે, તેમને એ પ્રજાકીય નેતાત્વ અગવડમાં નાંખવાના. ખીજો પક્ષે, અંચાલય માટે શહેરમુધરાઇનું મકાન થાય છે તે એવી મધ્યસ્થ જગ્યાએ છે કે ત્યાં પહોંચવામાં શહેરવાસીએ ખર્ચ પણ કરવો જ પડે તેનું ટુંકું નથી. એ સંસ્થા જે વલ્લભભાઈપક્ષના મતાનુસાર અંચસંઘનો વહીવટ જરાજર ફરી શકે તેમ હાલ ન હોય તો અમદાવાદમાં સંખ્યાબંધ કુશળ ને અનુભવી અંચભક્તો મુધરાઈને આ જાળમાં જેમ્મતી મદદ આપવા તૈયાર થશે એવી અમારી ખાતરી છે. મતલબ, એ હજારોનાં સંખ્યાનો જુદી રીતે કીમતી અંચસંઘ હવે વધુ વખત એક-ગમે તેવી પ્રતિષ્ઠિત છતાં એક જ-વ્યક્તિની આગ્રહ અને હુજૂરતને કારણે દબાવી રખાયેલો. તથા વાહુમય-સેવીઓના મનથી નુર્ત માટે તો ધૂજરાખ જેવી જાનેલો, હરજેજ રહેવો જોઈએ નહિ.

તા. ૨૪-૭-૩૫

—વિ.

સામયિક પ્રકાશન અને પુસ્તકાર

પત્રકાર પોતાના પત્રનું પ્રકાશન આદરે અને ચાલુ રાખે. એ પ્રવૃત્તિને અગે તેણે છાપખાનાને તથા ટપાલખાતાને અમુક નાણાં ચૂકવવાં પડે છે, કેમ કે તે જે એ પ્રમાણે ન કરે તો છાપખાનું એનું પત્ર છાપવાની તથા ટપાલખાનું એની રવાનગી કરવાની ના પાડે. એથી જિલ્લું, પત્રમાં જે જે જટારના (તંત્રી ખાતાના વેતની કાર્યકર કે કાર્યકરો સિવાયના) લેખકોનાં લખાણ છપાય છે, તેનાં નાણાં ધણે ભાગે ચૂકવવાનાં હોતાં નથી, કેમ કે

લેખકો એના પત્રનાં પાનાં ગદ્યતંત્રાં ભરી આપવાની ના પાડતા નથી. આવી અન્યાયી અસ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિ આજ સુધી ચાલી તો ભલે ચાલી પણ હવે એ નિભાવી લઈ શકાય તેમ નથી જ. આ આખો જે પ્રશ્ન, કોઈ વાર વધુ વિસ્તારથી વિચારવા જોવો છે અને તે વિચારણા આ પત્રમાં ભવિષ્યમાં કરવી પણ છે. એ થઈ શકે ત્યાં સુધી અમે અમારા દરેક નાનામોટા સાહયોગી પત્રના ધ્યાન પર એટલું લાવવા માગીએ છીએ કે આપણા પત્રનું છાપકામ અને રવાનગી વહેંચણી વગેરે યાંત્રિક કાર્યોના કરનારના કરતાં આપણા પત્રના લખાણકામના કરનારને હીચો ગણવાનો આપણને કશો હક નથી. એવી હકમોગવણીનું પાપ આપણે બહુ લાંબા વખત સુધી ક્યું, બેશરમ બનીને ક્યું; ‘બેશરમ’—કારણ કે આપણે પોતપોતાનાં પત્રોના તંત્રી કે પ્રકાશક કે વ્યવસ્થાપક તરીકે આપણા પંડ ગટે નાનો કે મોટો પુરસ્કાર પત્રમાંથી મેળવ્યો છે—ના, જેમને પોતાનું છાપખાનું પણ છે, અથવા પ્રકાશનમંદિર કે એવી કોઈ સંસ્થા છે, તેમણે તો વધુ-ઓછો નફો પણ કર્યો છે. આ બધું આપણે ક્યું છે; નથી ક્યું તે, લેખકોની ભૂદ્ધિશક્તિનો લાભ લીધા બદલ એમને બને તે વધુમાં વધુ પુરસ્કાર નિર્મમિતપણે આપવાનું. આ પાપની તોખાદ પોશરીને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો—‘પુરસ્કાર’ કહેવા જેવડી રકમ આપવાનું ભવિષ્ય પર રાખવું હોય તો, લખાણ આપણને વાપરવા આધ્યાત્મિક દરશનાસી તરીકે નાની રકમ (જે કોઈ પણ સંજોગોમાં ત્રણ રૂપિયાથી ઓછી ન જ હોવી જોઈએ) લેખકને આપવાનો—સમય હવે ભરાઈ ચૂક્યો છે, અમે હચ્છીએ છીએ કે અમારા આ વિધાનના દંભી ઉત્તર તરીકે “ક્યાંથી આપીએ? સ્થિતિ નથી.” એવું કોઈ પણ સંસ્થાધર કે તંત્રી કે ‘સંપાદક’ (જેટલા એવા આ અભ્યાગિયા ગુજરાતદેશમાં છે તેટલા; ને જે તેમણે પોતાના સામ-યિકાના લેખકને પૈસા પડાવવાનું આદ્યું ન હોય તો.) કહેવા નીકળે નહિ. પાકો સંભવ છે કે એ જ સંસ્થાધર પોતાના બંગલાનું

ભાડું પાંચસો રૂપિયા બરતો હતો, પણ લેખકને કે પોતે રોકેલ તંત્રીઓને ટુટી બદામ પણ નહિ આપતો હોય; એ જ રીતે, પોતાને ખોટી રીતે મુશ્કેલ તરીકે ઓળખાવતો કે ઓળખાવરાવતો તંત્રીપ્રકાશક કોઈ સદસ્યાધિપતિ બુકસેલરનો યા પ્રકાશકનો એવો આશ્રિત હતો જે તેને નેનાં પ્રકાશનો સાટે, નફો નેમ જ ઉઝીના મળીને, હજારો રૂપિયા મોંઝાગ્યા આપતો હોય. એવા સંસ્થાધરો અને તંત્રીઓ લેખકો પાસેથી મફતમાં લેખો ક્યે મોટે લખ શકે?

એટલી સારી સ્થિતિવાળા આ પ્રદેશના કાર્યકરો યોગ્ય હશે એ ખરું. પણ બાકીનાઓ જે અમે ઉપર કલા પ્રમાણે પ્રેસબિલો ને પોસ્ટેજના પૈસા કમાઈને કે ઉઝીના લઈને કે સ્ટો કરીને મેળવી શકે છે તે એ જ ત્રિવિધ શૈલી અનુસાર નેમણે લેખકો માટે પૈસા હવે મેળવવા જ પડશે અને લેખકોને એ ચૂકવવા જ પડશે. અમે જરાજર જાણીએ છીએ કે લેખકો પત્ર પ્રત્યેના સફલાવ કારણે જ, નાણાં નહિ ચૂકવે તો જ, લખાણ આપવા તત્પર થશે. પણ, તંત્રીઓને શો છે અધિકાર કે તેઓ એ સફલાવને આંધળો દુરુપયોગ કરે-હરમમાં જ લેખકનાં લખાણ પડવી જાય?

‘માનસી’નો સિદ્ધાંત

ઉપલા લખાણમાં જે વાત મૂકી છે તે સંબંધી ‘માનસી’નું શું વક્ષણ હોઈ શકે એ તો, ત્રેમાસિકવિધાયક મારા તા. ૧૬-૩-૩૫વાળા નિવેદન પરથી વાચકો જાણે જ છે. ત્યાં તથા ઉપર ૨જૂ દરેકા સિદ્ધાંતાનુસાર, આ પત્રમાંનું એક પણ લખાણ વિનામૂલ્ય લેવામાં આવ્યું નથી ને આવશે પણ નહિ; ખીન્નું એ કે અમે લેખકને મોકલેલી દરશનાસીની રકમ છતાં પણ, એ એ લખાણ ‘માનસી’માં પ્રગટ થયા પછી એની પર અમારો કોઈ જનનો માલિકીદક (આપણું એક પંક્તિયું માસિક દુર્ભાગે રાખે છે તેનો) રહેતો નથી, રહી શકે જ નહિ; ત્રીજું એ કે કેટ-

સાક લેખકમિત્રો રકમ સ્વીકારવાની ના પાડે છે તે બરાબર નથી. એમના નકારના મૂળમાં અલગત શુભાશય હોય છે; પણ, નિયમ એટલે નિયમ. એ પાળવામાં, અત્રાંતર બાબતોને વચ્ચે આવવા દીધા વિના, સૌ મિત્રો મને સહકર આપે એમ માગું છું. 'માનસી' એમ પણ ચાહે છે કે લેખકપુરસ્કારની બાબતમાં એના પત્રમિત્રોમાંથી જેમણે આત્માર સુધી કે કહ્યું કે ક્યું નથી, તેઓ સત્વર પોતાની નીતિ યોગ્ય સ્વરૂપમાં બદલે કરે.

૨૪ : ૭ : ૩૫

—વિ.

અન્યમૂલ્ય : અન્યધરતર

આ બે પરસ્પરસંબંધી વિષયોની દૃષ્ટિએ આપણા કેટલાક નૂતન અર્થો વિચારીએ :

શુજરાત સાહિત્યસભાએ પ્રકાશિત 'નર્મદા' મંદિર'ની (૩. ૧૧) તથા 'રજકણ'ની (૩. ૧૧) કિંમત જરાબર છે અને રૂપરંગ પણ ધણું સુંદર (એમાંના પહેલાંનું) તો જીડીને આંખે વળગે તેવું છે. એ બંને વિશે કે જે કહેવાપણું હોય તો ઘડતરની નજરે : 'મંદિર'માં વિભાગો પાડીને પદોની ગોઠવણી હોવાથી, અંચલે લખે-બેઠે-પાને અકરેખમાં ('શિગરલાઇત'માં) વિભાગનું નામ અને એકી-જમણે-પાને પદમયાણું બાપતું બેઠેએ, અંચનામની દર એકાંતરે પાને જરૂર નથી અને અંચે સૂચવેલ મુદ્દાએ અમલમાં આવતાં અનુસંધાણ પાને 'રજકણ'ની સરજતા ધણી થાય તેમ છે; બીજી પણ નાનાં તુટી તે, ૫. ૯૨, ૯૩ની વાળણી (અમારી પ્રતમાં તો) બગડી ગઇ છે, જે આવી અંદર સમી રૂપાણી ચોપડીનું તો લાંબન ગણાય. 'રજકણ'ના મુખ્ય (પહેલા) ભાગમાં એક રચનાને બીજીથી જુદી પાડવા સાર નવરચનારને નાનીસી પાંદડી લટકાવી છે, એનાથી જુદી પાડવાનો હેતુ સ્વાચ્છ નથી અને દેખાવે પણ એ બરાબર સારું નથી લાગતું, અને, તેના બીજા ભાગમાં (તેજ અને કાયામાં) તો રચનાએને પણ મયાણાં હોવાથી, બેકી પાને

ભાગનામ અને એકી પાને રચનાનામ એમ જોઈએ, જેથી કરી, કથું વિચારણિંદુ ક્ષમ રચનામાં પોતે વાંચે છે તેની વાંચનારને તુલે જ જાણુ થાય તે સહેલાઈથી સ્મૃતિ રહે. અનુક્રમણી સાવ છે જ નહિ, એ પણ ખોટું.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયના પ્રકાશન 'ગીતામંચન'ની કિંમત (રૂ. ૧૧) વાજળી છે એટલું જ નહિ, જોઈએ તેનાથી ઓછી છે. પ્રતસંખ્યા ચોપડી પર છાપી નથી પણ અમે ધારીએ છીએ કે એ બે હજાર હશે. તે વિના સવા રૂપિયો પરવડે બાગ્યે. ગંભીર વાચનની પાકા પૂંદાની ચોપડીનું આવું જરૂરિયાત ઉત્પાદન એ સાદસ છે, પણ પ્રશસનીય સાદસ. અર્ગંભીર (વાર્તા વગેરે) વાહમયના પ્રકાશકો મુદ્દાં ફેટલીક વાર આંખો મીચીને કિંમત વાજળી કરતાં સવાઈ દોઢી જમણી કે એથી ય વધુ રાખે છે તેમણે આ જાળતમાં પ્રસ્થાનપ્રકાશકને ચરણે બેસવા જેવું છે. અંકરેખમાં ગીર્ણ થઈ ગઈ છે, એ નાની પણ આદત, અંચનામને ડાખેડાખે પાનેથી રખસદ આપીને તમા એ રેખરચના જુદી રીતે કરીને નિવારી શકાત નહિ ?

મુખાઈની ફોર્મસિદ્ધાંતનાં બે પ્રકાશનો 'સંસ્કરણ બા. ૨' અને 'શ્રીકૃષ્ણવર્ધકન્યાખ્યાનમાળા'ને હવે લઈએ. મુખાઈને અમદાવાદ જેવું અચાનું મુહાગી રૂપરંગ ન આવડે એ પણ તેની જીવિતેવી નામોશી નથી, પણ, સાદા અને સજ રૂપરંગની જાળતમાંએ મુખાઈ આટલું દેવાળિયું કેમ છે ? ઉપલાં જાને 'મહત્વનાં પુસ્તકોનાં પૂંદાં પડના લખાણની રચના-કેટલું ઓપવું' ત્યાં, દેવા દેવા ટાઇપમાં ઓપવું વગેરે-એવી ગીચ શીઃ કરી છે કે એ જોતાં જ, નહિ તો ય કાઈ ખરીદતો હેઃય તે પુસ્તક ખરીદતો અટકી પડે ! નર્મદનું 'આહુ' એમાંના પહેલાની પર ક્ષમ રીતે મૂકાયું છે એ જુઓ. અને એ જ જાળતમાં અમદાવાદવાણું 'નર્મદનું મંદિર' સરખાવો : ફરક આસમાનજમીનનો નહિ, સાદમા આસમાન તે સાદમા પાતાળ વચ્ચેનો જણાશે.

‘લગ્ન કે પ્રપંચ’ એ પ્રસ્થાનપ્રકાશન અને ‘આપણું સાક્ષર-રત્નો’ એ ન્હાનાલાલપ્રકાશનના પૂંદા પર કર્તાની છબીઓ છે. શા માટે ? એ બે જાણા કેવો જખ્ખર સુરુચિભંગ એ વાહ્મયિક દુષ્કૃત્ય વડે કરી શકે છે એવું દુનિયામાં પ્રદર્શન કરવા ?

મુંગાઈ યુનિવર્સિટીને એટલી સાન પણ નથી કે પોતાના પ્રકાશન ‘પ્રેસ્ટે રટે. ઓફ ગ્રા. લિટરેચર’માંના દરેક વ્યાખ્યાનને જે નામો આપ્યાં છે, તે, વ્યાખ્યાનવાર જેમ સાંકળિયામાં તેમ અંચિકામાં એકી પાને પણ છાપવાં જ નોંધ્યો.

‘અમે બધાં’નું રૂપરંગ ખોટું નથી (જો કે ચિત્રો નમાલાં છે) પણ તેની કિંમત અઢી રૂપિયા સી બાળત ? જરૂર પડશે તો અમે આંકડા માંડીને બતાવીશું કે બે રૂપિયાથી વધુ કિંમત એ એપડીની રાખવામાં પ્રકાશબધુ વાચકો તેમ જ કદાચ કર્તાઓને પણ ગંભીર અન્યાય કરે છે. —વિ.

મહારાષ્ટ્રી પ્રકાશકો

પાંચમી જુલાઈના ‘કેસરી’માંના સાહિત્યસંચારખંડમાં ઉપલા વિષય પર જે લખાયું છે તેનો મુખ્ય ભાગ, ગુજરાતને કાંઈક નહિ ને કાંઈક રીતે એ ઉપયોગી તથા મોટે ભાગે લાગૂ પડ્યું હોવાથી, હતારીએ છીએ :

મરાઠી સાહિત્યમાં એવી રિયલિટી હાજી થએલી જણાય છે કે, સસરા અને જમાઈને હોય છે તેવું ‘ખરાખરાતું’ લેખક અને પ્રકાશક વચ્ચે થવા જરૂં છે કે શું, એવો ભય આપણને લાગે. લેખકે પોતાની ‘કૃતિકા’ના પ્રકાશકને અર્પી એટલે તે નર્ચિંત થયો હોય અને ફરીથી લેખનકાર્ય કરવાને હટો થયો હોય, એવું સદ્ભાગ્ય ભાગવવાનું થોડા જ સાહિત્યકારોના નસીબમાં હોય છે. એક સરસ્વતી-સેવકને એની નવલકથા છાપી પ્રગટ કર્યા બદલ એક કોરી પણ ન આપે અને એપડી પોતે બહાર પાડી એ તો લેખક પર પોતે ઉપકાર કર્યા હોય તેવો મોઢો દેખાવ કરનાર વિચિત્ર પ્રકાશક મહારાષ્ટ્રમાં જ મળે. પ્રકાશકે ત્રંચમાં વગરદકે ફેરફાર કર્યો હોવાથી અથવા તેણે રાસ

પ્રમાણેનો પુરસ્કાર અંતર્કર્તાને ન આપ્યાને પરિણામે પ્રકાશકને અહાલતાના પિંજરામાં બંધો કરવાનું પણ કોઈ કોઈ કર્તાને ભાગે આવ્યું છે.

છેવટમાં એ નોંધનવેશ સૂચના કરે છે કે લેખકપ્રકાશકનો આ વિપરીત અવયોગ ટાળીને તેમનો સંબંધ મીઠો કરવા માટે એ બંને વર્ગોની બેઠક ગોઠવવી જોઈએ.

—વિ.

વાસરિકા

પુનર્જન્મ

૭મી જુન : આજે સવારે એક પરિચિત સંગ્રામ મળવા આવ્યા હતા. તેમણે, અમારા એક યોગપ્રિય મિત્રની વાત નીકળતાં, ઉત્સાહથી કહી નાંખ્યું : “મેં તો એમને કહી દીધું કે હું માનું છું કે હિંદુ નથી ને પુનર્જન્મ પણ નથી.” આ કહેવાયું ત્યારે અમારો એક મિત્ર પણ બેઠા હતા. અમે ત્રણે એ વાતાવરણમાં એવી મનોવૃત્તિના બન્યા હતા, કે હિંદુના મતદર્શનને અતે તેઓ બંને હસ્થા ને હું (અમારા રમેશ ધારેખાન કોઈ વાર કહે છે તેમ) રિખત્યો. રિખત બદલ પાછળથી પરતાયો પણ ... બેરોંગના હિંદુને હમણાં આરામ લેવા દઈએ; અને પુનર્જન્મની વાત કરીશું તે પણ, મુખ્યત્વે, આજે વાસરિકા ફરીથી જન્મ પામે છે તેટલાપૂરતી ... સને ૧૯૨૭-૩૪ દરમ્યાન આપણે વાસરિકાના અસ્તિત્વ વિશે શંકા નહોતી, કેમ કે જે સાધનો-ચિત્ત અને ચતુ-વડે એ લખાતીવત્તાતી, એ સાધનોની મદદથી એનું અસ્તિત્વ જોળખાવું ને સમજાવું; એમ જ, ચોત્રીસ આખરે એ મરી ગયું ત્યારે પણ, ચિત્તચક્ષુની સાક્ષીએ જ આપણે એ માઠા સમયાર નળયા ને રવીકાર્યા; ત્રીજું, આજે એનો પુનર્જન્મ થાય છે, એની પ્રતીતિ પણ આપણને એ જ સાધનો ક્રાવે છે. ... હરયની પાર અદર્ય જેવું કશું છે જ નહિ એમ જ તમે કહેતા હો, તો તો મારે ને તમારે થશે “અટીકટી બોલિયા, ભાઈબંધ ઇંદિયા” (આ બાલોક્તિ-પ્રયોગ તમારા તથા શુભચિંતામાં કલ્પ્ય નથી, તેવી ટિપ્પણ: તમે ‘ઇટ્ટા’ કે એકું કેક કહો છો, એ છે અમારું ‘અટીકટી.’) પણ, અદર્ય હોવા સંભવ છે એટલું જ રવીકારો, તો આ પણ રવીકારવું પડશે: દરયને જોળખવા જન્મ દરય સાક્ષી ને દરય સાધન, તેમ અદર્ય

માટે અદૃશ્ય જ સાક્ષીસાધન હોય. ખરી રીતે, દૃશ્ય ને અદૃશ્ય કે અગમ્ય ને અગમ્ય એ શબ્દો સાપેક્ષ છે, આપણે અયોગીઓને અદૃશ્ય કે અગમ્ય, તે યોગીને દૃશ્ય છે ને અગમ્ય છે. આપણે પણ, ક્યાં તો કાલ સવારે નહિ તો જન્માંતરે, એનાવાળા માગે 'ચદશુ' અને એના જવાં સાધનો વાપરી શકીશું, ત્યારે આપણને દરેકને પણ, અદૃશ્ય તે દૃશ્ય થવાનું છે, આ બધાં જ પ્રાણીપદાર્થ ભૂદા જ સ્વરૂપે દેખાવાનાં છે; ત્યારે, વિશ્વનાં દ્વાર ખૂલશે-હિલશે, અબધૂત બનેલ આ લેખકવાચકને પ્રદ્યયોગ મળશે, દુઃખ કે પાપનું, આ 'સ્થૂળ' જગતમાં ય, દુઃખપાપરૂપે નામ કે નિશાન નહિ હોય. ... જો મને એવી ખરી ખબર ન હોત, કે આ જન્માંતમાં જ અમુક એક બે સિદ્ધિવંત યોગીએ અમુક વ્યક્તિઓને કહ્યું છે ને પ્રત્યક્ષવત્ દર્શન કરાવ્યાં છે કે તું આગલ જન્મમાં આ હતો, આ હતો, આમ હતો-તો, હું પણ આજના ધણાખરા ઇન્દ્રિયછેડેલાંની જમ ઇશ્વર ને આત્મા ને આત્મા ધરે છે તે જન્મોની વાતોને વિશે અમહાણુ હોત; પણ, એવી ખબર એક જાન મને પડી એટલે તો મારાથી બીજું શું થાય ? કે, તમારા-થી ય શું થાય, તમે મને આ વિષયમાં (શુભ તો શું પણ) એક જાતના ઉપાધ્યાય તરીકે ય સ્વીકારવાનાં હો તો ?

એક બોલપટનું ચર્યાપટ

* ૧૮મી : આજે સાંજે પાંચથી આઠ સુધી, અમારા નૌવેદ્યી ચીએ-ટરમાં બેઠેલો છતાં, સને ૨૧૩૫ના ગુજરાતમાં હતો: પાંચ બધાં-તનમન, કિશોર, રઘુભાઈ-ગુજરાતી; એમનો પોરાકપોરાક ગુજરાતી; પણ એ બધાં બોલે હિંદી. આવું, મારા એક અવિવ્યક્તનાનુસાર, જસો'ક વર્ષ પછીના ગુજરાતમાં બનશે - રાષ્ટ્રભાષા હિંદીએ પ્રાંતભાષાઓને કાલમહોદધિમાં સમાધિ લેવરાવી દીધી હશે ત્યારે. અવિવ્યક્તને ધણું બોટાં પડે છે તેવું આવું ય થાય તો કેવું સારું; તો તો પછી, એક ધર્મમાંથી બીજામાં વટથાળી યાદ આપતો આવો ભાષાવચન નહિ થયો હોય ... ક્રિસ્મ ગુજરાતીમાં હતારાઈ હોત તો પણ એના આંતરપ્રાંતીય પ્રચારમાં તો ખાસ હરકત ન આવત પણ, નાચિકાનો પાઠ અદ્ભુત ને મોહક તાદરસતાથી ભજવનાર સંવિતાદેવીનો લાભ ક્રિસ્મને કદાચ ન મળ્યો હોત. તેઓ ગુજરાતી સમજતાં હશે - નામે તેઓ ભારતીય તેમ જન્મે અંગ્રેજ છે, પણ પાઠ લેતાં જેવી છટ્ટી બોલતું જમએ તેવીથી કેમ કરીને બોલી શકે ? ને તેમના વિનાની તો આખી

ફિલ્મ નકામી જેવી યાય ને ? ... કિશોરની ભૂમિકા બંજવનાર મૂળ વાર્તાના સુસંસ્કારી નાયક કરતાં, મુકાબલે, જરા પ્રાકૃતગ્ન બની ગયેલા નવી સાગતા ૧ સરસ્વતીચંદ્રની જરા શોધિતવર્ધિત આવૃત્તિ જેવો અસલ જાતકિશોર જેમ બે દસકા પરના એવા ગુજરાતી જીવાનનો ખરો નમૂનો છે, તેમ આ નકલ જાતકિશોર આજના ધન્ય નફરો લહેરી લટકાળા ગુજરાતી જીવાનનો આબાદ નમૂનો છે. ખીન્નું પણ કેટલુંક - BEST બસ અને ડબલડેક ટામ જેવું - અમારા ૧૯૧૫ના (વાર્તા 'ગુજરાતી'માં આવતી ત્યારના) મુંબાઇમાં નહોતું તે બોલપટમાં પેડું છે; જેમ, વિદ્યોત્તરિયન યુગની 'ઇર-લિન'ના ચિત્રપટમાં મોટરકાર પેગે છે, તેમ કેંક. ... અનંતાનંદ (ને રબુમાઇ તો એવી ય વધુ અંશે) પુસ્તકના છે તેનાથી પરદાના મોળા ગણાય.... ખરી જરૂર એમને જાણ્યો બનાવવાની હતી કેમ કે એમણે બે બાવાની ખરજ અડી સારી છે, વાર્તાકારના રામકિસનદાસજીના ફિલ્મકારે રામ રમાડી રીધા હોવાથી.... મૃત્યુનું દરય રંગભૂમિ પર ન લાવવાની બરત મુનિની આજ્ઞા 'નાગાનંદ'કાર સિવાય બધા પ્રાચીનોએ પાળી છે. અર્વાચીનો પણ પાળતા હોત તો સારું એમ મને મદાત્મા મૂળદસરાળું ગુજરાતી બોલપટ બેયું ત્યારે લાગેછું; કેમ કે એમાંના એવા દરયમાં કાચો કરણુરસ છે ને તે જીવુખ્યા ઉત્પન્ન કરે છે. પણ આ ફિલ્મમાં ગુણવંતી અને તનમનના મૃત્યુવાળાં દરય કલાશીલન સયમથી બજવાય છે... દાસ્ય ઉપજવવાના બને મુખ્ય પ્રયાસ-લક્ષ્મણની ઉંચ ઉડે છે.તે; તાર આવે એમાં મરણુજ ન ખબર હોય એવી ભ્રાંતિ વિચિત્રો - નિષ્ફળ ગયા છે. ટ્રેન્ડેરી જેવી આ કથામાં દાસ્યરસ ન આવે એમ નહિ; પણ, એ 'કિંગ લીઅર'માં અને જરાક 'હેમ્લેટ'માં આવે છે તેવો, ખરા 'કોમિક રીલીફ' જેવો - આયદે, કરણુને જ બદલાવનારો - હોવો જોઇએ. ... છેવટ, ત્યાં જ મગજમાં ઝળકેલી એવી એક સંવિરોધ અંગત બાળતા: મારી ટ્રેન્ડેરી પણ તાજ જ છે તેવી મને લાગ્યું હોય કે ગમે તેમ, પણ, ગુલાબ અને રયામલાલે કિશોરની તનમનના પ્રાણ તો દર્યા, પણ એ પ્રાણ જેમ રમામાં ઉતર્યા, તેમ, — એ અને — એ 'કોમ્પી' સાથેના મારા સંબંધના પ્રાણ દર્યા પળુ હવે એ પ્રાણ 'માનસી'માં ઉતર્યા છે એમ પણ કાં ન કહી શકાય ? અને, ગાંડી ગુલામે રયામલાલનું જૂન કરી એને નામરોપ કર્યો, તેવી રીતે, મારા જે બે વિરોધીએ 'કો'ના પ્રાણદર્યા - જેવા બન્યા, તેમાંના એકે બીજને પડને તો નહિ, પણ એ બીજના 'કો.' સાથેના સંબંધને તો નામરોપ કર્યો : કે કરશે એવા વણુકારા સંભળાય છે.

બોલીઓનો અભ્યાસ

૨૪મી : કાવના 'પ્રલખધુ'માં રસાધ્યાયનોંધ છે, 'પ્રસ્થાન' અને 'ભિમિ'વાળાં બોલી વિશેનાં લખાણોની... 'પ્રસ્થાન'ના લેખકે કાઠિયાવાડી બોલીના નમૂના આપ્યા છે, પણ નીચે દીધ મારી છે - કે, અમુક જ રથગ અને વર્ગમાંથી પોતે વીણણી કરી છે - એટલું સારું છે. બાકી તો, 'માલીગાર' 'ચાવુ' 'હાલે' એ પ્રયોગો સમગ્ર કાઠિયાવાડના તો નથી જ, પણ ભાવનગરમાં ય બધા કાવનગરીઓના નથી. પણ લેખકે કયો છે તેવો રાખદાયંસંમદ તળ ગુજરાતીઓના ભણા ખાતર આવરયક હતો; કેમ કે, હવે (બારપંદરવર્ષથી) તેમણે આ બાબતના લેખકોનાં (એટલે, મેથાણીભાઈ, ત્રિભુભાઈ વગેરે; મારા જેવા નહિ. મને એ પ્રયોગો - બચપણ કેટલુંક અહીં માણેલું તેરી - સમજાય ખરા; બાકી લખવામાં તો, હું વાલીને તળ ગુજરાતી જેવો થયો છું. તેમ જ, મારું 'ખરુંખરું' એકદર ધડતર પણ ઉચ્ચતર પ્રકારનું મુખાલગરું ને ગુજરાતી - કાઠિયાવાડીની અમુક અમુક વિશિષ્ટ દૃષ્ટતા પણ મારામાં નથી; ઉકરો, ભોમ કેલીક વાર એનો બનું છું; હાં અખલુવાં, હાં સંભોજવસત.એ કરીને) - લેખકોનાં લખાણ સારા પ્રમાણમાં, પહેલાં કરતાં યજ્ઞ વધુ પ્રમાણમાં, વાંચવાનાં હોય છે... 'ભિમિ'એ કહ્યું છે કે બોલીઓનો રીતસર શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થવો જોઈએ. આ રીત અને દરસ છે. એની પ્રતિરૂપે 'પ્રલખધુ' કહે છે કે બોલીઓના અમુક ઉચ્ચારોની સૂક્ષ્મતા માટે આપણી લિપિમાં સંજ્ઞા નથી માટે એ ઉચ્ચારોને નાદ્યાંત્રિક તાત્કાળમાં ('આમીકેન રેકર્ડ' : ગુજરાતી પદનો પૂર્વભાગ નરસિંહરાવને અને ઉત્તર મને આભારી છે.) સર્વકાલ માટે પકડીપકડી રાખવા એ ઇષ્ટ છે. એમ થઈ રહે તો વધુ સારું, બાકી સંજ્ઞાની મુશ્કેલી બહુ જાણ અસરો માટે નહિ પડે; ને પડે, ત્યાં આપણે રસ્તો કાઢવા જ જાયએ જીએ ને ! જેમ કે, થોડા પહોળા 'એ' માટે બીધીમાત્રા, વધુને માટે અર્ધચંદ્ર, 'સ' અને 'ડ' હોળ નુકતો (જોકે એ દળ ચાલુપણે વપરાતો થયો નથી, મુદ્રણમાં.) વગેરે... કેમકે કલય એમ લાગે કે આ વધવા જતા એકીકરણના જમાનામાં વળી આપું અનેકીકરણ શીદ કરવા બેઠા છો ! બોલીઓના બેદ તે ગાળી નાંખવાના હોય કે આમ વિચર ને બેઠા કરીને વધારી મૂકવાના ? પણ પ્રત્યક્ષ ભૂલે છે કે : (૧) શિષ્ટ ભાષાના અભ્યાસમાં પણ બોલીનો અભ્યાસ ઠીક પ્રમાણમાં મદદગાર થાય છે; (૨) બોલીનાં પદો રાખે વગેરેનો ઉપયોગ શિષ્ટ ભાષાલેખક પણ એ વિવેકરી અને સચારવાન કરી શકે, તો એવા ઉપયોગ વડે શિષ્ટોનું

લખાણ પણ કેટલેક અંશે વધારે સરળ જીવન અને જોમદાર થઈ શકે છે; અને, (૩) પ્રાદેશિક પાત્રોત્તરોનાં પાત્રો નાટકમાં એ પાત્રોનાં સંબાધણુ તેમ-તેમની બોલીમાં લખાયાં હોય તો જ ફરતી નીવડે, એ કારણે વાચકોએ પણ જીદેજીદી મુખ્ય બોલીઓનો પરિચય સઘવો જરૂરી હોય, બોલીઓનું સંશોધન ને અભ્યાસ ઉત્તેજવામાં આપણે સૌને જ જોને 'સાંસ્કારિક સ્વાર્થ' કહીએ તે રહેલો છે.

સુદર્શનનાં પઠીકાં

તા. ૧૫મી : જુલાઈ હવે ચોટી કટવી પણ પથ્ય વાતો આ મથાળા દેખ કરીએ. ... (૧) એવી પહેલી વાત, 'લેખક હો, તો સાવધાન !' એવી ચેતવણી તમને આપીને કરવાની છે. ચેતતા આપણે તો બીજા કોનાથી રહેવાનું હોય, સિવાય કે પ્રકાશકો ને તંત્રીઓથી. તંત્રીઓ લાયક ને અનુ-ભવી હોય, જાતે સમર્થ લેખક હોય, ત્યારે તો વાંધો આવવાનો નહિ પણ એવી ઉલ્લા પ્રકારના હોય, ત્યારે એટલી સરત લેખકે રાખવાની છે કે તેનું લખાણ એ હોંસીલા તંત્રીના હાથમાં આવતાં, આ જાણ બાધા સુધારીને મારે નામે છાપું તો તમને વાંધો નથી ને ? એવો જુલાઈ તંત્રીમહાશય રખેને કરે નહિ ને કોઈ બીજા લેખક એવી પરવાનગી આપે નહિ. આવો એક કિસ્સો ખરેખર બનવા પામ્યો હોય, ગુજરાતની લેખકનાતમાં પેસવા ઉત્સુક એક પ્રકાશકને હાથે બન્યો હોય, લેખકોના દિવને ખાતર આ કહું છું. ... (૨) સાહિત્યના બાજારમાં, નર્મદજીના માલિકીદક્ષના બાવ હમણાં હમણાં બહુ મદદ થયા લાગે છે. તેથીરતો, એવો એક જય હમણાં એક તવગર સંસ્થાને મફત અપાયો ને બીજામાંથી ઉતારા પણ, ઉતારાવાળી ચોપડીમાંના અનુદલેખ પરથી કહી શકાય કે, બીજા સાધનસંપન્ન સંસ્થાને મફતમાં કરવા દેવામાં આવ્યા; જે વરસ પર તેનું નહોતું. એ વખતે નર્મદ-જીનો દુકડો પણ કેવળ નિઃસ્વાર્થ બાવે છાપનાર ગરીબ માણસનો રૂપિયા પાંચ દળરનો દંટ કરવા એ દુકધારક 'ગુજરાતી' પ્રેસ કેડ કરી અને હાથ ઉગામી શકતું. પંચાવન વરસની વૃદ્ધ પ્રકાશનસંસ્થાને આ વિષંગતિ કેવીક શોભે છે એ તો સ્વયંપ્રકાશ જ નથી ? ... (૩) બીજા વિષંગતિ મોંધીશું તે આપણા બહુલાઈ ઠાકોરની - જે કે એ જુદા પ્રકારની અને મુકાબલે નિર્જોષ જેવી છે. સાહિત્યમાં 'વસ્તુ વિચારણા વાતાવરણ' પ્રાધાન્યે કે તેની કલા પ્રાધાન્યે, એ છે ચર્ચાબિન્દુ. એ સંશ્લેષ વિદ્વાને ગયે વરસે વિદેપાલેના પોતાના એક લાખખાં લય એવો બતાવેલો કે ગુજરાતની

મધ્યકાલીન કવિતાનાં ધાર્મિક વસ્તુ વિચારણા ચાતાવસ્તુ ભેગાં, એ કવિતાનું આયત્નું હવેના કાળમાં (આજના તેમ જ આવતા કાળોમાં) ખૂટતું સમજવું; હમણાં હવે તેઓ 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ'ના પ્રવેશમાં આપણને એવા સત્ય-ખંડમાં પ્રવેશ કરાવે છે કે એમાંની કેટલીક રચનાઓનું અસહકારી વસ્તુભરતુ તો માત્ર સાધન હોય, સાહિત્યકૃતિ એ 'માનવતાપોષક સૌંદર્યકૃતિ' છે કે નહિ એ જ આપણે ભેગાનું છે. એ એ મત પરસ્પરવિરોધી નથી ? મધ્ય કાલીન કવિતામાં પણ માનવતા ને સૌંદર્ય છે તેટલાં આવકાર્ય, એને છવાડે તેવાં નથી ? (૪) આપણા ડોક્ટર દરિપ્રસાદની સર્વતોમુખી પ્રતિભાથી હવે કોણ અનુભવું છે ? અમદાવાદમાં પોળસદ્ગુણથી માંડીને સંપ્રદરયાનની યોગના મુધીનાં કાર્યો પર જેમ એ તેજરિવાનો પ્રતિસાદ આપણે અનુભવીએ છીએ તેમ જ વિજ્ઞાનતત્ત્વજ્ઞાન અને સમાજસાહિત્ય વિરોનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો પર પણ આ છેલ્લા પ્રકારનું તેમણે જે આપ્યું થોડા વખત પર, તેમાં ખીનું તો બધું ઠીક છે પણ થોડાથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરવા સંબંધી જે આપણી ભાવના છે, તેની દળથી પણ હાંસી કરવી વેળા એ પ્રતિભાનો પ્રકારા જાંખો બની ગયો છે. એમને ડોક્ટરી વિદ્યા શીખવનારે તો યોગવિદ્યાનું રદરથ એમને ન શીખવ્યું હોય એ સમજ સકાય તેમ છે. પણ તો પછી, તેમણે કોઈ ખીન સદ્ગુણ રોધી લઈને આટલું વેળાસર નાણી લેવું બેઠાએ : જાડું કાઢવાં વગેરે સમાજસેવાનાં કાર્યો સુધાં પ્રબુના સાચા ભક્તોએ પ્રદાના સર્વ-ખલિદ-ત્વની જ ભાવનાથી એટલે કે યોગદૃષ્ટિએ કરવાનાં છે અને, જે પ્રમુખજી જાડું કાઢવાને બદલે એકાન્તિક યોગસાધના કરે છે તેઓની સમાજસેવા પણ, એ ભેગાનાં ચખ તમે એક નાર મેળવો એટલે, પેલાના કરતાં દરલેશ પણ જીણીકરતી નથી બદલે એનાથી મદતર જ છે એવું ભેગામાં આવશે. ઇતિ યોગોપદેશપ્રકરણમ્. (૫) એ અરસામાં જ, અમદાવાદ નજરીને જ વિશે, એક જે ખીનું સાહસકર્મ કરાયું તેનાથી પણ જરા હર્ષનો નાશ થાય એવું બન્યું છે. ગુજરાતના સમકાલીન સાહિત્યમાં વિવિધતાને બદલે વિચિત્રતા પેઠી છે એ સૂત્ર પર 'પ્રભબંધુ'ની અઢી કદાર ભરાય તેવડું ભાષ્ય એ પ્રસંગે રચવામાં આવેલું. ભાષ્યકાર હતા આપણા 'દિવ્યચક્ર'કાર. સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોના અમીરપણા સામે તેમણે કદાચ ક્યાં પણ ઉચ્ચ સાહિત્યમાત્ર, ત્રણે કાળમાં અને પાંચ ખંડમાં, હૃદય અને બુદ્ધિના અમીરપણા વિના સંભવતું જ નથી, તેનું શું ? અને, જેને આપણે આમ વર્ગ કહીએ છીએ તેનાં બુદ્ધિહીન પણ નહલે અંશે ખરેખર અમીરી, તેમણે અંશે ઉચ્ચ સાહિત્ય પણ તેને આપ્યું ગણ્યું નથી

એ બીજા મદાસત્યનું શું ? અગાઉ અનેક વારમેં કહ્યું છે તે ફરી એક વાર કહું છું કે સાહિત્યમાં આમ-અમીત્યા બેઠ જ શૂંડા છે, કેમ કે એ સઘંત કૃત્રિમ છે. એવા એ બેઠને ચીકણાઈરી વગગી રહેનાર, ધરયા કરનાર અને ફેલાવનાર મદાસત્ય છે 'આમ' વર્ગનો જ, કેમ કે તે એ વર્ગની ખોટી ખુશામત કરી, એને જાણે હમેશાં જ સુધ્ધિની નીચી ને નીચી સપ દીએ નાંખી મૂકવાનો હોંસીલો જાણેઅજાણે જાગી જાય છે. એવું કરનાર એના શત્રુ નહિ તો બીજું શું ? પ્રજાના દરકોઈ વર્ગનો ખરો ને આખરી મિત્ર સુઝ અને માર્ગદર્શક તો, સર્વદા અને સર્વત્ર, રમજુલાલમાં જને 'ચંદેલ વ.ગર' સાક્ષર કહે છે, તે જ રહ્યો છે ને રહેશે; કેમ કે એ જ છે પ્રજાસરકૃતિનાં શ્રેષ્ઠ અંગોનો વિધાતા અને સંરક્ષક ... 'રણજિતરામના નામરમજુલા'માં થએલા એ વ્યાખ્યાનમાં એ સદગત સાહિત્યસેવકને એમની તેવી સપ્રવૃત્તિઓ ઉપાડવાના વાજબી સૂચન પછી, વળી પછી, વ્યાખ્યાતા પોતાની કમદામીતિના પાસમાં બંધાય છે: સાહિત્ય-કાર એ કળાઓ ને મારકણે બનશે તો તેનું વિડંબનચિત્ર ('કેરિક્ચર') દોરવામાં આવશે એવી નોટિસ તેમણે આપણને આપી દીધી છે. શાંદે દોર.ય. પણ હું જે જાણવા માગું છું તે આ : નરસિંહરાવ અને નારાયણ કાકડની વિરોધ લખનાં શું ખુદ રણજિતરામે જ મારકણા નહેલું બનડું પડ્યું ? વળી, વ્યાખ્યાનમાં આપણા જે અગિયાર સાહિત્યસેવકોને માટે એમ કહ્યું છે કે તેઓ આપણા દિનંતા સાહિત્યમાં માનવખું રથાન પ્રમે તેવા છે તેમાંના અર્ધઉપરાંત એટલે જ-હાનાલાલ ને ખખરદાર, કાકોર ને નરસિંહરાવ, મુનશી અને ધૂમકેતુ-કોઈ ને કોઈ રીતે, જોછા કે વધુ અરો, તથા બેતજ દસકામાં જાહેર રીતે 'ચીકણા' કે 'ચાંપલા' 'કળાઓ' કે 'દંભી' 'મિજાજ' કે 'મારકણા' જન્યા છે (આ વસ્તુઓનો સમુચ્ચય યદ્યપ્તમાંના દરેકમાં નથી; કોઈમાં એક કે બે જ સુણુ દરો.) તેનું શું ? રમજુલાલનું એ આખું વ્યાખ્યાન જ પ્રધાનપણે મારકણું, અને મારી આ નોંધ જ સમગ્રપણે કળાઓ, જનેલ છે તેનું શું ? એ તો, બંધુ રમજુલાલ ! આપણે જ્યાં જ કાચના મહેલમાં રજારલા જાફતમાંથી પથ્થર વઘોડવા હોઈ તેવી કોઈ રમત લાગે છે, નહિ ? એ જ રમવામાં જ ખરું ડાઢપણુ નથી ?

- (૬) દીવાળીઅઠો માટેની લેખરિક્ષા સર થઈ ગઈ છે. સુજરાતી લેખકોની બની હું મારા એ પ્રિય અને માનવંતા બિશુકમિત્રોને પૂછું છું કે શું અમે ત્યાં લેખકોને ત્યાં તે તમારી સ્થાન પેટીની કોઈ મના તમે મૂખી તથા છોકા કે મહત્તમાં લેખો માગનાં સરમાના નથી ? "એમ તો હું થે પંદર-

પંદર વર્ષથી તંત્રી મૂલ્યો છે, એક યા બીજા પ્રકારનો; તે 'શું' તે લેખો
 સીધા હમણાં લગી તેના પૈસા આપેલા એમ કહેવા માગે છે ?' હું એમ
 કહેવા માગું છું કે ૧૯૨૦માં 'એન'ધર કરીકે થયો એ પત્રકારજગતમાંનો
 મારો માત્ર સામાન્ય, લૌકિક જન્મ; આ સાલ ને થાય છે, તે બ્રહ્મજન્મ;
 માણસ ખરા જ્ઞાનને પંથે વળવા માટે છે, એ તો આ બીજા પ્રકારના જન્મ
 પછી જ. માટે—સાં. અપ, પ્લીઝ ! (૬) અને; બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝ, પ્લીઝ !
 આ છેલ્લી સુદર્શનપત્રી તમારે માટે છે; જરા પી જશો ? મેં અને
 બીજાએ બારંબાર ફરિયાદ કરી છતાં તમે ૧૯૩૭ના બી. એ.ના આનર્સ
 અરયાલક્રમમાં હજીય ત્રાસદાયક ચોથું 'નર્મકવિતા', છેલ્લા બે હુજા
 ને હવે નકામા સાગોવાળી તથા સુદર્શન નવલમંથાવલી, 'સરવતીચંદ્ર'નો
 અધરો જ પડે તેવો આખો ગ્રોથો ભાગ આપું બધું કોમ રહેવા દીધું છે ?
 ... સરથો-સરથોઓ મળીને તમે ખાંચેક જતલ છો. એમાંથી એક-એકે તો
 સુજ્ઞાતી સાધાની બદ્ધમાન્ય' થઈ ચૂકી છે એટલી ભેદાળી થે બરાબર
 આવડતી નંશો એમ મેં પાકે પાચે સાંભળ્યું છે એ સાચું કે ? એવાં બાનુ
 કે ગૃહસ્થને તમે હથ લાયકીસર બોર્ડમાં સીધાં છે ને રાખો છો ? ... હાથ
 તો આપડું બસ.

આ સંપાદક વળી કોણ ?

• ૧૨મી : 'તંત્રી' અને 'સંપાદક' વચ્ચે 'કુમાર'ધરોએ ને બનાવરી
 બેઠે લેખો કર્યા છે તે બિદલનક છે. એ માનવંત 'સંપાદક' શું લખાણોનું
 સંપાદન કરીને—તેને મેળવી તથા મુદ્રણ માટે તૈયાર કરીને—જ અટકે
 છે ? કે, 'કુમાર'લેખકો જાણે છે ને બરાબર જાણે છે તેમ, તંત્રીના
 સદાયક લરીકેના હક પછી—અને તે વાતની રીતે, યોગ્યતાપૂર્વક—
 વાપરે છે ? ને એમ જ છે તો સામગ્રી બચુભાઈ પોતાને સદાયક તંત્રી
 લરીકે બોળખાવતાં રીદને સકોચ અનુસરે છે ?

મધુરેણુ સમાપ્તેત્

૧૩મી : મન્યવાદ સાથે 'ધ્રુમકેતુ'ને, કેમ કે ઉધરેશ કાર્યકરો એમની
 'કદર' કરવા બદલ મોટા ભગ્યા એટલે તેમણે રણવિજયદ્રક પાછો, વાતચી
 એ સરસ કમું; અભિનંદન સાથે વિચિત્રાય લટ્ટને, કેમ કે એમને એ ચંદ્રક
 મળવાનો સમય બરાબર પડેલ હોય, તેમને એ આપવાનો કરાવ થયો છે.
 (અહીં એક આકર્ષક નવલચિત્રોય લેખેરી લડે: 'અદ્ભુત' વિશેષણ

પામેલું અને મને પણ અત્યંત ગમેલું. માપણુ 'વિવેચનનો આદર્શ' અહીં તેમણે આપેલું તે દૃઢ સમયમાં વખતે આ પૃથ્વીમાં વાંચવા મળશે.)

ગ્લાનિર્લવતિ વાચક !

તા. ૨૭ ઓગસ્ટ : કાલે અને આજે કેટલાંક લખાણો પ્રેક્ષમાં વાંચતાં મનને ધણી જ્ઞાનિ થયું. લખાણોમાંની કરવારા, લીખારા, ખટારા—એ બધા સ્વાદોના મન પરના પ્રત્યાઘાતનું પરિણામ તે આવી જ્ઞાનિ મારા જેવા કોમળદિલનું મોટું દુઃખ જ આ છે કે અન્યાય અપમાન સહન થાય નહિ, એવાં માથે પડે ત્યારે એનો પ્રબળ વિરોધ કર્યા વિણ રહેવાય નહિ, ને અંતે થાય નિર્વેદ કે આવામાં તે ક્યાં પડ્યો ! એમાં પડવાનું થાય છે ફરજને અંગે એ તો ઉધારી વાત; પણ ફરજ તરીકે એ દુષ્ટતોનો વિનાશ એ રીતે કરવાનું આપણા જેવા અંશાવતારી ભગવાનોને સોંપવાને બદલે પૂર્ણાવતારીએ પોતાને જ માટે રીઝવું રાખ્યું હોય તો વધુ સાફ નહિ ! વિનાશપ્રવૃત્તિ આપણે કરીએ ક્લેરાના ગુણાકાર, પણ તે તો એક જ ઝડકે બધો હિસાબ ગણી અને ચૂકવી નાંખે. પણ હકીકત કદાચ એમ હશે કે નાના દુષ્ટતોને દંડ દેવાની તકલીફ એના જેવા મોટા માણસે લેવી નહિ હોય. ને તો પછી કષ્ટતાં કષ્ટતાં થ એનાં હથિયારો બન્યે જ આપણા ફરકો ને ?

—વિ.

લો ક વાણી

રવિવારે પ્રગટતું જનતાનું સાપ્તાહિક

સૂક્તમાં રૂ. ૩; બહારગામ રૂ. ૩ા

ચોટાપૂલ

મુરત

મં જૂ પા'.

નવલવિશેષ

ઇદર સાહિત્યસંમેલનના નિબંધવિષયો

આવની નાતાલમાં ઇદરમાં ભરાનાર મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલનમાં મજાવવાના વિષયોની સૂચનારૂપ યાદી ત્યાંના કાર્યવાહકોએ બહાર પાડી છે તે આપણને પણ કેટલીક રીતે ઉપયોગી હોઈ, એ અહીં ઉતારી છે. એ બાર વિષયોમાંના અુખ્ય આ પ્રમાણે સૂચવાયા છે: (૧) ભારતીય વાસ્તવમાં મરાઠી ભાષાનું સ્થાન; (૨) સંસ્કૃતિસંવર્ધન અને મરાઠી વાસ્તવ; (૩) સાહિત્યસંવર્ધનની દૃષ્ટિએ મરાઠીના અભ્યાસની દિશા અને સાધનો; (૪) મરાઠી કવિતાનું ભવિષ્ય; (૫) રાષ્ટ્રીય નમૃતિમાં મરાઠી 'કાવ્ય'ની પૂર્વકાલીન અને સ્વકાલીન કામગિરી; (૬) નીતિથી નિરપેક્ષ એવું કલાનું અસ્તિત્વ શક્ય છે કે નહિ ? (૧૧) ગદ્યની પછી ઉત્તમ નાટ્યરચના મરાઠીમાં થઈ છે કે નહિ ? થઈ હોય તો તેનું સ્વરૂપ શું છે ? ન થઈ હોય તો ન થયાનાં કારણ શાં ? (૧૨) વાસ્તવપ્રકાશનમાં અંધારારી દૃષ્ટિની મર્યાદા.

સંસ્કૃત 'કુન્દમાતા'

એ નાટકમાં દિગ્ગમે હિતરસમચરિતવાળા પ્રસંગોના બધા શાસ્ત્ર આધાર લીધો છે. એમાં કાલિદાસનું ભાવનાલાલિત્ય કે ભવભૂતિનો કસરૂરસનો પ્રકર્ષ નથી. પરંતુ એ બંનેની મધ્યમાં આ નાટકને મૂકી શકાય. (એક અવલોકનમાંથી)

ડૉ. નાન્સેન

આ અંકમાંની ટૂંકી પ્રવાસવાર્તા 'બરફના સુલક'માં જે અંધકારનાં અંધ ('ધ ફર્સ્ટ કોર્સિંગ ઓફ ટ્રીનિટી')માંથી લીધી છે, તેઓ ડૉ. દિગ્ગોફ

૧. પ્રાસંગિક વિષયોનો આ વિભાગ અમે ધાર્યા કરતાં નાનો બનાવવો પડ્યો છે. જેટલું અપાડું છે તેટલામાં એટલી સરત રાખવાનો પ્રયત્ન છે કે બધા અુખ્ય વિષયોનું પ્રાતિનિધ્ય સાચવવું, તથા, અન્યત્ર વાચકોને સુવશ નહિ તેવા વિચારો અને માહિતી એકત્ર કરતાં.—તાંત્રી.

નાન્સેન (૧૮૬૧-૧૯૩૦) નામે નોર્વેન્યન વૈજ્ઞાનિક, નવલૂમિશોધક (એક્સપ્લોરર) અને ધ્રુવસદી હતા. તેઓ કિશ્કયાન્યા યુનિવર્સિટીમાં સમુદ્ર-વિજ્ઞાનના અધ્યાપક હતા અને ગ્રીનલેન્ડમાં ૧૮૮૨માં તથા ૧૮૮૮-૮૯માં, તેમ જ, ઉત્તર ધ્રુવનાં જળમાંની વનસ્પતિ વગેરેની શોધ માટે ૧૮૯૩-૯૬માં અમેલો. આન્યા પછી એ પ્રવાસો વિશે તેમણે મંથો રચ્યા હતા. એમની ઉત્તરાવસ્થા, યુરોપી મહાયુદ્ધે રસાયનો તથા બીજા પર આણેલી આક્રમીના સંઘર્ષનિવારણમાં વીતી હતી. એ હર્વન્યનિષ્ઠા બદલ તેમ જ લીગ ઓફ નેશન્સને અંગેનાં એમનાં સેવાકાર્યોની કદર તરીકે, તેમને ૧૯૨૩માં સુલેહ સાંતિ માટેનું નોબેલપ્રાઈઝ પણ મળ્યું હતું.

સામયિકોમાંથી

‘ગીતારહસ્ય’

[અર્વાચીન ભારતવર્ષના આ એક ગ્રન્થમણિનું ભાષાંતર સ્વ. ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી જેવા અધિકૃત વિદ્વાને ‘ગુજરાતીમાં કરેલું’ છે જ. હિંદી અંગાળી ને તામિલમાં પણ એ ઉતારાયું છે. અગ્રિજ ભાષાંતર હમણાં જ મુંબાઈના એક સોલિસિટર રા. બોલચેંદ્ર સી. સુકથનકરે કર્યું છે એ ખજર જાણીને અમારો વાચકોને આતંક થશે. દેશી પંચાંગાનુસાર સ્વ. લોકમાન્ય ટિળકની ૧૫મી પુણ્ય-તિથિ સાંગલીમાં તા. ૧૬-૭-૩૫ને રોજ ઉજવાઈ, ત્યારે એ મંથ પર પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રી વિચારક રા. કૃ. પ્ર. ખાડિલકરે જે ભાષણ આપેલું, તેના ‘કેસરી’માંના વૃત્તાંતમાંથી નીચેનાં વાંચવાં-લેગ કરો ઉતાર્યો છે.]

ગુરુ આપણા પ્રત્યે મંથને રૂપે બોલતા હોય છે. આ રીતે, સ્વ. લોકમાન્ય ‘ગીતારહસ્ય’ને રૂપે આપણા પ્રત્યે બોલે છે. “આગનાં દર્શન કંપાં યાંચ ૧” એમ એક શિષ્યે સમર્થ સમદાસસ્વામીને પ્રશ્ન ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપેલ: “દાસજ્ઞાનમાં” તેણે જ ટિળકનું છે. વ્યાવહારિક આંતરિક અંતર બીજા કોઈ પણ પરિસ્થિતિને અંગે કે અલગ આલે ત્યારે

અને નિષ્ઠાથી પ્રેરણાદિત યાય છે. કાર્ય કરતા હોયએ ત્યારે આનંદી
વૃત્તિ રાખવી, એનું નામ જ શક્તિ. લોકમાન્યે એ વૃત્તિ પોતામાં ઢાલી
રાખી, પોથી, એટલે જ તેમણે 'માંડલેની દુરગમાં ગીતારદરય' એવા
ત્રાસદાયક 'ત્રંધ' રચ્યો. તેઓ જ છે યોગી, જેઓ "હુયન્તિ ચ રમન્તિ
ચં." ૨૧. ઠિળકનું આચરણ સર્વાંશે તેણું હતું. પોતાના આ ત્રંધને માટે
તેમણે પુસ્તકો તથા ખીચ સામગ્રી સુક્રમ અવ્યાસની દૃષ્ટિએ બેગી કરી
હતી. તેઓ એ દુરવકેનું બહુ ધ્યાનથી પરિચીલન કરતા. તેમની એ પ્રવૃત્તિનું
મહત્ત્વ આપણને આજે સ્પષ્ટ થયે છે. 'ગીતારદરય' રચાયાને આટલાં
વર્ષો વીતી ગયાં તો પણ એમાંનાં તરવા આજે તેમ જ લલિતમાં એટલાં જ
લાગે પડે તેવાં હોયને, એ ત્રંધ અગર રહેશે...લોકમાન્યે કાર્યરત રહેવાનો
કર્મયોગ પ્રજ્ઞને શીખવ્યો...એવા ત્રંધ દુરગમાં રહેલે લખનાર વિભૂતિ
ખરેખર કર્મયોગી જ, એમાં સંશય નથી. તેમાં તેમણે ચિત્તવૃત્તિને શાંત
રાખવાનું જ શાસ્ત્ર શીખવ્યું તે જ દુનિયાએ આજે માન્ય રાખ્યું છે-તેણે
એમને લોકમાન્યપદ અપાવ્યું છે.

ઇતિહાસપરિષદના નિબંધો

[જુનમાં પુનામાં મળેલી અંર્વાચીન ઇતિહાસપરિષદ વિશે,
ઇતિહાસના આપણા ઉત્સાહી તેટલા જ કુદાળ અભ્યાસી પ્રો.
કે.સ.લાલ દિ. કામદારે એક રસભર્યા સમાલોચનાત્મક લેખ
'સંપાદનવિનય'માં (તા. ૪થી અને ૧૧મી જુલાઈના એના અંકોમાં)
હાંપ્યો છે. એ આખો લેખ અહીં પુનર્મુદ્રણને પાત્ર છે, પણ સ્થળ-
સંકોચે અમને તેમ કરવા દીધું નથી. તેથી, એનો વધુ ઉપયોગ
કરવાનું-એ ખીજાં ૩ માસમાં જૂનો યાય તેમ નથી માટે-હવેના
અંક પર 'રાખી, 'પરિષદનાં નિબંધોનાં લેખકે આપેલ પરિચયવાળો
હંપચુકત ભાગ અહીં ઉતારીએ' છીએ.—તંત્રી 'માંનસી']

હવે નિબંધો તથા એના લેખકોના વિશે કંઈક કહેવું જોઈએ. પ્રો.
શ્રીનિવાસીચારીએ અર્કાટના થેરાંની સંસ્થાના માટે નવાબ મહમદઅલીને
જ્ઞાપણાર મળ્યો હતો; અત્યાર સુધી માનવામાં આવેલું છે તેમ કલાઈવને
નહિ. મદ્રાસના પ્રો. જ્યોત્સના વેલ્લેલીના સિલોનના રાજકારણનો આંતરરાષ્ટ્રીય
સંબંધ સ્પષ્ટ કર્યો હતો. ગોવાના પ્રો. વિસુદેન્દ્રે "ઇ. સ. ૧૯૮૪ની
સાલની રામગઢ મુઘમ ધયેલા ફિરંગી પ્રતિનિધિત્વની ચર્ચા કરી હતી.

લખનાના પ્રો. બેનરજીએ હુમાયુના સુરીવાદને વિગતવાર સમજાવ્યો હતો. નાસિકના ડી. ટટ્ટેએ બાગલણના વાલિકાનગર વગેરે કિલ્લાઓનો રહીઓ આપ્યો હતો. પરશુરામ કોલેજના પ્રો. સાલેતોરેએ ગદૈસુર દીવાન પૂરવણ્યના સમાજસુધારાની દિશામાં થયેલા પ્રયોગોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું. કાધર હેરાસે અબ્દુલ્લીના રાજકારણનો ઉત્તર હિન્દનો સંબંધ સમજાવ્યો હતો. ભાઈ જલખરજીએ ગુજરાતના મરેઠી દરોહાઓને વર્ણવ્યા હતા. પ્રો. સૂર્યકુમાર ભૂયાએ શિવાલના સમકાલીન આસામી મુસદ્દીનું જીવન કહ્યું હતું. પ્રો. કાનુભાઈ અમીરખાંની રાજસ્થાનમાં પ્રવૃત્તિઓ બતાવી હતી. હૈદરાબાદના પ્રો. શેરવાણીએ મહમ્મદ ગવાનની સવારીઓનું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. પ્રો. પોતદારે આદિલશાહી ક્ષત્રિઓનો મોટો ચોપડો બતાવ્યો હતો. કોલ્હાપુરના ડૉ. બાળકૃષ્ણે બાવડેકરનાં દફતરો બતાવ્યાં હતાં. પ્રો. ભેશીએ ઇસ્લામ અને હિન્દુનું એકીકરણ, એની સમસ્યાઓ આપી હતી. બ્રિટિશ હિન્દના રાજદ્વારદારે અંગ્રેજો અને મરાઠાઓ વચ્ચે વેપારી કોલકારોની કલમો કહી બતાવી હતી.

બાળકોનું મહત્ત્વ

[આ મયાળાના ‘સૌરાષ્ટ્રશિક્ષક’માં (માર્ચ-એ) આવેલા લેખની બાવનાત્મક આખી ય પહેલી કડિકા નીચે ઉતારી છે. એ લેખ શિક્ષણશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના આપણા એક સૂક્ષ્મ અભ્યાસી રા. ગજનન ઉ. મદ, ખી. એ., એમ. ઇડી., એમનો છે. બાવનગર રાજ્યના વિદ્યાધિકારીપદે આવતાં જ તેમણે અર્વાચીન કેળવણીનો સદેશ ગામઝાં સુધી પહોંચાડવા પોતાના સહકારી શિક્ષકોની મદદથી અને તેમના હસાહને ઉત્તેજન આપીને કેટલી સરસ રીતે આદર્યો છે તેની સાક્ષી પણ એ જ સુંદર લેખના બાકી-ભાગમાંથી મળે છે, તેનો લાલ ગિરાસુઓ, તથા, અમારા એ લેખકમંડુની વિદ્વતાનો લાલ ગુજરાતના તંત્રીઓ, વધુ ને વધુ લે એમ અને અંતઃકરણથી ઇચ્છીએ છીએ.—તંત્રી ‘માનસી’]

બાળકોને આપણા સમાજમાં બિલકુલ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી. ખરું કહીએ તો આપણો સમાજ તે માત્ર પુરુષોનો જ સમાજ છે. બાળકોને પોતાની ઇચ્છા, સ્વર્વત્તા, ભાવાવાવ, લાગણી, વ્યક્તિત્વ ‘એડું’ કાંઈ પણ હોય તે કોઈ સમજતું કે માનતું હોય તેમ દેખાતું નથી. મોટાની

દૃષ્ટિએ જે યોગ્ય, પૃથ, સાર તે બધું બાળકોએ સ્વીકારવાનું હોય છે. નથી કોઈ બાળકોનો મત પૂછવું, નથી કોઈ બાળકોનું મન બેઠું કે નથી કોઈ બાળ-સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવું. મોટા આર્નલ્ડ મહોલ્સનો થાય તે મોટા માટે, સરસ ઉમળાણો (આ-પાટી, ગાર્ડન-પાટી) થાય તે મોટા માટે, ધર્મ અથવા લગ્નને નામે ધામધુમ થાય તેમાં સુખ સગવડ બેવાય તે મોટાની, બાળકો અને સ્ત્રીઓ કચરાય. સ્વારીઓ નીકળે તો રાત્રિ-મહારાત્રિની કે ધર્મગુરુઓની, રમતગમત અને ક્રિકેટના મેળાવડામાં તંબુઓ નાંખાય અને બેઠકો બેઠવાય તે મોટા માટે. બાળકો તો તડકામાં અને ગીરદીમાં દુઃખી થતાં માંડમાંડ પોતાની જગ્યા મેળવે. ગામડાંમાં પણ મોટા ઉપરી અમલદારો આવે ત્યારે ગામડાંના આગેવાનો મોટા સમારંજો કરે, મકાનો શણગારે, ખાવાપીવાની મોટી તૈયારીઓ થાય, સૌ સામા જાય; ત્યારે શાળાના ચોરડામાં કચરાતાં પોતાનાં બાળબચ્ચાં સાથે પણ ન જાય અને તેના મોવાળનું શિક્ષકનું રથાન પણ આ પ્રસંગે ધણું જ મૌન. બાળકો કે જે આપણું વડાલામાં વડાણું પ્રત્યક્ષ છે, જેના નિર્દોષ હૃદયમાં પ્રભુનો વાસ છે, જેની મીઠામાંથી અમી ઝરે છે, જે ભવિષ્યના પ્રજાજનો અને દેશનેતાઓ છે, તેમને માટે મોટા ઉત્સવો આરંભ્યા હોય, તેમને માટે ખાસ બાળબચ્ચાં અને રમતગમતનાં મેદાનો ખુલ્લાં મૂક્યાં હોય, તેને માટે બાલ-પુસ્તકાલયો અને નાટ્ય-ગૃહો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હોય, તેને માટે સ્વારીઓ અને સુખસામગ્રીથી ભરપૂર રમણજગમણ મોડલ્યાં હોય તો જ આપણે કહી શકીએ કે સમાજે બાળકોને મહત્વ આપ્યું છે અને તેમનું વ્યક્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે.

સાહિત્યનું ધર્મયુદ્ધ

કિંવ પ્રશ્ન બહુ છે કે શૈક્ષ [આત્મા-પરમાત્માનું, દંદોનું] એકી-કરણ હો જાય, તો પાપ ચાર પુણ્ય કે કયા માની હું ? કે કયાં હું ? પર એ તો હું હી. જનકો માન કર હી ચલના હોગા. ઇસી દૃષ્ટિએ જીવન-યુદ્ધ હૈ ચાર ચોક્કા હૈ; કિન્તુ જીવનકો ધર્મયુદ્ધકા હોત જનના પડેગા. ઉસમે અસત્ય સે, પાપ સે સદૈવ લડના પડેગા. ઇશ્વર કે પ્રતિ અર્જા રખની હોગી. સમાધાન અર્ધાસે મિલેગા, તર્કસે નહિ. અર્ધાસે શાંતિ મિલેગી, નિર્ભયતા ચાર સુખ મિલેગા, જે સાત્ત્વિક હોગા, સનાતન હોગા. સાહિત્ય તો અસત્ય જીવનસે નિરંતર લડતા રહેગા. વહતો સત્ય ચાર પરમાત્માકો ખોલવા રહેગા ઇસીકે લિયે યત્નશીલ હોગા. સાહિત્ય તો ધર્મસંસ્કારકો ઉસ રૂપમે રેશ કરેગા, નિત્યમે વહ ધુણકા પાત્ર ન

બંન ભવે, પ્રીતિકા પાત્ર હી રહે. પ્રેમ જ્યાર એકચક્રા ભાવ લ ફેલી નય. વહ નિષિદ્ધકો રપટ કરેગા જ્યાર 'ઉલ્લસન કો' સુલજા દેગા. પાપસે મુદ્ધ; પાપીસે પ્રીતિ, સાહિત્યકા અંતિમ ધ્યેય હે:—જેનેન્દ્ર કુમાર: 'હંસ' (જુન'૩૫)

કનક-સાહિત્યપરિષદ

આ સંસ્થાની રચાપનાં બેંગલોરમાં ૧૯૧૫માં થઇ હતી. ગયાં બે વર્ષમાં એની સભ્યસંખ્યા લગભગ બેઘડી થઇ છે. એનાં ઉદ્દેશને મળતા ઉદ્દેશોવાળી 'બીભ' ગામેની સાહિત્યસભાઓ ૧૦ છે અને તે પરિષદ સાથે જોડાયેલી છે. પરિષદે તેમ જ આ સભાઓએ સંસ્કારપ્રચાર માટે વ્યાખ્યાનો આપાવ્યાં છે અને કનક શાખાવાશ્યં માટે લોકોને ઉત્સાહ ભગૃત કરવાની પ્રવૃત્તિઓ કરી છે. પરિષદ પોતાનું ત્રિમાસિક અધાવે છે, મહત્ત્વના અંધપ્રકાશનની ચોળા પલુ તેના હાથ પર છે. તેણે ૧૯૩૪ના મેમાં અંધપ્રદર્શન (સને ૧૯૦૦ પછીના અંધોનું) અને ઈંગ્લેન્ડમાં સાહિત્યસમેલન રાયચુરમાં બધું હતું: પ્રદર્શનમાંના ૩૦૦૦ કાનડી અંધોમાંના ૨૨૦૦ તો પરિષદની રચાપના પછીના જ હતા, એ નોંધવા જેવું; સમેલને એક અગત્યનો ફરાવ એ કર્યો હતો કે વિસાત્રા કનક પ્રાનનું એકાકરણ રાષ્ટ્ર અને માટે તેનાં પાઠ્યપુસ્તકોનાં ધોરણ તથા શૈલીમાં અને પ્રાંતની વહીવટી પરિસાધામાં એકરૂપતા આણવા સમિતિ નીમી હતી; એ જ પ્રસંગે, કનક નાટ્યવિકાસના બહાષોહ માટે પલુ લેખકોનું ઉપસમેલન વિવાહ અને વિચારદિનિમય માટે ગોઠવાયું હતું.—ધી ઇન્ડિઅન પી. ઇ. એન. (માર્ચ'૩૫)

મુંબાઈ ! આ ખરી વાત કે ?

આ દુઈ વી અને બકાલવૃત્તિવાળો ખેટ 'મુંબાઈ ખેટ' આજે અનેક સૈકાથી પારકાની ગુલામીમાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં સિવાજીનું સ્વરાજ્ય આંધું અને બધું, તો પલુ આ ખેટ પહેલાં પોર્ટુગીઝોના અને પછી અંગ્રેજોના તાબામાં જ હતો. સ્વરાજ્યનો એને સંપર્ક: પલુ થયો નહિ. ઉલટાનું: સ્વરાજ્યના રાનું આશ્રયસ્થાન હોવાનું: કામ જ આ ખેટ અનેક વેળા ક્યું છે. પારકાનાં બહાણેમાંથી પારકા પ્રજા, પારકો માલ, પારકા રોજ અને પારકી કલ્પનાઓ એ બધું પહેલું આ ખંદરે જ દત્તરે છે; અને ત્યાંથી રેલવે અને વર્તમાનપત્રો પલુ એ વાતો-વસ્તુઓનો પ્રસાર દેશભરમાં અપાકાં બંધ કરે છે. પારકા પ્રશ્નો તે મુંબાઈખેટના પ્રશ્નો અને એ ખેટના પ્રશ્ન તે સર્વ મહારાષ્ટ્ર તથા હિંદુસ્તાનના પ્રશ્ન, એવી સમજતી ભણે કરી લઇને;

એ પ્રશ્નોના પરદેશી ઉત્તરો, હિંદની પરિસ્થિતિનું ચર્ચિત્વ પણ નિરીક્ષણ કર્યા વિના વર્તમાનપત્રોમાંથી છણકા કરવા માટે છે, અને; પરાઇ ભાવનાઓ-કલ્પનાઓ, 'દોર વૃદ્ધા' પત્રજ માફક, આ બેટમાંથી આખા ચ દેશમાં ભટક્યા કરે છે.—સલામતિ (જુલાઇ '૩૫ પૃ. ૪૧).

કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

[તાજેતરનાં બેત્રણ મરાઠી સામયિકોમાંથી આપણને અપરિચિત, નવા જેવા પારિભાષિકોની આ યાદી આ વિષયમાં રસ લેનાર અમારા વાચકોની નજરું અને વિચારણા માટે તૈયાર કરી છે. નં. ૧૧થી નં. ૮ સુધીનાં શબ્દો 'પ્રતિભા'માંથી (એપ્રિલ '૩૫), નં. ૯થી નં. ૨૦ સુધીના 'સલામતિ'માંથી (જુલાઇ '૩૫) અને નં. ૨૧ અને નં. ૨૨ 'કેસરી'માંથી (૧૧-૬-'૩૫) લીધા છે.]

૧. મિત્રિસિઝમ	શુદ્ધાનુભવ
૨. યેન-નેમ	ટોચાણનામ
૩. સેફ્ટ્યુઅલ	સૈનિક
૪. જર્નાલિઝમ	પત્રપોલિય
૫. ડાયરી	દૈનિકી
૬. એન્ટિ-એરિમેટિક	પૌર્વાત્યારિ
૭. સબ્જેક્ટિવ	આત્મપર
૮. ડાયલેક્	બંધબેસ (કૌટુંબીધારે)
૯. ટેલીવિઝન	અતીન્દ્રિય દર્શન
૧૦. બેટકોરિટંગ	લખનપરિણામ
૧૧. વેવ-લેન્થ	આયામાલો
૧૨. ઇરિયલ	આકાશીય
૧૩. ક્લાઉડ-સ્પીકર	મહાવંકુ
૧૪. ટ્રાન્સમિટ્ટિંગ સેટ	પ્રેષણી
૧૫. રીસીવિંગ	અભિલેખી
૧૬. ફેટો ઇલેક્ટ્રિક સેલ	પ્રકારપુટક

૧. 'પૌર્વાત્યારિ' વધુ સારું છે.—તંત્રી 'માંતેસી'

૧૭. ઓપ્નેક્ટિવ	વિષયનિષ્ઠ
૧૮. "	તર્કનિષ્ઠ, પરપ્રત્યયપર
૧૯. સપ્નેક્ટિવ	વિષયનિષ્ઠ
૨૦. "	ભાવનાનિષ્ઠ
૨૧. ક્લાસિકલ	સ્થિરપદ, ૩૬
૨૨. રોમેન્ટિક	ચલિતપદ, સ્વતંત્રચુદ્ધિ

ગ્રન્થસ્થ ચિન્તન

અર્વાચીન ગુજરાતની સાહિત્યલક્ષ્મી

[ન્દા. ૬. કવિકૃત 'આપણાં સાક્ષરરત્નો'ની પ્રસ્તાવનામાંથી.]

આપણી અર્વાચીન સાહિત્યલક્ષ્મી આપણા મહામનોરથે અધૂરી હશે; અન્ય કે પ્રત કે દેશની અર્વાચીન સાહિત્યલક્ષ્મીથી એાહી ઉતરતી નથી. સંન્યાસમૂર્તિ અગમ્યવાદી પદિચારણ કે ક્રીડા સમા કલાકાન્ત કાન્ત; પચ્ચાસીને હાબરેથી એક પગ સંસારમાં ને એક પગ સ્વર્ગમાં મૂકતા કલાપી કે ૧૯૦૭માં ટિળક મહારાજની સંગાથે સુરતમાં ખાલાઈને ટેકરે એકાકી ઉભેલો ગુજરાતી એકલમલ્લ નૃસિંહ વિભાકર; પાંચ ઇએક વર્ષનેા આશ્રમવાસી, કાઠ મોહનદાસને યે કચાદેક ભારે પડી જતી સ્વતંત્રતા દાખવતો બાળવૈરાગી, બેળનરસિયો, પૃથુ શુક્લ; કદેલ સમતુલાથી સાહિત્યને ને સાહિત્યકારોને તોળતા નવલરામ ને નવભાષ્યો રચીચી પ્રજાને વિચાર-વમજોમાં તરતી મૂકનાર સર્વતોમુખ મીમાંસક ગોવર્ધનરામ; હીરાની ખાણે ખોજતા કેરાવ ધ્રુવ ને સિંહને પગલે સંસારમાં ચાલતા અનભેવાદી મસ્ત કવિ; ઇતિહાસભેમવંતાં દ્વાવશાવનાં બ્યૂજલો વગાડતો વીર નર્મદ ને બ્રહ્મર્ષિની વાણે બ્રહ્મમત્રો અને સંસારમત્રો ઉચ્ચરતો ધીર દલપત : એ સહુનો સાચો સરવાળો કરશે તેમને પ્રત્યક્ષ ચરો કે ગુજરાતની પશ્ચિમ-પાંખે સાગરલક્ષ્મી ઉછળે છે, ને પૂર્વપાંખે વનલક્ષ્મી ઉભરાય છે અને વક્ષસ્થળ સમા મધ્યદેશે દેયાસરવાણીઓ સમી સરિતાલક્ષ્મી વહે છે, એવી પુણ્યવૈભવી સાહિત્યલક્ષ્મી વર્તમાન ગુજરાદેશે છલાછલ છલકે છે.

સંતાંશરોમણિ નામદેવ

[આ મહાન મહારાષ્ટ્રી ભક્તાકવિની ૫૮૫મી પુણ્યતિથિ ગયા આપાદ વદ ૧૩ને દિને પુના તથા મુંબાઇમાં ઉજવાયલી.

એ પ્રસંગને તથા વિષયના આપણા અજ્ઞાનને ધ્યાનમાં લઈ, નીચેની કોંગ્રેસ 'મરાઠી રિયાસત'ના (પૂર્વાર્ધ) ખીન્ન પ્રકરણમાંથી ઉતારી છે.]

નામદેવ દરજી : એ વિખ્યાત બાજ પંદરપુરમાં રહેતાં. હમરના આઠમા વર્ષથી જ તે ઇશ્વરભક્તિમાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યા. તે અત્યાધાર છાત્રી માત્ર દૂધ લેતા...અર્ધમૃત્ત તેમણે પ્રચારમાં આવ્યું. એમ કહેવાય છે કે ચાતકોટિ અર્ધંગ કરવાનો સંકલ્પ હતો....તેમનાં બધાં કુટુંબીઓએ અર્ધંગો રચ્યાં છે....જ્ઞાનદેવ અગર નામદેવની પેઠે આપણું કુટુંબ ઇશ્વર-ભક્તિપરાયણ હોય એ હકીકત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્વની ગણાય...નામદેવ કીર્તન કરતા. તેમનાં અર્ધંગો સાદાં અને પ્રેમમય છે, તેની વાણી રસાળ અને ચિત્તાકર્ષક છે. જ્ઞાન અને સ્વાર્થત્યાગનું જોરવ તથા મૂર્તિપૂજનો નિરેધ વગેરે વિષયો પર તેમનાં વચનો ધણું જ માર્મિક તથા રસમય છે.

‘એ. ઇ.’ નો એક અનુભવ

[‘આજન્મ યોગી’નું મોંઘું બિરુદ પામેલા પ્રસિદ્ધ આધરિશ કવિ અને કાન્તદ્રષ્ટા રા. જ્યોર્જ ઇ. રસેલ જીર્ડે ‘એ. ઇ.’ હમણાં યોગ સમય પર જ પરલોકવાસી થયા, તેઓ વેદ ઉપનિષદ મહા-ભારત વગેરે ગુરુત્તર ભારતીય વાદ્યમયના અભ્યાસી તેમ જ યોગાનુભવી પણ હતા. તેમણે કાળે રચ્યાં છે તેમ સૂક્ષ્મ જગતનાં પોતાનાં તીવ્ર અને તાદૃશ સંવેદનો પણ ‘ધ કેન્ડલ બોક્ વિસ્ત્રન’માં વર્ણવ્યાં છે. નીચેનો ઉતારો એ અંચના પહેલાં જ નિર્બંધમાંથી કર્યો છે.]

પુરાણકાળના ઋષિઓને અનુભવ થયો હતો કે સુતીત્ર એકાગ્ર ધ્યાન અને સમાધિને પરિણામે, એમનો આત્મા ધ્યાનવસ્તુ કે ધ્યેયમાં જ સમાતો, તાદાત્મ્ય એની જોડે સાધતો. જીવની એવશ્યામાત્રનું આ એક ગુણ-લક્ષણ છે કે તે ઇષ્ટ વસ્તુની સાથે એકતા અનુભવે છે. આ પ્રમાણે બને છે તે માત્ર શારીરિક સ્પૃહા કે એવશ્યા સંબંધી નહિ પણ આધ્યાત્મિક અને તાત્ત્વિક એવશ્યાઓ સંબંધી પણ; અને સાવનાત્મક નિસર્ગ પ્રત્યે કલ્પનાશક્તિને પ્રભાવે કરીને વધુ ને વધુ આકર્ષાતા એવા અને અનુભવ થયો કે એવા દોષક પ્રાણુવંદ પદ્મમય કે રશ્મી કે સંબંધનો ઉપભોગ મારો આત્મા કરે છે. એ પરામર્શ એટલે, પહેલાં જ ઉપલબ્ધિ માત્ર

અનિયંત્રિત તરંગવશતા જેવી હતી, તે હવે વિધવા સૌથી વાસ્તવિક પદ્ધતિ તરીકે અનુસવાવા લાગી.....મને એ અનુભવ, હું ઉનાળાના એક ખુશનુંમા દિને ટેકરીઓ પરના ઘાસમાં મફકરે જીવે પડ્યો હતો ત્યારે થયો. વિચારો તો એ વખતે હું ત્યાં ચોખાસ પથરાયલા સૂરજના તડકાના જ કરતો હતો, આવે રથજે આમ અજોડાઈને પડવામાં કેવી મોજ આવે છે એટલું જ મારા મનમાં તો હતું—ત્યાં તો, સાવ અચાનક જ, હૃદયમાં નાણે ક્રેક પ્રજ્વળતો ધબકાર થયો—હું નાણતો હતો કે એ ધણે રવગત, ધણે બિડો અનુભવ છે; એ થતાં જ, ઇન્દ્રિયમાત્ર નાણે વધારે વિશાળ ને એકાગ્ર થતી લાગી, આત્મનિરીક્ષણ થવા માંડ્યું, અને પહેલાં મને દૂર વહ્યો જતો ધંધાનાદ સંભળાયો—દૂર, પૃથ્વીનાં પડોમાં—જ્યાં, આધારિત દંતકથામાં આવે છે તેમ, 'દનાન' દેવો વસે છે ત્યાં. અને પછી, ટેકરીઓનાં અંતર ખુલ્લ્યાં અને એ નવધું કે જેઓ ત્યાં છે તેમને માટે ટેકરી જેવું કે હવે નથી; તેમને તો, પ્રકાશના મહાલયો પર મહાકાયલા એવા કાળમીઠ પર્વતોની નાણે નથી. અને વાયુઓ ત્યાં અળકબંધ હતા, હીરા સમાન સુવિશુદ્ધ હતા, વર્ગી એ અક્રીક જેવા રંગીન પાયુ હતા, ખીણમાં વહતાવહતા અળકતા હતા. મેં નવધું ને જેવું કે સુવર્ણયુગ મારી ગહુદિરા છે—એના પ્રત્યે અંધ છીએ એ તો આ પહે, બાકી એ તો જગતમાંથી કદી નષ્ટ થયો જ નથી.

ખરા નેતૃત્વની અંગત્ય

સ્પષ્ટ છે કે હમણાંહમણાં અમેરિકા રાજકીય નહિ તો સામાજિક ક્રાંતિ તો જરૂર અનુભવી રહ્યું છે.....ત્યાં જંગી, પાછા વાળ્યા વળાય નહિ તેવા ફેરફારો ચાલુ થઈ ગયા છે.....એ ફેરફારોમાં જે એકત્વ આપ્યારે છે તેના કરતાં વધારે એકત્વ ને એને લગતી પ્રવૃત્તિઓમાં આવવા માં નહિ આવે, જગતભરની દુઃશિશિત અને ખૂંચાયેલી જાતના જે નેતૃત્વની રાહ ભ્રમ રહી છે, તે નેતૃત્વ ને એને આજની વૈજ્ઞાનિક શોધોથી અને ખીજા જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ એવું નવું અમેરિકા અને એવી નવી દુનિયા નહિ આપે, તો પેલા ફેરફારો અધઃપાતમાં અને ઉત્પાતોમાં પરિણમવાના છે એવું આપણે સૌએ ચોક્કસ સમજી લેવું.... સમસ્ત માનવ સંસ્કૃતિની આયુર્દોરી લંબાય, એ વિનાશનો ભોગ થાય. નહિ, માટે ખરા અને એક જ માર્ગ એ છે કે આખા ય માનવસમાજની તંત્રચત્રતા ધ્યેયલક્ષી અને ઉદ્દેશપુરુષર દષ્ટિએ નવેસરથી યવી નેકરજે.—એચ. ઇ. વેલ્સના નવા ગ્રંથ 'ધ ન્યુ અમેરિકા, ધ ન્યુ વર્લ્ડ'માંથી.

પ્રકીર્ણ

‘આદિકવિની પ્રસાદી’

મહત્વના સુદ્રણદોષ : પૃ. ૧૩૭માં ‘સુળ ખેળિયુ’ નહિ પણ ‘સુળ ખેળિયુ’ લેખ્યે; પૃ. ૧૩૮માં ‘આત્મવિશેષ’ને બદલે ‘આત્મ-નિર્વિશેષ’; પૃ. ૧૪૨માં બીજી લીટીમાં ‘દીતે’ પછી પૂર્ણવિરામ લેખ્યે; એ જ પાનાની આઠમી લીટીમાં પણ પ્રત્યાર્થવિન્દને બદલે પૂર્ણવિરામ; પૃ. ૧૪૩માં ‘વાહમીકિ આમ’ને બદલે ‘વાહમીકિને આમ’; એની પછીની લીટીમાં ‘મૂર્તિરૂપે’ને બદલે ‘મૂર્તિ રૂપે’; પૃ. ૧૪૬માં ‘બરડો’ નહિ, ‘બરડો’; અને પૃ. ૧૫૦માં પંચમી ઉલ્લેખી બીજી લીટીમાં ‘કહેવાનાં’ પછી પૂર્ણ નહિ પણ અલ્પ વિરામ લેખ્યે.

‘જગતની ધર્મશાળામાં’

રા. નયસુખલાલ ક. મહેતાની આ ચિન્તનાત્મક પુસ્તિકા છે. એની કિંમત દસ આના છે, પણ આ ત્રૈમાસિકના જે માહકો, ત્રૈમાસિકના વેપન (રેપર) સહિત ચાર આનાના રથપ ગાંધીન સાહિત્ય મંદિર, દવાડિયા ચણા; સૂરત એ ચરનામે મોકલશે, તેમને એ સેટ તરીકે ત્યાંથી મોકલવામાં આવશે.

સાહિત્ય દર્શન

કર્તા : વિજયરાય ક. વૈવ

મળુસો પાનાં : પાકું પૂકું

૨. અડી

આર. આર. શેઠની કં. મુંબઈ નં. ૨.

વર્ણાનુક્રમણી

અગ્નિ ૧૦૩	ખલદને દરજી માને છે ૫૭
અથ મનસુ ૧૭૬	બારણે ટોચા ૨૦
આદિકવિની પ્રસાદી ૧૩૧	ભક્તિસદ્ગરી ૭
કૌયલાને ૧૦	ભાષા અને સાહિત્ય ૧૮૪
દ્વંચરય ચિત્ર ૨૩૬	મનોરમ મંદિર ૧૧૩
જયલય અને જયપ્રકાશન ૨૧૨	મંજૂષા ૨૨૬
કની ક્રમે મૂર્તિ ૧૧	વર્ણાનુક્રમણી ૨૪૦
ધ્વનિ ૧૭૭	વાસિકા ૨૨૦
નવલલિપી ૨૨૬	વિરાટની પગલી ૮
નાટક અને અલંકાર ૧૬૭	વિજ્ઞાન ૨૦૦
નાની સરખી પળ આકૃત ૨૭	શિષ્યરજ્જ અને સમારંજ્જ ૧૫૬
નિકમ ૧૧૧	સગળસાગી કથા ૧૫૧
નિખલો ૫૫	સદયોગીઓ ૧૬૮
નદગકરની નવલકથા ૬૭	સર્જન (લિખનામ) ૧
પત્રકારત્વ ૨૦૩	સર્જન (ખંડનામ) ૫
પરિચાયિકા ૧૧૨	સામયિકોમોથી ૨૩૦
પ્રજીલ્ ૨૩૬	સુદર ચિત્રમાલ ૧૨૬
ખરકના કુલકમાં ૪૪	સુદિસપ્રાર ૭

Edited by Vijayray Vaidyn and Printed and Published
by Maneklal Ambabanker Dave Jaysawadeshi
Printing Press Ranpur : Katbiawar.

માનરૂ

સર્જન અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

પુસ્તક પહેલું . ભાગ બીજો

દેશિયાળી . ૧૯૬૨

આ ભાગના

બાઈ ઉમરવાડિયા . આખાલાલ પુરાણી . રામલાલ મોદી
નાથ ભટ્ટ . કેશવરામ શાસ્ત્રી . ધનમુખલાલ મહેતા
પાલન . જ્યોતસ્ના શુક્લ . સુનિદુગાર ભટ્ટ . ચન્દ્રવદન મહેતા
જી . વાસુદેવ . મનમુખલાલ ઝવેરી . નાનુભાઈ મહેતા

મા ન સી

દિન અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

પૂર્ણ સંખ્યા

૨

મા ન સી મંદિર

રવાપરી રોડ :: લાવનગર

ધ્યાનમંત્ર

૨. વાણી દ્વારા ઉપાસના

વાગેવ અદ્વૈત્યુત્તર્યઃ પાદઃ મોહિના, જ્યોતિષા ભાતિ
ય તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્યા યશસા અદ્વૈત્યસેન
ય એવં વેદ.—છાંદોગ્યોપનિષદ્ઃ ૩, ૧૮, ૩.

અંતઃકરણને પરમાત્મારૂપે ઓળખીને, એ મનરૂપ અદ્વૈતની ઉપાસના કરવાનાં ને આર અધ્યાત્મપાદ કલાં છે, તેમાંનું એક તે વાણી. મારે ને ને કહેવાનું છે, તે કહેનારી વાણી, મારા અંતઃકરણમાં સદૈવ પ્રત્યક્ષિત અગ્નિની ન્યોતિમાંથી રુદ્રે છે, અને વચનરૂપે જગતમાં ગતિ કરીને પ્રસરે છે, એવા જ્ઞાનપૂર્વક ને કોઈ અદ્વૈતની ઉપાસના વાણીદ્વારા કરે છે તે કીર્તિ અને યશ વડે, અદ્વૈતેજ વડે, પ્રકાશિત થાય છે—પ્રતાપી પણ થાય છે.

વાસ્તવ્યની ઉપાસનાનાં પણ ને વિવિધ કરણ, તેમાંનું એક એટલે વાણી. મારે ને ને કૃતિ રચવાની છે, તે રચનારી વાણી મારા અંતઃકરણમાં સદૈવ પ્રત્યક્ષિત અગ્નિની આત્મજ્યોતિમાંથી રુદ્રે છે અને સાહિત્ય કે શાસ્ત્રરૂપે જગતમાં ગતિ કરીને પ્રસરે છે, એવા સ્થિત સતત હિંસા જ્ઞાનપૂર્વક ને કોઈ વાગ્દેવીની ઉપાસના કરે છે તે પણ પોતાના પ્રાદ્યુ તેજ કરીને લોકને વિશે યશસ્વી પ્રકારામાન અને પ્રતાપવાન થાય છે.

ને ને સ્ત્રી કે પુરુષ ‘અદ્વૈત્યર્થેણ તપસા’ વાગ્યુપાસનાને ખરેખરે વત્યાં છે, તેમનો પ્રયોગપાસનાનો દિવસ પણ જાદુ દૂર નથી; અને, નેમણે આ બીજી ઉપાસના આરંભી લીધી હોય, તેમનાં અહોભાગ્યની તે વાત જ રહી કરવી ?

વિષયદર્શન

પુસ્તક : ૧

ભાગ : ૨

દેવદિવાળી : ૧૯૬૨

ચિન્તાન

વિ. ... ૨૪૧

સૂર્જન

કેન્ડુજીવરી (કાવ્યો)^૧

કવિ-અટક ... ૨૪૫

જીવનની તરસ (નવલિકા)

‘નિરૂળ’ ... ૨૫૪

કપ્તાન અને એનો ચેંગ (નવલિકા)

નાનુભાઈ પ્ર. મહેતા ... ૨૭૭

પિપાસુ (વાર્તારૂપ સ્વભાવચિત્ર)

‘વાસુકિ’ ... ૨૮૫

‘થા તું હવે સિંહ, સિંહ’ : ૧૨૬ (ગોવર્ધનરામ)

... ૨૯૨

વાર્તા (નાટિકા)

ગોવિંદભાઈ અમીન ... ૨૯૩

૧. આમાંનું એક કાવ્ય (‘એક હાથ’) અમને આ પત્ર માટે આપ્યા પછી તેના કવિશ્રીએ, પોતે એ બીજા સામયિકમાં છપાવે છે એની અમને બહુ પલ્લુ કર્યા વિના, ત્યાં છપાવી દીધું છે.

નિબંધો

મનોમય સૃષ્ટિનો સ્વામી (વિદ્યસંવાદવિવરણ)

અંબાલાલ પુરાણી ... ૩૦૭

દિવ્ય બોગની ભાવના : પૂરક (શ્રી અરવિંદ) ... ૩૧૭

જૂનું ગુજરાતી સાહિત્ય ('કમળ'-પત્ર)

બાદશાહ લા. ઉમરનાડિયા ... ૩૧૮

શિષ્ટ ગુજ. જોડણીની નિયમમત્તી (ભાષાશાસ્ત્ર)

દેસવરામ કા. યાચી ... ૩૪૪

નંદશંકરની નવલકથા (સાહિત્યવિવેચન)

વિશ્વનાથ મ. બટ્ટ ... ૩૬૧

કલાનું ખરું કાર્ય : પૂરક (દોસ્તોય) ... ૩૮૦

નિકેપ

પૂણ્યગ્રામની બારાણસી (ચોખવિષયક)

વિ. ... ૩૮૩

લોકભોગ્ય વિવેચક (એક વિવેચનત્રય વિશે)

વિશ્વનાથ મ. બટ્ટ ... ૩૯૪

પતિહાસના લેખોની મિશ્રમાની (ઓગ્રા-ત્રય વિશે)

રામલાલ શુ. મોદી ... ૪૦૫

હવે તો બદલાયો (ઇન્ડિયન હાસ્ય-ત્રય વિષયક)

મુનિકુમાર મ. બટ્ટ ... ૪૧૨

ખસો-પાંચસો શબ્દોમાં (ચાર તાલ ત્રયો વિશે)

વિ. ... ૪૧૭

સહયોગીઓ (સામયિક્ષમીક્ષા)

વિ. ... ૪૨૪

દેવનિ

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (વિ.) ... ૪૩૮

૨. નાટક અને ગદ્યચિત્ર (..) ... ૪૫૩

૩. કલા (ધનસુખલાલ દ. મહેતા)	૪૫૭
૪. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (વિ.)	૪૬૨
૫. વિજ્ઞાન (બા. ક.)	૪૬૪
૬. હિમ-ધ્વનિ (વિ.)	૪૭૧

મંજૂપા

૧. નવલવિશેષ	૪૭૮
૨. સામયિકોમાંથી	૪૮૦
૩. પ્રેરણા ચિન્તન	૪૮૫

વર્ણનક્રમશી (મુજાશરી લખાણયાદી)	૪૯૨
--------------------------------	-----	-----	-----	-----

૫ માનસી ત્રૈમાસિક : પ્રકાશક વિજયરાય ક. વૈવ, રવાપરી રોડ; ભાવનગર ... લવડાગમ-૩. ૫; દેરાવર, ર. ૮; હટક, ર. ૧૧. શાખાઓ : મુંબઈમાં, મેસર્સ એન. એમ. વિપાડીની કં. અમદાવાદમાં, મૂર્તીવ ગ્રંથસ્ત્ર બંદાર; કરાચીમાં, પ્રો. ડાહરરાય માંકડ; સુરતમાં, લોકનાથી મુદ્રણમંદિર

અંકીનો પ્રકાશનસમય

આ બીજો ભાગ એક ગણતરીએ દેવદિવાળીનો, તેમ બીજી ગણતરીએ ૧૯૭૫ના ચોથા ચરણ (ચાકરોબરણી રીસેબર)નો છે અને રીસેબરના છેલ્લા અડવાડિયા સુધીમાં પ્રગટ થઈ ચકે. એ ન રીતે હવેનો ભાગ પહેલામાં પહેલો પછંતપચમીના ચરણમાં તથા મોડામાં મોડો હતીશના પહેલા ચરણ (નવ્ય-માસ)ની આખર લગીમાં પ્રગટ થશે. પછીના ભાગોનું પણ એ ન રીતે અગાવીન અને નું આખર બળે ને સપ્ટેબરની આખર પછેરે.

પત્રકારની સૃષ્ટિમાં

૨. નેતાઓ પત્રકાર તરીકે

[પંડિત હ. કુંજરુ : 'લીડર'ના રજતપર્વ—અંકમાં]

રા. ચિન્તામણિ એટલે 'લીડર'ની સૌથી મોટી અસહ્યામત. એ પત્ર દેશમાં એક સક્તિ સમાન નીવડ્યું છે, એ એમના જ અસામાન્ય બુદ્ધિપ્રભાવને, સારાસારવિવેકને, સંપૂર્ણ પ્રમાણિકતાને તથા અપરતંત્રતાને આભારી છે. ભારતીય પત્રકારોની નામમાલામાં, તેમની જેમ, આપણા કેટલાક અત્રિમ લોકનેતાઓનાં નામ આપણે એકઠાં છીએ. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મોતીલાલ ઘોષ, કિરોદાસ પાલ, બાલ ગંગાધર ટિલક અને જી. સુબ્રહ્મણ્ય આયરે ભારતમાં બગવાન અને સ્વતંત્ર પત્રકારત્વ જમાવવામાં આગળ-પડતો ભાગ લીધો છે. પં. મનમોહન માલવીય પોતાની કારકિર્દીના પ્રારંભદિનોમાં પત્રકાર હતા. રા. ગોખલે પહેલાં સાર્વજનિક સમાના મુખ-પત્રના તથા પછી ડેક્કન સમાના ત્રેમાસિકના તંત્રી હતા અને નિંદગીભર પત્રકારસૃષ્ટિ સાથે નિકળના સંબંધમાં હતા. યુરોપી મદ્દાયુક્ત બાદ, લાલા લજપતરાયે અંગ્રેજ અને ઉર્દૂ પત્રોના સંચાલનમાં રસ લીધો હતો. રા. શાસ્ત્રી થોડો વખત 'સર્વિટ ઓફ ઇન્ડિયા'ના તંત્રીપદે હતા. દેશના સાર્વજનિક જીવનના બીજા પ્રદેશોમાં તેમ પત્રકારત્વમાં પણ, મદ્રાસમાં ખાંધીનું સ્થાન અનોખું છે. અને આપણે અતિશયોક્તિ કર્યા વિના કહી શકીએ કે, રા. ચિન્તામણિએ ભારતના પત્રકારત્વની જે સેવાઓ કરી છે તે ઉપરુપરુ સર્વે ઉત્તમ ભારતપુત્રોની એ સેવની સેવાઓના નેહથી જ મૂલ્યવાન છે.

માન રા

સર્જન અને ચિંતનનું ત્રિમાસિક

પુ. ૧ : આંક ૨ દેવદિવાળી : ૧૯૬૨

ચિંતન

‘સુ’ દર્શન’ધર મણિલાલે યોગવિદ્યા નિરૂપતાં એક રચણે સમાધિના ત્રણ પ્રકાર સમજાવ્યા છે : ચિંતનચિંતનો નિરોધ મૂર્તિ, જેવા કોઈ રમૂસ પદાર્થના સાક્ષાત્કારને બિશે થાય તે વિતર્કસમાધિ; વૃત્તિ-નિરોધ શબ્દ, રૂપરંગ, રૂપ, રસ કે ગંધ એ તન્માત્રાઓ જેવા, માહત્ત્વ કહેતાં શુદ્ધિ જેવા કે અવ્યક્ત નામ પ્રકૃતિ જેવા કોઈ ને કોઈ સૂક્ષ્મ પદાર્થના સાક્ષાત્કારને વિશે થાય, તે વિચારસમાધિ; અને, સાક્ષાત્કારમાત્રના અનુનંદથી ચિંતને વિશે જે સુખ અનુભવાય તે આનંદસમાધિ છે.

આત્મયોગનાં એ ત્રણ સોપાન આપણા વાહુમયયોગની રેલામાં સંયોજવાની છૂક લઈએ તો : વિતર્ક અને વિચારની સમાધિ એટલે ચિંતન; અને એ ઉભયને પોતામાં સમાવીને લખાવાતી આનંદસમાધિ એટલે સર્જન. સર્જક પોતાના રસરવરૂપનું અત્યંત એકાગ્રતાથી, સંતર્પક તપોમયતાથી, જે ચિંતન પરોક્ષથી—છતાં, આનંદથી જ—કરે છે, પોતાના એ રવરૂપમાં અડોલપણે શાન્ત અને તન્મય બનતો એને જ ચિંતવ્યા કરતો હોય છે, તે એની મનોદશા સર્જનની પૂર્વાવસ્થા તરીકે અપરિહાર્ય છે. આ કારણે સર્જનમાત્રમાં કેટલુંક વિશિષ્ટ ચિંતન અંતર્ગત છે જ.

ત્યારે ચિંતનવ્યાપારમાં સર્જન જેવું કે ખરું કે નહિ ?

રમૂસ કે સૂક્ષ્મ, હરકોઈ પદાર્થને વિશે—કોઈ વસ્તુ વ્યતિકર કે દૃશ્યને વિશે, હૃદયે જીએલી ભાવના કે શુદ્ધિમાં આવેલ ખ્યાલ કે કણે સાંભળેલ વર્ણનને વિશે—ચિંતક વિતર્કમય અને વિચારમય સમાધિમાં પરોવાય તેમાં, સવિકલ્પ સમાધિમાત્ર ન્યૂનાધિક બંધે રસવત્ છે જ તેથી, રસનું તત્ત્વ

હોવાનું તો ખરું; પણ, એ સર્ગની ઉત્કૃષ્ટ આનંદસમાધિ જેવું નહિ, 'પ્રલ્હાદવાદસદોદર' જેવું નહિ.

રતિ શોક ઉત્સાહ આદિક સ્થાપી ભાવોના પરિપાકરૂપ રસ, આમ, ચિંતનની કૃતિમાં આત્મરૂપ બનીને વિલસતો નથી. એવા રસની નિષ્પત્તિ એ જોમ તેનું લક્ષ્ય નથી તેમ એનો પ્રદેશ નથી.

ચિંતનકૃતિના રચનારનું ચિત્ત તો રચનાકાળે રસરૂપ નથી બનતું તેટલું બુદ્ધિરૂપ બને છે. ચિંતક પોતે એ કાળે જોમ પ્રધાનપણે ભાવસંવેદન અનુભવતો નથી, તેમ જ એવાં સંવેદન પોતાના વાચક કે શ્રોતાને કરાવવાં એ પણ તેનું લક્ષ્ય હોતું નથી. એનું લક્ષ્ય તો ભાવનો 'રૂપરશ' પોતાને ઓછામાં ઓછો થવા દઇ, બુદ્ધિની આઘીયી વરતુના અંતરવત્ત્વ સુધી માર્ગ કરવા કરતા જ્ઞાનો છે. એવો માર્ગ તે વિવેકબુદ્ધિ તુલનાશક્તિ અને તકની મદદથી કરે છે; તત્ત્વ સુધી એ રીતે પહોંચાને વાચકને પણ ત્યાં દોરી જ્ઞાનો પ્રયાસ કરે છે. એ પ્રવૃત્તિમાં એ પ્રત્યેક ચિંતક અને વાચક જેની અને જેટલી વલ્લીનતા માણે તેવી તેટલી રસરસી એ ચિંતનકૃતિ થ દોષ છે, તેટલાપરતું સર્ગનવાણું એ ચિંતન પણ થવાનું.

ચિંતકમાં રહેલી એ વિવેકાદિ સર્વ શક્તિઓ પરિપક્વ થયે, એ તેને વિશિષ્ટ તર્ક અને અપૂર્વ વિચારની સમાધિનો ભાક્ષ બનાવે છે, એક કે વધુ પ્રકારના રાસરીય વારંમયનો રચનાર તેને બનાવે છે. વિચિત્રના કોષ્ટકને રમુલ કે સૂક્ષ્મ પદાર્થ પરત્વે જેણે તેવી સમાધિનો લઢાવો લીધો હોય તે જ જગતને ચરણે ચારક વરીકે 'નિરજ' કે એરિરટોટલ વરીકે 'એગિસ્ટ', અથવા, ભારકરાચાર્ય વરીકે 'લીલાવતી' કે ન્યૂટન વરીકે 'પ્રિન્સિપિયા' ધરી શકે છે.

એ અને એવા જ બુદ્ધિના જુદાકાચોએ આનંદ સંરૂપિના પડવરમાં જે ભાગ ભર્યો છે, તે કોઈ પણ સર્ગનશીલ રસધીના ભાગ કરતાં વલ્લભ લાગે છે એમ કોણ કહેશે ?

—વિ.

સ જી. ન

‘કારમલન’ બાર-ઝોટ-લો (મુંબાઈ)

ઉપનામ. ‘કારમલનનાં કાવ્યો’ના કર્તા.

ગોવિંદભાઈ અમીન (વસો)

‘રેડિયમ’ વગેરે સુંદર નાટિકાના લેખક.

ચંદ્રવદન મહેતા બી. એ. (મુંબાઈ)

‘યમલ’ ‘ધલાકાવ્યો’ વગેરેના કર્તા.

જેઠાલાલ ત્રિવેદી (રાંધેળ)

મુખ્યત્વે અને ઇતર કાવ્યપ્રકારના કવિ.

જયોત્સ્ના શુક્લ (સુરત)

સમકાલીન ગુજરાતનાં સર્વોત્તમ સીકવિ.

ત્રિશૂળ સ્નાતક, ગ્રામ. વિદ્યાપીઠ (અમદાવાદ)

‘પૂનમડી’ વગેરે અપૂર્વ નવલિકાના લેખક.

નાનુભાઈ પ્ર. મહેતા (ભાવનગર)

‘બરફના મુલકમાં’ વગેરેના સિદ્ધહસ્ત ભાષાંતરકાર.

બળવંતરાય ક. ઠાકોર બી. એ. (વડોદરા)

‘ભણકાર’ના કર્તા. ચિંતનાત્મક કાવ્યોના અત્રતમ સર્જક.

‘ભાસ્કર વાહોરા બી. એ. (ભાવનગર)

આશાસ્પદ તરુણ કવિ.

મનમુખલાલ મ. ઝવેરી બી. એ. (ભાવનગર)

‘પૂલકોલ’ના કર્તા. શામળદાસ કોલેજમાં ગુજરાતી ભાષાવાક્યમયના અધ્યેતા.

રસખિંદુ (વિલેપાલે)

ઉપનામ. સંસ્કૃતના અભ્યાસી કવિ.

વાસુકિ (મુંબાઈ)

ઉપનામ. ‘અમ્બુદ્ધ’ વગેરે ઉત્તમ નવલિકાના લેખક.

૧. કરણસહુરી (કવિઅણક)

વિવિધ વય મનોવૃત્તિ અને કાલ્યરીતિના આઠ કવિઓ કરણ સરખા 'એકો રસ'ની નિષ્પત્તિ અહીં દ્રાવક શોકભાવે મર્મભામી શૈલીમાં કરે છે. (કાલ્યોનાં નામ : એક હાય; એકસ; 'શાને ખૂસ્યાં?' પગરીનાં પૂસ; અમેક; અંતરની આગ; અંતસમય; કાગળનાવ.)

૨. જીવનની તરસ ('ત્રિશૂળ')

સીના હૃદયમાંની સતાનવાંછનાનું સૂક્ષ્મકલાવંત આલેખન.

૩. દુષ્તાન અને એનો ચેંગ (નાનુભાઈ પ્ર. મહેતા)

મોળવ પ્રાણક્રમેન ઇલાન પુનિનગી વાર્તા, પ્રવાહવંત પ્રાણવંત ગુન્નરાતીમાં.

૪. પિપાસુ ('વાસુકિ')

"ક્ષિતિજને હોઠ આડાડીને" ખેતી રહેનાર નિષ્પાલસ જીવનિયાનું સુદાંતી રવમાવચિત્ર, વાર્તારૂપે.

૫. વાર્તા (ગોવિંદભાઈ અમીત)

જીવન પર સહિત્યની તે આસર થાય છે, તે કોઈ વાર તે કોઈ સત્તર અને સચોટ થાય છે, તે ચિતરતું એકાંક નાટક.

કરુણાહારી

એક હાથ !

પૃથ્વીક : સોનેટ

ગપું તુમ જીવાનિએમ, પ્રિય હૃદયગાદલી યે ગમ,
ગપાં પ્રિય સુનોસુતા, તડતડ છુટિ ગે હમેદો બધી;
પ્રમા ન, નહિ મિટતા, સુખસમયતણા ન તે સાચિઓ,
ન તે ગરતું કામકાજ, મહિં ભળત તે વિનોદો ય નાઃ
રહું કકત આપખૂં રતિગતિસુખહીન નૈરાશયરૂં,
રહી કકત કાકણી હરતિ રુધિરધાતુઓને જરાઃ
રહી દિનદિને સુતીદણુ કરકસરની જુડી કાતરેઃ
અને અરયવોવિહીન પણ રહું સ્વમાન તે। આગલું.

અરે ! અરર ભાધ રે ! તુમ દયા ન જોઇ જતી।
કચૂંમર કરી જમાડું મુજ ઉર તહને, તહને એમ જો
લગીર પણ યાય નિર્જાતિ, — અરે બકૂં હું ય શું।
પ્રભો ! યમ ! દરાલકર્મ પણ સદયચિત્ત જે કો મહા
વસે બલ કિંહાંક વિધમદિં। — હાથ મહારી શ્રુણો।
લિયો ઉચ્છિ સદ્ય દુઃખદરિયાચિ આ બન્ધુને।

બળવંતરાય ક. ઠાકોર

અકેલ

પડી રહી પયારી આ, તુજ ટચુકડી, સાદના
કહી થકી આવતો તુજ, પ્રશાંત સૌએ પડયું;
અકેલ ગૃહમાં બસું, ન કહી જ્ઞાલ તું દેખવા,
ન સાદ દષ્ટ કે લષ્ટ હૃદયદારને ખોલવા.

હવે ચળકતા પ્રદીપ સહ સમર્થ અકેલી કલા
તવ વિગત વાસના,^૧ હૃદય ખંડ એકાંતમાં;
અને હમરી હમરી નયન તેજ એ ઢાંકીદે
પ્રકાશમય પ્રાણ પૃથ્વીને સહ જામી દે.

શીલે ! હર્ષ જ્યાં, જગે, વન, વિતાન કે એકલે
‘મને પરિવેષ થી પ્રજુર્વિદ્ધ તુજ ઢાંકીરે !’

કારમસન

શાને ખૂલ્યાં ?

મેં પૂછ્યું કે “અવનિ ત્યજીને દૂર જ્યારે ગયો તું,
રોતાં મૂકી સ્વજન અરુણા ને અરુણો ય રે ! તું;
તારે તારા કુસુમકુમળા અંતરે શું થતું’તું ?
માન્યું જેને પ્રિયતર, સહ ત્યાગતાં શું થતું’તું ?

કિન્તુ મારાં દગજલ લૂછે કંપતા હસ્તથી એ,
ને ધીમેથી શિર મુજ ધરી હેતથી એ દળાવે;
ખોલે જાણે, પથ ન સમજું શબ્દ શાના બન્યા એ,
‘મિથ્યા પ્રશ્નો, રહન થીત આ’ કંઈ એવું કહે એ.

૧. વિગત વાસના—વાસના રહિત, નિર્મળા; કલા અર્થે નય છે.

મેં પૂછ્યું કે “શિશુવય વિષે અંગુલિ મુજ ધરી,
સૂતો'તો તું મુજ સમીપ તે સાંભરે છે તને કુ ?”
રોકમાં અમ્મુ ટપ ટપ સર્પો તમ મારા લલાટે,
'કયાંથી બહુ' મધુર દિન એ બેના' એવું કહે એ.

મેં તો જાણ્યું વિરહદુખની હાથ ! આવી મર્યાદા,
હોંસે હોંસે કર ધરી કહ્યું “ભાઈ ! તું આસને ત્યાં;
થેલાં મારા નયન તલપે રમ્ય એ યોગ બેવા,
એના તારા મધુર મિલને વિશ્વ છતી જશું આ.”

કિન્તુ ખાલી કર મુજ પજો, પાસ કાંઈ હતું ના,
એ તો રમ્યું, -નયન ખૂણતાં કાંઈ દેખી શકું ના;
ચાને ખૂણ્યાં ? બચજનક અંધારમાં ધૂમવાને ?
છાનાં . અમ્મુ સુકવી જગતે વ્યર્થ રીઝાવવાને ?

જ્યોત્સ્ના શુક્લ

પગથીનાં ફૂલ

દરિયાંથી ડુંગર પર જાય,
કેડી, તે નાનકડી ચાય.
તરુવરો ત્યાં ઢાળે છાંય,
ને યંડે વાયુ હોરાય.

ખરી પડી ત્યાં ફૂલ કરમાય,
ક્યાંક સુરજની આવે લહાય.
વાદળોએ નવરાવી જાય,
ચાંદરણું યે ત્યાં પથરાય.

દરિયાથી કુંગરને દિર,
કેડી ઉપર જાય અંધીર.
સંગાથે કમ ભરતા જાય,
પગથીથી કેડી લહેકાય.
વાયુ ત્યાં મળે મહેકાય,
ને દરખાતાં ફૂલ હરખાય.

એ કેડીની આણી પાર,
બેરીને જુએ પગથાર.
ફફડે ત્યાં વાયુના હોઠ,
ખાસે ત્યાં દિયાની ગોઠ.

દરિયાથી કુંગર પર જાય,
કુંગર પગથી રોજ ખુંદાય.
કુંગરની પગથીનાં ફૂલ,
પગથીએ મેંદીની જુલ.
સહુ મળા નાખે નિઃશ્વાસ,
અને બગે દરિયાનો શ્વાસ.

દરિયાથી કુંગર પર નહિ,
હવે જતી એ પગથી ત્યંહો.
પગથીનાં એ સુંદર ફૂલ,
કરખાયાં દીસે અશુભલ.

દરિયાથી કુંગર પર, હાય !
કાણુ હવે એકલો જાય !

ચન્દ્રવદન મહેતા

અભેદ

ક્ષમા પરમ મિત્ર ! ના નયન નીર તારા ભરી
પ્રકુલ કરમાવ આ કમળ તાહરાં ઝાકળે
ન રોષ મુજ એ હતો; નદિ જ વા તિરસ્કારતો
હતો સખળ વેગ એ; ક્ષણિક ક્ષોભ એ માહરાં

હરે તરલ વ્યાપિયો.

ન મેં ય લલુ તે ધડી.

અને નર લઈ હતી, હૃદય કેમ ત્યારે છલ્યું ?
અચાનક જ કેમ આ હૃદય ક્ષોભથી ઊઠ્યું ?

ખરું કહું, સખા ! નથી જગતની જરી યે તમા
મને; કદિ ય ના વસી હૃદય માહરે અખના
પ્રકુલ યહ રહાસવા જગતનેણુના નેહમાં
પ્રેમસ્થિ મૃદુ કે કઠોર જગત્કામ્ય નિન્દામયી
નહિં જ કદિ સ્પર્શતાં હૃદયને, રહું જ્યાં સુધી
પ્રેમતત્ત્વ સ્વમનોતણા પ્રણયમાં અને સ્નેહમાં

દુઃખ જગત શું શકે ?

હરી ય જગ શું શકે ?

કરી પણ શું એ શકે જગત, જે તરંગે ચડી
સનાતન ધર્મી રહે પ્રગળ વેગથી શૂન્યમાં ?
ધડીક બહુવાવતું સુભગ સ્નેહનાં સિંચને,
કઠોર વચને હણે હૃદય તે જ ખીજ કાણે;
પણ પ્રતિપળે રહે પલટતી જ નેની પ્રમા !

લિપા મુઃમયી જહીં દુઃસહ માતુના તાપમાં
વિલીન પળમાં ચતી ? સુભગ સન્ધિકાનાં ધરી

હુદ્દસ મુદ્દ રાજતી કમલિની તણી મુખતા,
જહીં તિમિર ઘોરમાં વણસતી જ ખીજ પળે ?

—જ્યહાં મુદ્દસ મૂર્તિ કૌમારની

મયી મ્હસ વહાવતી, યુગ અનન્તની શૂન્યતા,
મહીં વિમળ વેણુને વિશ્વતણાં, અને જાજને
ફસી કર, અદોષ એ તરફડે છ વૈશ્વાનરે.
અને ક્ષણ પછી રડી રમરણુ શિષ્ટ એ જ્યોતિને
ધરે જગત સન્તનાં શુભિ અતીવ સિંહાસને.
ન એ ચપળ વિધવાં વચન ચિત્ત ખારે વણે.

ન એ નયનની તમા ! નંચન જે ન પ્રીછી રહે
સ્તૈવ ફરતી અને જગત આંસુને ચૂમતી.
વિશ્વતિ વિમુની, અખંડ ઠરુણામ્બી જાહવી,
અને કુસ પરે જડી ક્ષણ મહીં જ એને દિધે:

પથ હજીય જે એ પળે.

મને નહિ ઠથી તમા અસત નેત્રની એહનાં,
અમી સ્વજનનેત્ર જ્યાં લગિ અવી રહે નેહનાં.

અમી સ્વજનનેત્રનાં ! હૃદય મારું મેં અર્પિયું
સખે ! પ્રણયને; ગણી મુજ તહીં જ મેં ધન્યતા.
અને પ્રણયથી ન ભિન્ન પ્રણયને પારખે
કદીય ઉર માહરું: મધુર ગાન એ કંઠનું;

અમર સત્ત એ અંગનું.

અંદી ક્ષણિક છવને પ્રણયમાં જતું પીમળી,
હસે ધતર એ વણી અધિક ધન્ય સી પે દશા ?

સહી જમત જામને ઉર બનેલ આ અન્યથા
કઠોર મુજ પીગળે સ્વજનનેત્રનાં નીરથી.

અવ ન એ દ્રવે કાં પડી ?

હામા, વિરમ, તાત !

સહી સ્વજને કોષ કે નવ સહી ઉપેક્ષા શકું,
સહી જ ક્યમ તો શકું કડુણ નીર નેત્રો તથાં ?
સખે ! મુજ નિહાળ, આ નયનનીર આજે વહી
મળે છ તુજ નીરશું : નિરખ, શાં રહે વાધતાં ?

નિજ અમેઢ એ સાધતાં.

મનમુખલાલ ઝવેરી

અંતરની આગ

:૫૫૫:

બહુ થ સળગી ધગી પિગળાને પ્રવાહી બની,
ધરા રવિ થકી છુટી, સીતળ થે નભે ધૂમતી;
મલ્યા અગનદાદ સૌ યુગ અંનેકથી સેકતાં,
ઉગે તરુવરે, ફળે મધુર ફૂલે ઝૂકતાં,
નદી, નદ સરોવરો ઝરણુ લાખ ફંડા ઝરે,
હવે ધરતીના તને નવ નિયાન કો દાદનું.
અનંત યુગના છતાં ક્યમ થમે પાક્ષાળા ઉરે ?
ધરા ઉર તણે તને પિતક આગ લાગ્યા કરે.
કદા ધરતીકાળજે પ્રગળ આગ એ ધૂધવે,
તૂટે ધરતીનાં પડો ધણુધણી ધરા દ્રગતી;

પછી મનુજકાળજે વિતક લાલ ના કાં બળે ?
ધગે ધરતી તો કહો મનુજ અલ્પનું શું ગણું ?

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

અન્ત સમય

: દ્રુતવિલાંબિત :

ન વસંત, ન શ્રીમ, ન મેઘનું
જીવનનૃત્ય પ્રભો ! પણ નીરખું,
જગતમોહનું સ્યામલ સ્વપ્ન શું,
શ્રમિત જર્જર દેહ યદી ગયું !

સનત હું યમધંડે સજી રહ્યો,
ફિવસ રાત શું મોત નિહાળતો,
જીવનને ધસડે જગ જૂતાં,
નયન અંધ કહું દુઃખ વાત ક્યાં ?

મુકી સ્વાયં તણાં નીચી બરી
અસત સાય કૃં અદુલો જૂરી,
વિમળ અમૃત માની હું પી જતો
વિષમ વિષ હતું નહિ જાણતો.

જગતનાં સદૃ જાધન તોડતાં
જીવનધૂપસળી સગળી રહી;
મનન દીપ જરો કાણુમાં જૂઝી
ગદન અંત સમે પ્રજ્ઞા દાંડતાં.

લાસકર વહોરા

કાગળનાવ

વર્ષાદિને એક તરાવતો'તો
 અપાદર્ભા કાગળનાવ નાળે
 નિમગ્ન મારી રમને સુખી હું;
 એ યાદ આવે દિન બાળપણનો.

આબ્યાં ચઢી વાદળ ધોર ધોરાં,
 વાણુપાટા સહ ધોધ વળ્યો,
 આબ્યાં ધસી ત્યાં બાળ મારીરાણાં,
 નાણું ભરાતાં મુજ નાવ ડૂબી.

બગ્ગાસ યદ્દ મેં મનથી વિચાર્યું
 આ ખેલ મારે કંઈ ન વિષ્ણુ,
 તોફાન આબ્યું અણુધાર્યું આમ,
 મારી ધરે દેવ હતો જ એનો.

ચઢ્યાં નમે વાદળ આજ ત્યારે
 અપાદનો આ દિન દીર્ઘ લાગે,
 હાથો હતો જીવનની બધી જે
 રહ્યો છું હું તે રમતો વિચારી.

છેલ્લે મને જે વિધિએ દીધા'તા
 દેતો હતો દોષ તદ્ય' તેને;
 ત્યાં યાદ તો કાગળનાવ આવી
 નાળા મહી જે રમતાં ડૂબી'તી.^૧

રસબિન્દુ

૧. કવિવર ટાગોરના એક કાવ્ય ઉપરથી

જીવનની તરસ

‘બાપ રે!’

રીડ નાખીને ચંપા મારે ખંભે ટીંગાઈ ગઈ હતી ત્યાંથી સરી પડી અને જમીન પર પછડાઈ.

એક ખંભે ટીંગાથેલું એનું વજન જતાં રહેતાં મેં સમતેલ-પણું ગુમાવ્યું. હું જરા લથડો. અને કરડાકીથી પૂછ્યું, ‘શું છે પાણું?’

એ ખંભે ટીંગાઈ ત્યારે મારી કરડાકી ઓસરી હતી. થોડી જ વાર પર એણે ઘરમાં સારી ધાંધલ મચાવી હતી. મારાં પરમ મિત્ર અને બાલમંદિરમાં સહશિક્ષિકા પદ્માબેન અહીં આવ્યાં હતાં. વાતવાતમાં સંતતિનિયમનની વાત નીકળી. પદ્માબેન અને ચંપા વચ્ચે ચર્ચા જામી. દલીલોમાં ન ફાવતાં ચંપાએ કુરુક્ષેત્ર મચાવ્યું. તેમને હરાવ્યાં, દાદરને ટોચે ઊભા રહી ચરમાપિલીમાં ઊભેલા રામન સૈનિકની છટાથી પરાસ્ત થઈને જતાં પદ્માબેનને પરાજયના ગતિ જેવા દાદરનાં પગથિયાં ઉતરતાં કરી દીધાં અને મારી તરફ ફરી.

એ ઘટનાથી અપ્રસન્ન થયેલા મને રીઝવવા એણે પોતાની અચૂક પેટન્ટ રીત અજમાવી. મારે ખંભે ટીંગાઈ અને પોતાને અગડોળ રમાડવાનું મને દહેણ લાગી. એક ખંભે ટીંગાયેલા વજન-

થી મુશ્કેલીએ સમગ્રતા જાળવી હું ચક્રર હોના હતો ત્યાં તેણે એકદમ ચીસ પાડી. ‘બાપ રે !’ મારો ખમો ઊડતો તે જમીન પર પડકાઠ. ઝડપથી ભીમી ચાલ તે મારી પાછળ સંતાપ મગ.

‘શું છે ?’ મેં ગળું ના કરી.

હી એટલે જ ચંચળતા. રોષમાંથી પ્રસન્નતા અને પ્રસન્નતાથી રોષમાં ફેરવી ઝડપી એ ક્રાન્તિ ! મને વિચાર કરતો અટકાવી તે બોલી. તેના અવાજમાં રોષ નહિ પણ મધ હતો.

‘ઓ...જુઓ પેલી...! અગાસીમાં આવી છે !’

ઓતારીની ! આ તો એતું જૂત ! અમારા મેડા પાછળના મોટા મકાનની અંદર, ઉપર અને બધી બાજુએ રહેતું કમળા શોભાણીતું જૂત ! જૂતને હીઓ ખામ વહાલી હોય એમ લાગે છે. ટાણે કટાણે ચંપાને એ દેખાતું હતું. પોળની ધણી મે સ્ત્રીઓને એ દેખાતું હતું. કાઠ એરે મધરાતે એ મોટા મકાનના ચોકમાં રાસડા લેતું, કે રાજિયા ગાતું, પોક મૂકીને રોતું, કે ખડખડાટ હસતું, ચૂડીપો ખખડાવતું કે હાંત કચુકચાવતું, જિઝાગાં બોલાવતું, કે સમડી પેઠે ચક્રર ચક્રર રતું. રોકોનાં છોકરાંને માંઘ પાડતું, અને હદી મારી નાખતું એવે વિવિધ સ્વરપે, કૃષ્ણ કંસવધ વખતે જમ અનેક રૂપે ભકતોને તેમની ભાવનાનુસાર દેખાયા હતા તેમ દેખાતું હતું.

‘શું છે અગાસીમાં ! ત્યાં તો કળ્પતરો રમે છે, અને તેની ઉપર પેલી વાદળાંની સોનેરી કમાન છે.’

‘અરે જુઓ, એણે કળ્પતરોને ઉડાડી મૂક્યાં’ ચંપાએ કહ્યું.

અને કળ્પતરો ઉડ્યાં એ પણ ખરું. પણ એમને જૂને જ ઉડાડ્યાં એની ક્ષી ખાતરી ? ખાતરી ? અગાસીના ઠોડા પર એક અત્યંત સફેદ જિલાડી ઠોકો મારીને આવી હતી અને એક વાધની છટાથી અમને નીચે બારણામાં ચોકામાં જડાયેલાં તે જોતી હતી.

‘એ...જા. એ...જા.’ અને ચંપા સરકાને અંદર જતી રહી.

જૂન બધું બની શકે છે. તો પછી બિલાડી પણ કેમ ન બને ? આપણા ધર્મની પેઠે વહેમો પણ પોતાની સગવડ ખાતર અનેક આલંબનો ઉપભવી શકે છે. આનુગાનુ જોઈને બિલાડીએ પૂંઠ ફરવી અને પૂંઠડીને ઉઘી કરી સોટીના હાથા પેઠે છેડેથી વાળાને છટાથી ઊભી રહી. જૂરા આકાશના પૃથ્થ પર અમાસી, તેની ઉપર ઊઘી પૂંઠડીવળા બિલાડી, અને ઉપર મનોહર સંદનવર્ણુ યતું નતું વાદ-ળતું એક ગુચ્છ. આ મકાન અને એની આસપાસ વાદ્યોથી જે અનેક રંગોની અને આકૃતિઓની આવી છટાઓ થતી તે દર્શનનો આનંદ જ મારે માટે આવા કાતરિયામાં રહેવાનું સહ્ય કરતું હતું. સંધ્યાનાં આવાં દર્શનો માટે હું મિત્રોને વારંવાર બોલાવતો. પદ્મા-એમના આ નામની આગળ ક્યું રો.ભનનામ મકુતું-એન, મિત્ર કે સખી એ મારે માટે હંમેશાં મહા પ્રશ્ન હતો છે, એટલે આત્મારે તો જે શબ્દમાં ગદ્યા બાવ આંતરી શકાય છે તે સાવ નિર્દોષ બેન શબ્દ જ એમના નામ સાથે મૂકીને ચત્રાવીય-દાં, મારાં મિત્ર પદ્માબેનને પણ આજે એ જ આરાએ આમત્રેલાં ત્યાં તો હંદુનીય યજ્ઞ ગયું. હપરેગ્છા બકીયસી. અરે બિચારાં પદ્માબેન ! એમને સંપાએ પોતાની શોક્ય પણ છેવટે કરી મૂક્યાં !

અમારા મિત્રસંઘમાંથી અવનવા અર્થ ઉપભવવા એ ગામડી સંપાતું રાતદિવસનું કામ. અમે મિત્રો જ છીએ. એ મને 'રમેશભાઈ' અને હું એમને 'પદ્માબેન' કહું છું તો પણ અમે ખરેખરાં તો મિત્રો જ છીએ. જગતનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે બાઈબેનના બાવ કરતાં મિત્રીનો-ભગવાનજીદે ઉપદેશોત્તી, કેન્દ્ય રેવોલ્યુશને ઉદ્ભોધેત્તી અને કમ્યૂનિસ્ટોએ પૃથ્વી પર અવતારેલી-મિત્રી-*Fraternité*નો-*comradeship* દોસ્તદારીનો બાવ ઓછો કૃત્રિમ અને વધારે સ્વા-ભાવિક નથી ? અમે જને જાલમદિરમાં સાથે કામ કરીએ છીએ. અમે સાથે મળી બાળકોના બાલમદિર અંગેના તથા જગમદિર અંગેના પ્રશ્નો પણ ચર્ચાએ છીએ. નવાં ગીતોના દાળ સાથે બેસાડીએ છીએ. નવાં ગીતો પણ કદી સાથે રચીએ છીએ. અને સાથે

મગીને કરેલાં નવસર્જનનો સૃષ્ટિના સર્જન જોડેલો જ અપૂર્વ આનંદ અનુભવીએ છીએ. એટલે અમારી મિત્રી ગાઢ રૂપ લે જ.

ગામડી ચંપાને શહેરનાં સરકારી સ્ત્રી-પુરોના સંબંધની કશી સમજણ જ નથી. તેને તો સ્ત્રી અને પુરુષ બે જરા મીઠાચથી, લહેકાથી, કે દોલાહલથી વાત કરતાં દેખાયાં કે થઈ ચૂક્યું. મામલો ખલાસ. અમારી ચર્ચાઓમાં આવતો સંતતિનિયમનનો પ્રશ્ન એના હૃદયની દેટલીક ગૂઢ તંત્રીઓને છેડતો. અને એ ચર્ચા તે કોઈ પણ રીતે સહી શકતી નહિ. અમારા લક્ષજીવનને તો જો કે લણું વરસો થઈ ગયાં પણ સહજીવનને માત્ર બે જ વરસ-આઠમંદિરની મારી નોકરી જોડેલા-ચયાં, તેડલામાં પોતે માતા નથી થઈ એ એને ખાટે એક મડાગડનગંભીર પ્રશ્ન થઈ પડેલો. કુદરતના નિયમોને અનુસરીને માઈ વર્તન રહેતું હતાં પોતે માતા નથી થઈ શકતી તેનો બધો દોષ એ મારા પર, અમારી સંતતિનિયમનની ચર્ચાઓ પર, અને છેવટે એ ચર્ચાને ચક્રાવનાર પદ્માબેન પર સોળે કળાથી ઢોળતી હતી. તેનામાં ધર્મ્યા કામ કરતી હતી કે અવિશ્વાસ તે કોણ જાણે. પણ પદ્માબેનને ‘શોધ’નું સંબોધન કરવા જોડેલી તેની તૈયારીએ મને હીળકાવી મૂક્યો. સ્ત્રીભૂતિ ક્યારે અને દેટલી લયંકર થઈ શકે છે તેનું મને ઝાંખું દર્શન મળ્યું.

હું હજી ખારણાની ખારસાખને હાથનો ટેકો દબને ઊભો હતો. એક માણસ સૂઈ શકે એટલું પહોળું જીવું તેની નીચેના સાંકડા રસ્તાને દૃષ્ટિથી ઢાંકી દેતું હતું. એ રસ્તો નહિ પણ ગલી હતી. અમારી પેઠે બીજાં બે ત્રણ મકાનનાં છત્તાં પણ આ બાજુ યોડેયોડે દૂર આવ્યાં હતાં. ગલીની સામે પણ તે બાજુની પોળનાં મકાનોની પૂઠા આવેલી હતી. અને બે પોળોની પૂઠા વચ્ચે થઈ આ ગલી જતી હતી. સડી પડી રહેતી ગલીનું એકાંત, અને અમારા છત્તાંની ડાબી બાજુએ સામે આવેલું મકાન, અને છત્તાં સામે ખુલ્લો પડેલો તેનો ચોક, ત્યાંથી દેખાતું સંધ્યાનું આકાશ આ વસ્તુઓએ મને છત્તાં જ નિવાસી બનાવી મૂકેલો. માઈ રોજ વાંચવા લખવાનું તથા ઉનાળામાં

સવાતું પણ અહીં જ રહેતું. અનેક રાત્રિઓ અહીં ગાળી હતી છતાં અંપાને દેખાયલું જૂત મને કદી દેખાયું ન હતું. આજે તેને દેખાયું. બિલાડી રૂપે પણ તે તેને ઓળખી શકી. દુનિયામાં દ્રષ્ટા થતું અને તે ય લૂત-દ્રષ્ટા થતું એ તો પ્રતિભા હોય તો અને.

આજે હવે અર્ધો ઉપવાસ જ ખેંચી કાઢવાનો એમ લાગતું હતું. કારણ દરરોજ સળગવા મૂકાતી સઘડીની અમારા ગૃહજીવનની ફારમની મૂર્તિ રૂપ ધાસશેટની કાકડીની વાસ અંદરથી હજી બેઠતી દેખાતી નહોતી.

હું અંદર ગયો. તે શેતરંજી પર ગોઠડું ઓઢીને સૂતી હતી. રામ રામ! થઈ રહ્યું. આવતી કાલે જો સંધેતું ખાવાની આશા રાખતી હોય તો અત્યાર તો એમને એમ જ ખેંચી કાઢવી પડશે. પાણીનો લોટો, ફાનસ અને ઘોડાં ગીતનાં પુરતકો લઈ જમનાં પડી રહેતી મારી પયારી ઉપર હું જઈ બેઠો.

અંપાની દવા કે સારવાર મેં કેમ ન કરી એમ પૂછશે નહિ. એતો તાવ વગરદવાએ જ સારો થઈ જાય છે. અને જો દવા કરવાની જરૂર પડે તો દવામાં આવશે. એને શીરો. ખીન્ને દિવસે ઘોડા જેવી! અને...એનું જે દંડ છે તેની દવા હાલ તો મારા કે કોઈના હાથમાં ય દેખાતી નથી.

જમનાં હું બેઠો. આકાશમાં સાંજના રંગ આયમી ગયા હતા. નવું ચિત્ર શરૂ કરતાં પહેલાં ચિત્રકાર કાગળ પર આજો રંગનો હાથ લગાવે તેમ આકાશમાં આજો લૂખરો ઉમ્મશ ફેલાયો હતો. એ નિર્મળ આકાશની પૃષ્ઠ ઉપર ક્યાં ચિત્રો બેઠાનાં હતાં?

ગલીની પૈલી બાજુએ આવેલું રમણીય કાંગરાવાળી અગાસી-વાળું ત્રણ માળ ઊંચું, એટલા લગામમાં એવું એકને એક જ મકાન આ આકાશ પછી ધ્યાન ખેંચનારી બીજી વસ્તુ હતી. ઉત્તર દિશા તરફના તેના મોં આગળ ઊંચા વંડયી અંતરાયશે એક, એમાંના અત્યારે સુકા બગીચાના ક્યારાની વિવિધ ભૌમિતિક આકૃતિઓ સાથે

સૂતો પડ્યો હતો. દિવસમાં છેડે આવેલો મોટો લોહાના સળિયાના મુંદર આકારવાળો દરવાજો કોઈ અદૃશ્ય હાથની હિંચાડાવાની પ્રતીક્ષામાં આવતુર શાંત હોયે તાળું લગાવીને બિરો હતો. મારા છગની બરાબર સામે આ ચોક હતો. ડાબી બાજુએ આવેલા મકાનના વિશાળ બારણા પર લટકતું તાળું કેટલીય વાર મારા ધ્યાનનું કેન્દ્ર બનતું. અને સદા ય બંધ રહેલી, પહેલા ખીંગ અને ત્રોંગ માળની નાની મોટી બારીઓ, તેમના પરની શોભા સાથે કોઈ અનેક આબોવાળા જીવતા પ્રાણીને ખ્યાલ પ્રગટાવતી. આ ચોક, ત્યાંની નિર્ગૂનતાથી નિર્ભય રીતે તેમાં ફરતો પક્ષી સમુદાય, મકાનની સ્તબ્ધ ગંજીરતા, અગાસીના રમણીય કાંગરા, અને તે પર અનેક રંગીલાઓના રંગમય જોડું વાદળોથી, ઉડનાં પક્ષીઓથી, અને રોળે કળામાંથી પસાર થતા ચંદ્ર અને પત્તિકમતા અનેક નક્ષત્રોથી કવિની નિત્યદ્યુતન પ્રતિભા જેવું આકાશ મારા જેવા કુદરતભૂખ્યા માણસને સાફ એવું આશ્વસન બનનાં. હું જ્યારે જ્યારે એ દિશામાં જોતો ત્યારે કંઈક રમણીય દૃશ્ય હોય જ. ગીચોગીચ વરતીમાં વરસા છનૂં મક્કર અરણ્યની શાંતિ આટલા ભાગમાં વસતી દેખાતી. અને ચોક, મકાન, તથા અગાસી, પક્ષીઓ, જિંજાડીઓ અને વાંદરાં, તથા ચંદ્ર, તારા, કે વાદળ એમનાં કોઈ ને કોઈ મળીને ચોવીસે કલાક નહું નહું ચિત્ર સરજ્યા જ કરતાં.

આ સૃષ્ટિમાં જૂત? આ મકાનમાં રહેતી કમળા શેઠાણીનું જૂત? જોના ભયથી મકાનમાં કોઈ રહેવા ન આવે, કોઈ દરવા ફરવા ન આવે, કોઈ સાંકસુક કરવા ન આવે, અને પેલા મુંદર આકૃતિ-આવાળા દરવાજા પાસે છોકરાં રમવા આવે તો તેમને પણ ગમ-રાવીને બોલાવી લેવામાં આવે, એ તે કેવું જૂત? 'છોકરું છોકરું' કરતી મરી ગયેલી વાંઝણી કમળા શેઠાણીનું જૂત. મર્વો પછી તો કોણ જાણે પણ જીવને જીવત જ સંતાન વમરની અને તેને માટે જંખ્યા કરતી સ્ત્રી તો જૂત જેવી જ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે શ્રીમતી ચંપા.

જ્યાં ગામડી સરસુણ અને દુર્ગુણ ધરાવતી ચંપા આળકની પેઠે મારી સાથે રમતી. પણ છેલ્લા વર્સમાં તો આ ધખનામાં એટલી બધી એ બદલાય ગયું કે ગામડીપણના માત્ર દુર્ગુણ જ તેનામાં બાકી રહ્યા. પદ્માબેન કહેતાં, ‘કેટલી બધી મનની નમળાઈ? પ્રોપર આઉટલુક (ખરું દષ્ટિબિંદુ) કેળવવાનું જોઈએ.’ મારું મન પૂછતું: “સંતાનની ઇચ્છા. કુદરતની યોજનાને સફળ થવા દેવાની અમળણ તમના. એ નમળાઈ?”

જીવમાં મેં અનેક આળકાને મારા જીવનમાં, સામેના ચોકમાં મકાનમાં, અગાસીમાં કહોલતાં, ફોફડ બારીઓ ઉઘાડી નાખતાં અને અગાસીને ધ્રુજવતાં જોયાં. એમાં ચંપા પણ હતી. એક નાનકડી ઢીંગલી લઈ તે મા મા રમતી હતી.

૨

ખીન્ને દિવસ બાલમંદિરમાં ગયો. અમારો આચાર્ય તૃણાબેન ગમગીન દેખાતા હતાં. મકાનવાળાએ મકાન ખાલી કરવાની નોટિસ આપી હતી. અનેક પ્રયત્ને અમે આ મકાન મેળવ્યું હતું. અને આળકાએ તથા અમે એના તરફ ધણું મમત કેળવ્યું હતું.

‘શું કરશું, રમેલખાઈ!’ મને તેમણે પૂછ્યું.

હું વિચારમાં પડ્યો. ટેમલ પર પ્રણીઓ ટેકવી તેમાં મારું સ્થિર મૂકી મેં મગજ ચક્રાવર માંડ્યું. આહ, ત્યાં કેટલો ચાક હતો. ત્યાં ચંપા ચગડોળે ચડવા લાગી પાછી. મકાન? બાલમંદિર માટે? ચંપા? આજે મને જૂખ્યો રાખનારી ચંપા? પદ્માબેનને શોક કરનારી ચંપા? નહીં મકાન? કપી પોળમાં શોધતું? અને કંઈક તાગ મેળવવા બહાર છું ત્યાં તીરને વેગે આંઉ આંઉ કરતું એક આળક ખડમાં ધસી આવ્યું. ખુરસીમાં બેઠેલાં તૃણાબેનને વળગી પડ્યું. અને ઉપર ચડવાનો પ્રયત્ન કરતું આંઉ આંઉ કરી રહ્યું.

‘મીની, તું કેટલી તોફાની! બિલાડી છે તું?’ તૃણાબેન

તેને પંપાળતાં બોલ્યા. મીઠા સ્મિતથી ભરેલી તેમની આંખો બાળક તરફ આર્દ્રતાથી ઢળી રહી.

‘તે બેન, તમે મને મીની કહો છો તો હું એકલું મ્યાઈ મ્યાઈ બોલું તો ન ચાલે?’ નેણે પ્રશ્ન કર્યો, અને ચપળતાથી તૃણ-બેનના બોળામાં પડી ગઈ. ક્યાંકથી પવન જોરથી ફૂટી નીકળ્યો. ટેમલ પરનાં કાગળિયાં ફૂડફૂડી ઊડ્યાં, મીનીના વાળ, તૃણાબેનનો સાગ્ર બધું જાણે ઊડ્યું. જનિએ પવનના ઝપાટાથી આંખો મીંચી દીધી. તૃણાબેનને માથેથી પણ વસ્ત્ર સરી પડ્યું હતું. તેમના વાળ મીનીના વાળ પેઠે ઊડતા હતાં. આ ઝપાટામાં જાણે ખીતાં હોય તેમ તૃણાબેન અને મીની એકબીજાને વળગી રહ્યાં હતાં. મીનીનું માથું તૃણાબેનની હડપચી નીચે ધસઘસ આવી ગયું હતું. જનિની આંખો જોરથી મીંચાયેલી હતી, ગમ્મત પડતી હોય તેમ મીની મીંચેલી આંખોએ હસતી હતી. તૃણાબેનની મીંચેલી આંખોનાં પોપચાં પર બાળકના આ આશ્વેષનો અને ખીજો કોઈ પરમ સંતોષનો ભાવ તરવરતો હતો. ત્યાં વિવાદ પણ હતો? બે નાના મોટા હુંદર પ્રસન્ન ચહેરા, એક ખીલની ઉપર ગોઠવાયલા, હસતા, મસ્ત અને સંતુષ્ટ.

બાળમંદિરની પ્રવૃત્તિને તૃણાબેનની આત્મસંતોષની જ એક પ્રવૃત્તિ કહીએ તો ચાલે. એમનો અપૂર્ણ રહેલ માતૃસ્નેહ એ બાલ-મંદિરનાં બાળકોમાં કાલવતાં હતાં એ સૌ કોઈ જાણતું હતું. આવો વિસ્તૃત સ્નેહ જ સ્ત્રી માટે દૃષ્ટ છે એમ એ કહેતાં. પણ એમના આ સહ દેખાતા પ્રસન્નભાવની પૂંજ કદીક તીવ્ર ઉદ્વેગ સરી પડતો એ તો તેમની નજીક રહેનાર સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળું જ કોઈ જોઈ શકે તેમ હતું. પોતાના દેહમાંથી જન્મેલા બાળક સિવાય શું સ્ત્રીને કદી વૃત્તિ નહિ થતી હોય? ચંપાનો જવાબ તો ધણો રપટ હતો. બાળમંદિરમાં કામ કરવાને—સાદા મદદનીશ રૂપે—એ કહેલું ત્યારે એ કેવી તડુકેલી: ‘એ ભુંગર આપણાથી ના વેડાય, ભાઈ!’

પવન બધે પડ્યો. જનિની આંખો ઉઘડી. જોરથી ખીડાયેલી આંખોનાં પાણી મળ્યાં હતાં. ‘ખરી મઝા પડી!’ મીની બોલી.

‘હા, ખરી મઝા પડી !’ તુષ્ણાએન પછુ ગંભીરતાથી બોલ્યાં.
પવનના ઝપાટા સાથે મારા મનમાં પછુ વિચાર ધુસી આવેલો. પેલા હવડ જૂલિયા મકાનમાં જઈ શકાય? અને મેં તેવા ને તેવા જ સ્વરૂપમાં તુષ્ણાએનને એ વિચાર કહી દીધો. તે જરા વિચારમાં પડ્યાં. મેં જાધી હકીકત સંભજાવી અને પછી પૂછ્યું.

‘બાળકોનાં માગ્યાપો કંઈ થયું તો વહેમાશે નહિ? અને સંસ્થાને ધોડા નહિ પહે.મેં?’

‘ના, રે ના, એવો જીવ જો ત્યાં હશે તો તે કદાચ આ બાળકોથી ઊલટો પ્રસન્ન થઈ મુક્ત થશે.’

‘ત્યારે હું એને વિશે વાતચીત કરી લઈશ.’ કહી હું ઊઠ્યો.

૩

તે સાંજે પીપળા પોળમાં રહેતા મકાનના માલિકને ઘેર હું પહોંચ્યો. મોટા ગાદીતક્રિયા પર એક આધેડ મહેતો બેઠો હતો. ધોળા ફેમવાળાં ચપટાં ચરમાં પાછળની આંખોથી તેણે મારા તરફ જોયું. મેં જાધી વાત કરી. એ નવાઈથી સાંભળી રહ્યો. અને પછી ધીરેથી બોલ્યો.

‘તમે અનુપમા માણસ લાગો છો. એ મકાનમાં રહેવાને તમે જ પહેલા આવ્યા છો.’

‘ના, ના, ત્યાં રહેવાનું નથી. ત્યાં તો દિવસે જ નાનાં છોકરાં બજાશે. અમને કંઈ વાંધો નહિ આવે.’

‘પછુ તમે શોણીની વાત જાણો છો?’

મેં જવાબમાં ડોકું હલાવી દા પાડી.

‘તમે જાણો ત્યારે. કાલે સવારે હું આવી લઈને આવીશ. તમે ત્યાં જ રહો છો ખરું ને? મકાન જોઈ લઈશું. ત્યાં તમે રવી થકો તો એના જેવું એકે નહિ. હોય ને, હું તો મહિના બે મહિના એમ ને એમ મકાન અપાવું.’

‘ના, ના, અમને ભાડામાં જ રાહત આપશે તો ઘણું ચશે.’ હું ઘેર આવ્યો.

ચાવીઓનો મોટો ઝૂમખો લઈ ચંદનમહેતા પીજે દિવસે આવ્યા. જરાક ફરીને અમે પેટા સુંદર આકારવાળા દરવાજા પાસે પહોંચ્યા. ખૂબ ટેવાયલા હાથે દરવાજાની ચાવી મહેતાએ શોધી તાળું ખેંચ્યું. આગળો હાલો અને દરવાજો ધક્કેયો. દરવાજાએ ધણે વખતે ઊઘડતાં ચિત્રાજી અવાજ કર્યો. અને શરીરમાં એક નાનો રોમાંચ થઈ આવ્યો.

‘દરવાજો આપણું સ્વાગત કરે છે.’ મેં હસીને કહ્યું.

આ આલંકારિક ભાષાથી નવ છ પાખ્યા હોય તેમ મહેતા મારી સામે જોઈ રહ્યા.

ફૂલઝાડ વિનાના સૂકા કંપાઉન્ડમાં વડો ફૂટીને આવેલાં કાગળિયાં અને સૂકાં પાંદડાં આમતેમ પવનથી ધીરે ધીરે ઊડતાં હતાં. મકાનની પહોળાઈ જેટલાં લાંબાં પગથિયાં પર થઈ અમે ઓટલો ચડ્યા. ઓટલાપરના ત્રણ પ્રૌઢ ચાંભલા પર ઉપરનો માળ ટેકાયેલો હતો. અનેક વાર અંધ સ્વરૂપમાં જોયેલું તાળું ખૂંચ્યું. અમે મકાનમાં પેલા અંદરથી હવાનો એક ઝોકો અમારા તરફ અંધમાંથી ફૂટતા કોઈ પ્રાણીની માફક ધસ્યો. બારણામાંની હાથપકડ પર હાથ મૂકી મહેતા ચંબી ગયા. તેમણે માથે હાથ દીધો. અને કંઈક મણુગણી રહ્યા.

મકાન વચ્ચે વિશાળ ચોક હતો, અને તેની ત્રણ બાજુએ ઓરડા હતા. ઉપરના ત્રણ માળમાં ચોકને ફરતો ચારે તરફ વરડો હતો ત્રીજે માળ કેટલીક ઉંચાડી રહી ગયેલી બારીઓ પવનથી અફળાતી હતી. ચોકની વચ્ચે સૂકા છોડવાળાં ત્રણ ફૂડાં હતાં. તેમની માટીમાં તરડો પડી ગઈ હતી. અમારો પગરવ સાંભળી તેની પાછળ સુતેલી એક બિલાડી ઝમકાતે નાહી. ચંદન મહેતા અમકયા. મારા મોઢાનો ભાવ જોઈ તે બોલ્યા.

‘મારતર, અમે જૂના જમાનાના માણસ. તમે માનો ન

માનો પણ જુઓ, આ ઘરમાં હું નેટલી વાર આવ્યો છું તેટલી વાર કંઈક ને કંઈક દેખાયા વિના રહું નથી. ગિયારાં દમળા શેઠાણી !’ અને તેઓ આખું શરીર મારી તરફ ફેરવી મારું બટન પકડી બહુ જ ધીમેથી બોલ્યા, ‘બોલો નેમજી, મારતર, આ ગિલાડી ક્યાંથી આવી ?’ મકાનની ભૂગોળથી અણખણ હોવાથી મેં મૌન જ રાખ્યું.

નીચેના ઝોરડામાં અજવાળું હતું. અમે ઉપર ચડ્યા. ચંદન મહેતાને પોતાનો જુતકાળ તાગ્ને થતો હતો. અહીં પોતાને કહેતા હોય તેમ તે બોલતા હતા.

‘આ ઠેકાણે બેસીને મેં પંદર વરસ નામું લખેલું.’ ‘આ ભીંને દસ મહેનાના ગાદીતકિયા રહેતા.’ ‘આ કપાટમાંથી એક વાર પાંચસો રૂપિયા ચોરાઈ ગયેલા.’ ‘ઘરમાં તિન્નેરી છતાં શેઠાણી પોતાની મોતીની જણસો આ હાટિયામાં ચીંથરીમાં બાંધીને મૂકી રાખતાં.’ ‘અહીં શેઠની પૂજા.’ ‘પેલો વિલાયતી પલ્લમ ત્ય તો.’

ચંદન મહેતા આગળ વધતા જતા હતા. જકાંચ જૂત બરાઈ રહ્યું હોય તો તેને બમાડવાને જણે ધંધાધમ્મ દાદરો ચડતા હતા અને બારીબારણાં ફગફગ બોલતા હતા. કેટલાંય વખતે ખૂસતાં બારણાંને વાચા ચઢ હોય તેમ તે અવાજ કરતાં હતાં. અને ધણે વખતે અજવાળું જોવાથી ઝોરડાઓ જળે ઉધમાંથી ઊડીને હસતા હતા. બધા પ્રકારની સુગવડ દેખાઈ. કપાટ, અમરાઈઓ, ચોકડીઓ, ખૂંટીઓ, ગોખલા, નેહતા પ્રમાણમાં બધે હતું.

અમે ત્રીજે માળ પૂર્વના ભાગમાં આવી ગયા. સૂર્યનાં કિરણોથી પશ્ચિમ ભાગની બારીઓ રૂપેરી ચતા જતા સોનેરી રંગથી રંગાયેલી હતી. ત્રીજે માળ પ્રમાણમાં ઓછો ઊંચો હતો. એક પ્રકારની નાજુકત તેની બારી-બારણાં-ઝોરડો-ફર્નિચર વગેરેની ચૂનામાં દેખાતી હતી. પશ્ચિમ તરફના ભાગનો વરડો વધારે પડોળો હતો.

તેમાં સુંદર કોતરણીવાળાં બે અડોઅડ બારણાં હતાં. એ આખી આથમણી પાંખ બે ખંડમાં વહેંચી નાખી હોય તેમ બારીઓ વગેરે પરથી જણાતું હતું. અમે તે તરફ જવા દક્ષિણ તરફથી વળ્યા. પહેલા બારણાતું તાળું ખોલવા મહેતાએ ચાવી કાઢી.

‘આસ્તર,’ ચાવીને તાળામાં અર્ધી ફેરવેલી રાખીને તે મારા તરફ ફર્યા. વધાદારી, રોઠ અને ચૂંક ભયથી તેનો અવાજ ભરેલો હતો. ‘આ શેઠ શેઠાણીના ઓરડા.’ તેમણે એકદમ તાળું ખોલી નાખ્યું. અમે અંદર પેદા.

બંને ઓરડા જુદા હતા. તેમને સાંધતું એક બારણું વચલી ભીંતમાં હતું. તેના પર ચક્ર ટીંગાડેલો હતો. ભીંતોનો રંગ હજી તાજો હતો. દિવાલોના ખૂણામાં થોડાંક કરોળિયાનાં ગળાં હતાં. આથમણી ભીંતને અડીને બે મોટા છત્રપત્રગ અડોઅડ પડ્યા હતા. તેમના પર ગાદલાં વગેરે કાંઈ ન હતું. તેની લાકડાની પટ્ટીઓ વચ્ચેથી ફર્શમાં જડેલી લાદી વધારે વિચિત્ર રચનાવાળી લામતી હતી. એ રચના જોતો અને દેખી મહેતા બોલ્યા.

‘તમે કહેશો તો, આસ્તર, આ લાંબ સેવડાવયું.’

દક્ષિણની ભીંત પર શેઠશેઠાણીનાં બે મોટાં તૈલચિત્રો હતાં. રાત્રી પાંધડી, ખરે ખેસ, કાજો કોટ, જરા ચરખીવાળા મોઢા પર ગોળ નાક, ગોળ મૂછો અને ગોળ હડપચીમાં કંચનલાલ શેઠ બેઠા હતા. આંખોમાં દ્રવ્યની સોલુપતા દેખાતી હતી. બીજી છબીમાં કપાળને થોડુંક ઢાંકી દેતો, પડોળા સોનેરી કિનારનો સાણ, આંખમાં મેંશ, નાકમાં મોટો કાચો, કમાન જેવા વાંકા, પાતળા હસતા હોઠ, અણિયાળાં નાક અને હડપચી, કોમળ શરીર અને હસતી છતાં વિપાદભરી આંખો એ કમળા શેઠાણી. પૂર્વની ભીંત પર, બંને પત્રંગની વચ્ચેવચ્ચ સામે શેઠશેઠાણીનો બેગો ફોટોમાફ હતો. એમાં શેઠ ખુરસીમાં બેઠા હતા અને શેઠાણીને બેમાં રાખ્યાં હતાં.

બે ખંડ વચ્ચેના ચક્ર દાબેલા બારણા તરફ મહેતા વળ્યા.

અને એ ખાલી ખારણીનો ચક્ર ઊંચો કરી ખોલતાં બોલ્યા, ‘આ શેઠાણીનો ઝોરડો !’

એમની પાછળ હું ખંડમાં પ્રવેશ્યો. અને ફડફડાટ કરી ઝોરડામાં બે ચાર ચક્કર ખાઈ એક ચામાચીડિયું ઝોતરાદી ભીંતમાંના ભાંગેલા કાચવાળા અજવાળિયામાંથી હડી ગયું.

‘જા બા, જા હવે.’ મહેતા બોલ્યા.

‘કાને કહો છો ?’ મેં પૂછ્યું.

‘શું ?’ પોતે શું બોલ્યા તેની ખજર ન હોય તેમ તેમણે પૂછ્યું. પછી જાણે યાદ આવ્યું હોય તેમ બોલ્યા, ‘હા, બાઈ, અચ્છીનો છવ છે. અધૂરી વાસનાએ મરેલા માણસની સફળિતિ નથી થતી, શું કરીએ ? આપણા હાથમાં કંઈ છે ? જેના હાથમાં કંઈ હતું તેણે તો મૂઠી વાળી રાખેલી. શેઠની વાત હરે ધું. શેઠાણીને જે આપવાનું વચન એમણે આપેલું તે ચ પાળ્યું નથી. નવી લાઝા પછી જૂની ક્યાંથી સાંભરે ?’ એમનો પ્રવાહ ચાલ્યો જતો હતો. મેં જાણે આથમણી ખારી બોલી. ઝોરડામાં હાથમણી ભીંત પરનાં બે મોઢાં કપાટના કાચ ઝગઝગી ઊઠ્યા.

‘અરે બિચારાં કમળા શેઠાણી !’ ચંદન મહેતા બોલ્યા. ‘જુઓ માસ્તર, આ શેઠાણી મરતાં લગી છોકરી જેવાં જ રહ્યાં હતાં, આ રમકડાં કેવાં બેગાં ક્યાં છે !’

એક કપાટમાં એક હાથેકનું વ્યાળકનું પૂતણું હતું. અનેક પ્રકારે તેને રણગાયું હતું. સોનેરી વાળ, જૂરી આંખો, ગુનાખી ગાંઠ અને રાતા ઝોઢામાં તે બોલું બે.લું ચપ્પ રહ્યું હતું. જરૂરીનો કોટ તેને પહેરાવ્યો હતો. તેની આગળ તેને રમવા ગોઠવ્યાં હોય તેમ અનેક રમકડાં ખૂબ કાળજીથી ગોઠવ્યાં હતાં. ખીન્નું કપાટ જરા અવ્યવસ્થિત હતું પણ તેમાં ચ અનેક પ્રકારનાં રમકડાં, કાચ, મોતી, કચકડો, રજાર, લાકડું, હાથીદાંત, પત્થર, માટી વગેરેનાં બનાવેલાં મૂંડ્યાં હતાં.

‘શેઠાણીએ જિંદગીમાં રમકડાં ભેગાં કરવાનું કામ કયું છે, માસ્તર ! શેઠ સાથે વિલાયત ગયેલાં ત્યાંથી ગાડું બરીને રમકડાં જ લઈ આવેલાં. એમના મર્યા પછી સાત દોષલા તો મેં છોકરાંને વહેંચી દેવાડ્યાં. અને આ કળાટ બનાવી મને કહે, ‘મહેતાજી, આટલું બરાબર મેં ગોઠવ્યું છે તેમ જાળવી રાખજો, કોઈનેય આપશો ના. હું જ કદાચ એમની સાથે રમવા પાછી આવીશ !’ અરે બિચારી ! છોકરું છોકરું કરતી ગઈ. શેઠે જરા દવાદાર કરાવ્યાં હોત તો બધું ચે ઠીક થાત. દશે. એક દહાડે આ પૂનજાને બાથમાં લપને અહીં જમીન પર હાથી ગયેલાં મેં જીએલાં તે યાદ આવે છે, માસ્તર.’ મહેતાની આંખ જરા બીની થઈ. ‘એની સદગતિ કરાવે તેવું કોઈ રહ્યું નથી. ત્યારે, માસ્તર. આ બે કળાટ તમારે અકબંધ રહેવા દેવાં પડશે. એટલી અડચણ વેડી લેશો ને ?’

‘હા, રે, અમને એક સાઈ તૈયાર પ્રદર્શન મળશે.’ મેં કહ્યું. અમે નીકળ્યા. પાછળથી પેકું બિડી ગયેલું ચામાચીડિયું જાણે ઝોરડામાં આવી અંધ હોય એમ લાગ્યું. અંદન મહેતા બદાર નીકળતાં બોલ્યા.

‘સાવ ભોળો જીવ હતો, માસ્તર, અને ખૂબ મમતાળ. બગવાન એવાંને જ દુઃખી કરતો લાગે છે. મર્યા પછી પણ એનો જીવ અહીં જ આ રમકડાં ને પૂનજામાં અને છોકરામાં બંધા કર્યો છે. તમે નહિ માનો, માસ્તર, પણ શેઠાણીના મરી ગયા પછી અમારે ત્યાં જેટલાં છોકરાં આવ્યાં છે તેની જૂઠીએ ઘોડિયામાં કાંઈક જણાવ પડેલી હોય જ. એ શેઠાણી નહિ તો કોણ ? પારકાના છોકરાંથી જો જીવ સંતોષાય તો મારો અમલો એમને આપવા હું તૈયાર હતો. પણ કહે, ના, અંદન મહેતા. પેટનાં તે પેટનાં. માસ્તર, જોજો દેવે તમને શું અનુભવ આપ્યો છે. શેઠાણી દુઃખ રહે છે તો અહીં એ તો ચોક્કસ જ.’

મહેતાનું પુરાણ ચાકતું હતું, વાતો કરતાં અમે નીચે ઉતર્યા. અમારે પગલે પગલે કોઈ પાછળ હતરું હોય એમ લાગતું

હતું. ભૂતની વાત એક વાર તો તેમાં ન માનનારને પણ ક્ષમ ઉપજાવે છે. અમે બારણું બંધ કર્યું. અંદર જાણે કોઈ મોટો નીસારો નાખી જમીન પર પછડાયું હોય તેમ સંભળાયું.

‘મકાનમાં પવન ખરો બોલે છે !’ મેં કહ્યું.

‘તમે મહેજા માણસ રહ્યા, મારતર !’ જાણે જાણેમાં કાંઈ અપહાસણ હોય તેમ મહેતા હસીને બોલ્યા. ‘હ્યો, ત્યારે ચાલો. કાલથી માણસ મોકલી મકાન વાળવા જૂડવાનું શરૂ કરાવી આપીશ. આજે વીસમી, પહેલીથી આવી જવું છે ને ?’

અમે છૂટા પડ્યા.

તે સાંજે સંધ્યાનાં સોનેરી ડગરોમાં મકાન ચમકતું હતું. તેના ચહેરા પરથી ગમગીની હટી ગયેલી લાગતી હતી. હંધમાં જાણે મને ભાસ થયા કર્યો કે વારે વારે કોઈ પેલી બારીઓમાંથી મારા તરફ જોઈ રહ્યું છે !

૪

એ બાળુ મકાનની વાળજૂડ ચાલી અને આ બાળુ ચંપાએ મારી ધૂળ ખંખેરવા માંડી. ‘ભૂતવાળા ઘરમાં નિશાળ લાવો છો તે કંઈ અકલ્પજૂડી એનાં છોકરાંને અહીં આવવા દેશે? અને આ તમને કંઈ દઈ, આપણાથી આ ભૂતિયા ઘર સામે નહિ રહેવાય. બીજું મકાન આપણે સાઈ શોધી કાઢો. નહિ તો ...’ એની ધમકીને મૂર્ત રૂપ દેવા દેતા પહેલાં જ શોધનું વચન આપી આ ઘાડ પાછી ઠેલી. રોજ સાંજે સવાલ જવામ થતા : ‘મકાન જડ્યું?’ ‘શોધ ચાલે છે.’

મકાનની અંદર ‘અવરજવર વધી પડ્યો. કંપાઉંડમાં છોકરાં રમવા આવતાં ચક્ર ગયાં. આટલા લગ્નામાં આટલું વિશાળ એગાન આ જ હતું. અને બાળકોને ક્યાં પારકા પોતાના ભેદ હોય છે? સત્તાવીસમીએ હું બાળમંદિરમાંથી સીધો જ મકાનમાં ગયો. મકાનના અમુક ભાગ ઠીક કરવાના હતા તે કામ ચાલતું હતું. મજૂરો આવળ

કરતાં હતાં, અને છોકરાં કંપાઉંડમાં રમતાં હતાં. મને જોઈને ‘રમેશભાઈ, રમેશભાઈ’ કરતાં મારી ફરતાં ટોણું ચઢ ગયાં, અને મકાનમાં આવ્યાં. ‘અમે રમીએ અંદર?’ ઉડાસમાં અનેક જણો પ્રશ્ન કર્યો. મેં હા કહી. અને આખા મકાનમાં કિકિકિટાટ ચઢ રહ્યો. બાળકો રમવા લાગ્યાં અને હું ચઢ રહેલું કામ જોવા લાગ્યો. બીજા માળ વરંડાના કંડેડા પર શરીર ટેકવી હું કડિયા સાથે વાત કરતો હતો ત્યાં નીચેનો કોણાહલ એકદમ શાંત પડી ગયો. અને મારું ધ્યાન ખેંચાયું.

નીચે ચોકમાં છોકરાં બારણા તરફના ભાગમાં બેઠાં ચઢ ગયાં હતાં અને સામેની બાજુએ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યાં હતાં.

‘શું છે?’ મેં પૂછ્યું.

‘આ બારણામાંથી કોઈ બોલે છે કે, ‘મને કોઈ નહિ રમાડે?’’ એક મોટા છોકરાએ કહ્યું.

‘રમાડો ને જોને રમતું હોય તેને?’ મેં ઉપરથી કહ્યું.

‘પણ કોઈ ‘હોય તો રમાડીએને?’

‘અરે, હશે, ચાલો આપણે ફેરફારી રમીએ.’ એક જણે દર-ખાસ્ત મૂકી અને બધાએ તે જૂમરાણુથી ઝીલી લીધી. અપોયપ જુલ્મનેની પાંચ છ જોડી બંધાઈ ગઈ. અને એક છોકરી એકલી રહી ગઈ. જોડી ન મળવાથી તે મૂંઝાતી હતી. બીજી જોડીઓએ ચીતાર સાથે ફૂંદી ફરવા માંડ્યું, એટલે એ ખસીને બારણા તરફના ખાલી ભાગમાં ગઈ. હું ઉપરથી જોઈ રહ્યો હતો. એ છોકરીએ હાથ લંબાવ્યા. કોઈ સામેથી તેના હાથ ઝાલતું હોય તેમ લાગ્યું. અને તેણે કોઈની સાથે ફરવા માંડ્યું, ફૂંદી ફરનારાં યાદીને અટકતાં હતાં, વળી ફરતાં હતાં. ધીમે ધીમે બધી જોડીઓ અટકી પડી. પણ પેલી છોકરી તો ફર્યા જ કરતી હતી. રમવાની પોતાની મસ્તી જિતયા પછી તેઓનું લક્ષ્ય તો, અટક્યા વિના ફર્યા કરતી છોકરી તરફ ગયું. અને ... કોઈક અદ્ભુત વસ્તુ જોતાં હોય તેમ તે બોલી જાયું :

‘અરે આ લીલી એકલી એકલી કેવી ફરે છે, જુઓ તો !’

લીલી કોઇના હાથ પકડીને ઝૂલતી ફરતી હતી. છોકરાંઓને આ ચીત્કાર સાંભળતાં તે ઝૂલતી ફરતી અટકી ગઇ. અને ડોલા ખાતો ભમરડો ટટાર થઇ ફરવા લાગે તેમ તે ટટાર ઉભીને ફરવા લાગી. ચાક પર માટીનો લોદો ફરે તેમ તે એક જ જગ્યાએ ચકર ચકર ફરતી હતી.

‘અરે, જુઓ તો, આ લીલીને આટલું બધું ક્યાંથી આવડ્યું. ફરી ભમરડા જેવી ફરે છે.’ બધાં નવાઈથી તે તરફ જોઇ રહ્યાં. છોકરી એક જ રથજે ખૂબ વેગથી ફરતી હતી. તે હવે વટાણિયાની પેઠે ગોળગોળ ફરવા લાગી. એ ચાકી જશે એ બીકે મેં કહ્યું, ‘થયું હવે, લીલી.’ અને કોઇએ તેને છોડી દીધી હોય તેમ તે એકદમ અટકી પડીને ભોંયપર ઢગલો થઇને પડી ગઇ. તેની આંખો મોંઘાઇ ગયેલી હતી તેણે પળવાર આંખ ખોલી. અને તે જોતાં એક જણ ખૂબ મારી બેઠો, ‘ઓ બાપરે, ભૂત !’ અને તે સાથે જ બધા છોકરાં નાસી ગયાં.

મને કાળ પડી. હું નીચે દોડ્યો લીલી એકલી પડી હતી. તેનાં શ્વાસ વેગથી ચાલતો હતો. ‘અરે, કોઇ કોલનવોટર લાવો !’ અમસ્તું જ મારાથી બોલી દેવાયું. પણ ત્યાં કાંઈ કોણ હોય ? મજૂરો કામમાં હતાં તેથી હું ગતે જ બકાર કોઇને કહેવા ગયો. અને કહીને પાછો આવું છું ત્યાં તો સામેના એક ગોખલામાં કોલનવોટરની તાજી શીશી દેખાઇ.

‘આ હવડ મકાનમાં શીશી ક્યાંથી ?’ મને પ્રશ્ન થયો. વધારે વિચાર કર્યા વિના મેં લીલીના માથા પર તે છાંટ્યું. લીલીની આંખો ખૂલી. અને તે બોલી.

‘ક્યાં ગઇ, કમળી ? કેવી સરસ મઝા પડી !’

તે મને જોઇ મૂંઝાઇ અને જાણે કંઈ થયું ન હોય તેમ જાણી થઇને એકદમ બકાર દોડી ગઇ.

હું મૂંઝાઈ ગયો. આટલો ગ્રમ, અને આટલી તાજગી ?

તે રાત્રે મકાન તારાઓના મંડપ નીચે વધારે પ્રકુલ દેખાયું. મારા હાથમાં હું સ્નેહ હતો ત્યાંથી મને અર્ધ ધેનમાં બાસ થયા કર્યો કે સામેના કંપાઉંડમાં એક કોક પહેરેલી છોકરી ધૂળનાં દહેરાં બનાવ્યા કરે છે. અને ખડખડાટ હસ્યા કરે છે.

૫

‘ભૂતિયા’ મકાનમાં બાલમંદિર આવવાનું જાણી પોળનાં મોઢાંને ઘણી ગમ્મત પડી, અને પોળનાં મોટાં માણસોને રોષ ચઢ્યો. નજીકમાંથી આવનાર બાળકોનાં મળાપોની રહેલી દાર બાલમંદિરમાં આવી પોતાનો વિરોધ તથા રોષ દાલવી જતી, કોક અમને અમારી બેઅકલ્પ ગાટે શિરપાવ પણ આપી જતાં. તેમને સમજવું એ જ હવે અમારું મુખ્ય કામ થઈ પડ્યું. ઘણો વિરોધ અમે શાંત કરી શક્યાં. પોળનાં માણસો પોતાની કીમતી સજ્જાત તેઓ આટલે બેઠાં બેઠાં મને બોલાવીને મારે આટલે આવીને કે ઠેક મારા સૂઝના હાથમાં આવીને પણ આપી જતાં.

એમ કરતાં કરતાં પહેલી પાસે આવી પહોંચી. મકાનમાં જયો સરંજામ ગોઠવાઈ ગયો હતો. એત્રીત્રીએ આવતી કાલને માટેના નાના કાર્યક્રમનાં ગીતો તૈયાર કરતો હું સાંજે બેઠો હતો. મારો પોતાનો સૂઝો કંઈ સાંજના હું જાતે જાતે જ રાજ થતો હતો. ત્યાં ચંપાનો ગોળો આવ્યો.

‘હવે તમારું જરાડવાનું રાખો ને. પેલીને હાથે કરીને બોલાવો છો. કોઈ દહાડો તમારો ને મારો જીવ લેવાવશો તમે.’

‘પણ હું ગાઉ છું તેમાં છે શું ?’

‘છે શું તે કાનમાં દાટા મારીને બેઠો છો ? નથી સાંભળતા કે તમારી લાંટીએ લાંટીએ એ સૂર પૂરે છે ? આખી પોળવાળાં તમારાથી તો ચાક્યાં છે. મારે કંઈ તમે ધર નહિ બઢો. પણ

પોળવાળો કાઢશે ત્યારે રહેશે મોં ફાડીને.' અને તેણે ફાફડ બારણાં વાસી દીર્ઘા.

છત્રમાં આપણે અડગ સમાધિ લગાવી ને ધૂન ચાલુ રાખી કાન સરવા કર્યાં. પોતે ગીત ગાતાં હોય છે ત્યારે બીજાનો અવાજ ઓછો સંભળાય છે. દરેક પંક્તિને છેડે અવાજ ધીમે કરી હું એકદમ અટકી પડતો. ત્યારે એને કોઈ પૂરું કરતું હોય તેમ બીજો ઝીણો સ્વર સંભળાવા લાગ્યો. મેં એકદમ ગાવું બંધ કર્યું. અને એ જ ગીત એટલા જ માધુર્યથી કોઈએ ઉપાડ્યું. યદ્ય રહ્યું. હું મૂંઝાતો હતો ત્યાં સ્મૃતિ મદદે આવી, અમારા ઘરથી ત્રીજો ચોથે ઘેર એક બાળા બાલમંદિરમાં આવતી હતી. પોળમાં ઘણી વાર એની આંખોમાંથી ટોચે વળી લોક તેની પાસે ગવાડતાં. એટલે તે જ ગાતી હોવી જોઈએ. પણ એ ન હોય તો કાણુ તે...ગાતી હશે ?

દાનમાં કુરોસીન ઘટ્ટું ને તે આપોઆપ બૂઝાઈ ગયું. મેં અધારમાં થોડી વાર ગણમણ્યા કર્યું, છત્રમાં થોડુંક ફર્યો અને પછી કામળા પર લંબાવ્યું. મૃગશીર્ષનો બાધ ઝગહગતો હતો. અને 'બીજા' નક્ષત્રો પત્તપત્ત કરી રહ્યાં હતાં. પૃથ્વી પર એ તારા-માંથી જાણે નિદ્રા અને શાંતિ વસતાં હતાં. એ નક્ષત્રમંડળનાં દર્શન કરતાં કરતાં ઉપાડખીડ ચતી આંખોએ અનેક વિચારો મગજે કર્યા. ધડીમર જગત સ્તબ્ધ થઈ ગયું.

સર્ગ ન કાલે સૃષ્ટિનો વિધાતા આદિમાં કેવો તક્તરો હશે. 'એકોઈ બહુ સ્યામ' નો શબ્દચ્છ તેનામાં સ્પુરતા વિશ્વમાં ખડખડ હસતી સૃષ્ટિઓ પ્રગટી ગઈ હશે અને સૃષ્ટિઓનાં અણુએ અણુમાં એકનાં અનેક ચવાની તમત્રા એ આદિ સંકલ્પથી પેરોવાઈ ગઈ. સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ જ એ સંકલ્પ પર પ્રતિષ્ઠિત થયું. નીહારિકાઓ, તારાગણો, સૂર્યો, ચંદ્ર-મંડળો, પૃથ્વીઓ, વનસ્પતિ, જંતુઓ, જલચરો, ખેચરો, બૃચરો, પ્રાણી અને માણસ એકેએક પ્રતિ પથે એકનાં અનેક ચવાની ઝંખનાને

કોઈ ને કોઈ મૂર્તિ આકાર આપી રહ્યાં છે. માયક, નૃત્યકાર, ચિત્રક, શિલ્પકાર, કે કલ્પક કવિ, પણ પોતાની ભાવસમૃદ્ધિને વ્યાપક કરવા મથે છે. મારે માટે જો ગાતું આવશ્યક છે, તો ચંપાને માટે માતા મનું પણ કેમ આવશ્યક ન ગણાય? અને એ અંખના અતુષ્ટ રહેતાં કમળાં શેઠાણી 'જૂન' યદ્દને પણ તે હેતુ સાધવા મથતી હોય તો તેમ પણ કેમ ન બને? સર્જન અને તેની અંખના. એની આગ કોણ હાથ દબા શકે છે? મનુષ્યે સર્જેલી જીવનની વિકૃતિઓને મટાડવા જીવનના પાયા તો ન જ ખોદી નખાયને? સૃષ્ટિમાં સૌ સૌને રચાને જોઈવાયેલી વ્યક્તિએ પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે સર્જનમાં સહાયતા આપવાની છે. એ અગ્નિયું કર્તવ્ય પૂરું કરવા અંખનારને કોઈ તરછોડશે ના.

સ્ત્રીમાં વસેલી જગન્માતા ! તને પ્રસન્ન અને ક્ષિતાય કરવા શું કરી શકાય? શું મને કમળા શેઠાણી જૂનરૂપે બક્ષી જશે ?

મીઠી મોરજાવાળાં કમળા શેઠાણી છબીમાંથી બોલી રહ્યાં. 'ના, ના.' તે મોઢું દસ્થું. તેના તારાકણી જેવા દાંતના સ્મિતથી આકાશનાં નક્ષત્રો વધારે દીપ્ત્યાં. તેણે સોડિયામાંથી હાથ કાઢ્યા. મૌર કામળ હાથ પર સોનેમઢ્યાં રાતાં કંકણુ જરાક રણુક્યાં. અને એ હાથ લંબાતા લંબાતા મારી પાસે આવ્યા, મને ઉપાડ્યો. બાળપણમાં ઉઘાડે દીવે માતાની બાથમાં મસ્ત અંગે તરફડિયાં મારતો હતો તેમ હું તોફાનમાં તરવરી રહ્યો. એના કામળ હાથ મારા બાળશરીરને જાણે એના માર્દવથી જ પકડી રાખતા હતા.

રુમઝુમ પગલે શેઠાણી મને લઈ જાય છે. મકાનનો મોટો દરવાજો આપોઆપ ખૂલી જાય છે. વંડાને કાંગરે કાંગરે, બારણે બારણે, બારીએ બારીએ ઝળહળતી દીપાવલિ અંબકી રહી છે. બગીચો ખીલી હલ્યો છે. પગથિયે અને ઓઠસે કંકુ અને ફૂલના સાચિયા ચીતરાઈ ગયા છે. મકાન આપું નવા રંગથી હસી રહ્યું છે. નોકરોની અને માણસોની દોડધામ મધ

રહી છે. અને શેઠાણીના હાથમાં બાળક જોઈને બધા અચંબાથી જ્યાં હોય ત્યાં જડાઈ જાય છે. કોઈ ખોલતું નથી, ચાલતું નથી. કડકડાટ દાદરા ચડતાં શેઠાણી ત્રીજે માળ જાય છે. આખો ઝોરડો કપાટ કપાટથી ભરાઈ ગયો છે. કપાટમાં રમકડાં ઊભરાય છે. બધાં જીવતાં છે. સાપોલિયા, ચકલીઓ, પોપટ, મોર, મોટર, વિમાન, બંદૂકો પોતાની મેળે ઉછળે છે—એક બીજા પર પડે છે.

શેઠાણીને આવતાં જોઈ કપાટ બધાં ઊંધડી ગયાં. બધાં રમકડાં અંદરથી દોડી આવ્યાં. પેલો મોટો બળસો આવીને મને બાજી પડ્યો. અમે બે ય રમવા લાગ્યા. શેઠાણી મીઠી આંખે જોઈ રહ્યાં. એની આંખમાંથી પાણી પડવા લાગ્યાં. અમે બે ય જણા રમતા અટકી તેની સામે જોઈ રહ્યાં. ‘શું છે મા ?’ એમ પૂછવું છે પણ પુછાતું નથી. આંસુની ધાર ઝાંઝા જ કરે છે. આંસુથી ઝોરડો ભરાવા લાગે છે. રમકડાંનાં રમકડાં તેમાં તરે છે. ગેલ કરે છે. શેઠાણી એ પાલવથી આંખો લૂછી. ‘દીકરા, આવ, મારા બાપ.’ મને એના આતુર હાથે ખોળામાં લીધો. હૈયે દર્વાઈ ‘મારા પર પાલવ, ઢાંક્યો. અને એ અમૃત જેવું દૂધ પીતાં પીતાં અનંત ઉંઘ આવી ગઈ. બત્તીઓ બુઝાઈ ગઈ. હાથમાં પકડેલાં રમકડાં સરી પડ્યાં. કપાટ ઊડી ગયાં. મને જમીન પર ઊંચતો સુવાડી શેઠાણી ચાલવા લાગ્યાં. ધોડું ચાલે છે ને પાછું મારી સામે જુએ છે. પાછું ન આવવાનાં હોય તેમ ‘આવજે’ના બાવથી હાથ ઊંચા કરતાં જાય છે. એની રાતી હથેળી દેખાયા કરે છે. એકલી આંખો અને તારા શા હાંત દેખાયા કરે છે. ગઈ. ગઈ.

પગ નીચે રમકડું દબાય છે તે બિલાડી છે. મને તે નહોર મારે છે. અને ખોલે છે—મિયાં...હ. ‘ઓ...’ હું ચીસ પાડું છું.

અરે ... હું જાગી ગયો. એક બિલાડી બોલતી હતી. કામળા-માંથી માંકડ કરડ્યો હતો. ‘અરે અસ્લાહ ...’ મેં પ્રયારીમાં

ખેડા ચઢને અચ્છેદીન તરીકે વાપરવા પસંદ કરેલો ઉદ્યોગ કાઢ્યો. જેવું સ્વપ્ન આવી ગયું ?

‘વ્યાધ આયમી ગયો હતો. યોડાંક વાદળ આમતેમ ફરતાં હતાં. હું ટટાર ખેસીને સ્વસ્થ થવા પ્રયત્ન કરતો હતો. ત્યાં બારણું એકદમ ઉઘડ્યું. ચંપા આવીને મારા બોળામાં પડી. ‘દેવ, કેમ જાગો છો ?’ એટલી પરમ પ્રસન્નતામાં મારા માટે વપરાતું ‘દેવ’ સંબોધન સાંભળી મને નવાઈ થઈ.

‘મને કંઈ દેખાયું.’ તે બોલવા લાગી. ‘હવે નહિ બીકું. મારા મૂરખ માળા માફ નહિ કરો ? તમને નહિ પગલું હરે ?’

આ અસંખ્ય વાક્યોનો શો અર્થ ? તેણે જ બોલવા માંડ્યું.

‘કમળા શેઠાણી મારા સમજામાં આવી આજે. મસ્કમસ્ક હસતી હતી. લીલી સાડી પહેરી હતી. રાતી ચૂડીઓ અને કપાળે ચાંદલો. બે હાથમાં એક છોકરું લઈને જાણે મારી તરફ આવી આવે છે, હસે છે ને ચાલે છે. ચાલ ચાલ કરે છે પણ અંતર ધટતું જ નથી.’ એ બોલવા કરે છે ‘સે, સે.’ પણ મારાથી બીજા છે જાણે. મેં ઉભી થઈ હાથ લેખાવ્યા. ‘લાવો.’ અંતર એકદમ ધડી ગયું. અને પેલું છોકરું તેણે મારા હાથમાં આપી દીધું. અને બોલી, ‘લે દીકરી, દીકરો. મને ગાળો ના દેતી હોં !’ અને હસતી હસતી જાણે હડી ગઈ. હું જાણી પડી. કેવું સમજું આ દેવ ?’

તે ધડીવાર મારા બોળામાં પડી રહી. અને ધીરેથી ‘દેવ !’ બોલી માફ માયું તેણે પોતાની ઉપર ખેંચ્યું.

છઞ્ઞની પાસે એક સડસડ અવાજ થયો. ચંપા ચમકી. ‘ઓ’ એક વાગેલ છઞ્ઞ આગળ ધડી વાર બમ્યા કરી અને અમને બંનેને તેની સામે જોઈ રહેલો નિહાળી પસાર થઈ ગઈ. દૂર—દૂર.

‘ગઈ હવે એ નહીં માનો. ફરી નહિ આવે.’ અતિશય વિશ્વાસપૂર્વક ચંપા બોલી.

‘શાથી જાણ્યું કે એ એ જ છે ?’

‘અમે જાણીએ એ તો. ચાલો, હવે અંદર.’ એ હડી, મને હાથ ખેંચી અંદર લઈ ગઈ.

છબતું બારણું વાસતાં વાસતાં તે બોલી.

‘પેલું મકાન કેવું જિંદગી છે. નાતું છોકરું જાણે.’

તે ખુશતુમા રાત્રિનું પ્રભાત અનેક રીતે ખુશતુમા હતું. પ્રભાતનાં સોનેરી કિરણોમાં રંગામણોનાં સાદાં ઘરો, સ્વચ્છ યોગાનવાળું મકાન સોનેરી વચ્ચે પહેરીને રિમત દેતું જિંદગી હતું. બાળમંદિરની ત્યાં આજે ઉદ્ઘાટનક્રિયા થવાની હતી એટલે વહેલી સવારથી ક્રિસ્તીય ચર્ચ થઈ ગયો હતો.

તે રાત્રે માથેલાં ગીતોથી મેં ઉત્સવનું મંગલાર્થ ક્યું. બાળકોના કંઠમાંથી જિંદગી અવાજ સાથે મકાન પણ આવું હોય તેમ લાગતું હતું.

મકાનમાં બાળમંદિર આવ્યું અને પોળમાંથી જૂતની દરિયાદો અસોપ થઈ ગઈ. એક સાંજે ધેર આવી કપડાં ઉતારી ખાંટીએ મૂકવા અંધારે આપતાં મેં કહ્યું.

‘પોળવાળા કહે છે તે તને ખબર છે ?’

‘શું ?’

‘કહે છે કમળા શેઠાણીનું જૂત માસ્તરે કાઢ્યું ?’

‘એમ ?’ પછી તે ઘડી વાર ચૂંકી રહીને બોલી :

‘અને મારું જૂત પણ તમે કાઢ્યું.’

કપ્તાન અને એનો ચેંગ

વાતો કોની કરી શકાતી નથી ? ધસ્તીના પટ પર કદમ રાખનાર સહુ કોઈની વાત કરવી એમાં નવાઈ શી છે ?

એક વખતે ચેંગ નામનો કુતરો, દુનિયા અને એની અંદરના એક કપ્તાનનો દોરત બની રહ્યો. આ દોરતી પર ૬ વરસના પટ ચડી ગયા. ચેંગ અને કપ્તાન એક થઈ ગયા—કપ્તાન ચેંગનો માલિક બની રહ્યો.

રાત પડે છે—સાચેસાચી કે સ્વપ્નની ? અને પ્રભાત ઉગે છે—સાચેસાચું કે સ્વપ્ન સમું ? ચેંગ પીઠ બન્યો છે, શરબી બન્યો છે. એ ઝોકાં ખાવાનું જ સમજે છે. ઓડેસ્સા શહેરની બહાર તો શિયાળો બેસી ગયો છે. હવા જલદ બની છે. ચેંગને એ સાથે છે—કારણકે એની જન્મભૂમિ ચીનમાં તો સદા રેશમી હવા જ પથરાયેલી રહે છે. ત્યાં જ એ કપ્તાનને પહેલાં મળેલો.

ઓડેસ્સાના ગંદા બંદર ઉપરનો ગારો ખારી વાસના વાયરા મોકલે છે. ત્યાંના તારના ચાંબલામાંથી પવન સોંસરવો નિકળી ફૂલના શીશકારા કર્યા કરે છે. આવે દિવસે શહેરનું 'પોપચું' ઉઘડે છે. કપ્તાન અને ચેંગ પણ ગિછાનામાં જ પડી રહે છે.

છ વરસ—એ વધુપડતો લાંબો વખત નથી ? કે હુંકો છે ? એ છ વરસમાં કપ્તાન અને ચેંગ ભૂદાખખ બન્યા છે. એ કે કપ્તાનની ઉંમર માંડ ચાલીસ વર્ષની છે. તેઓનાં જીવન ટાઢાંબોળ બની ગયાં છે. નથી તો તેઓને દરિયા ખેંચાવું સાંપડ્યું કે નથી

સાગરના ઉછાળા પર મનગનાટ કરવાનું. તેઓ તો જમીનના લોકોની માફક કિનારા પર જ રહે છે. અને એ પણ ભાંખ્યાવૂટ્યા હુંપડાના એક કાતરીયામાં. એ ચોરડામાં જો કોઈ મહાલતું હોય તો એ છે—ભીની દુર્ગા—હમણાં જ માથા પર છાપફું ફરી વળશે એટલી નીચી એની ઉમણી છે, કોઈએ ગ્લાનિને કાયમ માટે ત્યાં રોકી દીધી હોય એવા એના દિદાર છે. તેની ખારીઓ નાની બે આંખો જેવી દેખાય છે. ભૂલેચૂક પણ સ્વચ્છ હવા તેમાં દાખલ થઈ શકતી નથી. ત્યાં ચંચ સૂવે છે. કપ્તાન પણ ત્યાં જ સૂવે છે. કપ્તાનના માથા નીચેનું આશીકું વાસ મારવામાં એનું પાવરકું છે કે પોતાનું ભડીટ નાખી તે રાત પૂરી કરે છે. એની પથારી ફાટેલી સાદીની છે. છતાં કપ્તાન એના પર લસલસાટ ઉઘે છે. એ નહિ પણ એનું મગફું સૂતું હોય એવું બાન થાય છે. પહેલાં, વર્ષો પહેલાં, એ મુંવાળા બિછાના પર દેહ લંબાવતો—ભડી તળાઈ, પોલ જેવાં સંદેહ આશીકાં, સાફ ધડ વિનાની ચાદર—એ વચ્ચે એ સૂતો. આજે એને જાગવામાં કે સૂવામાં મોજ આવતી નથી. તે સમયે એના જીવનમાર્ગમાં બે સત્યો બે દરવાજા માફક ખડાં રહેતાં. ઘડેલું સત્ય એ હતું કે જીવન એ સૌંદર્યની સહુથી ફાટેલ છોળ છે. અને બીજું એ કે, જીવનમાં જોએને અર્થ સમજાય છે તેઓ બધા પાગલ છે. કપ્તાનને આજે એક જ સત્ય આમાંથી સમજાય છે. પીડાના ભાંકડા પર બેસી, સસ્તા ઝરાબની પ્યાલીઓ ગટગટાવી, કપ્તાન બોલ્યે રાખે છે—“જિંદગી જિંદગી શું કલ્યા કરો છો? એમાં કશો માલ નથી.” આ રીતે દિવસો પર દિવસો ચાલ્યા જાય છે. રાત પડે છે. સવાર થાય છે. ત્યારે કપ્તાન આંખો ઉઘાડે છે. કપ્તાનના લમણામાં આગલી રાતનો નરો પીડા ભરી દે છે. ચંચને પણ આ ઘેન ઘેરે છે. ચડ્યા પહોરે પણ આ બન્ને બધું ઝોડાં ખાય છે. ચંચ પર સ્વપ્ન બેસે છે. એ જીવે છે—

એક ચીનો જહાજના તૂટક પર સડસડાટ ચાલ્યો જાય છે. એના હાથમાં એક નાનું મલુડિયું છે. ચીનની એ નદી સ્વચ્છ આરસીની

માફક આસપાસના દરમની ચોરી કરી રહેલ છે. એ ગદુખિયાની આંખો અવારનવાર ઉઘડે છે. એના કાને ઘોઘરો અવાજ આવે છે—“તારો આ કુતો વેચી નાખને!”—ચીનો પહેલાં તો જરા ખંચાય છે પણ પછી પૈસાનો ખ્યાલ આવતાં એ બોલી મારે છે—“અચ્છા સાળ, કુતરો આપનો જ છે”—એનું નામ ચંગ છે. એક માલિકને ગુમાવ્યા પછી એ નવા માલિક કમાન સાથે દુનિયાની સફર કરે છે. શરૂઆતમાં તો એને દરિયો ખૂબ રંજાડે છે. પછી એ હેવાયો બને છે. સીંગાપોર, કોલંબો, રશિયા—અધા દેશોની ધૂળ એ માથે ચડાવે છે. રાતા સમુદ્રની અસલ ગરમી, હાટ્ટી, ઉકળાટ—એ બધાં ચંગને પકડમાં લે છે. એની આસપાસની દરિયાઈ દુનિયાને દેખી એ બહાવરો બને છે. માંડમાંડ એની આંખ ઊઘડે છે. વધુ ને વધુ એ બિમાર બનતો જાય છે. ચંગના મગજ પર બેચેનીના હથોડા પડે છે. ચંગ સાન ગુમાવે છે.

અને અહીં ચંગનું સ્વપ્ન તૂટી પડે છે.

ચંગ આંખ ઊઘાડે છે ત્યારે કમાન મોટીઉધરસ ખાધ બીછાના-માંથી બેઠો થતો દેખાય છે. ચંગ પણ અસંતોષનું બગાસું પૂરું કરી પોતાની જગ્યાએથી ઉભો થાય છે. કમાન ઠોખારિયા ક્યાટમાંથી દારનો શીશો કઢાડે છે. પોતાને માટે અને ચંગ માટે બે ડગલાં ભરે છે અને બન્નેની ‘મિજગ્યાની’ શરૂ થાય છે. બન્ને ચોકતા બને છે. કમાન ત્યારે પોતાનું ડહાપણ કહી સંભળાવે છે “મૂર્ખ ! જગતમાં એક જ સત્ય છે અને એ કેટલું કમાલ છે એની તને શું ખબર પડે !” અને ફરી સ્વપ્ન અને ચિંતનની વચ્ચે ચંગનું મગજ એલાં ખાય છે અને ફરી કુપ્તાન સાથે એ દરિયો ખેડવા ઉપડે છે—સ્વપ્નમાં. એ આગળ વધે છે—સ્વપ્નમાં :

જહાજ પેરીમ પસાર કરી ગયું ત્યાર પછી તો દરિયો પોતાના એક ને એક બચ્ચાને હાલરડાં ગાધ હુલાવતો હોય તેમ જહાજને ડોલાવે છે. ચંગની આંખોમાં ગુલાબી નીંદર બસાય છે. ચંગને ત્યાર પછી દેખાય છે,—પ્રકાશનાં રંગબેરંગી પતંગિયાં,

હસાસ પોતે જ અજવાળાના એ ચક્રમાં ઢંકાઈ જઈ ચૂકે
 બહાવતો હોય એવું એને લાગે છે. કપ્તાન પણ લહેરમાં આવી
 જાય છે, ચૂંકે ત્યારે એમ લાગે છે કે જગતમાં એક નહિ પણ
 બે સત્યો મોજૂદ છે. ત્યાં તો કપ્તાન બનીકની બહાર પડે છે.
 કપ્તાનના શરીર પરથી આવતી સુવાસની આછી ધમકી આગળ
 ચૂંકના નાના નાકને રમવું પડે છે. માલિક અને ગુલામ સામસામા
 બેટી પડે છે. કપ્તાન ચૂંકને તેડી લે છે અને એને રમાડતો રમા-
 ડતો, એની અચ્છામાં અચ્છી કેળવણીમાં લઈ જાય છે. જહાજ
 સાગરશેરી કાપતું જ જાય છે. કપ્તાન ફરી ચૂંક સાથે વાતોએ ચડે છે.
 “જો ખિરાદર, મારે તો તને ઓડેસ્સામાં જ મૂકી દેવો. પડશે. મેં તો
 તારે વિશે ત્યાં ખૂબ વાતો ફફડાવી છે. અને એ પણ જેવાતેવાની
 પાસે નહિ પણ એક ખૂબસૂરત છોકરીના કાનમાં...ચૂંક, હું ખરેખર
 મારે નસીબવાળો આદમી છું. મારી રાહ જોનાર જાગીર પર ધણું
 છે”-આ વખતે ચૂંક ઓશીઆળો બની કેળવણીનો સરસ ભાગ
 મોંઘેથી જગાડવા મંડ્યો. એ જોઈ કપ્તાને એકાએક ચૂંકને એક
 તમાચો ચોડી દીધો...ચૂંકને બહુ માફ લાગ્યું. કપ્તાનનો આ
 પહેલો જ તમાચો. ચૂંકને આથી પારાવાર દુઃખ થયું. એને જીવન
 સામે રોષ ચઢ્યો અને એને જીવનનાં સત્યો નકામાં લાગ્યાં. કપ્તાનને
 આ કુતરાની લાગણીની લગીરે પડી નહોતી. એ તો મોંમાં સિગાર
 નાખી તૂતક પર ફરવા લાગ્યો. અને કપ્તાન ફરી વાતોએ ચઢ્યો. ફરી
 એણે ચૂંકને કહેવા માંડ્યું. ફરી એના અવાજમાં નરમાશ આવી. ચૂંક
 કાણ પહેલાંનું અપમાન ભૂલી ગયો. “તને મારે ઓડેસ્સામાં તો મૂકવો જ
 પડશે. ત્યાં મારા મોટા ઓરડા છે. એમાં એક સાંધવતી વસે છે.”

“ચૂંક! એ મારી વહુ. મારે ઘેર એક સુંદર મળ નાની છોકરી
 હશે છે-એ મારી બેટી છે. ચૂંક, હું મારે નસીબદાર છે. મને આ
 બેટી પર એટલો બધો પ્યાર છે કે મને કોઈક વાર આ પ્યારની ખીક
 લાગી જાય છે. ખરેખર, આવો પ્યાર રાખવો ઘટે? ચૂંક, તારો દેવ
 ખુદ શું મૂરખનો સરદાર હતો? એવા એવા મોટા માણસો વિશ્વ-

પ્રેમ વિશે, સૂરજનાં પહેલા કિરણો વિશે, દરિયાના ભીષણ લોઠ વિશે, બચ્ચાંની છલબલ વિશે, કુલોની સુગંધી સૃષ્ટિ વિશે—જે કંઈ કહી ગયા છે એમાં કંઈ માલ છે ખરો? મને તો એમાં બહુ ખમર નથી પડતી. મને થું, કોઈને એનો તાગ મળતો નથી. છતાં મને કાંક તો ખમ પડે છે. ચંગ, આ દુનિયામાં રહેવું ખરેખર દોલકું છે. નિંહી ભલે ખુશનુમાં હોય પણ એમાં એટલો જ ભેરદાર કકળાટ ભર્યો છે. આપણે આપણી પીયાસના સ્પર્શથી કોઈએક નવજવાન છોકરીના આત્માને પત્તઠાવી શકીએ છીએ. પણ એથી આમળ વધી, આપણે સૃષ્ટિને પલટો આપવા ચાહીએ છીએ, એ આપણી વધુ પડતી મોટી બધ છે. દોસ્ત ચંગ, આપણને તો આપણા માર્ગમાં જીવનદાર્ય સંભળાયું જ નથી. સુખ પર નગર ડેરવતાં મને તો તમ્મર આવી જાય છે અને હું જુલો પડી જઈ છું.” વાત કરતાં એકાએક કપ્તાન ગંભીર બની ગયો. થોડી પગા મૂંગા રહ્યા પછી એના કંઠમાંથી વાક્યો બહાર આવ્યાં—“પણ આખરનો મુદ્દો શો? જ્યારે તમે કોઈના પર તમારું હૃદય પાચાશે, ત્યારે જમતની કોઈ પણ સત્તા આવી તમને એમ કહે કે તમે જેને ચાહો છો એને તમારી કસી જ પરવા નથી, ત્યારે તમે એ વાતને હસી જ કડાડો છો—પણ ચંગ, ખરોખર તે કહે જ, ત્યાં જ રાયતાન દાખલ થાય છે અને છતાં જીવન કેવું બરચક છે?” દરિયા પર સૂરજનું જલકું નયન પડ્યું હતું. અને જહાજ પણ તડકાના આ ચામખા ઝીણું આગળ ચાલતું થયું. કપ્તાન અને ચંગ પણ અસહ્ય તાપના સુખમાં હોમાયા છતાં ચંગને મન ટાકક હતી, કારણ કે કપ્તાન એને પંપાળતો હતો—

અહો ચંગની આંખ ઊઘડી ગઈ, કપ્તાન ગિછનામાંથી માંડમાંડ ઊઠ્યો હતો. ચંગને ત્યારે જ સમજાયું કે સમુદ્ર અને જહાજ એ તો એના શમણાની જ ગિચળી કીકીએ હતી. અત્યારે તો તે, એ ને એ અધારીઆ ઝોરડામાં પડ્યો હતો. બહાર બપોર ઠમકતી હતી પણ એ બપોર, અને પેલી જહાજ પરની બપોર વચ્ચે ફેરફાર કરક હતો. કપ્તાન હંચો. ચંગ પણ ચાલ્યો. નશાના

ઉતારમાં બન્ને ભમતા ભૂત જેવા હોય એવું તેઓને લાગ્યું. એ વરસ - સુધી નવાંનવાં રેસોરાંની મુલાકાતે જવાનું કપ્તાને નક્કી કર્યું હતું. આ રેસોરાંઓમાં કોઇ ભિન્નજાતું જાણ્યું દાખલ થઇ આવતું નહિ. અહીં કપ્તાન જેવા જ આદમીઓ બેસી, ગમેલા દિવસોને પકડી રાખવા ફાંફાં મારતા. અહીં તેઓને એક કલાકાર સાથે દોસ્તી થઇ.

પછી કપ્તાન અને કલાકારની વચ્ચે, અબોલ નાઝનીન જેવી શરાબની એક ખાલી પડી રહેતી. જેમ જેમ દારૂ ખલાસ થતો જતો તેમ તેમ તેઓના હાલ રંગો જિંદગી ચડતા. કપ્તાન કહાપણનો એ ને એ જ મારો ચાલુ રાખતો. કલાકારને એ પકડી પકડીને કહેતો— “જગતમાં એક જ સત્ય છે— અને એ દુર્ગંધથી વાસ મારતું— બિરાદર, આસપાસ જોઇતો લે. આ પીકામાં આપણે જે ચહેરાઓ— જોઇએ છીએ, હોટેલમાં આપણે જેને નિદાણાએ છીએ, શરીરોએ અવારનવાર જેને મળીએ છીએ—એ બધા કદ ઉખાધી જીવન ટકાવી રાખે છે? ચાર, મેં તો આખી દુનિયા પગ તળે કહાડી નાંખી છે અને મને તો બધે આવાં જીવન—ધાખાં જ દેખાયાં છે. જે લોકો જીવનને અર્થની આંગળીએ ચડાવે છે, જીંદગીમાં જેઓને ખાત દેખાય છે, અચર દેખાતી ન હોય છતાં, એનો ફંબ રાખે છે—એ બધું જ ગોળી મારવા લાયક છે— એ બધાં પ શુદ્ધાણું નાં જ વહેણ છે. આપણી ઉપર હથેર નથી. આપણી પાસે અંતઃકરણ નથી. આપણા અસ્તિત્વમાં કશો મુદ્દો નથી. કોહી ગયેલી કોઇ શુદ્ધમાં શિયાળાનો દિવસ કોઇ પડી રહે એના જેવું આપણું જીવન છે”—આંહી ચેંગ અને કપ્તાનનો નશો ખૂબ જ વધી ગયો. ચેંગ ફરી સમજાવી સીડી પર ચડવા લાગ્યો—

તે રાતે કપ્તાનની ટ્રેનિંગ વિજળીમાં નદાતી હતી—નાની જત્તી રેશમી પુરખામાંથી ટ્રેનિંગની ચીજો પર નખ નિલાવી રહી હતી. ટેબલ પર બે છત્રીઓ પડી હતી—એક નાની. છોકરીની અને એક સ્ત્રીની. દરિયાનાં એ કાળાં પાણીના અવાજ સાથે અવાજ મેળવી

કપ્તાન ચંગને કહેવા લાગ્યો—“ ચંગ, આ સ્ત્રી મને અને તને બિલકુલ પસંદ કરે એવી નથી—એવી સ્ત્રીઓ હોય છે, જેઓ પ્રેમના નામની માળા ફેરવે છે અને એ જ કારણે કોઈ સાથે પ્રેમ કરતી નથી. એ સુંવાળી છાતીમાં કેવી કૂરતા ચોડાયેલી છે. રંગભૂમિ પર નાચવાના તેઓના ધખારા, મોટરોની માલિકી બેગવવાની તેઓની તમન્ના, કુવો અને ટોળાંમાં બળી જઈ ચળકતી રાણી તરીકે બહાર પડવાના તેઓના અબખરા—આ બધું સ્ત્રીઓમાં સમાયતું છે. પછી ચંગ હું અને તું ક્યાંથી સાંભરીએ ? થાદ છે તને ? પહેલી વાર મને ખબર પડી કે મારી સ્ત્રી મારી નથી. સવાર પડી ગઈ હતી. રાહ જોઈને હું કંટાળી ગયો હતો. ત્યાં તે આવી. એના શ્વાસમાં રોમ્બેન સળગતો હતો. મચ્છી નાખેલા શુભાખ જેવી એ મારી પાસે આવી. યાકુના એના પર ચર ચડી ગયા હતા. છતાં કસમના નૃત્યના મેલાવડાનો ઉશ્કેરાટ એનામાં એ ને એ હતો. મારી આંખ સાથે એ આંખો મળી—પણ બે વચ્ચે કદી ન પૂરી શકાય એવું અંતર ત્યારે દેખાયું, છતાં એ ચંગ હાથે બોલી ઉઠી: “હજુ સુધી જાગો છો ?” તે કણે એને કૂચો દઈ મારી નાખવાનું મને મન થયું. પણ એ મારી લગેલમ આવી અને શાન્તિથી બોલી: “મને આ કપડાથી અલગ થવામાં મદદ નહિ કરો ?” મેં એ મદદ શરૂ કરી. જેમ જેમ એ કપડાં ઉતારતી ગઈ તેમ તેમ એવું શરીર મારી સાથે વાતો કરવા લાગ્યું. એના ખત્રા હલ્યા. હાથ ઊંચા થયા, ત્યારે કમળની ડાંડલીઓ હવામાં હલતી હોય એવું મને લાગ્યું. એની લટોમાંથી સુવાસની પીચકારીઓ ઉડી. કારચેટની અંદર માળો કરી બેઠેલ એની છાતી ચળકી ગઈ ... જમકી ગઈ” વાત કરતાં કપ્તાનનો શ્વાસ જોરે ભરાયો અને તે જમીન પર પટકાયો—

અને ચંગનો નશો જિત્યો. કપ્તાન, પેલો કલાકાર અને ચંગ મસ્તીમાં આસત હતા. આખરે કલાકારથી છૂટા પડવાનો વખત આવ્યો. કપ્તાન કલાકારને ભેટી પડ્યો. ચંગે બેની વચ્ચે રહી

પોતાની લાગણી બતાવી અને દરેક પોતપોતાને રસ્તે ચાલી નીકળ્યા.

અને આમ દિવસો નીકળી ગયા.

શિયાળાની એક ઠંડી સવારે ચેંગ નગી ઉઠ્યો. જોરડો એવો સમ-સામ હતો કે ચેંગ પણ યીજી ગયો. આસ્તે આસ્તે એ કપ્તાનના બિજાના પાસે ગયો. કપ્તાનનું માથું ઢળી ગયું હતું. એની આંખ અરધ ઉઘાડી હતી. એ કપ્તાન નહોતો. એનું મુઠ્ઠું હતું. ચેંગ તરત જ સમજી ગયો.

મોટર નીચે કોષ્ટ કુતરું આવી જાય અને જેમ ચીચીયારી નીકળી જાય એમ ચેંગ બરાડી ઊઠ્યો. ધીરે ધીરે બારણાં ઊધણાં. લોકો અંદર આવ્યા. એ ટોળામાં નીકળી જતાના મોટા મોટા અફસરો હતા. પેલા રેસ્ટોરાંમાં બેસનારાઓ પણ આવ્યા હતા. ચેંગ ખુણામાં ઊભો ઊભો, કોષ્ટ ન સાંભળી જાય એમ રડતો હતો. તેણે ખૂબ બીંસ દબાવે આંખો બીંડી દીધી-એમ માનીને કે જગતને કદી પોતે જોશે નહિ. પેસો કલાકાર ચેંગની પાસે આવી એને પંપાજવા લાગ્યો-“ચેંગ, તને શું થાય છે?”-એટલું કહેતાં બન્નેનાં દિલ સામસામાં લપેટાઈ પડ્યાં. ચેંગે મૂંગી બાષામાં ત્યારે કહ્યું:-“કુનિયામાં ત્રીજું સત્ય પણ છે પણ એની કોઈને ખબર પડતી નથી.”

પછી તો ચેંગ ક્યસ્તાનથી પાછો ફર્યો. નવા માલિકના ઘરમાં દાખલ થયો. ઘમડી પાસે જઈ એ સંકોચ્યો, એના પર ચાકના ચર ચડ્યા હતા. એની આંખ ધીરે ધીરે ખીંચવા લાગી. ફરી એ રમઝ-દેશે ઉપજો—

કબરમાં એ નગર નાખે છે. પણ ત્યાં કપ્તાન દેખાતો નથી. એને ગતાગમ પડતી નથી, પણ જ્યારે જ્યારે એ કપ્તાનને યાદ કરે છે ત્યારે ત્યારે કપ્તાન તેને દોરી રહ્યો હોય એવું લાગે છે. એને એમ લાગે છે કે મોત વિશે કોઈ કહેવું એ સલામત નથી. એટલે ચેંગ માને છે કે જગતમાં ત્રીજું સત્ય પણ મોજૂદ છે, પણ આવાં સત્યો સમજનારો તો એનો છેલ્લો માલિક એક કપ્તાન હતો. અને એની પાસે જઈને જ એ આ વાતનો ઉદ્દેશ આપી શકે

પિપાસુ

સુમંતને એની વાતો ફેલાય એ સામે વાંધો નથી. કાષ્ઠ દુશ્મનની વાત કરતો હોય એમ એણે પોતાને લમતી વિમતો કરૂં તથ્યત અને તટસ્થતાથી કહી છે. તદ્દન લાપર-વાહીથી એ કહેતો, ‘એ તો બંધી મારી મરી ગયેલી જાતને લગતી વાતો છે, ૧૯૩૫ નો હું તે ઓછો ૧૯૩૩ નો છું ? એ તો કપારનો મરી ગયો, એ વાદને જળ્યે વરસ પણ થઈ ગયાં, અનુભાષ !’ આગળના વેદા પર મને ‘તેત્રીસ-પંચી આ ચોત્રીસને આ પાંત્રીસ—’ એમ એ મણી પણ આપતો.

એ ગમે તેમ કહે પણ મને તો ખગરજ હતી કે એની અંદરનો, ઉપર કહેલા ખીજા વિમાનવાળો, યેમી તે તો કદી મર્યો જ ન હતો. એની હેલ્થા દસમની બંધી વાતોમાં એનો ભાવતરસ્યો આત્મા તો સતતપણે જળવાઈ રહેતો સ્પષ્ટ દીસતો હતો.

ધણે વખત તો એ ભટક્યા જ કરતો. ભટકવામાંથી આવા માણસોને શું મળતું હશે એ સમજી શકાતું નથી. પણ સુમંતને ભટક્યા વગર એન પડતું નહિ. બાગબગીચા, ધિયેટર, ક્રિકેટઆઉન્ડ, મદારી ખેલ, એવી ગીચ જગાઓએ જ એ જતો એમ નહિ. કોઈક વાર બપોરે ૫ નીકળી પડે. તે ધૂમ તડકામાં બપોરની એકાન્તે પરદો સહેજ ખસેડી મોટરમાંથી કિતરી હવા ખાતી ધુરખાવાળી-

ઝોની રાતે આવીને વાત કરતો. સાંજે જે જગાઓએ જોવાને માટે ડીડીઆર ઉભરાય એમ માણુસે! માતાં નથી તે જગા-ઓએ સવારની નિર્જનતામાં એ લટારે મારી આવતો. ને કંઈ કંઈ નુસખા લાવતો. પેલા સૂરજ સામે રડતાજરાડતા પારસી પાસે થઇને પોતે જાય ત્યારે પેલો કેવો ખિન્નજ નતો ઝોની એ લંબાણુથી વાત કરતો: ‘રાતલ લોકોને ખિન્નવાનું’ મને એથી વિશેષ પ્રાર્થનાનું થું ક્ષણ હોઈ શકે?’ એમ કહી એ હસતો.

‘પણ તને તો ખિન્નવાનું થે મળતું નથી’ મારાથી એક વાર કહેતાં કહેવાઈ ગયું.

‘એટલે હું રોતલ છું, એમ?’

અને છતાં એ ખિન્નજ તો ન શક્યો તે ન જ શક્યો. રોતલપણુની ખીજ તે પછી થી સાબિતી?

મારી પાસેથી પ્રેમ તો થું પણ એક પૈસો આપું તો તે મ લેતાં એને સંકોચ હતો. એનું બધું હું સાંભળું એટલે બસ. એની આપવીતી સાંભળવામાં મને પોતાને જ પુષ્કળ રસ હતો, તો પણ મેં કંઈ એના પર ઉપકાર કર્યો હોય એમ છૂટા પડતી વખતે મારો આભાર માન્યા વગર એ કદી રહેતો નહિ. ઘણી વાર એમ પણ કહેતો, કે એની કચની હું સાંભળતો ન હોત તો એનું થું ને થું થઈ ગયું હોત.

જે કે હું પોતે એમ માનતો નથી કે એનું કંઈનું કંઈ ગયું હોત. જે કે મને અનુભવ છે—એનો અને એ જોમાં રહે છે તે દુનિયાનો—ને પરથી મેં તો માત્ર એટલું જ ઘટાવ્યું હતું, કે હરેક માણુસ ઉમર થયે એક જાતની ખિન્નરીમાં સપડાય છે તેની ખિન્નરીમાં મુખન્ત આવી ગયો છે. એ ઉમરે માણુસ, વાદળની આશામાં ચાતક જિયે ટાંપી રહે છે એમ કહેવાય છે તેરીતે, દુનિયાનાં સૌ પ્રાણી અને પદાર્થો પ્રત્યે કે અતાગ પિપાસાથી તાકી રહે છે; કંઈ અજાણની અદીલની રાહ જોઈજોઈને ઝુપાં કરે છે.

રોજ સાંજે પેલી પગ લટકાવીને બેસવાની બેઠકાએ એ કલાક બે કલાક પશ્ચિમ તરફ, આકાશ અને પૃથ્વી હોડે હોડે લગાડીને પડ્યાં છે ત્યાં ટીકી રહેતો. સંધ્યાનું તેજ હોય ત્યારે પણ, કોઈ કંગાલ એનાં જરી ગયેલાં ખીસાં ફંફાસીને મનમોઢી એકની એક બેઠાની બોળા કાઢે, એમ શુકને એ પકડી પાડતો. અને શુક જ્યારે ક્ષિતિજ પાછળ બોવાઈ જાય ત્યારે આકાશના તારાઓ જોડે ગોઠડી માંડતો, ધડીક દેવધાનીની આરામખુરસીમાં એલાં ખાતો, ધડીક અગસ્ત્યને ઝૂંપડે ટહેલ મારી આવતો. ઉતાવળમાં ઘણાકદમના લોટાને હડફેટે લેતો વ્યાધકાળે મૃગલાનો પીછો પકડતો. પણ નવનસવાનને તો મારી તૈયાર કરી રાખેલી ચાની કાટલી સંભાળવા આવીને ઊભો જ હોય.

‘પેલા કોણે કહ્યું છે, અનુભાઈ, કે તારાઓ ગણ્યાગણાય નહિ, તે બંને નહિ ગણાતા હોય, પણ તારાઓમાં એકએકની વચ્ચે લાખો કરોડો માઈસોનું અંતર છે. આપણને આટલા ખીચોખીચ લાગે છે પણ એક તારો ખીજ તારાથી અળગે માઈલ છેટો હોય છે, હું ધાંડું છું આપણું માણસોનું પણ એમ જ છે. આપણે આટુઆટલા ખીચોખીચ રહીએ છીએ પણ એક માણસ અને ખીજ માણસ વચ્ચે અમાપ અંતર હોય છે.’

અને ક્યાંકથી વાંચી લાગ્યો હશે તે લીટી રહનસ્વરે ગણુગણુચ લાગ્યો :

આંહી લોકે લખલખ જનોમાં ય એકાકી રહેવું.

ખીજ એક વેળા એને એથી ઉડતો જ અનુભવ થયો. ફરતો હતો કે પછી ગાડીમાં જતો હતો, ને કોઈએ એની તરફ કશા પણ કારણ વગર એ ત્રણ વાર જોયું, જોયું જ નહિ પણ ‘ભાવ’પૂર્વક જોયું. ‘અનુભાઈ, આટલા પર મહિનોમાસ મુસ્તાક રહી શકાશે !’ શી એની નિષ્પ્રાલસતા ! અને એના કલા પ્રમાણે એટલા નાના પ્રણય પર મહિનો સુધી એ ધણુંખર્ચે દસમુખો રહી પણ શક્યો હતો.

પણ પછી વળી વાત વિદ્યુતિ. કિસ્મત સિવાય જેને કોઈ સ્થાંસહોદર નહિ, તેણે પ્રેમનું બહુચૂકયે પણ શા મારે કદી નામ લેવું જોઈએ ? અને કિસ્મત તે આણું કોઈને માથે હાથ દબાવે પંપાળવા જવાનું હતું ? પણ સુમન્ત એમ પાછો દ્રર હતો. કહે કે એને જિંદગીમાં, ત્યારે બીજે રસે શું છે ? જેમ એની લાચારીનું બાન તીવ્ર થતું એમ એની પ્રેમતૃષ્ણા તીક્ષ્ણ બનતી જતી. કોઈ નાટક કે સિનેમામાંથી કે છુટપાથ પરના કોઈ ગૈયા પાસેથી હમણાંનો એક તુક શિખી લાવેલો તે માતાં હવે તો કદી પરવારનો જ નહિ; ‘ન કિસીકી આંખોકા નૂર હૈ, ન કિસીકે દિલકા કરાર હૈ’ અને આખા ઝોરગાનું વાતાવરણ રડું રડું કરી મૂકતો. હું કહું કે ‘બાપ, મારા દિલનો તું કરાર છે, મારી આ બેય આંખોનું નૂર છે’ તો હસી કાઢતો ને બમણા હાંથી એનો રુદન ગુંગારવ આગળ અજાનતો.

‘આજે સાંજે તો ભારે વીતી, અંતુમાપ.’

‘પણ હું કહું છું તારે હવે એકલા ફરવા જવાનું નથી. હું તને કહીશ એટલું ફેરવીશ, કહીશ ત્યાં ત્યાં લઇ જાશ.’

‘એ તો ઠીક છે, હવે. પણ બહુ મજા પડી.’

‘કંઈ વીત્યાનું ઘડીમાં બગડે છે, ને ઘડીમાં મજા પડ્યાની વાત કરે છે. તારું તો, બાપ, કંઈ જ સમજાતું નથી. તારી સાથે મારે કંઈ પણ સંબંધ રાખવો નથી, જે તું આમ મારા વગર જ ચલાવી લેવા માગતો હોય તો.’

‘પણ અંતુમાપ, તમે હોંતો એમાં મજા શું ? એકલાપણાનું આણું રહસ્ય જ તો તો માયું’ જાણે ? અને બધી વાત રાતે લાવીને તમારી આગળ ઢાલો ક્યાં નથી ફરતો ?’

એકલાપણાનું અરીણુ આ નરાખોરને ગજાનું વળગી ગયું હતું. માર્ડ કંઈ આલે એમ હતું નહિ. એનાં દર્દોમાં એ મશગૂલ હતો, એમાં જ એને વિજયત પડતી હતી.

‘પણ છે શું?’ મેં ખામોશ રહીને પૂછ્યું.

‘તે તો કદું છે. પણ સાંભળવું છે કોને?’

અને પીપળાના પાનની માફક એની છામ ઉપડી: ‘આજે સાંજે જરી વહેશે. દુનિયામાં નીકળી પડ્યો. જસને સ્ટેશને પહોંચ્યો ત્યાં જ એ ઉપડી ગયો એટલે મારા પગ-એટલે કે મગજના પગ-ભાંગી ગયા. મને થયું કે મારે પગતળિયેથી જમીનો ગોળો ખસી ગયો ને ધૂળ ઉડાડતો ઉડાડતો દૂર ચાલ્યો ગયો...પછી હું પણ ચાલેને જુડી તે ચાલતો જ ઉપડ્યો. મારે ક્યાં કરે ય જતું હતું? એટલે કંઈ વાંધો પણ ન હતો. ચાલ્યો, ચાલ્યો, તે ધણું બધું ચાલ્યો. રસ્તે પેલો વિપિન એની લતાને લઈને જતો હતો તે એતું મેં શું ચે બગાડ્યું હશે તે - એણે મને બોલાવ્યો. ભાઈ, આમ લોક બીજાની ઠેકડી કરે છે. પણ હું તો એતું બધું જ વાંધું છું. એટલું કે એ એને રસ્તે સીધો ચાલ્યો જતો હતો એમ ચાલ્યો ગયો હોત તો સારી વાત હતી. મારા બિચારા અતરને સકારવાનું એને કંઈ કારણ? પણ સુખી લોકો બીજાના દુઃખ પરથી જ પોતાના સુખનો તાજો મેળવતા લાગે છે...પણ જવા દો એ વાત. પછી તો બંદા રોજની જગાએ ખાસ્સા અઢી-ત્રણ કલાક ક્ષિતિજને હોઠ અડાડીને બેસી રહ્યા. આજના રંગો તો સંધ્યાએ ધણું વરસોથી ચોરી રાખેલા કંઈ અવનવા જ હતા. આ હું બોલું છું પણ શબ્દેશબ્દે મારા મોઢામાં એ રંગોનો સ્વાદ હું અનુભવું છું... એમાં હસવાનું શું છે? આ રોજની જેમ ગાંડપણની વાત ગણી કાઢવાની નથી હો. ના, ના, બંને ગાંડપણની ગણત્રે. પણ પૂરી સાંભળો તો ખરા. તમે સાંભળવાની ના પાડશો તો મારું યશું શું? મારા કેટલા બધા આપઘાત અડી ગયા છે, પણ તમે એક ખસી જશો તો આપઘાત કરીને એની વાત હું કોને કહેવા જઈશ? ...જુઓ, પાછા હસ્યા?...જસ! આજે મને ખાતરી છે કે હું મારા એકના એક હિતસ્વી-અરે જુઓ, હેતરવી-ને શુભારી બેસવાનો છું. આજનો દિવસ જ એવો લાગ્યો છે...વાક! એમ ત્યારે

ડાહ્યા યમને સાંભળતા હો તો કેવું ! પણ ના, હું કંઈ જ નહિ કહું.....હા, હા. ખૂલી ગયો, મેં જ તમને આમકપૂર્વક કહેવા માંડ્યું હતું. કહીશ, કહીશ, રજેરજ કહીશ. બસેને તમે હસો..... પછી, હા, પછી હું મારે મારી બેત ઘડી લગ્નકારતો, તો ઘડી ગણગણતો ચાલવા માંડ્યો. મને થયું કે મોડું થઈ ગયું છે ને ક્યારે જમીશ ને ક્યારે તમારી કને આવીશ. આ કાટલીની પીડા વળગાડી છે ને ? ચાલતો હતો પણ મન માફ વિપિન મળેલો તે જગ્યાએ ચોંટ્યું હતું. ખરેખર કહું છું મને એની અદેખાઈ નથી આવતી, પણ એણે અનુભૂતાં પણ કરેલા ગૂઢ તિરસ્કાર માટે માફ હૃદય સમસમી રહેતું હતું. ‘ન કિસીકી આંખોકા નૂર ફૂ’ સાથે ડગલાંના તાલ દેતો ક્યે રતે યમને ધેર આવું છું તેનું પણ મને જ્ઞાન ન રહ્યું. અચાનક પગ આગળ એક ઠરમાયેલી વેણી આવતી પડી ત્યારે માથાએ જરી આંખ મસળાને ઊંચે જોયું. વીજળીના આંચકાથી જાણે મારી ધૂન, નશો, નિદ્રા, તંદ્રા, જે કંઈ કહેવાય તે જોડી ગયું ને સામે ખારીમાં જોખી ને વેણી સમી કરતીને જોઈ થકક માટે તો જાણે પાપાણુ જેવો, ડહાળ ગયલો, જમીનમાં રાપાયલો હોહ એમ જોતો રહ્યો. આનુભાનુ જોઈ છું તો ખારીએ ખારીએ એવું જ દૃશ્ય. સ્વપનામાં જોડતા હોઈએ છીએ ને પછી ખરે ટાંકણે પગે સીસું બધાઈ જાય છે એવી મારી દશા યમ. પણ પ્રયંત્ર સંકલ્પમળની મનને એડી લગાવીને માયું ખંખેરતો હું એ મોહવાટથી વહ્યો ને પેલા બગીચાની પાટલી પર આવીને બેઠો ત્યારે જરી પૂરો દમ પણ લીધો હતો. મને થયું કે દુનિયા મારી પર આમ ઉપરથી વળી ઝેર દાલવા માગે છે ! સુવ્યવસ્થિત સમાજ અવ્યવસ્થિતોને દુવ્યવસ્થાના નરકમાં ધકેલે છે, એમ ને ? ના, પણ હું એમ ધકેલાઉં એમ નથી. મારે મારી પોતીકી વ્યવસ્થા છે. હું એકત્રો નથી. આ પેલા તારાઓ—ગણાવું નામ ? હું સૌને ઓળખું છું. પેલી દૂર દેખાય તે ટેકરીઓ—મેં એ સૌનાં નામ પાંડ્યાં છે. પેલા સાગર, પેલી સંધ્યા, પેલી ઉષા—હું કુદરતની

ઉપાની વાત કરે છું—, એ બધાં મારાં સાથી છે. આખા વિશ્વની વ્યવસ્થામાં હું બળી ગયેસો છું. આ આખું વિશ્વ મારું છે, હું એનો છું. નહિ તો જેનાથી પ્રેમ પામ્યા વગર પક્ક પછી છતી ન શકાય એ આટલાં વરસ કાઢી જ કેમ શકત ? દુનિયાના નામની મેં સાવ આશા છોડી દીધી ન હતી. પણ દુનિયા આમ મારે પગે વેણીઓ જ ફેંકવાની હોય તો મારે એ દુનિયાની સાથે નિસ્થાત નથી. હું મારે મારી હમણાં ગણાવી તે ટોળાંમાં. મોજ પછે બળી શકું છું...અને મારા એકલાપણાની સોળતમાં ચક્રચૂર છું.....અનુભાષ, આમ મગજમાં માંડવાળ કસ્તો લોજમાં જઈ પહોંચે. મહારાજે રોજની દેવસર પેસતાં જ ફેનોઆફના અવાજથી ફરજ મુજબ બોલી દીધું, ‘રસોઈમાં કંઈ સ્વાદ ન રહે એટલા માટે મોઝ આવો છો, શેઠ !’ તે સાંભળેલું તો ય નહું સાંભળ્યું હોય એમ મનમાં ઘૂંટતો ઘૂંટતો પાટલે જઈ બેઠો. એક ને બીજે કાળિયે મન પેલી વિપિનને મળ્યાની જગ્યાએ જતું વળગ્યું. દુનિયા મારા પર ક્યાકતું ભયંકર વેર લેતી હોય એમ મને વસી ગયું. જડમાં મજબૂત કરીને મેં ખાવાનું આગળ ચલાવ્યું. પણ મગજ આગળથી વિપિનનું ચિત્ર દૂર ચાય જ તો ને ! કામળ આગળાં કરતાં યે કામળ ભાવથી કાંઈ પીરસે છે ને એ ખાય છે, સાથે સાથે કાંઈ મોતી ચરતાં હંસ જેવો અકરબ આનંદ અનુભવે છે. આ જાકી ચિત્ર પરથી કંઈ સમજાતું જ ન હતું કે દુનિયા આ તે મારા પર વેર લે છે કે ઉલ્લાસ વરસાવે છે.....એટલામાં મહારાજ મારી તરફ આવી ચડ્યા ને બોલ્યા : ‘એઈ છોકરા, મેળાં શાક લાવ, શાક ! શેઠને તીખાં ફાવતાં નથી. જુઓને આંખમાંથી પાણી પણ નીકળી ચાલ્યું. અમારાં શાક ફરસાણની તો મોઝ બમક જ એવી ! કેમ, શેઠ, જલુ ચમક લાગી ! પણ અમે તે શું કરીએ ! સૌને બસ એવાં જ જોઈએ.’ કહીને વિનય રિમત કરી એમણે ફરી બીચે ઘાંટે જૂમ પાડી, ‘એઈ, શાક મેળાં ! સ્પેશિયલમાં શાક મેળાં !’ અનુભાષ, શાક મેળાં ! !’

કહીને એ ખડખડાટ હસી પડ્યો, ‘શા માટે ન હસું? એ-
તો મારા ભૂતકાળના અવતારની વાત થઈ!’

બલે, પણ આ મીઠા ખૂશદિલા યુવાનની આંખો ને રીતે
અમકતી હતી તે રીતે એ હાસ્યથી અમકી શકે નહિ, આંમુતું જ
એમાં નૂર હતું.

: ૫-માર્ચ-૧૯૩૫ :

‘ત્યા તું હવે સિંહ, સિંહ!’

ભુદ્ધિધનના દેખતાં, શકરાયના શીખવી મૂકેલા જગાભાઈ ચારણે પ્રસન્ન
આણી કવિત ગાયું. “બલે બલે ભૂપ ભૂપસિંહ” કરી ચારણે
હાથ નેડયા અને બોલ્યો : દીનાનાથ ! મારા જીવાને ય રાત દિવસ વૈતરું
ને અપના જીવાને ય વૈતરું—એ કાંઈ હોય ?” ॥ ભુદ્ધિધન જરીક અમક્યો
અને વહેમાઈ ચારણ સામું નેહ રહ્યો. ચારણે નજર ટુકાવી. ॥ શકરાય :
“ત્યારે જગભાઈ, રાજકાજ ન કરે તો બેસી રહે ? શું ઇનસાફ ન કરે ?”
॥ જગાભાઈ : “ઝોય ઝોય બાપજી ! ત્યારે એ કહાકુલો થે રાણેજી કરશે
ત્યારે આવા વિદ્યાસુ અમાત્ય શું કરશે ?” ॥ આવી આવી વાતોથી પથ્થર
ધસ્યો અને ભૂપસિંહનો જીવ કામકાજમાંથી ઝોછો થયો.

(‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભા. ૨)

—ગોવર્ધનરામ

[લેખકનો ઓરડો. મધ્યમાં ત્રિપાઈની બાજુએ બે ખુરશી છે. ત્રિપાઈ પર બે ત્રણ માસિક અને થોડાં ચેપર છે, ત્રણે બાજુએ દૂધાં છત્રાયાં ચિત્રો ટાંગેલાં છે. જમણી બાજુ એક અને ડાબી બાજુ એક એમ બે દ્વાર છે. બંને દ્વાર બંધ છે. સમમે ડાબા ખૂણામાં બારી છે. તેમાંથી બહારનો સૂર્યનો પ્રકાશ દેખાય છે. બારી પાસે ટેબલ પર એક ઘડમપીસ છે. ત્યાં ખુરશી પર બેસી લેખક કંઈ લખે છે.]

ઘડમપીસનું ઠીકઠીક, બહારના વાહનોનો ખડખડાટ, મોઢરોનાં ભૂંજળાં, ફેરિયાની ખૂંચો સંભળાય છે. તે બધાંને સાંભળતો ન હોય તેમ લેખક લખે જાય છે. જમણી બાજુના દ્વાર પરની ધંદડી વાગે છે. લેખક તેની તરફ ધ્યાન આપતો નથી. ધંદડી ફરીથી વાગે છે.]

લેખક

(ઠોકું ઊઠું કર્યા વિના) જરા થોભો.

[તે લખે જાય છે. બેત્રણ મિનિટમાં લખાણ પૂરું કરી ટેબલના ખાનામાં મૂકે છે, અને જતો વળ, બારણા તરફ જઈ બારણું ખોલે છે. બારણામાં એક ૧૮-૨૦ વરસની યુવતી ઉભેલી દેખાય છે. રોય વ્યાખ્યા હોય તેમ તેનું મુખ લાલ છે, શુક્રી ચઢેલી છે. તેના હાથમાં ગોળ વાગેટ્ટું એક માસિક છે.]

લેખક

આવો.

[સુંદરી હાજર થાય છે. ત્રિપાઈ તરફ બંને જાય છે. સુંદરીના રોયનું કારણ સમજવા માગતો હોય તેમ લેખક ત્રીણી આંખે સુંદરીના મુખને સહજ જુરે છે.]

લેખક

(બારી બતાવી) બારી પાસે પવન સારો આવે છે. ત્યાં બેસવું ઠીક લાગે તો ત્યાં બેસીએ.

યુવતી

અહીં ઠીક છે.

(બન્ને ત્રિપાઇની બાજુએ સામસામાં બેસે છે. યુવતી - કંઈ બાલવા નય છે, લેખક સામે જુએ છે ને અટકી નય છે. લેખક તેનો સંકેત સમજે છે.)

લેખક

(યુવતીના હાથમાંનું માસિક બતાવી) 'વીણા' છે ?

યુવતી

હા.

લેખક

ક્યા માસની ?

યુવતી

જૂન

લેખક

એમાં કંઈ નાણુવા નેતું છે ?

યુવતી

(તેનો સંકેત સરી નય છે) નાણી લેઈને અનન્યા શું થાઓ છો ?

લેખક

મેં જૂનનો અંક લેયો નથી.

યુવતી

તમારી વાર્તા તેમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે, અને તમે ન જુઓ !

લેખક

હાલ રાત્રે જ હું બહારગામથી આવ્યો.

યુવતી

વાર્તા બાબત હું તમને મળવા આવી છું.

એમ !
લેખક

યુવતી
વાર્તા લખવાની પ્રેરણા તમને ક્યાંથી મળેલી ?

લેખક
(મનમાં આવેલું હસવું દબાવીને) યાદ નથી.

યુવતી
કોઈ સ્ત્રી સાથે તમારે અંગત વેર છે ?

લેખક
(સચેત બની) અંગત વેરની અસર મારા લખાણમાં જાણી એક છું આવવા દેતો નથી.

યુવતી
(વકલાવે) અજણતાં આવી જાય !

લેખક
કોઈ સ્ત્રી સાથે મારે ઓળખાણ નથી. પણ વેર થવાનું ક્યાં રહ્યું !

યુવતી
આ જમાનામાં પુરુષને કોઈ સ્ત્રી સાથે ઓળખાણ ન હોય તેમ ન બને.

લેખક
હજી પુરુષની રિયલિટી તદ્દન સ્ત્રી જોઈ બની નથી.

યુવતી
તમારા જવાબે કોઈ હસી જ.

લેખક
તમે કહો છો તેવા અર્થમાં નહિ.

યુવતી
(ચાળ બદલીને) તો, તમે અનુભવ વિના સ્ત્રીના સ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરવા બેઠા છો, તે ખરું ક્યાંથી હોય ?

લેખક
અનુભવ અને સ્વભાવના પૃથક્કરણને તમે મ.નો છો તેવો સંબંધ નથી.

યુવતી

મને તો તમારી વાતો ખોટી લાગે છે.

લેખક

(હંડકચી) તેમ માનવાની તમને છૂટ છે.

યુવતી

(ચીદાધને) લાગે છે એટલું નહિ; ખોટી જ છે.

લેખક

આપણા વિશે ખરાબ બોલાય તે આપણે ખરું માનતાં નથી.

યુવતી

(વધુ ચીદાધને) એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે હું સી છું તેથી તમારી વાતો ખોટી કહું છું ?

લેખક

બ્યક્તિ તરીકે તમને નથી કહેતો, આ તો જે સંભવિત હોય તે કહું છું.

યુવતી

એનો અર્થ એ જ. જોઈ માણસ સાચે આપણે દલીલમાં પહોંચી શકતા નથી, ત્યારે તેની અંગત રીકા કહીએ છીએ. તમને કોઈ સીએ મહાત્ત કરેલા એટલે તમે વાર્તા લખેલી. નહિ તો જે સીના આત્માના સૌંદર્યે દુનિયાના કલાકારોને મુગ્ધ કર્યા છે તે સીમાં પુરધને ઉરકેરી નિર્મત્રવાની વૃત્તિ તમને ક્યાંથી દેખાય ! જે સી સાક્ષાત્ શક્તિનો અવતાર છે—

લેખક

બેન, મને આત્માસલાખા ગમતી નથી.

યુવતી

(હજીકાધને) શું હું મારાં વખાણ કરું છું ? લેખકો આવા નરકક દરો એ મેં કદી ધાયું ન હતું !

લેખક

લખે નહિ ત્યાં મુધી તેઓ બીજા મનુષ્યો કરતાં ભૂંડા હોય છે.

યુવતી

એમ જણતી હોત તો તમારી પાસે આવત નહિ. અમે બધી સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ તમારી પર બદનક્ષી માટે કેસ માંડત.

લેખક

(હસીને) તો મારા પર એટલો ઉપકાર થાત. કેમ મારી ઉપર બદનક્ષીનો કેસ માંડે તેની હું કપારનો રાહ જોઉં છું. સુન્દરતામાં ચોપડીઓ ફેટકી ઓછી ખરે છે, તે તમે જણાવો હસો. કેસથી મને બહેરાત મળત, અમે સુખ ગરીબ લેખકની ચોપડીઓ ખપત.....પણ તમને એક ગેરલાભ થાત: મારી વાર્તા ખૂબ વંચાત અને પુરુષો તમને વધારે ધિક્કારતા થાત.

યુવતી

(આગળ શું બોલવું તે ન સમજવાથી મૂંઝાય છે અને દીક્ષી થઈ જાય છે.) તો મારે શું કરવું ?

લેખક

કેમ ?

યુવતી

તમારી વાર્તાએ મારું સત્યાનારાય વાળું છે !

લેખક

સત્યાનારાય !—મારી વાર્તાથી કોઈનું સત્યાનારાય નથી નહિ.

યુવતી

વાર્તા વાંચી મારા મિત્રનો મારા પરથી પ્રેમ જાડી ગયો છે. મને ત્યજી તે આશ્વસ ગયો છે.

લેખક

વાર્તા વાંચી પ્રેમ ફરી નથી તેના પ્રેમાને જવા દેવા જોઈએ.

યુવતી

પણ તે મને એવો વહાલો થયો છે ! તેના વિના મારાથી રહેવાનો નહિ.

લેખક

‘ત્યાગ’ની વાર્તામાં એવું કંઈ જોઈ છે, નહિ ?

યુવતી

તેણે જ તે કહે છે તેમ તેના જમ લાગી નાખ્યા છે. પુરુષ વિના સ્ત્રી રહી શકે નહિ. તેથી તે પુરુષને આકર્ષે છે. દેવી જોઈ તેનામાં કંઈ

નથી. મૂર્ખ લોક તેની પાછળ ફરે છે, વગેરે વાંચી તેનો મારા પરથી આવ ઉતરી ગયો.

લેખક

તેમાં હું શું કરી શકું ?

યુવતી

તમારા દર્શાવેલા વિચાર ખોટા છે એમ તમે જાહેર કરો. તે કહેવા હું તમારી ખાસે આવી છું.

લેખક

તમારે તેને પાછો ધાવવો છે ને ?

યુવતી

હા.

લેખક

કંઈ કર્યા વિના તે પાછો આવશે.

યુવતી

શ્રીઓની બાળતમાં તેની માન્યતામાં ફેરફાર થયા વિના ?

લેખક

હા.

યુવતી

કેવી રીતે ?

લેખક

તેના તે શાંતિ આવેશ હતો.

યુવતી

તમારી વાર્તા તે જુદી જાય ?

લેખક

જુદી નહિ જાય, છતાં આવશે.

[યુવતી લેખકનું વાક્ય સમજવા વિચાર કરે છે. વાક્યમાં કંઈ ભયાનક અર્થ હોય તેમ તે ચાંકે છે.]

યુવતી

(એકદમ હચમચી) તો મારે તે-ય ન બેઠવો. એ તો પતંગિયા જેવો આંધળો પ્રેમી કહેવાય ! તેના કરતાં પ્રેમી વિના રહેવું સારું.]

[બારણા પરની ધંદી વાગે છે. બનેતું ચિત્ત તે તરફ જાય છે. લેખક હસો થાય છે.]

લેખક

તમે થોડી વાર અંદરના ખંડમાં બેસશો ? હું આમને મળી લઉં.

યુવતી

પુશીયા.

[યુવતી હઠી રાખી બાજુનું બારણું ઉઘાડી અંદર જાય છે. તેની પાછળ બારણું વસાઈ જાય છે. લેખક જમણી બાજુનું બારણું ઉઘાડે છે. એક યુવાન બારણામાં બેસેલો દેખાય છે. તેની આ મોંઘે બેસેલો છે. તેનું મોં ચિન્તાગ્રસ્ત છે. દેવને મંદિરે કંઈ પ્રાર્થના આવેલા દુઃખી બ્રાહ્મણે તે લાગે છે.]

લેખક

આવો.

[યુવક લેખક પાછળ આવે છે. તેઓ પુરણ પર બેસે છે. યુવકના દુઃખ માટે સહાનુભૂતી દર્શાવતો હોય તેવા ભાવે લેખક તેના તરફ જુએ છે.]

લેખક

સરીરે ઠીક નથી ?

યુવક

સારું છે.

લેખક

દીલા કેમ બની ગયા છો ?

યુવક

એક બનાવ બન્યો છે. તમને ઓળખ્યા વિના તમારી સલાહ લેવા આવવા માટે માફ કરશો.

લેખક

મારી માગવાની જરૂર નથી; હું દિવસે દિવસે સાર્વજનિક મિલકત બનતો જાઉં છું. તમારે જે કહેવું હોય તે નિઃસ્વયં કહો.

યુવક

તમારી 'લ્યાગ' નામની વાર્તા વાંચી મને સીંજત ઉપર તિરસ્કાર પ્રદર્શી.

લેખક

(મનમાં હસીને) હં.

યુવક

મેં મારી...હં...(ચરમાય છે.)

લેખક

હં...ખાલો ! સ્વકેચ્ચાચો નહિ. તમે તમારી પ્રિયાને શું કયું ?

યુવક

મેં તેને ત્યજ દીધી !

લેખક

અને હવે પસ્તાચો છો, એમ ને ?

યુવક

હા, મારે તેને પાછી મેળવવી છે. એક વખત તરછોડી એટલે તે પાછી આવશે કે નહિ ?-તે મને સ્વીકારશે કે નહિ ?-ન સ્વીકારે તો મારે શું કરવું ?-આ બધા પ્રશ્નો ઉપર તમારી સલાહ લેવા આવ્યો છું.

લેખક

એ ન મળે તો ન આવે !

યુવક

ના. તમારી વાર્તા વાંચી ત્યારથી અત્યાર સુધી તેને ભૂલવા મર્યાદા છે. પણ નહોતે તેની આંખે માર હૃદય પોતામાં પૂરી રાખ્યું હોય તેમ, તેની આંખ મારાથી ભૂલાતી નથી. જમ તેને ભૂલવા વધારે ઇચ્છું છું તેમ, તે વધારે યાદ આવે છે ! મિત્રોની સોજતનું રાગણું લઉં છું, ત્યારે તે તેમની પાછળ સંતાકુટ્ટી રમતી હોય છે; એકલો ફરવા લઉં છું, ત્યારે તે આગળ આવતી હોય છે; ખંડ બંધ કરી પધારીમાં સુઈ લઉં છું, ત્યારે તે ઘોસીકે આવતી જોડે છે ! ન્યાં સુધી તેની પાસે આંખ છે ત્યાં સુધી તેને ભૂલવી મુશ્કેલ છે.

લેખક

(વિચારમાં હસીને) એટલે તમારે માટે આંખ સચરાચર બની છે !-તે-મય બન્યા વિના તમારાથી રહેવાયે નહિ.

યુવક

કેમ રસ્તો બતાવો તો મોટી મહેરબાની.

લેખક

તમારી ખાસ ઇચ્છા છે તો રસતો બતાવું છું—

યુવક

(વચ્ચે) આખી જીંદગી સુધી તમારો સ્થળ રહીશ.

લેખક

તેમાં ફોલોઅપ કે નિષ્ફળ થાવ તે તમારી શક્તિ પર આધાર રાખે છે.

યુવક

મારાથી બનતું સર્વ કરવા તૈયાર છું.

લેખક

જુઓ, આ મકાનમાં એક દેવી છે.

યુવક

દેવી !

લેખક

હા. તેને તમે ખુશ કરો તો તમારો બેડો પાર થશે.

યુવક

મારી રિયલિટી મરફરી કરવા જેવી નથી.

લેખક

હું મરફરી કરતો નથી: સાચું કહું છું. તે દેવીનું સ્થાપન આ (રાખી બાળુ બતાવે છે) ખંડમાં છે. તમને સાચું ન લાગતું હોય તો અંદર જઈ જુઓ.

[યુવક ખંડના બારણા તરફ જુએ છે, લેખક સામું અવિશ્વાસુ નજરે જુવે છે, અને કંઈ નિશ્ચય પર આવી શકતો નથી.]

લેખક

તમને વિશ્વાસ નથી આવતો ! ચાલો, હું તમારી સાથે આવું. હાથ ધરો.

[લેખક હવે થક બારણા તરફ જાય છે, યુવક ખમચાતો તેની પાછળ જાય છે. તેઓ બારણે પહોંચે તે પહેલાં બરાક દઈ બારણું ઉઘડે છે, અંદરથી જેમમાયા સ્વરૂપે યુવતી બહાર ધસી આવે છે. યુવક આંખો ખતી નથી.]

યુવક

તું ક્યાંથી !

યુવતી

આકાશમાંથી ! તમે પુરુષોએ ભેગા થઇ શું કરવા માધું છે -
પેલા ક્યાં ગયા !

[તે લેખકને શોધે છે. તે નીકળી એ બારણામાં લેખક
આશ્ચર્ય જતા જાય છે.]

યુવતી

તમે ક્યાં જાઓ છો ?

લેખક

આણું છું.

[જાય છે.]

યુવતી

એમ આશ્ચર્ય જતા છું નથી !

યુવક

તારે તેમનું શું કામ છે ?

યુવતી

તારે માટે શું કામ છે ?

યુવક

હું તારી માશી માગવા આવ્યો છું.

યુવતી

હવે માશી !

યુવક

(હાથ ભેગાને) મને સ્વીકાર.

યુવતી

તને સ્વીકાર ? મેં તમારી જાણી વાત સાંભળી છે. તમે શા માટે
સીએને આદો છો તેનો મને જણાવ જમાવ આવ્યો છે. તમારી લાલસા
ખૂટતી નથી એટલે અમારી પાસે આવ્યો છો ! તમને અમારી અમારા તરીકે
કંઈ પડી નથી ! હું આજનમ કુંવારી રહીશ, પણ તને નહિ સ્વીકાર !

યુવક

(પાસે જઈ) તારી જૂલ વાવ છે, હું તને તારા માટે જ આવું છું

યુવતી

માનું નહિ : તમે પુરુષો જૂઠા છો । તમે અમને અત્યાર સુધી 'છેતર્યા' છો : મોટી મોટી ઉપમાઓ આપી અમને ભ્રમમાં રાખ્યાં છો : આત્માનાં લક્ષ્મણી વાતો કરી અમારું વ્યક્તિત્વ ખાઈ ગયા છો । મને ખરી રિયતિ સમજાય છે. હું હવે છતરાવાની નથી.

યુવક

તું જ્યો પાડી તારા સુકુમાર કંઠને શા માટે તરદી આપે છે ।

યુવતી

તારે શું !—હું કહું છું કે આજ્યથી તારે મારી પચાત કરવી નહિ. મારી સાથે બોલવું નહિ. તારું મોં બતાવવું નહિ. આજ્યથી મારે અને તારે' છંદાછેડા । (તે બારણા તરફ જવા જાય છે.)

યુવક

(હાથ પડોળા કરી તેને જતી અટકાવી) તું મને નહિ રચીકારે ત્યાં સુધી તને જવા દઉંશ નહિ ।

યુવતી

હું કહું છું, ખસ !

યુવક

તારા વિના મારાથી જીવારો કેમ ?

યુવતી

ખધું જીવારો : હું તારા દોંગ સમજું છું.

યુવક

(હાથ સંકેશી લઈ, આજીજીયી) તું ના કહીશ તો હું એસિડ પી આપઘાત કરીશ ।

યુવતી

કંઈ આપઘાત કરવાનો નથી ।—મને જ્વા દે છે કે નહિ ।—મારે ધક્કો મારવો પડશે ।

યુવક

(વધુ પાસે આવી, છાતી ધરી) લે, ધક્કો મારી, મારી ઉપર આછીને ના । મારી દેવીને હાથે મરવામાં હું જીવને ધન્ય માનીશ ।

યુવતી

(ધ્રુઝાધને) તમે પુરુષો કેવા વિચિત્ર છે !

યુવક

વિચિત્ર નહિ; અમે મૂર્ખ છીએ; ભોટ છીએ; તારા જેવા સીરલની અમને કિંમત નથી. નહિ તો આવા (યુવતીનું મુખ જતાનીએ) સુંદર મુખને કયો મૂર્ખ જાતું કરે ! આવા અસાધિક—

યુવતી

(પોતાની જાતને ભૂલી ગઈ હોય તેમ, એકદમ યુવકનું મોં પકડી લઈ તેને બાંધતો બંધ કરે છે.) બસ, બંદુ થયું !—તમે પુરુષોએ જાની મીઠી જીમ કયાવી મેળવી દો !

યુવક

(ધીરેથી મોં ઓટાળી, યુવતીને બાંધમાં લેતાં) અમારી દેશીઓની એ પ્રસાદી છે !

[યુવક યુવતીને બેઠી ચૂમે છે...લેખક બાણામાં દેખાય છે. તેને જેઠ યુવક—યુવતી સરમાઈ છતાં પડી જાય છે.]

લેખક

(દસીને) તમારે સલાહ થઈ ગઈ. ઠીક થયું. દવે શું લેશો, આ કે કોશી ?

યુવતી

અમે જાણું.

લેખક

એકદમ !

યુવતી

તમને બંદુ તસદી આપી છે !

લેખક

(સચ્ચ દ્રષ્ટિથી) તસદી આપી છે તેથી કે—

(યુવતી સરમાઈ નીચું જુએ છે.)

નિ બં ઘો

અંબાલાલ બા. પુરાણી બી. એ. (પોંડીચરી)

ધો. અને બીજી આર્યવિદ્યાઓના રુમથ' અધ્યાપક; 'સંયમ ને શક્તિ-
માર્ગ' 'પથિકનાં પુષ્પો' 'તિલોત્તમા' વગેરેના કર્તા.

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી (માંગરોળ)

ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના એક અગ્રિમ સંશોધક; મધ્યકાલીન ગુજ.
'મહાભારત' વગેરેના સંપાદક.

બટુસાહ લા. ઉમરચાડિયા, એડવોકેટ (સુરત)

સર્વજ્ઞવશી પત્રાલાપ 'કમળના પત્રો'ના કર્તા.

વિદ્યનાથ મ. ભટ્ટ બી. એ. (ભાવનગર)

અર્વાચીન ગુજરાતી વાસ્તવના આરંભ વિદ્વાન; 'નર્મદયુગ'ના વાસ્તવના
સર્જનશીલ શાસ્ત્રકાર.

૧. સત્ત્વમય સૃષ્ટિતો સ્વામી (અં. બા. પુરાણી)

એક પ્રસિદ્ધ વૈદિક સંવાદનું અભિનવ તેટલું જ રસિક અર્થવિવરણ.

૨. જૂનું ગુજ. સાહિત્ય (બ. લા. ઉમતાગિયા)

વાતોત્તરના એક ઐતિહાસિક તથા વૈવેચનિક સાહસની તથાપરથી સમીક્ષા.

૩. શિષ્ટ ગુજ. ભોણીની નિયમાવલી (કે. ડા. ચાભી)

ભોણીના શાસીય નિયમો રચવાનો એક વિશેષ, વિશિષ્ટ, સુપ્રસિદ્ધિપૂર્ણ પ્રયત્ન.

૪. નંદશાસ્ત્રની તત્ત્વસૂચના (વિ. મ. ભટ્ટ)

જતાંકમાં આરંભાયેલા વિવેચનનિબંધનો ચોથો (અને છેલ્લો) ખંડ તથા વિષયને લગતાં મહત્ત્વતાં બે પરિશિષ્ટો.

મનોમય સૃષ્ટિનો સ્વામી

✽ વેદમાંના ઇન્દ્ર અને અગ્નિ વચ્ચેના સંવાદનો (મં. ૧; સુ. ૧૭૦) આધ્યાત્મિક અર્થ નથી? વાચકને આગળથી કશો વિચાર આપવા કરતાં સીધેસીધો એ સૂક્તની પાંચેપાંચ ઋચાઓ જ બાવાંતર સહિત પ્રથમ આપું છું; અને તેના બાવાર્થનું વિવરણ ત્યાર પછી.

પદ્યકાંડ •

અનુવાદ

ઇન્દ્ર : (ઋચા. ૧લી) ઇન્દ્ર : (ઋચા. ૧લી)

ન-નૂન-અસ્તિ-નો-થઃ-કઃ- નથી તે આજે કે નથી કાલે,
-તત્-વેદ-યત્-અદ્ભુત- । પરમ અદ્ભુત (એવા) તેને કોણ
અન્યસ્ય-ચિત્-અભિ-સંચરેષ્વ- જાણે છે? અન્યના ચૈતન્યમાં તે
-ઉત-આધીત-વિનશ્યતિ ॥૧॥ સંચરે છે-પણ બુદ્ધિ વડે તેની
સમીપ જતાં અત્રોપ થઈ જાય છે ।

પદ-અર્થ : ન-નહિ; નૂન- [આજે અને કાલે-વર્તમાનની
હમણાં, હાલ; અસ્તિ છે; નો-નથી પડનાઓ અને વાસ્તવિકતાઓથી
-નહિ; થઃ આવતી કાલ; કઃ-કોણ; તથા જાણીની શક્યતાઓ અને ભવિ-
તત્-તો; વેદ-અદ્ભુત-જાણે છે; યત્- તન્યતાઓથી તે અદ્ભુત પડે છે,
નો; અદ્ભુત-અદ્ભુત. અર્થાત્, કાલનાં અને દિશાનાં તેને
બંધન નથી.

અન્યસ્ય-બીજનાં, અન્યના; ચિત્- બંધન નથી.
-ચિત્તમાં-ચૈતન્યમાં; અભિ-અંદર, એ પરમ અદ્ભુત તત્ત્વ-સ્વય-

માં; સંચરેશ્ય—સંચાર કરે છે, તે—
અતિ કરનાર: ઉત-પરંતુ. છતાં;
આધીત—બુદ્ધિ વડે ધારણ કરવા
જતાં, ચિંતન કરવાથી; વિ-વિશેષ
કરીને, નશ્યતિ-લેાપ થાય છે,
વિનશન થાય છે. “ધિ” શબ્દ ઉપ-
રથી “ધીત” રૂપ બને છે અને
વેદમાં વપરાયછું પણ છે.

અગસ્ત્ય (જ. ૨.)

કિં-નઃ-ઇદ્ર-અધાંસમિ-ભાતરઃ
—મરુતઃ-તવ ।
તેભિઃ-ક્રુપસ્વ-સંધુયા-મા-નઃ
સંઆગ્નો-વધીઃ ॥

પદ-અર્થ : કિં-૧॥ માટે, શા
કારણથી; નઃ-અમને; ઇદ્ર-દે
ઇદ્ર અધાંસસિ-હજુવાની હસ્થ
કરે છે; ભાતરઃ-અધુઆ, સદોદરે;
મરુતઃ-મરુતો; તવ-તારા;

તેભિઃ-તેઓ સાથે-એટલે; ક્રુપસ્વ-
પ્રાપ્ત કરે, સંકલ્પ કરે; સિદ્ધ કરે; સંધુયા
—સારી રીતે, સંપૂર્ણપણે; મા-મા-
નદિ; નઃ-અમને; સમરણે-સંત્રામમાં
—યુદ્ધના મેદાનમાં વધીઃ-વધ કર.

તેનાં અનેક રૂપોમાં અતિ કરે છે. તે
રૂપો તેનું “પોતાનું મૂલ સ્વરૂપ” નથી
તેથી તેને “અન્ય” કહેવામાં આવ્યા
છે. અને એ અનેક નામરૂપોમાં થતી
તેની અતિ અને ક્રિયાવડે તેને નાણી
રાખાય છે. પરંતુ બુદ્ધિવડે તેની સમીપ
જવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે અલોપ વધ
જાય તે—કેહ સ્થળે દેખાતું નથી,
કારણ કે તે બુદ્ધિથી પર છે.]

અગસ્ત્ય : (જ. ૨.)

શા માટે ઓ ઇદ્ર ! તું
અમને હણવા છાએ છે? મરુતો
[નો] તારા આ: સદોદરે છે,
તેમની સદાય વડે સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત
કર; (આ) ધીર સંત્રામમાં અમારો
વધ મા કર.

[મરુતો-વિચારની પ્રચંદ, વિના-
રાક, તેજસ્વી શક્તિઓ. “ ધણા જ
વેગવાળા ” “ તેજસ્વી ” અને
“ ધીર ” મરુતો કહેવાય છે. તેઓ
ઇદ્રના ગણ છે.

ઇદ્ર-મનોમય ભૂમિકાની ઉચ્ચ-
માં ઉચ્ચ કરાનો અધિપતિ. વિશ્વમાં
કાર્ય કરી રહેલ સર્વે સામાન્ય માન-
સિક વ્યાપારોની ઉપર આવી રહેલ
ઉચ્ચ મનોમય ભૂમિકાનો અધિ-
ષ્ઠાતા: સમવાનની શક્તિનું એક
વિશિષ્ટ સ્વરૂપ.

ઇદ્ર અને મરુત બંને એક જ
ભૂમિકાના માટે સદોદર-ભાવર-પરંતુ
ઇદ્ર પ્રમુખ અને મરુતો ગૈભ.

અમરત્ય ઋષિ ઇન્દ્રને મરતો બેઠે મેળ મેળવીને પોતાનામાં પુર્ણતા સ્થાપન કરવા માટે પ્રાર્થના કરે છે.

માનવનો આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો પ્રયત્ન બંધ પડે તે મૃત્યુ. અહંતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી યજ્ઞની —અમરતમર્પણી—ક્રિયા બંધ પડે છે—તે જ આધ્યાત્મિક મૃત્યુ. અમરત્ય તેમાંથી બચાવવા ઇન્દ્રને કહે છે.]

ઇન્દ્ર

(ઋ. ૩.)

કિં-નઃ-જ્ઞાતાઃ-અગસ્ત્ય-સખા-
સન્-અતિ-મન્યસે ।
વિશ્વ-હિ-તે-યથા-મનઃ-અરમ-
ભ્ય-હત્-ન-દિસસિ ॥

ઇન્દ્ર

(ઋ. ૩.)

હે બાહુ અગસ્ત્ય ! (મારો)
મિત્ર યદને મારું અતિક્રમણ કર-
વાનું કાં તું મન કરે છે ?; હું
જરાજર જાણું છું જે તું તારું
મન અમને અર્પવા ઇચ્છતો નથી.

[કેવળ મરતોની સહાયતાથી જ પરમ સત્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે વેગ પૂર્વક ધસી રહેલ અગસ્ત્યને ઇન્દ્ર આ ઋષીમાં સલાહ આપે છે. કહે છે કે “મારો બાહુ યદને તું મારાથી પર યદ જ્ઞાનો—મને વટાવીને ઉપર હવ્ય આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓમાં—(ત્યાં તે “અદ્ભુત” છે ત્યાં) જ્ઞાનો પ્રયત્ન શા માટે કરે છે ? મરતો મારા જણ છે—તેઓ મુખ્ય નહિ પરંતુ જાણ છે.

તારી આહુતિઓ તો તારી અહં-તાને અર્પણ થાય છે. મરતોની વેગવાન પ્રવૃત્તિનો લાભ લઇ નવીન વિચાર સર્જીને અને મનોમય સ્વપ્નો રચીને તું પરમ સત્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. પરંતુ તે જરાજર નથી.]

પદ-અર્થ : કિં-કેમ, શા માટે; નઃ-અમારા; જ્ઞાતાઃ-બાહુ, જ્ઞાણ; અગ-સ્ત્ય-હે અગસ્ત્ય !; સખા-મિત્ર; સન્-યદને, છતાં; અતિમન્યસે-ઉલ્લંઘન કરવાનો, અતિક્રમણ કરવાનો, વિચાર કરે છે;

વિશ્વ-અમે જાણીએ છીએ; હિ-નિશ્ચયપૂર્વક, નક્કી; તે-તારું; યથા-જેવી રીતે, કેવે પ્રકારે; મનઃ-મન; અરમભ્ય-અમને-મને; હત્-નિશ્ચ-યાય પ્રત્યય; ન-નથી; દિસસિ દેવા ઇચ્છે છે.

ધન્દ્ર :

(સુ. ૪)

અરં-કૃષ્ણં-વેદિ-સં-અમિ-
-ધૃષતાં-પુરઃ ।
તત્ર-અમૃતસ્ય-ચેતનં-યજુ-તે-
-તનવાવતે ॥૪૪॥

પદ-અર્થઃ અરં-તૈયાર; કૃષ્ણં-
-કરો; વેદિ-(યજ્ઞની) વેદી; અમિ-
અમિને; અમિધતાં-સુસમિદ્ધ કરો,-
પ્રત્યક્ષો; પુરઃ-આગળ-અત્રમામમાં;
તત્ર-ત્યાં (ઉ); અમૃતસ્ય-અમરત્વનું
-આનંદપ્ત ચૈતન્યનું; ચેતનં-અમૃતિ
-ચૈતન્ય, ચેતન; યજ્ઞં-યજ્ઞક્રિયા; તે-
-તારી; તનવાવતે-આપણે બન્ને-
(બંધ) વિસ્તારીએ-વધારીએ.

ધન્દ્ર :

(સુ. ૪)

વેદીને તૈયાર કરવા દો; પૂર્વે
અમિને સુસમિદ્ધ કરવા દો-
અમૃતત્વનું- ચૈતન્ય ત્યાં નામૃત
ધાય છે, (પછી) આપણે બન્ને
મળીને યજ્ઞને વિસ્તારીએ કરીએ.

[ફરીને વેદી ચેતાવ-જ્વનરૂપે
વેદીને તૈયાર કર. અદંતાનો પ્રયત્ન
બંધ કર-અને આગેતરમાર્ષણ-યજ્ઞને
આરંભ કર. મત્રવાનની તપઃશક્તિને
અમિ ચેતાવ તેનમાં સપ્ત્યું દોષી
દે. અમરતાનો પરમ આનંદ અદંકાર-
કર્તા (આધ્યાત્મિક) પ્રયત્ન વડે નહિ
પરંતુ સમર્પણની ક્રિયા વડે-યજ્ઞ
વડે-પ્રાપ્ત ધાય છે. એવો વિશુદ્ધ
તારો યજ્ઞ દશે તો હું અને ઈ-
વિરાહ શક્તિરૂપ દેવ અને માનવ-
બન્ને મળીને તેનો વિસ્તાર કરીશું.
તેને મદ્ધાન બતાવીશું-તેની સ્થિતિ
મેળવીશું:-જ્વનમાં પૂર્ણતા પ્રત્યક્ષ-
વીશું.]

અગસ્ત્ય :

(સુ. ૫)

ત્વં-ધૃષિતે-વસુડપને-વચનાં-ત્વં
-મિત્રાણાં-મિત્રડપતે-ધેટઃ ।
ધન્દ્ર-ત્વં-મરુડભિઃ-સં-વલ્લ-
અધ-પ્ર-અચાન-ઋગુડયા-
-દર્શિષિ ॥૪૫॥

અગસ્ત્ય

(સુ. ૫)

હે ગિદિસિદ્ધિના પતિ । તારી
આજીવન પ્રવર્તે છે; (અમારા) સર્વે
મિત્રોમાં તું એક મિત્ર છે;
ધારણ કરનારાઓમાં પણ તું જ
એક છે । મરુતોની સાથે હે ધન્દ્ર ।
તું સંવાદ (મેળ) સ્થાપન કર;-
અને પછી સત્ત્વ અનુક્રમમાં

અપાયત્રી (યત્રની) આહુતિઓનો ઉપભોગ કર- (આનંદ લે.)

પદ-અર્થ : ત્વં-ત્વં; ઈંદ્રિયે-રાજ્ય કરે છે, અમલ ચલાવે છે, પ્રભુ છે; વસુપતે-હે વસુપતિ !; વસુનાં-સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિનો-રિદ્ધિ-સિદ્ધિઓનો ત્વં-ત્વં (છે); મિત્રાણાં-મિત્રોનો, સખાઓનો; મિત્રપતે-શ્રેષ્ઠ મિત્ર, -ઉત્તમોત્તમ સમા ધેણ-સર્વનો ધારણુ કર્તા; સમર્થ ધર્તા; સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્તા.

હે ઇન્દ્ર ! ત્વં-ત્વં-મરુદ્ધિઃ-મરુતોની સાથે; સંવદસ્વ-સંવાદ સ્થાપન કર, એક મનનો યા; અધ-અને પછી; પ્ર-અસાન-સારી રીતે લોખન-ખરાખર ઉપભોગ કર; ઋતુયા સત્ય પ્રકારે નિયત થયેલ, યોગ્ય અનુક્રમ અને પ્રમાણમાં ગ્રાહ્યેલ-હવીષિ-આહુતિઓ, હવિષ્યા.

[તારી આત્મા પ્રમાણે યાઓ. હે ઇન્દ્ર ! તું સમ્રાટ છે. મનોમય, પ્રાણમય અને અત્રમય ભૂમિકાઓનો. matter ના ભૂતમાત્રના ઉપર તથા પ્રાણનાં કાર્યો ઉપર મનનું જ રાજ્ય ચાલી રાકે છે તે કોનાથી અનભયુ છે ? વસુ-આંતર અને બાહ્ય રિદ્ધિ-સિદ્ધિ સર્વેનો તું દાતા છે. માટે તું જે પ્રમાણે, જે અપરો તે હું સ્વીકારીશ. તું મારો પરમ સખા છે. અને મને ઠકાવી રાખનારાઓમાં-ધારણુ કરનારાઓમાં, તું શ્રેષ્ઠ છે.

મરુતો-વિચારની પ્રચંડ શક્તિઓ અને તું બન્ને પરસ્પર મેળ મેળવે નથી મારી પ્રગતિમાં તમારા બેનું ધર્મણુ નડે નહિ પરંતુ આરામ અને સુખરૂપ મારી યાત્રા યાય. હવેની આહુતિઓ “રીતસર” “વિધિપૂર્વક”-આનુષક-સાચા ક્રમ પ્રમાણે-(પ્રયત્ન, ઇન્દ્ર અને પછી, મરુત)-હોવાથી તેમનો ઇન્દ્ર પણ સ્વીકાર કરશે અને આનંદ લેશે.]

અનુવાદ જોતાં જાણારી કે એ સૂક્તમાં યત્રની આહુતિઓના આનુષકનો-અર્પણ કરવાના સાચા ક્રમનો-અંગ થયેલો છે, અને તેથી યત્રની ક્રિયા બંધ રહેલી હોવી જોઈએ, કારણ કે ૪થી ઋચ્યામાં ઇન્દ્ર અગસ્ત્યને કહે છે કે “વેદી તૈવાર કરાવ, અગ્નિને પ્રગટ કર.”

આ સૂક્તની પહેલી ઋચ્યા ચારકે નિરુક્તમાં સમજાવી છે તેમાં ઇન્દ્રને માટે સંકલ્પેલી આહુતિ અગસ્ત્ય ઋષિએ મરુતોને આપી

દોષી તેથી તે પરિદેવના કરે છે એવો તેનો સંબંધ તે કર્યે છે; અને પછી ઋચાનો અર્થ કેવો વિચિત્ર કરે છે? “આ આહુતિ હાલમાં અપાય છે તે (મારે માટે) નથી; કાલે પણ તે મને મળશે કે કેમ, તે કોણ જાણે છે? એ તો અદ્ભુત-અતુલ્યના છે? અને અન્યના (અગસ્ત્યના) મનમાંની વાત છે. મારે માટે કલ્યાણી આ અત્યારની આહુતિ તો અસંભવ થાય છે!”

કેાઈ પણ વિચારવાન વાચક જોઈ શકશે કે શબ્દોને મને તેવા તાદ્યવાચી પણ ઉપરનો અર્થ આખા સૂક્તમાં કે તેની છટી ઋચામાં બંધબેસતો નથી

મરુત એ વિચારની વેગમરી વિદ્યુત્સકિતિનું સ્વરૂપ આખા ૫ ઋગ્વેદમાં બરાબર બંધબેસતું આવે છે. “ધન્વ” મનોમય ભૂમિકાની સૌથી ઉચેની કક્ષાનો સ્વામી છે: એટલે કે વિરાટમાં જે અનંત મનોમય વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે તેનો અધિષ્ઠાતા તે ધન્વ, ધન્વ અને મરુતનો પરસ્પર સંબંધ જોતાં ઉપસા સ્વચ્છની સાચકતા જણાય છે. મરુતોને સ્વતંત્ર દેવતાઓ તરીકે બહુ જ થોડી ઋચાઓમાં આવાહન કરવામાં આવેલું છે. જ્યારે જ્યારે તેમને જોલાવવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે ઘણું ખર્ચ “इन्द्र ज्येष्ठो मरुद्गणः” “ધન્વની સરદારી નીચે મરુદ્ગણ”ને આવાહન કરવામાં આવે છે. યાનાલોકિત મનોમય ભૂમિકાનો અધિષ્ઠાતા ધન્વ (દિવ્ય, વિરાટ મનોમય શક્તિ) તે વિચારનાં વિદ્યુત્વેગી જળો-મરુતોના ઉપર આધિપત્ય ભોગવે જ. એટલે કે જીવનરૂપી ઘટમાં જ્યારે આધ્યાત્મિક સત્યની પ્રાપ્તિ કરવાની અર્જપ્રસાનો અગ્નિ જાગત થાય-ગાને યજમાન તેને જાગૃત કરે-ત્યારે મનની સર્વે ક્રિયાઓ વિરાટ મનના અધિષ્ઠાતા ધન્વને મનોમય ભૂમિકા સમસ્તના સ્વામી તરીકે અર્પણ થતી જોઈએ. માનવના પોતાના સર્વે માનસિક વ્યાપારો ખર્ચ જોતાં તેની અંગત માલિકીના નહિ પરંતુ વિરાટમાં ચાલી રહેલ મનોમય વ્યાપારનો જ અંશ હોઈ તેમાંથી સતત વિચારોની, મનોમય સંકલ્પોની, ક્રિયાઓની આપણે યથા જ કરતી હોય છે. એ

માનસિક ક્રિયાઓના સમર્પણનો ઇન્દ્રજ ખરું જોતાં અધિકારી છે, પરંતુ તેના સદાયક્રોમાં “વાયુ” અને “મરુતો” ધણી વાર વેદમાં વર્ણવેલા છે તેઓને પણ આહુતિનો ભાગ મળે છે. મરુત એ સ્થૂળ જગતમાં અંજાવાત, વટોળિયા વગેરેના અધિષ્ઠાતા દેવ પણ ગણાય છે, એ સ્થૂળ તોફાન, વટોળિયાની આંધીનું મહત્ત્વ, પવનનું પ્રયંડ ફુંકાવું, જૂતાં ધરોતે, વસોતે, ટગમણ થઈ રહેલ સર્વે વસ્તુઓને ભાંગીતોડી ચૂરા કરી નાંખવું, કચરાને, સૂકાઈ ગયેલી-નિઃસત્ત્વ થઈ ગયેલ વસ્તુઓને ધસડી નાંખવું-વગેરે સર્વ વ્યાપારો મનોમય ભૂમિકામાં માનવનો આત્મા જે પ્રયંડ વટોળિયાઓ અનુભવે છે અને જે ભાંગફોડ અને વિનાશ (તેની પ્રગતિ માટે જરૂરી)-પરિશુભે છે તેની જોડે બરાબર જાંબે છે. વળી મરુતોને ઇન્દ્રના “તેજસ્વી” ગણ તરીકે વેદમાં હમેશાં વર્ણવેલા છે. “તેજસ્વી” કારણ કે સ્થૂળજગતમાં જેમ વટોળિયા સાથે વિદ્યુતના કડાકાઓ અને ઝળકારા થાય છે તેમ મનોમય ભૂમિકામાં પણ અંધકારભરી વટોળાંએ ચઢેલી ધનધોર દશામાં પણ કડાકાઓ થઈને જ્ઞાનની વિદ્યુતના ઝળકારા મળીવ અનુભવે છે અને પોતાના મનમાં આવી રહેલ પ્રયંડ વિશ્લવતી પાછળ રહેલ સત્યની કાણુભર ઝાંખી કરીને આશ્વાસન લે છે. પરંતુ, આ તો આપણે અમસ્ત્યના સૂક્તથી દૂર ચાલ્યા.

આગલા સપ્તાય ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે અમસ્ત્ય કષ્ટિએ ઇન્દ્રને કારણે ઝૂકીને કેવળ મરુતોને આહુતિ અર્પણ કરવામાં કમનો ભંગ કયો હતો. તેથી તેનો યજ્ઞ બંધ પડ્યો; અને ઇન્દ્ર તેને આધ્યાત્મિક વિનાશ કરવાને જાણે તત્પર થયો હોય એમ તે અનુભવે છે, તે સમયનું આ સૂક્તમાં વર્ણન છે. એટલે કે આ વિશ્વના અંતિમ સત્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્યારે માનવનો આત્મા કેવળ “વિચારની વિદ્યુતથી શક્તિઓનો”—મરુતોનો—આશ્રય લઈને વટોળિયાની ગતિથી જૂતા નિઃસત્ત્વ વિચારોને ભાંગતો અને નવીન તેજસ્વી સ્વરૂપે ધડનો પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે ગતિ કરવાને અધીરો બની જાય છે ત્યારે વિનાશશક્તિઓ તેનો વિરોધ કરીને

તેને અટકવે છે, કારણ કે એવી ઉતાવળ કરવા જતાં માનવની પ્રકૃતિમાં ઘણી કચાશ રહી જાય છે. જે વિરાટ સત્તા વિશ્વસૂક્ષ્મમાં મનોમય વ્યાપારોની અધિષ્ઠાના છે તે એની અધીરાઇને રોકે છે. એક જાણુએ અવંતાભર્યા પ્રયત્ન વડે માનસિક વિચારોની વિધુલ અને ઝંઝાની સહાયતાથી પ્રગતિ કરવા તકલીફ રહેશે માનવ છે અને બીજી જાણુએ વિરાટની દિવ્ય સત્તા જે વિશ્વમાં ભગવાનનો અંતિમ હેતુ તેની ધારણા પ્રમાણે પાર પાડવા મળે છે, તે છે. આ બે વચ્ચેની ખેંચાખેંચ ને આ સંવાદનો વિષય છે.

ઇન્દ્ર અમસ્ત્યને તે પરમ અદ્ભુતનું સ્વરૂપ પ્રથમ સમજાવે છે. તે કહે છે કે વર્તમાનની ઘટનાઓમાં અને વાસ્તવિકતાઓમાં તે (સત્ય) નથી; વળી, કાલે-એટલે કે બાવીની શક્યતાઓ અને સંભાવ્યતાઓમાં પણ ને (સત્ય) રહેતું નથી. એ અદ્ભુત ને કોઈ જાણી (બુદ્ધિ વડે) શકે તેમ નથી સર્વે જગત તેનાં જ રૂપોનું બનેલું છે, છતાં તેમનાથી તે પારથિત નથી. તે “સ્વ” (સ્વરૂપે)-છે. છતાં “અન્ય” ગણાતી વસ્તુઓમાં મંચરે છે-ગતિ અને ક્રિયા કરે છે. તેની ગતિ અને ક્રિયા વડે તેમ જાણી શકાય છે, પરંતુ જો તેનું પોતાનું સ્વરૂપ જાણવા માટે બુદ્ધિ વડે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તે અસોપ યષ્ટ જાય છે: બુદ્ધિ તેને અદ્યક્ષ કરી શકતી નથી.

આને આ જ વિચાર કેનોપનિષદમાં છે. જ્યારે વિચિત્ર યજ્ઞનું સ્વરૂપ લઈને પોતે અપાવેલા વિજયનું અભિમાન લેતા દેવોનો ગર્વ જાહેર હતાયો ત્યારે સૌ દેવતાઓથી બેહોશ ઇન્દ્ર તેની સમીપ ગયો. અને તેને પૂછ્યું “તું કોણ છે?”-“તસ્માત્ તત્ તિરોદધે”-“તે અસોપ યષ્ટ ગયો.” બીજા સર્વે દેવોને વિરાટ-વિશ્વની ક્રિયાઓ પોતાની શક્તિ વિના કરવાની અશક્તતા જાહેર બનાવી આપી પરંતુ મનોમય મનિકાનો સ્વામી ઇન્દ્ર જ્યારે તેને જાણવા માટે ગયો ત્યારે?—ને અસોપ યષ્ટ ગયા. (ઉપનિષદના અને વેદના તત્ત્વમાં મૌલિક એકતા રહેલી છે, છતાં સમગ્ર

વિગ્નેશમાં તે લાયક કરી શક્ય નથી). વળી “યદ્વુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ” જે બુદ્ધિથી પર છે તે તે છે” એ સૂત્રમાં અને એમાં બીજાં અનેક સૂત્રોમાં આપણે વેદની એ ઝગ્યાતું જ સત્ય જોઈએ છીએ.

અગરત્ય ઋષિ ઇન્દ્રનું કહેવું સ્વીકારે છે. તે કહે છે કે મરુતોને મેં આહુતિ આપી તેઓ તો તારા “સહોદરો”-“બ્રાતરો”-છે-છતાં તું અમારો નાશ કરવા શા માટે સામે યાય છે ? વિચારનાં તેજસ્વી સત્ત્વો મરુત અને મનોમય ભૂમિકાનો અધિપતિ ઇન્દ્ર-બાળે મનોમય ભૂમિકાના જ હોઈ સહોદરો છે. અગરત્ય ઇન્દ્રને કહે છે કે મરુતોની સાથે લડીને મારામાં સંસિદ્ધિ સ્થાપન કર. આ આધ્યાત્મિક સંગ્રામમાં અમારો વિનાશ કર નહિ.

આ પ્રમાણે અગરત્ય ઇન્દ્રના હાથમાં બંધી વાત સોંપે છે પોતાનો અહંતાભર્યો પ્રયત્ન વિરાટશક્તિને અર્પણ કરે છે. અને મરુતોની સાથે લડી પોતે સીધેસીધા હૃદય ભૂમિકામાં ધસવાને બદલે ઇન્દ્રની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાનો વિકાસ કરવા તત્પર થાય છે. ત્યારે ઇન્દ્ર પણ આદ્ર બને છે અને કહે છે-હે અગરત્ય તું મારો સહોદર છે. તું મારો મિત્ર છે. “સહોદર,”-“કારણ કે ઇન્દ્ર અને અગરત્ય-દેવ અને માનવ-બાળે એક જ પ્રભુનાં સંતાનો છે. અને “મિત્ર”-હૃદય ભૂમિકા પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાનો પ્રયત્ન બાળે ય કરે છે તેથી, અને માનવ તમા દેવ વચ્ચે દિવ્ય પ્રેમ તે કારણે જામે છે તેથી.

“અત્યાર સુધી મારો સખા અને બાઈ ચક્રને તું હવે મને મૂકીને અતિક્રમણ કરવા તૈયાર થયો છે-તો શા માટે ? મારી ભૂમિકા-મનોમય ભૂમિકા-માં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર-તેને સ્થાપન કર-પછીથી આગળ વધ-તે પહેલાં નહિ. મરુતોના ગણની ક્રિયાને પગિણામે જે નવીન વિચાર-સ્વરૂપો અને સૃષ્ટિઓ તુરંચે તે બંધી મ મને અર્પણ કર. હું તને આગળ-જવાનો માર્ગે જતાલીશ.”-આ પ્રમાણે ઇન્દ્ર તેને સમજાવે છે.

અને પછી હોમે છે—અહંતાપ્રધાન તારો આ પ્રયત્ન બંધ કર, ફરીને યગની વેદી તૈયાર કરીને આત્મસમર્પણની ક્રિયા શરૂ કર. દિવ્ય સત્ય પ્રાપ્ત કરવાની વિશુદ્ધ અભીપ્સા—રૂપી અગ્નિને જાગૃત કર. અને પછી હું અને તું—માનવ અને—વિરાટ દિવ્યશક્તિરૂપ દેવ. બન્ને—મળીને તારા સમર્પણને વિરતીશું કરીએ.

(૫) અગસ્ત્ય ઇન્દ્રની સલાહ સ્વીકારે છે—ઇન્દ્રના મનોમય વ્યાપારોની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવામાં પરમ સત્ય સ્વરૂપની જ ક્રિયા જોવાને તે તૈયાર થાય છે. મનની ભૂમિકાનો સ્વામી ઇન્દ્ર તેની પોતાની, અને મનની નીચેની સર્વેનો, સ્વામી છે. તે સર્વમાં તેણે (મનોમય ભૂમિકાના અધિષ્ઠાતાનું) સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે, અને આપણે જાણીએ પણ છીએ કે જડ તત્ત્વ ઉપર—મૂલ માત્ર—matter—ઉપર અને પ્રાણી માત્ર ઉપર—(life)—મનનું સામ્રાજ્ય કેવું પ્રવર્તે છે. દિવ્ય મનોમય ભૂમિકાનો અધિષ્ઠાતા ઇન્દ્ર સર્વ પ્રકારની પૂર્ણતા એ ત્રણે જગતોમાં આપી શકે છે. તેથી તે ‘વસુનાં વસુપતિ’ છે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરનારાઓને તે સૌથી ઉત્તમ મિત્ર છે. સાધકોના ચિત્ત-પ્રભાવ કેટલાંક સત્યોને તે (ઇન્દ્ર) જ ધારણ કરી રાખીને ચિરસ્થાયી કરી મૂકે છે.

આ પ્રમાણે પોતાનો અંગત પ્રયત્ન ઇન્દ્રના હાથમાં મૂકીને અગસ્ત્ય ઋષિ યગની આદુતિ આપવા તૈયાર થાય છે. ઇન્દ્રને મરુતો જોડે વાતચીત-કરી વ્રજ મેળ મેળવવા માટે દહે છે. જેથી ફરીને પોતાની પ્રગતિમાં જે દિવ્ય શક્તિઓ સામસામી અચડાય નહિ,—પરંતુ એકબીજીની જોડે મળીને, સાલમાં રહીને સમગ્ર પૂર્ણતા તેનામાં સ્થાપન કરે.

હવે પછીથી યગની આદુતિઓનો ક્રમ યથામત્ય ગોઠવાયેલો છે—(એટલે કે પ્રથમ ઇન્દ્ર અને પછી મરુતો)—તેથી હવેની આદુતિઓ ઇન્દ્રને માટે મારા છે. અને તે સમર્પણની ક્રિયાનો આનંદ હવેથી ઇન્દ્ર ભોગવી શકશે.

આ સૂક્તનો અર્થ કેટલો જાણુ છે તેને માટે એનાથી બીજા જ સૂક્તમાં-૧.૧૭૧-માં-“ધ્રુવ, મરુત અને અગસ્ત્ય” એ ત્રણેનો સંવાદ લખને ત્યાં આપણે આ ને આ સૂચકો વડે સ્પષ્ટતા કરીશું. વેદને તૂટક તૂટક લખને અસંબદ્ધ અર્થ કરવાનો રિવાજ પડી ગયો છે તેની નિઃસારતા પણ વાંચનાર સહજ જોઈ શકશે,^૧

૧. આ સર્વ સ્ફોટન માટે લેખક પોતે જવાબદાર છે, શ્રી. અશ્વિનંદ નહિ.-અ. બા. પુ.

દિવ્ય ભોગની લાવના

પૂર્ણયોગમાં જીવનતા એવા [માનવ જીવનમાં દૈવી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય એવી શક્યતાનો] દિવ્ય ભોગનો આદર્શ સ્વીકારવામાં આવે છે. ભોગનો અર્થ કામનાને વશ થઈને, અહંતાથી દોરાઈને જે અવિદ્યામય, વાસનાજન્ય ભોગ સામાન્ય માણસો કરે છે તે નહિ, એ અહીં ફરીથી યાદ દેવડાવવું ઉચિત લાગે છે. એ ભોગ એટલે દિવ્ય આધ્યાત્મિક ભોગ. ભગવાનની પેઠે પૂર્ણયોગનો સિદ્ધ પણ ન્યક્તિ તથા વિરાટ એ બંને પ્રકારના જીવનનો સ્વીકાર કરીને તેમાં વાગવતી પૂર્ણતાનું પુખ્ત. ભગવાનની કૃપા પ્રમાણે વિકસાવે છે; અને એમાં મળતો આનંદ ભોગવે છે.

(આત્મસિદ્ધિ ખંડની ભૂમિકા)

—અમંબાલાલ પુરાણી

જૂનું ગુજરાતી સાહિત્ય

મુદ્રત : રવિવાર

પ્રિય કીર્તિદા

તલ જેતરમાં મુનશીએ એક નવું પુસ્તક—“Gujarata and Its Literature—” (‘) પ્રગટ કર્યું છે. વિજયરાયે તેની સમાલોચના માટે એ મને મોકલ્યું હતું. એ ઉપરથી મને એક પ્રસંગ સાંભરે છે.

ઘણાં વર્ષો પર મુનશીને ત્યાં પાંચ છ મિત્રો, મુનશી, લીલાબેન, વિજયરાય, મનહરરામ વગેરે મળતા અને “ગુજરાત”ના નવા અંકની સામગ્રી ભેગી કરતા. એકવાર દીપોત્સવી અંક તૈયાર કરવાનો હતો. દરેક જાતની વાનગી પીરસવાના સૌને કાડ હતા, કવિતા-લેખો—નાટક વગેરે બીજા વિષયો સૌ સૌને સોંપાયા. છેવટે મુનશીએ કહ્યું : “એક સ્તંભરી મોગલપદ વાર્તા લેઈએ” અને થોડીક વારે ઉમેર્યું : “વિજયરાય, તમે લખો.” મને આશ્ચર્ય થયું. વિજયરાય અને તે

રસવિલાસના વાતાવરણની-ધરાની ગુલાબની પત્તીઓ, મદનચાંદી છુલ-
છુલો, ને મુશ્કેલીના જેવી, પમરતી મરત જવાનીની વાર્તા-લખે !!
મને વિજયરાયની દયા આવી. બીજે ત્રીજે દહાડે વિજયરાય કે
લખી લખ્યા પણ તે એવું લુલુ ને લુપ્પું હતું કે ... કે નહિ-
મારાથી કહેવાઈ અર્થ: “જુભાઈ, માણસ તો જેવો હતો.”

એ જ પ્રમાણે વિજયરાયને કહેવાતું મન હતું કે “આ પુસ્તકની
સમાલોચના સોંપવામાં, બડા માણસ. માણસ તો જેવો હતો.”-પણ
આ દુનિયામાં ગદ્ય એવું જ બને છે. એક પુરુષ કોઈ સ્ત્રીનો પતિ
થવા લાયક નથી હોતો પણ તે ચંદ્ર નય છે; સ્ત્રીને પુરુષની પત્ની
થવું નથી પણ થવું પડે છે; કોઈ વેદ થવા, કોઈ વેપારી થવા,
કોઈ શુભાર્થો થવા, કોઈ ઇતિહાસકાર ને સાહિત્યકાર થવા લાયક નથી.
અને છતાં બધાં દરજ્જે નય છે. બાકી મુનશી ઇતિહાસ લખે એ
નવાઈ પમાડે છે. ‘મુનશી એટલે કહણના-તરંગો-ભાવનાના ઉછાળા’
ધોડારેલ જોઈ છે? મુનશીનું ટેલુંકે લખાણ વાંચું છું ત્યારે ધોડારેલના
પ્રચંડ સર્વવ્યાપી હોડાએ સાંભરે છે. મુનશી “ઇતિહાસ” લખે,
વિજયરાય મોગલાઈ રૂઝવિલાસની વાર્તા લખે ને હું સમાલોચના
લખું, એ બધી સ્વભાવ વિરુદ્ધની વાતો લાગે છે. પણ મેં ઘણા
વર્ષો પહેલાં તમને જૂના ગુજરાતી વિષે લખવા કહેલું-અને કર્યું
અને કાર્ય ઉભયમે સુયોગ તો કિશોર કહે છે તેવા ચાલુ ઇશ્વરના
આ જમાનામાં ભાગ્યે જ ચાલે છે-એ કારણે આ અંશ વિષે લખું છું.

એક પ્રસંગે એક મિત્રે પૂછ્યું હતું કે ‘ગુજરાતનો નાય’ ને
એવું પ્રતિભાસંપન્ન ધણેઈ લખ્યા પછી મુનશી આવું-‘એ ખરાબ
જણ’-અને-‘રનેહસંઘમ’-જેવું અતેઈ-કેમ-લખે છે?—તે શું
એમની રસકળા એસરતી નય છે શું?” આ પ્રશ્ન આગદિન
સુધીમાં ઘણાએ પૂછ્યો છે. આ પુસ્તક વડે મુનશી એ અને એવી
શંકાઓનો કતર આપે છે. ખરી વાત છે કે એ કોઈ અપૂર્વ
ઐતિહાસિક કથા નથી; કોઈ ‘પૃથ્વીવલ્લભ’ જેવું રસકાવ્ય પણ નથી—
આ તો મોટો-ભારેખમ-ઇતિહાસ-અથવા ઇતિહાસ જેવો લાગતો.

અંત છે. પણ એ ભારેખમ છે નેથી આકર્ષક નથી એમ નહિ. એમાં ‘ગુજરાતના નાથ’ની પ્રતિભા છે, ને ‘પૃથ્વીવલ્લભ’નું ગૌન્દ્ય પણ છે. અને એ ઇતિહાસ જ નથી—પુરાણ છે. ગુજરાતનો જન્મ, સૈદ્ધાંતોના અનેકરંગી વર્તુલોમાંથી પસાર થતું ગુજરાતી જીવન, એની ભાવના તથા આદર્શની ભરતીઓટ, એનું કવન અને કથન, અને એ સૌમાં ધડીક હૃદય પામતી, ધડીક રુદ્રમહાસાગરનાં પ્રચંડ મોજાઓ જેવા મુસલમાની આક્રમણોના કાળમાં ધડીક અદૃષ્ટ થતી અને એ સર્વ વિરોધી આક્રમણ અને આઘાતો છતાં ચિરંજીવી રહેલી પેલી અરપર્યા અદાલત અને સનાતન આત્મા જેવી આર્ય સંસ્કૃતિની ભાવના—એ અને એવું બધું મુનશીની લાક્ષણિક—જ્વલંત ને દ્રાષ્ટ વાર બાંગપુકારતી—ગ્રીલીમાં વર્ણવ્યું છે. અને એક Epic—મહાકાવ્ય જેમ રસભર વંચાય એવું છે. આવી અળંગ ને રસમય કથા કહેવા જતાં લેખકે ઘણું કહ્યું પણ છે—એક રીતે અતિ અદ્ય સાધનોમાંથી અનેક સજીવ મૂર્તિઓ ધડવાને તેમણે ધણે અંશે સફળ થતો—કેં નહિ તો આકર્ષક—પ્રયાસ કર્યો છે.

૨

કથાની શરૂઆત ગુજરાતનો જન્મ થયો ત્યારથી થાય છે—ત્યારે ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ આનર્તના નામે ઓળખાતો ને આપ્ત પાસેના બિન્નમાલ યા શ્રીમાલમાં તેની રાજધાની હતી; અને દક્ષિણ ગુજરાતનાં નાગભૂમિ—પાછળથી અનુપ દેશ ને ત્યારપછી શુપારક નામ હતાં. એ આદિકાળમાં ભુગુ અને અવન આદિ આર્યોની ભરતીઓ ચડી આવે છે, ને અનાર્ય પ્રદેશમાં આર્યસંસ્કૃતિ ખાતમુદ્દન થાય છે. તે પછી મયૂરવંશ—ચન્દ્રગુપ્ત ને સમુદ્રગુપ્તના કાળમાં એ સંસ્કૃતિની ખીલવટ થાય છે. આ કાળમાં જીવન અને સાહિત્યમાં જૈન સંપ્રદાયની અસર દૃષ્ટિએ પડે છે અને જૈન “ધર્મકથાઓ” જન્મ પામે છે. આ ધર્મકથાઓનું સ્વરૂપ પાદલિપ્તના તરંગલોહા યા તરંગાવતીમાં સચવાઈ રહ્યું છે. ના, એ મેં વાંચ્યું નથી. મૂળ અસ્તિત્વમાં પણ નથી.

તેનો સારોય ૧૬૪૪ ગાથામાં જળવાઈ રહ્યો છે. અને Dr. Ernest Lenman નામના ડૉક્ટર વિદ્વાને તે તરફ પ્રજ્ઞાનું ધ્યાન ખેંચ્યું જણાય છે. એની ભાષા પ્રાકૃત છે. અને મને વેદની ભાષા અને પ્રાકૃતમાં મજા પડતી નથી એટલે મારાથી તે હવે વંચાય એમ પણ નથી. વાતો આવી છે :

૩

કૌસાંખીના નગરોડની કન્યા તરંગાવતી-સરેકારી છે, યુવાન છે, સુંદર છે, સુશિક્ષિત છે. એક દિવસ પોતાના ભવનના ઉદ્યાનમાં તે ચક્રવાક પક્ષીઓને જુએ છે ને મૂહિંત થાય છે. તેની સખીઓ તેને જાગૃત કરે છે અને તે પોતાના પૂર્વજન્મની કથા કહે છે. આગળ જન્મમાં તે પણ ચક્રવાકી હતી ને તેના સાથી જોડે રહેતી. એક દિવસ એક શિકારી જુખથી પેલા ચક્રવાકને જાણથી વધે છે-ને તે ચક્રવાક મરણ પામે છે. શિકારી સારો માણસ છે. તે ચક્રવાકના મૃતદેહ માટે ચિતા તૈયાર કરે છે ને તેમાં સતી ચક્રવાકી પોતાના પ્રિયતમનું રાખ લઈ જળી મરે છે. જૂન જીવનનું સ્મરણ થયું એટલે તરંગાવતીને પોતાના પ્રિયતમનો વિરહ થવા માંડે છે. તે તેની શોધ કરે છે. છેવટે નિરાશ થઈ પોતાના પ્રિયતમના અને જૂનજન્મના પ્રસંગોનાં ચિત્રો દોરે છે, ને તે સૌને દેખાડે છે. એ જ ગામમાં એક શ્રીમંત વેપારીનો પુત્ર એ જુવે છે ને તેને પણ પોતાનો જૂન જન્મ યાદ આવે છે-તેને સ્મરણ યાય છે કે તે પોતે એ જ ચક્રવાક હતો-અને તેને મૂર્છા આવે છે. છેવટે બેઠ લેગાં મળે છે. અને આખરે નાસી છૂટે છે. રસ્તે જંગલમાં લૂટારૂઓ તેમને પકડે છે અને કાલિકાને બલિદાન આપવા લઈ જાય છે. પણ એક લૂટારૂ એમની જીવનકથા સાંભળે છે. તે પેલા શિકારી જ હતો. તેને બધું યાદ આવે છે ને આ લોકને નસાડી મૂકે છે. ત્યાંથી એ દંપતી માત પિતા પાસે પાછાં આવે છે ને સન્માન પામે છે. વર્ષેક દહાડે એક સાધુ આવે છે ને એ સોકની પૂર્વજન્મની કથા કહે છે. એ

સાધુ તે જ પેલો શિકારી અને લૂટારૂ. (આ શી રીતે જનવા પામ્યું એ સમજાતું નથી.) એ સાધુના વચનામૃતને પરિણામે આ દંપતી સંસારનો ત્યાગ કરે છે—ને જૈન ધર્મ સ્વીકારે છે—ને બેઠ નિર-નિરાળા માર્ગે વિચરે છે.

આ કથા તે સમયના જીવન, આચારવિચાર, આદર્શ અને સાહિત્યનો સારો ખ્યાલ આપે છે.

તે સમય પછી સેંકડો વર્ષ સુધી જે કથામાં આનો આધાર ન હોય તે સાહિત્ય નથી એમ મનાતું એમ મુનશી કહે છે. આ કથાનાં નાયક-નાયિકા આખરે સંસાર છોડી ધાર્મિક ચક્ર ભ્રમ્ય છે—તે માટે મુનશી કલ્પાંત કરતા હોય—પ્રેમ, જીવન, સંબંધીઓ,—આ બધું શું ત્યજી દેવા યોગ્ય છે? વૈરાગ્ય? વૈરાગ્યને શું કરે? જોડુંને, આ જગતમાં જૈન ધર્મે કેવો નિર્માલ્ય જીવન આદર્શ જકડી બેસાડ્યો હતો—ને લોકો કેવા મૂર્ખ હતા?—એવું કે મુનશી કહેતા હોય એમ લાગી જાય છે. મુનશીના પોતાના જીવન અને સાહિત્યની દલીલ પણ એ જ છે. આવું સુંદર જીવન, આવો પ્રેમ, આવું યૌવન, આવો સંસાર,—એ બધું વિરાગના એક બે સિદ્ધાંતો માટે—પરજગતની કલ્પના ખાતર શા માટે ફેંકી દેવાં?—અને આ આખા પુસ્તકમાં પણ એ પ્રધાન દષ્ટિ છે, એટલું જ નહિ પણ એ પુસ્તકનું burden of the song—thesis હોય એમ કોઈ વાર લાગી આવે છે.

એ ખરું કે આ? — એનો નિર્ણય મારાથી હજી થઈ શક્યો નથી.

કિશોર એક પખત મુનશીની પેઠે જીવન અને જોગન ઉપર વારી જતો હતો પણ અમે આ વિષયની ચર્ચા કરતા હતા ત્યારે તેણે પૂછ્યું હતું, “તે શું મોટાભાઈ, શરીરે કરચલી વળે, દાંત પડી જાય, તે વાળ ધોળા થાય ત્યાં સુધી તરંગાવતી અને તેના સ્વામીએ રાગ અને માયામાં જ પડી રહેવું જોઈતું હતું, એમ? આ બ્રહ્માનંદ તો કહે છે કે :

પ્રભુ લગ્યા વિના બાકુલ પ્રાણી, અમે

હમર ખોલ છ

મેડી મંદિર માલ-ખળના કામ ન આવે

મધ છ—

હું કિશોર સામે જોઈ રહ્યો હતો. કિશોરમાં આ પરિવર્તન થયેલું જોઈ મને ખૂબ નવાઈ થઈ.—પણ મનુષ્યહૃદયને અનુભવ થી ખવે છે તે પુસ્તકો થી ખવતાં નથી. મને લાગ્યું કે એને કાંઈ અપૂર્વ મર્મસ્પર્શી અનુભવ થયો હતો. મેં તો માત્ર એટલું જ કહ્યું, “કિશોર, એ બે દૃષ્ટિઓ જુદી છે—એનો મેળ ખાય એમ લાગતું જ નથી.”—કહો, ખીચું શું કહું ?

૪

આ કાળ પછી ગુપ્તવંશનો અસ્ત થયો ને શેઠાક સમયે ઇ. સ. ૭૬૫માં વનરાજ આવડાએ અણહિલવાડ પાટણ સ્થાપ્યું. એક ભાટ કવિના ‘કવિતમાં સં. ૮૦૨ એટલે ઇ. સ. ૭૪૬માં પાટણ સ્થપાયેલું કહેવાય છે.’ આ સમયનું ગુજરાત ધીરે ધીરે સમૃદ્ધ થતું, જયસિંહ સિદ્ધરાજના કાળમાં એક વિશાળ મહારાજ્ય થઈ રહ્યું : આ આપણા ‘ગુજરાતના નાય’નું પાટણ. આ સમયમાં—સં. ૧૧૪૫ના કાર્તિક સુદ પાંચમે ધંધુકાના એક વાણિયાને ત્યાં એક પુત્ર અવતર્યો—ચાંગો. આઠ વર્ષની ઉંમરે તેની માતાએ તેને જૈન સાધુ દેવચંદ્રને સોંપી દીધો. આ ચાંગો તે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ જૈન સાધુ હેમચંદ્રસુરિ આચાર્ય જેણે તે સમયના અને તે પછીના ગુજરાતના રાજાઓ તથા ગુજરાતી જીવન અને સાહિત્ય ઉપર અસામાન્ય અસરો કરી છે એમ કહેવાય છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમનું નળવિલાસ ઉત્તમ નમૂનો ગણાય છે. કહે છે એમાં તે યુગના સાહિત્યમાં અસંલપિત એવું Realism^૧ છે, વાસ્તવિકતા છે, અને નળ-

૧. નંદરાંકરકૃત કરણ્યલેહો.

હમયંતીની મહાભારતની કથામાં આવતા Miraculous Incidents (અમત્કારો)નો અભાવ છે—દાખલા તરીકે એમાં પેશો હંસ હમયંતીનું સખીકૃત્ય કરતો નથી. આ સિવાય કુમારપાલ-ચરિત આદિ આ લેખકના જીજ્ઞાસુઓનો મુનશીએ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. મને એમ થતું હતું કે મુનશીએ આ બધા અંથો ક્યારે વાંચ્યા હશે ? પણ એક ભિન્ને હમણાં કહ્યું કે મુનશી કોઈ જૈન સાધુના પરિચયમાં આવ્યા હતા અને એમની કનેથી એમણે જૈન સાહિત્ય વિશે સારી માહિતી પ્રાપ્ત કરી છે. કોઈ એમ પણ કહેતું હતું કે સ્વ. મણિભાઈ બક્ષરભાઈના કેટલાક હસ્તલિખિત આ વિષયના અંથો મુનશીને પ્રાપ્ત થયલા. મને આ વાતની જાતમાહિતી નથી. પણ એટલું તો ખરું જ કે સાહિત્યના ઇતિહાસોમાં નથી એવી કેટલીક હકીકત મુનશીએ આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરેલી જણાય છે પરંતુ એમણે જે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે અને જે અનુમાનો દોર્યા છે, તે અસલ અંથોના અભ્યાસ વગર સાચાં છે કે ખોટાં એ મારાથી કહેવાય એમ નથી. જાકી મુનશી ગમે તેવા વિષયને સ્પર્શ તો કરી શકે છે.

૫

અપભ્રંશનું નામ સાંભળ્યું છે ? ડૉ. ટેસિટોરી, ડૉ. મેકડોનેલ, નરસિંહરાવ ને જીજ્ઞાસુ વિદ્વાનોના સિદ્ધાંતો આધાર રહ્યા—જુઓ, આ અપભ્રંશ—

હિ અચકિંતિ જલ નીસરહિ જણહિ અંજસરોસુ

વાંચતાં હમ ઘેરી રાખવો પડે, અર્થ સમજતાં અટકતું પડે ને સમજ્યા પછી કોસવડ પજવ—કાવડા—પેઠે “ઓહો આમાં શું ?”—એમ યાય, એતું નામ અપભ્રંશ । પ્રાકૃતની જમ અપભ્રંશ પણ હિન્દમાં અનેક સ્થળોએ દલિગોચર યાય છે. આપણી અપભ્રંશ નાગર અપભ્રંશને નામે ઓળખાય છે અને તે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી, ચૌરસેની, આવાંતી અને ગોજારી એમ તેના

ત્રણ વિભાગો છે. આપણી તે ગૌજીરી. (૧) એ લગભગ વલ્લભીપુરના ઉદયકાળથી જાણીતી છે. અને મુનશી લખે છે કે. દક્ષિણ આદિ કવિ-ઓએ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તમારે અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિષે વંદારે જાણવું હોય તો કેશવલાલ શાસ્ત્રીનો “મધ્યકાલીન ગુજરાતીનું સ્વરૂપ” (૨) તથા મધુસૂદન મોદીનાં અપભ્રંશ પરના (૩) લેખો વાંચજો. અપભ્રંશ સાહિત્યની મુનશીએ એવી સ-રસ ચર્ચા કરી છે કે એ સાહિત્યના અત્રેસર કવિઓ ધનપાલ અને સોમપાલનાં પ્રસ્તકો કોઇ વાર વાંચીએ તો મજા પડે ખરી એવો વિચાર આવે છે.

આ વખતમાં સોમેશ્વર કરીને પણ કોઇ કવિ હતો. તે વસ્તુપાલનો રાજકવિ હતો. મુનશી Poet of Vastupal's Court એમ લખે છે. પણ એ તો મુનશી લખે છે. વસ્તુપાલ રાજા નહોતો. એ અને તેજપાલ બેઠા મંત્રીઓ હતા. પણ આવું તો આ ગ્રંથમાં ઘણું ઘણું છે. તથાપિ એ સર્વ ગૌણ છે આ સોમેશ્વરે કાર્તિકીમુદીમાં કાલિદાસના રઘુવંશને આદર્શ રાખી પાઠણ અને તેના રાજવંશુની કથા વર્ણવી છે. મુનશીએ તેના કાવ્યની એક વાનગી આપી છે :

યતયત પ્રસખન્તી સલીલં ચન્મૃગીદયઃ
દાસીચ દદિરન્વેતિ તતતત વિદાસિનામ્—વગેરે.

કોઇ વાર લાગે છે કે અસલના લોકો જીવન વેઝી દેતા એમ મુનશી અમસ્તા કલ્પાત કરે છે. આ પંક્તિઓમાં જીવન વેઝવા જેવું દેખાય છે ખરું? હું તો ધારું છું કે શું જૂત, શું વર્તમાન કે શું ભવિષ્ય-પુરુષો તે પુરુષો જ—આ સોમેશ્વર નરદ યજ્ઞને કહે છે તેના-મૃગાદી વિચરે ત્યારે પુરુષની દષ્ટિ દાસીદીપે એની પાછળ જવાની તે જવાની.

૧. ગુજરાતી સામાનો વૃત્તાંત— દેસાઈ દ્વ. પૃ. ૯

૨. વસન્ત. આપાદ સં. ૧૯૯૦

૩. પ્રસ્થાન નેહ સં. ૧૯૯૦

૬

૪. સ. ૧૨૬૧માં પાટણની સમૃદ્ધિ પરવારી. પાટણની સ્થાપના થઇ ત્યારે જૈન જ્યોતિષીઓએ ભવિષ્ય બાખ્યું હતું કે ૪. સ. ૧૨૮૭માં તેનો નાશ થશે. તે પ્રમાણે ૧૨૮૭માં અઘા-હીનના લશ્કરે પાટણ કબ્જે કર્યું. આ સમયમાં જૂનું ગુજરાતી જન્મ પામ્યું. આ સમયના રાસના સાહિત્ય વિષે મુનશીએ સારી ચર્ચા કરી છે. અને સોમશુંદર અને નટરશીનાં કાવ્યોના નમૂના રસપ્રદ છે. એક વાનગી આપું છું:

આવીય માત્ર વસન્ત સન્ત કરઇ ઉત્સાહ ,
મલયાનિલ મહિવાયક આયડ કામનિદાહ .”

પણ જૂના ગુજરાતીમાં સૌથી આગળ પડતી વ્યક્તિ તો પદ્મનાભ (૪. સ. ૧૪૫૬) ને મંથ તે એનો કહાનકદે પ્રમંથ. ચરાદના જૈનભંડારમાં ધર્મમંથ તરીકે જૈન સાધુઓએ લાલ લુગડાના બાંધણમાં બાંધી પતરાના દાખામાં મૂકી તાળાકુંચીવાળા પટારામાં વર્ષો લગી એ સાચવી રાખેલો: ડૉ. બ્યુલરે તે જોયો ને બહાર પાડ્યો (૧) રા. ગાલાબાઇ દેરાસરીએ તેનું સંશોધન કરી પ્રગટ કર્યો છે. ના, એ વૃજના કહાનની રાસલીલા નથી. એ તો ગુજરાતનું મહાભારત છે—કુરુક્ષેત્ર જેવા મોરચા કેશવની પત્નીના કરણે કરેલા અપહરણથી ક્રોધાન્વિત થઇ માધવ મંત્રીએ માંઝા હતા. માધવને કરણ સામે વેર થવાનું કારણ પદ્મનાભ કેશવની પત્નીનું અપહરણ ગણે છે.

“પહેલું રાંધ હું અવગણિઉં, માહરૂં બંધવ કેસવ હણિઉં
વસ ધરણી ધરિ રાખી રાહ, એવડું રોચ ન સહિણુ નહ” (ખ. ૧૨૬)

કવિ દલપતરામે બાટચારણો વગેરેના ચોપડાના આધારે લખેલા રત્નમાગ(૧)માં પણ આ જ હકીકતને અનુમોદન મળે છે.

૧. દેરાસરીની પ્રસ્તાવના. ૨. પૃ. ૨૧૫.

એની વિરુદ્ધ નંદરાંકરના 'કરણધેણી'માં કરણ માધવની પત્નીને લઈ જાય છે એમ લખ્યું છે. મુનશીએ આ અંથમાં અને દિ. બ. ઝવેરીએ 'માધવસ્ટોન્સ'માં આ વિરોધની નોંધ લીધી નથી. જોશી-પુરાએ 'સાક્ષરમાળા'માં લખ્યું છે કે 'રાસમાળા'માં આપેલી કરણધેણીને લગતી કથા કેટલેક અંશે ઘોડાં વર્ષો પર મિ. કિન્ડેડના લેખથી વિવાદનો વિષય થઈ પડી હતી."-પરંતુ કથા વિષયમાં વિવાદ થયો હતો તે તેમણે જણાવ્યું નથી. અને તે મૂળ લેખ અહીં પ્રાપ્ત થતો નથી એટલે સત્ય શું છે તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ પડનાભે કહાનડદેના વંશજ અખેરાજના આશ્રય હેઠળ આ કથા રચી હતી એટલે એ હકીકત વધારે ભરોંસાપાત્ર હાલ તરત લાગે છે.

આ કુરુક્ષેત્રમાં ઝાલોરાના કાહનડદેવ, તેના પુત્ર વિરમ-તથા તેના રત્નપૂતોએ ક્ષાત્ર ધર્મ માટે અપૂર્વ અલિહાને આપ્યાં હતાં. જૂના અને નવા ગુજરાતીમાં વીરરસ માટે આ અંથ અદ્વિતીય છે. "An epic of a great age fast fading in oblivion a swan song of the Gujarat of Sidharaja." એમ કહી મુનશીએ આ પુસ્તકને વર્ણવ્યું છે અને તે યથાર્થ છે.

તે પછી એટલે ઇ. સ. ૧૪૦૦થી ૧૬૦૦ સુધીના ખસો વર્ષ જેટલા ગાળામાં ગુજરાતની રાજ્યધાની અમદાવાદમાં ને રાજ્ય અમદાવાદના સુલતાનો. એ સમયમાં પુરાણીઓ ને ગાગરિયા બહોનો ઉદય થયો ને દેરામાવાની અભિવૃદ્ધિ થઈ.

આ ગાળામાં મુસ્લીમ રાજ્યસત્તાની અસર પ્રજામાં સારા પ્રમાણમાં જણાઈ. આથી બ્રાહ્મણોને અકળામણ થવા માંડી અને બ્રાહ્મણત્વને સજીવ રાખવાના મહાભારત પ્રયત્નો થયા. એને પરિણામે પુરાણોના વિસરાતા જતા આદર્શોને મૂર્તિમંત રાખવા માટે ગામેગામે પુરાણોની કથાઓ થવા માંડી. એ જ અરસામાં રામાનુજના શિષ્ય રામાનંદની અસર થયું દલિએ પડે છે. આપણે "કહત કબિરા મુન ભાઈ સાધુ" માતો કબીર એ રામાનંદનો શિષ્ય

અને તેનો ખીજો શિષ્ય રામદાસ તે ગુરુ નાનકનો પણ ગુરુ. “તુલસી દયા નવ છાંડીએ જળ લગ ઘટમેં પ્રાણુ” વાળા પેલા પરમ ભક્ત અને સન્ત કવિ તુલસીદાસના ગુરુ નરસિંહદાસ પણ આ રામાનંદના શિષ્ય હતા. આખ્યાનનો આઘસર્જક ભાલણુ ‘કાદંબરી’ નો કર્તા અને કૃષ્ણલીલા તથા “આહિરડીનો કૃષ્ણ” વાળાં કાવ્યોનો કવિ-તે પણ રામાનંદી પંથનો અનુયાયી હતો. તેની ‘કાદંબરી’ સુવિખ્યાત છે અને ગુજરાતીમાં સર્વોત્તમ રાસ ગણાય છે. પણ એ બધાં કરતાં જનહૃદયને વધારે પ્રિય થએલી એ વ્યક્તિઓ-તે મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મહેનો. પુરાણ કથા અને આખ્યાયિકાના આડંબરીથી લોકહૃદય સતોપાયું નહિ અને તેથી ભક્તિની અપૂર્વ ભાવના પ્રગટી. તેનાં સુંદરતમ કુસુમો તે મીરાં અને નરસિંહો. મુનશી-એ મીરાંના જીવન ચરિતની કૃતલીક રૂપરેખા આપી છે તે દંત-કથાથી કાંઈક જૂદી છે પણ મીરાં છ. સ. ૧૪૦૩માં જન્મી કે છ. સ. ૧૫૦૦માં એ ચર્ચા એટલી બધી આકર્ષક લાગતી નથી. અણકુલ્યા પ્રભાતના ઉઘડતા અજવાળામાં “અબ તો મેરે ગિરિધર ગોપાળ, દૂસરા ન કોઈ-” એ અને એવાં અનેક સુંદર પદોનો એનો મધુર ગુંજરવ નિદ્રસ્થ થએલા ગુજરાતને દર પેરોડે જગાડે છે. આ જ સમયમાં વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિકુલનાથજી ગુજરાતમાં આવ્યા અને પુષ્ટિમાર્ગનો રસિક ને લોકહૃદયને રુચિકર થાય એવો ધર્મસ-પ્રદાય સ્થપાયો. એ જ અરસામાં પેલા ભક્ત નરસિંહાએ કરતાલ લઈને જૂનાગઢના ઢેડવાડામાં હરિભજનની ધૂન મચાવી અને ‘અમે તો ભાઈ એવા રે, તમે કહો છો વળી તેવા રે’ એમ બેઘડક લલકાર્યું.

ભક્તિરસના આવા સુંદર ફાલને મુનશીએ જોઈએ તેટલો ન્યાય કર્યો જણાતો નથી. કદાચ એમ હોય કે જ્ઞાન જેટલું ભક્તિ વિષે મુનશીને આકર્ષણ થતું નહિ હોય. જ્ઞાનમાં ભવ્યતા છે અને acquisition છે; ભક્તિમાં કશું મેળવવાનું નથી, acquisition નથી. બધું આપવાનું હોય છે. એમાં સ્વાર્પણ છે- અને તેથી ભક્તિ ‘નિર્ધન’ છે- સુદામો કહે છે તેમ “તુટી સરખી ઝુંપડી ને

લૂંટી સરખા નાર.' તેથી એવી ભક્તિમાં મુનસી જેવા મહત્વાકાંક્ષી-
ને પૂરતું આકર્ષણ ન થાય એ અનવાજીય છે, એમના જેવા એક
વિદ્વાન ફિલસૂફ તો વળી એમ પણ કહે છે કે ભક્તિ એ તો
મનુષ્યહૃદયની કેવળ perverted sex-instinct^૧ છે. એ તો
કાણુ જાણે. બાકી ભક્તિ સુંદર લાગે છે. અમારી પડોશમાં સિવરાત્રી
કે કોઈ પર્વની રાત્રિએ ભજનિકો ધૂન મચાવે છે, તે હું પથારીમાં
પડ્યો પડ્યો સાંભળું છું ને પછી મને ઘણી વાર યુગળામણ થાય
છે કે આવા અસંસ્કારી લોકો જેવી સરળતા ને ભાવના પણ મારા
હૃદયમાં કેમ જાગતી નથી ! એ ધૂન-એ એકલીનતા-એ સીધી
સચોટ સરળતા ધડીબર હૃદયને છૂતી ને નમાવી લે છે. જ્ઞાન
આપણને આકર્ષે છે પણ તેમાં તદ્દલીન ચવાતું નથી. "જ્યાં લગી
આતમા તત્ત્વ ચીન્થો નહિ"-એથી માંડી ઉપનિષદના ન તત્ત્વ
ચતુર્ગચ્છતિ જેવું અગમનિગમના કાયકાઓનો નિર્દેશ કરતું ખીજું
વાંચીએ છીએ ત્યારે સુતા હોષએ છીએ ને બેઠા થઈ જઈએ
છીએ; "એ ખરું" એમ પણ થાય છે-પણ એ બધામાં ખુદ્દિ
પરીક્ષા કરતી-ચિકિત્સા કરતી-જાગૃત બેઠી હોય છે. ભક્તિમાં એવું
નહિ. પણ સામેથી મીરાં આવે છે-તેના વાળ વિખરાએલા છે.
તેના હાથમાંની આરતી હોલાઈ ખઈ છે પણ એ તે જાણતી નથી-
તેની સુંદર દેહલતા જરા લયે છે-તેનો પગ ઠમકે છે-અને તેનો
મધુર મંજુલ સ્વર આવે છે—

અજ તો મેરે-ગિરધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઈ

—અને એ ગિરધર ગોપાલ કાણુ-આ જાણું શું ?-એ પ્રશ્નો
ચલા જ નથી-ખુદ્દિ જતી રહી છે-માત્ર મંત્રમુદ્દ હોષએ તેમ મુગ્ધ
થઈ આપણે જોયા કરીએ છીએ-પેલું જ્ઞાન અને આ ભક્તિ.

૧. Cf. Varieties of Religious Experiences by
Prof. William James.

મુનશી જેવા રસિયાને પીજી કં નહિ તો કળાની દૃષ્ટિએ ભક્તિમાં આકર્ષણ થવું જોઈતું હતું. પણ એ તો સ્વભાવ-સ્વભાવની વાત છે.

૭

આ પછી અસહના સમયની નવસોનેા મુનશીએ સારો ચિતાર આપ્યો છે. આ સમયનો સૌથી આગળ પડતો લેખક લઘુરાજ ગિર્દે લાવણ્યસમય. તેણે ઝોગણુત્રીસ ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાં 'વિમળપ્રબંધ' જાણીતો છે. તે પછી નયનસુંદર, એની એક શિષ્યા હતી-હેમત્રી. તેણે "કંકાવટી" લખ્યું છે, એ શું છે તે મુનશીએ જણાવ્યું નથી એટલે હું કહી શકતો નથી.

નયનસુંદરના ગ્રંથોમાં "રૂપચંદ્રાસ" ઉત્તમ એમ લેખક કહે છે. વાર્તા સાધારણ છે. પણ તે સમય વિશે એમાંથી માહિતી સારી મળે છે. એમ લાગે છે કે તે વખતમાં લોકો લહેરી બહુ અને ઠોકરીઓને છૂટ પણ જરા વધારે. આ વાર્તામાં રૂપચંદ જેવો ગર્ભશ્રામંત આપણા માસ્તરની જેમ પાનવાળાની દુકાને ઊભો ઊભો લહેરથી પાન ખાય છે. વાર્તાની નાયિકા સોદાગ-એક બાયાનનીકન્યા-તેને જુવે છે તે આમંત્રણ આપે છે. કે "સમસ્યાઓ" ને પ્રત્નો પૂછે છે. એની પહેલાં દેશનો ધણી ઉજેણીનો વિક્રમ-તે પણ આવેલો. તેને એ આવડેલું નહિ તેથી પાછા જવું પડેલું. પણ આ રૂપચંદ ઉત્તર આપે છે તે સોદાગને જીતે છે. કિશોર અનંતમાળાને ધીરેથી કહેતો હતો કે "એક રીતે એ વખત સારો તો ખરો-good old times! સાળું હમણાં તો બુદ્ધિનો કોષ બાવ જ પૂછવું નથી!" પણ હજી વાર્તા અધૂરી રહી. મહારાજાધિરાજે આ જણ્યું ને રૂપચંદને પકડી મંગાવ્યો અને એ "સમસ્યા"નો કવી રીતે ઉદ્ધવ કર્યો તે પૂછ્યું. પણ પેલો કહે નહિ. રાજાએ fourth degree સુધીનો અત્યાચાર કર્યો પણ રૂપચંદ માને નહિ. છેવટે રાજાએ એક યુક્તિ કરી. પોતાની રાજકુમારી જોડે રૂપચંદનું લખ કર્યું. યોગાક વખતે રાજકુમારીએ સ્વામીને "સમસ્યા"નું પૂછ્યું ને લખનાં વત

લીધેલાં તે રૂપચંદને આખરે પત્નીને કહેવું પડ્યું. કુંવરીએ પિતાને ખબર પહોંચાડી. રાજા એવા પ્રસન્ન થઇ ગયા કે સોહાગરું લગ્ન રૂપચંદ વેરે બડી ધામધૂમથી કરી આપ્યું. આવું છે. તે સમયમાં એક પ્રાંતનો હિત્તર જાણુવા માટે રાજકન્યાએ અપાતી કિશોર પેઠે કહ્યું તો-પ્રુદ્ધિની કેવી કદર-આજના લોક કેં સારા નથી.

એક બીજો લેખક ગંગાવિજય ૧૬૫૨માં થયો હતો, તેણે કુસુમશ્રી રાસ લખ્યો છે. એનો હાસ્યરસ આપણા મસ્તકકીરતી યાદ આપે છે. મુનશી લખે છે કે એ કાળના જૂના સાહિત્યમાં આવો હાસ્યરસ અસામાન્ય છે. કોણ જાણે. મને તો લાગે છે કે અસલનાં લોક વધારે આનંદી ને લહેરી હતાં. જુઓ : એક વેપારી પોતાની સુંદર પત્ની ધનવતી પોતાના મિત્ર પુરોહિતને સુપરત કરી પથંટણે જાય છે. પુરોહિતની દૃષ્ટિ જગડે છે ને એ પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે. બિચારી ધનવતી એને બહુ સમજાવે છે પણ યૌવન અને સૌંદર્યનો રસિયો પુરુષ માનતો નથી. એટલે ધનવતી કહે “સારું, રાત્રિના પહેલા પ્રહરે આવજો.” પુરોહિત જાય છે ને આ બિચારી નિરાધાર સ્ત્રી દુર્ગપાળને ફરિયાદ કરે છે. દુર્ગપાળ તેના સૌંદર્યથી મુગ્ધ થાય છે. પુરોહિતનો કાંટો દૂર કરવાનું એક શરતે વચન આપે છે. તે શરત જાણે એમ કે ધનવતી એને પોતાને સ્વીકારે. યશું? બિચારી અળખા શું કરે ? કહે, “સારું, રાત્રિના બીજા પ્રહરે આવજો,” પછી તે પ્રધાન પાસે જાય છે. ત્યાં પણ એવું જ. તેને ત્રીજા પ્રહરે નહોતરે છે. પછી રાજા પાસે જાય છે રાજાએ પણ એવી જ શરત કરી એટલે તેને ચોથા પ્રહરે જોવાવે છે. છેવટે - સ્ત્રી પ્રુદ્ધિ કાંઈ ઓછી હોય છે ? - તે પડોશી સાથે મસજત કરી એક શુક્રિત કરે છે. આખરે રાત પડે છે ને પુરોહિત આવે છે. ધનવતી તેનો સહાર કરે છે. રસરંગની વાર્તામાં પ્રહર પૂરા થાય છે ને કમાડ ઢોઢાય છે. પુરોહિત મજાસમ છે ને ધનવતી તેને પટારાના એક ખાનામાં સંતાડે છે. એમ દુર્ગપાળને બીજા, અને પ્રધાનને ત્રીજા ખાનામાં સંતાવું પડે છે, રાજા સાથે ધનવતી રસથી વાતો કરી રહી છે. રાજા જીવન સફળ

થતું હોય એમ માનવા માંડે છે. એટલામાં ગામની સ્ત્રીઓ કકળાણ કરતી—રડતી કૂટતી—આવે છે. ધનવતીનો પતિ અવસાન પામ્યો છે. રાજા ગમરાય છે. તેને ધનવતી ચોથા ખાનામાં સંતાડે છે. ધનવતીનો પતિ મરણ પામ્યો છે. સંતતિ કેં હતી નહિ એટલે સંતતિ બધી રાજ્યની થઈ. અધિકારીઓ દુર્ગાપાળ, મંત્રી તથા રાજાને બોલે છે પણ એ બધા ક્યાંક જતા રહ્યા છે. આખરે રાણી આઝા આપે છે ને રાજાનોકરો ધનવતીને ત્યાં આવે છે. એકાદ હોંશિયાર અમલદાર પેલી પેટી જુએ છે ને અતિ વજનવાળી હોઈ એમાં અલગલગ ધન હશે એમ માને છે. તે પેટી તાલકાળિક રાણી પાસે લઈ જાય છે. રાણી નોકરોને રજા આપી પહેલું ખાતું ખાસે છે ને પુરોહિત પ્રગટ થાય છે. “મહારાજ, આ શું?” “માતા, બીજાં ખાનાં તો ઉઘાડો—બધા બહાર નીકળે છે.” અનંત-બાળાએ ટીકા કરી હતી: “હુઆઓ!” તે સાંભળી મને જરા હસતું આવ્યું. કિશોર બહાર ગયો હતો એટલે મેં ધીરેથી પૂછ્યું: “તમને આજના અમે કેં નહિ તો વધારે ચારિત્રવાન તો છીએ એમ નથી લાગતું?” તેમણે શું કહ્યું હતું, ખબર છે? “કાણુ જણે—”

આ પછીના બે જાણવાબેગ લેખકો તે સમયસુંદર ને વૃષભદાસ પહેલાએ વિસેક પુસ્તકો ને બીજાએ બીજા પુસ્તકો લખ્યાં છે. બેઠ જૈન સાધુઓ હતા. જૈનસાધુઓ યોગચાત્ર અને મંત્રશાસ્ત્રમાં બહુ નિષ્ણાત હતા અને હજી એમના અપાસરામાં અનેક ચમત્કારી વિધાઓના અમૂલ્ય ગ્રંથો જળવાઈ રહ્યાં છે એમ તો મેં સાંભળ્યું હતું પણ સાહિત્યના જગતમાં પણ ગુજરાત એ લોકનું આટલું બહુ ઋણી છે એ અત્યાર સુધી ખબર નહિ.

૮

આ પછીનું સાહિત્ય એટલે બહુધા પેલા જગતનું—મહધી પરનો બોધ આપતું સાહિત્ય. “સંસારી રસ”ને—મુનશીના “જીવનના સ્વસ્વાસ”ને અશીષ સાથે સરખાવે — “એક અશીષ, બીજો

સંસારીસ ” — એવું અખા ભગત જેવાનું સાહિત્ય એમ મુનશી જણાવે છે. આવા સાહિત્યનો જન્મ મુગલાધના સુખી દિવસોને કારણે થયો એમ લેખક કહે છે. તે વખતે વીરત્વના પ્રસંગો હતા નહિ એટલે જીવન સુખી પણ સાંકડું ને માણસોની દૃષ્ટિ સંકુચિત હતી. અને તેથી વિચારકોને જીવન કશું લાગતું હતું. “ *Wealth and contentment without heroism stunted the ideals of life and produced resentment among the thoughtful* ” — પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ અનુમાન સર્વાંશે સત્ય લાગતું નથી. સુખ અને સંપત્તિને લીધે પ્રજામાં નચિંતતા આવે છે અને તેથી સાહિત્ય આદિ વિષયોનો વિકાસ થાય છે એ સર્વમાન્ય હકીકત છે.^૧ પરંતુ તેથી દૃષ્ટિ સાંકડી થાય છે અને જીવન પ્રત્યે અણુગમો — *resentment* — નીરસવાદ ઉત્પન્ન થાય છે જ એવું નથી. વળી એક ખાણુ અખો ગોકુળનાથને શ્રુત કરે છે (૧૬૧૫-૧૬૭૪) તે જ અરસામાં પ્રેમાનંદ તેની ગાગર વગાડે છે અને પેલો ગંગાવિજય ૧૬૫૨માં ધનવતી પાસે રાગ, મંત્રી, દુર્ગપાળ ને પુરોહિતની કળેતી કરાવે છે. ખરી વાત એમ લાગે છે કે ગુજરાતમાં અનેક સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય થયો હતો અને આદિ કાળથી માંડી આજ લગી એના અનેક પ્રવાહો વહે જ નાચ છે — માત્ર કાંઈ વાર આમાં તો કાંઈ વાર પેલામાં ભરતીઓટ આવે છે; અને ઘણી વાર તો શુંગાર અને વિરાગ જેવાં પરસ્પરવિરોધી તત્ત્વો પણ સમતાલપણે પ્રજામાં નજરે પડે છે. હું ધાઈ છું કે અખો ભગત એ કાળનો પ્રતિનિધિ નહોતો. ખરી વાત તો એ છે કે એ વિચારાના જન્માક્ષર જ વિચિત્ર હતા. એના જીવનમાં એને વિશ્વક્ષાય અનુભવો થયા હતા. એની પત્ની અને પ્રિય બહેન બેઠે એની પૂર્વાવસ્થામાં મરણ પામ્યાં. એક બીજી પડોરાની સ્ત્રીને તે ધર્મની બહેન ગણતો. તેને

૧. Cf. મહિલાવદ્ધત સુદર્શન ગદ્યાવલી.

એણે સોનાની કંઠી ધડી આપી. મૂળ સોનું રૂપિયા ત્રણસોનું હતો. તેણે પોતાના પદ્મનું રૂપિયા સોના આચારાનું સોનું ઉમેર્યું. આ ચર્ચા નીકળતાં બાપને વહેમ પડ્યો. વાત માનવા નેવી નહિ. સોના તે સોનું ચોરે કે દાન આપે ? તેણે ધરણું મંગાવ્યું ને કસાવ્યું ત્યારે તેની ખાત્રી થઈ અને તે અખા પાસે - મુનશી કહે કહે છે તેમ આભાર માનવા તો કોણ જાણે પરંતુ - કંઠી સંધાવવા આવી, ત્યારે અખાએ જાણ્યું. આ પ્રસંગથી તેનું હૃદય દુખાયું ને 'એક અશીષુ, બીજા સંસારી રસ'નાં બીજ વધાર્યાં.

બીજા પ્રસંગ એવો જ હૃદયભેદક છે. જહાંગીર બાદશાહે સ્થાપિલી ટંકશાળમાં તેનાં હપરી તરીકે તે કામ કરતો હતો. કાષ્ટ દેવીશાએ ચોખ્ખા ચાંદીમાં હલકી ધાતુ ભેળવ્યાનો તેના પર આક્ષેપ મૂક્યો ને એ માટે તેને કાચી જેલમાં પણ પૂર્યો હતો. આખરે તે નિર્દોષ ઠર્યો પણ આ અનુભવોથી તેનું મન જડ થઈ મર્યું હતું. તેણે પોતાનાં જીભર કુવામાં ફેંકી દીધાં અને તીર્થ-યાત્રાએ નીકળી પડ્યો. ત્યાંથી એ ક્યાં ગયો એ ચર્ચાર્થક વિષમ છે. જોઈ લખે છે કે ત્યાંથી તે જયપુર ગયો અને ત્યાંના વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયના ગોકુળનાથને ગુરુ કર્યા. ત્યાં તેણે સાઈ દ્રવ્ય વાપર્યું, પરંતુ ત્યાં તેના આત્માને સંતોષ થયો નહિ. તેથી તે દાશી ગયો, અને ત્યાંથી પાછા આવતાં ધનસોબી ગુરુ તેનો કેવો સત્કાર કરે છે તે જોવા ફરી વાર તે જયપુર ગયો. આ પ્રમત્તની પતાવટના આધાર માટે કેટલાક વિદ્વાનો અખાએ પોતે લખેલી નીચેની પંક્તિઓનો આધાર લે છે :

પણાં કૃત્ય કર્યા મેં બાહ્ય,
તેા યે ન જાગી મનની દાઝ,
દર્શનવેશ જોઈ બહુ રહ્યો
પછે ગુરુ કરવા ગોકુળ ગયો.

અને તેણે ગોકુળનાથને ગોકુળમાં ગુરુ કર્યા એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ વૈષ્ણવી દીક્ષા તેણે જયપુરમાં નથી

લીધી એમ આ ઉપરથી અનુમાન થતું નથી. બદલે એણે અનેક બાબ કૃત્યો કર્યાં એટલે કે જયપુરમાં તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી બાબ ક્રિયાઓ કરી તેમ જ વૈષ્ણવી વિલાસનાં રાગસી દર્શન કર્યાં તથાપિ તેણે ચિત્ત પ્રસન્ન થયું નહિ, મનની ઢાઝ ભાંગી નહિ અને તેથી તે સમયમાં અનેક સાધુજનો કરતા તેમ ગોકુળમાં સાચા ગુરુની શોધમાં ગયો એ કલ્પના અવાસ્તવિક લાગતી નથી. વળી જો ગોકુળનાયજી ગુરુથી તે પ્રસન્ન થયો હોત તો એને કાઠી આદિ રથજોએ જવાની આવશ્યકતા રહેત નહિ અને તેથી જ તે કહે છે કે :

“ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, ધરડા બળદને ધાણી નાથ,
ધન છે ને ધોકા નવ હરે, એ ગુરુ કહ્યાણું શું કરે ?”

મારે કહેવું જોઈએ કે આ પાઠ સર્વમાન્ય નથી. પ્રો. ગજેન્દ્રશંકરે “પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિશિષ્ટ અંગો” એમાં એનો અનુવાદ કર્યો છે. અને સસ્તા સાહિત્યની “અખાત્રી વાણી”માં નીચે મુજબનો પાઠ છે :

“ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, ગુરુએ ગુજને ધાણી નાથ,
મનન મનાવી સદગુરુ થયો, પણ વિચાર નગરાનો રહ્યો.”

પરંતુ આ પાઠ સાચો લાગતો નથી. “મનન મનાવી” એ શબ્દ યોજના અખાત્રી જણાતી નથી. વળી “વિચાર નગરાનો રહ્યો” તે વિચાર કેનો ? ગુરુનો કે સિધ્ધનો ? તે પણ આમાં સ્પષ્ટ થતું નથી. વળી ત્રીજો પાઠ ઇ. સ. ૧૮૫૨ની સાલમાં છપા-
યલા અને અમદાવાદની પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા
“અખાણના છપ્પા”માંથી મળી આવે છે.

ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ નગરા મનને ધાણી નાથ,
મન મનાવી સગુરો થયો પણ વિચાર નગરાનો નગરો રહ્યો.

આ પાઠને ડિ. બ. નર્મદાશંકરે એમની ‘અખાકૃત કાવ્યો’
બા. ૧^{મી} પ્રસ્તાવનામાં આ વિશેની વિદ્વાપૂર્ણ ચર્ચા કરતાં

સંપ્રમાણ મળ્યો છે. પરંતુ અખાને પોતાના ગુરુથી અસંતોષ થયો હતો એ હકીકત સાથે આ વાતનો મેળ ખાતો નથી, દા. ત.

ગુરુ થઈ બેઠો હોંસે કરી, કંઠે પાણુ શકે કેમ તરી.

... ..
પોતે હરિ વહી નણે લેખ, કાઠી બેઠો ગુરુનો વેશ
સાપને ઘેર પરીણો સાપ, મુખ ચાલી ચાલ્યો ઘર સાપ
એવા ગુરુ ધણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવ પાર.

એ સર્વ છપ્પાઓમાં આ વિષયનો જે અનુભવજન્ય કડવાટ નગરે પડે છે, તે સાબિત કરે છે કે તેને તેના પોતાના ગુરુથી અસંતોષ થયો હતો; એટલે અખો પ્રથમ જયપુર ગયો અને ત્યાં તેણે વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી અને ત્યાંથી અસંતોષ પામી ગુરુ કરવા એટલે સાચા ગુરુની શોધમાં એ સમયના સંપ્રદાય અનુસાર તે ગોકુળ ગયો, એ વાત સ્વીકારવી પ્રાપ્ત થાય છે. ગોકુળમાં તે નિરાશ થયો અને ત્યાંથી તે કાઠી ગયો. મણિકર્ણિકાના ઘાટ પાસે એક ઝુંપડીમાં કાઠ સંન્યાસી-બ્રહ્માનંદ-એક વિદ્યાર્થીને વેદાંત શિખવતા હતા. અખો ઝુંપડાની પડાર-ઝીંતની પાછળ [મુનુક્ષી કુવો લખે છે] ત્યાં સંતાયો. સોતું નહિ ચોરનાર અખો બાર મહિના સુધી આમ ચોરી-છપીથી વેદાંત શિખ્યો અને એમની કોયેથી જ્ઞાનદીક્ષા લીધી. આ ગુરુપ્રાપ્તિના પરિણામે તેણે લખ્યું કે :

આનંદ વાધ્યો ને રંગ ઉલટ્યો રે

પ્રગટ્યા છે કે પૂરણુ બ્રહ્મ રે

સદ્ગુરુને ચરણે આવતાં રે

અને એવા સદ્ગુરુની કૃપાથી કેવા ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તે નીચેના સુંદર પદમાં સમજાવે છે—

ગુરુભેદ પામ્યો ગુરુભેદ પામ્યો તે નર કાયાનું નામ વાગ્યો,
જેમ પારસ પરસે ને ધાતુને તે આપ ટળાને થાય સોતું,
તેમ સદ્ગુરુ પારસ વડે ને નર નિપન્યા કારણ પ્રિયું નેણે ગુરુનું.

વગેરે

અમદાવાદ પાછો વળતાં તે જમપુર ગયો તે ત્યાં ગુરુથી ધુત્કાર પામ્યો. એ બિચારાએ બાકીનું જીવન શંકરમતના સિદ્ધાંતોમાં અને મુનશી કહે છે તેમ “lashing the world's hypocrisy in caustic words” વીતાડ્યું.

આવા જીવનમાં આવા કોમળ અને ભાવિક માણસને સંસાર પર તિરસ્કાર આવે એમાં કે નવાઈ છે? પરંતુ એ તિરસ્કારમાં શૂન્યતા નથી, જડતા પણ નથી, અનીધરવાદે નથી, એમાં જીવન-સુંદર અને સાચા જીવન-માટે તિરસ્કાર કે ધૂણા નથી. અસત્ય, પ્રપંચ કે મેલથી જો અને જોટલું જગત બધું છે તે માટે કડવારા છે. સુંદર જીવનની કલ્પના એને અશક્ય હતી એમ પણ નહોતું, એક પરાઈ સ્ત્રીને બહેન માનનાર અને તેને સુખ ભોટ આપનારના હૃદયમાં જીવનની કુમાશ કે માધુર્ય નથી એમ તો કેમ કરી કહી શકાય? એના જમત-માં એને એના જેવા ભાવિક અને પ્રેમાળ સંબંધીઓ મળ્યા હોત તો-તો એ પણ કલાપી જેવો પ્રેમનો ફિરસ્તો ચાત ખરો? શું કહેવાય? મનુષ્ય હૃદયનાં ઉડાણો એવા અમમ્ય છે અને એની કારોગરી જોટલી અઢળ છે કે “શું ચાત?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો અધરો છે.

અખો કેવળ તત્ત્વચિંતક નહોતો; પણ તત્ત્વનિષ્ઠ અને ધૈર્ય-નિષ્ઠ પણ હતો. એનું ક્ષરાક્ષર જીવન યથાર્થ સમજવું હોય તો મુનશીના આ પુસ્તક કરતાં નર્મદાશંકરભાઈના “અખાકૃત કાવ્ય”ની પ્રસ્તાવના વાંચજો. હું માત્ર એક વાનગી આપું છું.

“તિલક કરતાં ત્રેપન વણાં

જપમાળાનાં નાકાં ગયાં”—

એ તો તમે વાંચ્યું છે. “શુદ્ધ ચિંતન્ય સૂર્ય બિંબ જેવું રહી તેનાં ફિરિણ પચરંગી કાચના મંદિરમાં ઉતરે અને વિચિત્ર રૂપો દેખાય છે” તેનું કવિ વર્ણન કરે છે :

જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું, નીલપીઠ શુભ રચામનું
તે ઉપર તથો સૂર ન્યારે ત્યારે વિચિત્ર રૂપ યથું ધામનું;
કેવલ્ય સૂરજ તપે સદા માયા તે મંદિર કાળ
ધન્યર નામ તે તેહનું સાક, જીવ યક માન્યું સંજ.

પરમાનંદનું વણું ન પણ સુંદર છે :

અભિનવે આનંદ અગોચર ગોચર હવું એ
પરપંચ પાર મહારાજ તે પૂરણબ્રહ્મ હવું એ.
હરિહર અજ બુવનેશ તેહ તણો ઇશ અનપતિ એ,
તે નણ્યો અંગ ઇશ જેહને ગાય નિત્ય ભુતિ એ.

સ્વે ચૈતન્ય ધનરાય શુન્યમાં સોદામણો એ
તે નાવે વાણી માંહ તે નદિ વિરાટ ને વામણો એ.
તે નયે ન આવે ક્યાંહિ સ્થિર પૂરણ અવિનાશ છે એ
હીંજ ભંગ તે માંહિ જે વડે આકાશ છે એ.

એ નહિ નયે જાંજળ, ચચારથ જેમ તેમ યથું એ.
જ્યાં કર્મ ન લાગે કાલ સખર બરાક તે રહું એ
તીહાં હવું મન લેલીન, જઈ ચૈતન્ય સખર ભયું એ
નદિ કો દાતા ફીન, તનય સહજ સજ યથું એ.

પ્રગટયાં કોટિ કલ્યાણ આપા પર વિજયે રહું એ.
ત્યાંદા સંલોહિત બાણ હરે અસ્ત આ કારણ ગયું એ.
કહે અગ્નિ આનંદ અનુભવને લહેવા તણો એ
એવો પૂરણ પરમાનંદ નિત્ય સરાહું અતિ ધણો એ.

૯

તે પછીને સાહિત્યસર્જન તે પ્રેમાનંદ-મુનશીએ એના સાહિત્ય-
ની સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કું. પેઠે પ્રેમાનંદ પણ
તેના આખ્યાનોની શરૂઆત મુરતમાં કરેલી. પણ પાછળથી એની
ખ્યાતિ ઠેક ખાનદેશ સુધી પહોંચી હતી. ગુજરાતી ભાષાને તેનું
ચોખ્ખું સ્થાન અપાવનાર અને તે માટે ટેક લેનાર આ માણુભટ્ટની
સેવા અમાપ છે. મધ્યકાળના ગુજરાતમાં તેણે પુરાણોને સજીવ

રાખ્યાં હતાં. પુરાણોના પ્રસંગોની તેણે સુંદર કલ્પનામય ગૂંચણી કરી છે— મોમરાનાં કુલોની તમે વેણી ગૂંચો છો તેવી. મુનશી લખે છે કે ત્રીસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતની કવ્ય યાત્રિઓમાં એવી એકઠે મધ્ય વયની સ્ત્રી નહોતી જેને પ્રેમાનંદનું એકાદ આખ્યાન મોંએ ન હોય. એ મને ખગર નથી. એ તો લગભગ મારા જન્મ પહેલાંની વાત છે. બાપુ દૃ નિશાળમાં બણતો હતો તે વખતે અમારે ત્યાં બૃહદ્ કાવ્યરોહન મેં જોએલું એવું યાદ છે. એમાં પ્રેમાનંદના નામ નીચે સવાઇ પાછકા પ્લેક— એટલે મોટા અક્ષરે ગુજરાતનો સર્વોપરિ કવિ એવું કેં છાપેલું તે હજી આંખ સામે આવે છે. અને પેલું “જમને જમ્યો જાદવરાય”વાળું “સુદામાચરિત,” “વેદર્થી વનમાં વળવલે”વાળું “નળાખ્યાન” અને “જૂની વહેલ ને જુસેરી વાંકી” વાળું “મામેરું” ને કશમ રકંધ હજી ગામડાઓમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પ્રેમાનંદને નામે ફેટલાંક નાટકો લખાયાં છે. નરસિંહ-રાવે તે પ્રેમાનંદનાં નથી એ સિદ્ધ કરવા એક વિદ્વાતપૂર્ણ લેખ લખ્યો છે. ‘સત્યમામા’ નાટકની પેટી “સંગોપાંગ સુરંગવ્યંગ અતિશે, ધારે ગિરાગુજરી” વાળું સુંદર પંક્તિઓ પ્રેમાનંદની નહિ હોય. ખીજું કેં નહિ તો એમાં સંસ્કૃતનું જરા વધારે પડ્યું છાંટલું છે. અજબજા તે સમયના ખીજા કવિઓ કરતાં પ્રેમાનંદની બાવા, કલ્પના, ગૂંચણી ચઢિયાતી છે એ તો દેખાતું છે, ને કોઈ વાર તો કવિત્વના વિદ્યુત જેવા ચમકારા પણ દેખાય છે. હસ દમયંતીનું વર્ણન કરે છે:

સામસામા રહ્યા શોભે ન્યામ જોમ એ સોમ
ઉડમાં બિન્દુ બિરજને નાંહે ઉડગણુ જોમ.

... ..
વેદર્થીના વક્ર આગળ અમર તે આરતી કરે

... ..
કથ સમૂહની રાવ કરવા-વિધિ કને કળાધર ખયો.
કર અધર ચંદ્ર કાઢ્યો ડેરો, તે અધાપિ અંતરીક્ષ રહ્યો.
સંસાર સર્વનું સાર લીધું દિવ્ય દેહડી ચવા
ધરી દમયંતીને કુંજ ખંજેર્યા તેના તો તારા હવા.

વળી ખીજે સ્થળે :

સુદિ ઘડતાં પ્રભપતિએ ભયું તેજનું પાત્ર
તે તેજનું પ્રભપતિએ ઘડ્યું દમયંતીનું ગાત્ર;
તેમાંથી કે શેષ નાધ્યું, ઘડતાં ખેરો પડિયા
પ્રભાએ એકું કરીને તેનો ચંદ્રમા ઘડિયા—

કલ્પના સુંદર છે ને ભાષા સુધડ છે છતાં “ સાંગોપાંગ સુરંભ
બ્યંગ ” જેવી પાસા પાડેલી નથી એમ લાગે છે.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં સૌથી ઉત્તમ કિયું એ વિશે મુનશી
કેં અભિપ્રાય આપતા જણાવતા નથી — એ આખ્યાનનો મુનશી
સારાંશ માત્ર આપે છે. અને ‘નળાખ્યાન’ માટે તેઓ લખે છે કે :
‘નળાખ્યાન’ કવિનાં આખ્યાનોમાં કદાચ સૌથી વધારે માનીતું
યજ્ઞેલું છે. પણ આનો આધાર જણાવ્યો નથી. કેટલાક વિદ્વાનોને
મતે ‘મામેઈ’ ઉત્તમ આખ્યાન છે. દિ. બ. ઝવેરી એ વિશે લખે
છે : “ the genius displayed in all these is
wonderful ” અને ગુજરાતના એક પ્રોફેસર “મામેરા”ને
ઉત્તમ ગણે છે અને એ આખ્યાનની તિથિને પ્રેમાનંદની જન્મતિથિ
ગણીએ તો ચાહે એમ જણાવે છે.^૧

પ્રેમાનંદના બે પુત્રો પૈકી વલ્લભે કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા છે.
પણ મુનશી કહે છે કે એમાં કેં ધ્યાન આપવા જેવું નથી. માત્ર
“મિત્રધર્માખ્યાન” પ્રથમ મૌલિક સામાજિક કથા તરીકે ધ્યાન ખેંચે
છે. દિ. બ. ઝવેરીએ દુઃશાસનરૂઢિરખાનને વખાણું હતું. મેં
એનાં છૂટાં કાવ્યોના અપવાદે એની એકે કૃતિ વાંચી નથી.

પ્રેમાનંદનો સમકાલીન શામળ—ગુજરાતમાં એક વાર પ્રેમા-
નંદ નેટશે જ વિખ્યાત અને તેના કરતાં વધારે લોકપ્રિય યજ્ઞેલો.
ગોવર્ધનરામે પણ શામળની મુક્તકંઠે પ્રંયસા કરી હતી, મુનશી

૧. ‘પ્રેમાનંદનું મામેઈ’ જલેન્દરચંદ્ર ખંડ્યા. કોમ્પી પુ. ૧, અંક ૧.૫. ૫૭.

લખે છે કે પ્રાત્ર થએલી કટલીક વિમત ઉપરથી જણાય છે કે શામળભટ્ટે પોતાની વાર્તાઓનું વસ્તુ જેમ કથાઓમાંથી લીધું છે.^૧ અને આ કારણે પ્રેમાનંદનો સમાવડોયો થવા યોગ્ય નથી એમ કહે છે. શામળે એ પ્રમાણે શેક્સપીયરની જેમ વસ્તુ લીધું છે તે પણ એની શૈલી, એની કથાની રોનક, એની વાર્તા કહેવાની ઢગ અત્યંત આકર્ષક છે. ઘણાં—લગભગ પંદરેક વર્ષ અગામે શામળનાં કાવ્યો વાંચ્યા નથી પણ અસલના ગુજરાતી જીવનનું માંડે કલ્પનાચિત્ર બાળપણમાં સાંભળેલી “નંદનવીસી” જેવી શામળની રસિક વાર્તાઓથી મોટે ભાગે સરળથું છે. ગુપ્તવેશ નગરચર્યા કરતા રાગઓ અને પડિત પોષ્ટો, એ પાનનાં બીડાંઓ, એ પોખાર પડતા પાસાઓ અને એ બધાંથી ય અડે તેવી ચતુર, સુલક્ષણી, ચંચળ, સુંદર, સ્વતંત્ર અને સંસ્કારી સુંદરીઓ—એ બધાં શામળે મૂર્તિમંત કરી સજીવન રાખ્યાં છે. દિ. બ. ઝવેરી શામળ માટે લખે છે : *He stands alone. He followed none, none followed him and none could imitate him—* નર્મદારાકર શામળ વિશે લખે છે કે : “કવિ-ત્વમાં બે ભાગ રસ ને એક ભાગ તક” જોઈએ. રસથી હૈયું બેઢાય છે, ને તકથી લહેર આવે છે. શામળમાં હૈયું બેઢાય તેવું ઘણું નથી પણ તકથી લહેર આવે એવું ઘણું છે.”^૨

૧૦

પછી ગુજરાતમાં અંધાધૂંધી થવા માંડી. મરેઠાઓએ લૂટો ચલાવી, મુસલમાનોએ અત્યાચારો કર્યા અને ગુજરાત ત્રાણ ત્રાણ પુકારી જાણ્યું. અને એ કારણે અખાનો નીરસવાદ ગુજરાતમાં પ્રચાર પામ્યો, અને આને પરિણામે ધીરો, નિરાંત અને બોળે અખાતી

૧. આ હકીકત નર્મદારાકરે પણ નોંધી છે. [નર્મદા ૫. ૪૬૮]

૨. નર્મદા ૫. ૪૬૯.

વાણીના પડધા પાડે છે એમ મુનશી કહે છે. અર્થાત્ અખાના નીરસવાદનો જન્મ સુખ અને શાંતિના કારણે થયો અને તેનો વિકાસ અસ્થિરતા ને અશાંતિમાં થયો. અને તે આ પગલું સમજવું નથી. અને એમાં કેંક વિરોધાભાસ લાગે છે. વળી ધીરાની કાશીમાં કે પ્રીતમના બચનમાં અખાના જોવા રપટ દેખાતા પણ નથી. ઉલટું ધીરાની “વસિલ્લી સાંભળી વેહ જાગી” અને “મારા કુળની મરજદા મેલી, મારે આજ આનંદની હેલી” — વાળી મરખીમાં તેમ જ પ્રીતમનાં “સુખ સેજલ્લીવું સાર છે — હું રસખસ થઈ રસમાં રહી, રંગમાં રજની વીતી ગઈ.” — વાળા પદમાં દયારામના શૃંગાર-રસની આગાહી વધારે સંભળાય છે.

ધીરાની કેટલીક કાશીઓ: ‘તરણા ઓથે હુંગર રે,’ ‘મન તુહિ તુહિ ખોસે રે,’ ‘અતે સંતને તેગવો રે’ — અને નિરાંતના ‘આવો અવસર ફરી ફરી નહિ આવે.’ — તથા ભોળના “ચુરખો રણી રણી કમાણો”, “ફુનિયા દિવાની કહેવાશે રે” અને “પ્રાણિયા મજી સેને કિરતાર” તથા પ્રીતમ કૃત “હરિને મારમ છે શરારો, નહિ કાયરનું કામ જોને” વગેરે ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ પછી દયારામથી મુનશી જૂના ગુજરાતીના યુગની પૂર્ણ-દ્રુતિ કરે છે. મુનશી લખે છે: “To this (એટલે ધીરા અને ભોળની) Weary, lifeless age came a genuine poet, his wings unclipped by convention, soaring in search of real art and emotion” — દયારામની મરખીઓ ગુજરાતમાં ને તમને એટલી બધી સુખી છે કે એનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. દયારામે આખ્યાનો વગેરે પણ ઘણું ૪૮ અંચ નેટલું લખ્યું છે પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ વરણાખીઓ ફક્ત કવિ તેની સુંદર, કલાત્મક, ઓપીઓના વહાલ જેવી મરખીઓથી ચિરંજીવ રહેશે. પેણું “સ્વામ રંમ સમીપે ન જાવું મારે આજ થકી” — કાષ્ઠ ગાણું હવું તે યાદ છે ?..... દયારામ પણ એ ગાનાર જેવો જ જીવનનો રસિયો હતો. એ

નિરાંત જીવે કહે છે કે “જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના હરમાં હરે”—મુનશી મનાવે છે તેમ દયારામ પહેલાંનું ગુજરાત નીરસવાદી હોય ત્યાં નહિ પણ એટલું તો ખરું જ કે આ રસિક કવિએ ગુજરાતી સાહિત્ય અને જીવનમાં કેંક જોર મસ્તી લાવી દીધી છે.

મુનશીએ આ પુરતકના પ્રથમ વિભાગમાં ધનપાળ અને સોમપાળ જેવા ગૌણ કવિઓનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને જૂના ગુજરાતીના કેટલાક જાણીતા કવિઓ તથા કવયિત્રીઓ—ગુજરાતી રામાયણનો કર્તા ગીરધર, પ્રહલાદ ગીતાવાળો કાલીદાસ, ઉદ્ધવ-મીતાનો લેખક મુક્તાનંદ, ‘જનની જીવે રે ગોપીચંદ’ના પદોના વિરાગી કવિ નિષ્કુળાનંદ તથા દિવાળીખાઈ, સીતાજીની કાંચણીવાળી કૃષ્ણાખાઈ તથા એ સૌમાં નોખી પડી આવતી સમાધિની રિયતિ-ના યોગાભ્યાસવાળી, રાગમહારાજનું સન્માન પામેલી ગૌરીખાઈ—એમના નામ માત્રનો નિર્દેશ જુદી કુટુંબોટમાં કર્યો છે; અને “જોધવજી સદેશો કહેજો સ્થામને” વાળી પ્રસિદ્ધ ગરબીનો કર્તા રતનદાસ, “હે સખી કે શું કુલ્યા રસાળ, હોયે ન કુલી રાધિકા, ભરમ કનૈયાલાલ”ના મહિનાઓ રચનાર રતો; “આ તન રંગ પતંગ સરીખો” અને “આવો આવો ને નંદજીના લાલ”નાં પદો લલકારતો બ્રહ્માનંદ, અને ગામેગામ પ્રસિદ્ધ થએલો, પેલો “તારે માથે નગારાં વાગે મોતનાં” તથા “કર પ્રભુ સંગાયે દદ પ્રીતડી રે”નાં ભજનો અને સુરત અને વડોદરાની સુંદરીઓ આસો માસની ચાંદનીમાં અનેક રઢિયાળી ગરબીઓ ગવાડે છે તેનો રચનાર દેવાનંદ; “માણીડા હોડી હલકાર મન હરિ મળવાનું”વાળા આજે ગુજરાતમાં શેરીએ શેરીએ ને રેકડોમાં ગવાતા ગરબાનો લેખક શાંતિદાસ; ગંગા જોડાનો મંત્રચુર મનોહર સ્વામી અને ક્રુવાખ્યાનનો લેખક તુલસી—એ અને એવા અનેકોને મુનશીએ વિસારે પાડ્યાં છે એટલી આ વિભાગની દેખાતી ગુણ છે.

શિષ્ટ ગૂજરાતી

જોડણીની નિયમાવલી

વાગીશપાદામ્બુજ ચિત્તમાં ધરું;
પ્રયત્ન આ સાદર અર્પવા કરું.
તજ્જો દિયે ધ્યાન જરાય આ બણી;
પ્રયત્ન-સાર્થક્ય તદા શકું બણી.

જોડણીનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાનાં આજ દિવસ સૂધીમાં મહાન આઠ પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે. ત્યારે આ નવા પ્રયત્નની શી આવશ્યકતા છે, એમ તરતજ પ્રશ્ન થાય. તે માટે કાકા કાલેલકરેજ જોડણીકોશની પ્રથમ આવૃત્તિના નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે-

“xxxx એક વાર અરાજકતામાંથી વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ એટલે પછી સુધારા કરવા જ હોય તો તે કામ પ્રમાણમાં ધણું સહેલું થઈ જાય છે.

“સુધારાનો પ્રવાહ માન્ય વિકલ્પોની મર્યાદામાં જ વહી શકે છે. xxxx”

ગૂજરાતી ભાષાની જોડણીમાંની અરાજકતા ખરું જોતાં જોડણીકોશની નિયમાવલીથી કાબૂમાં આવી ગઈ છે, એમ શિષ્ટ લખાણો જોતાં આપણે સમજી શકીએ છીએ. હવે માત્ર ગૂજરાતી ભાષાના અસલ સ્વરૂપને ખતાવનારી જોડણી ક્યાં ક્યાં ખામી ભરેલી છે, અથવા સાર્વદેશિક ઉચ્ચારણમાં ક્યાં ભેદબાણી છે, અને તેનું નિરાકરણ કેવી રીતે કરવું તેજ માત્ર વિચારવાનો વિષય અવશિષ્ટ રહ્યો છે. અને તે વસ્તુનું છેવટનું નિરાકરણ યતાં અમલમાં મૂકાયેલા સુધારાથી ગૂજરાતી ભાષાનું અસલ સ્વરૂપ વધારે સમય માટે આપણાથી દૂર નહીંજ રહે.

આજ દિવસ સુધીની જે જે નિયમાવલીયો પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે; તેમજ જૂના કાળથી રિજ્ઞ લખાણોમાં જોડણી જે સ્વરૂપમાં સ્વીકારવામાં આવી છે, તે બધાના સમન્વયપૂર્વક જોડણીની એકવાક્યતા નામનો એક વિસ્તૃત નિબંધ આ લેખક દરફથી લખવા પ્રયત્ન થાય છે. તે અન્ય કાંઈ તરતમાંજ પ્રસિદ્ધ થાય તેવો સમ્ભવ નથી. પરન્તુ તેને માટે જે નિયમાવલી નક્કી કરવામાં આવી છે, તે જે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવામાં આવે તો તેથી વિદ્વાનોમાં વિચારોની આપણે કરવાનું એક સાધન પ્રાપ્ત થાય, તે ઉદ્દેશથી આ નિયમાવલી આપણા સુપ્રસિદ્ધ માનસી ત્રિમાસિકમાં મોકલવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું છે. ચુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-મહોદયની જોડણીમાં કરવા ભેદવા સુધારા વિશેનો એક લેખ વસન્ત પુ. ૩૧ ના પૃ. ૨૧૬-૨૨૭ માં છપાયેલો છે, તેમાં કેટલીક બાબતો રહી પલ્લુ બચ છે, તે માટે આ પ્રયત્ન જરૂર વિદ્વાનોને ઉપયોગી થશેજ, એમ મારું માનવું છે. આપણા ભાષાશાસ્ત્રીયો ભાષાના સત્ય સ્વરૂપના વ્યવસ્થા આનિયમોના સ્વીકાર્ય-સ્વીકાર્ય તત્ત્વ વિશે એક વાર ફરીથી ચર્ચા બંધાવે અથવા આ નવમા પ્રયત્નને તેનું નવમત્વ = પૂર્ણત્વ અર્થે એમ આ શુજનીનો સેવક ન હોય ?]

૧. તત્સમ શબ્દોની જોડણી

૧. ભાષામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ એ બન્ને રૂપો પ્રચારમાં હોય તો એ બન્નેનો સરખી રીતે સ્વીકાર કરવો. ઉદા. કર્મ-કાર્મ, ક્ષત્રિ-ક્ષત્રી, આશ્વર્થ-અશ્વરજ, જગત-જગ, પક્ષી-પક્ષી, વિશ્વપ્રિ-વિનત્તી કે વીનતી, મુખ-મોં કે મોં, નિદ્રા-નીદ્ર, અશ્નુ-આંસુ, અમાનત-અનામત, અવ્વલ-અવલ, કરક-કરક, જુલમ-જુલમ વગેરે.

૨. તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી. (જુ, અન્, ફન્, વિન્, મત્-ચત્ વગેરે અન્તવાળા શબ્દોનું પ્રયમા વિભક્તિનું એક વચન ભાષામાં વપરાય છે; તેમજ અ-આ ઉપધાવાળા સ્કારાન્ત શબ્દોની પ્રથમાના એકવચનમાં હ્રસ્વ-વિસર્ગવાળાં રૂપો પ્રચારમાં છે.) ઉદા. ગતિ, યુરુ, દરિ, રાન્તિ, નીતિ, નિધિ, રિશ્તિ, શ્રીયુત, પાશ્ચાત્ય, પૌરત્ય, પ્રામાણિક;

નેતા, કર્તા, ભર્તા, પિતા, માતા; આત્મા, ધ્વજા, નામ; યજ્ઞસ્વી, મનસ્વી; વિદ્યાર્થી; ભગવતી, શ્રીમતી; મહિમા; અન્દ્રમા, વેધા, યશ, મન; સુદિ, વદિ વગેરે.

જા. ઉચ્ચાર અને જોડણી જુદાં છે તેવી અરખી, ફારસી, ઉર્દૂ, અફઝેલી વગેરે ભાષાના શબ્દો ગૂજરાતી ભાષામાં કદઢકા ન દેખાય તેવી રીતે મૂળ ઉચ્ચારને અનુસરતા લખવા. ઉદા. આગાહી, અમીરી, આખાદાની, આસાની, ઇરાની, ઉર્દૂ, કાખૂ, કાખુલી, કિસ્સો, કીમતી, ખૂખી, ગિરો, આફ, જાદૂ, જાસમી, તખ્ત, વહી, તૈયારી, દાર, દાવૂદી, પીલ, ખાખૂ, ખાન, રખર, હિન્દ; મ્યુનિસિપાલિટી, કમિટી, મ્યુનિવર્સિટી વગેરે.

જા. વિદેશીય ઉચ્ચારણો માટે ખાસ નિયમો:—

- આવા કેટલાક શબ્દોમાં મધ્યે લઘુપ્રયત્ન અક્ષર જેવો ઉચ્ચાર હોય તો ત્યાં તે શબ્દોમાં વ્યન્જન ખોડો ન લખતાં અક્ષર જોડેરી જોડણી કરવી. ઉદા. અકબર, અખબાર, અફલાવૂત, અખલક, અરજી, અશરફી, આખકારી, આખર, કસરત, કારકુન, કુદરત, ખુશખો, ખિદમત, ગિરદી, અકમક, અરખી, જાનવર, તકરાર, તલખીર, તસવીર, તોલમત, દરજી, દરદી, દિલખીર, પરહેજ, ફારસી, ખાદ્યાહ, ખિલકુલ, દરખીન વગેરે.
- અફઝેલી ભાષાના શબ્દોમાંનાં જે ઉચ્ચારણો વિવૃત એ—એા અને જ—જીથી અતિરિક્ત અફઝેલી Z જેડ જેવું ઉચ્ચારણ ગૂજરાતી ભાષાભાષીને પરિચિત હોવાથી વિવૃત એ—એા જોડી માત્રાથી પ્રદર્શિત કરવા અને Z જેડ જેવું ઉચ્ચારણ જ નુકસાન સહિત લખી પ્રદર્શિત કરવું. ઉદા. ડોક્ટર, કોલેજ, એક્ટ, બેટ, હોલેન્ડ; રિવિજન, સિટીજ, વિજિટ વગેરે.

૩. ખે તે ભાષના તત્સમ શબ્દો જે વ્યંજનાન્ત હોય તો અન્તે અક્ષર જોડેરી જોડણી કરવી. ઉદા. જગત, વિદ્યાન, ભગવાન, પરિષદ, સંસદ, ધનુષ, આશિષ, આયુષ, અકરમાત, સાક્ષાત, કવચિત, અક્રીક, અજળ, અક્ષર, અજ્ઞર, આલિશાન, ધનર, ધમારત, ધજાજ, ઉમેદ, કબૂતર, કબૂલ, કસર, કાનૂન, કૂચ, કોશિચ, કોલિનર, ખુદ, ખૂન, ક્રમ, આપૂરા, આશુક, જનૂન, જરર, જાસસ, તવારીખ, તાસીર, દમાર, દસ્તૂર, દીવાન, નસીખ, નાખૂદ, નાજુક, પુલ, બહાદુર, બારીક, બન્દૂક, સાબિત; અપીલ, કોટી, ટેબલ, પેન્સિલ, બૂટ, રફલ, બૂક, રજર, સોડાવાટર, હોટલ, પાસ, ડોક્ટર, વગેરે.

૪. અનુસ્વાર-અનુનાસિક-સમ્યન્ધી નિયમો:—

અ. જ્યાં અનુસ્વારના ત્રિજ હચાર જેવું હચારણ હોય તેવા શબ્દોમાં વર્ગીય કોષ પણ વ્યંજન પૂર્વે વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજન લખવાની સંદેશિત વેપારણાએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ સ્વીકારવી. ઉદા. કફલ, અચલ, કળ, દન્ત, સમ્યન્ધ; મજ્જૂર, જડ, તુન્દ, તમ્બૂ વગેરે. વિકલ્પ સ્વીકારવો હોય તો અનુસ્વાર લખવો; ત્યાં અનુસ્વારનું ચિહ્ન ૦ પોલું મીડું સ્વીકારવું. સંબંધ નિર્ગંધ વગેરે.

અ. તેજ સંયોગોમાં ધ, વ, લ હોય તો તે પૂર્વે અનુનાસિક ધ, વ, લ કરવા એટલે આગલા સ્વર જોડે અનુનાસિક બતાવનાર મૂળરાત્રીમાં સર્વમાન્ય બિન્દુ સ્વીકારવું અને ધ, વ, લ બેવડા લખવા. ઉદા—સંયોગ, સંવત, સંસ્થાપ વગેરે. વિકલ્પ સ્વીકારવો હોય ત્યારે જોડે મુજબ સંયોગ, સંવત, સંસ્થાપ.

૬. તેજ સંયોગોમાં રૂ, ય, વ, લ આવે તો ત્રિજ હચાર દર્શાવવા પોલું મીડું સ્વીકારવું. ઉદા. સંરમ્ભ, સંશય, સંસરણ, સિંહ વગેરે.

૬. અહ્ય્રેણ શબ્દોમાં ન્યાં નકાર રપષ્ટ ઉચ્ચારાતો હોય, ત્યાં તે અર્ધા ન રૂપે જતાવવો. ઉદા. પેન્સિલ, સમન્સ, કોન્ટ્રેક્ટ, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વગેરે.

૭. અહ્ય્રેણ શબ્દોમાં ing-ઈંગ અન્તવાળા શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે સાનુનાસિક દીર્ઘ ઈ ઉચ્ચારાય છે, તેવે સ્થળે સાનુનાસિક દીર્ઘ ઈ કરી બેડાણી કરવી. ઉદા. બ્લોટીંગ, બિલ્ડીંગ, પ્રિન્ટીંગ, ટ્રેડીંગ વગેરે.

૮. સંસ્કૃત શબ્દો ગૂજરાતીમાં વપરાતાં કેટલાક શબ્દોમાં લ ને જ યાય છે, તેવા શબ્દોમાં વિકલ્પ સ્વીકારવો. ઉદા. ફલ-ફળ, મલ-મળ, દ્યાલુ-દ્યાળુ, કૃપાલુ-ળુ, માયાલુ-ળુ, જલ-જળ; ખલ-ખળ, બલ-બળ વગેરે.

૨. તત્સમેતર શબ્દોની બેડાણી

૯. તત્સમેતર શબ્દોમાં સાનુનાસિક (કિંવા અનુસ્વારના ક્રહેવાતા કોમલ ઉચ્ચારવાળો) સ્વર દીર્ઘજ છે, પછી તે અન્ય હોય કે અનન્ય. ઉદા. આંખ, પાંખ, રાંક, ગાંડું; સીંચવું, અહીં, તહીં, નહીં; ટૂંકું, જિંધ, જિંધું. જિંચું, સૂંઢું, લખવું, વાંચવું, મોં-મોહો, કૈં, કૈંક; લૂટવું વગેરે તેમજ લખૂં, પાંચું, જાજીં છું; લવૂં, રલૂં, ગયેલું, બાંગેલું; મારું-મહારું; રામનું, સારું, સારેરું, પડેરું; સૂંવાળું, ફૂંવર, ફૂંવારું, ફૂંબાર, ફૂં, વૂં, ચૂં વગેરે.†

*નહિ એ સંસ્કૃત ભાષાનો રાષ્ટ્ર પણ સ્વીકાર્યો છે, અને ઉચ્ચારાનુસારી નહીં. પણ; (જુલો નિયમ ૧૫મો)

†અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એ તદ્દન જુદી વસ્તુ છે. આ ન સમજાવવાને લીધે બૃહકકમિટીએ અન્ય સાનુનાસિક ઉકાર લૂસ્વ સ્વીકાર્યો. આ દ્રષ્ટી તેમજ ઉમા નિયમમાં પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગ માટે જુલો પદાન્ત ઈ-ઈ, ઉ, ઊ નામનો લેખ વસન્ત વર્ષે ૩૦ મૂ. ૫. ૨૬૦-૩૦૦.

૭. એકસ્વરવાળા કે અનેક-સ્વરવાળા તત્સમેતર શબ્દોમાં અન્ત્ય ધ કે ળ દીર્ઘ છે. ઉદા. ધી, ળી, પી, બ્હી; બીડી, કીડી, મોતી, લોહી, યાણી, સંચરી-છરી, વરસી-સી, બારી, ઇન્દ્રી, આરતી, મરી, ગાંધી, તેલી, ધણી, વોંછી, કોડી, પોથી, વીજળી, વિનન્તી કે વીનતી, કળી, માંખી કે માખી, માટી, સળી, ઝોસરી; વર, ર, ખર, ચર, કોલુ-લ્હ, કામર, જૂ, ચાલુ, લાખું, રખૂ, વખૂ, આળસ, લૂ, ટપૂ બાખૂ વગેરે.
- અપવાદ-અન્ત્ય અસંયુક્ત ધ-ઉં પૂર્વે સ્વરભાર હોય, તેવા શબ્દોમાં ધ-ઉ હ્રસ્વ છે. ઉદા. બાધ, કાધ, કોધ, રાધ, પાધ, ખાધ, જનોધ, સાંધ, ખાધ; (ભાવવાચકનો આધ લાગે તેવા-) લડાધ, ચડાધ, મીઠાધ, લુચ્ચાધ; (ઇન્દ્રી પહેલાં અવ્યયરૂપ કૃદન્તોમાં પ્રકૃતિમાં આ હોય અથવા કર્મણિ-ભાવેનો આ હોય ત્યારે-) સમાધ, મુંઝાધ, ફુંગાધ; ચડાઉ, ખટાઉ, ચલાઉ, કમાઉ, બાઉ, ગાઉ વગેરે તેમજ ચાંઉ, નાંઉ, કમાઉ (ચાંજી, નાંજી, કમાજી, તે સ્થળે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં દીર્ઘતા છે. તે માત્ર તત્સમ લેખે વિકલ્પે સ્વીકારવી.)
૮. આં વ્યુત્પત્તિથી જુદી ઝોડણી ન થતી હોય તેવા એક કરતાં વધારે સ્વરવાળા તત્સમેતર શબ્દોમાં ઉપાન્ત્ય અવિકૃત ધ-ઉ દીર્ઘ છે. ઉદા. બીડી, ખાલી, સીડી, ભીડો, ઝીણું, રીઠું, રીડ, ચીડ, ઝીધો, ઇસ, કીડી, કાટ, કાનો, કબીરો. ગોડીસો, દાગીનો, રહીમીલું; બૂરું, જૂરું, ચૂરો, કચૂરો, ચૂક, ચૂનું, રૂડું, રૂડું, ચૂલી, ફૂલ, મૂલ, ચૂસો, લૂખું, સંધી, અધૂરું, અરડસો વગેરે. પરન્તુ વિશે-યે, જુદું, મધુરાં, ટહુકો, મહુડું, સુસ્તું વગેરે.
- [વિકૃત ધ-ઉ માટે નિયમ ૧૨ મે જુવો.]
૯. અનેક સ્વરવાળા પ્રાથમિક તત્સમેતર શબ્દોની ઝોડણી કરવામાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર ઊપર અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારાતુકલ વ્યુત્પત્તિનો આધાર હોય, ત્યાં તે મુજબ વ્યુત્પત્તિ ઊપર આધાર રાખવો;

ઉચ્ચાર-મેદને લીધે વિકલ્પ સ્વીકારવો પડે તો સ્વીકારવામાં કરો બાધ ન હોય. ઉદા. જિપર-ઉપર, પીમર-પીહર, દીમર, બીતર, વિનન્તી-વીનતી, ઉછડ્ડે-ઉચ્છડ્ડે, સતાર, હુહાર, ગુવાર, ચીતરવું, જીતરવું, બીધરવું, મૂજરાત-મુજરાત, મિજલસ, સુખેદાર, હીચકાઈ, હિલચાલ, કિલકિલાટ, ખિસકોલી, ટીપણિયો વગેરે.

૧૦. શબ્દમાં આવેલા જોડાક્ષરથી જો આવેલા ધ-હ ને મડકારો હોય તો ત્યાં ધ-હ હ્રસ્વ છે. ઉદા. ડુકર, ટિરસો, જુસ્સો, ખુલ્લું, ખિલ્લો, ગુણાધ, બિહુગોડી, વાગિન્ત્ર વગેરે.

૧૧. દીર્ઘ ધ- જિવાળા પ્રાથમિક શબ્દો જિપરથી ધકાતા શબ્દોમાં અનન્ત્ય દીર્ઘ ધ-જી અવિકૃત રહે. ઉદા. ગરીબાધ, વકીલાત, ચીકણાધ, ચીકાશ, મીઠાધ, મીઠાશ, બૂઠાણું; બૂલામણી, શીખામણ, જીતરડ, જીઠાડે, શીખાડે, મૂકેલું, મૂકાવે, મૂકાય, પીવડાવે, પીવાડે, જીઠાડે તેમજ દૂધપાક, બૂલથાપ, ખીજવર, હીલુકમાઠ વગેરે.

૧૨. શબ્દના અન્ધારણમાં ધ પછી સ્વર હોય તો ત્યાં લઘુપ્રયત્ન યત્રુતિ છે, તે યત્રુતિ વિકલ્પે જતાવવી. તેવા સ્થળોએ ધ તો હ્રસ્વજ છે. ઉદા. દરિયો-ઓ, કડિયો-ઓ, રંટિયો-ઓ, ઘોડિયું-જી, ઘોતિયું-જી, ધડિયાળ-આળ, ઠાઠિયાવાડ-આવાડ, નાળિયેર-એર, રૂપિયો-ઓ વગેરે.

૧૩. વિભક્તિજન્ય ફેરફારના નિયમો :-

અ. નામિકી વિભક્તિનો બહુવચનનો ઓ પ્રત્યય લાગતાં હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ધ-કારાન્ત નામ પછી ઓ માં લઘુપ્રયત્ન યત્રુતિ છે, તે વિકલ્પે જતાવવી. ઉદા. મતિયો-ઓ. દીર્ઘ ધ-જીકારાન્ત નામોને આ ઓ તેમજ તૃતીયા-સપ્ત-મીનો ઓ ઓ લાગતાં સ્વરભાર અન્ત્ય સ્વર જિપરથી હટી ઓ ઉપર જાય છે, ત્યારે હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ થઈ

લાગે છે. તે વિકલ્પદ્વારા બતાવવું. ઉદા. નદીયો-ઓ
તેમજ નદિયો-ઓ અને લીખુઓ તેમજ લીખુઓ.

જા. ૧. તૃતીયા તેમજ સપ્તમીના ઓ પ્રત્યય લાગતાં અલગ
રૂઢે છે ત્યારે પ્રત્યયમાં લઘુપ્રયત્ન યત્નતિ છે, તે
વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા. રમાયે-એ, મતિએ-એ,
નદીયે-એ તેમજ નદિયે-એ, લીખુયે-એ તેમજ
લીખુયે-એ, ઘોયે-એ વગેરે.

૨. ઔકારાન્ત શબ્દને લાગતાં શૂને બદલે લઘુપ્રયત્ન
વત્નતિ છે, તે વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા. સૌવે-એ.

૩. તૃતીયા સપ્તમીનાં આ એમાં અપર્યંશના વારાથી
સાનુનાસિક ઉચ્ચારણુ ચાલ્યું આવે છે, તે વિકલ્પે
બતાવવું. ઉદા. નદીયે-એ તેમજ નદીયે-એ, નદિયે
એ તેમજ નદિયે એ; રામે-રામે, રથે-રથે.*

નોંધ-આ પ્રત્યય જેના અન્તમાં છે તેવાં અશ્વયોમાં
પણ, તે તે રચણે વિભાષા સ્વીકરવી. ઉદા. માર્ટે-ટે
ન્મારે-રે, વગેરે.

૪. બીજી-ચોથીના ને માં પણ આ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણુ
છે, તે વિકલ્પે બતાવવું ઉદા. રામને ને. તેમજ
અને અને, ને ને.

૫. આખ્યાતિકા વિભક્તિયોમાં વર્તમાન પ્રથમ-પુરુષ-બહુવ-
ચનમાં લઘુ પ્રયત્ન યત્નતિ તેમજ મીપર્યંશકાલથી ચાલ્યું
આવતું સાનુનાસિક ઉચ્ચારણુ છે. તે બન્ને વિકલ્પે બતા-
વવાં. જાણિયે, જાણિયે, જાણિએ, જાણિએ.

* આ ઉચ્ચારણુની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે ઔકારાન્ત તેમજ
ઉકારાન્ત નામને લાગતાં આ એ અન્ય સ્વર લોપી શબ્દમાં અન્તર્ગત
બને છે, ત્યારે તેમાં સાનુનાસિક ઉચ્ચારણુ નથીયે યરું. ઘોડે, ગાડે,
રામને ઘોડે.

નોંધ-જાણીએ એમ ઈર્ષ્ય ઇકારવાળું રૂપ સ્વરભારના નિયમ મુજબ કેવળ અસિદ્ધ છે. તે સર્વથા સ્વીકાર્ય નજ હોય.

૬. જો, ઘો, લો, સ, લૂ, રો, ખો, એ ધાતુઓનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપોમાં અન્ય સ્વરનો એ-ઓ પ્રત્યય પ્દેશાં હ્રસ્વ ઉ થાય છે, અને પછીના સ્વરમાં લઘુપ્રયત્ન વશ્ચુતિ છે, તે વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા० જુવે-એ, ધુવે-એ, સુવે-એ. લુવે-એ, તેજ રીતે જુવો-ઓ વગેરે.

વિશેષ-જો, ઘો, લો, રો, ખો એનાં હો જોવાં રૂપાખ્યાન પણ વર્તમાનકાળમાં થાય છે, તે પણ વિભાષાદ્વારા સ્વીકારવાં. જોય, ઘોય, લોય, ખોય, તેમજ ખીજ પુરુષ બહુવચનમાં જોવ, ઘોવ, લોવ, હોવ, ખોવ, હો નાં ખીજ પુરુષ બહુવચનમાં હોવ ઉપરાં હો પણ સ્વીકાર્ય છે.

૭. બવિષ્યકાળના પ્રથમ પુરુષ બહુવચનમાં ઇશું અને શું આમ બન્ને પ્રત્યયો શિષ્ટકચ્ચારમાં છે, તે બન્ને સ્વીકારવા. ઉદા० કહીશું-ફેદેશું નર્મશું-જશું.

૮. ભૂતદકૃન્તના એલું પૂર્વે અ-આ-એ હોય ત્યારે લઘુપ્રયત્ન વશ્ચુતિ છે, તે વિકલ્પે બતાવવી. ગયેલું-ગએલું, સમાયેલું-સમાએલું, ઘાયેલું-ઘાએલું. (ગયલું-જોયલું વગેરે નહીં.)

૯. આકારાન્ત ક્રિયાપદોમાં વર્તમાનકાળ (તેમજ આદ્યાર્થ)નો એ પ્રત્યય સામાન્ય રીતે લઘુપ્રયત્ન વ રૂપે દેખાય છે, તેને વિકલ્પે સ્વીકારવો. ઉદા० જાવ-જાઓ, થાવ-થાઓ, મૂંઝાવ-મૂંઝાઓ.

૧૦. દે અને લેનાં રૂપોમાં દિયે-દિએ-દે-ધે; લિયે-લિએ-લે-લ્યે; દિયો-દિઓ-દો-ધો; લિયો-લિઓ-લો-લ્યો અને

પી તેમજ ખડીનાં પિયે-પિયે, પિયો-પિયો, ખિયે-ખિયે, ખિયો-ખિયો.

વિશેષ-પી અને ખડીનાં પિયે, પિયો, ખિયે, ખિયો એમ પદ્યુતિવાળાં રૂપો પણ જતાં કરાય તેમ નથી.

૧૪. જે જે પ્રાન્તમાં એ-ઓનાં વિવૃત ઉચ્ચારણ છે ત્યાંના વિદ્વાનો એ ઉચ્ચારણ જીંધી માત્રાથી ખતાવે, ન્યાં આ ઉચ્ચારણ નથીજ ત્યાં સંવૃત એ-ઓ જ રાખે. ઉદા० વેર-વેર, પેઠો-પેઠો, મેલું-મેલું, ખહેરો-ખહેરો, બેલું-બેલું નેણ-નેણ, વેણ-વેણ, રેણ-રેણ, વેન-વેન, એલી-એલી, મોર-મોર, પ્હોળું-પ્હોળું, મોડ-મોડ, ચોરસ-ચોરસ, ચોક-ચોક, જોખ-જોખ, કોઠ-કોઠ, કોડી-કોડી, સોપે-સોપે, કોણ-કોણ કોળિયો-કોળિયો, નામ-નામ, નાખું-નાખું, ગેરત-ગેરત, એખ-એખ, એખ-એખ હેરાન-હેરાન કોલ-કોલ, એર-એર, દેર-દેર, ચોપડી-ચોપડી, વગેરે.

૧૫. જે શબ્દોમાં ઐ, ઐ અને ઔ એમ એક-સ્વર-વાળોજ ઉચ્ચાર થયો હોય ત્યાં તે શબ્દોમાં ઐ-ઐજ લખવા ઉદા० પૈ, પૈસો, કૈક, કૈ, કૈવો, ઔદું, કૈસ, સૈકું, હૈકું, વગેરે. જઇ થઇ, હઇ, લઇ, તેમજ ગઇ તેને બદલે જે મે હે સૈ અને ઐ એવી જોડણી નિકળે સ્વીકારવી. તેજ રીતે નિકળે હૈ, ન્હૈ, ત્હૈ, જ્હૈ, તેમજ જ્ઞૈ (જજિં પણ તે રીતે હૈ-હૈજિં હૈ-હૈજિં વગેરે.)

૧૬. તત્સમેતર શબ્દોમાં અનુસ્વરના (તીવ્ર) ઉચ્ચારની નિયમ યથામાં ખતાવ્યા પ્રમાણે જોડણી કરવી. ઉદા० ગન્નું, કન્નું, દક્ક, મળવું અથવા ગંદ, કંદમું, દંમ, મેડવું અનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારના ફેલાવા કામગીરી ઉચ્ચારણને બિન્દુથીજ વ્યક્ત કરવું ઉદા० માંડવું, વાંચવું, હીંડવું વગેરે.

૧૭. ડ-ડનાં મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ ખતાવવા તુકતાવાળા ડ-ડ

સ્વીકારવા. ઉદા० ધડો, ધોડો, કડું, ધડ, લડૂનું, લડ્યો, પડવું, કાઢવું, વઢવું, મઢ, ચઢવું, કઢી, લોઢું, મોઢું વગેરે.

૧૮. નારીજાતિના અક્ષરાન્ત શબ્દોમાં, આદ્યાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં, મૂળ પ્રકૃતિમાં સાતમીનો. આ પ્રત્યય (બૂતી ગૂજરાતીનો) હતો તે સ્થળે વિકૃત યષ્ઠ જિતરી આવેલો લઘુ-પ્રયત્ન યકાર વિકલ્પે બતાવવો. ઉદા० આખ્ય-ખ, રાત્વ-ત, ચાલ્ય-લ, સામખ્ય-લુ; લાખ્ય-વ, કરચ-ર, વાંચ્ય-ચ; કાલ્ય-લ, ઘેરચ-ર, ગામ્ય-મ વગેરે. તેમજ ઉપલ્યૂ-લૂ, હેલ્યૂ-લૂ, નીચલ્યૂ-લૂ, વચલ્યૂ-લૂ માં વિભાષા સ્વીકારવી. (દ્વિતીય બૃતકૃદન્તની વિભાષા માટે જુવો ૧૩૩)

૧૯. જિપર સિવાયના બીજા સંયોગોમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ હોય તે યથી બતાવવી. ઉદા० વસ્યો, હસ્યો, ગયો, જ્યેયું, જાયું વગેરે. નોંધ-કેટલાક શબ્દોમાં ધ-ર-ડ-લ-ખ ને બદલે યશ્રુતિની બાન્તિ થાય છે, ત્યાં મૂળરૂપજ કાયમ રાખવું. ઉદા० બાઝડી, કોરડો, ભમરડો, પારણું, બારણું, બરણી, ટારું, ખાંડણી, શેરડી-શેલડી, દરણું, ચારણી વગેરે. (દળણું, ચાળણી એ ઉચ્ચાર-વિરુદ્ધ છે. મૂર્ધન્યતર છુ પૂર્વે લઘુ-પ્રયત્ન અક્ષરવાળો નિહ્વામ્ભીય જ ઉચ્ચારવો અસંભવિત છે. એથી જ જા ને સ્થળે ર સ્વાભાવિક આવી જાય છે.)

૨૦. તત્સમેતર શબ્દોમાં સકાર પછી ધ, એ કે ય આવતાં સકારનો શ ઉચ્ચારાય છે, તેનો વિકલ્પ સ્વીકારવો. ઉદા० હથી-સી, બેથી-સી, બેજે-સે, વસ્યો-સ્યો, ડોથી-સી, માથી-સી, એંથી-સી, એકયાથી-સી.

૨૧. એ ઉપરાંત બીજે જ્યાં જ્યાં વિકલ્પોચ્ચારણ છે. ત્યાં બધે ય વિભાષા સ્વીકારવી. ઉદા० દશમું દસમું; બારશ-સ, તેરશ-સ; વીશ-સ, ત્રીશ-સ, ચાલીશ-સ, પચાશ-સ, છાશ-સ વગેરે, પરન્તુ શાકરમાં રેદ શજ રાખવો.

૨૨. જ્યાં જ્યાં હકારનું રપટ ઉચ્ચારણ છે તેવા તત્સમેતર
શબ્દોમાં હકાર-પૂર્વેના વ્યન્જન અકાર-રહિત અથવા અકાર-
સહિત એમ બન્ને રીતે લખવો. ઉદા. મહેરો-મહેરો, તેનાત-
તહેનાત, હેવાર-તહેવાર, નહેર-નહેર, ન્હોર-નહોર, ખહાડ-
પહાડ, ખહાણુ-પહાણુ, ખેરવૂં-પહેરવૂં, ખેર-પહેરગીર,
ખેલૂં-પહેલૂં, ખેંમવૂં-પહેંમવૂં, ખેલ-પહેલ, ખોર-પહોર,
ખોણૂં-પહોણૂં, બહાનૂં-બહારૂં, બહાર-બહાર, બહેડૂં-બહેડૂં,
બહેડવૂં-બહેડવૂં, બહેતર-બહેતર, બહેન-બહેન(બિન પણ),
બહેડૂં-બહેડૂં, બહોણૂં-બહોણૂં, મહાલવૂં-મહાલવૂં (માલવૂં પણ),
મહાવત-મહાવત, મહાવરો-મહાવરો, મહેણૂં-મહેણૂં (મેણૂં
પણ), મહેતો-મહેતો, મહેનત-મહેનત, મહેમાન-મહેમાન,
મહેર-મહેર, મહેલ-મહેલ, મહોળત-મહોળત, મહોર-મહોર,
રહેમ-રહેમ, લહાણુ-લહાણુ, લહાવો-લહાવો (લાવો પણ),
લહેકો-લહેકો, લહેળત-લહેળત (લીળત પણ), લહેર-લહેર,
લહાણુ-વહાણુ, લહાણૂં-વહાણૂં, લહાર-વહાર, લહાલ-વહાલ,
લહેણુ-વહેણુ, લહેમ-વહેમ, લહેરવૂં-વહેરવૂં, લહેલૂં-વહેલૂં,
લહેવાર-વહેવાર, લહેંમવૂં-વહેંમવૂં, લહોણૂં-વહોણૂં, લહોરવૂં-
વહોરવૂં, સહાય-સહાય (સાથ પણ), સહેળ-સહેળ, સહેરો-
સહેરો, સહેલ-સહેલ, સહેલૂં-સહેલૂં વગેરે.

—કહે, રહે, લહે, વહેનાં નીચે પ્રમાણે રૂપો સ્વીકાર્ય છે:-
કહે:-કહું, કહિયે, કહે-કહે, કહો-કહો, કહૂં. કહેવૂં-કહેલૂં,
કહીરા,કહીશું. પરન્તુ કહેથૂં-કહેથૂં, કહેશો-કહેશો, કહેત-
કહેત કે કહત-કહત, કહેવૂં-કહેવૂં, કહેનાર-કહેનાર, કહે-
વાનું-કહેવાનું, કહેજો-કહેજો, કહેવૂં-કહેવૂં, કહેવાવૂં-
કહેવાવૂં, કહાવવૂં-કહાવવૂં, કહેવડા (રા) વવૂં-કહેવડા-
(રા) વવૂં, અને કહે બિપરથી કહાણી-કહાણી, કહેણુ-ણી
કહેણુ-ણી, કહેવત-કહેવત. [કહેનું વિકલ્પે કીધું, અને
લહેનું ચોક્કસ લીધું એવાં રૂપ જુ. ક. નાં છે.]

રહે, લહે, વહેનાં તેવાંજ રૂપો. રહેનાં પ્રેરક રૂપો પ્રચારમાં નથી. કહાવવું આરૂં રહે-લહેનાં રહાવવું-લહાવવું નથી. રહેનાં રહેવડાવવું પણ થતું નથી. કૃદન્ત નામનાં પણ પ્રચલિત રૂપોજ સ્વીકાર્યાં.

૨૩. ચાહ, નાહ, સાહ, દોહ અને લોહ એ ધાતુઓને અનિર્ધારિત ગણી નીચે પ્રમાણે રૂપો સ્વીકારવા :—

ચાહુ :—ચાહું, ચાહિયે, ચાહે કે ચ્હાય-ચ્હાય, ચાહા-ચ્હાવા-ચ્હાઓ, ચાહવું, ચાહેલું, ચાહીય, ચાહીયું કે ચ્હાયું-ચ્હાયું, ચ્હાશે-ચ્હાશે, ચ્હાશે-ચ્હાશે, ચ્હાત-ચ્હાત, ચ્હાતું-ચ્હાતું, ચાહનાર, ચાહવાનાં, ચાહ, ચાહને, ચ્હાવું-ચ્હાવું, ચાહનાં પ્રેરક રૂપો પ્રચારમાં નથી. કર્મણિ ચ્હાવું.

નાહુ :—નાહું, નાહિયે, ન્હાય-નહાય, નાહે, ન્હાવ-નહાઓ, નાહું ન્હાયું-નહાયું, નાહેલું-નહાયેલું-નહાયેલું, નાહીય, નાહીયું કે ન્હાયું-નહાયું, ન્હાશે-નહાશે, ન્હાશે-નહાશે, ન્હાત-નહાત, ન્હાતું-નહાતું, ન્હાનાર-નાહનાર, ન્હાવું-નહાવું, નાહવું, ન્હા-નહા-નાહ, ન્હાને-નહાને; કર્મણિ ન્હાવું નવાવું; પ્રેરક ન્હવડા (રા) વવું-નવાડા(રા) વવું. ન્હાણી-નહાણી.

સાહુ :—ચાહ પ્રમાણે.

દોહુ :—દોહું, દોહિયે, દુહે-દોહ્ય, દુહો, દોહ્યું, દોહેલું, દોહીય, દોહીયું કે દોહ્યું, દોહશે, દોહશે, દુહત કે દોહત, દોહતું, દોહનાર, દોહવાનાં, દોહ, દોહને. (દોહનાં કર્મણિ પ્રેરક રૂપ દો પ્રકૃતિ જીવસ્થી : દોવાવું દોવડા(રા) વવું થાય છે.)

લોહુ :—દોહ મુજબ દોહુ અને લોહુ એ બન્નેને સમજે સર્વત્ર દો અને લો એવી પ્રકૃતિ પણ પ્રચારમાં છે.

નોંધ :-આહ અને નાહનાં આ, નહા પ્રકૃતિ રૂપે જિપર કેટલાંક રૂપો આપ્યા છે. તે ઉપરાંત આકારનત ધાતુ ગણી જાનાં રૂપો જેવાં રૂપો સ્વીકારવામાં મં કરો ખાધ જોતો નથી.

૨૪. મૂળરાતના કેટલાક ભાગમાં કેટલાક શબ્દોમાં હકારનું ઉચ્ચારણ છે, બ્યારે કેટલાકમાં નથી; આવા શબ્દોમાં વિકલ્પ રાખવો. ઉદા. ડહાપણ-ડાપણ, ડહોળવું-ડાળવું, ડહોળો-ડાળો, નહાર, નાર, પહાણો-પાણો, વહેરો-વેરો ખોહ-ખો, ચાહ-ચા, જોહ-જો, તેહ-તો, ઝોહ-ઝો, મેહ-મે, રહેંટ-રેંટ, વેહે-વે, ચાહ-ચા, મેહ-મે, કુહાડો-કુવાડો, જુહાર-જુવાર, ફુહો-ફુવો, લુહાર-લુવાર વગેરે.

૨૫. મૂળરાતના કેટલાક ભાગમાં વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ લઘુપ્રયત્ન હકારનું કેટલાક શબ્દોમાં અસ્તિત્વ છે, પરંતુ ખીજ કેટલાક ભાગમાં એ લઘુપ્રયત્ન હકારનું શ્રવણ નથી મળતું; તેવા શબ્દોમાં વિકલ્પ સ્વીકારવો. ઉદા. નહાનું-નાનું, પહાની-પાની, પહાનો-પાનો, કહાન-કાન, પહોણો-પોણો, વહે-વે, વહેંત-વેંત, મોહું-મોટું, જાહમ-જોણી-કોણી, કહણી-કૂણી, જાણું-વાણું, જનું-જનું, હોળફ-ઓળફ, હવેડો-અવેડો, કપાડો-અપાડો, હેડકી-એડકી, હેલી-એલી, હેવાતન-એવાતન, હોલવવું-ઓલવવું, હોળવું-ઓળવું, હગવું-અધવું, ફૂહો-ફૂહો, કોહ-કોહ, મહે-મે, જાહ-જાહ (લાલ પણ) વગેરે તેજ રીતે જ્યાં-જ્યાં. કહાં-કયાં, તહાં-ત્યાં, જહારે-જ્યારે, કહારે-ક્યારે, તહારે-ત્યારે જ, વ, જ, તેનાં રૂપોમાં હ નું સ્થાન:-

-હ, મહને-મને, મહારે-મારે, મહારાથી-મારાથી, મહાફ-માફ, મહારામાં-મારામાં, હમે-અમે, હમો-અમો, હમને-અમને, હમારે-અમારે, હમારાથી-અમારાથી, હમાફ-અમાફ, હમારામાં-અમારામાં.

-વ ના તેજ મુગળ.

—જે—જેહ, જહેને—જેને, જેણે, જહેથી—જેથી, જહેનાથી—
જેનાથી, જહેનું—જેનું, જહેમાં—જેમાં, જહેનામાં—જેનામાં,
—જેની બહુ વચનની જહે—જે પ્રકૃતિ સ્વીકારી રૂપો કરવા.
—તેનાં જીવર મુગળગ.

૨૬. મૂળ પ્રકૃતિમાં ધ્ય હોય અને તે જીવરથી જે તાલબ જીતરી
આવે છે, તે ઝ છે. ઉદા. સીઝૂં, સઝૂં, જઝૂં, સમઝૂં,
સાંજ વગેરે, તેજ રીતે મઝા—ગોઝામાં ઝ છે. [સીઝૂં, સઝૂં,
જઝૂં, સમઝૂં, સાંજ વગેરે જોડણી ઉચ્ચારણથી
વિરુદ્ધ છે.]

૩. પ્રકીર્ણ

૨૭. તત્સમ શબ્દોમાં તેમજ ચ—છ અને દ—ધ નો સંયોગ છે,
તેવા તત્સમેતર શબ્દોમાં અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ એવી રીતે
જોડણી કરવી. તત્સમેતર શબ્દોમાં ચ, છ, અને દ, ધ
સિવાયના સંયોગોમાં વિકૃત સ્વીકારવો. ઉદા. અમૃત, અમૃત,
ઉત્થાન, વિદ્યુત. સ્વચ્છ, બુદ્ધિ, અચ્છેર, અદર; પરન્તુ ચિદ્દી—દ્વી,
ચોકખૂં—ખૂં, પત્થર—પથર વગેરે.

૨૮ કવિતામાં કોઈ પણ સંયોગોમાં દૂસ્વદીર્ઘની છટ ચિષ્ટતાને
ધોકા ધોંચાડનારી હોવાથી સ્વીકાર્ય નજ હોય.

૪. શબ્દો છટા પાડવા ન પાડવા વિશેના નિયમો

૧. નામિકી તેમજ આખ્યાતિકી વિમક્તિના અને કૃત્ત તેમજ
તદ્વિતના પ્રત્યયો છટા પાડવા નહીં. ઉદા. હાથથી, હાથને,
કરો, કંઈ; સીમનાર, ઘોડાવાળો.
૨. નામયોગી તેમજ સાહચ્ચકારક ક્રિયાપદ છટાંજ રહે. ઉદા.
હાથ કંઈ, હાથ માટે, હાથ વડે; કંઈ છ, કરતો હતો, ક્યૂં
છ, વગેરે.

૩. સ્ધી, લગી, લગણુ-આ નામયોગી અવ્યયો સમગ્રીનો અર્થ બતાવનારા અવ્યય સાથે જોડાયેલ હોય ત્યારે સાથેજ લખવા. ઉદા૦ ન્યાંસ્ધી, ત્યાંસ્ધી, જોડેસ્ધી, તેડે-સ્ધી, ત્યાંલગણુ વગેરે. પરન્તુ અત્યાર સ્ધી-લગણુ-લગી.
૪. સમાસાન્ત શબ્દોમાં પદો છૂટાં પાડવાં નહીં. ઉદા૦ દૂધપાક, યથાશુદ્ધિ, મહાબાહુ વગેરે. સ્પષ્ટાર્થ ખાતર સન્ધિ છૂટો રાખવો હોય તો વચ્ચે લઘુરેખા કરવી. ઉદા૦ અતિ-આદર કે અત્યાદર.
૫. જ, ય, યે-એ-આ શબ્દો જેની સાથે બાંધેલા હોય તેની સાથેજ લખવા, જુદા ન પાડવા. જ અને ય પૂર્વે આવતો લઘુપ્રયત્ન અકાર પૂર્ણપ્રયત્ન યઈ જાય છે. (જુદા રૂહેલા જ-ય માં કેવી રીતે અન્ત્ય અકાર લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારી શકાય ?). ઉદા૦ દ્રંજ, દ્રંય, રામજ, રામય; આમ જ-ય આગલા શબ્દના અર્કમાં એકરૂપ બની જાય છે.
૬. લીટી પૂરી થતાં શબ્દ તોડતાં એટલું ધ્યાન રાખવું કે ઉચ્ચાર કરતાં શબ્દનો જેટલો ભાગ સાથે બોલતો હોય તેને ન તોડી ન્યાં ભાગ જુદો પડતો હોય ત્યાં તોડવો. ઉદા૦ દરિયા-કિનારો; નહીં કે દરિ-યાકિનારો કે દરિયાકિ-નારો; મુસલ-માન; નહીં કે મુસ-લમાન. તળાવ-માં; નહીં કે ત-ળાવમાં કે તળા-વમાં; ઉપ-કાર; નહીં કે ઉ-પકાર કે ઉપકા-ર; વગેરે.
અપરિચકાલથી ચાલ્યાં આવતાં ઉચ્ચારણોને ખ્યાલમાં રાખી જિપર પ્રમાણે યથાશુદ્ધિ શિષ્ટ ગેળામાં પ્રતીત થતી જોડણી બતાવવાનો આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જે જે વિકલેપો પ્રચલિત જોડણી-ઉપરાંત બતાવવામાં આવ્યા છે, તે બધાય વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ છે એમ જૂની ભાષાનો અભ્યાસી જોઈ શકશે. જોડણીમાં ચાલૂ યઈ ગયેલા કૃત્રિમ નિયમોને ખરા નિયમો ધ્યાનમાં આવતાં લોકો આપોઆપ છોડી દેશે; પરિણામે ભાષાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ તરી

આવશે. આ ફેરફાર કાંઈ તરતજ ન થાય, કાળે કરી ૩૫ સમૂહો સ્થાપિત થઈ જશે.

અરૂં જોતાં આ વિષયને ગમે તેટલો કૃત્રિમ નિયમો બાંધી દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે, તોય બ્યાંસધી અરૂં સ્વરૂપ છેવટને માટે નહીં નહીં થાય ત્યાંસધી વારંવાર સમુદ્રની બરતી-ઝોટની માફક ઊભો થશે અને વિલીન થશે. ભાષાસ્વરૂપને અસહ્ય સ્થિતિમાં જોવાને કિયો ગુર્જરી-પુત્ર હિતુક ન હોય ?

વિકલ્પોથી કદાપિ ડરવાનું નથી. પ્રાકૃત ભાષાઓનાં વ્યાકરણો જોઈએ છિયે ત્યારે આપણને ખરો ખ્યાલ આવે છે કે આપણે ધણાજ નસીબદાર છિયે. આપણે ત્યાં પ્રાકૃતમાં જે અરાજકતા હતી તેવી છે! સામાન્ય પ્રાકૃત, જૈન પ્રાકૃત, અને અર્ધમાઝધીનાં સ્વરૂપો જોયા પછી આપણી ગુજરાતી તરફ જોઈએ, ક્યાં ખરી મુશ્કેલી છે, તે તરત જણાઈ આવશે.

આ પ્રયત્નને સહાય સાક્ષરો પોતાના ધ્યાનમાં લેશે, તેટલાથીયે હું મારી મહેનતને સફળ થઈ જાનીશ. અરેખર—

(આર્યા)

વિજ્ઞાને ખીલેલું, સુષ્ણ વણું ચિત્ત ઇત્થલું રહેલું;
ચુમ્બક ખેંચે નહીં, લોહજ જે હોય ચોધેલું.

સુદ્ધેષુ કિં વદુના ? इति शम् ।

માંગરોલ-કાઠિયાવાડ }
તા. ૩-૬-૩૫ }

નંદશંકરની નવલકથા

['નર્મદયુગનું વાક્ય' : લેખાંક પાંચમો]

૪

‘કરણધેલા’ને ઉપક્રમ નજરે જોઈને એના દોષો જ દર્શાવવા હોય તો આજે એના ધણુ દોષો સહેલાઈથી દર્શાવી શકાય એમ ન. આજનો કોઈ શિખાઉ કોલેજિયન હુડસન કે અપકામ જેવા કોઈ લેખકનો એકાદ શાળાપયોગી વિવેચનમંથ્ર લઈને તેમાં જણાવેલા ધોરણે ‘કરણધેલા’ની પરીક્ષા કરવા એસે તો એમાં એ અનેક ખામીઓ સહેલાઈથી કાઢી શકે એમ છે. જિદાહરણ તરીકે એ નવલકથાના વસ્તુ, પાત્રલેખન, સંવાદ આદિ મુખ્ય અંગો લે, અને એક પછી એક એ લઈને ‘કરણધેલા’ને તપાસવા માંડે તો ‘કરણધેલા’ની રચના એને અનેક રીતે કચારાવાળી માલૂમ પડે. અને એમાં નવાઈ જેવું પણ નથી. કેમકે ‘કરણધેલા’ એ પ્રથમ નવલકથા છે, અને તેથી પ્રથમાવસ્થાની દેટલીક અપૂર્ણતા અને ક્ષતિઓ એમાં અનિવાર્ય રીતે જ આવી ગઈ છે. જેમકે એની વસ્તુપરીક્ષા દોષ દરે તો એની વસ્તુસંકલના સર્વથા નિર્દોષ કહી શકાય એવી છે નહિ. એમાં પ્રારંભમાં જ રૂપસુંદરીના અપહરણપ્રસંગમાં કર્તાએ અણુધટ્ટી ઉતાવળ કરી છે. કરણ રાજા દરોરાની રાત્રે નગરચર્યા જેવા નીકળે ત્યાં વંતરીઓને મોઢેથી સ્ત્રીઓથી ચેતતા રહેવાની સલાહ સાંભળ્યા છતાં એ સલાહ મળ્યાને માંડ કલાક ચલે હશે ત્યાં એ સંધ્યું જુલો

જાનને રૂપસુંદરીને દેખી મોહિત થઈ જાય અને સવાર નથી થયું ત્યાં તો માધવને એકાએક પરમામ મોકલી દઈ રૂપસુંદરીનું હરણ કરાવે, ને રૂપસુંદરી પોતાના મહેલમાં આવે આવે. એટલામાં તો તેને પડતી મેલીને ગુણસુંદરી સતી થાય છે ત્યાં પહોંચી જાય એ આખી ઘટનામાં દેખીતી જ અસંભવિત ઉતાવળ થઈ છે, એ એની વસ્તુ-સંકલનાનો એક મોટો દોષ છે. એવો જ ખીજો મોટો દોષ માધવ વેર વેર જંખતો દિલ્લી જવા નીકળે છે છતાં તેને રસ્તામાં ઠેક ઠેકાણે નિરાંતે બેઠેકરાધથી રજાનો ચીતર્યો છે ત્યાં કર્યો છે. વાર્તાના એ પૂર્વાર્ધનું કાર્મ અત્યંત મંદ છે અને તેથી વાચકને એ કંટાળો જ ઉપજાવે છે. પછી પાત્રાલેખનની પરીક્ષા કરે તો ‘કરણધેસો’નું પાત્રાલેખન પણ જાંખું જ છે. એમાં પાત્રો થોડાં જ છે, જે છે તે વ્યક્તિચિત્ર કરતાં વર્ગચિત્ર જેવાં વિશેષ છે, અને તેમાં પણ સુરેખતા ને સજીવતા બહુ ઓછી છે. કોઈ પણ વાર્તાની સફળતાની એક મુખ્ય કસોટી એણે વાચકચિત્તના નિત્યસંગી બની જાય એવાં જીવંત પાત્રો કેટલાં આપ્યાં છે. આ કસોટીથી કોઈ ‘કરણધેસો’ને તપાસે તો એ નિરાશ જ કરે. વાચકને સદાનું યાદ રહી જાય, પ્રજાના નિત્યના વારસારૂપ બની જાય એવું, સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ, કુસુમ, માનચતુર, કાક, મંજરી, મુંજલ કે મીનલ જેવું એક પણ સુરેખ સજીવ પાત્ર ‘કરણધેસો’ આપતો નથી. વિશેષમાં પાત્રાલેખનમાં પૂરી સંગતિ પણ એમાં સર્વત્ર જળવાઈ નથી એમ પણ એની વિરુદ્ધ હઠી ચકાય એમ છે. જેમકે કૌળાદેવીનું પાત્રાલેખન રૂપરૂ રીતે વિસંગત છે. એને પ્રારંભમાં એવી શૂસ્વીર, ટેકીલી, ને યુક્તિયાજ ચીતરી છે કે એવી તેજસ્વી સ્ત્રી પોતાના પતિના હઠા ચતુ અણહિદીનની બેગમ બનીને પોતાના દહાડા અમનમનમાં સ્ત્રી રીતે ગાળી શકે, ને વિશેષમાં વળી દેવળદેવીને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવી કરણનું એકનું એક આશાસનસ્થાન એની પાસેથી કેવી રીતે ખૂંચવી શકે એ સમજાતું જ નથી. ને સંવાદની બાબતમાં તો આ વાર્તા કેવળ દરિદ્ર જ છે. બે ચાર ઠેકાણે સંવાદ જેવી

રચના કરવાનો કર્તાએ પ્રયાસ કરી જોયો છે ખરો, પણ એ પ્રયાસ સંવાદકલા એમને બિલકુલ હાથ બેડી નથી એટલું જ પુરવાર કરે છે. એ રીતે એલુ એ અંગ પણ હીલું જ છે. છેલ્લે ઐતિહાસિક નવલકથા તરીકે એનો વિચાર કરવામાં આવે, તો કરણ અને અજ્ઞાઉદ્દીનના સમયનો ચિતાર-આપવામાં નંદશંકરે ખરેખર કૌશલ બતાવ્યું છે, છતાં એ બધી સામગ્રીનું મૂળ તપાસી જોતાં એમાં લેખકનું સ્વકીય સર્જન ગણાય એવું બહુ ઓછું નીકળતું નથી, અને બીજી રીતે પ્રવેશનાશક્તિ વડે સમર્થ સમયગ્રિત ઉપસ્થિત કરવાને બદલે ઘણું ખર્ચ ઐતિહાસિક બિનાનું સંગ્રહન માત્ર જ કરેલું માલુમ પડે એવું છે, એટલે કેવળ ઐતિહાસિક નવલકથા તરીકે પણ એને બહુ ઊંચા વર્ગમાં મૂકી શકાય એમ નથી.

‘કરણધેજા’ની આવી રીતે પરીક્ષા કરીને કાષ્ટ એની ખામીઓ દર્શાવે તો એમાં જરાએ વાંધો નથી. એ ખામીઓ ખોટી છે એમ પણ કહેવાનું નથી. પણ એટલાથી જ એની અંતિમ મૂલવણી થઈ ગઈ, અથવા એ ખામીઓ છે માટે એની કંઈ કિંમત જ નથી એમ એ પરીક્ષક જો કહેવા આવે તો તે સ્વીકારી શકાય એમ નથી. ખરી રીતે ઉપર કહી એ બધી સાધનપરીક્ષા જ છે, એમાં વિચાર થયો તે વસ્તુ, પાત્ર, સંવાદ આદિ સાધનોનો જ થયો. એ વિચાર અલગન આવસ્યક તેમ ઉપયોગી છે, છતાં નવલકથાદિ સાહિત્યકૃતિમાં એ જ સર્વોપરી કે અંતિમ નિર્ણયકારક છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાશે. ખર્ચ છે કે વસ્તુ, પાત્ર, સંવાદ એ બધાં નવલકથાનાં અંગો છે, અને એ અંગોની પરિપક્વતા પર વાર્તાની સફળતાનો ઘણો આધાર છે, છતાં આખરે તો એ સઘળાં સાધનો જ છે, અને એ સાધનો વડે લેખકે કંઈક સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય છે એ મૂલવવાનું નથી. એટલે વાર્તાની સાચી અંતિમ કસોટી તો એ પોતાનું સાધ્ય ધરાગર સિદ્ધ કરી શકે છે કે નહિ એ જ છે. એ જો ધરાગર સિદ્ધ કરી શકતી હોય તો આ સાધનોની કચાચ કે ન્યૂનતા છતાં પણ એને સફળ ગણવામાં વાંધો લઈ શકાય નહિ. ત્યારે એ કસોટીએ

‘કરુણધેલા’ને કસી જુઓ. એનું સાધ્ય શું છે ? પર્સી લગત આદિ વિદ્વાનો કહે છે કે દરેક વાર્તાને વધુમાં વધુ દશ શબ્દોમાં સુચવાઈ જાય એવો ઉદ્દેશ કે પ્રવર્તક હેતુ હોવો જોઈએ, તો કરુણધેલા’નો એવો પ્રવર્તક હેતુ કયો ? શા ઉદ્દેશથી એ વાર્તા લખાઈ છે ? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. લેખકે પોતે એનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો છે : ‘મગરખીનો માર, બાલિયારની હાર, પાપનો ક્ષય, ધર્મનો જય.’ એટલે આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરે એવી એક વાર્તા નંદશંકરને લખવી હતી, અને મોટે ભાગે કરુણકૃતિ (‘ટ્રેન્ડેડ’)થી જ આ ઉદ્દેશ યોગ્ય રીતે સિદ્ધ થઈ શકે, તેથી આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરે એવી કરુણકૃતિ એમને રચવી હતી. એટલે ‘કરુણધેલા’ની સાચી પરીક્ષા એને કેવળ વાર્તા તરીકે જ તપાસવાથી, એનાં વસ્તુ, પાત્ર, સંવાદ આદિનો જ વિચાર કરવાથી નહિ થાય, પણ એને કરુણકૃતિને ધોરણે તપાસવાથી જ થશે. અને કરુણકૃતિમાં મુખ્ય ત્રણ બાબત જોવાની રહે છે: (૧) વસ્તુ-પસંદગી, (૨) વસ્તુસંકલના, અને (૩) નાયકનું પાત્રલેખન. અને આ ત્રણે બાબતમાં નંદશંકરે ખરેખર કુશળતા બતાવી છે. પહેલી વસ્તુપસંદગીનો બાબત હોય. મેંદ્યુ આનોલ્ડે માર મૂકીને કહ્યું છે તેમ સમસ્ત સાહિત્યસર્જનમાં, અને તેમાંએ ખાસ કરીને કરુણકૃતિના સર્જનમાં વિષયની પસંદગી એ અત્યંત મહત્ત્વની પ્રક્રિયા છે. એ પસંદગી જો બરાબર થઈ તો લેખકને અર્ધી સફળતા તો ત્યાં જ મળી ગઈ કહી શકાય. નંદશંકરનો પ્રથમ ચય એ છે કે આ વસ્તુ-પસંદગીમાં એમણે ખરેખરો રસવિવેક દર્શાવ્યો છે, એમણે કરુણ વાંધેલાની જે વાત વસ્તુ રૂપે પસંદ કરી છે. એ એમના સાધ્યને સર્વથા અનુકૂળ છે. એટલું જ નહિ પણ એ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે એથી વધુ સારું વસ્તુ શોધતાં એમના જમાનાના વિદ્વાનોનું ઇતિહાસગ્રાન કુદ્દિત થઈ જાય એવું છે. અને વસ્તુ પસંદ કર્યા પછી પોતાના સાધ્યને બરાબર લક્ષમાં રાખીને તેને ક્રમે ક્રમે પુષ્ટ કરતા જાય એવા પ્રસંગોની પરંપરા લેખકે કરુણકૃતિમાં યોજાવી હોય છે. નંદશંકરે આ કામ પણ પ્રચસ્ય રીતે પાર પાડ્યું છે. પહેલા

જ પ્રકરણથી વિજયાદત પંડ્યા, સાસુ પટેલ, બેઠાશા આદિની વાર્તાથી એમણે કરુણકૃતિને લિખિત એવી ભૂમિકા રચી છે. એમાં વાર્તા શરૂ થતાં જ સાવિ અનિષ્ટના ભણુકારા વાગી રહ્યા છે. તે પછી બીજાનું પ્રકરણમાં નાયકની જવાબદારી પૂરેપૂરી બતાવવા માટે કર્તા એને વંતરીઓ મારફત ઓછાથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપે છે, પણ એ ચેતવણી કરણના લક્ષમાં રહેતી નથી, એટલે થોડા જ વખતમાં એ રૂપસુંદરીથી મોહિત થઈને તેને પકડાવી મંગાવે છે. એ અપહરણ પ્રસંગે કેશવનું મરણ થતાં ગુણસુંદરી તેની પાછળ સતી થાય છે, અને એ વખતે કરણને ઘેર શાપ આપે છે. રૂપસુંદરીનું આ અપહરણ અને ગુણસુંદરીનો આ શાપ એ જ કરણની કરુણ કથાના બીજા રૂપ પ્રસંગ છે. કરુણકથામાં અવસાન સદાએ આદિમાં અંતર્લિપ્ત હોય છે, અને એ અંતર્લિપ્તને ક્રમે ક્રમે સ્ફુટ કરવું તે જ એની વસ્તુસંકલનને પછી કરવાનું રહે છે. 'કરુણધેલા'માં બાળરા ભૂતનો ઉપદ્રવ, ભાટનું ત્રાણ ને શાપ, ને મુસલમાનો સાથેના મુદ્દમાં પરાજય એ સવળા પ્રસંગો દ્વારા નંદશંકર એ જ દ્રામ કરે છે. આ બધા બનાવો વાર્તાની કરુણતાને આગળ ને આગળ ધપાવે છે, છેવટ માધવની સ્તિ અપહરણ કરનારની સ્ત્રી એના દુશ્મનના અંતઃપુરમાં પુરાય છે, એની પરમ પ્રિય પુત્રી પણ તેના શાહનશા સાથે શાદી કરી એને વીસરી જાય છે, અને એનું પોતાનું મુદ્દમાં મૃત્યુ થાય છે, ત્યારે સતીના શાપની આગાહી પૂરેપૂરી રહે છે અને કરણને એના કરતુકનો પૂરો જલસો મળી જાય છે. આ રીતે 'કરુણધેલા'ની પ્રસંગપરંપરામાં પણ નંદશંકરે ખારે અચનકૌશલ બતાવ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે. એમાં ખામી ફક્ત એક જ રહેલી છે, અને તે એ કે વાર્તામાંના પ્રાસંગિક વર્ણનચિંતનો તેમ બીજા આડકથાઓ આ વસ્તુની એકમતાને ધણી વાર રૂંધે છે અને તેથી વાચકનું લક્ષ એ પ્રસંગપરંપરા પર જોડાઈ કેન્દ્રિત બનવું એમ એ તેટલું બની શકતું નથી. છેલ્લી બાળત નાયકના પાત્રાલેખનની, તેમાં પણ નંદશંકરે સારું રસદાન બતાવ્યું છે. કરુણકૃતિના

કર્તાને નાયકના પાત્રાલેખન દ્વારા કરણા કે ભીતિ કે ઉભયના ભાવો વાચકલક્ષ્યમાં ઉત્પન્ન કરવાના હોય છે, અને તેને માટે એણે નાયક ને નહિ દેવ જેવો સર્વાંગસંપૂર્ણ કે નહિ દાનવ જેવો સર્વાંગદૂષિત, પણ ઉભયથી ભિન્ન માનવ જેવો અનેક સુગુણોપેત છતાં સ્ખલન-વશ ને એ સ્ખલનને પરિણામે અવનતિ પામતો એવો પુરુષ ચીતરવાનો હોય છે. નંદ્યંકરે કરણને એવો જ ચીતર્યો છે. નંદ્યંકરનો ઠરણ 'રાસમાળા'ના કરણની પેઠે મુસલમાનો સાથેના યુદ્ધપ્રસંગે પાટનગર છોડીને નાસી જાય એવો બાયકો નથી, પણ એ તો સામી છાતીએ લડીને કીર્તિ રળવાને તકપાપક યત્ન રહેલો એવો સાચો રત્નપૂતળજી છે. આખી વાર્તામાં એણે ચારિત્ર્ય, શૈર્ષ્ય, ધૈર્ય, દૃઢતા, સહનશક્તિ, ટેક આદિ ઉગ્રાત શુભાધી દીધી રહ્યું છે. આથી જ તે અંત સુધી વાચકનો સમભાવ અને માન-વૃત્તિ જાળવી રાખે છે, અને તેથી જ એના પર ઉપરાઉપર આવી પડતાં દુઃખો કરણના ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે અને એ દુઃખો એનાં પોતાનાં જ ભયંકર દ્વણના-મિથ્યાભિમાન ને વિવચનપટલા એ જ દ્વણના-પરિણામરૂપ હોય તેના અનર્થની સચોટ છાપ વાચકમિત પર પાડી શકે છે. આ રીતે વસ્તુપસંદગી, વસ્તુસંકલના, અને પાત્રાલેખન એ કરણકૃતિનાં ત્રણ મુખ્ય અંગો લઈને જોઈએ તો 'કરણધેલા' જેની સુચિંતિત તેટલી જ સુચિત કરણકથા આખા નર્મદયુગમાં તો એકે મળતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ આખા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ યોડી જ મળે એમ છે.

એટલે, એકંદર વિચાર કરીએ તો, 'કરણધેલા' ફક્ત નર્મદ-યુગનો જ નહિ પણ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનો મહત્વનો અંગ છે. નર્મદયુગનું તો એ ચક્રવર્તી પુસ્તક છે. રિચર્ડસનની 'પેમિલા'એ જેમ અંગ્રેજી ભાષામાં નવલકથાનો ચક્ર પ્રવર્તવિશે તેમ નંદ્યંકરના આ 'કરણધેલા'એ ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાનો ચક્ર પ્રવર્તવિશે છે. અલગત, નવલકથાની એ પ્રથમ જ કૃતિ હોવાથી એમાં કેટલીક કચાશ અનિવાર્ય રીતે જ આવી ગઈ છે, નવલકથાતાં

કેટલાંક અગો પણ એમાં અર્ધવિકસિત કે અવિકસિત જેવાં રહી ગયાં છે, અને એ દૃષ્ટિએ જોતાં એણે ગુજરાતી ભાષાને નવલકથાનું ખોખું ને એકાદ બે ભરાવદાર અંગ જ આપ્યાં એમ કહી શકાય. પછી એ ખોખામાં સઘળા સામગ્રી પૂરી સર્વાંગસિદ્ધ નવલકથા તો ગુજરાતી ભાષાને ગોવર્ધનરામે જ આપી છે. પણ નંદશંકરે પહેલે જ સપાટે આકર્ષક વાર્તા લખીને ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાને પ્રતિષ્ઠિત રચાને મૂકી દીધી એ એમની સેવા જેવી તેરી નથી. પોણી સદી સુધી એણે ગુજરાતને એકસરખો રસ આપ્યો છે. પોણી સદી સુધી એણે આપણી શાળાઓમાં એક ચક્રવે રાન્ય કર્યું છે. એણે કેવળ ગુજરાતીઓનો જ નહિ પણ ગુજરાત બહારના મહારાષ્ટ્રીઓનો^{૨૩} તેમ ગુજરાતવાસી અંગ્રેજોનો એક કાળે ભારે આદર મેળવેલો. ‘સસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘કરણુધેલો’ બન્નેનાં મરાઠી ભાષાંતર થયાં છે. તેમાં ‘કરણુધેલો’ મહારાષ્ટ્રીઓનો ‘સસ્વતીચંદ્ર’ કરતાં પણ એક વખતે વિશેષ માનીતો થઈ પડેલો. રૂઢોટ આદિ સમયે વાર્તાકારો ધરાવનારા અંગ્રેજ વાચકોનો^{૨૪} પણ એણે વરસો સુધી ભારે પ્રેમ સંપાદન કરેલો. આ બધી સોફિસ્ટિકેટ અલબત્ત અત્યારે એની રહી નથી. પણ આજે ગુજરાતી નવલકથા-

૨૩. ‘ગુજરાતી નવલકથા મરાઠીમાં ભાષાંતર થયા પછી મહારાષ્ટ્રીઓમાં ઠીક સન્માન પામી એવીનું’ નામ તે “કરણુધેલો.” “વિવિધજ્ઞાન વિસ્તાર”માં આ નવલકથાનું ભાષાંતર પ્રથમ જ્યારે કુમરાઃ છપાવું ત્યારે હર નવા અંક માટે મહારાષ્ટ્રીઓ દ્વિમેશાં હિતસુકતાથી એની રાહ જોતા જ રહેતા.’-શ્રીધર વ્યંકટેશ દેવકર :- ‘સાહિત્યસમાચાર.’ પુ. ૧, અ. ૧, પૃ. ૨.

૨૪. ‘...a novel in which chivalry and knightly worth are invested with much of Scott’s romantic glamour, and wherein Camp-scenes and battlepieces are depicted with all the fire and fidelity of d’Azeglio.’-આમ એ અંગ્રેજોના એક પ્રતિનિધિ-સી. એ. કિંગ્સ-એને માટે કહે છે.

સાહિત્યમાં એનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. અને નર્મદયુગની તો એ એક મહાસિદ્ધિ છે. એના જેવાં સમર્થ પુસ્તક નર્મદયુગે બહુ થોડાં આપ્યાં છે. નર્મદયુગ ખીખ યુગ પાસે ઊંચાં મોંએ ઊંચો રહે તો તે આ 'કરણધેણા' જેવાના જ જોરે ઊંચો રહે એમ છે. એની ભાષા ગુજરાતી ગદ્યના બુદ્ધિપૂર્ણ છે. એના જોડણી મિત્રાત્મક વૈવિધ્ય ગુજરાતના બહુ થોડા મયો બતાવી શકે એમ છે. શુદ્ધ શુદ્ધ રસોનાં આટલાં સખળ મિત્રો આપતી વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં બહુ ઓછી છે. એટલે આ બધાં કારણોને લીધે નર્મદયુગમાં તો 'કરણધેણા'નું સ્થાન ધણું ઊંચું છે જ, પણ સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ એનું સ્થાન સદાનું સુપ્રતિષ્ઠિત જ છે.

૯૯

પરિશિષ્ટ પહેલું

'કરણધેણા'માં અન્ય મધ્યમાંથી લેવાયેલી સામગ્રીના થોડા નમૂના .

'કરણધેણા'

અન્ય કથા

૧. પ્રકરણ પહેલું. પૃ. ૧૩-૫
(રાનાબ્દીઆટતિ)

પ્રસંગ : વિન્યાસત ગોરની
વાત : મૂળરાજે બ્રાહ્મણને
ગુજરાતમાં જેવી રીતે વસાવ્યા
તેનો ટાંકાવ આ આજો
ટાંકાવ 'રાસમાળા'માંથી લખ-
લખ રાજેશ્વર લીધો છે.

નમૂના:—

'પણ દાંધ એકને રાજા બિલ્લો:
"તમારી કૃપાથી નમ્મ લીધાનો લાભ
મને મળ્યો. મારી આજીવ દને ૧૫
વરો, માટે અરે બ્રાહ્મણ, કૃપા

૧. 'રાસમાળા', ભા. ૧ પૃ. ૮૬-૮૭,
(આટતિ ત્રીજી)

નંદરાજે મૂળ અંગે
'રાસમાળા'નો જ ઉપયોગ
કરેલો. તેથી ભાષામાં જે રોચક
ફેર દેખાય તે શુદ્ધ ભાષા-
વરને કારણે સમજાવાયા છે.

'પણ દાંધ એકને તે કાલ્ય-

'તમારી કૃપાથી મારું નમ્મ મળ્યું
સારું થયું છે. મારી આજીવ દને
૧૫ વરો; માટે કે બ્રાહ્મણે !

કરીને મારું રાજ, ધન, હાથી, ઘોડા ઇત્યાદિ જે ઇચ્છામાં આવે તે લેા. હું તમારે શરણે છું, અને તમારો દાસ છું.” બ્રાહ્મણો જોડ્યા : “રક્તધિરાજ અમારાથી રાજ ચલાવી રાકાય નહિ, ત્યારે તેનો નાશ કરવા શા સારું? અમે તે લઈએ ?”

તમારી કૃપાના બદલામાં મારું રાજ્ય ભેદીએ તો લેયો, મારા હાથી લેયો, મારા ઘોડા લેયો, જે જે તમારી ઇચ્છા હોય તે અંગિકાર કરો. હું પથ્થાત્તાપ ભરેલો તમારો રંક દાસ છું.” તેઓએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું : “અહો મહાન રાજા ! રાજ્યનો કારણાર ચલાવવાને અમે રાક્ષિમાન નથી, ત્યારે તેને ધૂળધાણી કરી નાંખવાને શા મટિ અમારે લેણું? ભેદીએ ?...”

૨. પ્રકરણ પહેલું. પૃ. ૧૬-૭

૨. ‘રાસમાળા’ ભા. ૧, પૃ. ૧૩૪-૫.

પ્રસંગ : જાણી પટેલની વાત :
કુમાર મૂળરાજની હકીકત
લગભગ વાક્યેવાક્ય ‘રાસ-
માળા’ પ્રમાણે. નમૂનો :—

‘ભીમદેવના રાજમાં એક વર્ષ વર-
સાદ ન થયો તેથી હંડાહી તથા વિરો-
ધક ગામના કુટુંબિક (કણ્ઠી) રાજને
તેનો અનાજનો ભાગ આપી રાકવા
નહિ. તે વખતે રાજ્યે તપાસ
કરવાને તે ગામે ઉપર એક મંત્રી
અથવા મેહેતાને મોકલ્યો. તેણે
તમામ મિલકતવાળા ખેડૂતને પકડીને
રાજધાનીમાં લાવી રાજ આગળ
રજી કીધા. રાજનો પાટલી કુંવર
મૂળરાજ સત્યવાદી તથા એકવચની
હતો. એક દિવસે સવારે રાજના
એક આકરને સાથે લઈને તે ફરતો
હતો તે વખતે તેણે આ સંધ્યા
લોકોને બચણીત યજ્ઞ માંદોમાંદો
ખખડતા સાંભળ્યા.

‘એક વર્ષ’ મૂળરાજમાં વર્ષાદ
પડ્યો નહિ ત્યારે હંડાહ અને
વિરોધક ગામના કુટુંબિકો (કણ્ઠીઓ)
રાજને ઉપજનો ભાગ આપવાને
રાક્ષિમાન ન હતા. એક મંત્રીને
(હાથમાં મેહેતો અથવા તલાટી કહે-
વાય છે) તપાસ કરવાને મોકલવામાં
આવ્યો, તે જે લોકોની પાસે કંઈ
માલ મિલકત માલમ પડી તેમને
રાજધાનીમાં લાવ્યો, અને ભીમના
આગળ રજી કર્યા. એક દિવસે સવાર-
માં મૂળરાજ કુંવર સત્યવ્રતા અને
વચનપાલક ગણાતો હતો તે,
તે જગ્યાની પાસે ફરતો હતો; તેની
સાથે રાજ્યે સોંપેલો એક દાસ હતો.
તેણે આ સર્વ માણસોને દરીને
માંદોમાંદો વાત કરતાં જોયા.

૩. પ્રકરણ ત્રીજું પૃ. ૪૮-૫૧.

પ્રસંગ : પ્રભાતકાળનું વર્ણન.
એ આખું દલપતરામની એક
ગરબીને આધારે લખાયેલું
છે. થોડો ભાગ નમૂના રૂપે:-

(ક) 'ચલ્લીઓ માળામાંથી
નીકળી ચીંચી કરવા લાગી. કાગડાઓ
કાકા બોલવા લાગ્યા. પાંતરામાંના
પોપટ, મેના ઇત્યાદિ પક્ષીઓએ
મીઠા બોલથી પોતાના ધબ્બીને
નજાડયા; જાને વાડીઓ તથા ગાડીઓ
સુંદર નાદવાળાં પક્ષીઓના રાખ્દથી
આનંદકારક થઈ રહી....ચોંદરમાં
ગરીબ લોકોનાં ઘરમાં ધંદીનો ઘોર
તથા તેની સાથે દળનાર બાયડીઓનો
રોર થઈ રહ્યો. કેટલાએક સવારે
સુતા સુતા પ્રભાતિયાં તથા ખીખં
બજતી ગાવા મંડયા...ઝાય, બેંસ
ઇત્યાદી પશુઓ ગળાના બંધ છુટ્યા-
થી આનંદમાં જાણણિયાની પાછળ
ચરવા જતાં હતાં....ચોંદરની સીંચો
ખાલી કરીને માથા ઉપર બેઠરાં
ઉપર બેઠરાં ચઢાવી ધણી રમણિક
ચાલથી...ચાલી આવતી હતી.'

(ખ) 'સવના રાત્રી મૂડ ગાડોમાં
સંતાઇ જવાને ઉઠી જતાં હતાં....ચોર
લોકો પોતપોતાને ઘેર જતા હતા.'
'લગાલગમાં કમળનાં ફુલ ખીલી તેઓએ
પોતાના સૂર્ય પિતાને મળવાને પોતાનાં
ઢોડાં પૂર્વ તરફ ફેરવ્યાં હુમ્મીનીના
ફુલની પાંદડી બીડાઇ જઈ નીચે
નમી ગયું.'

૩. દલપતરામની ગરબી ('સ્રીમાધ'
૧૮૫૮, પૃ. ૧૫૯.)

(ક)
ચકલી ચકચક કરે, કામ કાકા કરે,
દંસ પોપટ મેના મધુર બોલે.
ગાગડાના કોઇ માથ ખુશ થાય છે,
ઝાય બેંસ ગજે બંધ બોલે.
ધંદીના ઘોર શુણ્ણ ભેરથી બે વજી,
મસીદમાં બાંગ મુસ્લા પોકારે.
સ્નાન કરી સુંદરી જળ કરી નય છે,
ન્યાય છે કાંકક નદીને કિનારે.

(ખ)
'જે હું રીચો જઇ, ભેદ ગાંખી થઇ,
ચોરને મૂડ સંતાઇ પેદાં.
પદ્મ પ્રકુલિત થયાં, પતિવધ પોષાળી,
જન ક્યો જઇ નદીપાક બેઠા.

(૩) 'હાંપા, સોની, હુદાર, કંસારા વગેરે ઉઘમી લોકોએ તે વખતે હથોડા ઠોકી ચહેરના તે ભાગને ઝળવી મૂક્યો. ઠોક ઠોક ધરમાં એક અથવા વધારે બાયડી-ઓ બેસીને ધરમાંના લાંબી કુદત ઉપર મુએલા માણસને વારતે અમથો રામડો કાઢી જૂઠું રડવા લાગી. તેઓની આંખ તેઓના મોંને જ્વાળા દેતી ન હતી.'

(૪)

'એક બેતી કરે, સોની સોનું પડે, લોહ લોહાર, કંસાર કંસ, નાર મરનારને રાજ તાણી રહે, આંખમાં એક નદિ ફોય આંસુ.'

(૫) 'કુચાકરો ચાલતા, પોડે અથવા ગાડીમાં બેસીને ખુશીમાં અથવા ચિંતાતુર ન્તા હતા. રસ્તામાં ધોળી બળદ લાદીને આનંદથી માતા માતા ઘાઠ ઉપર ન્તા હતા. દેહાએક ધનુર્વિદ્યા શીખવાને અથવા તેમાં અભ્યાસ વધારવાને નિશાન મારતા હતા.'

(૬)

એ વટેમારગુ નય છે વાટમાં, ઘાટમાં ધોળીજળ વસે ધોલે ધીર શૂરવીર તે ધનુર્વિદ્યા ધરે, રાજદરબાર વાજાંત્ર વાજે.

(૭) 'મુળવંતી સારા રવભાવની બાયડીઓ ઉઠી પોતાનાં ધર વાળી ગાડી પોતાનાં ઓઢાં તથા ધજીને સુખ આપવાનાં સાધન કરવામાં પડેલી હતી.... આગસુ, એરી, અશીણી અને એવા સુસ્ત લોકો બચાસાં ખાતાં દોલિયા ઉપર બબડતા હતા; પણ ઉઘમી, ચાલાક લોકો ઉઠી હાલત પાળી કરી પેતપોતાને મધે વગડ્યા હતા.'

(૮)

'મુળવંતી નારી સંતાન સંભાળતી, મધુર ક્રુપ બેસતી બોલ ઉઠી, દોલ ધનવંત ધીમંત ધોલ દોંગને, સ્નાન કરી સરચ સુગંધિ સુત. આગસુ એરી ને અકલના આંધળા, અશીણિયા એ રીતે ખૂબ હાથે.'

૪ : પ્રકરણ ત્રીજું. પૃ. ૬૬-૭૪

પ્રસંગ : ગુણસુંદરી સતી થાય છે તે. આમાં રાજદેરાજ નથી લીધેલ, પણ 'રાસમાળા'માં કોઈ સ્ત્રી સતી કેમ થાય તેનું સામાન્ય વર્ણન છે તે નંદ-રાંકરે વિસ્તારીને ગુણસુંદરીને લાગુ પાડેલ છે, એટલે આ ભાગમાં 'રાસમાળા'નો કેવળ આધાર જ લીધો છે, પણ આધાર આ જ ભાગનો લીધો છે એ નિરાંક દેખાઈ આવે છે.

'રાસમાળા', ભા. ૨, પૃ. ૪૧૭-૮

નમૂનો:-

'ન્યારે કોઈ મરી નય છે ત્યારે, કેટલેક પ્રસંગે તેની સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીઓ સોતી કુટી હોય તેના ભેગા બળવા-ને બદલે, થોડી વાર લગી બોલ્યા આલ્યા વિના શાન્ત બેસી રહે છે. પછી તરતજ આંખો ફેરવી દૃષ્ટને ઘેલછાના ચાળા કરવા મોડે છે અને "જય આંખા" "જય રણછોડ" એમ કરતી બોલી ઉઠે છે. એટલે "તેને સત ચર્યુ" એમ કહેવામાં આવે છે. આ નવી દેવીના હાથનાં હિંબજોડના યાપા, બારણાની સાંખિએ કહ્યાણ યજાને સાર મરાવે છે. પછી એકરા-ને માથે હાથ મૂકાવે છે.....'

૫. પ્રકરણ ચોથું. પૃ. ૮૨-૯

પ્રસંગ : અંબાજીની ચારાનું વર્ણન. આખું વાક્યેવાક્ય 'રાસમાળા' પ્રમાણે. નમૂનો:-

(ક) 'ભત્રાણુ લોકોએ રાતા, પીળા, ધોળા છત્યાદિ નાના પ્રકારના રંગનાં વસ્ત્ર પહેરેલાં હતાં. કેટલાએક પાસે ચળકતી તરવારો હતી. કેટલાએકનાં અંગ ઉપર ઝળકતાં સોનાનાં ધરેણાં ધારેલાં હતાં, તે સ્થળાં તરડામાં ચળકતાં હતાં. તેઓ રરતે ચાલતા ત્યારે મેદાન આવતું તેમાં લાંબી દાર દેખાતી. કેટલીએક વાર તો રંજિતરંજી પહોંચી ચોડા ટકાઈ ન્તા, અને કોઈ કોઈ વાર ઝાડોના

૫. 'રાસમાળા' ભા. ૧, પૃ. ૫૨૮-૩૫.

(ક) 'ભાતાજીને સંધ લાલ, ધોળા, અને પીળા રંજથી તરડામાં ચક્રચકી રહેલો અને ચળકાટ મારતા લ્હોટાથી અને નરમ સોનાથી ભભક બરેલો દેખાવ દેતો. આશ્ચર્ય નય છે; ધડીકમાં તે અદિત મેદાનમાં હારબધ ન્તે; દેખાય છે અને ધડીકમાં તે કેટલાક રંજિત ખરાબાથી ટંકાય છે અથવા વનની ઘાટી યજાને લીધે નજરે પડતો બંધ પડી નય છે ... સંધના લોકોની ચાલતી દારને

ઓથામાં આવ્યાથી બિલકુલ નજરે પડતા ન હતા... તે જખતે સંભળના આગળ આલનાર લોકોએ જૂમ પાડી કે દેહેરં પાસે આવ્યું. એ જૂમ સંભળનાં સપજા પોતપોતાના ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યા, અને નજીન ઉપર લાંબા થઇ પગે લાગીને “ન્ય અંજે”, “ન્ય અંજે”, “અંજે માતકી ન્ય” એવી જૂમ પાડી લેખ્યા.

(ખ) ‘આરાસુરતું’ દેહરં ક્ષણ કાળથી ત્યાં હતું. એતું કહેવામાં આવે છે કે એ ટેકાણે ન્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બાળક હતા ત્યારે તેમના બાળ લેવડાવ્યા હતા, અને ત્યાર પછી રૂઢમળીને શિશુપાળની સાથે પરણ્યા ન હતાં તેને ભગવાન લઇ ગયા, ત્યારે તે દેવીનું પૂજન કરના આવી હતી ને આ ટેકાણે ન આવી હતી. હજારો વર્ષ થયાં જતાણુ લોકો ત્યાં આવતા તેરી સપજું આંતણું ક્ષણ જયું હતું.

(ગ) અંબાણી ગાયને તેમ વિમળચાના દહેરાને સપજો રતાંત વાકયેવાકય ‘રાસમાળા’ પ્રમાણે છે.

૬. પ્રકરણ ત્રીયું. પૃ. ૮૬-૯૫

પ્રસંગ : આજુતું વખતે, નમૂને : ‘.....રતામાં ખેતીવાડી સારી હતી; લોકોની વસ્તી પણ વધારે હતી...જખતે જખતે નજીન ઉપર લીધો ફરસ બીજાવ્યો દોય એવી લીધી દરિયાની નેડી નમ્યા

મેખરેથી, રતીરતીને અવાજ થાય છે કે “હવે દેવાલય દેખાય છે.” એટલે પછી ને મોડે અને આનામાં બેઠલાં દોય છે તે ઉતરીને અને પગે આલનારા એમના એમ લાંબા થઇને પગે પડે છે અને નેવા હસા થાય છે તેવા તો “અંબા માતકી ન્ય” એવો અવાજ કરીને તેના પરથી ડુંગરા ઝળલી મૂકે છે.

(ખ) આરાસુરતું આ દહેરં ક્ષણ કાળતું છે. કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણના વાળ આ ટેકાણે લેવરાવવામાં આવ્યા હતા. અને ત્યાર પછી તેમની અર્ધાંજના રૂઢમળી અહીં માતાને પૂજવા આવ્યાં હતાં, ત્યારે શિશુપાળના તાપથી આ ટેકાણેથી દરણ કરીને કૃષ્ણ લઇ ગયા હતા. પણ કાળથી આવતા યાત્રાણુ લોકોના પગથી માતાજીને ઉમરો ખસાઇ ગયા છે.

૫. ‘રાસમાળા,’ ભા. ૧. પૃ. ૩૬૫૭-૪.

‘અદિ’ ખેતીવાડી પંખી છે, વસ્તી વધારે છે અને વનરખતિ પુષ્કળ થાય છે. અદિંતદિં ધરતી ઉપર લીધી ચેતરંજ્યો પાયરી દોય એમ નસાય છે.....કાનેરી પક્ષી નિત્યની રીત પ્રમાણે દેખા લીધા

આવતી હતી. કમેર પક્ષી ન જીતે
સ્થળે ક્વચિત ન માલમ પડે છે તેને
ત્યાં મધુર સાદ સંજનાતો હતો.
સંધ્યાં ખેતરોમાં અનાજ વાવેલું
હતું અને ધણુ ઘોડા વખતમાં
આખુનાં બાર ગામોમાંથી ચાર
તેઓએ વટાવ્યાં. તે ગામોમાં ઘર
સુધડ તથા સુખદાયક અને ગોળાકાર
હતાં, તેની સીંત મટાકીની હતી. પણ
તે ગ્રેષી રંગેલી હતી. દરેક વેહેતા
નાજાને કાંઠે ખેતરમાં પાણી સીંચવાનું
ચક્રર હતું. ખેતરોની વાડ ચોરની
હતી તે ઉપર ધોળાં ફુલ હતાં અને
માંહેમાંહે શિવને વાદાલાં સેવતીનાં
ફુલ હતાં...આંખનાં તો વનેવન હતાં,
તેનાં લટકતાં આસમાની તથા સફેદ
ફુલ ખડાં ન શોભાવમાન દીસતાં
હતાં. આંખાને વીંટળાએલા વેલાને
પદ્માડમાં વસનારા લોકો અંબાત્રી
કહેતા; તે તેઓને ધણાં ન ગમતાં
હોય એમ લાગતું હતું, કેમકે ન્યાં
ન્યાં તેઓ પોહોંચાય એટલા ઉંચા
તે ઉગતા હતા ત્યાં ત્યાંથી તોડી
લઈ તેઓ ચોટલામાં ગુંથતા અથવા
પાષણમાં ખોસતા હતા.'

વિના આદરસત્કારનો અવાજ કરે
છે....તે ધરતીના શાજ અનાજ ભગી
શકે એવા છે તે શાજ સારી મહેનત
લઈને ખેરેલા છે. આટલી દુંકી
જગ્યામાં યે આખુનાં બાર નાનાં
ગામમાંથી ચાર મેં મૂક્યાં. આ
ગામમાં રચનાની શોભામાં મળી જાય
એવાં છે; રહેવાની જગ્યા ચોખ્ખી
અને સુખાકારી ભરેલી છે, તેનો
આકાર ગોળ છે, તેને માટીથી ધાબડી
લઈને પીળી માટીથી ધોળવામાં આવે
છે. પ્રત્યેક બેઠાં બેઠિયાને કાંઠે
જળસિંચનને અર્થે પાણી કઢાડી
લેવાનો રહેંટ રાખવામાં આવે છે....
આ ખેટલા શામ્ય ખેતરોને ધણું
કરીને કંઠાળ ધોરિયાની વાડ કરવામાં
આવે છે તેની ઉપર ખુલ્લી
(અંતરવેલું) અને હિંદુસ્થાનની
વાટિયોમાં બહુ થતી સેવતી (શિવને
ચઢાવવામાં આવે છે)ની ધણ બાંહે
છે.....આદિં આંખા બહુ છે, તેની
ડાળોઓમાં સુલલિત અંબાત્રી વેલ
યથેલી બેઠામાં આવે છે.....ત્યાંના
પદ્માડ લોકો પણ તેને અંબાત્રી કરીને
કહે છે, અને મેં બેથું કે તેઓને તે
એટલી બધી પ્રિય લાગે છે કે, તેનાં
પૂલ ન્યાં આગળથી હાથ આવી સકે
એમ યથાં હોય છે ત્યાં આગળથી
ચૂંટી લઈને ગુચીને કેસપાસમાં
પાલે છે અને પાષણમાં ખોસે છે.'

૭. પ્રકરણ ચોથું. પૃ. ૧૦૧-૪.

૧૬. 'રાસમાળા,' ભા. ૨, પૃ. ૨૬૬-૭૭.

પ્રસંગ : માધવનું અમિદિવ્ય.
આખો પ્રસંગ જૂના ફેરફાર સાથે
'રાસમાળા'માં એક સોનીના અમિ-
દિવ્યની વાત છે તે ઉપરથી લીધો
છે. નમૂનો:—

‘સંધના લોકો માધવને લઈને
આવ્યા, કારભારી જાડ નીચે એક
રોતરંજ પથરાવી બેઠો અને થોડેક
દૂર દેવતા સજગાવી તેમાં પેટાંની
લોહાની વાટ એક છુદાદે તપાવી
લાલચોળ કાઢી. તે વાટને કારભારી
આગળ ઝુકી, ત્યારે પેટેલાં તો
ભત્રીજાને તે વાટ જોઈ ઉપરથી
ઉચ્છવાનો દુકમ થયો. ભત્રીજા આગળ
આવી ઉભો રહ્યો, અને સૂર્ય તરફ
મ્હોં ફેરવીને બોલ્યો; “સૂરજ
જાપણ ! જો મારામાં સત હોય તો
મારા કાંઈ દાંડવા દેતો માં.” એમ
કહી વાટને એક આંગળી અડકાડી,
એટલે કારભારી બોલી ઉઠ્યો :
“બસ, હવે યયું, એ તો પાર પડ્યો;
હવે એ બ્રાહ્મણે વાટ ઉચ્છવી
લેઈએ.”.....માધવના મનમાં એ
સાંભળી ધણું કષ્ટ થયું; તેથી કાંઈ
વખત મળે તો ધીરજ આવે એ
મતલબથી તેણે એક પાસેના કુવામાં
નહાવા જવાની રજા માગી. રજા
મળ્યા પછી પોતાનાં છુટાં ઉતારીને
કુવા પાસે ગયો.....એણે વિચારીને
તે કુવામાં પડવા ભય છે એટલે
નીચેથી એક જખી રાખે સંભળાયા.
“સન્યમેવ જયતે.”’

‘રામના કારભારિયે ચોરલીબડા
આગળ લોહાડાનું એક મોઢું ઉઠું
કસાવીને સોનીના પ્રતિવાદીને કહ્યું કે
એ તું ઉઠાવ. લોકો કહે છે કે કોળિયે
કારભારીને લાંચ આપી હતી. તેથી
મોઢું લેતી વેળાએ કોળિયે સૂર્યને
પગે લાગીને કહ્યું કે હું સૂરજ જાપણ !
જો હું સાચો હોઈ તો મને તારજો !
એમ કહીને નેચા તે મોઢાને અડક્યો
કે તરત જ પેલો કારભારી બોલી
ઉઠ્યો કે કોળી તરી ચૂક્યો. પછી
સોનીને કહ્યું કે તું સાચો હોઈ તો
આ મોઢું ઉપાડ. પછી સોની
અંતરખું પાધડી ઉતારીને ત્યાં આગળ
જંઝાવાવ છે ત્યાં નહાવા ગયો અને
ધણે એ પામીને વિચારવા લાગ્યો
કે આ વાવમાં પડીને છપ આપું.
તે વેળાએ વાવમાંથી રાખે થયો કે
“દિમત રાખ.”’

૮ પ્રકરણ છઠું.

પ્રસંગ : અલ્લાહિદીન અને કાજ વચ્ચેનો પ્રસંગ.

૯ : પ્રકરણ સાતમું.

પ્રસંગ : માળરાજીતની વાત.

૧૦ : પ્રકરણ સાતમું : ૧૮૩-૭

હરપાળની વાત. નમૂનો :-

‘મારો દાદો નામે વેદિયાસ કચ્છમાં કિરંતીજઠમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજ્ય તેના બાપદાદાથી તેને ઉતરેલું હતું. અને તેઓ મકવાણા કહેવાતા હતા. જ્યારે મારા દાદાનો અંતકાળ પાસે આવ્યો ત્યારે તેનો જીવ કેમે ક્યો નય નહિ...ત્યારે તેના છોકરા કેસરે તેને પૂછ્યું : “બાપા ! તમારો આત્મા તમારો દેહ શા માટે છોડતો નથી ? ...ત્યારે વેદિયાસે જવાબ દીધો : “સામયું કરીને એક રોહર છે, તેમાં મારો કટો રાત્રી હમીર સુમરો રાજ્ય કરે છે. જો તેની ઘોડામાંથી તેના સવાસો ઘોડા લઈ આવી મારી ત્રયોદશને દિવસે બાઠ લોકોને બક્ષીસ કરવાનું વચન આપે તો જ મારો જીવ નય.”’

૧૧ : પ્રકરણ આઠમું : પૃ. ૨૧૨-૪

પ્રસંગ : શૈવ જૈનની તકરાર અને હેમાચાર્ય ચિરોની વાત. નમૂનો :-

‘એક દહાડો કુમારપાળ રાજ પાલખીમાં બેસીને ચોટામાંથી જતા

૮. ફારસી ઇતિહાસક્રમ ઉપરથી.

જુઓ ગયા અંકના પૃ. ૯૪ પરની ટીપમાંના કિંગેટના સંદર્ભો.

૯ : ‘રાસમાળા,’ ભા. ૨, પૃ. ૩૬૬-૭૧

સાચલાના ‘જૂતની વાત ઉપરથી.

૧૦ : ‘રાસમાળા’ ભા. ૧, પૃ. ૪૦૧-૧૦

‘આલારમખૂતો કીર્તિગઢ અથવા કેરાકોટમાં મકવાણાના નામથી બોળાતા હતા. જ્યારે ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે ત્યાં એક વિદિયાસ મકવાણા પોતાના બાપદાદાઓનું ચાલતું આવેલું રાજ્ય ચલાવતો હતો. ...વિદિયાસ જ્યારે મરણપથારીએ પડ્યો હતો ત્યારે તેનો જીવ જતો ન હતો. તે સમયે તેના કુંવર કેસરે પૂછ્યું :- “પૂતાજી ! તમારો જીવ કેમ ગતિ પામતો નથી ?” ત્યારે વિદિયાસે ઉત્તર આપ્યું કે સમયમાં નગરમાં મારો વૈરી હમીર સુમરો (બીજો) રાજ્ય કરે છે, તેના દૂધ-મલિયા વહેરા સવાસો લાવીને મારા તેરમાને દાહાડે બાઠ ચારણોને આપવાનું પાણી મૂકે તો મારો જીવ ગતિએ નય.....”

૧૧. ‘રાસમાળા,’ ભા. ૧,

પૃ. ૨૮૦-૨.

‘એક દિવસે કુમારપાળ રાજ સુખપાલમાં બેસીને ચોટા વચ્ચે

હતા ત્યારે તેને હેમાચાર્યનો શિષ્ય મળ્યો, તેને તેણે પૂછ્યું કે આજે શ્રી તિથિ છે કે તે દહાડે ખરેખરી અમાસ હતી પણ શિષ્યથી શ્રુત્વથી કહેવાઈ ગયું કે મહારાજ ! આજે પુનેમ છે, તે વખતે કેટલાક બ્રાહ્મણો તે રસ્તે યજ્ઞને જતા હતા તેઓએ એ જવાબ સાંભળ્યો અને ખડખડ હસી પડી તે શિષ્યની મરકરી કરી બોલ્યા કે, આ બોડકો શું જાણે ? આજે તો અમાવાસ્યા છે.

૧૨ : પ્રકરણ આઠમું : પૃ. ૨૨૬-૬

પ્રસંગ : બહુનું ત્રાણું.

૧૩ : પ્રકરણ બારમું : પૃ. ૩૫૨-૭

પ્રસંગ : મોગલ દુકાનીનો વિનાસ

૧૪ : પ્રકરણ પંદરમું.

પ્રસંગ : દેવજીદેવીનું પકડાવું.

આખો પ્રસંગ નંદશંકરે 'રાસમાળા' હપરથી વિસ્તારીને લખ્યો છે.

૧૫ : પ્રકરણ સોળમું : પૃ. ૪૬૬-૭૦

પ્રસંગ : બાલાની ઉત્પત્તિ.

યજ્ઞને જતો હતો તે વેળાએ હેમાચાર્યના એક શિષ્યને તેણે પૂછ્યું : "મહારાજ ! આજે શ્રી તિથિ યજ્ઞ ?" તે દિવસે અમાસ હતી પણ ભૂલથી જતિથી પૂનમ કહી જવાઈ, તે વાત પાસે બ્રાહ્મણો હતા તેમના સાંભળવામાં આવી એટલે દસી પડ્યા ને જતિની મરકરી કરી બોલ્યા : "એ મૂંઝિયો તે શું જાણે ? આજે તો અમાસ યજ્ઞ."

૧૨. 'રાસમાળા', ભા. ૨, પૃ. ૩૬૯

સાયલાના ચારણના ત્રાજા હપરથી

૧૩ : ફારસી હતિદાસખંધ હપરથી

જુઓ પૃ. ૯૪ (બળેવ ચાંક)

પરની રીપમાના ટિકેટના ચપ્પો.

૧૪. 'રાસમાળા,' ભા. ૧,

પૃ. ૩૮૫-૭

૧૫. 'રાસમાળા' ભા. ૧, પૃ. ૪૦૯

પરિશિષ્ટ બીજું : ગ્રંથસૂચી

૧. નંદરાંકરના ગ્રંથો

૧. સં. ૧૯૨૨ : કરણધેયો.
૨. ત્રિકોણમિતિ (ભાષાંતર)
૩. સંસ્કૃત માર્ગપદેશિકા (ભાષાંતર)

૨. નંદરાંકર વિશેના ગ્રંથો લેખો છત્યાદિ

૧. ગુજરાતમિત્ર, સને ૧૮૬૭, ૩૧મી માર્ચ : નવલરામ કલમીરામ : 'કરણધેયો-એક વાર્તા' ('નવલગ્રંથાવલિ' ભા. ૨. પૃ. ૧૮૧-૭)
૨. બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ, ૧૮૬૭, મે, પુ. ૧૨, પૃ. ૧૦૮-૧૪ અને ૧૩૯-૪૨ : 'કરણધેયો' (અવલોકન)
૩. ગુજરાત સાળાપત્ર, પુ. ૬, પૃ. ૬૫-૬ : 'કરણધેયો.'
૪. બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ. ૪૮, પૃ. ૩૫૭-૬૧ : 'કાન્દકદેવપ્રબંધ અને કરણધેયો.'
૫. અમાલોચક, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર : 'વિદ્યમાન ગુર્જર ગ્રંથકારો-નંદરાંકર તુળસંકર.'
૬. વસંત, પુ. ૪, પૃ. ૩૫૬ : 'રા. બા. નંદરાંકર તુળસંકરનો સ્વર્ગવાસ'
૭. ગુજરાત સાળાપત્ર, ૧૯૦૫, સપ્ટેમ્બર, પૃ. ૨૫૭-૮ : 'રા. બ. નંદરાંકરનું ચૈતન્યમય મૃત્યુ.'
૮. સાહિત્ય (નૃપ-નરસિંહરાવ હરિલાલ ધ્રુવ) પુ. ૧, પૃ. ૨૪૩-૫ : 'રા. બા. નંદરાંકર તુળસંકર.'
૯. વસંત, સં. ૧૯૬૫, વૈશાખ, પૃ. ૧૭૭-૮૨ : રમણભાઈ મંદીપતરામ નીલકંઠ : 'ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથા' ('કવિતા અને સાહિત્ય' નો. ૩, પૃ. ૨૩૭-૬૪)
૧૦. East & West. 1904 August. (Vol. III. no. 34) p. 793-809: C. A. Kincaid : 'A Gujarati Novel.'

૧૧. મણિભાઈ નારણજી દંત્રી : 'ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય,' પૃ. ૭૯-૮૫.
૧૨. ઠાણાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી : 'સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' પૃ. ૧૬૮-૭૧.
૧૩. જી. પુ. જોશીપુરા : 'શચિત્ર સાહારમાળા,' પૃ. ૧૧૦
૧૪. વિનાયક નંદરાંકર મહેતા : 'નંદરાંકર જીવનચિત્ર' (પ્રસ્તુત લેખની કાણીખરી સામગ્રી આ મૂલ્યવાન ચરિત્રે જ પૂરી પાડી છે એ સામગ્રીને છાંટી રીતે વિનિર્વેષ કરવાની જવાબદારી મારી પોતાની છે.)
૧૫. હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરિયા : 'સાહિત્યપ્રવેશિકા,' પૃ. ૧૦૮-૧૧૦
૧૬. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ અવેરી : 'ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માતૃસૂચક સ્તંભો' પૃ. ૨૩૦-૫.
૧૭. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા : 'રણજીતરામના નિબંધો' ભા. ૧, પૃ. ૧૩૫-૭. '૧૧. જી. નંદરાંકર-તુળનારાંકર' : ને પૃ. ૧૦૭-૧૧ : 'સ્વ. નંદરાંકર જીવનચરિત્ર' (અવલોકન)
૧૮. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ : 'રમણસુકુર,' પૃ. ૧૦૭-૧૧ : 'સ્વ. નંદરાંકર તુળનારાંકર તથા સ્વ. દુર્ગારામ મંજારામ.'
૧૯. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર : 'સાહિત્યસમાચાર,' પુ. ૧, અ. ૧ પૃ. ૨. 'મરાઠીમાં કરણુવેલો.'
૨૦. જ્યેષ્ઠલાલ હજનલાલ ચાવરી : 'કરણુવેલાનું કલાવિમાન'
૨૧. ભાનુસંકર બાબરભાઈ વ્યાસ : 'ઠાંપુડી,' ૧૯૩૪ ઓગસ્ટ, પૃ. ૧૫૭-૬૨ : 'ગુજરાતની પહેલી નવલકથા.'
૨૨. મંજુલાલ રણછોડલાલ મનસુદાનર : 'નંદરાંકર અને તેમનો જમાનો' ('ત્રય અને ત્રયકર', પુ. ૫, ૨૧૯-૪૫)

૩. આ લેખની તૈયારીમાં ઉપયોગી બનેલું કાર સાહિત્ય

૧. રણછોડભાઈ ઉદયરામ : 'રાસમાળા' ભા. ૧ ને ૨, (ત્રીજી આવૃત્તિ)
૨. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ : 'મહેતાજી દુર્ગારામ મંજારામ ચરિત્ર.'
૩. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ : 'શાસુ વહુની લડાઈ.'

૪. હીરાલાલ ત્રિશુવનદાસ પારેખ : 'ત્રંચ અને ત્રંચકાર' પુ. ૫.
૫. મલખારીનાં કાવ્યરત્નો : ઉપોદ્ધાત અને 'સૂરતી લાલા સહેલાણી.'
૬. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી : The Present State of Gujarati Literature.
૭. H. G. Rawlinson : 'Morley's Select Essays.'
૮. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી : 'શું કહ્યુંદેવ વાધેલો દુષ્ટચરિત હતો?' ('ગુજરાતી'નો દિવાળી અંક, સને ૧૯૩૩ પ. ૧૫-૭.)
૯. Matthew Arnold : Preface to the Poems of 1859.
૧૦. Arthur Quiller-Couch : 'Shakespeare's Workmanship.'

કલાતુ' ખરૂં કાય'

આપણા યુગમાં કલાને માટે નિર્માણેલું કાય' એ છે કે તેણે મનુષ્યોનું કલ્યાણ તેઓ જ્ઞાની સાથે એકતા સાથે એમાં રહેલું છે એ સત્ય અત્યારે બુદ્ધિપ્રદેશમાં જ પુરાક રહેલું છે તેને વૃત્તિપ્રદેશમાં—હૃદયપ્રદેશમાં—સંકલ્પ કરવું, અને અત્યારે ને હિંસા અને બેરબબરીનું રાજ્ય ચાલે છે તેને સ્થાને 'ઇશ્વરનું' અર્થાત્ પ્રેમનું રાજ્ય—આપણે જો નેને જીવનનો પરમ ઉત્તમ ઉદ્દેશ સમજીએ છીએ એ પ્રેમનું રાજ્ય—સ્થાપિત કરવું.

(વિ. ભટ્ટ : 'કથાવલિ' ભા. ૨)

—ટોલ્સ્ટોય

નિ ક ષ

મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ (ભાવનગર)

ભાષીતા મર્મવિદ્ અને તેજસ્વી દીકાકાર.

રામલાલ ચુ. મોદી (પાટણ)

કવિહાસ અને મધ્યકાલીન વાસ્તવના થોડાક સમયે સંશોધકોમાંના એક.

વિ. વૈદ્ય : વિ. બી. એ. (ભાવનગર)

દીકાકાર, અને પત્રકાર. •

વિંધનાથ મ. ભટ્ટ (ભાવનગર)

નૌર છતાં સૌમ્ય, ચિંતનશીલ વિવેચક.

૧. પૂણ્ય યોગની આરાક્ષરી (વિ.)

એ યોગસાવના સમજવાના પ્રથમ પ્રયાસરૂપ એક વિહંગાવલોકન.

૨. સોઠ સોખ્ય વિવેચક (વિ. મ. ભટ્ટ)

કેટલાંક વિવેચનો'નું અવલોકન.

૩. ઇતિહાસના લેખોની મિજબાની (રા. યુ. મોદી)

ઓઝા-અભિનંદનગ્રંથનું પરિચયારમ્ભ અવલોકન.

૪. હવે તો બદલાઓ (મુ. મ. ભટ્ટ)

'ધ ન્યુ પંચ લાયબ્રેરી'નું પિછાનરૂપ અવલોકન.

૫. બસો-પાંચસો શબ્દોમાં (વિ.)

ચોરાં દૂંઠાં અવલોકન.

૬. સહયોગીઓ (વિ.)

કેટલાંક (ગુજરાતી ને બીજાં) સામયિકપત્રોનાં અમુક લખાણની પિછાન-
ચર્ચા વગેરે.

નિ ઠ પ

પૂણ્યોગની પારાક્ષરી

પૂણ્યોગ : ખંડ-૧થી ૫૨

બાપાંતરકર્તા : અંબાલાલ પુરાણી

પૃથ્વીનું વય કેટલું ? ... આશરે એ અબજ વર્ષ. ભૌતિક વિજ્ઞાનની એ હકીકતમાં આત્મવિજ્ઞાનનું સત્ય ઉમેરીને એમ કહી શકાય કે ચૈતન્યશક્તિનો પહેલો આવિર્ભાવ દૃશ્ય જગતના આ નીચેના ભાગમાં પૃથ્વીરૂપે, પાર્થિવ રૂપે, અત્રભયે ભૂમિકાને રૂપે, આજથી એ અબજ વર્ષ પર થયો. ચમંચલુવાળું કોષ તે વખતે હતું નહિ, પણ હોત તો એને સર્વત્ર સ્થૂલનો જ વિસ્તાર દેખાત; દિવ્યદૃષ્ટિ યોગી કોષ એ વખતે હતો નહિ, પણ હોત તો એને એ દિવસોની પૃથ્વી, આ અત્યુગમાંના ધ્વજના સર્વપ્રથમ અને સ્થૂલ પણ ચૈતન્યગર્ભ ઉત્કાન્તિલક્ષી આવિર્ભાવ તરીકે દેખાત.

૧. આ મયાળું અવલોકનના લખાણને માટે છે, અહીં નિર્દેશોના પાંચ ત્રંચો માટે નહિ. ખીજે ખુલાસો એ કરવાનો કે ભૌતિક વિજ્ઞાનને ઉપયોગમાં લઈ અહીં સ્વીકારેલી નિરૂપણપદ્ધતિઓ માટેની જખાબદારી નેટલી અવલોકન લેખકની છે, તેટલી પૂણ્યોગના દ્રશ્ય કે બાપાંતરકર્તાની એ ન ગણાય; જો કે, એમનાં લખાણોમાં ને વિષયના ખીજ લેખકોમાં ભૌતિક વિજ્ઞાનના નિર્ણયો સૂચિત રૂપે કેટલેક અંશે સ્વીકારાયલા તો આ લેખકને લાગ્યા છે. એમ ન હોત તો એ નિર્ણયોને આ રીતે આટલો ઉપયોગ પણ વાળખી ન ગણાત. આ ઉપયોગ પણ, વિષય સરળતાથી સમજાયે એવી આશાએ કર્યો છે ને એ બહુમાન્ય ન પણ પાય; જેમ કે, નરની કૃતિ 'નરપામસ્માયો આજ્ઞાતુ' સહજને સહિ જેને અને એ અજ્ઞાત અજ્ઞાત રાણા તેવી પણ છે.

૨. શ્રી. અરવિંદકાર્યાલય, આણંદ. (૩. ૧૧૧)

૩. પૃથ્વી માટેનો એક નૂનો રાજ 'અત્રભ' છે. જુઓ આજે આંખેથી અવતરણ : 'પૃથિવ્યા અત્રહેતુત્વાદત્રાજવામ્યતા.'

ચોડાંક કરોડ વર્ષ પૃથ્વી એવી જ રહ્યા પછી, જેની શરૂઆત
એમીના-જંતુથી અને સવિશેષ વિકાસ મેસોઝોન કે ઝાઇનોસોર અને
મહાસર્પો મહાવાનરો વગેરેથી, એવી પ્રાણીસૃષ્ટિ સર્ગાઇ. ચૈતન્ય-
શક્તિનો એ પ્રાણુમય જૂનિકામાં આવિર્ભાવ. ઉત્ક્રાન્તિના આ નવા
સ્વરૂપે જૂનાનો આધાર છોડ્યો નહોતો; પ્રાણીઓ થયાં, પણ તે
અત્રમય રહ્યાં. પાથિંવ દેહવાળાં રહ્યાં, પોતપોતાના પ્રાણુને રથૂક્કમાં
ધારણુ કરનારાં જ થયાં ને રહ્યાં.

આ પ્રાણીઓના પ્રાણુમાં છુપાયલા મનને આર્વિષ્કૃત થવાનો
વારો આવ્યો ત્યારે તે ઘટના પણ જે મહાવાનરો ('એપ્સ') હતા
તેમનામાંની નર-વાનર એ પેટાજાતિમાં ('એન્થ્રોપોઇડ એપ્સ'માં)
થવા લાગી. બીજાં પ્રાણીઓમાં તથા મહાવાનરમાં મનનો વિકસિત
અંશ હોય તો પણ સ્વરૂપ; આક્રી, ખડુ મોટે ભાગે તો એમનું
જીવન અંધપ્રેરણા ('ઇન્સ્ટિંક્ટ') પર જ નિર્ભર હતું. મહાવાનરો
એવા જ, પણ જેને આપણે નરવાનર કહેવો છે, જે એન્થ્રોપોઇડ
, એપમાંથી એન્થ્રોપોસુ યાને માનવ થયો, તે પ્રાણીમાં મનનો ઉદય-
બુદ્ધિ કહેવા જેવું થોડું થોડું પણ-વાનરાદિની કરતાં ઠીક વધુ પ્રમાણ-
માં થયો હતો. આ સર્વ અમૂર્તભાવી વિધાનોને દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ
કરીએ તો વધારે ઠીક પડશે.

૨

મહાવાનર ક્ષણ કરડીને જ ખાય અને જાડની ડાળીઓ પર
જૂલવામાં કે એને નાહક તોડવામાં જ સમજે. પણ નરવાનર તો
ક્ષણને કોઇ વાર કરડે તો કોઇ વાર એને પથ્થર પર અક્ષણીને, કે,
ડાળીને તોડ્યા પછી તેના વડે ક્ષણને ભાંગીને ખાય. મહાવાનર ચારે
પગે દોડે, કૂદે કે ચાલે; ડાળીનો કશો ઉપયોગ કરવા તે અશક્ત;
પણ નરવાનર ડાળીને ટેકે ટેકે, લાકડીની જેમ એને ઝાલીને બે પગે
પણ, કોઇ કોઇ વાર ચાલે; એનામાં ઝિગતી આવતી માનવતાનાં
એ એંધાણુ.

મહાવાનર એ જાતિ, નરવાનર એની જ ઉપજાતિ. જાતિ-
માંના કુટલાક ઉપજાતિમાં ગયા-ખરી રીતે, મૂળ જાતિમાં બે તક
પડ્યાં: એમને અહીં ખાજ અને જીતરા કહેવામાં આવે તો એના
બેદવાળા કોષ જાતિએ “અમને વાંદરા કહ્યા” એવું કંઈ બોલીને બોલું
ન લગાડવું, કેમ કે વાંદરાની વંદજ તો આખી ય માનવજાતિ છે.
પણ પેલાં બે વિશેષણ અહીં સ્વીકાર્યાં, તે પ્રસ્તુત હાખલામાં એના
ઔચિત્યને લીધે. મહાવાનર તે જાતિ અને નરવાનર તે આજન્મતર
એટલા માટે કે, આ જીજ્ઞ પ્રકારે બુદ્ધિનો, હાથનો અને પગનો
ઉપયોગ કેમ કરવો એનો જીતરનો બેદ જણ્યો અને પહેલાંએ એ
જાણ્યા વિના બહાર રહી ગયા-અને તે, હેક આજની ધડી સુધી;
કેમ કે એમની શાખાના વંશજોને તો આપણે ક્રોડ કરડતા અને ચારે
પગે ઠેકતા હજી ય (જગતનાં જીવનં ધણી રથગો ઉપરાંત) આપણા
એક્ષિપ્રજ્ઞજ્ઞતામાં જોઈએ જ છીએ ને?

ચોપગા વાનરે પોતાના પિતરાઈ જોવા એપમા વાનરને જ્યારે
પહેલવહેલો જોયો હશે ત્યારે એને કેવી લાગણી થઈ હશે? એ
વિકાસ તેને ગમ્યો હશે? જો એ વિકાસ તેમ ડાળીના લાકડી-
ખાકડી તરીકેના ઉપયોગવાળો વિકાસ પણ ચોપગાને અસાધ્ય નહિ
લાગ્યો હોય? ચાર પગે ચાલવાની તથા ડાળીએ નાદાનીયી માત્ર
તોડવાની એની લાખો વર્ષની આનુવંશિક ટેવો એને પરમ પ્રિય તો
થઈ જ હોય, પણ એ ટેવોથી અને ટેવોએ એના આંતરજીવનને
જે ઘાટ આપ્યો હશે, તેના વાતાવરણે, એ આખો ય વર્ગ એટલો
સતતપણે ધેરાયેલો તથા એ ને એ જ પ્રજ્ઞાસિક્ષામાં વણા કરવાનો
હોંસીયો હશે કે તેનામાંના જ યોગ્ય એ વિકાસ સાધવા માંડેલો, બે
પગે ચાલવા માંડેલું, કળ તેમ જ ચાલ માટે ડાળી વાપરવા માંડેલી,
-એની સામે એને, પ્રાથમિક કુતૂહલ કે આશ્ચર્ય શરૂઆતમાં અનુભવવા
રહ્યા પછી, નવીનતા સામેનો દ્રેષ, તેજોદ્રેષ, તિરસ્કાર પણ આજો જ
હશે. આને પરિણામે એનો પડોનો-એ આખા ય ખાજ કરવા નિર્માણના
વાનરવર્ગનો-વિકાસ મનોમય મુનિશ્ચની દિશામાં થતો અટક્યો.

કેટલાંક લાખ વર્ષોના ગાળા બાદ, નરવાનરમાંથી માનવ ખીંચવા માંડ્યો, ત્યારે ય ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થયું.

નરવાનરોએ જોયું કે પોતામાં જ એક નવતર જાતિ ઉદ્ભવતી આવે છે: એ લોકો ખુલ્લામાં નહિ પણ શુદ્ધમાં રહે છે તે એમાં વળી મારેલાં પશુ ખીંચે દિવસે ખાવા માટે તેઓ સંધરતા હોવાથી રાતેરાતે શુદ્ધના મોં આડો પથરો ઢાંકે છે; ઉપરાંત, કાણુ જાણુ ક્યાંથી ય શીખી લાવ્યા છે, તે ડાળાને થોડીક વાળાને એના બે છેડાને ઝાડની છાત્રના રેસાથી કે જનવરોનાં આંતરડાં વડે બાંધે છે તે એની વચ્ચે અણિયાજો પથ્થર ભરાવી, દૂર-દૂર એને ફેંકે છે-એવી રીતે કે કોઈ વાધવર કે, રીંછમાં એ આત્મા લોકાય અને પેશું પ્રાણી થોડી વાર ચીસો નાંખી, પછી શૂનમૂન પણ બને. ... જૂના જીતરાને હવે નવા જાન તરીકે પછાત ને અદ્યત ગણનારા આ નવા આશ્વતરોની એ ખાત્રોએ દોડેલી થોડી વધુ શોધો એટલે: ઝાડની છાત્રોને કોઈક રીતે ડીક પર ગોઠવીને એના વડે, કે, મારેલ વાધરીંછનાં ચામડાંથી, શરીર ઢાંકવું; ઝાડના યડના કટકાને કોરી, પોલો કરી, એને નદી કે તળાવમાં તરવો જ, સપાટી પર મૂકીને એમાં બેસી, બીંબવા વિના એકથી ખીંચે પાર જવું; પથરા જોડે ખીંચું ફેંક ધસીને દેવતા પાડવો ને એની પર માંસ રાંધવું ... વગેરે.

કેવળ પ્રાણીદયા જેમણે ધણી પાછળ છોડી છે એવા આદિ-કાળના માનવની એ તથા એવી પ્રવૃત્તિઓ-એનામાં 'મનસ્'ની કે ખુદ્દિની કે વિચારશક્તિની ખીંચવટ સૂચવતી એની પ્રવૃત્તિઓ-પેલા પોણા વાનર અને પા બાગે માનવને (નરવાનરને) કેવી લાગી હશે ? એને ય, પોતાના પુરાણા પૂર્વજ જે શુદ્ધ વાનર, તેની જેવાં જ શાશ્વં આશ્વર્થ, અસૂયા અને પ્રણાલિકાશક્તિ આ નવા ક્રાંતિકર મુધારાઓ જોઈને-છાલનાં કપડાં ને ચડવું હોડકું જેની, ત્યારની નહિ સમજાતી ને તેથી નિન્દાતી વસ્તુઓ જોઈને-નહિ ચ્યાં હોય ?

વિકસતા માનવની એ નવામાં નવી સિદ્ધિઓને અલ્પબુદ્ધિ નરવાનરે અશક્ય જાણીને પોતાની કાષ્ઠક રીતે હીણી નહિ હોય ? પોતાની રીતે હસી કાઢી નહિ હોય ? જે સમજવાની શક્તિ હજી પોતામાં ભિલેલી નથી તેને, પોતે એવી અણસમજની અવસ્થિતિમાં છે એવો ખ્યાલ સુદાં કરવા સારૂ યોગ્યા સિવાય, નકામી અને તુકસાનકર્તા શક્તિ તરીકે વગોવવાની ધૂષ્ટતા તેણે નહિ કરી હોય ?

એવી ધૂષ્ટતા કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ રીતિમાંતે એ કાળે થઈ જ હતો પણ ચૈતન્યશક્તિપ્રેરિત ઉત્કાંતિ એનાથી અટકી નહિ. એ આગળ વધી અને પેલા ધૂષ્ટ નરવાનરોના વંશજો આજે પોતાને અસહ સ્વરૂપે જે રજા ખજા રજા છે તેમનાં દર્શન કરવા જેઓ આવુર હોય તેમણે મધ્ય આફ્રિકાનાં જંગલો પોળવાં કે જાવા જવા માટે છંડો-ચાઈનાની દિશા લઈને બોટમાં બેસી જવું.

૪

ઉત્કાંતિ આગળ વધી, કેમ કે આદિમાનવ દ્વારા ચૈતન્ય-શક્તિએ આદરેલો મનોહાર્ય જામિકા પરનો આવિર્ભાવ હવે તેણે સ્થિર-તાપી પણ અચૂકપણે વધુ ને વધુ સાધવાનો હતો. આ કારણે, નરવાનરમાંથી નરનો અર્થાત્ માનવનો વિકાસ આરંભાયા પછીનાં ઘણાં લાખ વર્ષોમાં માનવની બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો તો સારા પ્રમાણમાં વિકસી જ, પણ એવા ઘણા યુગોને અતે માનવે પોતામાં એક વિશેષ શક્તિ પણ જીમતી અનુભવી; કાષ્ઠક અપૂર્વ દૃષ્ટિ એને આવવા લાગી; જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું એક વધારે વ્યાપક અને ઓળટવી કરણ — પોતાના બુદ્ધિમય અને ભાવમય મનથી સાવ જુદું છતાં એનાથી અત્યંત વધારે અને અનન્ય સામર્થ્યવાળું કરણ — એને લાધવા મોડરું. વિકાસક્રમની આ દશા એટલે માનવની અધ્યાત્મદૃષ્ટિના પહેલા અંકુર. એ અંકુરોનો પરિપાક, ઘણા ઘણા યુગોની જાણે તેમજ અજાણે થએલી સાધનાને પરિણામે, આર્થા-વર્તમાં જૈન, અગિરા અને અથર્વણ જેવાં પ્રાચીનતમ તાપિકુલોને

રૂપે થયો; ચીન, મીસર અને સુમેરિયાના અદ્વાતનામા પુરાતન આદ્ય-
દ્રષ્ટાઓને રૂપે થયો. ગ્રીસમાં પાછળેગોરસ સોક્રેટીસ અને પ્લેટોને
રૂપે થયો; એ શક્તિ કે દૃષ્ટિ એટલે યોગની-જીવાત્માએ દેહમાં રહે
રહે પરમાત્મા જ શું તાદાત્મ્ય અનુભવવાની શક્તિ કે દૃષ્ટિ, એ
કરજી એટલે વિજ્ઞાન, ‘સુપર્માઇન્ડ’—અથવા, ‘કેટલાક દાખલામાં,
ડિવ્ય મનીષા અર્થાત ‘ઓવર્માઇન્ડ.’ ૧ એ કરજી અને એ દૃષ્ટિ
અને એ શક્તિ, એ બધું ય ઉપર્યુક્ત, તથા જુદા જુદા દેશકાળના
તેમના જેવા જીવન, દ્રષ્ટાઓના ધણાખરા સમકાલીન માનવોને
—મનોમય ભૂમિકામાં પણ યોડું જ આગળ વધેલા પણ મુખ્યત્વે
પ્રાણમય ભૂમિકાનું જીવન ગાળનારા, કે પછી, મનોમયના પણ ઠીક
ઠીક છતાં રૂંધાયેલા જ વિકાસવાળા માનવોને—જુડું લાગેલું, અસાધ્ય
ને વિશ્વમરૂપ લાગેલું, નહિ સમજવાથી હાંસીપાત્ર લાગેલું, સમજ-
વાનો પ્રયાસ સુદાં કરવાને આગસે ઉપેક્ષાને પાત્ર
લાગેલું. સમયે સમયે ધણાખરા સામાન્ય માનવોને એ
વસ્તુઓ પ્રત્યે અણુગમો તિરસ્કાર વગેરે થતું, પણ
બધાને જ નહિ. દૈવી ચૈતન્યે મનોમય ભૂમિકાને પાછળ છોડી, એને
પણ શુદ્ધ કરી તથા ઉપયોગમાં લાઇ, વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા જગતમાં
ધીમે ધીમે પણ પહેલાંના કરતાં વધુ પ્રમાણમાં પ્રવર્તિત કરવાનો
યોગ્ય સમય જ્યારે જ્યારે આવ્યો છે, ત્યારે અધ્યાત્મલક્ષી માનવોને
તેણે, ગુણવત્તામાં તેમ જ સંખ્યામાં, વધારે પ્રગટાવ્યા છે અને હજી
ય પ્રગટાવે છે. ગયાં પાંચથી દસ હજાર વર્ષ દરમિયાન અમલમાં મુકાવે
શરૂ થએલો એ કાર્યક્રમ આવતા યોગ્ય શતકો અથવા સહસ્ત્રાબ્દીઓમાં^૨
નિશ્ચે આગળ ધપશે; પરિણામે, પૃથ્વીને વિજ્ઞાનમય પણ કરશે જ.
માનવી ત્યારે અન્તમય ભૂમિકા પર જ, દુઃખમાત્રને પાપમાત્રને

૧. ‘મનસ્’ની ઉપરની પણ ‘વિજ્ઞાન’ની હેઠળની ભૂમિકા.

૨. આ મુદ્દત બહુ જ લાંબી લાગે છે. પ્રશ્નના ઉત્તર એ છે: (૧) એને
દૂંધી બનાવવામાં આપણે સહાયજૂત થઇ શકીએ; (૨) મહાવાનરનો નરવાનર
ને તેનો માનવ બન્યો એ યોગ્ય દસકામાં કે શતકોમાં ક્યાં બન્યું હતું ?

માઠાં સ્વપ્નાં જ મણુતો, પ્રાણમય અને મનોમયનાં પણ એક જ સ્વરૂપોમાં જીવન ધારતો એવો, સર્વાંશે નિર્દૂઢ છતાં પારિવર્તકી માનવ જ રહીને, વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં જ જીવન ગાળતો એવો, એ ભૂમિકાનાં અત્યારે તો આપણાથી કલ્પ્યા કલ્પાયે નહિ તેવાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ઉપયોક્તા અને ભોક્તા બનશો.

૫

આ સ્વપ્ન નથી. આ સત્ય છે. અહીં કંઈક લખાય છે એ વાત જોટલી સત્ય છે, લખાયેલું છપાઈને વાચક વાંચે છે એ જોટલું સત્ય છે, તેટલું જ સત્ય ઉપજા નિરપણમાં જ કહ્યું છે, તે છે. એ સત્ય છે—પૂર્ણચોગી કે વિજ્ઞાનચોગી નામે માનવજાતિની નવીનતમ ઉપજાતિના માનવે કે માનવોએ જાંચી સમાધિની ક્ષણોમાં જોએલું સત્ય; તેમણે અંતરાત્મામાં સર્વાંશે પ્રત્યક્ષ કરીને અનુભવેલું સત્ય; તેમણે કટલાક નાનામોટા અનુપમ મંથોમાં ખરા નિઝાસુઓ અને અધિકારી સાધકોના કલ્યાણાર્થે પ્રસિદ્ધ કરેલું સત્ય. એ સત્ય પણ, માનવે પહેલો શુદ્ધાનિવાસ શરૂ કર્યો એ સત્યની માફક, પહેલું વસ્ત્ર પહેલું કે કામરું બનાવ્યું એ સત્યોની માફક, ઉપહાસ અને આશ્ચર્ય, પ્રશંસા અને અનુકરણનું પાત્ર મથાકાળ થયું છે અને થતું રહેનારું છે. ઉપહાસ કરનારાના વંશજોનો—કાલ છે તેવી માનવજાતિના બહુ મોટા ભાગનો—હાંમે ગાળે પૃથ્વીમાંથી વિસ્રોપ પણ મધ્ય ભય; પ્રશંસા અને અનુકરણ કરનાર માનવ સમય પાક્યે સદેહે જ દેવત્વ પામશે, પુરુષિયો પર સંપૂર્ણ વિજય મેળવીને દ્વંદ્વરહિત જમતમાં પોતે વસતો છતાં એમાં આસક્ત રહ્યા વિના કે ક્રિયાશૂન્ય બન્યા વિના કોઈ અવનતું જ જીવન જીવશે. અને પછી ?—

એક વાર એ દિવ્ય આધ્યાત્મિક નિજ્ઞાનનો સૂર્યલોક પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કેમ ભણ્યું કે તેના ઉપર બીજાં દિવ્ય શિખરો નહિ આવી રહ્યાં હોય ? કોણ જાણે ? વેદના ઋષિઓ તો ગાંધ મયા છે : “ઓ સેંકડો રક્તિવાળા ઇન્દ્ર ! રાજદ્રક્ષિની દિવ્ય ઋચાના ઉપાસકો સોપાનની પેઠે તારા ઉપર કમેકમે ભૂર્વંશતિ કરે છે. એક શિખર ઉપરથી બીજા

શિખર ઉપર જેમ જેમ ઝચાના જાનારાઓ ચડે છે તેમ તેમ હજી પણ બાકી રહેલું એકું ધણું ચ સિદ્ધ કરવાનું તેમની નજરે પડે છે.” (ઋગ્વેદઃ મં. ૧; સૂ. ૧૦.) તેમ વિજ્ઞાનની ભૂમિકા સિદ્ધ થયા પછી આગળ પણ ‘ધણું ચ કરવાનું’ (‘ભૂરિક્તમ્’) નજરે ચડે તો આશ્ચર્ય શું ?

૬

સને ૧૯૧૪-૨૧નાં સાડા છપી સાત વર્ષ શ્રી અરવિન્દનું માસિકપત્ર ‘આય’ પ્રગટ થતું હતું તેમાં ‘સિન્ધેસિસઃ ઓફ યોગ’ એ અંથનું ક્રમિક પ્રકાશન થયેલું. બાષાંતરકર્તાએ પહેલા ખંડ (‘કર્મયોગ’) ની ભૂમિકામાં સ્પષ્ટ કર્યા પ્રમાણે, કર્તાએ તેમાં આર્યાવર્તની વિવિધ યોગપ્રણાલીનાં શ્રેષ્ઠ તરવો લઈને એ સર્વનો સમન્વય કર્યો છે; મુક્તિ ઉપરાંત ભુક્તિને પણ ધ્યેય તરીકે સ્વીકારતા તંત્રમાર્ગને તેમજ ઉપનિષદો તથા સાંખ્ય ને વેદાંતનાં ધણાંખરાં મુખ્ય તરવોને માન્ય રાખી, શંકરાચાર્ય આદિ અદ્વૈતમતના આચાર્યોનાં (કે તેમના અનુયાયીઓનાં) એકદેશીય કે પરસ્પરવિરોધી જેવાં અંગોને વળી, તેમજ ભગવદ્ગીતામાંનાં પણ ધણાં સત્યો સ્વીકારી, અને, સૌથી વધુ તો, તેમની પોતાની દીર્ઘકાલીન યોગસાધનામાં થયેલાં દર્શનો અને લાઘવી સ્વાનુભૂતિને છૂટથી ઉપયોગમાં લઈ, એ અંથ રચ્યો હતો.

પૂર્ણયોગના પાંચ ગુજરાતી ખંડો એટલે શ્રી અરવિન્દના પૂર્વેકિત અંથનું અધિકૃત બાષાંતર. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, આત્મસિદ્ધિ અને વિજ્ઞાનયોગ : એવાં એ પાંચમાં ખંડવાર નામો છે. આમાંનો છેલ્લો ખંડ હમણાં થોડા માસ પરજ પ્રકાશિત થવા સાથે, અંથ-બાષાંતર પૂર્ણહુતિને પામ્યું છે. નામો પરથી કેાઈને કદાચ એમ લાગે કે એમાં ને પાંચમા ખંડમાં કે નવીનતા હોય- તો કાણુ જાણે, બાકી પહેલા ત્રણમાં તો એ ત્રણ જૂના યોગપ્રકારોની પુનરુક્તિ જ હશે ને ? પણ ખરી રીતે તેમ નથી. પાંચેપાંચ ખંડમાં શ્રી અરવિન્દના વિશિષ્ટ યોગદર્શનનું નિરૂપણ થયેલું છે. એ વિશિષ્ટતા

૧. પૂર્ણયોગ ખં. ૪ (આત્મસિદ્ધિ)ની પ્રસ્તાવના.

એટલે, માનવના વિધમાન જીવનમાં જ એની મનોમય ચેતનાનું રૂપાંતર કરી વિજ્ઞાનમય ચેતના એને બનાવી શકાય છે એ સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ તથા એ માટેની અત્યંત શાસ્ત્રીય સાધનપ્રણાલીની સંપૂર્ણપણે વિગતવાર સમજૂતી-એને (વાક્યવૃત્તિસ્તોત્રના રચનારે જેને 'તાદાત્મ્યવિષય' ગાનમ' કહ્યું છે તેના એ પ્રધાનપણે સ્વાત્મ્ય બ્રહ્મિગમ્ય જ ગાનને) 'સમજૂતી' એટલે કે બુદ્ધિગમ્ય વિષય જેટલે અંશે બનાવી શકાય તેટલે જ અંશે, અવગણત. એ નિરૂપણ અને સમજૂતીનાં ખાસ લક્ષણ બાબાંતરુર્તા 'વિજ્ઞાનયોગ'ની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે દર્શાવે છે:

આ ગ્રંથોમાં જે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓના તથા માર્ગસૂત્રોના ઉલ્લેખ છે તે આપણા આર્ય સંસ્કારની ખગરોને ધણી રીતે અને ધણી ધણી આગળ લઈવાની નવા નવા પ્રદેશો ખુલ્લા કરે છે અને તેમાંના મહાને સર કરે છે. ... મનસ્વીત્વ ભૂમિકાઓનું આપણું વિગતવાર અને સ્પષ્ટ નિરૂપણ બુદ્ધિમાં ઊતરી નય એવી રીતે આહી રજૂ થયું છે તે રીતે જીવજાળમાં રજૂ થએલું નથી એ કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત અભ્યાસી કબૂલ કરશે.

૭

મનોમય ભૂમિકા સુધી વસ્તેઓએ અંગે વિકસેલી માનવ ચેતનાને હવે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને પંચે દેરવી, એટલે જ ઉપર્યુક્ત નવા પ્રદેશોને ખુલ્લા અને સર કરવા; એ જ છે શ્રીઅરવિંદદર્શનનું આર્યાત્ પૂર્ણયોગનું સમુદ્ગમ અને અંતિમ દરેય. આ બાબતમાં, પૂર્ણયોગનો વાદ કહીએ તો 'વાદ' અને દાવો કહીએ તો 'દાવો' એવો છે કે જગતમાં આદિકાળથી તે હમણાં સુધી જે જે યોગ દર્શન જુદા જુદા દેશકાળમાં ચર્ચા અને નિરૂપણો તે બહુ થોડી, છૂટી તે હવાઈ વ્યક્તિઓના આત્મવિકાસ કે 'મોક્ષ' માટે હતાં પણ આ અભિનવ પૂર્ણયોગદર્શન તો છે સમસ્ત માનવજાતિ માટે,

૧. એ વાદ આ લેખક આહી યોવાની મિજે યોવાની શક્તિમતિ પ્રમાણે રજૂ કરે છે.

પૃથ્વીના ખંડેખંડના દરેક દેશની દરેક વ્યક્તિને આત્મવિકાસ અને સંપૂર્ણ આત્મશુદ્ધિ કરવા માટે, એ દરેકને જીવન્મુક્ત એટલે કે આ પાર્થિવ દેહે જ સંવિદ્યાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા માટે. વધુમાં આટલું: પૃથ્વી પરની વસ્તીનાં પોણા બે અઘજ પોણા બે અઘજ માણસો જે કાલ સવારથી પૂર્ણયોગના સાધક બની શકતા હોય, તો તો દ્વિતી ઊમળું શું? સોનાથી પીળું શું? ચંદનથી મુગધી શું? પણ એ રિયલિટી જે તત્કાલ અશક્ય તો પૂર્ણયોગના સિદ્ધ પુરુષો તેમ જ આગળ વધેલા સાધકો પોતામાં જાગૃત અને ક્રિયાશીલ, ચતુર્થી વિદ્યાનની શક્તિને પ્રભાવે કરીને, બીજી રીતે સામાન્ય પણ અભીષ્ટ, હૃદયેન્મુખ વ્યક્તિઓને વિકાસ અને શુદ્ધિ કરવાકરાવવામાં, ઉપર કહ્યો ને સાર્વત્રિક સાક્ષાત્કારનો દિવસ ક્રમે ક્રમે પામે લાવવામાં અવશ્ય સહાયતા આપે છે અને આપશે જ. આ વાત પૂર્ણયોગના આદ્ય દ્રષ્ટાએ અન્યત્ર બહુ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટોમાં મૂકી જ છે :

Purified from all that is asubha [અશુભ], transfigured in soul by this touch, we have to act in the world as dynamos of that divine Electricity and send it thrilling and radiating through mankind, so that wherever one of us stands, hundreds around may become full of this light and force, full of God and full of ananda [આનંદ].^૧

એમ, આધ્યાત્મિક રસાયણને બળે, અખૂટ ધૈર્ય અને રિયલિટીથી કેળવેલા એવા બળે, આપણી વિદ્યમાન ચેતનામાંનાં અશુભ-માત્રને ધરમૂળથી પસ્ટીને શુભસ્વરૂપ બનાવી શકાય છે, એ રીતે માનવથી પરમદિવ્ય વિદ્યુતના શક્તિનિધાન સદેહે જ થઈ શકાય છે. એવા પ્રબુદ્ધ માનવમાંથી સતત વહેતાં સુક્ષ્મતમ છતાં બલિષ્ઠ બલપ્રદ આન્દોલન એની આસપાસનાં અધિકારી માનવોની ચેતનાને પણ પસ્ટી શકે, બેશક;—એ માનવો અબુદ્ધ કે અલ્પબુદ્ધ હોય તો

૧. શ્રી અરવિન્દ : 'ધ યોગ એન્ડ હાર્મ્સ ઓફ એસ્ટ્રોકેટ્સ' પૃ. ૫૯

લાંબે વખતે ને નહિ તો, પ્રમાણમાં ટૂંકી મુદતમાં પણ. દેવી સ્પર્શે નવમ્-ન પામવા હિતુક એવા એ માનવો આ વિષયના વિરોધી કે ઉપેક્ષક ન હોવા જોઈએ-જલકે તેમની પોતાની સાધના પણ ઠીક ઠીક આગળ વધેલી હોવી જોઈએ-એ તો દેખીતું છે. વિરોધી ઉપેક્ષક અને ઉપેક્ષક માનવો એવી એવી હુર્વૃત્તિ વડે કરીને પોતાના આત્મમહાલયનાં બારીબારણાં અકર્મક વાસી રાખવામાં જ રમ્યા-પમ્યાં રહે, ત્યાં સુધી વિશ્વમાં સર્વજ્ઞ, સતત અને સતત અને સતત વણા કરતાં આધ્યાત્મિક સર્વાપાયદારી આંદોલનો સામે એવા માનવોનો મેળ બાજવાનો નહિ, એવી નિઃસંવાદ દશામાં એમની પ્રભતિ દરગેજ થવાની નહિ, એ સિદ્ધ વાત છે. તમારા આત્માનાં 'વાસ્તવ' 'વેવ-વેગ્ય' અને 'ધરિયત્ર' જો બધી રીતે બરાબર ગોઠવાયલાં નહિ હોય તો આ અદ્ભુત અનાદ્યંત કાશ્મી-યુતિ-વર્સલ ઓડકારિંગના સંદેશ, ખરે જ, તમારી આસપાસથી વજુ-સુષ્મા જ વડી જવાના છે; ન તત્ત્વ સંશય :

આ બારાહરીના અક્ષર મરોડકર બન્યા છે કે વાંકા ટેકા અને ટરકા, એ ચિત્તમાં ઘુટવા સરખી બની છે કે આ ક્ષણે જ ચિત્તમાંથી બૂંસી નાંખવાને પાત્ર, એ તો પ્રત્યેક વાચક પોતપોતાને માટે જ નક્કી કરે તે ખરું. જોમને એ પડેલા પ્રકારની જથ્થાલ, તેઓ 'પૂર્ણયોગ'ના ચારે ખંડ વચ્ચે વિચારે અને પાંચમાંનું અત્યંત સંકુલ ગહન ચિંતન સમાજવા માટે પૂર્ણયોગની સાધનાને પથે સત્તર નિઃશંકપણે વળે જ એવી આશા રવામાવિક છે.

—વિ.

લોકભોગ્ય વિવેચક

કેટલાંક વિવેચના

કર્તા : નવલરામ જૂનઝાયા ત્રિવેદી

આપણા સાહિત્યનાં અલ્પહુણ્ણુ ક્ષેત્રોની ગણતરી કરવા બેસીએ તો તેમાં વિવેચન અમ્મર્યાને નહિ તો અમ્મર્યા પંક્તિમાં તો જરૂર આવે. ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાક્ષેત્ર હમણાં હમણાં ઠીક ઠીક ખેડાવા લાગ્યું છે, અને એ ખેડાણુ બલિષ્ઠમાં પણ ચાલુ રહે એવાં ચિહ્નો છે. નાટકો લખાય છે, અને હજુ વિશેષ લખાયા કરશે એમ લાગે છે. નવલિકાકારો અત્યારે પણ ઠીક પ્રમાણમાં છે, અને દિવસે દિવસે એમની સંખ્યા વધતી જવાની એ ચોક્કસ. નવલકથાકારો એટલા બધા નથી, પણ યુગબળ તે ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેશે નહિ. પણ વિવેચકો એક એટલા છે નહિ, અને જમાનાનાં લક્ષણો જોતાં યશ કે કેમ તેની જરા શંકા પડે એવું છે. આજની જ પરિસ્થિતિ તપાસો. ગુજરાતી ભાષામાં પાર વગરનાં પુસ્તકો દર સાલ પ્રકટ થાય છે એવું તો છે જ નહિ, છતાં જેટલાં પ્રકટ ગાય છે તે સંખ્યાની યથાચોગ્ય સમાલોચના-બહુ લાંબી જ એમ નહિ. પણ પાત્ર પ્રમાણે એક વાક્યમાં કે આઠ પાનાંમાં પણ પુસ્તકને હિચિત ન્યાય આપે એવી સાચી સમાલોચના-ગુજરાતમાં અત્યારે થાય છે ? આપણે સખેદ સ્વીકારવું પડશે કે નથી જ થતી. એ તો સાચું છે કે અમદાવાદની સાહિત્યસભાએ ચોડાં વરસથી વાર્ષિક અવલોકનની ઇષ્ટ પ્રથા શરૂ કરી છે, નહિ તો કેટલાંક પુસ્તકોને તો વિવેચનના લાભ કદી મળે જ નહિ એવી સ્થિતિ અત્યારે આપણે ત્યાં છે. ગુજરાતમાં સર્જકચિંતકોનો રાફડો ફાટ્યો છે એમ કહી શકાય એમ નથી. અસાધારણ સર્ગશક્તિ કે વિચારશક્તિવાળા મર્યાદા આપણે ત્યાં હમલામોઢે બહાર પડે છે

૧. પ્રકાશક : કર્તા, અમદાવાદ (સા. ૧-૮-૦)

એવું કંઈ છે નહિ, છતાં જેનું અવસોકન પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકને દ્વાયે વિસ્તાપૂર્વક ચવાની જરૂર હતી તે છતાં નથી થયું એવા છેલ્લા દસકાના કેટલાક મહત્વના ગ્રંથો કોઈ પણ અભ્યાસપ્રિય વાચક અવશ્ય ગણાવી શકશે. હિદાયતજી જેમનું હોય તો ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ લેશે. ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થાય અને વરસો સુધી કોઈ પણ ગુજરાતી સાહિત્યકાર કદી પણ નહિ મેળવી શકે એવડી મોટી રકમનો પુસ્તકાર મેળવે એવું વિશ્વ માન પામેલા એ મહા ગ્રંથની સાહિત્યદૃષ્ટિએ તુલના કરે એવો એક પણ સમર્થ વિવેચનશ્રેષ્ઠ આપણે જાતાવી શકીશું? જાણું હિદાયતજી રા. મજર-વાળાના ‘જીવનશોધન’નું લેશે. એમાં પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાન્તોની સત્યાસત્યતાની વીગતવાર પ્રમાણબૂત ચર્ચા કરે એવું એક પણ અવસોકન આજે જેની બીજી આવૃત્તિ થઈ છતાં દ્રષ્ટિએ ધુનું છે? અને આમાં તો બીજા અનેક હિદાયતજી મળશે. ગુજરાતમાં વિવેચનની દયા આપારે એવી છે કે કોઈ નવો પ્રયોગ કરે, નવી દિશા ખેડે, નવું સંશોધન કરે, કે નવો વિચાર દર્શાવે તો તેના એ પ્રયત્નની કદર કરે, પ્રેરસાદન આપે, ટીકા કરે, ચર્ચા કરે, કે જૂથ જતાવે એવું વિવિધ વિવરણમાં નિષ્ણાત હોય એ પ્રકારનું વિવેચક-વૃદ્ધ તેની પાસે સંઘાતું ખડું હોવું જોઈએ તે છે નહિ.

ગુજરાતી વિવેચનમાં સમકાલીન સાહિત્યની સ્થિતિ આવી શોચનીય છે, તો અતકાલીન સાહિત્યની સ્થિતિ પણ કંઈ જાડું સારી નથી. આપણે ત્યાં તો ગતકાલીન સાહિત્યના વિવેચનમાં પણ હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. ખરી રીતે પ્રાચીન અર્ચાચીન દલમ વર્ગના ગતકાલીન સાહિત્યનું સાચું મૂલ્યાંકન આપણે ત્યાં હજી અડધું થયું છે. એ વિષયમાં આપણે પરંપરાગત મતોને આંખો મીચીને અતુસરીએ ધરીએ, પણ એ જુદા મતો કેટલે અંશે સાચા છે, કે અદ્યતન સાહિત્યભાવનાના પ્રકારમાં એ કેટલે અંશે ટકી શકે એમ છે તેની તટસ્થ તપાસ કરવાની જરૂર છે તે કરનાર કોઈ હજી નીકળતું નથી. હિદાયતજી તરીકે આપણી પ્રાચીન કવિતાની કેટલીક

વાર બહુ પ્રશંસા કરવામાં આવે છે, પણ શુદ્ધ રસદષ્ટિએ જોઈએ તો એ પ્રાચીન કવિતામાંથી ઘણું ફેંકી દેવા જેવું છે, ઘણું સાહિત્યના ખંડમાંથી કાઢીને વાહ્મયની મોટી વખારમાં હડસેલી દેવા જેવું છે, ને સાચી કવિતા કહીએ એવું તો એમાંથી બહુ થોડું જ નીકળે એવું છે. પણ એ બધી પરીક્ષા અત્યારે કાણ કરે છે? પ્રાચીનને છોડી ગતકાલીન અર્વાચીનો તરફ આવીએ તો નવલરામ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, બાલાશંકર આદિ અનેક સાહિત્યકારો ઘણાં વરસથી નવાં નિર્ણાયક વિવેચનો માગી રહ્યા છે, પણ એ માગ વિવેચકોને અભાવે હજુ એમને એમ જોવા છે. વિવેચનક્ષેત્ર માત્ર હોય એવા દેશોમાં તો જુદા જુદા સાહિત્યપ્રકારો, જુદાજુદા યુગો, તેમ જુદા જુદા સાહિત્યકારોને પોતાના ખાસ અભ્યાસવિષય બનાવીને એની જ પાછળ પોતાનો સમય ને શક્તિ ખર્ચી રહેલા એવા એક નહિ પણ અનેક વિવેચકો હોય છે, ત્યારે આપણે ત્યાં એવો એક એક વિવેચક પણ મળવો મુશ્કેલ છે, એટલે ‘આ તો કાવ્યસાહિત્યનો પારંગત’, ‘આ તો નાટકસાહિત્યનો નિષ્ણાત’, ‘આ તો પ્રેમાનંદયુગનો પંડિત’, ‘આ તો ગોવર્ધનરામનો અઠંગ અવયાસી’ એમ જેને માટે કહી શકાય એવા વિવેચકો આપણે બહુ થોડા બતાવી શકીએ એમ છીએ.

અને આ તો સ્વભાષાના સાહિત્ય પૂરતી વાત થઈ. પણ આજના જમાનામાં હવે આપણે કેવળ સ્વભાષાના સાહિત્યમાંથી સંતોષ પામી શકીએ એવું રહ્યું નથી. હવે તો આપણે સ્વભાષા ઉપરાંત હિંદી, બંગાળી, મરાઠી આદિ છતર પ્રાંતભાષાઓના સાહિત્યપ્રવાહોથી પણ પરિચિત રહેવું પડશે, અને તેથી જુદા જુદા પ્રાંતોના સાહિત્યના વિચારદ હોય એવા એક મોટા વિવેચકસમૂહની પણ આપણને હવે જરૂર પડશે. અંગ્રેજ વિવેચકો જેમ પોતાના સાહિત્યનું વિવેચન આખા યુરોપનું સાહિત્ય દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને એ વિશાળ ધોરણે જ કરે છે, તેમ ગુજરાતી વિવેચકોએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યનું વિવેચન આખા હિંદુસ્તાનની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાનું સાહિત્ય દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ કરવાનું ધોરણ હવે રાખવું

પડશે. ઉપરાંત આપણા વાચકોને જગતસાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો સદાને માટે વાંચક રાખ્યા કરવાં એ પણ ગુજરાતી વિવેચકોની હવેના જમાનામાં ફરજ થઈ પડશે.

આ રીતે ગુજરાત આગળ વિવેચનનું અતુલિત કામ પડ્યું છે, એને સમકાલીન પ્રકાશનોને પહોંચી વળવાનું છે, ગતકાલીન સાહિત્યનાં નવેસરથી અભ્યાસ, અન્વેષણ, અને મૂલવણી કરવાનાં છે, પરમાત્મીય સાહિત્યને પરિચય આપ્યા કરવાનો છે, અને જગતસાહિત્યના ઉત્તમ કાવ્યો સૌને વાંચક રાખ્યા કરવાના છે. ગુજરાતમાં આપારે વિવેચકો નથી એમ કોઈ કહી શકે એમ નથી. રા. બગવંતરાય ઠાકોર અને રા. આનંદચંદ્ર કુવ આદિ જેવા આગવી પેઢીના તેમ રા. રામનારાયણ પાઠક અને રા. ભાઈ વિજયરાય વૈદ્ય આદિ જેવા વર્તમાન પેઢીના સમર્થ વિવેચકો ગુજરાત પાસે આપારે છે, અને પોતપોતાની રીતે ગુજરાતી વિવેચનને એમણે આપેલો ફાળો ખરેખર મૂલ્યવાન છે. પણ ઉપર બતાવ્યું તેમ કામ જ એટલું બધું ગંભીર છે કે એ સૌ વિવેચકો પોતાનું સમસ્ત જીવન એકલા વિવેચન પાછળ ખર્ચી નાખે તોપણ એ બધા કામને તેઓ પહોંચી શકે એમ નથી. નેથી આ અતુલિત વિવેચનને પહોંચી વળવો માટે ગુજરાતને અનેક નવશોધિયા તરફ વિવેચકોની જરૂર છે. એટલે ગુજરાતના વિવેચનક્ષેત્ર પરત્વે તો ખામરનના રાજોમાં

The field is universal and allows

Scope to all who feel the inherent glow.

એટલું જ કહેવાનું નથી, પણ જેમના જેમના અંતરમાં વિવેચનને માટે inherent glow-સ્વયંભૂ આંતર તેજ-વિસ્ફુલ્ક દેખાય એવા સર્વ સુયોગ્ય વિદ્વાનોને ‘એ ભાઈ, તમે લખો’ ‘અરે ભાઈ, તમે લખો,’ એમ આગ્રહપૂર્વક દયાણુ કરી કરીને-કાંઈ પકડી પકડીને-વિવેચનક્ષેત્રમાં ખેંચી લાવવા જેવી દશા ગુજરાતમાં આપારે તો છે. એવી દશામાં રા. ભાઈ નવલરામ ત્રિવેદી જેવા વિદ્વાન ‘કુલ્લાંક વિવેચનો’ લખે એ ક્ષેત્રની સેવા કરવા

આવે ત્યારે એમને અંતરનો આવકાર જ થતે એટલું જ નહિ પણ એમનું એ આગમન આનંદજનક પણ થઈ પડે એમાં નવાઈ નથી.

૨. બાઈ નવલરામના અંગત પરિચયમાં આવેલ સૌ કોઈ જોઈ શકે એમ છે કે એમનામાં વિવેચનને માટે અનેક પ્રકારની યોગ્યતા છે. સાહિત્યવિશ્વાસી મહેતાજીના એ પુત્રને સાહિત્યનો જોડો રસ ગળયૂંધીમાંથી જ મળેલો છે. આથી છેક બાલ્યકાળથી શરૂ થઈને એમનું વાચન બહુ તકરુપથી તો નહિ પણ ખૂબ વિશાળ બન્યું છે. ‘સદેવંત સાવળિંગ’થી માંડીને તે ‘સાક્ષરજીવન’ સુધી અથવા ‘વિશ્વાયતી વિશ્વાસમાં ફેગનગાઈ ખલાસ’થી માંડીને જૂની ગુજરાતીના ‘વિમળપ્રગથ’ સુધીના જુદાજુદા અનેક વર્ગનાં પુસ્તકોમાંથી એમણે નહિ વાંચ્યાં હોય એવાં બહુ ઘોડાં દશે. ગુજરાતી ઉપરાંત બંગાળી, મરાઠી, હિંદી સાહિત્યથી પણ એ સારી રીતે પરિચિત રહે છે અને યૂરોપીય સાહિત્યનું એમનું વાચન પણ બહુ વ્યવસ્થિત નહિ છતાં ઠીક ઠીક વ્યાપક ગણાય એવું છે. આ રીતે વિવેચકને આવશ્યક એવો એક ગુણ જો વિદ્યતા તે જો એમનામાં સારા પ્રમાણમાં છે, તો બીજો ગુણ જો સ્પષ્ટવક્તૃત્વ તે

૨. મૂળ સામયિક પત્રોમાં આવેલા આ લેખોને પુસ્તકાકારે છપાવતાં બે ત્રણ જગ્યાએ લેખકની દક્ષતાએ એમના સ્પષ્ટવક્તૃત્વને દબાવી દીધું છે એ જરા ખૂંચે એવું છે. જુઓ ૨૧. સુનશીની નવલિકાઓના લેખમાં પૃ. ૫૬ પર છોડી દીધેલો એક ફકરો:—

(૧) કેટલીક વાતોમાં પશ્ચિમના વાતાવરણનો ભાસ થાય છે. રહુનંદને સગાઈ છોડી દીધી માટે સગાઈ કરેલી બાળા મરણ પામી એવું આપણા દેશમાં ભાગ્યે જ બને છે. આપણે ત્યાં તો માળાપો જ સગાઈ કરે છે અને તેના તુટવાથી છાકરીઓને કાંઈ જ અસર પતી નથી. કમલાની મા આવી જમાઈનું ઘર ભંગાવે છે એમાં પણ પશ્ચિમની સાસુનાં જ દર્શન થાય છે. આપણે ત્યાં જ સાસુઓનો જીલમ છે તે વહુની સાસુઓ અને નહિ કે જમાઈની સાસુઓ.

(બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૧, નવેમ્બર ડીસેમ્બર પૃ. ૩૧૪)

પણ એમને જન્મથી મળેલો છે. વિશેષમાં નર્મમર્મભર્યો વિનોદસહ એ એમની પ્રકૃતિનું એક લક્ષણ છે. આ રીતે એમના આવા કેટલાક ગુણો ગુજરાતી વિવેચનની ઉપયોગી સેવા સાધી શકે એમ છે એ દૃષ્ટિએ પણ એમને આવકાર આપતાં આનંદ માય છે.

૨૧. બાઇ નવવ્રતરામને એવો આવકાર આપવાનું એક ખીન્નું પણ કારણ છે. પ્રારંભમાં સુચર્યું તેમ આપણે ત્યાં ગયા જમાનામાં પૂરતું વિવેચન થયું નથી એટલું જ નહિ, પણ પ્રવર્તમાન જમાનામાં સાચા વિવેચનની બહુ આશા પડે એવું પણ લાગતું નથી. કેમકે વિવેચન કેવળ પ્રતિમા કે સુદ્ધિનો જ વિષય નથી. કેવળ રસિકતા જ વિવેચનને માટે કદી બસ થતી નથી. રસિકતા ઉપરાંત વિકૃતતા, ચિંતન, ઉદ્યોગ, પ્રમાણિકતા, સત્યપ્રેમ, સમતોલતા, આદિ અનેક ઉચ્ચ ગુણોની તેમાં જરૂર છે. એક જ વાક્યમાં કહીએ તો સૂક્ષ્મ સુદ્ધિની સાથે એમાં ઊંચા પ્રકારના શીલની આવશ્યકતા છે. અને ખીન્નું બહુ તો અમે તેમ, પણ આ શીલની ગાંધીતમાં ગયા જમાનાની સરખામણીમાં આજનો જમાનો પડ્યો નહિ હોય તોપણ બહુ ચડ્યો હોય એવું તો નથી જ લાગતું.

* ૨૧. ખજાંદારવાળા લેખમાંથી ત્રણ ચાર ટેકાણે છાંદી દીધું છે તેમાંથી બે નમૂના:—

- (૨) પરંતુ રાષ્ટ્રના મહાન પ્રસંગોએ કવિઓને અંતઃક્ષોભ નથી થતો તો ઇ. સ. ૧૯૧૧માં રાજ જ્યોત્સ્ને પાંચમો દિલ્હીની માદીએ ખેસવા આવ્યો ત્યારે આપણા કવિઓને કેમ અંતઃક્ષોભ થયો હતો ? તે પ્રસંગે અનેક ગુજરાતી કવિઓએ કાવ્યો લખ્યાં હતાં. (પ્રસ્થાન, ૧૯૮૮, 'કારવક, પૃ. ૫૮)
- (૩) માનુષ્યના આવા માટે વિનાયક સાવરકર અને ગણેશ દામોદર સાવરકર જેવાઓને વર્ષો સુધી અર્ધજામનાના અધારા લોંચરામાં રહેવું પડ્યું હતું. પંતબના રાષ્ટ્રીય કવિ લાલચંદ કૃષ્ણે વારંવાર જેલનિવાસ કહ્યો છે અને રામપ્રસાદ બીસમીલ જેવા કોઈ કોઈ કવિઓ કાંસીને લાકડે પણ ચડ્યા છે. (સદર, પૃ. ૫૬)

તેથી પ્રવર્તમાન જમાનામાં છટીછવાઈ સાહિત્યચર્યા થયા કરશે તે ભલે, પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું તત્ત્વદર્શી વિવેચન પૂરતા પ્રમાણમાં થશે કે કમ તે જરા શંકા પડે એવી વાત છે. આવા સંજોગોમાં આશ્વાસન હોય તો એટલું જ કે વિદ્યાપીઠના પ્રબંધને લીધે શાળાપાઠ-શાળામાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ ધીરેધીરે પ્રાધાન્ય મેળવતું જાય છે, એટલે વર્તમાન પેઢી અધ્યાપનને અંગે તો જીજ્ઞસી બાવિ પેઢી અધ્યાપનને અંગે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલાં કરતાં વિશેષ રસ લેતી થઈ છે. એને પરિણામે આપણે ત્યાં હવે નવો વિવેચનશાલ આવવો જોઈએ. રા. ભાઈ નવલરામનું આ પુસ્તક એવા ક્ષણનું પહેલું પુષ્પ છે, એટલે એ રીતે પણ એને વધાવવું ઘટે છે.

પુસ્તકમાં ગોવર્ધનપુમના આઠ અને પ્રવર્તમાન યુગના બે એમ એકંદર દસ અર્વાચીન સાહિત્યકારો વિષે કુલ અઠાર વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ છે. આમાંના ધણાખરા લેખો કોઈ નહિ ને કોઈ દષ્ટિએ જોઈએ તો પશુ ખરે-ખર ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે. તેમાં પહેલો ‘ગુલાબસિંહ’ વિષેનો, આઠમો રા. રમણલાલ દેસાઈની વાર્તાઓ વિશેનો, નવ દસ ‘કલાપી’ વિશેનો, બારમો ઘોઠાદર વિશેનો, અને છેલ્લો ‘સરસ્વતી-ચંદ્ર’ વિશેનો એમ છ લેખો આંહી ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે. પહેલાં લેખમાં કર્તા ગુજરાતના વિવેચકને નામે લાંબા સમયથી માલ્યું આવતું એક દેવું અદા કરીને એમને અનુષ્ઠી બનાવે છે. મણિલાલ નશુમાઈના ‘ગુલાબસિંહ’ને પ્રકટ થયાં આજે પાંત્રીસ વરસ ઉપર થઈ ગયું, છતાં એને લિટનના ‘એનોની’ સાથે સરખાવી એમાં મૂળ અંચના અંશો કેટલા જિતરી આવેલા છે અને મણિલાલનું કર્તૃત્વ કેટલા ટકા ગણવાનું છે તેનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયાસ આજ સુધીમાં એક પણ વિવેચકે કર્યો નહોતો. રા. ભાઈ નવલરામે એ જન્મે પુસ્તકોની પહેલી જ વાર તુલના કરીને સામસામાં અવતરણો આપી ‘ગુલાબસિંહ’ ગુજરાતી વાચકોએ લાંબા વખત સુધી બૂલંદી માની લીધેલું તેમ ‘એનોની’નું રસમય રૂપાંતર નથી, પણ ઘણું ઠંકણું તો

કદમું કહેવાય એવું ભાષાતર માત્ર જ છે એમ પ્રતીતિમનક રીતે પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. 'કલાપી' વિશેના બન્ને લેખોમાં પણ એમનાં કેટલાંક કાવ્યોનાં આધારભૂત અંગ્રેજી કાવ્યો શોધી કાઢીને તેમની પરસ્પર તુલના કરી છે. 'ગુલાબસિંહ' તેમ 'કલાપી' વિષયક આ લેખો કર્તાની અન્વેષણશક્તિના સારા નમૂના છે. એ પછીનો મહત્વનો લેખ તે 'જ્યંતરી પૂર્ણિમા,' આખા સંગ્રહનો સર્વોત્તમ વિવેચનલેખ જે કોઈ હોય તો તે આ છે, કમકે સોલ્લાસ ચેતનવતી યૈલીનો સાબ આખા સંગ્રહમાં સૌથી વધારે એને જ મળ્યો છે. ગુજરાતના આજના સૌથી વિશેષ લોકપ્રિય નવલકથાકારની વાર્તાઓને સમગ્રવાનો હજી સુધીમાં એ એકનો એક જ પ્રયત્ન હોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ એ સૌનું ધ્યાન ખેંચશે, સ્વ. ખોટાદકરના ચરિત્રવિષયક સામગ્રી આપણે ત્યાં સ્વલ્પ જ સમવાઈ રહી છે, તેમાં આમાંનો એમનાં 'સરસ્વતી' વિશેનો લેખ મહત્વનું સ્થાન પામે એવો હોઈ અને એ સરળ હૃદયના કવિના જીવનરવાવનાં કેટલાંક ચિત્રો સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરતો હોઈ આપણા વિવેચન-સાહિત્યમાં સદાનો કિંમતી યજ્ઞ પડશે. છેલ્લો મૂલ્યવાન લેખ તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો. 'સરસ્વતીચંદ્ર' વિશે આજના યુવકચર્ચામાં કેટલાંક વિચિત્ર બ્રમો પ્રવર્તી રહેલા દેખાય છે. એવો એક બ્રમ એ કે એ ગ્રંથમાં ચિંતનભાર પુષ્કળ છે માટે એમાં કલાતત્ત્વ બિલકુલ છે જ નહિ તેમ હોઈ શકે જ નહિ, ખીજો બ્રમ એ છે કે રા. સુનથીની વાર્તાઓને વખાણવી હોય તો ગોવર્ધનરામની વાર્તાને વખોડ્યા વિના ચાલે જ નહિ. રા. ભાઈ નવલરામ આવા બ્રમોથી મુક્ત રહી શક્યા છે એ એમની વિવેચક તરીકેની સુસ્થતાનું નિદર્શન છે. સંસારસુધારાની દૃષ્ટિએ એમને ગોવર્ધનરામના કેટલાંક સર્ગો સામે વિરોધ હોવા છતાં આ લેખમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની સાહિત્ય-કૃતિ તરીકેની મહત્તા યૂરોપીય સાહિત્યમાંથી દાખલા દલીલો આપીને એમણે સંક્ષેપમાં છતાં સળંગ રીતે સિદ્ધ કરી બતાવી છે, અને બીજે રા. સુનથીના આશંકા બક્ષા હોવા છતાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' પ્રત્યેનો

પોતાનો આદરભાવ અચળ રાખીને એમણે ‘હું તો બેઠોને લાગું’
પાય, નમો નમો’ એવી ઉદારતા દાખવી છે તે ખરેખર પ્રશસ્ત છે.
રા. મુનશી વિશેના આમાંના લેખો પણ ધ્યાન ખેંચે એવા છે,
જોકે એમાંનો એક લેખ ‘કલાવિધાન’ નામનો દસેક વર્સ પર
અમદાવાદની સાહિત્યસભામાં વ્યાખ્યાનરૂપે રજૂ થયેલો ત્યારે
રા. આનંદશંકર ધ્રુવે તેને માટે વાપરેલાં ‘વિચારવંત પણ
ઉત્સાહભર્યું’^૩ એ વિશેષણ એ સઘળા લેખોને લાગુ પડે એવાં છે,
અને કદાચ વધુ ખડતા ઉત્સાહના વેગમાં લેખક સર્વત્ર વિવેચકાચિત
સમતોલતા જાળવી શકેલ નહિ હોવાથી એમાંનાં કેટલાંક વિધાનો
ચિંત્ય વર્ગમાં ચડવા જેવાં છે. પણ રા. મુનશી એટલે આપણા
જમાનાના સમય સાહિત્યસર્જક, તેથી એમની કૃતિઓનું સ્વતંત્ર
વિવેચન ક્યારનું શરૂ થઈ જવું જોઈતું હતું તે પુસ્તકાકારે સૌથી
પહેલું અને સૌથી મોટા પ્રમાણમાં પૂરું પાડીને એ દિશામાં અન્ય
વિવેચકોનું લેખકે જે લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે, અને રા. મુનશીના મૂલ્યો
વિશે વિચારગ્રેસ્ત બુદ્ધિ તૈયાર કરી આપી છે તે વાદ્ય તો
ગુજરાત એમનું ઋણી જ રહેશે.

ગુજરાતના વિવેચનસાહિત્યમાં આ લેખોની વિશિષ્ટતા શી? એક જ શબ્દમાં કહીએ તો એની લોકબોખ્યતા. આપણે ત્યાં વિવે-
ચકો તો ઘણા થયા છે, પણ રા. ભાઈ નવલરામ જેટલો લોક-
બોખ્ય વિવેચક કોઈ ગણાવી શકાય એમ નથી. ગુજરાતનું અત્યાર
મુંઘીનું વિવેચન મુખ્યત્વે વિદ્વંબોખ્ય જ રહ્યું છે. ગણ્યાગાંઠ્યા
સાક્ષરોએ જ આ સાહિત્યપ્રકારમાં રસ લીધો છે. ‘નવલકથાવલ્લિ,’
‘કવિતા અને સાહિત્ય,’ કે ‘મનોમુકુર’ શિક્ષક, વિદ્યાર્થીઓ કે ખાસ
અભ્યાસીઓ સિવાય બીજા બહુ યોગના હાથમાં ગયાં હશે. પણ
રા. નવલરામના આ લેખો એથી વિશેષ બહોળો વાચકવર્ગ મેળવી
શકશે. એમનું આ પુસ્તક કેવળ વિદ્યાર્થીનીઓ કે વિદ્યાપીઠની

પરીક્ષાની તૈયારી કરતા કોલેજિયનોમાં જ પુરાષ નહિ રહે, પણ એથી બહાર નીચી શહેરની સંસ્કારી ગૃહિણીઓ અને વાર્તાપ્રિય વકીલ દાકતરોમાં પણ વંચાશે. કેમકે સાધારણ રીતે કેળવાએલા છતાં વિવેચન-સાહિત્યથી વિમુખ એવા સામાન્ય જનતાના ઉપલા ચરતે આકર્ષાઈ શકે એવા કેટલાક ગુણો આ વિવેચનોમાં છે. એનો પહેલો ગુણ તે એની સરળતા. રા. બાઇ નરહરામ એટલે વિવેચનજ્ઞતા લોગી-ન્દરાવ દીવેટિયા. એ લોકપ્રિય વાર્તાકારની પેઠે આ પુસ્તકલેખકનું પણ નરી સરળતા એ એક મુખ્ય લક્ષણ છે. વિચાર અને વાણી ઉભયની આવી સાદાઈ અને સ્પષ્ટતા આપણા કોઈપણ છતર વિવેચકમાં જવલ્લે જ જાયમે. આમાં ક્યાંયે શબ્દોનો આડંબર નથી, બાષાની સંકુલતા નથી, અટપટી તત્ત્વચર્ચા નથી, અગમ્ય વિચારણા નથી. બહુ સીધું, સાદું, સ્પષ્ટ છે. એનો બીજો ગુણ એ છે કે એ સદાએ લોક-માનસની સપાટી પર રહીને જ કુતૂહલપરાયણ દૃષ્ટિથી સાહિત્યનું અવલોકન કરે છે. એટલે એમનાં અવલોકનોમાં જીકું રહસ્યદર્શન બહુ નથી હોતું, પણ કૌતુકપ્રેષક બાતમી પુષ્કળ હોય છે. એટલે સાધારણ જનતામાં એ ખૂબ ચચિકર થઈ પડશે. વળી એમની બહુ-થુમ્મતા અને લખાણમાં અવારનવાર ટપકા કરતો એમનો આછો વિનોદરસ પણ એમનાં આ વિવેચનોને લોકપ્રિય બનાવવામાં મોટો ફાળો આપશે. આ રીતે અત્યારસુધી અભ્યાસખંડોમાં જ પુરાષ રહેલા વિવેચનસાહિત્યને આ પુસ્તકે જનતાના ચોક વચ્ચે આણી મૂક્યું છે એ એની સેવા નાનીસરી નહિ અથાય.

પુસ્તકના આટલા ગુણદર્શી પરિચય પછી થોડું મર્યાદાદર્શન પણ કર્તવ્યરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં મુખ્ય બે જ મર્યાદાઓ દર્શાવવાની છે : એક યદ્દતિની અને બીજી શૈલીની. આ લેખોમાં મોટે ભાગે વિવેચનની વિવરણપદ્ધતિને જ સ્વીકાર થયો છે. વિવેચનવિષયમૂલક અર્થ કે અર્થોની પાછળ રહેલા સામ્ય વૈષમ્યનાં તરવો શોધી કાઢી સ્ફુટ કરવાં એટલે જ ઉદ્દેશ આમાંના ધણા ખસ લેખો પાછળ પ્રવર્તી રહેલો દેખાય છે, પણ એ તરવો સ્ફુટ

દર્શા પછી એ ગ્રંથ કે ગ્રંથોની રચનાની પરીક્ષા કરવી, એની યોગ્યતાની તપાસ કરવી, અને એના ગુણદોષ સ્પષ્ટ કરી એનું એકંદર મૂલ્યાંકન કરવું એ જે વિવેચનનું વિશેષ મહત્ત્વનું તોલનદાર્ય તેના તરફ લેખકની દષ્ટિ ધણીવાર ગમ જ ન હોય એવું બન્યું છે. આથી આ વિવેચનો જેટલાં વાચકોને ઉપયોગી નીવડશે તેટલાં લેખકોને નહિ નીવડે. વસ્તુતઃ સમકાલીન સાહિત્યના વિવેચનમાં વિવેચકનું કર્તવ્ય વાચક લેખક ઉભય પ્રત્યે રહેલું છે. વાચકને એણે સાહિત્ય-કૃતિ સ્ફુટ કરીને એનો રસાસ્વાદ કરાવવાનો છે, તો લેખકને એની રચનાના ગુણદોષનું દર્શન કરાવી ઉચ્ચતર પ્રકારના સાહિત્યનિર્માણ અર્થે એને માર્ગદર્શન કરાવવાનું છે. પણ આ વિવેચનોમાં લેખકો પ્રત્યેની એ દરજ્જા ધણીવાર વીસરાઈ ગઈ છે. બીજી મર્યાદા તે શૈલીની. આમાંના ધણાંખરાં લખાણો જાણે એકાએક શરૂ થતાં હોય અને એ જ રીતે પાછાં અકસ્માત અટકી જતાં હોય એવા તૂટક સ્વરૂપનાં છે. ધણીવાર તો ગમે તે રીતે પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરી દેવું એટલું જ લક્ષ લેખકનું આમાં રહ્યું લાગે છે. પણ એથી લખાણ સુસ્થિત રચિત નિર્માણનું રૂપ ધારણ કરી શકતું નથી, અને કેવળ વિચારનોંધના અપકવ આકારથી જ અટકી જાય છે. વિષયને, જે લેખક ઘટમાં વિશેષ ધૂંટાવા દે અને પૂરે પરિપાક પામ્યે જ તેનું આવિષ્કરણ કરવાનો નિયમ રાખે તો આ મર્યાદા સહેલાઈથી દૂર થઈ જાય.

પણ એકંદરે તો આ પુસ્તક લેખકની વિવેચનપ્રવૃત્તિનું પહેલું જ ફળ છે, એટલે એમાંનાં વિવેચનો સર્વોત્તમ કાટિનાં ન હોય એ સમજી શકાય એવું છે. છતાં લેખકે જે વિવેચનશક્તિ આમાં આજી ઘેરા રૂપમાં વ્યક્ત કરી છે તે સતત રીતે ધીરજ-પૂર્વક કેળવ્યા કરશે તો આપણા સાહિત્યની એ મહત્ત્વની સેવા બનતી શકશે એટલું જ નહિ પણ પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વથી ગુજરાતના વિવેચકોમાં જુદી જ જાત પાડશે એમાં શંકા નથી.

વિદ્યનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

ઇતિહાસના લેખોની મિજબાની

: ઝોઝા-અમિનન્દન-શ્રેય :

પ્રાચીનધર્માચરણાદ્ યશસ્વી

પ્રાચીનવિદ્યામિલલાશયાલ્ભ્યઃ ।

પ્રાચીનલેખાર્થવિભાસકોડ્ય

જીવ્યાચ્ચિરં ભારતરત્નભૂતઃ ॥

—ગંગાનાથ શા

વિદ્વાનોની સાહિત્યસેવાની કદરમાં વિદ્વાનોને હાથે લખાએલા લેખોના સંગ્રહરૂપે ગ્રંથો અર્પણ કરવાની પ્રયાનો આરંભ આપણા દેશમાં ડૉ. સર ચમકૃષ્ણ ભાંડારકરને તેવો ગ્રંથ અર્પણ કરવાથી થયો. ત્યાર પછી સર આશુતોષ મુખરજી, ઇવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સર-પ્રદુરગ્રચંદ્ર રોય, ભારતભૂપણ, મદનમોહન માલવીયજી, મિથનમુખો (કાશીત્તવ સ્મારક), શ્રી. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીજી ઇત્યાદિ મહાતુમાવોને અમિનન્દનશ્રેયો અર્પણ કરવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથોમાં ભારતવર્ષના સર્વ પ્રાંતના લેખકો ઉપરાન્ત વિદેશોના લેખકોએ પણ લેખો લખેલા છે. આપણા પ્રાંતમાં શ્રી. આનંદશંકર મુવને અર્પણ થએલો ગ્રંથ માત્ર ગુજરાતના લેખકોના લેખોથી વિભૂષિત છે.

મહામહોપાધ્યાય પંડિત ગૌરીશંકર ઝોઝાએ પોતાનું સમગ્ર જીવન હિંદી ભાષા દ્વારા ભારતવર્ષના ઇતિહાસને અર્પણ કરેલું છે. આથી આવીઅર મુકામે ભરાએલા હિંદી સાહિત્યસંમેલનના ખાલીસમા અધિવેશને તેમને અમિનન્દનશ્રેય અર્પણ કરવાનો ઠરાવ કર્યો એ જાણીને ઇતિહાસરસિક પુરુષોને અત્યંત આનન્દ થયો હતો. ત્યાર પછી હિંદીમાં ભરાએલા ત્રેવીસમા અધિવેશનમાં એ ગ્રંથની ઉતાવળે તૈયાર થયેલી એક પ્રત શ્રી. ઝોઝાજીને અર્પણ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તે હમણાં થોડા માસ ઉપર જ પ્રયાગ-

થી ભારતીય અનુસીલન એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ અંચ જૂઠ્ઠાકામ છે, છતાં સહેજ ફર છે—એટલે તેનું માપ (Size) મોટું છે, પણ પૃથ્વિ પાંચસોથી વધારે નથી. આ ફરતાનું કારણ કદાચ તેને મજેલી દ્રવ્યની ન્યૂનતા હશે. સારા કાગળો ઉપર મોટા ટાઇપથી પ્રયાગના ઇન્ડિઅન પ્રેસમાં તે છપાયો હોય, તેનું છાપકામ સુંદર છે, છતાં પણ કુમાર પ્રિન્ટરીમાં હાલમાં છપાએલા ‘ખંભાતના ઇતિહાસ’ના જેવી કલાત્મક છપાઇ અને બાહ્યાંગ (get-up) તેમાં નથી. અંચની દિશા કાંઈ રથજે આપેલી નથી.

આ અંચમાં બધા મળીને અઠાત્તસેજો જૂદી જૂદી ભાષામાં છે. તેમાં હિંદીમાં ૨૫, અંગ્રેજીમાં ૧૫, મરાઠીમાં ૫, બંગાળીમાં ૪, અને ગુજરાતી, સરકુત, મલાયલમ, ઉડિયા (ઓરીસા), આસમિયા (આસામ), સિંહલી (સિલોન), ફારસી, જર્મન તથા રશિયનમાં અકેડા છે. આ લેખકનો કણ્ઠગ્રોહકો વિષેનો લેખ જે ‘કૌમુદી’માં છપાઇ ગયો છે, તેનાથી ગુજરાતી ભાષાનું પ્રતિનિધિત્વ સચવાઇ રહ્યું છે. સર જીવજી મોદીએ અંગ્રેજીમાં અને દિ. બ. કેશવલાલ મુવ, શ્રી મણિલાલ પટેલ, મુનિશ્રી વિદ્યા-વિજય અને મુનિશ્રી હિર્મણુવિજયજીએ હિંદીમાં લેખો લખ્યા છે. તેમજ જે ગુજરાતીમાં લખ્યા હોત તો લખી શકત અને એમ યાત તો અંચમાં ગુજરાતીનું સ્થાન મગદી અને બંગાળી કરતાં આમળ પડતું રહેત.

લેખસંગ્રહને દસ વિભાગમાં વહેચવામાં આવ્યો છે—
(૧) વેદ, અવસ્તા અને પ્રાગૈતિહાસિક, (૨) ઉત્તર પ્રાચીન કાલ, (૩) મધ્ય કાલ, (૪) અર્વાચીન કાલ, (૫) પ્રાચીન લેખો, (૬) લલિત કલા, (૭) જનવિદ્યા, (૮) પ્રાચીન જૂગાણ, (૯) ભાષાતત્ત્વ, (૧૦) વૈયક્તિક—personal. આમાં અંગ્રેજી, જર્મન અને રશિયન સિવાયના બધા લેખો દેવનામરી લિપિમાં છપાએલા છે. તેમજ હિંદી સિવાયના બધા લેખોના પ્રારંભે એ લેખોનો હિંદીમાં સાર આપવામાં આવ્યો છે. આમાંના બધા જ લેખો નીચે પ્રમાણ

નામનાર કે વલ્લભ દષ્ટિખિંદુ રજૂ કરનાર મણી શકાય નહિ, છતાં પણ તેમાંની વાનીઓ જુદા જુદા સ્વાદવાળી, ઇતિહાસરસિકોને સંતોષે એવી સ્વાદિષ્ટ અને પુષ્ટિકારક છે. તેમાંની થોડીક આખી જોવાને પ્રયત્ન કરીયે.

પ્રથમ વિભાગના આરંભમાં હજીનેની શ્રી ચિત્રાજી વેંકયારાના ના અધ્યક્ષ આચાર્ય ગોવિંદ સદાશિવ આપટેનો “વૈદિક તથા આધુનિક પંચાંગ” નામનો હિંદી લેખ મુકવામાં આવ્યો છે. એ વિષયના પંડિતોને માટે એ લેખ ખરિશીક્ષન કરવા જેવો છે.

ત્યાર પછી ‘ઋગ્વેદેર દેવતા’ નામનો જંગાળી લેખ વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના અધ્યક્ષ શ્રી. વિદ્યમતોષ ભટ્ટાચાર્યનો છે. વેદના કૃતસાર્ક મંત્રો ઉપર જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ શ્રી. ભાદલીકરે ભાષ્ય રચેલું છે. એના નમૂના રૂપે વડોદરામાં બસાએલી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદમાં એક નાની પુસ્તિકા વહેંચવામાં આવી હતી, તેનો ઉપોદ્ધાન અંગ્રેજીમાં શ્રી. ભટ્ટાચાર્યે લખ્યો હતો. એ ઉપરથી આ જંગાળી લેખ લખ્યો હોય તેમ લાગે છે. જેમણે અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાન ન વાંચ્યો હોય તેમણે આ લેખ વાંચવા જેવો છે.

એ જ વિભાગમાં એડિનબરો વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ડૉ. કીયનો અંગ્રેજી લેખ જોઈ જવા જેવો છે. તેમાં તેમણે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે મોહોંજોદરો અને હરપ્પાની સંસ્કૃતિ ઋગ્વેદની સંસ્કૃતિથી બિન્ન છે અને તેથી તે આર્યેતર છે. એના જેવો ખીજો ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટ્ટરજીનો ‘ભારતીય સંસ્કૃતિકા સ્ત્રપાત’ નામનો હિંદી લેખ છે. તેમણે એમ જતાચું છે કે જગતની સંસ્કૃતિઓમાં આર્યસંસ્કૃતિ પ્રાચીનતમ નથી અને તેના હિરર એસિરિયન સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ પડ્યો છે. આ સંબંધમાં હાલમાં Illustrated weekly of Indiaમાં પ્રકટ થતી કાલી હિન્દુ વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ડૉ. પ્રાણનાથની લેખમાળા અને હમણાં જ પ્રકટ થયેલા શ્રી. રત્નમણિરાવના ‘ખંભાતના ઇતિહાસ’માંથી પાતાજી અને અસુરોનું પરિશિષ્ટ વાંચવા જેવું છે. ડૉ. પ્રાણનાથે એમ જતાચું

છે કે ઝગ્ગેદમાં મિસર અને એસિરિયાનાં રાજકુલોનો ઇતિહાસ છે અને આર્યો હિંદમાં આવ્યાં તે પહેલાં તેઓ ત્યાં વસેલા હતા. શ્રી. રત્નમણિનાવે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો નાગ-જાતિના અમુરો (એસીરિયનો ?) થી વસેલો હતો અને પાતાલ દેવતાતે; તથા આર્યોએ લિંગપૂજા અને શિવ (પાશુપત) સંપ્રદાયની દીક્ષા તેમની પાસેથી લીધી હતી. આ ઉપરથી મોહોન્જોદરોમાંથી મળી આવેલાં શિવલિંગોનો ખુલાસો મળી જાય છે.

બીજા વિભાગમાં શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલે ‘આર્ય-મંજુશ્રી મૂલકલ્પ’ ઉપર લખેલો લેખ વાંચવા જેવો છે. એ ન.મનો એક યૌદ્ધ ગ્રંથ ત્ર વલ્લુકોરમાંથી મળી આવ્યો છે. તેમાં હિંદુસ્તાનનાં સામ્રાજ્યોનો ઇતિહાસ લખાયો છે. એમાં રાજાઓનાં નામો સંકેતરૂપે છે. એનાથી હિંદના ઇતિહાસમાં યૂરોપીય પંડિતોએ ઉત્પન્ન કરેલી ટ્રલ્લીક શંકાઓનું નિરસન થાય છે. તિબેટમાંથી એ ગ્રંથની બીજી પ્રત મેળવી તેમણે અંગ્રેજીમાં તેનું સરીક બાષાન્તર Imperial History of India એ નામથી હમણાં જ પ્રકટ કર્યું છે.

એ જ વિભાગનો ડૉ. કૃષ્ણસ્વામી આર્યગરનો અંગ્રેજી લેખ આર્યસંસ્કૃતિના દક્ષિણ હિંદમાંના પ્રચાર ઉપર નવો પ્રકાશ નાંખે છે. તેમાં તેમણે એ બતાવ્યું છે કે અગસ્ત્ય દક્ષિણમાં પોતાની સાથે ઉત્તર ભારતનાં દર્શનિય મુક્તો પણ લઈ ગયા હતા. આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રચારમાં બ્રાહ્મણોની સાથે દર્શનિયોનો પણ હિસ્સો હતો.

ત્રીજા વિભાગમાં કાશી હિંદુ વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક શ્રી. અળનેકરે પોતાના અંગ્રેજી લેખમાં બે તાત્રપત્રોના આધારે ગુજરાતના રાષ્ટ્ર-કૂટના ઇતિહાસ ઉપર સડેજ નવો પ્રકાશ નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

એ પછી દિ. બ. દેવવ્રહ્મણ મુવનો હિંદી લેખ આવે છે. તેમાં તેમણે કવિ ધે.શ્રીના આશ્રયદાતા જંગાણાના લક્ષમણસેને કરેલી દક્ષિણ હિંદની વિજયયાત્રા તે માત્ર કવિરૂપના નથી, પણ ઐતિહાસિક બનાવ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. આ લેખથી શ્રી. દેવવ્રહ્મણ-

માધ ગુજરાતની હદ છોડી બહાર નીકળ્યા છે એ જોઇ આનંદ થાય છે.

એ જ વિભાગમાં મુનિશ્રી દિમાંશુવિજયજીએ કુમારપાળનું ચરિત્ર સંક્ષેપમાં પશુ સરસ રીતે આલેખેલું છે. જો કે ઇતિહાસ ઉપર નવીન પ્રકાર પાડવાના ઉદ્દેશથી એ લેખ લખાયો નથી.

એના પછીનો શ્રી. જહાંગીરચંદ્ર શાસ્ત્રીના જવાના દિવસ સાહિત્યનો પરિચય આપતો દિંદી લેખ અને સાતમા વિભાગમાં પ્રકટ થયેલો, બૃહત્તર ભારતમાં દર્શિયો, એ નામનો શ્રી. વિજયરાજ ચેટરજીનો અગ્રેજી લેખ બૃહત્તર ભારતના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ વાંચવા જોવો છે.

પરંતુ આ વિભાગનો સૌથી વિશેષ પ્રકાર નાંખનાર લેખ તો સિંહલી બાપાનો છે. એ સિંહોનના પુરાતત્ત્વ વિભાગના શ્રી. પર્ણવિતાનનો છે. એમાં રાજપૂત દાકોરોએ રાજસેવા અને રાજ્યકાન્તિમાં સિંહોનના ઇતિહાસમાં લીધેલા ભાગનું વર્ણન છે. ચિતોડની પક્ષિની લંકાના રાજની પુત્રી હતી એમ જનશ્રુતિ છે, પરંતુ એ વાત નિરાધાર છે એમ શ્રી. એમજીએ રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં ઠરાવ્યું છે. પરંતુ આ લેખ વાંચ્યા પછી એ ત્યાંના કોઇ રાજપૂત દાકોરની પુત્રી હોય તો તેમાં કંઈ અસંભવિત જણાતું નથી. એ લેખની નીચે જ એનો આખો દિંદી અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે.

ચોથા વિભાગમાં સર્વથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવો લેખ મિરજના શ્રી. યશવંત વાસુદેવ શાસ્ત્રી ખરેખરે ‘ચૌથ આણિ સરદેશ-સુખી’ નામનો મરાઠી ભાષામાં છે. એમાં એ જાનેનો અર્થ સમજાવ્યો છે તથા તેમનો ઇતિહાસ આપેલો છે.

એ વિભાગમાં કાલ્હણપુરની રાજરામ કોલેજના આચાર્ય શ્રી. આસકૃષ્ણજીનો ‘સિવાજીકા દર્શિયત્વ’ અને ગ્વાલિયરના શ્રી. ભાસ્કર રામચંદ્ર ભાસ્કરજીનો ‘રાજપૂત ઔર મરાઠા’ એ બે દિંદી લેખોમાં મરાઠાઓ રાજપૂત છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

વડોદરાના જનરલ નાનાસાહેબ શિંદેએ મરાઠીમાં 'હિન્દુ-સ્થાનના ઇતિહાસ' ઉપર લેખ લખ્યો છે. તેમાં એમ જણાવ્યું છે કે રાજપૂતોમાં મુદાસાનો અભાવ હતો, મોમલે એકમાત્રની દત્તા, શિખ લોકોમાં શિખ નડોલી અને મરાઠાઓમાં લગ્નયજ્ઞ જુરસો નૈમિત્તિક છે અને પ્રત્યેક મરાઠો સ્વભાવે જ સિપાઈ છે.

આ વિભાગમાં મુનિશી રિયાસિયલ્સના 'દીર વિગ્લસરિઓર અકુમર' નામનો લેખ છે, પરંતુ જેમણે તેમનું એ રિવજનું ગુજરાતી પુસ્તક લખ્યું હશે, તેમને આ લેખમાંથી વિશેષ માતિની મને તેમ નથી.

પરંતુ આ વિભાગમાં સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનો લેખ સરદાર એકના જાન અન્તરેના થી દર્શાવાત સરદારના 'રાજપૂતાનાને પ્રાચીન શોધ' નામનો છે. એમાં રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં સંશોધન કરનાર મહારાજા કુંભારી આરંભી પં. ગૌરીશંકર એમજ સુધીના તમામ પુરાતત્ત્વવિદોના કાર્યની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા આપવામાં આવી છે. એ પ્રમાણે ગુજરાતના ઇતિહાસના સંશોધનનું કાર્ય કરનાર મિત્રાને અદ્યક્ષીના કર્તા અતી મુદમ્મજાનથી મંડી થી રત્ન-મણિરાવ સુધીના પુરાતત્ત્વવિદોના કાર્યનો રજાંત તૈયાર કરવાની પણ જાણ છે.

છઠ્ઠા વિભાગમાં મદ્રાસના શ્રી. રામચંદ્રનનો પક્ષવ ચિત્રકલા ઉપરનો અંગ્રેજી નિર્માણ વાંચવા જેવો છે. અનંતાના સમયનું ચિત્રકામ પડકોટા અને કાંચાપુરમાં છે, તેનો પરિચય આ લેખોમાં આપવામાં આવ્યો છે. લેખકનું માનવું છે કે અહીંના ચિત્રો અનંતાના ચિત્રો કરતાં પણ વધારે સુંદર છે.

સાતમા વિભાગમાં ડૉ. જીવજી મોહનો તિમેટના ટેટ્રાક રીતવિવાજ સંબંધી અંગ્રેજી લેખ અને પં. જોગજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ રામેશ્વરનો વરાહ અવતાર સંબંધી હિંદી લેખ આકર્ષક છે. શ્રી. રામેશ્વરજીએ શાસ્ત્ર-પુરાણ, ઉત્કૃષ્ટ લેખો અને મૂર્તિઓ ઉપરથી ભારતમાં એક સમયે પ્રદુપચલિત વરાહપૂજનો વૃત્તાંત સરસ રીતે આપ્યો છે.

આઠમા વિભાગમાં શ્રી. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકારના 'નકુલકા પશ્ચિમ દિગ્વિજય'માં મહાભારત સમયનાં પંચાંગ, અરધાનીસ્તાન તથા સરહદી પ્રાંતનાં ઇટલાક ભૌગોલિક નામો ઉપર પ્રકાશ નાંખવા પ્રયત્ન થયો છે. એ જ વિભાગમાં નાસિકના રા. ખ. વાસુદેવ અનંતપ્રભુ બાબડેકરે હરિવંશમાં 'વર્ણિત ગોમંત પર્વત' તે મૈસૂર રાજ્યમાં આવેલ સલાદિતું ચંદ્રશુભિ નામનું શિખર છે એમ શિદ્ધ કર્યું છે.

નવમા વિભાગમાં મૌલાદિના શ્રી. વાણીકાન્ત કાકતિનો માગધી બોલીઓ ઉપર અને અમેરિકાના પ્રો. નાર્મન કાઉનનો જૈન મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ઉપરનો એમ બે અંગ્રેજી લેખો ભાષાશાસ્ત્રીઓએ વાંચવા જેવા છે. એ જ વિભાગમાં શ્રીમતી સુમિત્રાદેવીનો પંચાંગની દેરવલી બોલીની કહેવતોનો લેખ લોકસાહિત્યના અભ્યાસીને ઉપકારક થશે.

છેલ્લા વિભાગમાં એક અંગ્રેજી અને એક હિંદી લેખમાં પં. જોગજીનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે અને આશીર્વાદાત્મક સંસ્કૃત શ્લોકોથી અંતની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવી છે. શ્રી નરસિંહરાવ-ભાઈ, કેશવલાલભાઈ કે મનચંદ્રભાઈના સન્માનાર્થે આવો અંથ આપણે કયારે પ્રકટ કરીશું ?

રામલાલ સુનીલાલ ગોદી

હવે તો બદલાઓ

ધન્યુ પંચ સાયંમેરી (૨૦ શાખામાં)

સંપાદક : જી. એ. દેમરેના

કેવી વિચિત્ર અને વિરોધભર્યાં સ્થિતિ ! ગમે તેમ કહીએ પણ આ તો સત્ય દર્શક છે કે એક બાળકના જન્મથી થવો જોઈએ તેટલો તો નહિ કિન્તુ પ્રતિજ્ઞા બદલાતા મોટરના નમૂનામાં જોડેલો આનંદ અને રસ લોકો પ્રદર્શિત કરે છે તેટલો આનંદ અને રસ પણ લોકો એક પુસ્તકનું પ્રકાશન થાય ત્યારે નથી લેતા. પુસ્તક વેચનારાનાં સુચિપત્રો અને સામયિકોમાં આવતી જાહેરખબરો છતાં પુસ્તકપ્રકાશન સંબંધી ચર્ચા સંપૂર્ણ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવળા છે. કહેવાતું તો એ છે કે એક ખ્યાતિ પામેલ પુસ્તક અત્યારે જોડેલું સમાજનું ધ્યાન નથી ખેંચી શકતું તેટલું ધ્યાન ખ્યાતિ પામેલ રમત, યંત્ર કે વિમાન ખેંચી રહેલ છે. જ્યાં ખ્યાતિ પામેલ પુસ્તકોની આ દશા છે ત્યાં હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરતા સાહિત્યનો તો કાણ ભાવ પૂછે ! આ કથન ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ કરતાં ગુજરાત માટે તો વધારે સત્ય છે.

પરંતુ હાસ્યરસ અને હાસ્યરસિક પુસ્તકો તરફ ખતાવાયેલ ધૃત્વા નહિ તો ઉદાસીનતા માટે ગુજરાતને શિરે દોષ દોળવો અયોગ્ય છે. કારણ કે જૂનાપુરાણા કાળથી થેજ સાહિત્યના પ્રદેશ-માંથી હાસ્યરસને અસ્પૃશ્ય અને લાંબા સમયે તેવો ગણી દેશ-નિકાલ કરવામાં આવ્યો છે. અને અત્યારે પણ ધણીખરા સાદારો શુદ્ધ ભાવે એમ જ પ્રતિપાદન કરે છે કે હાસ્યરસનો ફાળો સંસ્કૃતિની ઉન્નતિ તરફ સહેજ પણ નથી. ખીલતું એ કે તે લેખકો અને વાંચકોનાં-અલગત જો તેઓ હાસ્યરસ કરતા સાહિત્યમાં રસ લઈ શકતા હોય તો-આધ્યાત્મિક તેમજ લાગણીપ્રધાન તત્ત્વોને મોટો

૧. લંડનથી એન્યુકેશનલ પ્રેસ કંપની લિમિટેડ પ્રકાશિત (૧. ૧૨૦)

ધક્કો પહોંચાડે છે. આપણે જોતા હોય તો એવા ઘણા પે
છાપલા મોજૂદ છે કે સહેજ નર્મયુક્ત વાક્યના પ્રકાર કરતાં
નાનેરાઓ મોટેરાના કપકાને પાત્ર બન્યા હોય. ટૂંકામાં આવી
પરિસ્થિતિને કારણે હાસ્યરસને એટલો બધો તુચ્છકારી કાઢવામાં
આવ્યો છે કે તેનું ચિરસ્થાયિન સાહિત્ય માટે માનવ જિર્મિમાં (?)
લેશમાત્ર મદત્વરું સ્થાન નથી એમ જ માનવામાં આવે છે.

પણ હવે જમાનામાં કંઈ ફેરફાર થયો હોય એવું દેખાય છે.
હાસ્યરસનાં પુસ્તકો અને તેના લેખકો તરફ સમાજનું ધ્યાન ખેંચાયું
છે. અને એટલે જ સહુનું હાસ્ય તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો અનુકૂળ
સમય છે. વસ્તુરિચિતિ જુદા જ સ્વરૂપમાં હોય તો પણ હાસ્ય-
રસનો વિકાસ સાધવામાં ખીજા દેશોએ કેવા અને કેટલા પ્રયત્નો
કર્્યા છે તે બતાવવાપૂરતું પણ સમાજનું ધ્યાન ખેંચવું એ આવ-
શ્યક તો ગણી શકાય. અલગત એટલું તો કહેવું જોઈએ કે હાસ્ય-
લેખકો અને હાસ્ય-પુસ્તકો વધારે અને વધારે બહાર પડે છે
તો પણ હાસ્યસાહિત્યમાં તે ફાળો મન માને તેટલો તો નહિ જ
કહી શકાય. અને સર્વે દિશાથી અને લેખકોથી તે પ્રતિ દેહ ખાંધીને
ઝતત પ્રયત્નો નહિ ચાલે તો સાહિત્યમાં હાસ્યરસનું યોગ્ય સ્થાન
મેળવવા માટે ગુજરાત ઘણું જ પાછળ પડી જશે.

પુદ્ગિની શક્તિ સાથે જીવનમાં મર્ગરૂ અને હાસ્યરસનું તત્ત્વો
પ્રતિ પહેલાં કરતાં વધારે ધ્યાન દેવાનું હોય એવું લાગે છે. અને
મહિને મહિને પ્રગટ થતા હળવા સાહિત્ય અને હાસ્યરસ દ્રવતાં
પુસ્તકો કારા તેને વધારે ટકા મળે છે. ભારેખમ નિબંધોનું સ્થાન
આત્યારે હળવા નિબંધોએ લીધું છે; નવલકથા અને નાટકોમાં સહેજ
નર્મ એ તો અપિયોભ્ય તત્ત્વ જની ગયું છે; પરુષતાની પ્રતિષ્ઠા
પામેલ અંગ્રેજ લોકો પણ હાસ્યરસથી હિત્વન થતી આહ્લાદક
અસરથી અબોધ નથી. અને નર્મ અને હાસ્યથી સમૃદ્ધ ‘પત્ર’
એ એ લોકોનું પ્રચિત અહેવાડિક મુખપત્ર છે. સારાએ જગતમાં
પ્રતિષ્ઠા પામેલ અને ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સમાં સારી ખ્યાલિ અને

સકાર પામેલ 'પન્થ' નું અભિગાન ગુજરાતને કરાવવામાં તો નરી ધૃષ્ટતા જ પ્રદર્શિત થાય. '

વીસમી સદી દરમ્યાન એ 'પન્થ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખો, ઉદાહરણો અને આલેખનોને એટલાં કરી આ ન્યૂ પન્થ લાયબ્રેરી નામના હાસ્ય-સંગ્રહમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. અને તેની નોંધ લેવાનો આ અલ્પ પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવ્યો છે. છેલ્લાં ચોત્રીસ વર્ષમાં અંગ્રેજી પ્રગતી રીતભાત, વ્યવહાર, રમતગમત અને ચારિત્ર્યનાં હ્રાદ્ય ચિત્ર આલેખવાનો ફક્ત વીસ જ ભાગમાં જે પ્રયત્ન થયો છે તે પ્રશંસનીય છે. તદ્ ઉપરાંત તે પ્રગતી આપણે સ્વામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સ્થિતિની, વ્યક્તિગત ગૃહ જીવન અને જાહેર જીવનની, ખ્યાતિ પામેલ મંડળો તથા રંગભૂમિઓની હાસ્યરૂપે બાણુની, તેઓની વિચિત્રતાઓ અને છંદોની અને બધાંને પેટપૂર્ણ હસાવતી કટાક્ષમય ક્લમની ગણતરી કરીએ તો વાંચકને વિનોદ-વાટિકાના સ્વાસિત પુષ્પોથી આલ્લાહ આવતા પ્રસ્તુત પુસ્તકનાં જેટલાં વખાણુ કરીએ એટલાં ઓછાં છે. તે સંગ્રહમાં મિ. પન્થે ગદ્ય, પદ્ય અને આલેખનોનો એ ત્રણ વાદ્યોનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ આખાં એ પુસ્તકનાં દરેકે દરેક ભાગતું કે દરેકે દરેક પ્રશંસાયુક્ત તત્ત્વનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવું અશક્ય છે. માટે લેખકે ગુજરાતના સાધારણ વાચક માટે ઉપર ગણાવેલ સાધનોની સાધારણ નોંધથી જ સંતોષ માનવો રહ્યો.

વ્યંગ્યાત્મક ચિત્રો, આલેખનો અને હાસ્યજનક બનાવોનાં દૃષ્ટાંતોમાં ગુજરાત હજી એટલું પછાત છે કે એકે ઉપહાસનિદ્યેન કરતાં ચિત્રને સમજવા માટે બીજાઓ કરતાં એકે મધ્યમ ગુજરાતીને વધારે વખત લાગે છે. ગુજરાતી પત્રોમાં અવારનવાર આવતાં કદરૂપાં ચિત્રો વ્યંગ્યાત્મક ચિત્રોના નામને જરાપણુ લાયક નથી અને એથી તો તે પત્રના અને ચિત્રકના નામને લાંછન લગાડી વ્યંગ્યાત્મક ચિત્રણકલાના અસંસ્કૃત અને પ્રાથમિક ગાનતું પ્રદર્શન કરે છે. તેઓએ મિ. લોનાં વ્યંગ્યાત્મક ચિત્રોનું અને વૈલ્લિસમિટ્સ, સર બર્નાર્ડ પાર્ટિજ, ફાર્ગેસ અને બીજાઓનાં આલેખનોનું ધ્યાન

છત્રને અધ્યયન કરવું જોઈએ. આટલા કડવા શબ્દ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે આપણા કમમાગ્યે ગુજરાતની ચિત્રચક્રલાલું સુકાન એવાં મુખ્યોના હાથમાં છે કે તેઓ તે વિષયમાં કંઈ જાણતા જ નથી અને ધોંધાલિયા જ છે એમ કહું તો જરા પણ અતિ-શયોકિત નથી કરતો.

‘પદ્ય’માં વખતોવખત ફાળો આપતાં કલાકારોએ સાદસાદે સાબિત કર્યું છે કે કદરૂપાં સિત્તે દેસ્વાથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે એ માન્યતા બિવિગ્નના હાસ્ય-ચિત્રકોના મગજમાં હોય તો તેઓએ તે કાઢી નાખવી. ગુજરાતના હાસ્યચિત્રકની ખીણ ખાખી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરતી વસ્તુચિત્તિ કદરૂપમાં છે. અને એ ખાખી તેને ઉપદા-સારપદ વસ્તુચિત્તિને હાસ્યગ્નનક માનવાની ખૂણ કરવાને પ્રેરે છે. ગુજરાતના કલાકારો ક્ષાંતિની કેવી ઉપદાસરપદ સ્થિતિમાં છે એનું સ્પષ્ટ મૂલ્ય એ વીસ પુસ્તકોના ગુખાજ ઉપર દોરેલ ચિત્રો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં સહેજમાં સમજશે.

હાસ્યાત્મક કાવ્યોથી ગુજરાત અચાત છે એમ કહેવું એ તો નરી ધટતા જ કહેવાય.* પરંતુ આપણે ત્યાં એ દિશામાં જ ને પ્રયત્નો થયા છે તે મુખ્યત્વે વિડંબનકાવ્યો (Parodies) રૂપમાં જ. હાસ્યાત્મક કાવ્યોને કાવ્યક્ષેત્રમાં રચાન નથી એટલું પણ જો સ્પષ્ટ ન કરું તો કોઈ મને જરૂર ખેવડૂક માને. પરંતુ સાચોસાચ એટલું કહું કે દલપતરામે શરણસવિલાસમાં એટલું તો સાબિત કર્યું છે કે પદ્યરચનાશાસ્ત્ર કરૂણ રસની જેમ હાસ્યરસમાં પણ ઠીક ઠીક ફાળો આપી શકે. કાવ્યરચનાની સાદાઈ અને ચમકની સુસાધ્યતા ઠમઠમ અને એ. પી. હર્જેટનાં વિશિષ્ટ હાસ્યકાવ્યોમાં જલ્દી જ સુંદર રીતે પ્રદર્શિત થાય છે. અંતમાં હાસ્ય ઉત્પન્ન કરતા માટે મધ કરતાં પવિત્ર અંતિમ શબ્દની અદ્ભુતતા એ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ તરીકે ઉપયોગી છે.

હાસ્યસાહિત્યની પ્રગતિમાં કાવ્યનો ફાળો જલ્દી નથી અને જીવનની હાસ્ય પ્રતિબિંબિત કરતી આરસીમાં તેનું ચિત્ર પદ્ય કરતાં

ગદ્યદ્વારા બહુ જ આકર્ષક દોરાયું છે. ઇવો, ઇ.વી. ભુકાસ, રેળર્ટ-લીન્ડ, એ.પી. હર્ગોટ વગેરેના હળવા નિર્ગંધોદ્ધારા અને બીજા ધણી જે લેખકોના લેખો અને સંવાદોદ્ધારા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ધણી જે સમૃદ્ધિ થઈ છે. વીસમી સદીમાં 'પન્થ'ના આ બધા લેખકોએ હાસ્યરસને એટલો બધો વિકસાવ્યો છે કે ગુજરાતના મહત્ત્વાકાંક્ષી હાસ્ય-લેખકોને તેમાંથી ધણી જે વર્ષો સુધી પ્રેરણા મળે. જે સ્થાન મેળવવા માટે હજી ટ્રાઇ લાવક બન્યું નથી અને જે સ્થાન માટે ધણીને અસુચા ઉત્પન્ન થઈ છે તેના અગ્નેઃ ઉપદેશકનું સ્થાન, દુઃખઘટ માટેના દિત્તિવિન્ હાસ્યથી, સ્ખલિત માટે નમ્ર મસ્કરીથી, આરિ-વહીન દુષ્ટ માટે પ્રખર હથાકથી, અપરાધી માટે ભડમ્મતા અગ્નિપ્રવારથી, અઘ્રાવન વર્ષના, કોટી વગેરે વીસે ભાગમાં ચિત્રેત્ર આ ટૂંક પન્થને પ્રગ્નમાં મળ્યું છે.

દ્વંદ્વમાં, કિંમતના પ્રમાણમાં આ પુસ્તકમાં ધણી ધણી અમૂલ્ય વસ્તુનો ખજાનો છે એમ કહી શકાય તેમ જોઈ નથી. પણ મેં પહેલાં કહ્યું તે તરફ ફરી ફરી ગુજરાતનું 'ધ્યાન ખેંચું' છું કે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો અને સાહિત્ય-સ્થંભોની હાસ્યરસ તરફની અવગત અને ઉદાસીનતા ગુજરાતના કુમભાગ્યે શોચનીય છે. બીજી શોચનીય વાત એ છે કે તે પરિસ્થિતિ યુવાનીને વિદ્યુત અને લાગણીપ્રધાન બનાવી હાસ્યથી મળતી ધમણ અને ઉત્સાહને ધક્કો પહોંચાડે છે. જૂના વિવેચકોનાં પ્રમાણ બતાવી કરુણરસ, વીરરસ અને શૃંગાર પ્રદર્શિત કરતાં તરવો તે જ સાહિત્યમાં ઉત્તમ છે એવી માન્યતા ધરાવતા આપણે ત્યાં વિદ્વાનો છે; પરંતુ એ મત અત્યારે જૂનો છે અને તેને જીવનચાલનો કે માનસશાસ્ત્રનો એકેનો ટેકો નથી. પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે આ વિરોધભાવ કદિ બદલાશે કે નહિ; અને પ્રગતિના દિશાવર્તી અને નિષ્પક્ષપાત સદ્ગુણો આનો શું જવાબ આપશે એ સમજવું કંઈ મુશ્કેલ નથી કારણ કે એ તો પહેલેથી જ સમજી શકાય એવું છે.

મુનિકૃમાર મ. લાલ

ખસો-પાંચસો શબ્દોમાં

૧. રેખાચિત્રો : જૂનાં અને નવાં

શરૂ કરતાં જ, સ્વાભિમાનની (કાંઈ એને 'મિથ્યાભિમાનની' કહેશે; કુછ પરવા નહિ,) ઘટિ ભાગ્ય યદને કહેવરાવે છે કે આ અંધમાંનાં પહેલાં વીરા લખાણુ ૧૯૨૨માં મારે હાથે છપાયતાં. તેને અહીં ત્રીજી આવૃત્તિ તરીકે, અને ઘણી નવી અભિવૃદ્ધિ સાથે, અંધાકાર ધરતાં બેઠને આનંદ થાય છે.

એ લખાણોને અમારા તંત્રીસાહેબે અને મેં મળીને કલાં 'રેખાચિત્રો.' અમે એ 'કેરેક્ટર-સ્કેચીઝ'ના પર્યાય તરીકે વાપરેલો; વાપરીને, (હવે બાન થાય છે તેમ) એ સાહિત્યપ્રકાર વિશેના અમારા અલ્પ જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરેલું. પણ એ વીરોચીરા હતા અને છે 'અમ્મ-નેહન સ્કેચીઝ.' તેથી 'નખચિત્રો' જેવું કાંઈક નામ એ માટે વધુ ઉચિત થાત. જે એકેકું લખાણુ ત્યારે 'સુન્દરાત'નું કાંઈ વાર તો પૂરું પાતું ય ન બસતું અને અત્યારે કાંઈન-કદમાં ય વ્યક્તિ-દીક સરેરાશ અઢી પાનાં જ ભરે છે, તે લખાણુમાં પરિચાર કે ન્હાનાલાલ, વલ્લભભાઈ કે કાલેજકર જેવાના ચારિત્રની સતોપકર રેખા દોરી જ થી રીતે શકાવાની હતી? એના કરતાં તો, પાછળથી (૧૯૩૦માં) જે લખાણાં ને જે અહીં છેલ્લા વિભાગમાં છે, તે રેખાચિત્ર ક્રેડું હોય તેના ચોડાધણો પણ ખ્યાલ આપી શકે છે.

રેખાચિત્રો. પણ કેવાં ? ગાર્ડિનર-શૈલીનાં ? ભાગ્યે જ. ગાર્ડિનરનો યથોચિત વિસ્તાર, એની સર્ગોરવ ધૃતિ, એનું અસુખ્ય સૌજન્ય, એની ચિન્તનપરતા, એનું માનવસ્વભાવનું જ્ઞાન અને પરિદર્શન, એની લાંબી દૃષ્ટિ કે ખરા તેજ તેજસ્વી અને સુખ શૈલી આમાંનો એક પણ ગુણ અહીં નથી. આ પ્રકારના અંગ્રેજ લેખકને

૧. લીલાવતી મુનશી. (જીવનલાલ અ. મહેતા, અમદાવાદ; ૩. ૨૧)

આપણે સંભારણે જ હોય તો એનું નામ છે ફિલિપ ગ્રેડાલા. એની પ્રત્યક્ષ અસર આપણાં સૈમિકા પર હોય કે નહિ; પણ એમની ચમક અને ચાતુરી તો ગ્રેડાલાના 'મેન ઓફ મેટર્સ' વગેરેનું સ્મરણ આપે છે; જેમ, (આ અંધમાંનાં જ બે નામ લઈએ તો) સર ચિ. ચેતવણ અને રા. નરસિંહરાવ વિશેનાં રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાનાં 'સમાલોચક'માંના હજી વર્ણનગ્રસ્ત પણ અવશ્યે સંગ્રહપાત્ર રેખાચિત્રો ગાદિનરના 'પિત્રસ' ઓફ સોસાયટી' વગેરેનું સ્મરણ આપે છે. એ આપણાં સૌથી પહેલાં રેખાચિત્રો; 'ચેતન'માં આવેલો 'એ બધાનો પદ્મિય' આપણાં સૌથી પહેલાં નખચિત્રો; આ અંધમાં છે તે આપણાં સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધિ પામેલાં (અને તે ચોખ્ખી રીતે) નખચિત્રો અને રેખાચિત્રો.

પ્રકારભેદ અને ઇતિહાસે મારી એટલી જગ્યા ખાધી, કે અંધને પોતાને વિશે દવે ઝાઝું દેવેવડે તેનું રહ્યું નહિ. એનાં પોણાત્રણસો પાનાંમાંનું કેટલુંક સખાણ દેવળ છાપોગઈ છે એ દક્ષીણ છે, અને જે છેક એનું નથી તેમાં પણ વિવેકબુદ્ધિની બૂમો કે વ્યાકરણનો વધ કે વેગળીનો ભરડાટ મોકળો મને અને છુટે દયે થયો હોવા છતાં, 'રેખાચિત્રો : જૂનાં અને નવાં' એ સમકાલીન ગુજરાતનાં સર્વાંગી અધ્યેષિકાનો એક નાનો શો સરસ ગ્રંથ છે. એમાંનાં નખચિત્રોના વિષયો બનેલ બક્ષિતઓનાં પણ અમુક અમુક ગુણવત્તાનું નો જરાબર પદ્ધતિ અને ચિત્રારાયાં છે; એમાંનાં 'અન્યચિત્રો'માંથી દ્રોપદી અને એરેપેશિયા વિશેનાં ફરીફરીને વાંચવાં ગમે તેવાં ઝુંઝ છે; છેલ્લાં આઠમાંથી ચાર—

૧. કર્તા, "ધીરજલાલ ગજનન પંડ્યા" એટલે (દિ'મતલાલ ગણેશજી અંબાદિયા કે મારતર નદિ પણ) રા. બદુશાહ હમરવાટિયા અને મિત્રો. પણ મિત્રોનો દિરસો તો બદુ ચોરો. રા. બાહ બદુશાહએ જ (સુદરશન ત્રિપાઠી બનીને) 'ગુજરાત'માં 'આપણા કેટલાક મદદગારો' લખેલું તે ગ્રેડાલા-સેલીના આપણા સર્વોત્તમ નમૂના, કેટલાક ગાદિનર-ગુણોથી પણ વિખ્યાત.

મેસર્સ ઝીણા, જૂતાબાઈ, ખુશાલ શાહ, નરસિંહરાવ વિશેનાં-
વધુ-ઓછે અંશે 'મેસર્સ પ્રીપેન્સથી' કલુષિત છે એ કમનસીબી સખેદ
નોંધી લઈએ એટલે મેસર્સ સેતલવડ, જયકર, નહેરુ અને પટ્ટણી વિશેનાં
ચારની આપણે પ્રશંસા જ કરવાની રહે છે. ...સૌ. લીલાજીહેન હવે
લખતાં નથી એટલે સાહિત્યે એમને ખોવાં એમ કેટલાકને લાગે છે;
પણ મને તો એવા તરંગે ચઢતું ગમે છે કે, યોગી કોઈ વાર
મદિનાઓ કે વર્ષો લગીની આપણને નિષ્ક્રિય લાગતી સમાધાને અંતે
જગીને જગતનું કલ્યાણ કરવા સંચરે છે, તેમ તેઓ પણ નવો પાકકાળ
આવ્યે, હાલની સ્વદેશી-સમાધિ છોડીને એમનાં પોતાનાં આગ્રહો
સર્જનોને ય આંટી તેવાં નવાં સર્જનોની વાટે નવોત્સાહે સંચરશે.

૨. સાસુઝ

સમગ્ર મુગની સંસ્કૃતિને એનો મહાસાહિત્યકાર-ગાંઠે જેવો-
મળી રહે છે, તેમ અમુક સ્થળની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને પણ ઘણી
વાર એનો ચોખ્ખો સાહિત્યકાર-વેસેક્સને હાર્ડી-શાઈવ ટાઉન્સને એનેટ,
ચોઈશાયરને પ્રીટલી-મળી રહે છે. આ વિષયમાં એ મોટાં નામોની
સાથે મૂકવા જેવું તો હજી આપણી પાસે કે નથી. ક્યાંથી હોય?
“જેતરો ન્હાનાં, ન્હાની સી પોળ”થી માંડીને ખડું જ જે પ્રગતું
ન્હાનડિયું અને ન્હાનકડું હોય, ત્યાં મોટા માપની સિદ્ધિઓ ચતાં
વાર લાગે જ. પણ સ્થળ-સંસ્કૃતિને નાના છતાં અસલ છાપના
રૂપમાં મૂકી કરતા સાહિત્યના દાખલા ગુજરાતમાં મળે છે જરૂર :
સૂરતને ધનસુખલાલ અને જ્યોતીન્દ્ર મળ્યા; મુંગાઈનાં પરાંને
ધનસુખલાલ અને ‘મસ્તકદાર’ મળ્યા. આ કથનને ‘સાસુઝ’ એટલા
સારા પ્રમાણમાં અને એટલી સચોટ રીતે ખરું પાડે છે કે આજથી
સોએ વર્ષો ખાર સાંતાકુંઠ વગેરેની સંસ્કૃતિ વચ્ચે બદલાઈ હશે ત્યારે

૧. હેતુપૂર્વકના દ્વેષથી.

૨. ધનસુખલાલ ૬. મહેતા (ગુણસુંદરી કાર્યોલય મુંબાઈ; ૩૧. ૧૧)

૧૯૩૦-૩૫માં ત્યાં વસતાં માનસીની જિંદગીના ચિત્ર તરીકે વાર્તા-નિર્માણમાં એ સંગ્રહ કૌમતી સામાજિક દસ્તાવેજ નીવડશે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ ભાગ્યે હોય. 'મહેમાનો' એ રચનાના અમુક ભાગમાં, 'ધણીના ત્રાસ' એ છેલ્લી રચનામાં તથા બીજી એક બેમાં સરત આવે છે એ ખરું; પણ, પ્રધાનપણે તો, 'સાસુજી' એટલે ઉપર કહ્યું તે અને તેવાં પરાંની સાંપ્રત માનવતાની ઝેણીકણી ને રીતરિવાજોનું, મહેઞાઓ આચારો કે ઇર્ષ્યાઓનું, મોજશીખોનું, ઘણી નફાદાર કે ઘેરી મૂર્ખાઈઓનું દુશ્સ પ્રતિબિંબ, એ ત્રીજનારી તેમ જ છતર રચનાઓમાં કર્તાએ જેમ નવલિકા રૂપને વાપર્યું છે, તેમ નિર્માણના રૂપને પણ. 'મહેમાનો' 'જોષ્ટએ છે-મોટોભાઈ' 'આપણું કર્તા' 'સ્ત્રી કેળવણી' 'ટેલીફોન' વગેરે એક કે બીજા પ્રકારની નિર્માણ છે કેમ કે તેમાં વસ્તુગુણ કે પાત્રાલેખન ત્યાં હશે ત્યાં પણ નહતું છે અને કર્તાના મર્મોળ શૈલીમાં લખાયેલા વિચારો, અનુભવો, વર્ણનો વગેરે વિશેષ છે. નવલિકાઓનાં સ્ત્રી-પાત્રોના આલેખનમાં જે વૈવિધ્ય અને સૂક્ષ્માવલોકન છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. 'ટેલીફોન' 'હવાફેર' ને હાકલરને ત્યાંમાં જન્મ્યું છે તેમ, ત્યાંક ઇર્ષ્યા, આંતરમાગ ઉપદેશ-મહતાને લીધે, રચનાએ જન પર પડેલ સંતોષપ્રદ સંસ્કારને કથજાવે છે. એ ખામી બાદ કરીએ તો, બધી ય રચના દામક નિરાડળર કલાથી રચાઈ છે. તેમાં 'સાસુજી' 'હળી પડી' 'નાટક' 'યવની વિપત્તિ' 'કાંદીવલી' 'કાન્સ' 'ટિકીટ' 'કાકા' અને 'ધણીના ત્રાસ' એટલી દરેક સર્ગનપ્રેમીને સંતોષે તેવી છે. તેમનામાંથી કાઢ આ સંગ્રહ વાંચવાનું ચૂકશે તો કેટલુંક પદ્ય મમંવંત વાચન ચૂકશે એમ કહેવામાં કે ખોટું નથી.

૧. કુલ ચોવીસમાંથી સોથી ચારી લાગી તે અદા બાબતી છે. એ સિવાયની બધી લગરતી કોટિની છે એમ નહિ, પણ કેટલીકમાં લખાણ દરકોઈ કારણે અનુસરણ હોવાથી રચનાપત્રિ યજ્ઞમાં વધુઓળી લખ્યુ લાગ્યા હશે છે; તેથી, એવીમાં ગુણાંશ સુકાળવે ઓછા છે એટલું જ વ્યવ્ય છે.

૩. કુર્મયોગી-રાજેશ્વર^૧

દત્તિહાસની પાતળા થી પોથી દ્વારા, જે નાનાં હાડકાં ત્રીશક વર્ષ પર માસ્તરે રજૂ કરેલાં યાદ આવે છે: તૈલગણુના રાખના સેનાપતિ ખારપે મૂળરાજ સોલકીને કાણો હાથી બેટ મોકલી તેનું અપમાન કરવાયી, મૂળરાજ અને એના કુંવર ચામુંડે લાટ પર ચડાઈ લધ જધ ખારપને હરાયો અને માર્યો હતો; આગના અવદીય બ્રાહ્મણો એટલે મૂળરાજે ઉત્તરમાંથી ખોલાવીને શુન્દરાતમાં વસાવેલા સેંકડો બ્રાહ્મણોના વંશજ. ... આજે પ્રાગૈતિહાસિક લાગતા એ શાળાછવનના અવશેષોમાં આ રસવંતી નવલતું વાચન માંસરુધિર પૂરી, એને સોનલવણી અમે મટે છે-ખારપની હાર અને વધ પછી તુલે શરૂ થતી 'કુર્મયોગી રાજેશ્વર' ઉત્તરાપચતી સદસ્રાધિક સંસારમૂર્તિઓના શુન્દરાતમાં પદ-ધારવા સાથે ઔચિત્યપૂર્વક સકેત્રન પામતી યદ્ધ જય છે. એ બે છેડાની વચ્ચે તથા ઔદિચ્યાગમન પછીનાં દસ પ્રકરણમાં શું શું છે એને સારાંશ પણ અહીં આપવો નથી; કેમ કે, નવું તમે વાંચી હશે તો સારની જરૂર નથી; નહિ વાંચી હોય, તો તમારી પાસે એ વંચાવતી છે માટે, ને વાંચો ત્યારે એની સિજ્જત પૂરેપૂરી માણો માટે, એ સાર આપ્યો નથી.

સાર-ખાર ને સારે આટલું જ : વાર્તા પૂરી કર્યા પછીના દિવસો ને દિવસો લગી એનાં પત્રોએ મારો કેડો મૂક્યો નહોતો : આસપાસ આકાશમાં અંતરમાં આબાસ જ થયા કરતો હતો એ ચામુંડ-પદ્મવી અને લક્ષ્મ-દેવકીનાં યુગલોનો, એ પરમાર્થપંથી મૂળ-રાજ અને સ્થિતપ્રજ્ઞ કંચડીનો, એ વિચક્ષણ જાંબકદેવ અને અદ્ભુત વિદ્યાસી-યોગી વયજદ્વદેવનો, એ લઘુચાણુલંક વિષ્ણુપદ્મનો, એ તેજસ્વિની છતાં પતિપરાયણા ચાલાદેવી અને રમતિયાળ પાવિણીનો. વાચકની ચિત્તભૂમિમાં આમ છવતી જતી જતાં સંખ્યા-બધ પત્રો; પ્રસંગાનુકૂળ ઘટતા રસને-એ બકિત હોય ત્યાં અનુર્મિલ

૧. ચુનીલાલ વ. શાહ (પ્રબન્ધોષુ ઔદિચ, અમદાવાદ; ૩. ૧૯૧૧)

છે, શૃંગાર હોય ત્યાં પણ મર્યાદિત છે--અણુછતી સચોટ કલાથી જમાવતી ધટનાઓ; તટસ્થભાવી રહીને, એમાં રાગ્યા વિના, અપાયશો ખટપટો અને કાવતરાંનો વાસ્તવિક ચિતાર; મધ્યકાલીન ગુજરાતને ખડું કરી દેતાં નકશીદાર વર્ણનો, સ્થળો સમારંભો વગેરેનાં; આતુર્યમય છતાં વાક્યાપત્ત રહિત, દ્રુતિમય છતાં અંગમણી રહિત સંભાષણો; યથાસ્થાન મર્મગ્રાહી ધર્મતત્ત્વચર્યા; ખોટી ચમક-ધમક વિનાની અને તેથી સમતોલપણે વહેતી રસાળ લેખનશૈલી : આવાં મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણો વાળા આ ખરી ઐતિહાસિક^૧ નવલકથા દરેક સામાન્ય તેમ જ અસામાન્ય નવલકથાચકતુ^૨ પ્રીતિમાનન થવાને યોગ્ય છે.

૪. શકુન્તલા-રસદર્શન^૩

સમાધિમાંથી જાગેલા યોગી સક્રિય જનવા વિશે ઉપર જે લખ્યું છે, તે લખતી વખતે મને ખચર નહિ કે એ સત્મતી સમિતી હમણાં ને હમણાં જ મળે તેવો દાખલો જનવાનો છે. પણ એ ખન્યો. દિવાળી પહેલાં એ લખાયકનું; બેસતા વર્ષને-દહાડે, રા. ભાઈ બટુભાઈએ આ અંધિકા આપણા સૌના કરકમંજીમાં મૂકીને એને જોમ એક તર્કથી નવા વર્ષની બેટ કરાવી, તેમ, ખીજ તર્કથી ગૂર્જર સાહિત્યમાંના પોતાના પુનઃપ્રવેશનું દુન્દુભિ પણ વગાડ્યું-અને, કેટલી અપૂર્વ બેટ ! કેવું પ્રચંડસર દુન્દુભિ ! ચોપડીના નામ પરથી તમે કદાચ એમ ધારો કે એ નો હશે કાલિદાસની અમર કૃતિ પર લખાયેલો, એમાંના અનન્ય રસનું દર્શન કરાવતો, વાર્તિક-રૂપ નિબંધ; કર્તાની લાક્ષણિક રસમર રમતીભમતી શૈલીમાં લખાયેલો, પણ નિબંધ. એવી કોઈક આશાથી તમે ચોપડી હાથમાં લ્યો છો,

૧. એનાં વીસળાવીસ મુખ્ય પાત્રોમાંનાં સોળ પાત્ર તો શુદ્ધ ઐતિહાસિક અને ઇતિહાસને વફાદાર રહીને સર્જાયેલાં છે,

૨. બટુભાઈ લા. ઉમરવાડિયા, સૂરત (કિંમત : પૂંઠા સાથે લ્યો તો રૂ. ૧; પૂઠું કાઢી નાંખીને લ્યો, તો રૂ. ૦.૧૧ : એકલું કેટલું લાગે છે.)

પાનાં ફેરવે છે, નિરાશ થાઓ છો-ફરીથી આશાના વિમાને
છેડવા જ. કારણ, આ નિયમે નથી પણ નાટક છે; સમાંકી 'અભિ-
જ્ઞાનશાકુન્તલમ્'ની આ ત્રિઅંકી આશ્ચિ છે, આપણા એપરોથેન-
સુમના ઢાળામાં ઢળાયતી, કયાવસ્તુ કાલિદાસવાળું, પણ કયાની
અસ્સલ મદાબારતી આશ્ચિત્તના ખેચાર તંતુ સંકિતનું; પ્રસંગો
આપણા સુપરિચિત 'શાકુન્તલ'ના પ્રનિર્મિત જેવા, જેમાં મોટર
આવે; કોલેક્ટર જેવા 'સુઆ'નો કેમ આવે; અધુનિક ઢમનો
સોકોલારક આશ્રમ આવે; એપરોથેન પણ આવે જ.
પાત્રોમાં, નામિકા સિવાયનાં બધાનાં નામ નરાં, કામ જૂતાં
કામોને મળતાં આવે તેવાં, પણ આગના જમાનામાં કરાયલાં.
એવા પરિવેશનમાં, દુર્વાસાના શાપને બદલે ભિષ્મકાનો નિસાઓ
અને શાપની સુદમ અસરને બદલે અશ્વપાડાનો પરિણામી એવો
સ્મૃતિઅંશ: વગેરે ફેરફારો કથાચાતુર્યથી કરીને આ 'નવશાકુન્તલ'
સમ્યું છે. દોષ દોષ શ્રેષ્ઠનું લખાણ પણ રસવિવેધી બદલ્યું છે.

કાલિદાસની અસલ કૃતિમાં આમ ઉચ્ચપાયેલો કરવાનું
આપણા કર્તાને શા માટે ગમ્યું હતો? શું એમનો સિદ્ધાંત
એવો હતો કે, કિંવંતી કહે છે તેમ કવિ થયા પહેલાંના
કાલિદાસ તો મૂર્ખ, પણ પછીના ય મૂર્ખ; એટલે એમના
નાટકમાંથી મૂર્ખતા બધી બાદ કરીને આ સળંગપણે ડાદપણમય
રચના, બાદગાકીના જવાબને અર્વાચીનતાનાં પરિધાન સળવીને,
સર્જવાની જરૂર લાગી? કર્તાનો પોતાનો મત એવો તો નથી
એમ પ્રતાવના પડ્યી લાગે છે, કેમકે કાલિદાસકૃતિને નેઓ મન-
પૂર્વક જાનવી જોડે સરખાવે છે. ત્યારે? ત્યારે એમ, કે એ
જાનવીજળની બાવના અને રસ એ અસલ રૂપે એમને ક્યાંક
ક્યાંક તુચ્છ કે ખટમધુરાં લાગ્યાં, આપણી અર્વાચીન જીતને માટે.
તેથી આ નવીન પ્રયોગ નેમણે આદર્યો અને પોતે રવીકારેલા
ધોષને સ્ફળ કરે તેવી રીતે એને પાર છનાર્યો.

અર્વાચીન માનવી દેવદાળી બાજતમાં માફ અને મારા જેવા

મિત્રાનું મન બીજા સત્યાસિક મિત્રાનાં મન મારી ચક્ર છે તેવી અદ્ભુત અને તેટલી વ્યવસ્થા જાણ મારી ચક્રું નહિ હોય. તેથી અમને તો આમ લાગે છે : 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્' બધા જ શિષ્ટમાન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોની જેમ, જે સહૃદયતાથી વંચાણું બેઠાએ ને ગયાં સો (૬ વધુ) વર્ષના અર્વાચીન પૌરુષપાત્રાત્ય વાચકોએ વાંચ્યું છે જ, તે સહૃદયતાને ઉપયોગ્ય છે તો તો અ.પણ મહાભોધેરા 'વર્તમાનકાળ'ને પણ એનાં જાવના, રસ ને આદર્શ જરાય સુચારુપાત્ર નથી લાગતાં પણ મૂળ રૂપે જ એને પૂરો ઉપયોગ થઈ શકે છે; એટલે, આવા પ્રજ્ઞમ પણ કલાવંત પ્રયોગને કૌતુકમય સમસ એક પ્રયોગ તરીકે આચારવે જ વધુ ઉચિત લાગે છે.

—વિ.

સહયોગીઓ

પાંચ દિવાળી-અંક

(દૈનિક) ગુજરાત, ગુજરાતી, પ્રતાપ, મદાગુજરાત અને હિંદુસ્તાન-તમિલ : આ પાંચે સહયોગીઓએ ધનું વખત, એવીય વધુ મેજ અને બિંદી વધુ પરિવ્રમને અંતે પ્રગટવેલા પોતપોતાના ખાસ-શિષ્ટાંકો અમને મોકલ્યા છે તે માટે એમનો આભાર માનીએ છીએ, વિનંદન પા : એમનાં સાદુરેખા ગુમારો માટે આપીએ છીએ. અને ૧૧ અંકની માત્રા બહિષ્કાર વધે એમ પણ ઇચ્છીએ છીએ.

૧૬૪ ૫૨, અનિવાર્યપણે જ નહિ, આંકે સાધારણ સ્ત્રીમુખ; પાનાં એમનાં મધ્યમ કદનાં તો બીજા ચારનાં મોટાં, ૬૪થી માંડીને ૨૧૬; વિરોધનાં કોઈ કોઈ મહિનભાગી તો કદલાંક સપ્ત, જોડાં મુદર પણ ખરાં; લેખકોની લાંબી ફાજ—લાંબી, પણ આખી ચે તાલીમજાત નહિ ને તેથી તેમની આ વાર્ષિક કલાવનને જ્યાં આપે તેવી નહિ; લખાણો, 'મદાગુજરાત'

૧. આ સિવાય, જે માસિકોના દિવાળીઅંક હોવાનો હક નોંધાવતા અંકો પણ આવ્યા છે. કમનસીબે, એમની દિવાળી અને એમની વચર-દિવાળી વચ્ચે ૩૨થી ખરેખરો તાત્ત્વિક બેદ તરીકે એટલે એમને અહીં નામરમરખૂને પણ પાન મળી ચકાવા નથી.

સાતની અપવાદ કરતાં, પચરંગી ને કોઈ વાર અણધર રંગભિજવળી વાળાં; એમાંનું કોઈ આગળ જતાં મંચાકારને પાત્ર, કેટલાંક પ્રસંગ પરતાં સારાં કે સધારણ, તો ઠીક ઠીક સંખ્યા વળી એવાંની જ ઉકરડાને માર્ગેથી ભૂલાં પડીને, ચોરીકુપીચી કે ઉધાડે છેલ તફાઈથી, આવા મંચળ પ્રસંગનાં આબ્હિજેમાં ધુસી ગએલાં; અને જાહેરાતો એટલી થોકબંધ કે એને પરિણામે સંચાલકને કષ્ટ પડ્યાં હોવાની પ્રતીત આપણને થાય પણ એમાંથી એમના લેખકો પાછ પછ નહિ પામ્યા હોય એટલે એમના દરેકના આ સાદમસૂચને અનીતિના કાળા વાહળે આવરેલા આ બાબત પરતો કહેવો પડે: આવાં વિવિધ ગુણધર્મોવાળા એ અંકપંચકનું વિસ્તૃત વિવેચન, જેને ટૂંકી ન રાખવી પડે તેવી અવસીકન-મોંઘમાં ક્યાંથી થઈ શકે? તેથી, દરેકમાંથી એકાદ બે કે વધુ લખાણ વિવેચન કે સાધકબાધક અર્થાં માટે પસંદ કરવું વધુ ઠીક પડશે.

રા. બહુભાષ ઉમરવાટિયાએ 'ગુજરાત'માં 'અસાધારણ નરપુંગવોનાં મૃતમળ' નામનો બહુ ટૂંકો પણ મનનીય લેખ લખ્યો છે. જગતમાં "કોઈ એક તત્ત્વની અતિરાયવા"વાળાં મનુષ્યો-કૃષ્ણ ને બુદ્ધ, નરસિંહ ને મોર્સ-ચાપ અને પૂનવ કે સમાનાય છે પણ તેવી કે સમસ્ત માનવજાતનો ઉદ્ધાર થાય નહિ ને થયો નહિ, એ એમની દિલગીરીનો વિષય બન્યો છે. એવા અસાધારણ નરપુંગવોના અવતાર નહિ પણ 'શ્રવ' વસ્ત્રોનો સધારણ સ્વીકાર કરનાર... આશી સંપૂર્ણ સાધારણ-સધારણ અવતારો બહોળા પ્રમાણમાં થાય એ નરરત્ન છે એવો અભિપ્રાય લેખક ધરાવે છે. એ દિલગીરી હાલ સુધીનો માનવજાત વિચારનાં જેમ સ્વાભાવિક-વાળાની નહિ પણ સ્વાભાવિક જ, હાલ છે, તેમ, એ અભિપ્રાય પણ પ્રત્યેક બેચી મેલિના સંસ્કારી છત્રને હરકેઈ સ્વરૂપે એટોચદેલો થાય જ છે. આપણા લેખક આજે એ સ્વતંત્રપણે કહે છે, તે પ્રાકૃતિક આમ કહ્યું જ હતું :

Make no more giants, God !

But elevate the race at once.

પરંતુ અમને એમ લાગે છે કે હથરે અત્યાર સુધીમાં થોડા નરપુંગવો સર્જ્યા છે. તે ધન્ય નરપુંગવોના આગવા તરીકે, કૃષ્ણાએ સંવિદ્ધ અનુસરવા મદિના થોડા નમૂના તરીકે. તરંગાંથી નારાયણ થોડા થયા તેમ બધાએ ધયાનું છે, બધા એક દલાડો થવાના થ છે જ. કૃષ્ણાદિકે બહુ જામો વ્યતીત કરીને એક અથવા બીજા પ્રકારની યોગસાધનારી સાધન રૂપાંતર પેતાના જીવાત્માનું કપું ત્યારે જ એમને નરપુંગવત્વ સંપાદ્યું. જેમાં વધુ માનવી એ મામ

મદ્ય કરે અને નયારે કરે, તેટલાંને ત્યારે ઉદ્ધાર થયા વિના રહેવાનો નથી, એ ચોક્કસ જાણી આવા વિષયમાં અધીરાઈ નહીં છે. લેખનો આરંભ એવા ભાવનાં વાછોડી થાય છે કે, ઇશ્વરે જાણે સર્વ સરજતી વખતે, ઇ. સ. ૧૯૩૫ સુધીમાં સાજા લોકનો ઉદ્ધાર કરવાની ભેલી કરી દોય, લોકના લોકો સાથે. એવી ખોલી થઈ નથી ને તેથી કરારમંત્રે દોષ ઇશ્વર પર દોળા શકાય નેમ નથી. જે કે કરાર વિશ્વનિયમને રૂપે થયો છે તે એટલે જ કે માનવાહયમાં જે પારાવાર અનિહો છે તેને માનવીએ, પાતામાં રહેલી ઉન્નતભાગી શક્તિઓને જગાડી તથા જાગવી રાખી. આત્મખજરી ને એકાગ્ર પ્રયત્નથી નાદ કરવાં એટલે એનો ઉદ્ધાર કુદરી ક્રમે થયો જ સમાજનો. લેખકને કહિક ('કલકત્તા' જળી સુ' કહેવઃ ૧) અવતાર તર્કથી મદદની આશા છે, જે ખોટી નથી; પણ આપણે ને એકલા અવતારી પુરુષ પર જ બધો ગદાર ખાંધીને ભિસીશું, આપણે દિરસે નહિ પુરાવીએ, તો કૃપા સામેની કૃતિયાદ કહિક સામે પશુ કરી પડશે એવી ભાવિ રહે છે.

'ગુજરાતી' દિવાળીપ્રસંગના પાતાના અંકમાં કાં તો સર્ગનનાં લખણ ન આપે ને આપે તો એની કસોટીનું ચોરણ ઉભું રાખે એમ ઇચ્છાપા વિદ્ય રહેવાનું નથી. તેની વિશેષતા ચિન્તનાત્મક વાક્યમયને ખીલવવામાં રહેલી છે અને એ ક્ષેત્રમાં તેણે આ વખતે તંત્રી કુપરશંત સા. રામલાલ મેતી, સા. કેશવરામ રાએડી, સા. રામભાદરાય દસાણ, યતિ સુકુંદાશમજી, સા. રમણિક અ. મહેતા, સા. દયારામ રામો, સા. ધીરસિંદજી ખોદેજી, સા. અ. વંગીલદાસ, સા. કર્નાયાલજી, દવે, સા. મંનુલાલ મજાપુર, સા. જાણસંકર શસ્ત્રી, સા. નારાયણ કપૂર, રજકવિ આવદાનજી અને સા. જાગુભાઈ

તે એ દાવ્ય કે અધદાવ્ય સંબંધિત જુદાં બે એ દાવ્ય તમા દાવ્ય કે
દેખકની સુલભી, બનેલો સ્વરૂપ અંત બાજુએ જોયે — એ જ લખાણેમાં
અંગ્રેજ અર્થાંતર વિશેષ, ધન્ય સંપદ કે એ જટ વિરલ પોતે છે ને
સાથે છે તે ધન્યજ્ઞનો નિરૂદ્ધ ન એમ પ્રત્યક્ષ કર્યે. ક્રિ. દુષ્કાળનો
આર્થિક નિર્બંધ; ‘જાનવું સ્વરૂપ’ એ વિદ્યાર્થિ કાલકાળને પેલામાં
સમાવતો, પં. તદુલ્લખના અંત વિશેષે રા. દિનનિરૂદ્ધ ન સુલભીનો લેખ;
અને અન્યાયવિરોધના એક સારા નમૂના વરીકે ચલ્યા પાવ, રીક વિ. દામોદર-
રાસનું ‘દિવ્યદર્શન’ : એ ત્રણને પણ વિદ્યાર્થનાં નેત્રને — પાસ ૧૫
દરબાનના ૨૪ અંકની વિષયવાર ચતુર્મુખી આવી છે એ પ્રસ્તુત
આખાદિકના આ પ્રકારના અખરુધર દ્વિતી પ્રતિભા કાર્યની ધોષક છે; હવે
પછી, બને તો લખાણે તથા લેખકોની અકારોદિ અનુક્રમણિકા આપી નેત્રને,
જો વિષયવારનાથી થે વધુ ઉપયોગી અભ્યાસીઓને વરો. આખતે ૧૧ લેખોનાં
અનિરૂદ્ધ ને વાસ્તવસેવાનું દેખાદર્શન આપવાની યોગ્યતા પણ સુલભ છે.
ઐતીહાસિક અંગ્રેજીમાંથી લીધેલી કરીને એને પ્રવાસર આપવાની ‘પ્રવાસપુષ્પ’
કરેલી કીમતી સુચના પણ, એનો અમલ કરવામાં રહેલું ‘ખર્ચ’ એજમ
વહોરીને ધન્ય, અવરૂપ વ્યવહારમાં મૂકવા તો છે. સામયિકોમાંના ખર્ચો
જનમ લખાણેને અંગે પણ વેગાસર તેની પ્રતિનિધિ થતી તથા તેથી
આપણું સાચીય વાસ્તવ છે તેનાથી થતું વધુ દારિદ્ર દેખાય છે એ દુઃખદ
રિપત આવા વિષયોની એવના રાખનાર કયા વાસ્તવસેવાથી અનુભવી છે

‘પ્રતાપે’ પહેલે પાને મૂકેલું રા. ન્દાનાવાલ ઝાંખું ‘પ્રાસાદક માન્ય
‘ગુલ ગુ’ ક્યું ૧૧ અગાઉ ઉપાધ અંગેનું છે. એને ફરી ‘અધ્ય’ તેમાં
કે ‘પ્રાદ’ નથી, પણ આ તેનું બીજું (કે ત્રીજું ?) મુદ્રણ છે. એ હકીકત
લીપમાં નોંધાવી નેત્રતી હતી. ૨ — અંકના બે કુદરતી વિભાગ પડી નવ છે:
૧૪મા પાના લગીનો ને ૧૫માથી ૧૯૮મા પાના લગીનો. આ બીજા
વિભાગમાં બધું જ કનિષ્ઠ છે એમ નહિ, પણ એમાંના મોટો ભાગ મધ્યમ

૧. અજ્ઞાનીઓના લાભાર્થે અમારો એક જાનકાળ અડી વેરીએ
બીજે કે એ કાવ્યનાં મૂળ દલપતરાગના ‘તે કાનું સાર’ ગુ’ ક્યું ૧૧માં છે.

૨. આનું જ બન્યું છે ‘ગુલસાતી’માંના માંખીછની સાદિત્યસેવા
વિરોધા લેખમાં. એનું બન્યાની સાળિતી લેખમાં જ છે; ન હોત, તો
માસિક ‘ગુલસાતી’ના પહેલા વર્ષની કાલકાળ અમારે જોલી આપતી પાત.
પણ એ હકીકત સ્વીકારવામાં લેખકને શો વાંધો હતો ?

કોઈનો પણ શિક્ષાચારથી જ કહેવાય એમ લાગે છે. આ દીકા અમે કોઈ સર્વથા નિરપેક્ષ ધોરણે કરતા નથી—વાસ્તવવિકાસના કોઈ મુશ્કેલી કે એરિસ્ટો-ટલી ધોરણે નહિ. અમે અહીં સારા ઉત્તર પત્રકારત્વનું ધોરણ લાગુ પાડીએ છીએ. એવા ધોરણને સામે રાખીને વિશેષાંક કાઢનારે પોતાના વાચક-વર્ગની ચઢતર કક્ષા ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે, એનું સ્વિવૈવિધ્ય પણ જોઈને વિષયો પસંદ કરવાના હોય છે. પણ એ બધું વિચારમાં લીધા પછી એ કહેવું પડે છે કે આ પ્રકારના દળદાર દિવાળીઓમાં દળ વધુ રહે છે ને તેમાંથી ખરું દિવાળીપણું પરવારી નય છે. ‘પ્રતાપ’-ધરે ધારું’ હોત તો ખીલ વિભાગનાં સવાસો પાનાંને અર્ધાં કરી, તેમાં પણ પહેલા વિભાગનાં લખાણોની પાસે ખેસતાં સરમાય નહિ તેવાં લખાણો આપી શકત. પહેલાં ૬૪ પાનાંમાંની કેટલીક રચનાઓ (સાહિત્યની કે સાસ્રની) તો એટલી મનપસંદ છે કે કોઈ પણ પ્રથમ પાંક્તિના સામયિકે એને પ્રગટ કરવામાં માન અને ખર્ચ માન્યાં હોત; યથા : ‘સાબરનો ગાંઠિયો’ (હમાસાંકર); ‘કવિતાપ્રવેશ’ (પ્રો. કાકોર); ‘જનતા ને સાહિત્ય’ (પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ); ‘બિખારી’ (પ્રો. નયોતીન્દ્ર); ‘ઘોડો ને મધેડો’ (રવ. પ્રો. પાઠકજી); ‘કુદરતની જાદુબાજી’ (પ્રો. દૂરકાજ); ‘માનસિક શુભામી’ (પ્રો. કાળીદાસ દેસાઈ.)

સિંધ વિશેનાં નાનાંમોટાં ૨૦-૨૨ લખાણો ‘મહાશૂનરાત’માં છે. અંગાઉ આ રીતે એક વિષય લઈને ‘શ્વીરાક્તિ’એ પોતાનું દિવાળી આબિદક સમાવેશ્યવરયા વિષે કાઢેલું. ખીલ પત્રો પણ આ પ્રધાને અનુસરે તો, આ પ્રસંગે ખર્ચાતાં શ્રમ સમય અને ધનનો વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય સદ્વ્યય થવા ઉપરાંત, એાછતરું કાયમી મહત્ત્વનું કાર્ય પણ થાય. પ્રસ્તુત અંકમાંનાં લખાણો પરથી સિંધના કવિઓ અને કુદરત, એનો ઇતિહાસ, કરાચી ને જૈરપુર, કરાચીનું સરકાર જીવન ને સરેયાઓ ઇત્યાદિ વિશે વિચારો કે માહિતી આપણને મળે છે. આ પ્રકારનો એ પત્રનો આ પ્રથમ પ્રયાસ, તેથી દ્વિતીયતૃતીયનાં લખાણોમાં વધારે સચ્ચીયતા, હડાણ અને સંગીનતા આવશે. એમ ઇચ્છીએ; જેમ કે : મુહેન-એ-દડો વિશે અહીંના કરતાં વધુ વ્યાપક અભ્યાસથી લખાય તો જ શિષ્ટ વાચક સંતોષાય.

ચોખ્ખા જોડું સામ્યવાદી વાચન અને હાજ જોડું ઇતર વાચન. એવી ખીચડી ‘હિંદુસ્તાન પ્રતિભિરે’ પોતાના વાચકોને પીરસી છે. વળી એ દળના મોઢમાં પણ પડ્યું હોવાથી, પહેલા પ્રકારનાં લખાણોનો

વૈવિધ્યવિહીન નથી તેને હજી બહાર નમવા દેવો પડ્યો લાગે છે; ઉપરાંત, એક જ અંકનાં પંક્તી અંદર ને અંદર જ તેણે પ્રભુદ્રોહ (પૃ. ૧૩૧) અને પ્રભુરનેહ (પૃ. ૧૯૧), હમયનો પ્રચાર કર્યાનું વૈચિત્ર્ય પણ સાધ્યું છે. વાચકવિવેચકે દિલ્લોસો લેવાનો તે એટલો કે એનાં અહીંસોઠ મોઠાં પાનાંનો અત્યર્થાસ કે તૃતીયાંસ નેટલો લાગ સારૂ પ્રસંગોચિત વાચન પૂરું પાડે છે.

નવાં ગુજરાતી પત્રો

આવતી કાલ (ઓક્ટોબર) : આશા અને ઉપાસનાનું આ ત્રૈમાસિક કરાચીથી નીકળ્યું છે. માત્ર લેખકોનાં નામ જોઈએ અને તેમનું કામ જોઈએ તો એમ કહી શકાય કે 'આવતી કાલ' લખાણોનું અમુક સંતોષજનક ધોરણ તો હમેશા સ્થાવરો. પણ નવાં પત્રો 'માટે એટલું' જ ખસ છે કે તેમને માથે કેક પણ વિશિષ્ટતા પોતાની દ્વારા વ્યક્ત કરવાની ફરજ નથી રહેતી કે જે વિશિષ્ટતા અસાધારણ હોય તેમ વધુ સાફ-એવી, કે પ્રત્યેક આવતા અંકની રાહ વાચકો. (કાગળે નહિ પણ) ગરુડને ડોળે જીએ અને એમની ગરુડ દહિ વધુએછી સંતોષાય ન. આપણે ઇચ્છીએ કે આ નવીન પત્રના સંચાલકો પોતાનું કાર્ય આ દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારી, યોગ્ય લાગે તો એ સ્વીકારશે.

નૂતન શિક્ષણ (ફેબ્રુઆરી : નવે.) : 'શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ' અંધ થયા પછી, કેળવણીની અર્વાચીન ભાવનાઓમાંની જે આપણે ત્યાં વિચારપાત્ર કે પ્રયોગપાત્ર છે, તેના પરિચય ચર્ચા અને પ્રચાર માટે આવા પત્રની જરૂર હતી ન, તે આ માસિક પૂરી પાડે છે. એના તંત્રીઓમાં સૂરતની સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલવાળા શ. ચન્દ્રવદન શાહ જેવા સુવાન અને હત્સાહી તેમ જ કરેલ વિચારશીલ શિક્ષણશાસ્ત્રી છે, જે હકીકત જ, માસિક પોતાના હોતમાં જોયા પ્રકારનું કાર્ય કરે છે ને હજી ઘણું કરશે, એવી પાકી આશા આપે છે. આ જને અંકોમાં નૂતન શિક્ષણના સિદ્ધાંતો વિશે, એનાં પારિવારિક અંગો વિશે તેમ જ શિક્ષણવિષયક ગુજરાતી પ્રવૃત્તિઓ વિશે અભ્યાસીઓનાં લખાણો છે. વાંચમી સદીની શિક્ષણભાવનાઓમાં જે ઇશ છે તેનો સ્થિરતાથી પ્રચાર કરવા 'નૂતન શિક્ષણ' દીર્ઘાયુ બને.

શરદ (વાર્ષિક) : કાઉન-અટપત્રીનાં પોષ્ટાળસેથી ચ વધુ પનાંનો મોટો ભાગ-જે તૃતીયાંસ નેટલો-હિતમ કે મધ્યમ સર્જનચિંતનનો અને

૧. બધાંની ગોઠવણી, અકારાદિ ક્રમે.

એ પચાસેક લેખકોમાંના ઘણાજરા લઘ્વપ્રતિષ્ઠા આવી રિયતિ હોવાથી, કેટલાક દિવાળીઅંકોએ જરાધને ખાતર જરાધ જમાવી છે તેવું આહ્વાં નથી બન્યું. આટલું ગુણદર્શન એમ કતવ્ય, તેમ એક મર્યાદાદર્શન પણ વાર્ષિક તરીકે વાર્ષિક 'સરદ'ની વિશેષતા કે અસામાન્યતા શી ? કરી નહિ. એ જ લેખકોએ એ જ રચનાઓ ખીજાં સામયિકને આપી હોત; ખીજે ન મળે તેવું ઘણાં ઘણું વાર્ષિકે આપવું એમએ, તેને બદલે આહ્વાં થોડુંકે નથી. આ જાણીર તુડી નિવારવી આશય તો નથી, પણ બહુ સુરકેવ પણ નથી; માત્ર, તંત્રીની દૃષ્ટિ એ તફાવતની ને ચોંટી જોઈએ.

દત્તરપ્રાંતીય

કલ્યાણ (ચોર્ગાંક) : ઇંદરાંક, શિવાંક, ગીતાંક વગેરેના પ્રકારકો ખીતા-પ્રેસે (ગોરખપુર) હિંદી માસિક 'કલ્યાણ'ના આ વિશેષાંક વડે પોતાની કૃતિલક્ષ્મીમાં એક ઉત્કલ્પ અંશ ઉમેર્યો છે. પોણાનવસોથી ઘણું પાનાંના પોણાનસો જેટલાં યોગવિષયક લખાણો તથા એટલી જ સંખ્યાના આદિકાળથી માંડી આજલગીના યોગીજનોના પરિચય આપતા આ અનેક દ્યોતક ચિત્રોવાળા અપૂર્વ લેખસંગ્રહનો પરિચય પણ અમે આહ્વાં થોડા રાખેલાં શી રીતે આપીએ ? આવા સંગ્રહમાં કેટલીક પુનરુક્તિ અનિવાર્ય, પણ એક પણ યોગપ્રકાર કે યોગપદ્ધતિ આમાં ઘણુનિરૂપ્યાં રહ્યાં લાગતાં નથી. આ સિદ્ધિ લેખીતેની ન કહેવાય. લેખકોમાં કેટલાક અગ્રણી ધર્મઆચાર્ય, શ્રી. અરવિંદ, ડૉ. જગજ્ઞાનદાસ, ડૉ. ગંગાનાથ ઝા, પં. માલવીયાથી માંડીને સંખ્યાબધ યોગપ્રેમીઓનાં નામ છે. ગુજરાતી નામોમાં ગાંધીજી અને રા. કાલેલકર, ડૉ. તારાપોરવાળા, હિમાંશુવિનયજી, રા. મોતીલાલ ને. મહેતા, રા. સુંદરલાલ ના. નેપી અને રા. દરિલ લ ભો. ત્રિવેદી : એ સમજ નજરે પડે છે. આ સમગ્રીય અંકમાંથી થોડા ઉતારા અમારા હવેના અંકમાં આપવાની ધારણ છે.

કેસરી (૨૫-૧૦-૩૫) : ધર્માખરાં ગુજરાતી સામયિકો પોતાના દિવાળી અંકોમાં નહાઈ તો નહાઈ પણ 'દળવું' વાચન પીરરયા વિના નથી રહી શકતાં, ને કેટલાંક સારાનો ય અતિરેક કરે છે, તેવે વખતે, સાધારણ જાણીર વાચને ભરેલો, મહારાષ્ટ્રના અગ્રણી વર્તમાનપત્રનો આ દિવાળી-અંક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો જણાય. તેમાં હિંદુ મહાસત્તાને વિષય તરીકે લેવામાં આવેલ છે; હિંદુ સંસ્કૃતિને ધાર્મિક તેમ જ રાજકારણી, ઐતિહાસિક તેમ જ સાંપ્રત, એમ વિવિધ દૃષ્ટિએ નિરૂપવામાં આવી છે. પચાસેક

લખાણોમાંનાં એ દિંદીમાં પણ અપાયાં છે. હિંદુ તત્ત્વદર્શન ક્ષવંત હોવાથી હિંદુઓ ખરી રીતે શુભામ નથી, આપણે રાખ્યસત્તા હાથ કરવી છે તે પણ પાશ્ચાત્યોની રીતે પરખીલન માટે નહિ પણ સ્વચંરકૃતિના સમજા હાથે, કત્યાદિ વિધાનોવાળો હો. કુર્મકોટીનો લેખ સૌથી મનનીય છે. ખીલ લેખકોમાં મેસર્સ ન. ચિં. કેલકર, ડા. વિ. ગોખલે, ડા. ન. શિખરે, બ. ડા. સાવરકર, અ. વિ. કેલકર, ના. કે. બેલરે, ડા. બાલકૃષ્ણ, રામાકૃષ્ણ મુખરજી, રવા. ચિદાનંદજી વગેરે છે.

મહારાષ્ટ્ર-સાહિત્ય-પત્રિકા (નુલાલ) : મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદનું આ ત્રમાસિક ત્યાંના સુપ્રસિદ્ધ વાઙ્મયસેવક અને ઇતિહાસવેત્તા પ્રો. દ. વા. પેલદારના તંત્રીપણા નીચે પ્રગટ થાય છે. તેમાં, એક જાતી કોટિના ચિંતન-પર સામયિક પત્રને રોએ તેવા લેખ સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો વિશે નજરે પડે છે. એ મુખ્ય વિભાગમાં 'પ્રાંતિક ભાષાએ' વર્ણવેલું નામનો તંત્રીકલમનો લેખ મહારાષ્ટ્ર બહારના વાચકોને પણ રસ પડે તેવો છે. તેમાં, વિષયની અભ્યાસપૂર્ણ ચર્ચાને અંતે લેખક એવા નિર્ણય પર આવે છે કે, "બહુવાચિક, યયા સિવાય આપણો તરણોપાય નથી." મતલબ, પ્રાંત-ભાષાને વિકસાવ્યા ઉપરાંત ખીલ પ્રતિતા તથા બહારના જગત સાથેના સંપર્કમાં રહેવા માટે આપણે જનમભાષા (ગુજરાતી વગેરે), રાષ્ટ્રભાષા (હિંદી) અને વિદ્યેભાષા (અંગ્રેજી), એટલીનું કામ પ્રેરતું સાચું જ્ઞાન મેળવવું જોઈશે. જેમણે પાંડિત્યના વિષયો બેટવા હોય તેમણે પોતાની જરૂર પ્રમાણે એક કે વધુ એરિયાલ કે યુરોપી ભાષા પણ, ગ્રાંથીપાંચમી તરીકે શીખવાની. — જાંકમાંનાં જયપરીક્ષા અને તંત્રી-નોંધનાં અંગ્રો પણ ઉપયુક્ત પ્રાસંગિક માહિતી આપે છે. અને ઘરગીએ છીએ કે આંતર-પ્રાંતીય સંસ્કાર-વિનિમયના અત્યારે વધે જતા વાતાવરણમાં ગુજરાતી વાઙ્મયસેવકોનું ધ્યાન પ્રેરતું પત્રિકા જેવાં સામયિકો મળી વધુ ને વધુ દોરાય.

હંસ (ઓક્ટોબર) : આ અંક સાચે 'હંસ' એક નવો પ્રયોગ આદરે છે. આમાં દિંદીભાષાભાષી લેખકોનાં અદારથી તીરા લખાણો તો અગાઉની જેમ છે જ, પણ તે ઉપરાંત ગુજરાતી મરાઠી ને બંગાળી, ઉર્દૂ ને સિંધી, કન્નડ અને તિલ્હી, એમ સાતથાક ઘરપ્રાંતી લેખકોનાં સત્તરેક લખાણોનાં દિંદી ભાષાંતરો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. આ નવી પ્રવૃત્તિને પરિણામે, જેમને દિંદી વાંચવી અસાધ્ય કે બહુ મુશ્કેલ નથી, તે પ્રાંતોના વાચકોને દેશના ખીલ પ્રાંતોનાં વાઙ્મયનો પરિચય થઈ શકશે.

એ વાક્યમયનમૂના સર્જનાત્મક તેમજ ચિંતનાત્મક હોય છે એ યોગ્ય થયું છે. ગુજરાતીના બાબમાં બન્યું છે તેમ, ખીજી ભાષાઓનું જે જે હિંદીમાં ઉતાર્યું છે તે અત્યાર પહેલાં ગ્રંથોમાં કે અન્યત્ર એની મૂળ ભાષામાં પ્રગટ થઈ ગયેલું જ હશે, 'હંસ' માટે ખાસ લખાયેલું નહિ. આ કારણે, એવા દરેક લખાણ સાથે તેના પ્રથમ પ્રકાશનની સાલ હોય એ આવશ્યક છે; તે સિવાય, 'મારા કેસરજીના કંથ હો !' ને અનુભવ વાચકો આપણા કવિશ્રીની ૧૯૩૫ની કૃતિ માની લે, એવા ભ્રમ થવાના. — ખીજું, 'ભારતીય સાહિત્યકા મુખપત્ર' તરીકે પોતાની ઓળખાણ આપતા માસિકમાં ભારતનાં સાહિત્યોના નવા ગ્રંથો તથા વાક્યમયપ્રવૃત્તિના સમારંભાદિક વિશેની માહિતી પણ આવવી જોઈએ એમ અમને લાગે છે. 'મુજ્જા-મંજૂષા' એ વિભાગમાં ઇતરપ્રાંતી પત્રોમાં આવેલાં લખાણોમાંથી ઉતારા થયા છે, એ તો જૂના 'હંસ'માં જ આવતા. નવા 'હંસ' ખાસેથી અમે હવે કહી તેની વિશેષ આશા ન રહે ? એ આશા 'પુરાતાં, માસિક વધારે પ્રાણવંત તેમ જ સેવાશીલ થશે એ દેખીતું છે. બાકી, જોઈતું થયું છે તેટલા માટે તો તેના મુખ્ય વંત્રી રા. પ્રેમચંદ્રને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

—વિ.

૧. એ ઉતારા પણ, જે પ્રાંતભાષામાંથી લેવાયા હોય, તેમાં યતા કાર્યની કોઈક ને કોઈક લાક્ષણિકતાના ઘોતક હોય તો વધુ સાચું નહિ ? મરાઠીમાં હાંરી બાજુએ વિશે કે ગુજરાતીમાં મેરમેરિઝમવાળા મેરમેર વિશે કોઈકે લખ્યું હોય તે હિંદી દ્વારા દેશઆખામાં ફેલાવવાથી કયો ખાસ અર્થ સરતો હશે ?

(તા. ૬. આવી સ્થિતિ નવેંબર અંકથી થોડી સુધરી છે, કેમ કે તેમાં 'પ્રજાબંધુ'માંનું એક સાચું વાનું લખાણ અને પ્રો. પોતદારનો હપથુંકા લેખ નજરે પડે છે.)

ધ્વ નિ

ભાષા અને સાહિત્ય

૧

વાહમય અને જનતા

વી સેક વધેથી સવિશેષ રસે ચઢેલા આ વિષયને ભૂતકાળમાં અમારે પણ કેટલીક વાર ચર્ચવાનો થયો છે; એટલે, એ વિશે કે અવનરું કે અસાધારણ કહેવા માટે તો નહિ, પણ, હમણાં હમણાં એ વિષયના ત્રણ વિચારકોએ એને ચર્ચ્યો છે તે તર્ક વાચકોનું ધ્યાન દોરવાના ઉદ્દેશથી, અને ખતે તો એ એ ચર્ચાઓમાંથી સારાસાર તારખવાનો પ્રયત્ન કરવાની ઇચ્છાથી, એની ભણી ફરી એક વાર વાગાએ છીએ.

એ ત્રણે લખાણો એક જ માસ ઑક્ટોબરમાં પ્રગટ થયાં છે: (૧) છઠ્ઠી તારીખના 'પ્રજાપંથુ'માં 'સાહિત્યપ્રિય'નું, નામે 'સાહિત્યસંગ્રહનું લક્ષ્ય,' (૨) 'પ્રતાપ'ના દિવાળીઅંકમાં પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું, 'જનતા ને સાહિત્ય,' (૩) ત્યાર પછી એ ત્રણે દહાડે આવેલા 'જિમિ'માંનું ભાષા અને જોલી વિશેનું 'ગામડાં મહેતાજી'નું ચર્ચાપત્ર તથા એના ઉત્તરરૂપ 'જિમિ'ધરની તંત્રીનોંધ. ગામડાંના મહેતાજીએ પોતે જ સામાન્યન: મેંઢાં જેવા હોય છે. એથી ઉલટું, આ મહેતાજીના આક્રમણશીલ લખાણે અમને "ધી એસિરિયન કેમ ગ્રાફન લાઇક ધ વુલ્ફ ઓન ધ ફાઇલ"ની યાદ આપી. લેખકની એ વૃત્તિ અને શૈલી એવી રીતે ગુજરાતનાં નિર્દોષ સાક્ષરી મેંઢાંની કાલ ચલાવવાને જાણે ઉત્તુક હોવા

છતાં એમણે જે લખ્યું છે તે અમુક દૃઢ સુધી તથ્યાંચવાથી અને વિચારણીય છે. તેમને અપાયલો ઉત્તર તેમ જ નં. ૧ અને રવાળા ચર્ચાલેખો એટલે, સ્વ. સર રમણભાઈ અને આચાર્ય આનંદશંકરે જુદેજુદે પ્રસંગે જે થોડું આ વિષય પર લખ્યું છે, તેની પછીના સૌથી ચિંત્ય, નીડર અને જવાબદાર લેખો. એ લેખોનો સાર આપવો અમને ગમે, પણ સ્થળાભાવ નડે છે; ખીજું, એ પ્રસિદ્ધ થયાને વખત થોડો જ થયો છે; છ, જે વાંચકોએ તે નદિ વાંચ્યા હોય પણ જેમને ચર્ચામાં ખરેખર રસ હશે તેઓ એ મેળવીને વાંચી લેશે એમ માનવામાં પણ અડચણ નથી. એટલે, તે તે લેખકોએ રજૂ કરેલાં મિંદુઓ જ એક પછી એક ચર્ચવા માંડીએ. ઘટના સંક્ષેપે.

સૌથી પહેલું જિન્દુ તે, વાશ્વમયની^૩ વ્યાખ્યા વિશેનું; એ એક હોતી જોઈએ કે પાંચપદ, એ વિશેનું. ‘પ્રજ્ઞાપ્રધાન’ના જિદ્દાન લેખક વાશ્વમયની ‘ત્રિકાલામાષ’ વ્યાખ્યા નિર્માણ કરવાની પ્રવૃત્તિને ‘ધર્માન્’ કહી એનાથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે. તેમનું આ વક્તવ્ય ચોખ્ખું નથી પણ સ્વાભાવિક છે—વર્તમાનપત્રના લેખક ‘વર્તમાનપ્રધાન’ પૂરું જ કેંક આ કે તે ઝડપટ નિશ્ચિન કરી નાખવા ઉદ્દેશ અને એ સમજાય તેવું છે: “અત્યારે તો સાહિત્યકારોએ પોતાની કૃતિઓ માટે જીવનને જ લક્ષ્ય બનાવવું જોઈએ.” આ કથન એમ ને એમ જાણુ રહ્યું નથી, પણ, એની થોડેક ઉપર લેખકે અંગ્રેજ લેખકમાંથી જે વાક્યો ટાંક્યાં છે, તે પરથી લાગે છે કે, ક્રાન્તદર્શી વાશ્વમયનિર્માતા જે સમકાલીન જીવનદશ્ય નિહાળે છે, તે નિદાગીને એના મહાન આત્મામાંથી રજુતી

૧. છટ્ટી સાહિત્યપરિષદના વિમાચાર્યશ્રી તરીકે; અને આઠમીના પ્રમુખ તરીકે.

૨. નવમી સા. પરિના પ્રમુખપદેથી.

૩. મૂળ લેખકોનો શબ્દ ‘સાહિત્ય’ છે, તે અમારા વાશ્વમયના અર્થ-વાળો હોય, એમનામાંથી કરેલ અવરજવરે સિવાય બધે ‘વાશ્વમય’ વાપર્યો છે.

ચીસ એટલે વાહમય. આનો એક અર્થ એ થયો કે અંધકાર મૂઝો પડ્યો છે, જે તે સમકાલીન જ જીવનમાંથી વિષય-વસ્તુ લઇને પોતાની 'ચીસ' નહિ નાંખે તો, જે તે સમકાલમાં જ જીવતા અક્ષરજ્ઞાનીઓ દ્વારા એક 'બસમાં બેઠાબેઠા અને ધકકેલાતા ઝડપભેર પાંચી લે તેવી શૈલીમાં' નહિ લખે તો; ખીજો અર્થ એ થયો કે 'ઝલ્દોશીર-નૂરજહાં' ને 'કર્મ' થોળી રાજે-શ્વર' ને 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' જેવી વર્તમાનકાળની રચનાઓ વર્તમાન જીવનદર્શ્ય નિહાળીને રચેલી ચીસો નથી માટે તે વાહમય નથી; અને ત્રીજો એ કે દવાનાળાઓની નિર્દોષ અલ્પદોષ કે દુષ્ટ જાહેરખબરોથી માંડીને તે હેક આપણા રાજકીય સામાજિક પ્રચારકામ સુધીનાં લખાણો પણ સમકાલીન જીવનદર્શ્યને નિહાળીને જ નાંખાયેલી (જોખાવધું) મહાન આત્માઓની અદ્ભુત ચીસો હોવાથી, તે જ છે અત્યારને માટેનું સાચામાં સાચું 'જીવનલક્ષી' વાહમય, ન અન્ય, ન અન્ય.

અવ્યાપ્ત ને અતિવ્યાપ્ત *

* 'ફુનિયાના દેશો'નો ટેકો પામેલી વાહમયની એ વ્યાખ્યા વર્તમાનકાળ માટે પણ આમ ધડીકમાં અવ્યાપ્ત તો ધડીકમાં અતિવ્યાપ્ત બની જાય છે. એવી સર્વથા અયુક્ત વ્યાખ્યાનો ખીજો કોઇ કેમ હોય પણ નહિ, કેમ કે એના પ્રભુતાઓ વાહમયના એક જ ઘટક બળને-સમકાલીન જીવન પ્રવાહને-વાહમય-રચનાનું એકમાત્ર અંતસ્તત્ત્વ માની બેઠા છે. પણ સમકાલીન જીવનપ્રવાહને નિહાળવો એટલે તો, એક આશંક પ્રાચીન આલંકારિકના^૧ શબ્દોમાં, કવિએ કે વિદ્વાને કરવાનું 'નોકનું અવેક્ષણુ.' એ તો, ત્રણ જે મુખ્ય કાવ્યકેતુ, -પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ

૧. મમ્મટના; તેણે 'કાવ્ય' માટે કહેલું તે અહીં કાવ્ય (=સાહિત્ય) ઉપરાંત સામ્રાને પણ લાગુ ક્યું છે, પ્રસ્તુત સ્થાનોમાં એ દ્રષ્ટ લેવામાં હરકત નથી તેથી.

અને અભ્યાસ,—તેમાંના બીજાનું જ એક અંગ છે. વ્યુત્પત્તિ એટલે લોક, કાગ્યો અને શાસ્ત્રોના અવેક્ષણનો જેમાં સમાવેશ થાય તેવી સંસ્કારિતા; અંચકારમાં ઉપરાંત, પ્રતિભા હોવી જોઈએ અને અભ્યાસ કહેતાં વાદ્યમય રચવાનો સતત આત્મનિરીક્ષણયુક્ત મહાવરો પણ તેને હોવો જોઈએ. આ સર્વે વિશેષ અને આવશ્યક ગુણો વિનાનું કે એના સ્વરૂપાંશવાળું જ લોકાવેક્ષણ દુનિયાના દેશોની એકતરફી લોકજાગૃતિના યુગમાં વેંધી પડે ત્યારે, જેને અવિચારી નદિ તો ધણી ઉતાવળી તો કહેવી જ પડે તેવી ‘જીવનલક્ષી’ વાદ્યમયની ભાવના પ્રચરિત અને લોકપ્રિય થાય એ ઘટના આપત્તિરૂપ હતાં બહુ આશ્ચર્યકર નથી. આપણા દેશપૂરતી આ રિયતિ શ્રી. વિષ્ણુ પ્રસાદના પૂર્વોક્ત લેખમાં મર્મગામી ને સ્પષ્ટોક્તિમય શબ્દોમાં મુદાષ જ છે.

૧૯૧૮-૨૦વી પ્રવર્તન, સ્વરાજ્ય, અમરી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું થાય, એ વિચારની ભરતીએ જીજ્ઞાસા વાતોને એક વખત તો સુવાદી દીધી. સાહિત્ય માપવાનાં પ્રજા રૂપાસેનાં ત્રાજનાં બદલાયાં. મૂલ્યાંકનની નવી કસોટી ‘યુલિસિસિયન’ [ઉપયોગિતાવાદી]. તે સાચી છે ના ખોટી છે, એ પ્રશ્ન નિરાળો છે. એ નવી કસોટી આવી, ‘અને આવતાં સાક્ષરો સાહિત્યકારો સ્વાર્થી, કીર્તિલાલસુ, વર્ગભેદનતક રૂપેરી ટેળી છે એમ ધનું મનાવા લાગ્યું’, સૂચવાવા લાગ્યું, સ્પષ્ટ રીતે કહેવાવા લાગ્યું.

આ અવતરણથી દૂર ગયા પહેલાં અને આપણી ચર્ચાનું બીજું બિન્દુ હાથમાં લેતાં પહેલાં એટલું કહી લઈએ કે અવતરણના છેલ્લા વાક્યમાં જે ત્રણ વિશેષણ સાહિત્યકારોની ‘રૂપેરી ટેળી’ માટે વપરાયાં છે તેમાં, ‘ગામડી મહેતાજી’ એ જે અમયમાટ કરતા તમાચા

૧. એ ભરતીનાં જે એ સ્વરૂપ ‘રેમોક્સી’ (લોકશાસન) અને ‘મોજ રલ’ (ધાર્મશાસ્ત્રી) તેનો ભેદ આ. આનંદરાંકરે ઉપયુક્ત વ્યાખ્યાનમાં (પૃ. ૨૭) બતાવ્યો છે, જે એ વિષયની વિચારણામાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

આપણા સૌ શિષ્ટતાપ્રેમીઓને પાંચ પાનાં ભરીને પાંચે આંગળાં માણે હડી આવે તેમ માર્યા છે, તેનો નિષ્કર્ષ આવી જાય છે; બીજું, 'સાહિત્યપ્રિય' તો વાહમય-સ્વરૂપ વિશેષ એમનું ઉપરું દૃષ્ટિબિંદુ^૧ અવાસ્તવિક હોવા છતાં, એ આખતમાં તેઓ 'શોક' પક્ષના વંદુ હોય તેમ જણાય છે છતાં, સાહિત્યકારોને તથા સાક્ષરોને સ્વાયંપદાયણ કે ક્રાંતિના લાક્ષણ્ય કે વર્ગભેદના પિતાગ્રીઓ તરીકે ઓળખાવના નથી, એમ નોંધતાં આનંદ થાય છે. બીજું, તેમણે તો, તેઓ પોતે જ ઇતિહાસના અભ્યાસી તથા શિષ્ટ સાહિત્યના સર્ગક હોઈને એ વર્ગોના કાર્ય અને દૃષ્ટિબિંદુને એક નહિ પણ બે ત્રણ રીતે પોતાના લેખમાં સમભાવપૂર્વક સન્માન્યું છે તથા આવી બાબતનો જે એકમાત્ર કુદરતી તોડ હોઈ શકે તે સૂચવ્યો છે: શોકમનને અગમ્ય રહે એવું વાહમય રચાવા મામેતો વખતે-કવખતે થતો કકળાટ જેમ ટૂંક-દૂરો ને હાનિકર છે, તેમ, એ વાહમયને જ્યાં જ્યાં બને ત્યાં શોકમન્ય અર્થોમાં મૂકવાના પ્રયાસ-સામાન્ય લેખકોએ કરના એ ઇષ્ટ છે. અને એમ જ થવું આવ્યું છે — યથા: વેદાદિક પરથી પુરાણો રચાયાં; સંસ્કૃત ધૃતકાવ્યો પરથી આપણાં મધ્યકાલીન આખ્યાનો રચાયાં; નર્મદે બસો ઇતિહાસોને એક 'રાજ્યરંગ'માં સમાવ્યા વગેરે.

જનતાના અનેક થર

વાહમય અને જનતાના પરસ્પર સંબંધની અસાચીય છાપાં-ગરી ચર્ચાઓમાં 'જનતા' 'આમવર્ગ' વગેરે શબ્દો કેંક એવી સમજથી વપરાતા બેઠએ છીએ કે જનતા એક જ સામુદાયિક મહા-વ્યક્તિ હોય, પણ એ ખોટી સમજ છે એમ જરા સ્થિર મનથી વિચારીએ એટલે તુર્ત જણાય છે. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદે એવી સુરથ મનોદૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નને હાથમાં લીધો છે તેથી તેઓ મુકાબલે અમણુ

૧. એ દૃષ્ટિબિંદુ 'સાહિત્યસંમેલન' જેની સંસ્થા માટે' તો બિલકુલ વધારે અવાસ્તવિક છે; કેવી રીતે, એનું ખુલાસા માટે ૨૧. ૨૨મહાભારતનાં ઉપર્યુક્ત બંને વ્યાખ્યાનો જુઝી.

છતાં આછાધેરા સંસ્કારરંગે રંગાયલી સમસ્ત જનતાના બે ચાર નહિ પણ બાર ચર સ્વચ્છ શક્યા છે, ઓછા અક્ષરજ્ઞાનવાળા પણ સંસ્કારાએલી લાગણીઓવાળા આપણા સ્ત્રી વર્ગના જીવનમાંથી પણ વાચનવિવેક તથા વેદાંતપ્રેમનાં કેવાં કેવાં સારાં વિચારણીય અસરકારક દષ્ટાંત મળી શકે છે એ દર્શાવતા લેખની પહેલી કડિયામાં દર્શાવી, તેમણે જનતાના ચરોને આ વિશેષણો દ્વારા સ્વચ્છા છે :

૧. તદ્દન જડ અને મૂઢ

૯. કેળવાયલા

૨. અર્ધ જડ

૧૦. કેળવાયલા ને છક વેપારી

૩. અર્ધ સંસ્કૃત

બુદ્ધિવાળા

૪. અર્ધ સંસ્કૃત

૧૧. અર્ધકેળવાયલા, વેપારી બુદ્ધિ-

૫. સંસ્કારી

વાળા અને દેખાદેખીથી સંસ્કારિ-

૬. અલુકેળવાયલા

તાને ડાળ કરનારા

૭. અર્ધસ્વચ્છ

૧૨. કેળવાયલા ને સંસ્કારી

૮. અર્ધ કેળવાયલા

જનતા આમ બારચરી છે, એકચરી અખંડપટ નથી. (તેમ જ, ચપટી સાક્ષરો જુદા, ને બાકીનો ઢગલો જુદો, એમ બે-ચરી પણ જનતા નથી.) એમાંના પાંચમા નવમા અને બારમા ચરને માટે પ્રભુર્નુ સિદ્ધ વાક્યમય છે : મુખ્યત્વે બારમાને જાટે ગૌણત્વે પાંચમાનવમા માટે. બાકીના ચરો ઓછેચ્છુ અંશે 'લાગણીઓની રૂઝણણી વમર'ના છે, 'સૂક્ષ્મ ભાવ અનુભવવાની શક્તિ વમર'ના છે. તેથી જ, એ અવાશેષ ચરો તેમની એ 'લાગણીઓના જાજ'વાળા હાલની દશામાં અ-જનતાના સાહિત્યધારો ગોવર્ધનગ્રમ કે નરસિંહરાવને પૂરતા કે ઘટતા પ્રમાણમાં સમજી શકે નહિ, તેમ જ જનતાના સાહિત્યકારોની 'અખેગીતા' કે 'નજાખ્યાન' જેવી કૃતિઓ પણ સમજી શકે નહિ. આવી રિયલિટી સુધારવાના ઉપાયો હોવાથી, એ કાયમી બનવાની જરૂર નથી; પણ—

સાહિત્ય પરત્વે ... લાગણીઓનું નિઃસ્વ જનતાનો અમુક વર્ગ બતાવે તેથી નવાઈ પામવાનું નથી; તેથી સાહિત્યકારોને માથે અવગણનાનો, અભિમાનનો, સમાજ વરફાનો વિરરકારવૃત્તિનો, આત્મમરાગુલ-તાનો, હિંચમન્યમાન અમીરોની આસિયતોના આરોપનો ટોપણો

નાખવો ન્યાય નથી; તેથી સાહિત્યની વ્યાખ્યા બદલવાની આવશ્યકતા પશુ પ્રાપ્ત નથી થતી.

આ છેલ્લા વાક્ય તરફ અમે ‘સાહિત્યપ્રિય’નું તથા એમના દરિયોદુવાળા વિચારકોનું ધ્યાન દાંડી પીટીને એવાએ છીએ; (એની પીટ અમારી હમેશની પ્રકૃતિને ગદ્ગદા પ્રતિકૂળ છતાં.) સાહિત્યની કે વાક્યમયની વ્યાખ્યા વર્તમાનકાળમાં એક, ભૂતકાળમાં બીજી, ભવિષ્યકાળમાં ત્રીજી, અને, સાપેક્ષાવાદે શોધેલ અત્યુર્ધ પરિભાષણવાળા કાળમાં વળી ચોથી: એમ વારાંમનાનું સ્મરણ કરાવે તેટલા પ્રકારની હોવાની જરૂર નથી. હા, જુદે જુદે સમયે કે જુદા જુદા વ્યાખ્યાકારો પ્રમાણે, એ વ્યાખ્યાનું બાહ્ય સ્વરૂપ ફરકે છે, એનાં શુભલક્ષણોમાં ફરક પડ્યો છે ને પડે છે રહેવાનો. પણ એ સ્વભાવો પરિવર્તનો છતાં મ, શિષ્ટમાન્ય વાક્યમય કોને કહેવું એ નક્કી કરવાને પ્રસંગે એનું સાથી આવરૂપક અંતરતત્ત્વ તો એક જ રહેવાનું. વાક્યમયને તમે શ્વેત્સ્વ સાથે મળતા થઈને ‘અમર વાણી’ કહો; ચિટાનિકા-વિશ્વકોશની મદદથી ‘સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવો-વિચારોનો સર્વોત્કૃષ્ટ અભિર્ભાવ’ માનો; રા. કેળકરની સાથે સહમત થઈને ‘ખરી સવિકરણ સમાધિ ઉત્પન્ન કરી રીકે તે.’ કરાવો; કે આપણા દિ. બ. કેશવજીવ ધ્રુવને સાથી વધુ સંમાન્ય ગણીને ‘જે કે’ સંસ્કારી રચાથી ભાષામાં સોડોત્તર લેખ કે કથન’ તરીકે સ્વીકારો—કોઈ પણ સંજોગમાં તમારે એક જ ભાવનાકુળમાં ઉછરેલા પિતરાઈ ભાઈઓ જેવા અમર અને સર્વોત્કૃષ્ટ, સમાધિપ્રેરક અને સોડોત્તર જેવા શબ્દો વિના ચાલવાનું નથી; અતએવ, એ વિશેષણોના અધિકારી હોય તેવા ઇચ્છા જ સાચું પ્રગટીય વાક્યમય છે અને તેની જ ભક્તિ આપણે પોતપોતાની ચોખ્ખતાનુસાર કરવી ઘટે છે એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં, જેને બદલવાની છે તે વસ્તુ વાક્યમયની વ્યાખ્યા નથી પણ જનતાના આ વિષયમાં પછાત રહેલા નવ થરો છે. તેમની લાગણીનું જાણ કેમ સવેળા નાશ પામે, તેઓ ‘ઉત્તમ

સામાજિક' કેવી રીતે બની શકે, 'જે કે' વ્યુત્પત્તિ' તેને 'ભારે' કહેવામાં 'મગરરી' લેતા આ જમાનાના નિષ્કૃષ્ટ માનસમાં કદ સમુચિત કેળવણી વડે સંસ્કારિતા 'સિંચી' તેમાં પલટો આણી શકાય-એ દિશામાં પ્રયાસ કરવાનું કર્તવ્ય જનતાના ખરા ઉદ્ધારકોએ જાગવવાનું છે. તેને બદલે જેઓ, જનતાને એકથર અમંગ વ્યક્તિ કહી લઇ, એના સ્વયંનિર્મિત પ્રતિનિધિઓ બની જઇ, એને પુણ્યનામે ઊંચી વાહુમયભાવનાના પદવાદીઓને દીણવાનો ધધો લઇ બેઠા છે, તેઓને માન જ નથી, બૂંડું પેતે કેટલું બધું જનતાનું જ કરે છે તેની.

એક અદ્યુત યોગના

જનતાના ચર હૃદિસંસ્કારની કે બાવસંસ્કારની દૃષ્ટિએ પાડી શકાય, તેમ બાવાસંસ્કારની દૃષ્ટિએ પણ : મુખ્ય અને સૌથી મેટા ચર દેશમાં પ્રચલિત ઇવંત પ્ર.ણુવંત જાણ બોલનાર અને સમજનારનો; બીજો તે, એ જ બાવાપ્રવાદના અંગરૂપ એવો, પેતપેતાના દેશ-ભાગના પ્રાંતિક પ્રયોગોવળી બાવાવાળાઓનો; ત્રીજો તે, એ જ પ્રવાદના પેટામાં વડેના શહેરોની વસ્તીના ક્રાંતિયાતોના બાવાઋણ-વાળો; ચોથામાં સમાવીએ શહેરોના જ કારીગરો કે બીજાં ગિન-ઉર્જાળયાત માણુઓની બોલીગિચિત બાવા; પાંચમો શહેરની પાણેમાં ગામડાનો; છઠ્ઠો, દૂરનાં ગામડાનો; સાતમો રાત્રીપરજનો; આઠમો દરિયાપરજનો-બીજા આઠમાંના ઘણાખરાને મારે, લગભગ પ લી કે પેશાચી બની જતી, એક નવતર પરિભાષા સમી ખાદવાબોલીના બોલનારનો.

ત્રે, યોગના એવી છે કે નવસિંદયી દયારામ સુધીના તેમ જ નર્મદયી ઇન્દુલાલ ગાંધી સુધીના આપણા બધા જ વાહમયમંથેનું બાવાંતર આ છેલ્લી યાને ખાદવાબોલીમાં કરવાનું છે; પડી, ચિટતાના પાપે પીગતા એ અસત્ય મંથેને, નાચક

૧. આમાંનું 'પડેલું' પદ પ્રો. વિશ્વપ્રજ્ઞદના લેખમાંથી લીધું છે; બાકીનાં, તથા આપાદના 'હર્ષિ'માંથી (પૃ. ૪૮૬).

નિહતાના હિરિજનો કરતાં પણ માર ચાસણી ચઢિયાતા^૧ અંચળાણી બનીને, બાળી મૂકવાના છે; અને ઉવર, ગુજરાત-સમસ્તના વર્તમાન તેમ જ ભાવિ જીવનને, વર્તમાન તેમ જ ભાવિ વાસ્તવ્યને પણ, ખારવામોલીમય બનાવી, એ બોલીને જળજળકાર હર્ષાત્મક ગજગવાનો છે.

આ ચોજના અમારી નથી; ‘ગામડી મહેતાજી’ની પણ નથી; કોઈની નથી, પણ તેમની જેવા ખીજ રીતે મુર્ખીર ચિન્તકે સમજાવું જોઈએ કે બોલીની મહત્તાનાં જે કુન્ડુભિ તેમણે જ્ઞાનમૂલ્યા બનીને અધીરતાથી વગાડ્યે જ રાખ્યાં છે, તેનો તર્કસિદ્ધ, અનિવાર્ય, બેહૂદો અંત અમે ઉપર સૂચવ્યો છે તેનો જ કોઈક આવવનો. તેઓ તો એ અંતને વગરપરતાવે વધાવવા તત્પર દેખાય છે; અમે એ અંતને વગરથાકો અટકાવવા તત્પર છીએ-છીએ અને રહેવાના છીએ, આ જન્મે અને આવતા બધા જન્મો મુખી: ના, કેવલ્યમય મોક્ષદશામાં પણ, જે ત્યાં થે શિષ્ટતાને ખાતર મૂકવાનું કોઈ એકાદ હથિયાર મળે તેમ હશે તો,

જરા નિશાળિયા બનેલ તો—

• મહેતાજીઓ નિશાળિયા બનવા રાજી નથી હોતા તેમ આપણા આ મિત્ર પણ નહિ હોય, પણ એમની એ નારાજગીની પરવા ક્યાં વિના અમારે તેમના રાદેરી મહેતાજી બનવાની ફરજ યોગ્ય દૂકાં વાક્યો અને સીધા શબ્દોમાં હરે સત્તર અઘા કરી લેવી છે: (૧) ત્રણે કાલમાં, પાંચે ખંડમાં, સર્વે પ્રજાઓમાં, બહુમાન્ય વાસ્તવપરચના પ્રજાતાસમકક્ષીન મુખ્ય ભાષાપ્રવાહને અવલંબીને યાય છે, કોઈ અમુક બોલીને અવલંબીને નહિ; (૨) આ સર્વસામાન્ય વિધાનનો અર્થ એવો ન કરશો કે બોલી નકામી છે; (૩) બોલી બાધાના શાસ્ત્રકારને કામની છે, બાધાનાં મૂળ યડને ડાળાંપાંદ્યાં શોધવા તથા સમ-

૧. ચઢિયાતા, કેમ કે તેમણે એ માત્ર ધર્મમથોને જ આપ્યું, પણ આપણે આ વિષયમાં ધર્મ ને અ-ધર્મનું અદ્વિત સાધીને વર્તવાનું છે.

જવા; (૪) બોલી સાહિત્યકારને કામની છે, 'ઝિર્મિ' જેને પાત્ર-
પરતે બોલીએ કહે છે તેવા ઉપયોગ માટે; (૫) બોલી સાહિત્યકારને
વળી કામની છે, બોલીમાં સર્જન કોઈ વાર કરવા માટે-
અર્થે પોતાનાં કાથો લખ્યાં તેમ, 'સુધાનીએ પોતાની પ્રસિદ્ધ
બુદ્ધવલ્લિકા 'ધુણકિયો બાણ' લખી તેમ; (૬) જાન્સ તેમ જ
આ બાણ, એમાંથી એકે ટિપ્પણો વિના સમગ્રતઃ છે? નથી સમ-
જતા; (૭) જે સર્જનાત્મક વાક્યમયને પડેલી કે પાડવામાં આવેલી
ગાંઠો આમ વાક્યવાર ટિપ્પણની છરી વિના કપાય નહિ, તેના તેવા
થોડા પ્રયોગો, એમાં નવીનતા છે ત્યાં લગી કુદરતને ખાતર પ્રજામાં
સત્કારવાના; (૮) પછી, એમાં સાદસ એમ વગેરે જે અંતર્ગત શુભો
નિર્ણય છે તે છતાં, એને માટેનો ઉ સાદ હંડો પડવાનો, એ લગભગ
બૂઝાઈ જવાના; (૯) શા માટે? એટલા માટે કે આજના શુભરાતી પ્રવા-
હને પડે એ બાણ-માયાપ્રવહ, પોતાના કુદરતી કન્ઝર્વેશનમાં એ
જરૂર કુદરતી હોવા છતાં, પ્રાંતસમ્પત્તિને માટે કૃત્રિમ જ છે; (૧૦) એની
પહેલી કુદરતી ઉપોગિતા, વાક્યમયમાં, બાણવિદ્યાસના અભ્યાસીઓ
માટે છે અને બીજી સાહિત્યસર્જનના છટક પ્રયોગો માટે છે; (૧૧) આ
બધું દેખીતું સત્ય સમજ્યા વિના તમે શિટમાયામાપીઓની જાણે કે
જડ બીજેડી નાંખવા નીકળ્યા છે, એ કેવું કહેવાય? (૧૨) શિટોના
છવનમાં તેમ વાક્યમયમાં કેટલીક ક્ષત્ય ને અક્ષત્ય કૃત્રિમતા છે
તેની ના કોઈ પણ સમજી માણસ નહિ પાડે ને અને પાડતા
નથી; (૧૩) કૃત્રિમતાના આ બીજા પ્રકાર માટે કોઈ જવાબ
નથી ને પહેલો હવે ધસાતો જાય છે; (૧૪) પણ અમારા
આ સ્થિતિસ્વીકારનો અર્થ એવો ન કરશો કે બધું શિટ વાક્યમય
હવે ખારવાબધુઓની બોલીમાં રચવાની રજા અને આપી દીધી છે;
(૧૫) બોલીઓના શબ્દો કે શ્લોકપ્રયોગો મુજબ શિટ બાણને
ઉપકારક થતા આવ્યા છે-સોંઠી પ્રાંતિક પ્રયોગોએ ગયાં દસજાર
વર્ષમાં ક્યું છે તેમ અને કન્ઝર્વેશનના પ્રયોગો બન્ને આવતાં થોડાં
વર્ષોમાં કરે તેમ; (૧૬) પણ, તમે (ને થોડે અંશે 'ઝિર્મિ'ધર

પણ) કેંક એવી આશા સેવતા દેખાએ। છા કે અને સૌ હવેથી કચ્છમાંડવીની નિયાળોની પાટલીએ આવીને બેસશું, કે એના બંદરે લતામાં ધૂમશું અને એ રીતે કંઠારની વાણીના વિદ્વાનો બનવામાં બાકીનું આપણું પીતાડશું, એ આશા ફેકટ છે.

અહીં અમારો વર્ગપાઠ ખતમ થાય છે—એ મહેતાજી માટેનો પેટાપાઠ તેમ જ બધા વાચકો માટેનો મૂળ પાઠ. સમાપ્તિ કરતાં, ‘ગામડી મહેતાજી’એ વિદ્વતાપૂર્વક ટાંકેલાં મદવિં વ્યાસનાં બે સૂત્રોને, પણ એમનાથી જુદી રીતે, ઉપયોગમાં લઈશું: “પરંતુ સ્વબોધસંક્રાન્તયે વાચકતા; સા તુ લોકકલ્યાણાય.” વાહુ મયતું પ્રયોજન એ કે તેના દ્રષ્ટા કવિ અને ચિન્તક મનીષીને જે બોધ હૃદયે થયો હોય, તેની સંક્રાન્તિ ખીત્તમાં કરવી; હિતમ વાહુમય આમ જનનાનું કલ્યાણ સાધવા માટે છે. એ હિતમ છે અને કલ્યાણક છે એનો અર્થ જ એ કે જનતાએ ભક્તિભાવે અને તપશ્ચર્યાથી, એના પ્રતિ આરોહણ કરવું પડે છે. જનતા પોતે આરોહવાને બદલે, અંધીરતાથી વિવેકવિહીનતાથી વાહુમયતું અવરોહણ જ કરે છે ને કરે કરાવે તો એનું એક પરિણામ એવું આવે કે એ ન રહે હિતમ અને નહિ કલ્યાણકર; બીજું પરિણામ કદાચ એ આવે કે જગતમાં ન રહે વાહુમય, અને નહિ જનતા પણ. આવાં પરિણામો હજી છે કે આરોહણ?

૨

ભગિનીભાષાઓમાં વાહુમયવિચાર *

વાહુમયનાં—કે કાવ્ય વગેરે એનાં અંગોનાં—સ્વરૂપલક્ષણોની તાત્ત્વિક ચર્ચા ગુજરાતી ભાષામાં બીજી પ્રાંતભાષાઓને^૧

* ગત્રાંકમાંથી બાકી રહેલી નોંધ

૧. એને માટે મ્યાળામાં વાપરેલો ‘ભગિનીભાષા’ ‘કેસરી’નો છે.

મુકાબલે ઓછી થઇ છે એમ કહી શકાય. આ વિષયમાં ગયા જમાનાના ગુજરાતી વિદ્વાનોને રસ હતો તેટલો આ જમાનાને નથી. આ જમાનાએ જમાના તરીકે તો વિષયમાત્રની જાંચા પ્રકારની વિદ્વાનને કઠોરતાથી પણ ઉત્સાહપૂર્વક દેશવટો દીધો છે એમ કહેવામાં બહુ ખોટું નથી. પ્રસ્તુત વિષયની જ વાત કરીએ તો, નવમા સાહિત્યસંમેલનના સાહિત્યવિભાગાધ્યક્ષનું સૂક્ષ્મચિંતનચુકત વ્યાખ્યાન 'કાવ્યની શક્તિ' (૧૯૨૮), અને 'લિરિક' (૧૯૨૮) એ અસામાન્યગુણવતી ગ્રંથિકા : આ બે સિવાય કશુંએ ખરેખર નોંધપાત્ર ગયા દોઢ બે દસકામાં (એટલે કે પાંચમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખવ્યાખ્યાન પછી) આપણી ભાષામાં લખાયેલું નજરે પડતું નથી. ૧

ભરતખંડના ખીજા દેશોમાં એવી માઠી સ્થિતિ નથી. આપણી માતૃભાષાની ભગિનીભાષાઓમાંની જે બેનો-હિંદી અને મરાઠીનો-સંપર્ક આપણને થોડો થોડો પણ છે, તેના વિચારકો મર્મગામી, ખરા સજીવ પાંડિત્યવાળા વાસ્તવ્યવિચાર કરવાના પ્રસંગો પોતાના સાહિત્યસંમેલનોમાં તેમ જ અન્યત્ર વારંવાર સાધે છે અને દીપાવે કે, નૂતન ('રીસન્ટ') માસોમાં એ પ્રકારની 'મૂલ્યવાન વિચારણા' નંદોર અને પુનામાં થઇ છે અને તેની નોંધ લેતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે. એપ્રિલના ત્રીજા અડવાડિયામાં ભગવત્તા ચોવીસમા હિંદી સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે પ્રો. રામચંદ્ર શુક્લે આપેલા વ્યાખ્યાનનો, તથા, જુનના પહેલા અડવાડિયામાં રા. નરસિંહ ચિં. કેલકરે સારદોપાસકમંડળનું વાર્ષિક સંમેલન ખુલ્લું

૨ આ કચનના ત્રણેક ઓછાવધુ જૈણ અપવાદ છે: (૧) ૧૯૨૬ના એક ત્રેમાસિકમાંનો તત્ત્વચર્ચાપ્રયોગ 'સાહિત્ય' ને એક માસિકમાંની ૧૯૩૩-વાળી લેખમાળા 'સાહિત્યદર્શન'; (૨) મુસદ્દીય સાહિત્યેતિહાસનું અંગી-ભૂત તેમજ 'વસંત'માં (૧૯૮૩ના પ્રારંભમાસોનું) આવેલું, એ બે રા. નરસિંહરાવનાં લખાણ; (૩) સાતમી પરિષદનું રા. ખળરદાસનું અધ્યક્ષી વ્યાખ્યાન.

મૂકતાં આપેલા ભાષણનો^૧ અમે અહીં હક્ષેપ કરીએ છીએ. એ બંને અનુક્રમે મેં ના ‘વીણા’માં અને ૧૧મી જુનના ‘કેસરી’માં છપાયાં છે. જિજ્ઞાસુઓએ એ ત્યાં આખાં વાંચવાં જોઈએ; અમે તો અહીં દરેકનો સંક્ષેપ પરિચય જ કરાવી રહીયું.

પ્રો. શુક્લના વ્યાખ્યાનનું પ્રારંભવાક્ય આ પ્રમાણે છે :

સાહિત્યકે અંતર્ગત વહુ સારા વાક્યસ્ય લિખા ન સક્તા હૈ, નિસર્મે અર્થબોધ કે અતિરિક્તા ભાવોન્મેષ^૨ અથવા અમત્કારપૂર્ણ અનુરંગન હો વથા નિસર્મે એસે વાક્યસ્યકી નિચારાત્મક સમીક્ષા ચા વ્યાખ્યા હો.

આગળ આણતાં, ભાવોન્મેષ એટલે હૃદયપ્રવૃત્તિ, અમત્કાર એટલે કૃત્રિમવિચિત્ર કે કુતૂહલ, અને અર્થ એટલે વસ્તુ કે વિષય; આવી સમજૂતી ઉપલા વિધાનમાંના ત્રણ પારિભાષિક શબ્દોની આપીને તેઓ એ વિવરણનો સારાંશ આપે છે :

હુનેકા તાત્પર્ય^૩ ચહ કિ સાહિત્યકે લીતર પહલે તો વે સમ કૃતિયો આતી હૈ નિસર્મે ભાવબ્યંગ^૪ ચા અમત્કારવિધાયક અંશ પર્યાપ્ત હોના હૈ, ફિર ઉન કૃતિયોકી રમણીયતા આર મૂલ્ય હૃદયગમ કરાનેવાલી સમીક્ષાએ ચા વ્યાખ્યાએ.

પછી છૂત જે હમેયું^૫ છે તેનો સૂતો એ છે કે જે કથન માત્ર અર્થ બોધ કરાવે તે સાહિત્યમાં ન આવે—બીજે એને જરૂં હોય ત્યાં જાય; ઉપરાંત, પછીની કાંડિકામાં જે લખાણપ્રકારોને ‘સાહિત્ય’ નામને પાત્ર ગણાવ્યા છે, તે આટલા છે: કાવ્ય, નાટક, નવલનવલિકા (“ઉપન્યાસ એર છેટી કહાનિયો”), રસાત્મક નિમર્ષ^૬ —જે સાહિત્યવિવેચનનો પણ હોય. વાંચનાર આ પરથી જોઈ શકશે કે

૧. છાપેલું વંચાય તે વ્યાખ્યાન અને મેંએથી ભાલાય એ સાધણ : આવો ભેદ (પ્રો. શુક્લે ‘અંબાલાલભાઈ’ને આરંભે પાડેલો) સ્વીકારીને આ શબ્દપ્રયોગો કર્યા છે અને ચાહુ રહેશે.

૨. આને માટે મૂળ હિંદીમાં આ પદો છે: કાવ્યાત્મક ગદ્યપ્રબંધ ચા લેખ; ગદ્યકાવ્ય એર નિબંધ; નિચારાત્મક નિબંધ ... નિસર્મે ભાષાકો વૈચિત્ર્ય ચા અમત્કાર લી હો.

આપણા પ્રાચીનોએ જેને 'કાવ્ય' કહ્યું છે તે લક્ષણોવાળી કૃતિઓને જ 'સાહિત્ય'માં ગણવાનો આગ્રહ વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા રાખે છે. 'સાહિત્ય' શબ્દને આ અર્થમાં પ્રચલિત કરવાના જે પ્રયાસો ગુજરાતીમાં કરવામાં આવ્યા છે તેની સામે એવી ટીકા અશાસ્ત્રીય માનસનાં માણસોએ કરી છે કે એ તો 'સાહિત્ય'નો સાંકડો અર્થ ચંપ ગયો. પણ અમે તો વિશાળ જનવાના હોંસીકા છીએ માટે લખાણમાત્રને સાહિત્ય કહેવાના ને કહેવાના.....પણ આ આખો ય પ્રશ્ન અમને 'સંકુચિત' વિરુદ્ધ 'વિશાળ'નો નહિ, 'વિશિષ્ટ' વિરુદ્ધ 'સામાન્ય'નો ખરી રીતે લાગે છે. છાપાંગૂરા ચક્ષુથી ઉપયોગ માટે બધા જ લેખનને 'સાહિત્ય' કહેવું આપણને વધુ કાવતું હોય તો તેમ કરીએ; પણ બધી ઉચ્ચતર કક્ષાની, ચિંતનાત્મક શાસ્ત્રીય ચર્ચા માટે તો વિશિષ્ટાર્થમાં આપણે 'સાહિત્ય' એ શબ્દપ્રયોગ માન્ય રાખી, એમાં માત્ર રસકલ્પનાત્મક, સર્જનશીલ રચનાઓનો-કાવ્યો અને નાટ્યોનો, નવલકથા અને નવલિકાનો, સંવાદો પત્રધારા ને સ્વભાવચિત્રોનો, નિર્મંધિકા અને પ્રવાસિકાનો-સમાવેશ કરવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિબિંદુ જેટલું વહેલું અને વ્યાપકપણે સ્વીકારાય, તેટલું આ વિષયનું આપણુ ચિંતન વધારે વિશદ જનશે એ ખુદ્દલું છે. વિષયના એક છતરપ્રાંતી સંમાન્ય વિવેચકે સ્વતંત્રપણે વાતને ઉપલી રીતે મૂકવાનું જાણ્યા પછી તો, આપણાથી ખીજું કેં ચાય જ કેમ! એવો પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના ચાલતું નથી.

કાવ્યનાં ઘટક બળો

વ્યાખ્યાનના બાકીભાગમાં કાવ્યરચના અને તેનાં ઘટક બળો વિશે અત્યંત સૂક્ષ્મ અને પાંડિત્યમયી ચર્ચા છે. તેમાંનાં થોડાંક બિંદુઓ જ અહીં હવે ટપકાવી શકાશે: કાવ્યમાં ભાવબ્યંજના (કે રસબ્યંજના : અમુક ભાવનો અનુભવ કરાવનારી વૃત્તિ) એ વસ્તુબ્યંજનાયી (અમુક સત્યનું જ્ઞાન દરાવનારી વૃત્તિયી) સર્વથા જુદી જ કોટિની વૃત્તિ છે; સાંપ્રતકાલના

અપ્રણી અગ્રેજ સાહિત્યશાસ્ત્રી આઈ. એ. રિચર્ડ્સે કાવ્યચર્ચામાં અર્થના જે ચાર પ્રકાર— ‘સેન્સ’ ‘સીલિંગ’ ‘ટોન,’ ‘ઇન્ટેન્શન;’ પ્રસ્તુત, વ્યંગ્ય, બોધ્ય અને હિદેશ્ય અર્થો— સૂચના છે, તે તો (ત્રીજો-ચોથો પહેલા ને બીજામાં સમાયલા એ રીતે) સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં જે મોજાઈ છે; કેવલકલાવાદ મુરખમાં નષ્ટપ્રાય થયો પણ અહીં હજી જીવંતો જણાય છે; કાવ્યની રમણીયતા વાચ્યાર્થમાં છે, લક્ષ્યાર્થ કે વ્યંગ્યાર્થમાં નહિ (પ્રચલિતથી જુદો ને વિરોધા-ભાસી આ મત દર્શાવેલો સહિત નિરૂપ્યો છે.); સમકાલીન ઇટાલિયન, દાર્શનિક કોચેનો અભિવ્યંજનાવાદ (‘એક્સ્પ્રેશનિઝમ’) ત્યાંના કેટલાક કલાવાદોના સારસત્ત્વ જેવો છતાં ત્યાં જે બહુમાન્ય થયો નથી; એ કોચે-વાદ, ભાવની માર્મિક અનુભૂતિમાં કાવ્યનો આત્મા રહેલો છે એવા ભારતીય વાદ્યી તો વિરુદ્ધ જાય છે; સૌંદર્યનું શાસ્ત્ર હોઈ શકે કે કેમ એ શંકાસ્પદ બાબત છે; ‘સુંદર’ કરતાં ‘રમણીય’ શબ્દ કાવ્યસર્જનવિચારમાં વધારે ઉચિત છે^૧ કેમ કે સકળ સાહિત્યસર્જન ‘સુંદર’ના પ્રચલિત અર્થમાં સુંદર નથી હોતું, કરણ કે રોદ્ર કે જીમ્મલસ રસનું હોય છે, ત્યારે પણ એ મનમાં રમ્મના કરતું હોય છે જ, મન વારેવારે એ સર્જનને પોતામાં રમવા દેવામાં તૃપ્તિ અનુભવતું હોય છે; વેલપુટા અને નક્ષીકામ જેવાં બાહ્યાંગવાળા કલાઓના સિદ્ધાંતાનુસાર કાવ્યપરીક્ષા કરવાનો રવેયો આપણે ત્યાં ય પાશ્ચાત્યોની અસરને કારણે પડ્યો છે પણ ખરી રીતે કાવ્યસર્જન એ આપણી પ્રાચીન યોસક કલાઓમાંની એક કલા નથી, પણ હૃદયગત ભાવોની અનુભૂતિનાં ગુણલક્ષણાનુસાર એના રસલક્ષી સિદ્ધાંતો બાંધીને સ્વતંત્ર રીતે નિરૂપાયેલા વિષય છે; અતએવ, આપણે ય કાવ્યચર્ચાને કલાઓમાં ન ગણવી જોઈએ.

શુક્રતજના વ્યાખ્યાનના આ અનિવાર્યપણે અછડતા બનેલ

૧. આના ટેકામાં, ‘રમણીયાર્થપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્’ એ વિખ્યાત સૂત્ર ટાંક્યું છે.

તારણ પરથી પણ વાંચનાર એટલું તો જોઈ શકશે કે સર્જનવિષયક ચિંતનનાં મહત્ત્વનાં તેમ જ વિવાદાસ્પદ વિધાનોથી એ ભરત્યક છે અને એને આપું વાંચવામાં રોકેલાં શ્રમસમય એજે નહિ જાય. જુની શકશે તો એનું ભાષાંતર કે સવિસ્તર સારાંશ અને આ ત્રેમાસિકમાં પહેલી તકે પ્રગટ કરવા ધારણા રાખીએ છીએ.

‘વાસ્તવ્યથી વ્યાપ્તિ વ મહત્ત્વ’

આ શીર્ષકવાળું રા. કેળાકરનું ભાષણ, ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાનથી જુદું પડી આવે છે તે એવી રીતે કે પેલામાં વાસ્તવ્યના તાત્ત્વિક, તો આમાં વ્યાવહારિક પ્રયોગ છે. આમાં અને સમનોલતાથી ચર્ચવામાં આવ્યા છે. ખીજે બેઠે એ છે કે કાવ્યવિચારમાં ‘સુંદર’ તથા ‘સાદમ્ય’ એ શબ્દપ્રયોગોનો ઉપયોગ અને કાવ્યરચનાને કલા મણુવાનો રિવાજઃ આ બંને બાબતોમાં મહારાષ્ટ્રી ચિંતક દિંદો ભાષામાધી ચિંતકની જેમ કોઈ નવું પ્રસ્થાન કરવાને બદલે પ્રચલિત રીતિને જ માન્ય રાખે છે. અને સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત તો એ છે કે, વાસ્તવ્યમાં કેવલકલાવાદ એમને કમળ નથી તો પણ કલાના શુદ્ધાનંદ માટે નિર્માતા વાસ્તવ્યને તો એમની વિચારણામાં સ્થાન મળ્યું છે. ‘કેવલ કલેકરિતાં કલા’ (કેવળ કલાને ખાતર કલા) તેમની અનુમતિ ન પામે પરંતુ ‘કલેકરિતાં મ્હણૂન કલા’ (રચના કલા-સર્જનને લક્ષ્ય તરીકે રાખીને યદ્યપિ એટલે તે એવા કલાપ્રધાન કે કલાત્મક વાસ્તવ્ય તરીકે સ્વીકાર્ય) એ સિદ્ધાંત તો ખોટો નહિ, એવો એમના વક્તવ્યનો આશય લાગે છે.

હાલનું શિક્ષણ ‘પુસ્તકી’ બહુ પ્રમાણમાં છે તે તથા એને અનુત્પાદક કહીને હીણવામાં આવે છે, પણ, વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ જરૂર પ્રમાણે વધુ ફેલાવશું ત્યારે પણ વાસ્તવ્યની ઉપાસનાનું મહત્ત્વ ઓછું થવાનું નથી માટે એ ઉપાસનાને કાંઈ પણ કાળે ઓછામાં લેખવવી જોઈએ નહિ; હાલની સંસ્કારપ્રધાન કેળવણી સામે આક્ષેપ કરનારા જૂની સંસ્કૃતિના સંશોધનને ઉતારી પાડવા મથે છે પણ એ જરાજર

નથી, કેમ કે પુત્ર દત્ત લેવાય છે તેમ કે બીજાની સંસ્કૃતિ આપણે લઈ શકતા નથી—આપણી જ બૂની સંસ્કૃતિના પાયા પર નવીનાં સાધનો વડે ઇમારત ચલાય; યુરોપી રાષ્ટ્રોએ પણ ‘રેનેસાં’ના પ્રભોધકાળના જમાનામાં પોતાની અસલ સંસ્કૃતિને પુનરુજ્જીવિત કરીને જ આધુનિક પ્રગતિની પ્રસ્તાવના કરી છે; વાહમયસેવાને અંગ્રેજીમાં પણ કાંઈ વાર ‘સોલેમ ટ્રાયફલિંગ’^૧ કહે છે કહેનારા, પણ એવાઓ કાં તો વાહમયરચના કરવાની હાથકાત વિનાના હોવાથી, અથવા વાહમયની આપણી ભાવના સંકુચિત છે એવું માની લેતા હોવાથી જ એવી ટીકા કરે છે; હકીકત તરીકે, હાસિયયુક્તા રચનાને જ આપણે વાહમય કહેતા નથી, કહેવું નથી— “એકંદર જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો રૂપરેષા કે બિહાપોઠ યોગ્ય શબ્દોમાં સાંગો-પાંગપણે અને લિંગણથી કરે તે સધળું જ વાહમય” એવી છે આપણી વ્યાખ્યા તો; વાહમય આમ સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું મુખ હોવાથી, ભૌતિક વિજ્ઞાનના અંશે પણ પ્રાંતભાષાઓમાં લખાવા જોઈએ અને એ અત્યારે કાંઈ જીવ પરોવીને લખવું નથી કે એ લોકપ્રિય થાય તેમ લખવું નથી, એમાં વાહમયતત્ત્વનો દોષ નથી; લેખનકલા ગિતશિલ્પની કલાઓના કરતાં વધારે ઉપયુક્ત અને કાર્યક્ષમ છે કેમ કે એ જાને ક્લાની પરિસ્થિતિ જ એવી છે કે પરિણામે, લેખનને મુકાબલે, એની અસર મર્યાદિત થઈ રહે; વાહમય-રચનામાંની કાંઈ માત્ર રસાનુભવ માટે તો બીજી મતપ્રસાર માટે પણ હોય છે ને હોવી જોઈએ; સાંદર્યોપાસના બધા વાહમય-પ્રકારમાં જોઈ વધુ હોય છે પણ જગત અને જીવનને ઓળખવું—ઓળખાવવું અને એને સુધારવાની જાળમાં મતપ્રસાર કરી પ્રગટ

૧. દેખાવ ગાંભીર્યનો, વરત દુર્લભ ટાલવા જેવી.

૨. રા. કેળકરની જ આ બીજી વ્યાખ્યા પણ વિચારવા જેવી છે : “ખરી સંવિકલ્પ સમાધિ લેવળ કરી શકે એ વાહમય.” એમના પદ્યબદ્ધપ્રતિપ્રસંગના અંશ ‘કેળકર’નો ઉત્તરવિસામ, પૃ. ૧૭.

સંદેશો આપવો, એ વાક્યમયનું ખરું કાર્ય છે કેમ કે વાક્યમય એ સાધ્ય નથી પણ સાધન છે : આટલાં, પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનનાં મુખ્ય અને મહત્ત્વનાં વિચારણીય ગિંદુઓ છે. ત્યાર પછી વ્યાખ્યાતાએ અષ્ટન સિંકેરે કૃત, કલામાત્રને પ્રયાનકામી કલા કહેનાર, 'મેમન આટ' માંના એ કર્તાના વિશિષ્ટ દષ્ટિકોણની સાધકબાધક ચર્ચા કરી છે અને અંતમાં વાક્યમય અર્થાત્ સારસ્વતના સ્વરૂપ વિશેના ત્રણ સરસ શ્લોક ટાંકીને સમન્વિત છે.

વાક્યમયના ઔલાકે મૂલજાત સિદ્ધાંતો પર માનજનક પ્રભુત્વ ધરાવનારું તેમ જ વિષયના વ્યાવહારિક સ્વરૂપને પણ દષ્ટિક્ષકમાં યોગ્ય રથાને ગોઠવતું એ ભાષણ છે એવા અમારા અભિપ્રાય સાથે વાચકો સહમત થશે એવી આશા છે. ધચ્છીએ કે, 'ઉપલી બ'ને ચિંતનપર અને ચિંતનીય લઘુ કૃતિઓમાં છે તેવો જાણી ટાંકીને વાક્યમય-વિચાર ગુજરાતમાં પણ આરંભાય વિરતરે અને વાચકજનનાં ધ્યાનમાન પામે.

—વિ.

૩

સૈ. અલ્તાફ હુસેન હાલી

મથહર ઉર્દૂ કવિ 'હાલી'ની જન્મશતાબ્દી ગઈ તા. ૨૬મી ઓક્ટોબરે એમના જન્મસ્થાન પાણીપતમાં ના. ભોપાળનરેશના પ્રમુખપદે ધણી હિસાહપી ઉજવવામાં આવી હતી.

સૈયદ અલ્તાફ હુસેન હાલીનો જન્મ સને ૧૮૩૫માં, ઉર્દૂ કવિતાના પિયર સમા દિલ્હી શહેરની પાડોશના પાણીપત ગામમાં

૧. આ વિધાન અમને ઘણું વિનાશસ્પદ લાગે છે. —તંત્રી

૨. આ એમનું તખલ્લુસ છે. હાલ ઉપરથી હાલી : તેઓ હાલના એટલે કે અર્વાચીન ઇસલામીઓના પુનરુજ્જીવનમાં મોટો હિસ્સો આપનાર હતા, તેથી.

યથો હતો. દિલ્હીના જ પ્રસિદ્ધ કવિ ગાલિગની અસર નીચે તેઓ કિશોર વયમાં આવેલા, તેથી વીરથી ચાલીય લગીનાં વર્ષોમાં પોતે રચેલી કવિતાઓ પર, જૂની કાવ્યપ્રણાલીના એ સેવકની અસર હાલીની રચનાઓ પર પણ રહી; તેઓ હજી એ અસર નીચે હતા તેવામાં જ તેમને ઉપલવિકા અર્થે પાણીપત છોડીને લાહોરના કેળવણી ખાતામાં જોડાવાનું થતાં, ત્યાં તેઓ ખાતાના ઉપરીઅધિકારી કર્નલ હોલરોવુડના સમાગમમાં આવવાથી તેમ જ ખાતામાં અભિપ્રાય માટે ઈજિપ્ત અથોનાં ભાષાંતર આવતાં તેની પર પોતે અભિપ્રાય આપ્યા પહેલાં મૂળ અથોનો પણ અભ્યાસ કરતા તેથી, નવી કેળવણીના સંસ્કારે એમનું મિત્ત રંજ્યું અને એમની સુમેધાને પૂર્ણપણે જાગૃત કરી. તેને પરિણામે તેમણે ૧૮૭૪માં જે ચાર કાળો^૧ લખ્યાં તેના વડે અર્વાચીન ઉર્દૂ કાવ્યમિનારનું ખાતમુક્ત થયું એમ કહી શકાય. એ કાળો એ વર્ષે લાહોરમાં શરૂ થએલા કવિઓના પ્રતિભાસ બરાતા મુશાયરામાં ગવાયાં તથા ઘણાં વખણાયાં હતાં.

એ યાદગાર બનાવ પછી થોડા જ સમયમાં હાલી લાહોર છોડીને, અર્વાચીન હિંદના એક મહાપુરુષ સર સપદ અહમદની જનજાયામાં અત્રીગઢ ગયા અને સર સિપદનું ૧૮૯૮માં અવસાન થતાં લગી, ઇસલામીઓને મધ્યકાલીન નિદ્રામાંથી જગાડવાની પ્રવૃત્તિમાં તેમના ઉત્સાહી ને એકનિષ્ઠ સહકારી યજ્ઞ રહ્યા. તેમાં, ખીજાં કાર્યો ઉપરાંત, સર સિપદને તેમના એડિસન-સ્ક્રીનના વિખ્યાત

૧. 'બાખ્-રત' (વર્ષાઋતુ); 'નિશાતે હમથ્થદ' (આરાનો આનંદ); 'હુએ વતન' (દિશપ્રેમ); અને 'મુઝરે રહમ વ હન્સાફ' (દયા અને ન્યાયનો સંવાદ) આ તેમ જ બીજાં એમની પદ્યકવિઓ રચાયેલી તેા ઉર્દૂનાં પરંપરાગત પદ્યરૂપો મુસદ્દસ, મરનવી, રબાઇ, ગઝલ વગેરેમાં; પણ જૂના કવિઓમાં પ્રાસની ભારોભાર કૃત્રિમતા યાગી અને અલંકારોની પણ અવાસ્તવિકતા યાગી, તેમ બાહુલ્ય પણ. એ રીતે હાલીએ ઉર્દૂ કાવ્યરેલી પ્રવાહવંત ને સુધડ કરવાની પહેલ હિંમતસર કરી.

સાક્ષાદ્દિયી પ્રેરાયલા સામયિક 'તદ્વિમુલ્લ અખલાક'માં^૧ હાલીએ પોતાના સંખ્યાબંધ મઝમૂં (નિમંધ) દ્વારા આપેલા સાય ખાસ નોંધવાંભોગ છે.

કવિ તેમ જ ગદ્યલેખક તરીકેની હાલીની વાણ્મયસેવા વિવિધ પ્રકારની અને માનજનક છે. 'મુસદ્દસે હાલી' એ એમનો અંચમણિ છે. એ કાવ્યમાં તેઓ ઇસલામી સંસ્કૃતિની બરતીઓટનું આલેખન કરી, પોતાના સમકાલીન ધર્મબધુઓની માઠી દશા વિશે શોક કરે છે; એ જ રીતે, 'હુબ્બે વતન'માં રાષ્ટ્રભાવનાત્મક પદ્યચિન્તન છે અને ત્યારના હિંદીવાનોમાં હતી તે એ ભાવનાની ખામી વિશે ઇશારા છે; ઉપરાંત, 'ખિવા-કી-મુનાજાત'માં (વિધવાની ફરિયાદ) હિંદવાણીઓની પતિત દશા સાથે સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી છે; અને 'બાખ-રત'માં પ્રકૃતિસૌન્દર્યનાં વર્ણન છે. એમનું ગદ્યલેખન, ઉપયુક્ત પત્રકારી નિમંધો ઉપરાંત વિવેચક અને ચરિત્રકાર તરીકે થયેલું. 'મઝમુએ નઝમે હાલી' એ પોતાના કૃતિસંગ્રહના સવિસ્તર ઉપોદ્ધાતમાં તેમણે પૂર્વપશ્ચિમની કાવ્યભાવનાઓ વિશે તુલનાત્મક વિવેચન કર્યું છે અને શેખ સાદી સર સે. અદમહ તથા ગાલિબનાં કીમતી ચરિત્રો પણ લખ્યાં છે.

હિંદના આવા એક ઉચ્ચ કોટિના કવિ અને સાક્ષરના સ્મારકરૂપે રથપાયડી શાળાને હમણા શતાબ્દીઉત્સવને પ્રસંગે ત્રીશ હજાર રૂપિયાની રકમ મદદમાં મળી એ બોટલું સ્વાભાવિક તેટલું જ આનંદકર છે.^૨

—વિ.

૧. 'સમાજસુધારક' અથવા 'રીવજાવત' સુન્દરતા.

૨. સૂચી: સે. અબ્દુલ હાલી કૃત 'બી હન્કુશુઅન્સ ઓફ ઇન્સિયુ સિટરેચર ઓન ઉર્દૂ' સિટરેચર; અને (૨) સર આ. હયાલનો લેખ 'હિન્દો-સ્તાની સિટરેચર.'

નોટક અને ચલચિત્ર

૪

‘મરાઠી નોટકોના જનક’

એ સંજતનાં મરાઠી નોટકો એટલે પૌરાણિક કથાઓનાં અનુદ-
બનદ્વારા રૂપાંતર-એ કથાઓને નોટકનાં ગાયકી બોલામાં નાંખીને
કરેલાં. કિલોરિકરના કલાવંત હાથનો સ્પર્શ એ પદ્યરોને યથા તેની જ
સુંદર નોટકમૂર્તિ તેમાંથી કંડારાતી થઈ. રે

મહારાષ્ટ્રની રંગભૂમિના ઇતિહાસનો પ્રારંભ ઇસવી ઓગણીસ
સમી સદીના પાંચમા દસકામાં થાય છે. ૧૮૪૨માં, ત્યારના સાંગલી-
નરેશે પોતાની રાજધાનીમાં હત્તરે કાનડાથી આવેલી ‘ભાગવત
મંડળી’ના કાનડી નાટ્યપ્રયોગો જોયા તે પરથી તેમના કલાપ્રેમી
મિત્રમાં એવું સંસ્કારિત અતુલરસું સ્વભાષામાં કરાવવાની એવળું
જાણી ત્યારે, તેમણે એ પાર પાડવાનું પોતાની કચેરીના
૧૮-૧૯ની વયના પણ ગાયનવાદના પ્રિય કાર્યકર વિઠ્ઠલપંત
બાવેને સોંપ્યું ત્યારે, મહારાષ્ટ્રી રંગભૂમિના આજના, આપણી
જાણ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં ગાજીથી બીજે જ નંબરે એવા, વિશિષ્ટ
નોટકવિકાસનું બીજારોપણ થયું.

બાવેનું પહેલું અને એક નોટક એટલે ‘સીતાસ્વયંવર’ (૧૮૪૩).
તેમણે તંબા તેમની મંડળીએ મહારાષ્ટ્રના બીજાં નાનાંમોટાં નંબરોમાં

૧. એ પેશવાહની આખરે પ્રચારમાં આવેલાં અને ‘લગીત’ નામે
ઓળખાતાં. આપણે ત્યાંની જવાહર જીવાં એ હશે, કેમ કે તેને એક લેખક
નોટકનો ‘આમપ્રકાર’ કહે છે.

૨. વિ. સં. ખડેકર.

૩. તેમાંના કેટલાંક નોટકો, ‘નાટકિયા’ જન્ય જાહેર નોટકોવાળે કારી
નાતમાં પ્રસિદ્ધિ પામી, એમનો સામાજિક બદલાર કરેલો; કિલોરિકરને
પોતાને પણ ત્યારનો રૂઢિપ્રેરણ પામી જાણ અમલી પડેલી-એ કે તેમને
પહે ‘કેસરી’ હતું, જેણે ‘સદાશંકરનંદન’ (કેસરીનાં દલાવીને) એમનાં
અચાનકમાં મળીને કરી પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

પોતાના પ્રયોગો કર્યા; વચ્ચે પૂનામાં તેમણે પાશ્ચાત્યપ્રેરિત પારસીઓના અભિનયમાંથી કેટલુંક અપનાવ્યું, તેમ, મંડળીની સ્થાપના પછી આશરે એક દાયકે તેમને મુંબાઈ જવાનું થયું ત્યારે ત્યાં બજવાતા એક અંગ્રેજી નાટકમાંથી પણ કેટલીક પ્રેરણા લીધી.

આવા વિવિધ કારણો પામતાં તેમણે^૧ જે નાટ્યવિકાસ સાધ્યો તેનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે નાટ્યવસ્તુ તો પુરાણોમાંથી લેવાતું, પણ, તેમાંના પદ્યભાગ તેઓ એ જ વસ્તુવિષય પર મધ્યકાલીન કવિએ રચેલાં આખ્યાનોમાંથી લગભગ યથાવત્ લઈ લેતા; આ નિયમના અપવાદ યોગ્ય જ હતા. જે કથાભાગનો પદ્યભાગ ન હોય કે હોય પણ કામ ન લાગે, તેને જ અગે આખ્યાનમાંનું જૂનું પદ્ય છોડીને ચોક્કસ નવું રચવામાં આવતું, જે સામાન્ય ઓટિલું હતું. એ નાટ્યપ્રયોગોનું એકંદર સ્વરૂપ પણ દાસનાં નાટકો કરતાં ભિન્ન હતું; જ્યાં બહુ આવશ્યક હોય ત્યાં પાત્રો સંભાષણ કરે અને બાકીનો કથાભાગ તેમ જ કવિતા સૂત્રધાર બોલી કે ગાઈ જાય—હજીય ‘રામલીલા’માં ટાંચ વાર જોઈએ છીએ તેવું કેંક એ હતું.

સર્વત્ર રૂઢિવશતાથી ધેરાયલી એ વસ્તુરિચિત બે દાયકાથી ૫ વધુ સમય સુધી ચાલુ રહ્યા પછી, ૧૮૮૦માં ‘સંગીત શાકુન્તલ’ ના પ્રયોગ વડે, એમાં પરિવર્તન થયું. એ પરિવર્તનના કરનાર હતા અણ્ણાસાહેબ ગિરે^૨ બળવંત પાં. ટિર્કોરકર (૧૮૪૩-૧૮૮૫.) મરાઠી નાટકોમાં સંગીતતત્ત્વ ઇટલી પહેલી જ વાર દાખલ કરનાર એ ‘મરાઠી નાટ્યના જનક’ના અવસાનની અર્ધશતાબ્દી મદારાષ્ટ્રે હમણા જ નવેબરમાં ટિર્કોરકર-સમ્માદના તથા બીજા સમારંભો વડે જિજ્ઞાસી છે. આપણે પણ એ નાટ્યાચાર્યના જીવનકવનની કેંક ઓળખાણ પામવાની તક આ પ્રસંગે લેવી ઉચિત છે.

૧. બીજી-આર્યોદ્ધાર, આજીતેકર, ઇચ્છકરંજીકર નામની-નાટક મંડળીઓ પણ સ્પર્ધામાં નીકળી હતી. તેઓ ઓટિ બાગે સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી નાટકોનાં ભાષાંતર પુસ્તકોના ફૂતિમ ગદ્યમાં કરીને બજાવતા.

અણ્ણુસાહેબનો જન્મ સને ૧૮૪૩માં ધારવાડ જિલ્લાના ગુર્જાર ગામમાં થયો હતો. તેઓ સાતેકડાંડે બ્રાહ્મણ હતા. મરાઠી અને કાનડીનો અભ્યાસ ઘેર કર્યો પછી તેઓ ચાર વર્ષ ધારવાડ રહ્યા હતા અને ત્યાં મુલકીખાતાની સરકારી પરીક્ષા આપેલી. ત્યાંથી વધુ અગ્રેજી ભણવા તેમને પુતે મોકલવામાં આવ્યા. કિશોર વયથી જ એમને કાવ્યનાટકનો નાદ સાગ્યો હતો તે હવે વાધ્યો. પણ વડીલોને સંતુષ્ટ રાખવા તેમણે ધારવાડ પાછા જઈ વડીલની પરીક્ષા માટે વાંચ્યું. તેમાં નિષ્ફળ થયા ને ભણવું હમેશવું છોડ્યું. પછી બેળગાંવની અગ્રેજી શાળામાં આઠ વર્ષ નોકરી રા. ૨૫/- ની કરી. તેમના અનિયમિતપણાને કારણે પગાર વધ્યો નહિ એટલે કંટાળાને તેમણે રાજીનામું આપ્યું. એવામાં વળી એક ફોજદાર સ્નેહીએ તેમને જમાદાર બનાવ્યા; એ તો એમના જેવા સાત્ત્વિક પુરુષને હાથે જ ચાલુ? એ છેડીને અંતે રેવન્યુ કમિશનરની બોદિસમાં નોકરીએ રહ્યા હતા.

એ ગાળામાં એમના નાટ્યસેવાના પ્રારંભિક પ્રયાસો થઈ ચૂક્યા હતા. પોતાની રૂઝની હંમરે (૧૮૬૬માં) તેમણે ભરતચાંબો-તેમકમડળી કાઢીને 'વિક્રમચરિત્ર' અને 'પાંચરાવ ધાંચા ફાર્સી' નો બેસો કર્યો હતા; અને ત્યાર પછી સાત વર્ષે ગદ્યનાટક 'શ્રી ચાંકર દિગ્વિજય' રચી બહાર પાડ્યું. ઉપરાંત, કેટલીક નાટકમંડળીઓને તેમણે એ સમયે પ્રચલિત હતાં તેવાં આખ્યાન-નાટકો તેમજ હરદાસોને આખ્યાનો લખી આપેલાં. વધુમાં, મુકિતડ-સિદ્ધાંતો વિશે પણ બેસાનો અખતરો પણ કરેલો.

પરંતુ અણ્ણુ ડિસોસકરનો ભાગોદય તો એમની આશરે સાડત્રીશની વયે થયો. ૧૮૭૯-૮૦ના ગાળામાં કમિશનર-કચેરી બેળગાંવથી પુતે ગઈ ત્યાં તેમણે એક પાંચસી કંપનીને નૃત્યગાન-મુક્ત નાટક-આપેત' જેવું-ભગવતી જેમ. નાટકની બાવા હર્દ, પણ આ રીતે જાએ ને માવબાવાએ જાએ ગુજરાતીએ હતા તેમણે યુવાન ડિસોસકરના, મહાતાષ્ટી રંગભૂમિના એ આદ્ય સંગીત-

નાટકકારના, દિલમાં વાંછના જગાડી કે આવું નાટક હું પણ મારી ભાષામાં લખું. એ વાંછનાને તેમણે 'શાકુન્તલ'ના પહેલા ત્રણ અંકને મરાઠી સંગીતમાં નાટકરૂપે હતારીને પાર પાડી. પુનાના આનંદોદ્ભવ નાટ્યગૃહમાં તે ૧૮૮૦ના ઓક્ટોબરની તેત્માંએ ભજવાયું. તેમાં 'અણ્ણાની બન્ધ અને સતેજ મોર્ત'એ સૂત્રધાર તરીકે કાર્યારંભ કર્યો ત્યારથી માંડીને છેવટ લગી પ્રેક્ષકો તંબળ બની ગયા હતા.

પુનામાં તેમ જ ગુળાઈમાં 'શાકુન્તલ'ની અત્યંત પ્રશંસા અને સફળતા થતાં, એનાથી પ્રોત્સાહિત થઈને અણ્ણાસાહેબે બીજું નાટક મહાભારતમાંના તથા કવિ મોરોપંતનાં સુમદ્રાહરણ વિશેનાં આખ્યાનમાંથી વસ્તુ લઈને 'સંગીત સામ્રાજ્ય' રચ્યું. (૧૮૮૨) તેમાં પોતે સૂત્રધાર હપરાત બજારામનો પાઠ પણ ભજવતા હતા. આ નાટક પછી તેમને ત્યારના હોદારનરેશનો સારો આશ્રય મળ્યો હતો. એમની 'પ્રતિભાના આ સુંદર અપત્ય'ની પછી એ વર્ષે 'રામ-રાજ્યવિયોગ' રચાયું. તેમાં તેમણે દશરથનો પાઠ લીધેલો, એ તેમનું છેલ્લું જ અભિનયકાર્ય હતું. એ ત્રીજા અંક સુધી જ લખાયું હોય, અપૂર્ણ રહ્યું છે. એ જ વર્ષે ૧૮૮૪માં તેઓ સરકારી નોકરીમાંથી છંદોર ઢરણારમાં ગોઠવાયા, પણ 'ટપના નવેબરમાં તે મધુપ્રમેદથી તેમનું અવસાન થયું.

કિર્તોસ્કર સરખા નાટ્યાચાર્યનાં સર્જનોનો સવિસ્તર પરિચય કે એતું વિવેચન આવી પ્રાસંગિક નોંધમાં રચાને નથી. તેથી, જે રસત વલેચકનાં વચનેટી નોંધ અર્થે શરૂ કરી તેમનાં જ એ સ્મરણીય નાટકો વિશેનાં થોડાં વાર્તાઓ સંભાષિ કરીશું :

ગંગાના જીગમની દૃષ્ટિએ 'જોત્રીનું' જે મહત્ત્વ, તે જ મરાઠી નાટકની દૃષ્ટિએ કિર્તોસ્કરનું. નાટ્યકલાને ગાયનકલા સાથે જોડીને કિર્તોસ્કરે સંગીતનાટકની જે પ્રથા પાડી, તે આજે અર્ધશતક થઈ ગયો તે પાંચ જોરથી આજે રહી છે. 'શાકુન્તલ'ના રસયુક્ત બાણંતર પ્રમાણે 'સામ્રાજ્ય' અને 'રામરાજ્યવિયોગ' એ તેમનાં સ્વતંત્ર નાટકો પણ નાટ્યવાક્યમયમાં અચળ

સ્થાને બેસી બેઠાં છે. નાદમયુર અને પ્રસાદપાત્ર સાંઠે રચના, અલ્પ-વિસ્તાર ધનુ અર્ધકદાર સંભાષણો, રસપ્રદિષોષક રાખોનો પસંદગી, રંગભૂમિનું ભાર્મિક જ્ઞાન ઇત્યાદિ ગુણોનો સંગ્રહ 'સૌભદ્ર'માં થયો હોવાથી તે હંમેશાં લોકપ્રિય રહેશે. સુગારનો હેઠલ કરવામાં કિલોરકર કુશળ હતા. જીઓના સંવાદ દેખડું બેસાડવામાં તેમનું અત્યુત્તમ વ્યક્તિય છે. 'સૌભદ્ર' નાટકનો પહેલો અંક એકપ્રવેશાત્મક હોઈને, બીજા અંકોને પણ તેવું સ્વરૂપ આપવું કઠણ નથી એ વાત ધ્યાનમાં લેવાએ એટલે, આધુનિક ન્યાયરચનાની નિયમની જાણ તેમને નહોતી તે પણ તેમણે એ નાટકમાં આ વિષયમાં દર્શાવેલું રચનાચાતુર્ય કૌતુકજનક છે. ૧

—વિ.

ક લા

પ

કોન્સર્ટ

ગુંગામાં કોન્સર્ટ થયા છે, થયા ફરે છે અને થવાના. ત્યારે જ્યારે અમુક કોન્સર્ટ થાય છે ત્યારે ત્યારે એ કોન્સર્ટના આલોકનો લાગવળના પ્રમાણમાં એનાં વખાણુ પણ થાય છે. પણ આવા કોન્સર્ટમાં કલાની દૃષ્ટિએ ખાસ કદ અથવા અનિષ્ટ અંગો ક્યાં ક્યાં એ વિશેનાં કલાત્મક વિચેરનો ભાગે જ જોવામાં આવે છે. પરિણામે આવા કોન્સર્ટો અલ્પ સમય સ્મરણમાં રહી જૂંસાઈ જાય છે અને આવાં લલિતકલામાં વિકાસ સાધી શકે તેવાં સાધનોનું ખંડ મૂલ્ય અંકાતું નથી.

તા. ૩૭ એપ્રિલ ૧૯૭૫ને દિવસે, સેયલ એપેરા હાઉસમાં ક્વેટા જૂકંપ પીડિતજનોની સહાય્યમાં એક કોન્સર્ટ મથો હતો. તેમાં સંગીત, જે નાની બાલિકાઓના વૃત્ત, ગોષ્ઠ, એરોરેટ્ટા, એક નાની નાટિકા વગેરે પ્રયોગો ઉપરાંત જે વસ્તુઓ ખાસ ધ્યાન

૧. સૂચી : (૧) કેસરી-પ્રબોધ; (૨) વિધવિધ જ્ઞાનવિસ્તારની આનંદોત્સવ-નિમિષાવલિ; (૩) રા. ખાનોલકરનું 'અવોચીન મરાઠી ચાંદસયસેવક'; (૪) રા. દલવેલનું 'અવોચીન મરાઠી વાશ્વય.'

જેએ તેવી હતી, કલારસિકોને આનંદ પામવા નેવી; અને એક વસ્તુ હતી એ જ કલારસિકોને માટે ગંભીર વિચાર કરવાની. :

પ્રથમ સૂચવેલ જે વસ્તુમાંથી એક 'પ્રભાતદર્શન' શ્રી. શીલાવતી દરએ યોજેલ હતું. મુજબના કલાપ્રિય પ્રેક્ષકો આ વિનયી કલાકારનાં સર્જનોથી હવે અપરિચિત નથી. નાનાં બાલકોના 'સમૂહદર્શનો' અને મુવતીઓના અભિનય પ્રધાન ગરબાઓના સંયોજક તરીકે તેમણે લલિતકલાના વિદ્યાસના યત્નોમાં સુંદર હિસ્સો આપ્યો છે. ફેલોશિપ રકુલમાં શિક્ષિકા હોઈ, ત્યાંના પ્રસિદ્ધ કલાકાર શ્રી. યુલિન હતની આરી દિશામાં રહેલ ઉચ્ચ શક્તિનો લાભ એમણે સારી રીતે લીધો જણાય છે. અને એ તાલિમને પરિણામે એમના સર્જનમાં ભાવનાઓની ઉચ્ચતા, વિચારોની સ્પષ્ટતા, અભિનયમાં સંયમ અને સરલતા ખૂબ આગળ પડી આવતાં જણાય છે.

'પ્રભાતદર્શન'નું વસ્તુ સાચ સાદું-પ્રભાતમાં કોઈ નદીતટે આવેલ નાના ગામના મનુષ્યોની દૃષ્ટિસમીપ જનતાં પ્રસંગોતું નરી સરલતાથી યોજવામાં આવેલ દર્શનરૂપ-હતું; તેમાં એક ભૂમનિકના વાજળી અપવાદ સિવાય બધાં નટનટીઓ-લગભગ ૨૭-૨૮ પાત્રો-નાનાં નાનાં બાલકો જ હતાં. આમાં પાંચ છ બૂલકાંઓ તો ટોરે થણુ બન્યાં હતાં અને ખમે લાકડી મુઝીને ટેલતા નાના ભરવાડની પાછળ ધુંટણીઆ તાણતાં જ્યારે એ રંગપીઠ ઉપર આવ્યાં અને પછી પાછાં ગયાં ત્યારે એ આખા ય પ્રસંગની સંલતા પાછળ રહેલ સંયોજકની સુંદર કલાનું જ્ઞાન જરાજર યજ શકતું હતું. બાલકો આખા ય પ્રસંગમાં મોકળે મને, નિરંકુશ છતાં સાવધાન રીતે પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યાં હતાં. એ ઉપરથી એટલું જરૂર કલિત થાય છે કે બાલકોનું માનસ શ્રી શીલાવતી દર સારી રીતે જાણે છે. ફેલોશિપ, ન્યુ ધરા અને પ્યુપીલ્સ ઓન સ્કુલ તરફથી યતા પ્રયોગો ઉપરાંત આવા સ્વતંત્ર અને મૌનિક પ્રયોગો ગુજરાતી બાળકોનાં ચારિત્રના ઘડતરમાં ખેરાક કીમતી ફાળો આપી રહ્યા છે, કારણ કે આવા

પ્રયોગોમાં અભિનય, સંગીત, નૃત્ય વગેરે રંગપીઠની રસિકતાનાં સર્વ અંગો બાલકોને યોગ્ય દશામાં મૂકવામાં આવે છે.

ખીજ વસ્તુ તે આજ કલાકારે યોજેલ અરખો. આ ગરખાની મતિમાં, એના સંગીતની લેડમાં, તેમાં ભાગ લેતી અમુક યુવતી-ઓના અભિનય અને અંગમરોડમાં કૃતિઓ હતી, એટલે કલાની દૃષ્ટિએ આ ગરખો સંપૂર્ણ હતો એમ કહેવાના આશયથી અહીં એનો દસ્તેખ કરવામાં આવ્યો નથી. અત્યારે ગુજરાતીઓને નૃત્યકલાની પિપાસા લાગી છે, એ પિપાસા શાંત કરવા અનેક ઉત્સાહી વ્યક્તિઓ મણિપુરી, કથક અને કથાકલીની કલાનાં લેવિધ્યભર્યાં વિધાનોનાં પાનાં ઉકેલી રહી છે, તે વેળા ગરખા ને આ નૃત્યકળાનો જ એક પ્રકાર છે તે અરખાનો વિકાસ આવા આવા વલોથી સંધાતો જાય છે એ બતાવવા માટે જ એનો નામનિર્દેશ અહીં કર્યો છે. આ ગરખાની સરંચા સારા હિંદુસ્તાનમાં માત્ર ગુજરાત કને છે. જુદી જુદી નૃત્યકલામાંથી સુંદર અંશો લઈ તે ગરખામાં ચુંથી શકાય તો આ 'ગરખા-કલા' ગુજરાતજોના જીવનમાં અદ્ભુત ચેતન અને રસ બંધવા શક્તિમાન થાય એ નિઃસંદેહ છે. આ ક્ષેત્રમાં મુંઝવણ અને અંમરાવાદમાં ને અમુક યુવતીઓ મથાશક્તિ-મદ્યામતિ પ્રયાસો કરી રહી છે તેમાં શ્રી ક્ષીનાવતીની આ અને ખૂતકાળમાં થઈ ગયેલ અન્ય કોન્સર્ટોમાં એમણે યોજેલ કૃતિઓ સફળ પ્રયાસો તરીકે જરૂર મણાવી શકાય. આટલું છતાં એમ લાગે છે કે આ ગરખા-કલાના વિકાસાર્થે જેટલું કરવું જોઈએ તેટલું થતું નથી. જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જુદા જુદા પ્રયાસ કરે છે પણ તેમાં એકેકની સાથે co-ordination (સંવિધાન) જેવું જણાતું નથી. તેને યોગ્ય, અને વસ્તુ તેમ જ વાતાવરણને અનુકૂળ, સંગીતનું શોધન અને નૂતન રચના થવાં જોઈએ. એની સાથેના વાદ્યસમૂહમાં આવશ્યક વાજાંત્રાની યોગ્યયોગ્યતાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ. 'choreography' (અભિનય યોજના) વિશે યોગ્ય પ્રવૃંધ થવો જોઈએ. યોગ્ય સંકાર અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓના પ્રયાસોનું

યોગ્ય સંવિધાન હોય તો જ એ યંત્ર શકે. નહિ તો સંક્રિત અને સમયનો ખાલી વ્યય જ થાય.

હવે ત્રીજી વસ્તુ જેને વિશે સર્વ કંલારસિકાને ગંભીર વિચાર કરવો ઘટે છે એવો ઉલ્લેખ આ લેખના પ્રારંભમાં કરવામાં આવ્યો છે તે વિશે દૂંધમાં જણાવું છું. એ વસ્તુ તે નૃત્યનું શિક્ષણ. આપણી જીવનમાં નૃત્યને સ્થાન છે, જેમ અન્ય લલિત કલાઓને સ્થાન છે તેમ; છતાં પ્રથમ જોએ રહે છે કે એ સ્થાનનું પ્રમાણ શું? પશ્ચિમના દેશોમાં નૃત્યના બે મોટા પ્રકાર છે : એક શાસ્ત્રીય-રંગ-પીઠને માટે જ; અને બીજો સામાજિક-સમાજને માટે. એટલે ત્યાં જેમને રંગપીઠનું જીવન ગાળવું હોય-જેઓ તે જીવન ગાળવા તત્પર હોય, તેઓ જ એ નૃત્યમાં નિષ્ણાત યવાના પ્રયાસ આરંભે છે. અન્ય સર્વ 'બોલ રૂપ'માં નયાતાં નૃત્યો જ શીખે છે. આ બીજા પ્રકારનાં નૃત્યો ત્રણ માસમાં ટાઇ બી કે પુરુષ સરસતાથી શીખી શકે છે. આપણે ત્યાં ગરબાની કક્ષાને બાદ કરીએ તો નૃત્ય-માત્ર શાસ્ત્રીય જ છે અને રંગપીઠને યોગ્ય જ છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં શીખી શકાય અને શીખવાથી બાળકમાં પ્રવૃત્તતા આવે, શરીરિક શક્તિઓનો વિકાસ સધાય અને તેને લઇને માનસિક શક્તિમાં પણ એતન આવે તેવા નૃત્યના પ્રકાર કયા રાખવા એ વિશેનો દૃઢ કોષ્ટક નિર્ણય કર્યો નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં નાનાં બાલક-બાલિકાઓને અક્ષરજ્ઞાનને ભોગે નૃત્યની ક્ષણવશી અપાય તો એનાં પરિણામ શાં આવે એનો વિચાર એ બાલકબાલિકાઓનાં વડીલોએ આ સમયે પૂર્ણ જવાબદારીથી કરી લેવો ઘટે છે.

ગાયન, વાદન, શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય જેવી લલિત કલાઓ ઉપરાંતે ક્રિકેટ, ટેનિસ વગેરે કલાની દુનિયામાં અંગ્રે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની મહેન્ટા ધરાવનાર વ્યક્તિને પોતાના સર્વસ્વની કુશળી કરવી પડે છે. રશિયામાં 'ઇપીરીયલ એલેટ'નો જ વિદ્યાપીઠ ચાલતો તેમાં સાત વર્ષની વયનાં બાલકો જ ખસંદ કરવામાં આવતા અને

તેમને આઠ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાંથી પસાર થવું પડ્યું. તે પછી તે સ્નાતક થવું ગણ્યાતું. ત્યારે પછીની તાલીમ તે જુદી. આવી તાલીમની કસોટીમાં પસાર થયા કેડે જ નીજીન્સ્ટ્રી અને પાવસોવા યજ્ઞ શકાય. અહિં પણ નૃત્ય, તળાવો, ગાયન વગેરે શીખવામાં સાધારણ રીતે દસથી પંદર વર્ષની મુદત સ્વાભાવિક ગણવામાં આવે છે.

આ બધું ધ્યાનમાં રાખ્યા કેડે જે ગાળકોને અક્ષરજ્ઞાનના ભોગે પણ નૃત્યની તાલીમ અપાવવા વડીલો ખાયશ ધરાવતાં હોય તેમણે એ જાણી લેવું ધડે કે એમણે એ તાલીમ લીધા પછી પણ રંગપીઠ ઉપર ધંધાર્થી તરીકેનું જીવન ગાળવાની તૈયારી કરવી જોઈએ. જે આટલી તૈયારી નહિ હોય તો અક્ષરજ્ઞાનનું સ્થાન બાલક-જીવનમાં પહેલું અને નૃત્ય વગેરેનું સ્થાન ગૌણ એ સ્વીકારી લેવું; અને તે જ પ્રમાણે બાલકોને દેજવણી આપવાની પ્રમાણે અંગીકાર કરવો એ જ માર્ગ વડીલોને માટે રહ્યો.

ઉપર જણાવેલ વિચારોમાં રખે કોઈ જૂનું પ્રણાલિકામાં અંધશ્રદ્ધા વાંચે. Reactionary orthodoxy પ્રત્યે ભક્તિભાવ જુએ. આમાં તો જે નવાં નવાં આંદોલનો સમય અને સંયોગોને લીધેને આપણા જીવનમાં આવે છે તે આંદોલનોના પ્રકાર અને પ્રમાણની યોગ્યથોગ્યતા વિશે અને તેમાંથી સ્વાભાવિક ઉદ્ભવતાં પરિણામ વિશે શાંત ચિત્તે વિચાર કરવાની સૂચના છે.

સમાજજીવનમાં નવું આંદોલન આવે ત્યારે જૂના વિચાર ધરાવનારાઓ આંખ મીંચી દે છે અને એ આંદોલનનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી; અને નવા વિચાર ધરાવનારાઓ એ નવા આંદોલનમાં પણ એકલા ગુલુ નથી પણ ગુલુ અને દોષ ઉભય છે એ સત્ય નહિ સ્વીકારતાં એને ત્વરાથી-અતિત્વરાથી અપનાવી લે છે. આ બેમાંથી એકે રિયલિટી સતીષજનક નથી એવી માન્યતાથી નૃત્ય સંબંધે અમુક સાવધાનીના ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે.

ધનસુખકાલ કૃષ્ણકાલ મહેતા

ધર્મ અને તરફી

૬

થીઓસોફીની ભાવના

સામાન્ય વાચકને કદાચ એમ લાગે કે થીઓસોફીની ભાવના હમણાં સાઠેક વર્ષથી-૧૮૭૫માં થીઓસોફિકલ સોસાયટી અમેરિકામાં સ્થપાઈ ત્યારથી-અસ્તિત્વમાં આવી. પણ તેમ નથી. થીઓસોફી એટલે તો બ્રહ્મવિદ્યા.^૧ ઉપત્તી સોસાયટીનું મંડાણ આપણી એ પ્રાકૃતિક વિદ્યા પર જ ચર્ચા કરે છે. ધર્મનીતિના પ્રસિદ્ધ વિશ્વકોશમાં પણ મુખ્યત્વે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની મીમાંસા 'થીઓસોફી' એ મયાળા દેશની કરી છે અને પછી થોડી કઠિંગમાં મેડમ બ્લેવેસ્ટ્રી, કર્નલ ઓલ્કોટ વગેરેની પ્રવૃત્તિઓ વિશે લખ્યું છે. એક બીજી વાત: કેવળ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિવિદ્યાસની દૃષ્ટિએ જુઓ તો ત્યાં જુદેજુદા 'દેશ-કાળમાં ચએલા બ્યોએલ્ફમે અને માઈસ્ટર એકહાટ', પેરેસેસસ અને સ્વીડનબોર્ગ' આ સર્વ પણ જોઈ કોટિના બ્રહ્મવિદ્યા અવિવરો જ હતા અને તેથી થીઓસોફી વિશેના એક 'લેખમાં સમર્થ' તત્ત્વ-ચિન્તક સ્વ. ડૉ. પ્રિંગલ પેટ્રિસને તેમને સર્વને માનપૂર્વક યાદ કરી એમના કાર્યની વિગતવાર નોંધ લીધી છે.

જે મહાભાવના આમ બને ગોઠાઈમાં જુદેજુદા સમયે વધુ કે ઓછે અંશે પરિચિત હતી, તેનો આધુનિક સમયમાં પુનરુદ્ધાર કરવા અને સક્રિયપણે પ્રચાર કરવા થીઓસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના થઈ. એ વિષય પર સંસ્થાના તાજેતરના મણિમહોત્સવ-પ્રસંગે વાચકોએ ગયા થોડા દિનમાં ઘણું વાંચ્યું હશે; એટલે અમે, તેમણે કદાચ નહિ વાંચ્યા હોય તેવા એ વિષયને હમતા બે ઉત્તારથી સંતોષ માનીશું.

૧. ઉપર બીજામાં જોઠવાયા પછી ડૉ. એરેલ્ડનું મહોત્સવ-નિમિત્તનું ભાષણ પ્રગટ થતાં, વાંચકોમાં આબુ. વાચકોને યાદ દેશે કે તેમાં પણ થીઓસોફી-ભાવનાની સાચતતા પર સાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

કર્નલ એલ્ફોર્ટનાં 'એલ્ફ ડાયરી લીઝ'ની છઠ્ઠી એણી યોગ સમય પર પ્રસિદ્ધ થઇ છે. મદ્રાસ જાગૃતના એક સાપ્તાહિકે તેનું અનુવાદન આરંભતાં, સોસાયટીએ (તેની પ્રવૃત્તિઓની બીજી મર્યાદા-ઓ છતાં) દિંદને કરેલા ચાર લાખ આ શબ્દોમાં ગણાવ્યા છે:

(૧) ઇસવી ૧૯મી સદીના ત્રીજા અને ચોથા ચરણમાં ભટવાદની જે ભરતી બુદ્ધિપ્રધાન મનોવૃત્તિના હિંદીવાનોના જીવનમાં ચઢવા માંડી હતી, તેની રૂઢાવટ થીઓસોફી-ભાવનાએ કરી; (૨) ઇંગ્લિશ કેળવણીને, એની કાર્યક્ષમતાની, જાળવવામાં, બેલી થવા દીધા સિવાય રાષ્ટ્રીય કેમ ખનાવી શકાય તે થીઓસોફિકલ કેળવણીકરોએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું; (૩) હિંદીઓએ પોતે હરિભંજીદારનું કાર્ય ઉપાડ્યું, ત્યાર પહેલાં મણે-ધણે વળતે થીઓસોફિકલ કાર્યકરોએ તે ઉપાડ્યું હતું; (૪) થીઓ-સોફીએ દિંદને અને હિંદુઓને મિશિસ એની મિસંદની ચિરકાલીન મહાન યશસ્વી સેવાઓ મેળવી આપી.

સમાપ્તિએ બીજી ઉતારો, આપણા ચિન્તકવરોમાંના એક અને આજે જેમને એક થીઓસોફી-પ્રેમી તરીકે જાણતા પણ ખુદ યોગ દર્શો, તે મણિલાલ નુ. દિવેદીના આ (પ્રથમ પરના 'સુદર્શન'માંના એક વિસ્તૃત લેખમાંથી કરીએ છીએ. તેમણે સોસાયટીના કાર્યની ચહેલી વીસીને અંતે, ૧૮૯૫માં કહ્યું હતું:

તીરાં વધે પહેલાંનો સમગ્ર સુધરેલી દુનિયાનો વિચારપ્રવાહ અને આજનો વિચારપ્રવાહ, તેની તુલના કરી જોઈશું તો જે તત્ત્વ તેમાં ઉમેરાવાથી ઉભય વચ્ચે અંતર પડેલો સમજરો તે તત્ત્વ થીઓસોફી અથવા તેના જેવી ભાવના વિના બીજું નીકળશે નહિ. સુરત્વાકર્ષણ કે વરાળ એમણે જે મહાન પરિણામો ઉપજાવ્યા છે તેવી પ્રસિદ્ધિ થીઓસોફીના ભાવિમાં હોય એવું આપણને લાગે છે. તથાપિ ભવિષ્યને રહેવા દેઇ બુતકાળના આધારથી બિલ્લતાં પણ ઓગણીસમાં શતકના છેલ્લા પાંદમાં ઉદ્ભવેલી આ લબ્ધ ભાવના વિશ્વને સંસ્કાર આપનારી મહાભાવનાઓમાંની એક છે એમ કહ્યા વિના તો ચાલે ન નહિ.^૧

~[વ.

વિજ્ઞાન

૭

બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિક પરિષદ : ૧૯૩૫.

આ પ્રસિદ્ધ પરિષદનું ૧૦૪થું ઉપવેશન આ વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસમાં ધ્વજડના નૌવિંચ શહેરમાં થયું હતું. વિજ્ઞાનની સમગ્ર શાખાઓમાં અત્યાર સુધીમાં યએલાં અન્વેષણો, તેનાં પરિણામ અને તે વિશેની પૂરતી સમજણ: એ સર્વ આ પરિષદ સમક્ષ રજૂ થયું હોય તેનો અહેવાલ આપણને અર્વાચીન વિજ્ઞાનનો બહુ સહેલાઈથી ખ્યાલ આપી શકે છે. હમેશના ક્રમ પ્રમાણે આ વર્ષની પરિષદ પ્રણુ જુદા જુદા તેર વિભાગોમાં વહેંચાણી હતી. પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન જૂસ્તરશાનના જાણીતા અધ્યાપક પ્રોફેસર વિલિયમ વોટ્સને અપાયું હતું. 'Form, Drift and Rhythm of the Continents', એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપતાં, અત્યારનું જૂસ્તરશાન જે જે પ્રત્યોનો નિર્ણય કરવા મળી રહ્યું છે, તે સર્વનું એક પછી એક બારીકાઈથી અવલોકન કરી તેમણે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા. પૃથ્વીનું હમેશાં બદલાતું જતું આંતર અને બાહ્ય સ્વરૂપ, પૃથ્વીખંડોના આકાર, તેમનું દુનિયાના મહાસાગરોમાં ધીરું ધીરું ખસતું અને ધણી વાર એ ખંડોનું સાગરજળમાં લય પામતું કે તેમાંથી પુનરુત્થાન થતું, એ સર્વ વિષયો તેમણે ચર્ચ્યા હતા.

અન્યથા વસ્તુધરા

વ્યાખ્યાનના આરંભમાં પ્રોફેસર વોટ્સે કહ્યું કે પૃથ્વીનાં અંતરખંડોમાં અને તેને લઈને તેના બાહ્યસ્વરૂપમાં થતા ફેરફારો સમજાવવા માટે, જૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ તરફથી જે જે સિદ્ધાંતો અપાયા છે તેમાં જર્મન વૈજ્ઞાનિક વેગનરના નામથી પ્રચલિત થએલો એક સિદ્ધાંત Continental drift (ખંડોનું સાગરમાં તણાવું) નો છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પૃથ્વીના ખંડ તેમના ઉદ્ભવસ્થાનથી

અત્યારે ધણા ખસેલા છે અને ખસતા જાય છે. પણ, પૃથ્વીના પ્રકૃતિ ઉપર જે પર્વતો રચાએલા છે તેમનું અસ્તિત્વ સમગ્રવ્યાપે અરના સિવાય ખીજા સિદ્ધાંતોની પણ જરૂર છે. આવો એક સિદ્ધાંત ધણું વર્ષ પહેલાં પ્રેફેસર જોલીએ રચેલો. પણ તેના ઉપર જૂસ્તરવાળીઓએ જોષ્ટએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નથી. પ્રેફેસર જોલી કહે છે તે પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર સમગ્ર સાગરોનાં વિરાટ ભરતીઓટ વારાફરતી ધણા જ લાંબા કાળને અંતરે પણ નિયમિત રીતે આવ્યા કરે છે. ભરતી વખતે જમીનના થોડા ભાગો પાણીમાં લય પામે અને ઝોટમાં પાછું તેનું કોષ્ઠક ખીજા આકારે અને ખીજે રચણે પુનરુત્થાન થાય, દરમ્યાન પૃથ્વીનાં અંતરપડોમાં પણ મહાન ફેરફારો થતા હોય છે. તેના પેટાની ગરમી ધીરે ધીરે ઓછી થતાં, અંદરનો ગરમ પ્રવાહી રસ એના ગર્ભમાં જોડા ઉતરતો જાય છે અને તે રસને રચણે વધુ નક્કર પદાર્થો આવી લાગે છે. જમીનનાં આવાં નક્કર પડો પૃથ્વીની સપાટી ઉપર અત્યંત દબાણ કરી શકે અને તે દબાણના પ્રત્યાઘાતરૂપે જમીનનો કોષ્ઠક ભાગ-સપાટીથી ઘણો ઉંચે આવે. આવાં જ મુશ્કેલી પૃથ્વીના નગાધિપો હિમાલય, એન્ડિસ અને આલ્પ્સ જિમા થાય.

૧૧) ગયા સૈકામાં, પૃથ્વીનું આયુષ્ય ગણતાં લોર્ડ કેલ્વિને કહેલું કે જે પ્રમાણમાં પૃથ્વીની ગરમી ઓછી થતી જાય છે તે પ્રમાણના હિસાબે ગણતાં પૃથ્વીનું આયુષ્ય માત્ર ૨૫-૩૦ લાખ વર્ષ જેટલું થયું છે. જૂસ્તરવેલાઓએ પૃથ્વીનાં પડોનાં બધારણ ઉપરથી કરેલા અભ્યાસથી તેનું વય કરોડો વર્ષનું આંકણ હતું. પણ પ્રખર ભૌતિકશાસ્ત્રવિશારદ લોર્ડ કેલ્વિનની પ્રતિજ્ઞા અને પ્રતિજ્ઞાને તે વખતે કોષ્ઠથી પણ અવગણી શકાય તેમ નહોતું. ત્યાર પછી તે રેડિયમ અને રેડિયમના જેવા ગુણવાળા ખીજા પદાર્થો શોધાયા. રેડિયમનું સંસ્થામાં રૂપાંતર થતાં જેટલો સમય લાગે અને પૃથ્વીમાં, રેડિયમમાંથી જાતેલું સીસું પકવ થતાં જે વર્ષો મળ્યાં હોય

તેને આધારે પૃથ્વીનું વય ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ ૮૪ કરીથી ગણવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે થએલી નવી આંકણીનાં વર્ષો—લગભગ અઢી અબજ—ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓની માગણીને પહોંચી વળે તેટલાં પૂરતાં છે. રેડિયમની શોધથી હોડ' ટેલિનની ગણતરીમાં આટલો વધો ફેરફાર કેમ થઈ ગયો એ પ્રશ્ન સહજ થાય. રેડિયમનું સીસામાં અને મુકાળસે દલકાં મૂળતત્ત્વોમાં રૂપાંતર થતાં, શક્તિ, ગરમીના રૂપમાં ૮૮મ પામે છે જે પૃથ્વીને અંદરથી ગરમ રાખીને બહારના વાતાવરણની ઠંડીની અસર સારી રીતે મંદ કરી દાકે છે. ટેલિનના વખતમાં આ નવી શક્તિના અસ્તિત્વ વિશે દોષને ખબર નહોતી. આ રીતે ધરતીનાં પટ્ટામાં ગરમીને જળવી રાખવામાં રેડિયમ ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને પ્રાણીશાસ્ત્રનો ખીન્ને અગત્યનો એક પ્રશ્ન એ છે કે પૃથ્વીની ઉપરના અને અંદરના ભાગણુ વિષ્લેષો વખતે દુનિયા ઉપરનાં પ્રાણીઓનું શું થયું? આ પ્રશ્નનો ૮૮વાજ અવાંચીત પ્રાણીશાસ્ત્રના અને રીધા અને ચોક્કસ જ છે. ત્યારથી પૃથ્વી ઉપર જીવનનું મંડાણ થયું ત્યારથી તે આજ સુધીનાં લાખો વર્ષના ઇતિહાસમાં જીવનદોરી એક પછી માટે પણ તદ્દન તૂટી ગઈ હોય એવો એક પણ પુરાવો નથી. જીવનના જે જે યુગો પૃથ્વી ઉપર પસાર થઈ ગયા છે તે તે દરેક નાનામોટા યુગોમાં અવતરેલાં તે અવસાન પામેલાં પ્રાણીઓની પાપાણાકૃતિઓ (fossils) આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

પૃથ્વી ઉપરના પ્રાણીજીવનના ઇતિહાસમાં જે દિવસે ખીજ પ્રકારની અનેક વનસ્પતિઓની વચમાં ધાસનું પહેલું પાંદડું ઉઘ્યું હશે, તે દિવસ પણ હંમેશાં યાદગાર રહેશે. ધાસ,—ગાય સાડું લીકું ૮૪ નહિ, પણ ઘઉં, ચોખા, વગેરે પ્રકારનું પણ—ધણે સાત્ત્વિક ખોરાક પૂરો પાડે છે. તેનાં ખાનારાં જંગલી મરી મનુષ્યને પણ ઉપયોગી થયાં, તેનો ખોરાક પણ તેઓ પૂરો પાડતાં થયાં અને તે રીતે કુદરતની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિ મનુષ્યને ધણામાં સદાયમૂત નીવડ્યાં.

કેટલાંક મહત્ત્વનાં વ્યાખ્યાનો

પરિપક્વ-પ્રમુખ પ્રેફિસર વૅલ્ડસના આ વ્યાખ્યાન સિવાય, વિભાગપ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનો પણ તેટલાં જ રસપૂર્ણ માહિતીવાળાં હતાં. આ સર્વનો વિગતવાર ઉલ્લેખ તો અગત્ય છે એટલે એ સર્વ મળીને તેર વ્યાખ્યાનોમાંથી કેટલાકની થોડી વિગત સાથે નોંધ અને જાણીનાનો માત્ર ઉલ્લેખ અત્રે કરીશું.

ભૌતિક વિજ્ઞાન: પ્રેફિસર ઍસ્ટને આઇસોટોપ્સ વિશેનાં પોતાનાં અન્વેષણોનો અહેવાલ આપ્યો, અને પરમાણુ તેમ જ તેના કેન્દ્ર (nucleus)ની રચના સમજવા માટે આઇસોટોપ્સનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. ('આઇસોટોપ્સ' એટલે એક જ મૂળતત્ત્વ (element)ના અઢતા ઉત્પત્તિ ભારે અને હલકા પ્રકારે. આઇસોટોપ્સ પ્રથમ સીસા ધાતુમાં પ્રેફિસર સોડીએ શોધેલા, અને હવે તો ધણાં મૂળતત્ત્વોમાં તેમનું અસ્તિત્વ સુખ્યત્વે કરી પ્રેફિસર ઍસ્ટનની શોધોથી જણાયું છે.)

રસાયણશાસ્ત્ર: પ્રેફિસર હાવર્થનું વ્યાખ્યાન સાકરના વર્ગનાં પદાર્થોની અણુરચના વિશે હતું. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં એક્સ-રેની સહાયતાથી, રૂબામાં થી સાકરો (ગ્લુકોઝ વગેરે)ની અણુરચનાનો અભ્યાસ જાડું સફળ રીતે થયો છે. તે જ રીતથી ર વગેરેના તંતુઓમાં જાણાએલી સાકર-અણુઓની જ લાંબી હારો, અણુ સાથે અણુ લાંબી હારમાં સંકલિત થયાં તેના તાર અને તંતુઓ અને છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જતાવે છે. જાડું જ થોડા પ્રકારનાં અણુ આવેા ગુણુ ધરાવે છે.

ભૂસ્તરવિજ્ઞાન : પ્રેફિસર હીકવૅગિ ખનિજ કોલસાનો સફળ-હર્ષક્રમાં અભ્યાસ કરવાથી પૃથ્વીનો બુનપૂર્વ ઇતિહાસ કેવી રીતે ઉકેલી શકાય, તેમ જ આ અભ્યાસથી વ્યાવહારિક ઉપયોગમાં હમણાં કરતાં વધુ સારી રીતે કોલસાને શી રીતે લઇ શકાય, તે વિશેની જાણતો ઉપર લક્ષ દોર્યું.

प्राणीशास्त्र : प्रोफेसर ग्राह्मरुपुः व्याख्यान-मतिप्रश्न
(The Problem of Species). परस्वे कृतं.

ભૂગોળ : કવચપ્રદેશોની યાત્રા અને તેનાં પરિણામો : વર્ષાવર્ષા
પ્રેક્ષિતર ઉગ્ગનહામે જાણાવ્યું કે સાદસિક વૃત્તિને જ મુખ્યત્વે કરીને
પોષવા માટે, કુવની યાત્રાઓ થાય છે; પણ હવે તે પ્રદેશની ભૂગોળ
આપણે સારી રીતે જાણતા હોઈ ત્યાંના અનિજ પદાર્થો, પૂર્વ અને
પશ્ચિમ ગોળાધને સાંધતા વિમાનમાર્ગો વગેરે વ્યવહાર ઉપયોગનાં
સાધનો શોધવાની ખાસ જરૂર છે.

અર્થશાસ્ત્ર : આર્થિક દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રીયત્વ (Economic nationalism) અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર એ વિષય ઉપરના વ્યાખ્યાનમાં પ્રેક્ષકર સ્થિતિ જીજ્ઞાસુ મુદ્દાઓ સાથે સંબંધિત રાષ્ટ્ર સેનાના ધોરણ, પ્રજામાં વિશ્વાસ કાયમ રાખવા માટે, જાળવી રાખવાની કુટલી જરૂર છે તે સમજાવ્યું.

છત્તેરી શાસ્ત્ર : આ વિભાગમાં મિ. વિઠ્ઠલ, 'સોખંડી
બાંધકામની મજબૂતી બળવવા માટે ફેટલાક ઉપયોગી સિદ્ધાંતો
રજૂ કર્યાં.

भनुष्यतु' केन्द्रस्थान-खिन्ट

માનવવંશશાસ્ત્ર (Anthropology)ના પ્રમુખપદ્ધતી સર આર્થર સ્મિથ લુડવાર્ડે જાણાવ્યું કે યુરોપ ખંડમાં જડેલા જૂનામાં જૂનાં મનુષ્યનાં અને અન્ય આંચળવાળાં પ્રાણીઓનાં અવશેષ ઉપરથી જાણાય છે કે તેઓ જૂસ્તરશાસ્ત્રી જેને પ્લાઇસ્ટોસીન યુગ કહે છે તે યુગમાં અથવા તે તેનાથી થોડું પહેલાં, એશિયા ખંડ ઉપરથી યુરોપમાં આવેલાં જાણાય છે. માલ્ટા, સિસિલી, અને ગિબ્રાલ્ટર ઉપર યજ્ઞને યુરોપનાં પહેલાં પ્રાણીઓ આફ્રિકામાંથી આવ્યાં એવી લક્ષીકૃત હવે બિનપાયાદાર જાણાય છે, જે કે પ્લાઇસ્ટોસીન યુગના પૂર્વાર્ધમાં એશિયા તંયા ઉત્તર આફ્રિકા એક બીજાને જોડાએલા અને લદ્દન પાસે હતાં. આ કારણથી એશિયાનાં

કેટલાંકે પ્રાણીઓ લગભગ એક જ વંષ્ટે-પ્લાઠરોસીન યુગમાં પહેલી જ વાર યુરોપ અને આફ્રિકામાં ગયાં. આ બે ખંડોમાંથી મળેલા અવશેષો વચ્ચે જે સામ્ય બતાવાય છે તેનું કારણ પણ એ જ કે તેઓનું મૂળ હિંમલયસ્થાન એશિયામાં હતું.

પ્રેરિસર રેમડા ઝાટને આફ્રિકાના એસુઆનાકેડમાંથી મળેલી ટ્રીપાન્ગી વાનરને મળતી જોપરી અને જડમાં પ્લાઠરોસીનથી પણ પહેલાંના માથોસીન યુગના છે અને તેથી તે જોપરીનો ધણી વાનર-મનુષ્ય પહેલાંવહેલો દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉત્પન્ન થયો હશે એમ મનાયું હતું. પણ ત્યાર પછી તો મનુષ્યને વધુ મળતાં આવે એવાં હાડકાં, જોપરી, જડમાં, ઘાંત વગેરે ઉપર હિન્દના માથોપ્લાથોસીન (માથોસીનથી પહેલાંનો યુગ) યુગના પૃથ્વીપટોમાંથી બહાર આવ્યાં અને ત્યારથી પૃથ્વીનું પહેલું મનુષ્ય જાળક હિન્દને જાળ રમેલું એ વાત સર્વત્ર સ્વીકારાઈ છે. પૃથ્વી ઉપર જે કાળે હિમાલય પ્રકંથ્યો તે કાળે, એ જ સ્થળના પહેલાંના સપાટ અરણ્યોમાં રહેતા, માત્ર જમિ ઉપર ફરનારા વાનરો (Ground apes) આ આશ્વત્થી, પુશ્કિમ, હિંગામાં પંખા તરફ દોડ્યા ગયા અને પછી થોડા જ સમયમાં પ્રથમ મનુષ્ય જન્મ્યું.

શરીરશાસ્ત્ર : પ્રેરિસર હેરિંગે આ વિભાગમાં પીટ્યુઅરી એડની ક્રિયાઓ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું.

પ્રતિભા અને વય

ડૉ. લેવિલિન જોન્સે માનસશાસ્ત્ર વિભાગમાં પ્રતિભા અને વય એ આકર્ષક વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું કે નહું જાણવાની ઇચ્છા, ઉત્સાહ અને લાલચાત, એટલી ઉમરના મનુષ્ય કરતાં બાળકોમાં વધારે હોય છે એની સાધારણ માન્યતા જુદા-જુદા સંસ્કૃતિનું રેખાદર્શનમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. —તમી

આ જ મત કેટલેક અરોન્સ પ્રમાણેને આધારે પણ આપે સંસ્કૃતિનું રેખાદર્શનમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. —તમી

બરેલી છે. શાળાઓ, ઓફિસો, કારખાનાં અને ઘણાં કુટુંબોમાં, સવાલોની મદદથી અને પદ્ધતિસર કરેલાં ખીન્ન નિરીક્ષણોથી એમ સિદ્ધ થયું છે કે નવી ભાષા શીખવી હોય કે કોઈ નવો હુમર જાણવો હોય અથવા તો કોઈ નવા શાસ્ત્રનો પહેલેથી જ અભ્યાસ કરવો હોય તો તે ગમે તેટલી ઉમરે શરૂ થઈ શકે છે. લગભગ ૪૫ વર્ષની ઉમરે સાધારણ રીતે મનુષ્ય પોતાની શક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ધીરેધીરે નીચાણનો પાંચ લે એ વાત જોઈ શકે છે, છતાં ૫૫ વર્ષની વયે હજી પોતે શક્તિને ઊંચરે બેઠો છે એમ જો મનુષ્ય માને તેના કરતાં ૪૦ વર્ષ પોતાની શક્તિઓ માત્ર હજી ગાંધી છે એમ જો માને તે વધુ દયાને પાત્ર છે.

અંગશક્તિ દાખવતી અને કસરતખાત રમતોમાં સર્વથી ઉત્તમ વય સાધારણ રીતે દરેક રમત માટે જૂદી હોય છે. આ રીતે જાણાયું છે કે દોડવાની રમતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ઉમર ૨૪-૨૫ વર્ષની અને ક્રિકેટ ને ગોલ્ફની રમતોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિ અનુભવવાનો કાળ ૩૩-૩૪ વર્ષનો.

આ રીતે મજેલાં ઉત્તેજનકારક પરિણામોથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે પુખ્ત ઉમરનાં સ્ત્રીપુરુષોને શિક્ષણ આપવાની અને તેવા શિક્ષણ માટે પ્રયાત્નકામ કરવાની દરેક જાગૃત્તી સંસ્થાની ફરજ છે.

વનરપતિશાસ્ત્ર : વનરપતિના રોગો અને તેમનું નિવારણ એ ત્રિદિસર જુક્તના વ્યાખ્યાનનો વિષય હતો.

કેળવણીનું શાસ્ત્ર : કેળવણી શાસ્ત્રના વિભાગમાં ડૉ. પિકાર્ડે ત્રિદિસર શાળાઓ અને નાગરિકતા એ વિષય ઉપર બોલતાં કહ્યું

૧. આનો એક પ્રસિદ્ધિપાત્ર ગુજરાતી દાખલો નોંધીએ : આપણા સમર્થ વેદાભ્યાસી શ્રી. માનસાહર પી. મહેતાએ આસારે પાંચાની ઉમરે જન્મવરવાનો અભ્યાસ પહેલી જ વાર કર્યો અને તે પછી 'અદ્વૈતમંત્ર' એ મૂલ્યવાન ગ્રંથિયા લખી. —ત્રિ

કે જર્મની, ઇટલી અને રશિયામાં, મનુષ્યના સ્વાતંત્ર્યભાવને તદ્દન દાબી દેનારી કુળવણીપ્રથા ને અત્યારે પ્રચલિત થઈ છે તેનો આપણે સર્વથા અનાદર કરીએ. આટલું જ નહિ પણ આપણા દેશમાં હજી પણ કુળવણીની આંકણી પરીક્ષાના માર્ક ઉપરથી થઈ શકે એવું માનસ ઘણી વાર જણાય છે તે પણ નાણુદ થઈ જતું જોઈએ. કશા પણ અણુધટના અંકુશ વગર છૂટથી વિચાર કરી, પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ગળગી પોતાની સામેની હકીકતો ઉપરથી ન્યાય કરવાની બુદ્ધિ આપે એવા પ્રકારની કુળવણી સહુએ પોતાના હક તરીકે માગવી જોઈએ.

ખેતીવિજ્ઞાન : આ વિભાગનું ડોક્ટર વેનતું વ્યાખ્યાન 'ખેતી અને તેના રાજ્યનિયમનની રીતો' એ વિષય પર હતું.

ભ. ક.

ઉપ-ધ્વનિ

જપાનીઝમાં ક્યારે ?

જે પ્રેરણાવાદી જપાનીઝ કવિને એક મોટી ભારતીય યુનિવર્સિટી અને ભારતીય પત્રકારો હમણાં વિવિધ રીતે, અને સરસ રીતે સત્કારે છે, તેમની કેકઠદર એક ઇંગ્લિશ વંત્રીએ તો છેક ૧૯૧૫ કે '૧૬માં કરેલી. એ સમયના 'યુકમેન'ના ઇંગ્લિશ તેમજ ભારતીય વાચકોને ચોન નોગુચીની છબિ અને પિછાન એ હવે દિવંગત માસિકમાં આવેલાં તે યાદ હશે જ. જે દસકામાં, અલબત્ત કવિના ચિત્ત અને કાર્યનો ધણો નવો વિકાસ થયો હોય, એટલો લાભ આપણા દેશને નવો મળે છે. પણ આપણી મહેચ્છાને આટલેથી સીમા બંધાઈ જતી જોઈએ નહિ, મોલિયેરને દેશમાં અને શિલ્પને જર્મનમાં વાંચી શકે તેવા ગુજરાતીઓ છે; ટોલ્સ્ટોયને રશિયનમાં કે ઇબ્સનને નોર્વેજિયનમાં, કે નોગુચી અને સુગુચીને જપાનીઝમાં વાંચીને બરાબર સમજી આપણામાંથી કેમ શકે ખરે ? ને નહિ, તો એ દિવસ હવે આવો કેટલોક રહેશે ?

નવું 'પી. ઇ. એન.'

સુસુકીનું નામ પણ અમે જાણીશીએ નવેબર લગી 'નવયુ' નહેતું. એ તારીખે મળેલા 'પી. ઇ. એન.'ના ત્રીજા અંકમાં મેંડમ વાંડિયા યેન નોંધુચીની સાથે જ તેનો હલ્લેજ એશિયાના એક મોટા સંસ્કારરવામી તરીકે કરે છે. એ અંકમાં, તેઓ ગયા મેમાં જાતેલોના આંતરરાષ્ટ્રીય વાસ્તવ્ય-પરિષદમાં ગયાં હતાં, તેનો મહત્ત્વનો વૃત્તાંત છે, જે વિશે વધુ આવશે અંકે. પણ એમાંથી સાકરના એક નાના શા કટકનું નેવેય. તે વાચકોને હમણાં જ ધરી લઇએ: ત્યાં આવેલા એક કવિ રા. જી. કેરોલ-કાર્મોએ પોતાનું એક કાવ્ય ગુજરાતી લિપિમાં લખી, તેને 'ગાંધીની ભાષા' તરીકે જાણખાતી, મેંડમ વાંડિયાને પરિષદપ્રસંગની એક મિનિષ્ટાની વખતે ભેટ આપ્યું હતું.

ટોલ્સ્ટોયની પચ્ચીસી

ટોલ્સ્ટોયનું નામ ઉપર આંખુ. તેઓ તા. ૨૦-૧૧-૧૯૧૦ને રોજ ગુજરાતે એટલે એ બનાવને પચ્ચીસી હમણાં જ પૂરી થઇ. ગુજરાતમાં એ વિરલ સંસ્કૃતિકારને માટે પ્રેમ અને પક્ષપાત જન્યુત કરવામાં જુદી જુદી રીતે અને મુખ્યત્વે ગાંધીજી, ભોળીન્દ્રરાવ અને ટોલ્સ્ટોય-ત્રેધાવલિના મુખ્ય ભાષાંતર-કર્તાઓ અને પ્રકાશકોએ જે મોટો હિસ્સો પુરાવ્યો છે તે આપણે જોમ આ પ્રસંગે આભારપત્રક સંભારીએ, તેમ, એ જ અભિનિવેશી ટોલ્સ્ટોય-પ્રેમી ભાષાંતરકર્તા આપણને તેનું સ્વતંત્ર ચરિત્ર પણ જોમ અને તેમ જલદી આપે એમ ઇચ્છા થાય છે. સમગ્ર દેશની દૃષ્ટિએ એવાં, પણ, પ્રજામાં ટોલ્સ્ટોયનો જીવનસદેશ જોઇમાં જોઇ સમયમાં ધણે પ્રસારે એવો દિવસ પાસે છે: 'ધ રીસરેક્ટન' (આપણું, 'નવો અવતાર') હિંદી ભાષામાં ચલચિત્રિત રૂપે તૈયાર થાય છે એ ખગરથી વાચકો અનજા નહિ જ દોય.

'કલાનો મહિમા'

"કલાકારે પોતાના અંતરમાં અનુભવેલી ભિન્નિ વાચક કે ભોજાના ચિત્તમાં સંક્રાન્ત કરે અને એ દ્વારા એના ચિત્તને એ ભિન્નિને એક લગાડે એવી જે પ્રવૃત્તિ એનું નામ 'કલા'." ટોલ્સ્ટોયનું આ વિચારગ્રાંથ વ્યાખ્યા, ગયા જોગરના રાજકોટ કલાપ્રદર્શનના પ્રમુખ વ્યાખ્યાન 'કલાનો મહિમા' એ પત્રિકામાંથી ઉતારી છે. જીવન અને કલા વિશેનાં

ને ખડું યોડાં કલાવિષયક ચિંતન-ગુજરાતીમાં થયાં છે, તેમાં એનું સ્થાન હોય, અમારે એ વિશે આવંતે-અંકે લખવાનું છે ન. દરમ્યાન, દૈનિક 'ગુજરાત'ના દિવાળી અંકમાં આવી ગયેલો એનો મહત્વનો ભાગ નાચક બોચરો, તો ગાયો કે નહિ ને મેળવરો થયું.

હક કેટલીક આવૃત્તિના ?

વાસ્તવમાં ઉદ્ધાર કરવાના ગુમાસતી પ્રેક્ષકને અમે ને કેટલીક મોટી ફરતે રચેલાં છે માથે એટલી લીધી છે તેમાંની એ તે ગુજરાતના લેખન-વ્યવસાય (પ્રાદેશ, લેખકનો ધંધો) અને પ્રકાશનધંધા જેના ભેખમાં વિષયનું ગુણદોષવિવેચન તે અન્વયે 'ટોક્સટોય-મંથાવસિ'ના તેમ જ બીજાં ધણાં ઉપયોગી પ્રકાશનોના માનનીય પ્રકાશકને પ્રગ્વાનું કે તમે એક જ વારના પુસ્તકારમાં અનેક આવૃત્તિના પ્રકાશનહક લઈ લ્યો છો, એ અન્યાય સાદ્યો ત્યાં લગી સાદ્યો, પણ હવે તો સત્વર મદાદવા જેના નથી કે બીજાં 'પ્રસ્થાન'ના લેખકો પાસેથી, લેખો વિના મૂલ્ય લેવાય એ નીતિ પત્રકારત્વની કે ધંધાની, કોઈ પણ દૃષ્ટિએ બરાબર નથી. આ દીકા હરેક સામયિકને લાગુ પડે છે એ કહેવાની જરૂર ભાગ્યે હોય. અમારો મત એના છે કે 'પ્રસ્થાન'ના તેમ જ બીજાં ને ને તંત્રીઓ પણ પોતાના વ્યવસ્થાપક કે પ્રકાશકને મફતમાં તંત્રીપણું કરી આપે છે, તેઓ લેખનવ્યવસાયના સ્વાભાવિક વિકાસને અવગણી ઉદાહરણો રચે છે.

રવિખાણનું પણ 'મુદાપ્રખર' ?

રવિખાણની એક નાની શી સારી અને અપ્રસિદ્ધ રચના નવેંબરમાં પહેલી વારથી જ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ગુજરાતને છતરપ્રાંતી વાસ્તવના સંપર્કમાં લાવવામાં આપણા એ પ્રદેશના યુવાન કાર્યકર્તામાંથી જેમનો દિરસો કદાચ એથી મોટો છે, તે હાલ સાંતિનિકેતનવાદી લેખકબંધુના પ્રતાપે ગુજરાતને મળેલા એ એક વિસિષ્ટ માન માટે અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ. પણ એ રચનાને છાપનાર સામયિકના આ વિષયના કર્તવ્યનું શું ? એની ઇતિકર્તવ્યતા એ રચના ખાતે સજ્જા પાડું ફાળવે પાડવામાં કે લખાસૂક્ષ્મ અભ્યારપ્રદર્શનમાં જ આવી રહેવાની છે, કે, એને માટેના યોગ્ય તે પુસ્તકાર વડે સ્પર્ધા પણ થઈ છે ? લેખકને આપવાના પુસ્તકારના વિષયમાં, જેમ એ પત્ર કે બીજું કોઈ પણ, એ.છી 'મૂડી' કે એ.છી 'સાધનસામગ્રી'નું બહાનું રજૂ કરીને ફરજ બાળવવામાંથી હવે છટકી શકે એમ અમે માનતા નથી. એવા બહાનાનો અમારી પાસે તો

સૈને માટે એક જ જવાબ છે: જો પુરસ્કાર માટે મૂઠી-બૂટી ખરેખર ન હોય, તો, Shut up your shop, please. જો તમારી પાસે લેખકોને આપવાનાં નાણાં ન હોય, તો તમે પત્રના પ્રકાશક કે વ્યવસ્થાપક થવાને નાલાયક છો; માટે હાં તો ધંધો બંધ કરો નહિ તો નીતિમાન માર્ગે એની આવક વધારો. મહદાશ્ચર્યની વાત છે કે છાપખાનાનાં ટપાલ ખાતાનાં અને ચિત્રકારોનાં ચૂકવણી વખતે તમારી તીજોરી તરબતર થાય છે અને તળિયાઝાઝક એ લેખક કે તંત્રીનાં ચૂકવણીની વાતને વખતે જ યાય છે. છેલ્લું એ કે તીર્થક્ષેત્રમાં કરેલું પાપ જેમ વજ્રલેપ, તેમ, ભારતભરના રસતીર્થ સમાન શાંતિનિકેતનના ગુરુદેવ પ્રત્યે થયેલું પાપ (રચના મફતમાં પ્રગટવાઈ હોય તો) એ પણ કાળોગેશ વજ્રલેપ.

જો વાંચના રહ્યા

ગાતાંક પછીના અમારા પ્રવાસ દરમિયાન એક ચોપાનિયાવાળાએ અમને પૂછેલું કે ચોપાનિયું પુરસ્કાર આપે છે કે નહિ એ વાત જાહેર કરવાની શી જરૂર છે? અમારો જવાબ: જો દેશમાં એ પ્રયા સર્વમાન્ય છે ત્યાં જાહેરાતની જરૂર નથી, પણ ગુજરાતમાં જો ચોરાં જ પત્રોએ એને સ્વીકારી છે, તેમજો સ્વેચ્છાએ એ વાત બહાર પાડી જ છે. એમ ન થાય ત્યાં લગી શાહુકાર દોષ્ટુ ને શાહુચોર દોષ્ટુ, એની ખબર લેખકને શી રીતે પડે? પણ ખાનગીપણાની તરફેણ કરવામાં આવી છે, તે જુદા કારણથી: અમુક ચોપાનિયાવાળા એવા છે જેઓ લેખક-લેખક વચ્ચે બેઠ કરી, અમુક લેખકોને પૈસા આપવા અને બાકીનાનું લખાણ મફતમાં પ્રગટી લેઈ, એવો દુરાચાર સેવવાના હોંસીલા છે. કોઈ વળી એમ કહે છે કે નાની રકમ આપતાં અમને શરમ લાગે છે એટલે અમે તો વાવિધ્યમાં મોટા લૂમખા આપવાના, બાકી નાની રકમ સેવામાં લેખકનું જોરવ પણ શું રહે છે?... અમે માનીએ છીએ કે એ બધી ચાલાકી છે. એક બાલુ એ છઠ્ઠાવારી મૂકો અને બીજી બાલુ “અરે, તંત્રીઓ અમને અમારી રજેશનરી અને ટપાલ ખર્ચ નોંધવું તો જોઈએમાં જોઈવું આપે કે નહિ?” આ અમે સાંભળેલો સવાલ અને તે કોઈ નવાસવા કે સામાન્ય લેખકનો નહિ, પણ જમનાં લખાણ મેળવવા હરકોઈ તંત્રી આતુર રહે તેવા પ્રતિષ્ઠાસ્પત્ર લેખકનો સવાલ-મૂકો, એટલે પેલા ચાલાકીખોરના કહેવામાં તથ્ય કેટલું છે એ વર્તાઈ આવશે.

૧. એમનાં નામ: કુમાર, હુદ્દિપ્રકાશ, મનસી, શરદ, સીમિધ.

ખીજે હડવો ધૂંટડો

પહેલો 'હિમિ'એ થોડાં વર્ષ પર પાએલો. એ જ વિષયમાં અમારી ફરજ સહયોગી 'કુમાર'ને પુછાવે છે: સામાન્ય અર્થમાં જરા સારી કહેવા જેવી જે રકમ આપીને લખાણ તમે તમારા માનવંત માસિકમાં છાપવાને ખરીદો છો, તેને સાટે લખાણના કાયમના બંધી જાવના પ્રકારનહોતે તમે તમારા ખનાવી દ્યો છો એવી ફરિયાદ તમારી સામે થાય છે એ જાણી છે? એમાં વચૂદ છે? અમારી જાણ પ્રમાણે વચૂદવાળી એવી એ ફરિયાદના મૂળમાંનું તમારું વર્તન અત્યંત ઝેરવાળી નથી? એ વર્તનના ટેકામાં અત્યારના કોઈ પણ સંસ્કૃતિમાન દેશની એવી પ્રધાનો માનવાજ્ઞે દાખલો તમે માનવાજ્ઞે રીતે આધારરૂપે ઠાંકી રાકીશો? ... એ તો એક વાત; હવે આ ખીજ પણ જરા એજાએગી સાંભળી દ્યો: તમારી ઉપલી પ્રધાની સરકારને કેટલાક (કદાચ, ધણ) લેખકો પુરસ્કાર પરથી હક ઉઠાવે છે ને તમે, પુરસ્કાર આપવાના તમારા નિયમની વિરુદ્ધ વર્તી, હકીકત તરીકે એમનું લખાણ મફતમાં રવીકારે તથા માસિકમાં છાપે છે. આ બધા વિચિત્ર વ્યવહારનો અર્થ તો એવો થયો કે, અમારે ત્યાં પુરસ્કારનો નિયમ છે એવો જરા તમે લઈ રહો છો, પણ, ઉપલી રીતે એ પાળવાની જવાબ-દારીમાંથી સીકતથી ધૂંટી જઈ, પેલા જરાને અતવરે પણ ઝાંખા પાડી નાંખી છો. આપણી જેવા કલા અને સંસ્કાર અને નવા નાખરિકોનું ધરતર, એવીએવી વાતો કરનારને, એવું કાર્ય પણ કરી જતાની યોગ્યતાપૂર્વક પ્રાંતમાં મદદતા કમાનાર મહાનુભાવોને, એ ઉલ્લાસુલથી વર્તન પટે ખરું?

વણસારેલો અગ્નિ

વાર્તા તો પ્રજાજીવનમાં વારેલો અગ્નિ હતો ત્યારની, પણ એની કિંમત (૧. ૩) એવી આકરીબાણ છે કે એને લાભકરો અગ્નિ કહેવો પડે. એ કિંમતને લીધે કેટલાક એને ખરીદતા જ અટક્યા છે. આ માફું પરિણામ એના આમર્ગ-ગ્રેમી કર્તાને ગમે છે? એ રકમ પર વળતર ખરીદનારને મળે છે એવો ખુલાસો (જે કે ના. જા. માં તો એ વિશે કહેવાઈ નથી.) કદાચ કરવામાં આવશે; ને એમ જ છે, તો બોલી કિંમત રા. માટે છાપે છે? તમને સવા બે કે અઢીમાં વેચવી ખરવડતી હોય તો યુરોપી પદ્ધતિ પ્રમાણે 'નેટ પ્રાઇસ' ઠરાવવાની ને એમ જ વેચવાની પ્રામાણિકતા

કેમ નથી દાખવતા ? કે પછી, એવી પ્રામાણિકતાની આરાધના આ દેશના ચારિત્રશ્રુ પ્રકાશકો અને સૌથી એજ એ પ્રસિદ્ધ પ્રભુએ કદી રાખવાની જ નથી ?

‘ધ સાર્વજનિકન’

આ નવા વિલક્ષણ પણ સાર્વ જામરી હવે સૂરત-કોલેજનું સામયિક પ્રો. કાળીદાસ દેસાઈને તંત્રીપદે નીકળે છે. અંગ્રેજી તંત્રીનેાંધમાંનું, સ્વ-વકતૃત્વ-આપણા જીવનની એકંદર સંસ્કારિતાનું તેમ જ, વિશેષ કરી કોલેજ શિક્ષણનું ધોરણ ઉતરી ગયું છે એની મતલબનું નિખાલસ દિલનું મતદર્શન-ધણું ધ્યાન એવે તેનું ને ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. શુભાવી લખાણોમાં, પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદીએ કરેલા ‘અમી’ના ટૂંકા, તલસ્પર્શી અવલોકનમાં કોલેજ બહારના વાચકોને પણ રસ પડવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓનાં લખાણો પરથી લાગે છે કે યુવાન શુભરાતી ગોવર્ધનરામ બણી ફરીથી વળતો થયો છે. આ સુચિન્દ છે. પણ એક બીજું દુચિન્દ શુભરાતી યુવાનની શિથિલ થયે જતી નીતિ અને વિનયની બાબતનું પણ, આ અંકમાંના જ લેખ ‘સમાનતા’માંની (શ્રી. કુમુદિની ત્રિવેદી) કેટલીક હકીકતોમાં જોઈએ છીએ. એ દૂષણ અમુક એક કોલેજ કે એક શહેરનું નથી; પણ એ કારણે આપણે હરો કદી આંખમાંથી આંસુ ધરી નભાવી લેવા જેવું પણ નથી જ.

અ-ચાલય-વિષયો

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનું રજતપર્વ એને અંગેના ખાસ જુદા પ્રદર્શનના કાર્યક્રમથી ઉજવાવાનું જાહેર થયું છે એની નોંધ આનંદ સાથે લઈએ. સેન્ટ્રલ લા. રીપાર્ટમેન્ટના ગાજી કયુરેટર રા. દત્તનું અવસાન હમણાં જ થયું. અંચાલયનાં કાર્યકરોમાં હોયો કાર્યશક્તિ ઉપરાંત ઉદયની જ્ઞાનતા જોઈએ, તે બંને ગુણોનો એમનામાં સુમેળ હતો. ગ્રાંથાંક પછી છતાં એક જાણકારે અમને લખી જણાવેલું કે વિદ્યાપીઠ-અંચાલય, અમદાવાદની શહેરસુધરાઈને જાય તો પણ એ સંસ્થા વિદ્વાનોનો સહકાર સ્વીકારતું કે કેમ એ વાત, ભૂતકાળના અનુભવે, પ્રકારપદ લાગે છે. એ સુધરાઈ પોતાનું અંચાલય કરવાની છે તેની સુવ્યવસ્થા વિદ્વાનોને સાથે રાખ્યા વિના જ કરવાની એની યોગ્યતા પર આ તબક્કે મત દર્શાવ્યા વિના ઉપલા વિષયમાં એટલું જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે વિદ્યાપીઠને એનું અંચાલય પાંકું સોંપવાનો નિર્ણય હમણાં જ થોડા દિવસ પર છાપામાં જાહેર થયો છે.

તા. ૨૫મી નવેમ્બર એટલે અંયાલયપ્રવૃત્તિના એક પ્રખ્યાત પોષક કાર્નેગીની જન્મસત્તાબ્દી. એ શાહસેદામરે અંયાલયની તથા બીજી સંખ્યાબંધ સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજ્યને કરેલી યોજનાઓ અને બંધેલાં નાણાં, આ વિષયમાં, 'જર્નલ ઇન્ટિરેસે' અનુષ્ઠિત હોય છે. ગુજરાતીઓ એના જ્ઞાત દર્શાવ પરથી ધણું શીખી શકે: આપણે ત્યાં જે કાર્ય થાય છે એની ઉપેક્ષા કરવાનો હેતુ નથી, પણ, આખા એ પ્રાંતની પુસ્તકાલય-પરિષદ સહ થવા જતાં, આપણી અંયાલયપ્રવૃત્તિ હજી ઓળખીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જ નથી વિહરતી.

—વિ.

ઇતિહાસ-લેખોની મિજબાની

પૃષ્ઠ	પાંખિ	અનુક્ર	સુક્ર
૧૬૫	૪	મિલલા	ત્રિમલા
૧૬૭	૬	સ્વાદવાળી	સ્વાદવાળા
૧૭૦	૧૧	રાજપૂતાનાએ	રાજપૂતાનામે
૧૭૧	૨૦	દાધા નિષેધ	દાધા નિષેધ

મંજૂપા

નવલવિશેષ

કાલિદાસનું રસાદૈત

નેરલોમાં તા. ૨૦-૧૦-૩૫ (આરો. વ. ૯, '૯૧)ને રોજ કાલિદાસ-
જયંતી ત્યાંની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ઉજવાઈ ત્યારે પ્રમુખ પ્રો. કુપુરશામી
શાસ્ત્રીઆરે કવિનાં સર્જનોની ધ્વન્યાત્મકતા પ્રતિ ઓતાઓનું લક્ષ્ય બેસી,
'રઘુ'ના પહેલા શ્લોકનું દર્શાવ આપ્યું હતું. એ શ્લોકમાં
કવિ કાવ્યરચનાનું પોતાનું ધ્યેય તેમજ પોતાનો સદેશ
બીજાએ મૂકે છે તથા 'કુમારસંભવ'માં એ વિકસાવે છે. એ
મહાકવિ, પ્રેમ અર્થમાં, અદ્વૈતવાદી છે; તેમનો સદેશ એ છે કે અંત-
રાત્મા અને બાહ્ય જગતના પદાર્થોનો સમન્વય કરી મનુષ્યે રસાદૈવ સાધવું
જોઈએ. આપણી પ્રજાસંઘ ને સંસ્કૃત સંસ્કૃત બહારનાં યુદ્ધો કે.કે. દ્વારે
અધ્યાત્મી શકે તો પણ હૃદયમાં ચાલતાં યુદ્ધોને તો હજારો પ્રજાસંઘ રોજી
શકે તેમ નથી. હૃદયનાં યુદ્ધ તો રસાદૈવની સાધના તથા સિદ્ધિની જ
અટકાવાનાં; એવી સિદ્ધિ થયે જ બધા બાહ્યોત્તર ક્ષેત્ર નષ્ટ થશે અને
માનવી પરમ શાંતિ પામી શકશે.

સિંદુ-તીરની સંસ્કૃતિ

આ વિષય પર ને કેટલુંક પ્રમાણભૂત કહેવાયું છે, તેમાં જુલાઈના
બીજા અઠવાડિયામાં, સરકારી પ્રજાસંઘશાળાના ઉપાધ્યક્ષ શ્રી કે. એન.
દીક્ષિતનાં મદ્રાસ યુનિ.માં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોને ગણવાં જોઈએ. એનો
સાર હવે પછી આપીશું. પણ નીચે એમનાં વ્યાખ્યાનોનાં મથાળાં આપીએ
છીએ તે પરથી સમજી શકાય કે વિષયની શાસ્ત્રીયતા જળવાવા સાથે, જળવાના
સિદ્ધિ સર્વે ધરોને એ પુરાણી સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન આપવાનો સત્પ્રયાસ
વ્યાખ્યાનાએ કર્યો છે: (૧) સિંદુતીરની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિની યોગ,
અવકાશ અને વિસ્તાર; (૨) મોદેન-જે-ઝરેના ઉત્ખનને પ્રકાશમાં આણેલાં

મકાનો, રચાપત્ર અને નગરરચના; (૩) સિંધવી પ્રજાનું છવન અને ક્ષાઓ; (૪) સૈન્યવેનો ધર્મ અને ઉત્તરક્રિયાની વિધિઓ; (૫) તેમની લિપિ; (૬) એ સંસ્કૃતિના અસ્તિત્વની કાલમજૂના, એનું મારીદામ, ધાતુઓ તથા અનુષંગી વિષયો. ૧

આશા યુનિ.માં ગુજરાતી

અહ તા. ૧૨મી ઓક્ટોબરે આશા યુનિવર્સિટીની કાર્યવાહક સભાએ મન્ય રાખેલા ૧૯૩૪-૩૫નાં તેના વર્તમાનમાં નીચેના ફકરામાં આશા વાચકોને રસ પડશે: "આર્ટ્સ ફેકલ્ટીએ હિંદી અને ઉર્દૂનાં નવાં નિરાળાં અભ્યાસમંડળો યોજ્યાં છે અને યુનિવર્સિટીમાં આત્માર પહેલાં રીખવાલી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં ગુજરાતી અને બંગાળીને નવી ઉમેરી છે."

‘ માતૃપૂજાને પથે ’

આ રસિક તેલણ જ અર્થવાહી નામથી ભાવનગરના મહિલા વિદ્યાલયનો દશમા વર્ષ (૧૯૩૪-૩૫)નો વર્તમાન બહાર પડ્યો છે. સમકાલીન ગુજરાતના એક મહાન ભાવનામય ૨૧. બાઈ અમૃતલાલ દાણી તથા તેમના સહકારીઓએ ૧૯૨૪માં માત્ર ૧૪ કન્યાઓથી શરૂ કરેલી આ સંસ્થામાં આજે ૧૫૦ વિદ્યાર્થીનીઓ છે. વિદ્યાલય ક્વેંયુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ છે અને તેથી એમાં જીઓને ખાસ ઉપયોગી એવું સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ આજે ઉપયોગના શિક્ષણ ઉપરાંત, અનુભવી શિક્ષકશિક્ષિકાઓ દ્વારા આપાય છે. માતૃભાષા પર ખાસ ધ્યાન, રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ, અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિનો સવિવેક ઉપયોગ, એ સંસ્થાનાં ખાસ ગુણ છે. આવાં કાર્યો આપણે ત્યાં હમેશાં પૈસાની તંગી વચ્ચે યતાં હોય છે તેમ આ વિદ્યાલયનું પણ, આપણે હુર્માગ્ય અને આપણને શરમ આવતી બેઠએ તેટલે જરો, બને છે. પરંપ્રાંતે પૈસા વેરનાર અને કેટલીક વાર તો વેરફાર, ગુજરાતીઓને ધો

૧. તાજેતરમાં બહાર પડેલા સમાચાર પ્રમાણે, એ સંસ્કૃતિના વધુ અવશેષ નવાજણાઈ જિલ્લાના છતુ-એ-દારેમાં રોમવાની તૈયારી આજે થઈ છે. એવાં ચાલીસેક રથજ સિંધમાં હોવાનું મનાય છે. એમાંનાં બને તેટલાં વધુ જ્યારે પ્રકાશમાં આવશે ત્યારે જેમ પ્રાચીન સુમેરિયાની તેમ પ્રાચીન સિંધ પ્રાશા અને નર્મદાતીરની હજી આપણને અજાતવન સંસ્કૃતિ વિશે પણ ધણું નહું જાણતાં આવશે.

છે કે તેમણે આવી સંસ્થાના કાર્યકરોને આર્થિક મૂંઝવણમાંથી સફાને માટે, તથા પૂરેપૂરા હગારી લેવા. અમારા વાચકો તો આ બાબતમાં પોતાનો પ્રભુ બનવશે જ એવી આશા રાખીએ છીએ.

‘માનસી’ના આહુકોને ખાસ લાલ

નીચેની ચાર ચોપડીઓનો સ્થ અરધી કિંમતે માનસીના આહુકોને આપવા બંધવરથા થઇ છે. શ્રીગ્યોતીન્દ્ર દેવેદત રંગતરંગ સવા રૂપિયા (૧) બનોઈસોનું નાટક ઘોડાચોર ૦-૬-૦ (૩) કવિવર ટાગોરની ગીતાંજલિ (આઠ ચિત્રોવાળી) ૧-૪-૦ (૪) ન્યસુખલાલ મહેતા ‘એમ. એ. ફા’ નજાતની ધર્મશાળામાં ૦-૧૦-૦ ચાર ચોપડી મળી ૩-૮-૦ ને બંદલે ૧-૧૨-૦ (પોસ્ટેજ આના છ મળી કુલ ૨-૨-૦નો મનિઓર્ડર નીચેને સરનામે કરવાઃ આંદીવ સાહિત્યમંદિર, હવાડિયા ચકલા, સુરત.

સામયિકામાંથી

પાંત્રીશનું પહેલું ચરણ

છલાકામાં ગયા બન્યું.-માર્ચના ગાળામાં પ્રગટ થએલા અંધરથ વાશમયની સરકારી ચાદી એના ગેઝેટમાં ઓગસ્ટમાં બહાર પડી છે. ૬૩ મિમમાંથી (સંસ્કૃત-ઇન્ડિયા, ઇન્ડિયા-મરાઠી વગેરે), અંધો બાદે કરતાં, એ યાત્રીનું સંખ્યાનુક્રમે જાણવાર તારણ આમ છે:

૧. ગુજરાતી	૧૮૬	૫. હફ	૪૧
૨. મરાઠી	૧૬૬	૬. કાનડી	૩૦
૩. ઇન્ડિયા	૮૩	૭. દિંદી	૧૭
૪. સિંધી	૧૭	૮. સંસ્કૃત	૧૦

ગુજરાતીમાં, પ્રકીર્ણ એ મયાળા દેહનનાં ૭૪ નામ અલગ રાખતાં, વિષયવાર સંખ્યા આ છે:

૧. કાવ્ય	૪૪	૯. રાજકારણ	૫
૨. વાર્તાઓ	૧૮	૧૦. ઇતિહાસ	૪
૩. શિક્ષણ	૯	૧૧. પ્રવાસ	૩
૪. દિવસુપરી	૭	૧૨. કલા	૨

...	...	૬	૧૨. ધર્મ	૨
...	...	૫	૧૩. વ્યથા	૧
...	...	૫	૧૪. ભૌતિક શાસ્ત્ર	૧

પ્રાંતીય ઇતિહાસ અને ભારતીય

[પ્રોફેસર કામદાર : 'સયલવિનય' તા. ૧૧ : ૭ : ૩૫]

વરતુલ: આપણા દેશ માટે બે બાબતો એક સાથે સંભવી શકે છે: (૧) પ્રાંતિક ઇતિહાસનું સમર્થન. (૨) સમગ્ર હિન્દના ઇતિહાસનું સમર્થન. બંગાળ, મધ્યદેશ, પંજાબ, રાજસ્થાન, ગુજરાત, માળવા, મહારાષ્ટ્ર, તેલંગાણા, તામિલદેશ, મલયદેશ, છત્તીસગઢ એમના પ્રાંતિક ઇતિહાસો સંભવે છે. તે તે જ સાથે તેમનું એકીકરણ કરાવી તેમના ઉપર રિચાએલા સમગ્ર હિન્દના ઇતિહાસનું દર્શન સંભવે છે. ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ મહારાષ્ટ્ર ઇતિહાસ સંશોધક મંડળનું અધિષ્ઠાન ધારે તેા ત્રિશેષ યોગ્ય છે. તેા પુનાનું હમળા મળેલું અધિવેશન સમસ્ત હિન્દના ઇતિહાસના અગ્રવાસી-ઓનું અધિવેશન એ નામ ધારે એ યોગ્ય છે. આપણા દેશનો ઇતિહાસ એકમાત્રો આદ્યો આલ્યો છે; તેનો કુખ્ય ભાગ હનર હિંદમાં મધ્ય દેશનો વિભાગ છે. એ મહાઇતિહાસસાગરમાં બધા પ્રાંતિક ઇતિહાસો સરિતારૂપે મળી નંય છે. તેમાં કોઈ વખતે, કોઈ પ્રદેશે, અમુક જાતિનું અમુક પ્રાંતનું પ્રાધાન્ય રહ્યું હશે; પણ એકંદરે તે ભારતના ઇતિહાસરૂપે પશ્ચિમનું છે. તેટલે અંશે કોઈ પ્રાંતિક મુલતકી કે રાજપુરુષ હિંદી થયો તેટલે અંશે તેનું જોરવ, તેનું જયંતવ, તેનું દર્શન વધુ એમ કહી શકાય. ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક માત્ર મગધ નહોતા, અકબર માત્ર મોગલ નહોતો, શિવાજી મહારાષ્ટ્રીય હશે. પણ પ્રથમ પેઢાએ માત્ર મહારાષ્ટ્રીય નહોતા. આ ખ્યાલ ખાસ જરૂરનો છે અને તે ખ્યાલને હમેશાં બધી પ્રાંતિક સંસ્થાઓએ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

વરતુરિયતિ એવી છે કે પ્રાંતનું અભિમાન ધરાવનારાઓ ભારતની સમગ્ર સંસ્કૃતિને પોતાની પૂનમાં અનેક વાર ભૂલી નંય છે-એમ સુરિવમો ખિરતીઓ, સનાતનીઓ વગેરે ધર્મના કે સપ્રદાયોના અદ્વનમાં હિંદીતત્ત્વની ભાવનાને એક બાબત મૂકે છે. હિન્દના બધા પ્રાંતોનો ઇતિહાસ ઉગ્મવળ છે, ક્રાંતિમય છે. મગધનો ઇતિહાસ કેટલો જલ્લંબ છે! હિન્દને સ.પ્રાચ્ય-એકતા ભાવનાનો અને હિન્દીપ્રજાનો અનુસૂચ કરાવનાર મગધ દેશ છે. એ

ઝારવ અતિ પ્રાચીન હોય તેને વર્તમાન-માનવો વિસરી ગયા છે. પંચળ-નો ઇતિહાસ કેટલો જ્ઞવંત છે ! ગુજરાત, માળવા, તેવાંમણુ દક્ષિણ દિન્દિ એમણે પણ એવા પાઠ દોષ દોષ યુગે જન્મવેલો છે. વિનયનગરનો 'કીર્તિ-કાળ' યાદ કરો. મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો કીર્તિયુગ આ યુગોની અપેક્ષાએ નવીન છે. અને તેની નવીનતાને લીધે જ તે અત્યારે મહારાષ્ટ્રને અને દિન્દને વધારે યાદ આવે છે, એ જ નવીનતા મહારાષ્ટ્રને પૂર્વે થયેલી ભાઈ, જૈન સંસ્કૃતિને વિસારે પડાવે છે, એ પણ કેટલું અદ્ભુત છે ! છતાં આ બધા ઇતિહાસના યુગોનું સમીકરણ એક દિન્દ-ઇતિહાસના યુગમાં થયું જાય છે. ભવિષ્યમાં પણ તે પ્રમાણે થવું જોઈએ અને પ્રાંતિક ઝારવે ભારતીય ઝારવ પાસે નમી જવું જોઈએ.

સત્રચિચ્છેદ : એક દષ્ટિબિન્દુ

[હવે જાહેન મહેતા : 'સત્રચિ ચ. પત્રિકા' ૨૭ : ૭ : ૩૫.]

ખીલું, લખનો ખરો અર્થ સમજ્યા પછી એમ પણ લાગશે કે સ્ત્રી-પુરુષને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ માત્ર સમાજનો કાયદો છે માટે ન જનનું હોય તો પણ સાચે સાચાં એ જરૂર નથી. લખનાં બંધનો એવાં તંત્ર દોવાં જોઈએ નહિ. એમાં સમાજને જ ગેરલાભ છે. લખનાં બંધનો અતિશય હીલાં પણ ન હોવાં જોઈએ કારણ કે એમાં લખસાવનાને નીચી પાડવામાં આવે છે. અણુસમજીએ પોતાના મોજાઓખતી ખાતર સમાજની પરવા રાખ્યા વિના લખત્રીએ જોડાય છે, અને પછી ત્યારે એમનો ક્ષણિક નયો હતરે છે ત્યારે એ ગાંઠ છોડવાનાં ફાંફાં ખાંડે છે.

લખની જવાબદારી સમજી રહે પછી જ સ્ત્રી-પુરુષો લખ કરે એ સમાજે પહેલું જોઈએ. એટલે જ લોકો લખ કરવાને લાયક નથી તેમને લખ કરવાં સમાજે અટકાવવાં જોઈએ. અને કોઈ જાણીર કારણ મળે ને જાણેને છતાં યવું હોય તો સમાજે કારણ ધ્યાનમાં રાખી એમને છતાં યવાની અનુકૂળતા કરી આપવી જોઈએ. પુરુષ અથવા સ્ત્રીમાંથી કોઈ ગાંડું થયે નય કે કોઈ વિકટ રોગમાં સપડાય કે એવા જ મનના અનિવાર્ય કારણને અંગે છતાંયેય થાય તો તેમાં સમાજને નુકસાન થવાનો ભય નથી.

ખાણી ત્યાં લગી કુટુંબજીવન રહેશે, ત્યાં લગી લખવ્યવસ્થાને સમૂજગી નષ્ટ કરી શકશે નહિ.

યુનિવર્સિટી ! આ તે શું કહેવાય ?

યુનિવર્સિટીની કસણ પરિસ્થિતિનું કાલણ યુનિવર્સિટીમાં મતલબ ને ચકાસી રવરૂપ ધારણ કર્યું છે તે છે. સેનેટના એક નવાજદાર સભ્યે એક સત્ય પણ રમૂજસરેલી વાત કરેલી: “અમારી રાષ્ટ્રિનો અર્થો ભાગ ‘વેડ’ મેળવવાના અથાગ શ્રમમાં ખર્ચાય છે: રૂ. ભાગ અમે દેવા છળપ્રખર્ય અને પ્રયત્નથી મત મેળવ્યા તેનાં બાણમાં પૂરકવામાં જાય છે; બાકીનો રૂ. ભાગ જેમણે અમને મત મેળવી આપ્યા હોય તેમને સીધા કે વાંકા નીતિ કે અનીતિના કોઈ પણ માર્ગે ઉપકૃત કરવામાં ખર્ચાય છે. આથી અમારી પાસે રચનાત્મક કાર્યો કરવાની કાંઈ પણ રાષ્ટ્ર સિલકમાં રહેતી નથી.” જેમનું જીવન આધ્યાત્મિક હોયું છે તેવા યુનિવર્સિટીના સભ્યોમાં રાત્ર-દ્રેષ પ્રખર્ય અને અસત્યની ને વિષમય સાગરછાણો જાણી રહી છે તે જોઈ આપણે કંપારી ખાધ બોલી છડીએ છીએ કે “પતિત દિંદને આ લોકો સંસ્કાર કેમ આપી શકશે ?”

—સામજિકદાસ કોલેજ મેગેઝિન : ફેબ્રુ. '૩૫

અખોદ્યાની ફિલસૂફી

જમવા વખતે પહેલવાનાં વસ્ત્રો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે ને મંડળમાં અખોદ્યા પહેરીને જમવાનો રિવાજ હોય ત્યાં, આપણે એવો રિવાજ ન માનતા હોઈએ તો પણ, તેમના રિવાજને માન આપીને તે પ્રમાણે પહેરીને બેસવું. જગી જોઈને રિવાજને ભંજ કરીને બીજાને આઘાત ન આપવો. અખોદ્યા ન જ પહેરવાનો નિશ્ચય હોય તો પણ એવી મંદગા સાથે તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ન બેસવું, પણ જમતી વખતે આવા જાણ આચાર કે રીતરિવાજોની જાળમાં બીજાને માડું ન લગાડવું. —રા. વિ. પાડક : ‘કિશોર’ જ્યેઠ '૬૧.

રવ. પ્રો. સિદ્ધેં લેવી (૧૮૬૩-૧૯૩૫)

તેઓ આ યુગના સૌથી મહાન પાશ્ચાત્ય આયોધિવાવિસારદ દત્તા. તેમણે પોતાની માત્ર રજની વયે, તેમને ક્રમશઃ જાણ્યો છે તે, ભારતીય રંજણમિ વિરોધે ક્રમ લખેલો. તેઓ ૧૮૬૭માં પહેલી વાર અને ૧૯૧૧-૨૩-માં બીજી વાર પૂર્વના દેશોમાં આવેલા. બીજી પ્રવાસત વેળા તેઓ એક વર્ષ જોડેલા સમય સાંતિનિકેતનમાં રહ્યા હતા અને તેમને ને વિષય-જોડકમ-

ધણે પ્રિય હતો, જેની પર તેઓ પ્રગ્ભુસૂત લેખક તરીકે જગવિખ્યાત હતા તેને વિશે, હો. યગોરની વિનંતિથી ત્યાં વ્યાખ્યાનો આપેલાં. તેઓ બધી મળીને ૪૫ ભાષાઓ બહુતા; તેમાંની ૨૦ જેટલી પોતે બોલી પણ રાકતા; સંસ્કૃત પણ ધારાવાહી વાણીમાં બોલતા અને કોઈકોઈ વાર સંસ્કૃતમાં ભાષણ પણ આપતા. ઉત્તર વયમાં તેમણે પેરિસમાં પેતાની એક સંસ્થા સ્થાપી હતી અને ત્યાં આવતા પુનઃદેશી અભ્યાસીઓને બને તે બધી મદદ ભાવપૂર્વક કરતા. ઉપર કહ્યો તે સિવાયના એમના જાંઘે યજ્ઞવલ્કિ અને નેપાળ વિશે છે. તેમના જવાબી જાતે એક મહાન પટિત બોયો છે અને તેમના શિષ્યોએ મહાન શુભ બોયો છે.

—ડૉ. મિસ આઇ. રામકૃષ્ણ : ‘ધ ટ્રિબ્યુન’

લોપેડી વેગા (૧૫૧૨-૧૬૩૫)

યુરોપીયન પ્રમોધકાળ (‘રેનેસાંસ’) પછીના રપેનનો જે સુવર્ણયુગ ગણાયેલો, તેમાં ધણેવા આ નાટ્યકારના અવસાનની મીઠી શતાબ્દી ગઈ તા. ૨૯મી એપ્રિલ હતી. તેણે જે હજાર ને બસો નાટકો લખેલાં મનાય છે, તેમાંનાં પાંચસો લગભગ મળી શકે છે. એને વિશેના અમલેખમાં ‘દામ્પ્સ લિટરરી સપ્લીમેન્ટ’ (તા. ૨૨-૮-૩૫) કહે છે કે એની રચનાઓમાંની થોડી વાંચીને એને કેટલાક એકવિધ માને છે પણ એ બધી વાંચ્યા વિના એમાંનાં વિવિધનો—સમકાલીન રપેનિસ સંસ્કૃતિનું તેણે જે પ્રતિબિંબ તાદ્દશગુણી અને મનવિહનથી ગ્રીહ્યું છે તેનો—ખ્યાલ આપી શકે તેમ નથી. એ મોટો પ્રવાસી પણ હતો અને એ રીતે જે અનુભવો પોતે પામ્યા તે પરથી તેણે રપેનના ખેડુતજીવનનાં દુગ્ધ સિવો દોર્યાં છે. રપેનના જે ચાર સાથી મોટા નાટ્યકારો તેમાં પણ, લોપે પોતાનાં નાટકોમાંના મનોહરપણા અને સ્વાભાવિકતાથી, જીવન અને કવિતાને એકરસ કરવાની એની આશય-કારક ચતુરાઈને કારણે, સાથી મેટા છે.

આજના પ્રેનો અને સુપ્રજનન

કેટલાક અર્વાચીન મદ્યપ્રેમો તે આ : જન્મનિરોધનો (‘બર્થ-કંટ્રોલ’) અને માનસિક ખોટખાંપણનો પ્રમ; અતિધમ્મી વસ્તીનો અને બેકારીનો; નાણાચક્રોને હાથે ચાલતાં રાજ્યતંત્રનો, જાતીય (‘રેશિયલ’) મદ્યતાનો અને નિરર્થક જાતી કેળવણીનો પ્રમ; ઉપરાંત, ખાનપાનની વસ્તુઓના ઉત્પાદનનો

અને રોગોને કાણુમાં લેવાનો પ્રશ્ન-આ સર્વ પ્રશ્નો સુયોગ્ય નેતાઓને હાથે ઉકેલવી રાહ જુએ છે; અને એ એકેએક પ્રશ્ન બરાબર સમજવા માટે સુપ્રેમજનના શાસ્ત્રને જાણવું, એ અત્યંત મહત્વનું છે.

—બુકમ (ન્યુયોર્ક) : વા. ૧-૯-૩૫

વિજ્ઞાનનો ઇશ્વરવાદ

આજે પણ, ખરી રીતે, નિરીક્ષરવાદ પ્રભાવી નથી; એની ચઢતી કળા નથી. વચ્ચેના બાબતોમાં જે ભૌતિક વિજ્ઞાનને સીધે નાસ્તિકપણું આવેલું તે હવે ગયું છે. ખુદ ભૌતિક વિજ્ઞાનનાં જ શાસ્ત્રોએ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને રચના, એનાં શુદ્ધભૂત ઉત્કર્ષો અને પ્રચલન, એ સર્વને વિશે હવે એવી વિશાળ ખાવના પ્રતિપાદિત કરવા માંડી છે કે, તેને પરિણામે, ઇશ્વર અર્થાત્ જાગૃતનો ઉત્પત્તિકર્તા અને નિયતા નથી, કોઈ આદિકારણ નથી, એવું સિદ્ધ થતું નથી; પણ, એવો કોઈક કર્તાનિયંતા કે એવું કારણ છે એમ જ સિદ્ધ કરવામાં જ્ઞાનવાંત મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે.

—ન. ચિ. કેગકે : 'કેસરી' (વા. ૧૯-૧૦-૩૫.)

અન્યસ્થ ચિંતન

બ્રાહ્મણસાધના

[કિ. ધ. મહારવાણાકૃત 'ગીતામન્યન'માંથી : પૃ. ૪૦૭-૦૮]

બ્રાહ્મણવર્ગ પ્રકૃતિથી તેમ જ પ્રયત્નપૂર્વક ડગવેલા સંસ્કારોથી વધારે જ્ઞાનસંપન્ન, ચારિત્રસંપન્ન અને સંસ્કારી હોવાથી, લાંબા કાળથી તેના વડે લોકોનું હિત થતું રહ્યું છે. બાકીના ત્રણે વર્ગોને ક્ષમણી બાબતમાં કે વ્યવહારમાં જ્ઞાનની ખામીને સીધે જ મૂંઝવણ બની યાય, તેને પોતાની વિશેષ બુદ્ધિ અને શીલથી દૂર કરવામાં અને જુદી જુદી વિદ્યાઓ ખેડવામાં તે વર્ગ બીજા વર્ગોની પ્રજાઓને માર્ગદર્શક બન્યા છે; અને તેથી, સહેજે જ તે વધારે આદરપાત્ર થયા છે. વિદ્યાની જ ઉપાસના કરનારો હોવાથી તે સામાન્ય રીતે નિર્ધન રહી બીજા વર્ગો પર નબળા છે, અને બીજા વર્ગો એમનાં જ્ઞાન અને શીલનો મહિમા સમજી તેમને આદરપૂર્વક પોષવાનો સહજપણે ધર્મ સમજે છે.

પણ, કુરુવીર, આને! અર્થ એવો નથી કે જ્ઞાન અને શીલથી સંપન્ન બીજા વર્ણોના પુરુષ એણે આદરણીય અથવા પૂજ્ય છે, અને જે પ્રાણીય વર્ગ કહેવાય છે તે જ્ઞાન અને શીલથી રહિત થાય તો એ આદર અને પૂજને યોગ્ય ન રહેશે. પણ પ્રાણીય જ્ઞાની અને ચારિત્રવાન હોય તો તેમને હીલે યોગ્ય જીવનના પ્રાણીય પણ પૂજ્ય પામે એમ થાય; વળી, પૂર્વજેની સેવાને હીલે પણ વંસજો કેટલોક કાળ પૂજ્ય પામે એમ બને. પણ કોઈ વર્ગ એટલા ન કારણથી સદૈવ પૂજનીય રહી શકે નહિ. પરંતુ, જ્યાં જ્ઞાન અને શીલ વાસ કરતાં હશે ત્યાં ન પૂજ્યભાવ જીવશે; પછી, એ જમે તે કુળમાં કે વર્ણમાં જન્મ્યો હોય.

આ રીતે, ધર્મજન્ય, જે પુરુષ પોતામાં રહેલાં બુદ્ધિ, જ્ઞાન, વિદ્યાપ્રિયતા, વગેરેને જે કર્મ તે કરતો અથવા નહોતો હોય તેને શીખવવા, સુધારવા, વધારવા અને તેનું સાચીય શોધન કરવા વાપરે છે, તે વ્યાસની જેમ આધ્યાત્મિક વિદ્યાના આચાર્ય હોય, કે દૃષ્ય કે દ્રોણની જેમ ક્ષાત્રવિદ્યાના આચાર્ય હોય, કે શુક્રની જેમ વેદવેદોની અર્થવિદ્યાના આચાર્ય હોય, કે મયની જેમ યંત્રવિદ્યાના આચાર્ય હોય, તે પ્રાણીય ન છે.

ત્રી-પુરુષની સ્પર્ધા અનિષ્ટ છે

[વિશ્વનાથ.જી સિખિત 'ક્રાંતિ' મહિમામાંથી]

કાન્તામાં આટલું બધું [માનવીનું જિમ્મીજીવન હેઠાત્ત બનાવી, માનવીને સુધારવાનું] સામર્થ્ય રહેલું છે તેથી ન આજની સ્ત્રી કાન્તાની કલા સરખી કમનીયતા મૂકી દઇને પુરુષની પરપતા ધારણ કરવાના મોહમાં પડી છે, એ ધણીને વિપરીત ન નહિ પણ સમગ્ર માનવજાતિના દિલની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ પણ લાગે છે. કેમ કે આ દિવસાલથી સ્ત્રીઓ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા તો મેળવશે, પણ સાક્ષમાં પોતાનું સ્વત્વ ન કદાચ ગુમાવી બેસશે. સ્ત્રીઓને પુરુષોના જેટલું ન સ્વાતંત્ર્ય હોય એવું એમાં શંકા નથી. એમને પુરુષોના જેટલા ન અધિકાર હોવા એવું એમાં પણ કોઈ વાંધો લઈ શકે એમ નથી. અત્યારે એમને ધોર અન્યાય થઈ રહ્યો છે એ પણ તદ્દન સત્ય વાત છે. પણ એ પરિસ્થિતિ સમજાને પોતે સ્વયંમેવ દૂર કરવાની છે. એ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા પુરુષોએ પોતે પોતાની મેજાએ આપી દેવાનાં છે. નહિ તો એ બધું મેળવવાને માટે સ્ત્રી જે સ્વયંચાલી બનશે તો જીવનમાં એની જે વિશિષ્ટતા છે તે ન કદાચ અજાણ નરો. જાતમાં અત્યારે દેશ દેશ વચ્ચે, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે, કોમ કોમ વચ્ચે, પુરુષ પુરુષ વચ્ચે, સ્ત્રી

ત્રી વચ્ચે પાર વચરની સ્પર્ધા ચાલી રહી છે. એમાં વગર પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે જો સ્પર્ધા નામથી, તે જીવનમાં જો યોદ્ધાજી પશુ મીઠાસા રહી છે તે પશુ વણસી જવાની. પણ સ્ત્રી પુરુષની સમાન બનશે, પશુ તે સામસામે ઝિસીને ધુરકવા માટે. પણ તે સ્પર્ધા બનશે, પશુ તે પુરુષનું અને પોતાનું બંનેનું જીવન શુદ્ધ લેવાન બતાવવાને માટે. ખરી રીતે સ્ત્રી કેવલ સ્પર્ધા જ નથી પણ સર્વાધિકારી છે; તે કેવળ પુરુષના સમોવશી જ નથી, પણ એની પ્રેરક દેવી છે; અને તે બીજા કોઈ નહિ પણ એના સ્ત્રીત્વના જ બળે, એની પુરુષોત્તરતાને જ કારણે. અત્યારે એ જ પુરુષાયિત થવા પ્રયત્ન કરી રહી છે, તે તો કુસુમ વગર થવાનો પ્રયત્ન કરે તેના તેના જેવું છે. કુસુમ વગર થઈ શકશે કે નહિ તે તો કોણ જાણે, પણ કુસુમ તરીકે એની જ નૈસર્ગિક મૂર્તિરિધિ છે તે તો એ બિંદુ જ ઝિસશે. એટલે સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્યનો એણે જ જંગ ઉપાડ્યો છે તેમાં તો એણે બોલનો જ ધંધો આદર્યો છે, અને એનું પરિણામ હોને મહા પૂત તો એ આજ ખસમ એવું જ આવવાનું છે.

હરમી તંત્રી-પ્રકાશકો

[ધનસુખલાલ મહેતાકૃત 'સામુદ્ર'માંથી : પૃ. ૪૬, ૪૭,]

કેટલાક અધિક મોટા વર્ગ તો આવા મદતકા હાલિયાઓને રીતસરના નીચોવવાનો ધંધો લઈ બેસે છે, આપણા ગુજરાતી આલિત્યમાં તંત્રીઓના નવાણું ટકા આ વર્ગમાં સહેલાઈથી આવી શકે, એઓ જ રીતે લેખકો પાસે મદતિયા લેખો લખાવે છે, અને એના બદલામાં એમની સાથે જ રીતનું વર્તન બતાવે છે તે જોઈને એ વર્ગ આ કહેવતને [મદતકા હાલિયા, ધસમે ચંદન"ને] ચચાર્થ રીતે સાચા ડેરવે છે. પુરતકપ્રકાશકો તો તંત્રીઓના કાકાના દીકરા ભાઈ જ ગણાય એટલે કરી પણ સુરેલી વિના તેઓ આ વર્ગમાં મદતિયા ચંદન ધસાવી લેનારમાં આવી શકે. મોડલેલા લેખની પહોંચ નહિ સ્વીકારવી, બે માસથી માંડી જ વર્ષે પણ એ લેખ જાપાવે, જે અંકોમાં એ જાપાય તે અંક પણ એ લેખકને નહિ મોકલે એને લેખક જ પત્રો લખે, તે બધા જ કચરાની ટોપલીમાં નાખી મૂકા જ રહેવું-આ બધા પ્રકારે તંત્રીઓ ઉપલી કહેવતને સાચી પાડવા મંચી રહ્યા છે. પ્રકાશકો તંત્રીઓએ આરંભેલું કાર્ય પૂરું કરે છે અને તંત્રીઓએ લેખકોને અર્ધા કચર્યા હોય છે તે પૂરા કચરી, એમના લેખનો સંગ્રહ પોતે બહાર પાડે, અને તેમાંથી થતો ફાયદો પોતે ખીસામાં મૂકે એ ક્રિયા

માત્ર પરમજી ન છે, અને હિંમત લેખકને આભારી કરવા ખાતર ન તેઓ કરે છે, એવું વતન દાખવવામાં પ્રકાશકો ધણા ન હિંમત બની ગએલા હોય છે. આ રીતે મારે એટલું કળ કરવું જોઈએ કે હાલ લેખકો આ ગુલામી મનોદશામાંથી નિવૃત્ત થતા નથી છે, અને પોતે પણ રવતંત્ર મનુષ્ય છે એ સત્ય તંત્રીઓ અને પ્રકાશકો પાસે રવીકારાવવા મંચી રહ્યા છે; અને અમુક પ્રમાણમાં—જે કે હજી બહુ ન અલ્પ પ્રમાણમાં—તેઓને વિનય પણ મળતો નથી છે.

છાયાસાતનાં ન નાટકો ?

પ્રેમાનંદનાં કહેવાતાં નાટકોમાંનાં ખલોની ધારી, સા. શ્રી. છાયાસાત નરભેરામ ભટ્ટ (વડોદરા)નાં કેટલાંક કાવ્યોની ધારી અને પ્રા. કા. મા. રૂ. ૧૫માંના... કલોડોની ધારીના સામ્યને કીધે અમારા જેવા તરફોને પણ શંકાસાગરના વિચિત્ર તરંગોમાં અટવાઈ જવું પડે છે. આ અટવામણમાંથી નીકળવું ત્યારે ન શક્ય બની શકે કે ત્યારે કોઈ તારા આવી પીખડી પકડી હાથી વળેલી હોરીને ચત્તી કરી તેમાં ચઢાવી દિયે. આશય એ ન કે શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, તેવાં કાવ્યોની હાથપ્રતો જાહેરમાં પ્રકાશી જોઈએ તેવું ન થાય ત્યાં સુધી આવી વાતોનો નિવેડો શક્ય ન નથી.^૧
—દેશવરામ કા. શાસ્ત્રી: 'રત્નેશ્વર કૃત શ્રીમદ્ભાગવત'નો ઉપોદ્ધાત પૃ. ૫૮

જયાનું પાત્ર દુર્લભ

અર્વાચીન સાહિત્યના ખાટ હિંમતમાં દુબકી ખારતાં 'જયા જય'ના અપવાગ્ય નાટકમાં આલેખાઓ જયાના પાત્ર જેવું બીજું આપણને સાંપાવું દુર્લભ છે. આધુનિક નવલકથાઓના રતંભરપ, રમણલાલ દેસાઈ કે હનયાલાલ મુનશીની નવલકથાઓમાં જયાના પાત્રની સરસાઈ કરે તેવું પાત્ર મળતુ અસાધ્ય છે. બલે રમણલાલની રંજન કે કુસુમ, રાજેશ્વરી કે મીનાક્ષીએ પ્રાગ્યવેદી પર આદૃતિઓ આપી હોય, કે પ્રાગ્યજ્યોતિનાં પતંગિયાં બન્યાં હોય, પણ જયા જેવા પ્રણયમેજ લેવામાં કે.ઈ પણ સામર્થ્યવાન બનેલ નથી.

—રણજિત લેલ: 'ધ વિસ્ફોનિયન' ઓક્ટો. '૩૫

૧. આ ઉતારાની જોડણી મૂળ લખાણથી જુદી એટલે કે ત્રિમાસિકમાં સામાન્યપણે રહેતા થિ.રણની છે. —તંત્રી

નાગરી લિપિનું મૂળ

નાગ રાજ્યોએ પ્રાકૃતના ઉપયોગનો વિરોધ કર્યો નહોતો નથી. તેમની કચેરીઓમાં પ્રાકૃત ભાષા વપરાતી હતી, 'વાકાઠ્ઠ'ના સમયના લેખોમાં અક્ષરો ઉપર પેટી જેવા આકારનાં માયાં બાંધેલાં જેવામાં આવે છે, તેવાં ચોથા અક્ષરોમાં તેમ જ પાંચમા એકાના આરંભમાં વપરાતી લિપિમાં હતાં. તે લિપિને નાગરી એલું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ લિપિ ઉપરથી હાલની નાગરી લિપિ ઇ. સ. ૮૦૦ના અરસામાં થાણુ રાજ. તેમાં પેટી આકારનાં માયાંને બદલે માત્ર સાદી લીટીથી અક્ષરોનાં માયાં બાંધવાની પ્રથા આજે થઈ નહોતી છે.

—છેલ્લાલાલ આ. પુરાણી : 'દિદુરવાળનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' ઉત્તરાર્ધ; પૃ. ૨૮૭.

ખડું નિર્વાણ : બોધિસત્ત્વ ટોણું ?

બૌદ્ધ ધર્મમાં, આત્મા એ રમણીયણે વ્યક્તિરૂપે રહેનાર પદાર્થ નથી પણ એક પ્રકારનું પ્રવાહીભૂતત્વ છે; પરંતુ એ ધર્મના 'નિર્વાણ'ની અર્થ આત્માનો સંપૂર્ણ વિનાશ એવો કેટલાકને લાગે છે, એ બરાબર નથી. ખરો અર્થ એવો છે કે આત્મા નિર્વાણ પામે છે એટલે આત્મા 'નિજાન'માં અર્થાત્ વિશ્વવ્યાપી ચેતનામાં ભળી નય છે. બૌદ્ધધર્મ વારંવારમાં 'શૂન્ય' શબ્દ વપરાયો છે એ પરથી કેટલાક નિર્વાણની દરમિયાને ખાલીખમ પોલાણ જેવું કંઈ માને છે. પણ ખરી વાત એમ છે કે સામાન્ય માનવ ને ભૂમિકાએથી-વિચારાત્મક ચિત્ત વડે-આ વિષયનો વિચાર કરે છે, તે ભૂમિકાએથી નિર્વાણનું સાચું સ્વરૂપ તેને અકલ્પ્ય જ લાગે, એ દરમિયાને બૌદ્ધ ચિન્તકોએ શૂન્ય નેની કહેલી પ્રતિ છે; કમીકતે, એમાં કંઈ ને ક્રિયા હમય લાગે, એ શૂન્ય નથી. ... મહાયાની બૌદ્ધોની બોધિસત્ત્વની ભાવના પણ સમજવા જેવી છે, બોધિસત્ત્વ એટલે દયામૃતિ. નિર્વાણ મજ્જરી મોક્ષની જે ચેતનાવસ્થા વિવશિત છે, તેને બોધિસત્ત્વ પહેલાં પામે છે. જ્ઞાતમાન પામીને એ રીતે કંઈ કોઈની પાતળા ચેતના પછી, પોતે રવેચ્છાથી એકાંત જગ્યાને સંસારમાં, નિર્વાણમય ચેતનાવસ્થા સ્થિત રહેડું આજે રાખે છે. પોતાના માનવ બહેઓની મજા મુજા સાધવા મઠે તે

આમ કરે છે; કેમ કે, સમસ્ત માનવજાતિ મુક્ત કરાને પામે નહિ ત્યાં સુધી સામ્યતા શાંતિ સ્થપાવાની નહિ એમ બાધિસત્ત્વે માને છે. ૧

—લામા ઠાઝી ૬૫-સંદ્ભુપ : 'તિબેટન યોગ'ને ઉપોદ્યાત.

પાશ્ચાત્ય યોગીઓ

આ પદ દેશવાકને વદતોવ્યાયાત લાગરી કેમ કે પશ્ચિમના દેશોમાં બોગીઓ તથા અતિબોગીઓ ન વસતા આવ્યા છે ને વસે છે એવી માન્યતા અત્યારે સામાન્ય રીતે ફેલાયલી છે. એ બોગી દોવાનું તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા ગ્રંથ 'એન એન્થોલોજી ઓફ મિરિથિસિઝમ' પરથી કહી શકાય છે. નેરિવટ સંપ્રદાયના એક ફ્રેન્ચ ધર્માધ્યક્ષે તૈયાર કરેલા એ ગ્રંથમાં ગદ્ય સાત સદીના (સને ૧૨૪૮ થી ૧૬૦૩માં થયેલા) સંપ્રધાનધ પાશ્ચાત્ય યોગીઓની ચિંતનાત્મક કૃતિઓમાંથી વિરલુત હતારા, એમનાં ચરિત્રકો સહિત, આપ્યા છે. દક્ષિણ પુરપની લેટિન ગ્રન્થોમાં થયેલાં સૈંટ એન્જેલા, બને સૈંટ કેથેરીન, સૈંટ ટેરેસા વગેરે; ઉત્તર પુરપના લેન ટાલર ક્રુસબ્રિએક વગેરે; તથા ઇન્ફાંટના રોલ, જુલિયન, ઓગસ્ટાઈન, બિગ્લેન્ડેરેઃ આવાં યોગવિધાનાં સંપ્રધાનધ સ્ત્રી અને પુરુષ સિદ્ધો વિરોની રક્ષાદ માલિની અને એમનું રંગેશુ સામાન્ય રીતે દુર્લભ એવું વાક્યમ એ ગ્રંથમાં સંપ્રદવામાં આવ્યું છે.

આ વગ્ન દુઃકું પડે છે

પ્રમોધકાળના ('રેનેસન્સન્સ') સમયથી વિચરચનાની જે કલ્પનામાં જૂના યૌતિક શાસ્ત્રીઓ તથા ખગોળવેત્તાઓએ માનવીને દેહ પૂર્યો છે, તેમાંથી આપણે તેને છાંડીને નેહ્યે ન. આ આપણું રથૂળ પ્રાકૃતિક જગત અત્યંત વિશાળ છે તો પણ વિકસતા માનવીને માટે એ સંકટું પડે તેડું છે. માનવીના આર્થિક અને સામાજિક પરિવેશનની માફક, એડું આ પ્રાકૃતિક પરિવેશન કે વસ્ત્ર એને દલે અંધમેસડું આવડું નથી. પ્રકૃતિની વારસવિકતા તો છે અપરી ને એકતરી; એમાં દલે વધુ વખત આપણી અધ્યા રહી રાકે તેમ નથી. માનવીને નવેસર ધરવા માંડવાને દિવસ દલે આવી પડ્યો છે. એ એક ન આપણી આરા છે; એડું પડતર

૧. આ અંકમાંના પદેલા અવલોકનના પ્રકારમાં વાંચવાથી, આ લખાણ વધારે સારી રીતે સમજાશે. —ત્રેત્રી

કર્યા વિના ઇશ્વર નથી, જે આપણે ભૂતાત્મની સંખ્યા મહાન સંસ્કૃતિઓનો જે ફળ થયો તેમાંથી બચવું હોય તો.

—દો. એલેક્ઝાન્ડર ડેરેલ : 'મેન, ધી અનુનોન.'

એલેક્ઝાન્ડરનું વક્તવ્ય

મહાવક્તામાં હોવી એટલે એ બધી જ શક્તિઓ—માર્મિક અતુરાહ ('ચિદ') સિવાયની—એમનામાં હતી. પ્રસંગોપાત્ત તેઓ જરા ભયાનકપણે રમૂજ બનતા, 'અને એવે વખતે તેમની હાજિયી સમાર્માં ફેલાવું' હાસ્ય માયાણુ બાળ્યે જ હોતું. તેમનું બોલવું, વારાફરતી, રિનવણી કે આજ્ઞા કરનારનું બનતું. કોઈ વાર તેઓ પોતાના શ્રોતાને પડાવવા હોય તેમ, તો ખીજ વાર તેમની પર સત્તા ચલાવવા હોય તેમ, બોલતા. તેમનો હેતુ આ બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો હોય તો પણ, એને બર આણુવામાં, તેમના જેવા કુદરતી ખરીસવાળા વક્તા જે જે કલાકારીયરીની સામગ્રી વાપરી શકે, તે બધી જ પોતે વાપરતા. માથણુ કરતી વખતે એમના અવાજના આરોહઅવરોહ ભર્યાભર્યા અને વિવિધતાવાળા બનતા; એમને હેલુ સીધો, છાતી કાઢીને ખડો થતો; ચેષ્ટાઓ ઇશ્વરી અને ધમ્મી ધની; અને કુદરતે એમને વક્તોચિત ભવ્ય મરતક આપ્યું હતું, ચણુ પણ ધુધરેલ માસં જેવાં આપ્યાં હતાં—યથાપ્રસંગ હ્રાયપ્રેરક કે આજ્ઞાપ્રેરક.

—સર એલ. ચેમ્બર્લેન : 'ટાઉન ધી હયર્સ'

મહાપ્રજ્ઞઓનાં લક્ષણ

ખીજ પ્રજ્ઞનાં માણસો સાચે મેઝી બાંધવાની શક્તિ ઈશ્વરએનમાં સૌથી વધુ છે, કેમ કે તે ખીલઓ કરતાં વધારે લાગણુવાળો, વધારે સહિષ્ણુ, ઓછાભાણુ અને ઓછા હર્મિત હોય છે. ખીજ પ્રજ્ઞઓમાં એ શુદ્ધેનથી—યથા: અમેરિકન હોય છે ધણે હવેથી; રજાવ, સીવિયમાં બહુ જ એકઠ્યાને પડેવાયલો; રજેનિનેવિયન, શરીરસફાઈમાં વધુપડતું રોકનારો; ફ્રેન્ચમેન, બેહુદ જલવાદી; ઇટાલિયન, અભિમાનનું પૂલણું; અને સ્પેનિયર્ડ, બસ મહાનગીમાં જ એકો. એ પ્રજ્ઞઓનાં માણસો રિયરતા કે નિષ્ઠાનું તત્ત્વ પૂરવા પ્રમાણમાં કેળવવાની તકલીફ જ હેતાં નથી. તેમના મનથી એવી કેળવટ પળોત્પન્ન છે અને એમાં પડતું તેમને ગમતું નથી.

—હુ વોલ્પોલ : 'ધી ઇનકિચિટર'

વર્ણનુક્રમણી

અક્ષેષ ૬ (૨૪૬)

અભેદ ૯ (૨૪૬)

એક હાય ૧૫ (૨૪૫)

અંતરની આગ ૧૧ (૨૫૧)

અંતસ્તમય ૧૨ (૨૫૨)

ઇતિહાસના લેખોની

મિજબાની ૧૬૫ (૪૦૫)

ઉપ-ધ્વનિ ૨૩૧ (૪૩૧)

કપ્તાન અને એનો ઘેગ ૩૭ (૨૭૭)

કરણીયકરી ૫ (૨૪૫)

કલા ૨૧૭ (૪૫૭)

કાગળનાવ ૧૩ (૨૫૩)

અંતર્ય અંતર ૨૪૫ (૪૮૫)

અંતર ૧ (૨૪૧)

જીવનની તારસ ૧૪ (૨૫૪)

જૂનાં ગુજ. સાહિત્ય ૭૮ (૩૧૮)

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ૨૨૨ (૪૬૨)

ધ્વનિ ૧૬૩ (૪૩૩)

નવલકિરોધ ૨૩૮ (૪૭૮)

નાટક અને અભિનય ૨૧૩ (૪૫૩)

નિક્ષ ૧૪૧ (૩૮૧)

નિર્ણયો ૬૫ (૩૦૫)

નંદીકરની નવલકથા ૧૨૯ (૩૬૧)

પગથીનાં પૂષ ૭ (૨૪૭)

પિપાસુ ૪૫ (૨૮૫)

પૂર્ણધોગની ખાસકરી ૧૪૩ (૩૮૩)

ખસો-પાંચસો શબ્દોમાં ૧૭૭ (૪૧૭)

સ્વાધ્ય અને સાહિત્ય ૧૬૩ (૪૩૩)

મનોમય સૃષ્ટિનો સ્વામી ૬૭ (૩૦૭)

મંજૂષા ૨૩૮ (૪૭૮)

લોકસેવ્ય વિવેચક ૧૫૪ (૩૬૪)

વર્ણનુક્રમણી ૨૫૨ (૪૬૨)

વાર્તા ૫૩ (૨૬૩)

વિજ્ઞાન ૨૨૪ (૪૬૪)

શાને ખૂલ્યાં ૧૬ (૨૪૬)

શિષ્ટ ગુજ. જોડણીની નિયમા-

વડી ૧૦૪ (૩૪૪)

મહાયોગીઓ ૧૮૪ (૪૨૪)

સર્જન ૩ (૨૪૩)

સામયિકોમાંથી ૨૪૦ (૪૮૦)

હવે તો ગદ્યો ૧૭૨ (૪૧૨)

તવારીખે 'કૌમુદી'

સોનાના પાત્રથી આ તો, હોંઘું છે મુખ સત્યનું,
ઉધાડ એ તું છે પૂપનું! દશને સત્યધર્મના.૨

૧. ૧૯૨૪-૩૧નાં સાત વર્ષ એ સ્વામીયિક એને રાજ કરનાર તંત્રીના એકલાના હાથમાં હતાં.

૨. ૧૯૩૧ના જીનમાં એક પ્રકાશન પેટીના કારકુન અને પ્રકાશકે માસિક માટે એ ફોર્મ જેટલી જ. જ. મેળવી આપવાની પહેલાં ને એની વ્યવસ્થા કરી આપવાની પછી, એમ એ વાર માગણી કરેલી, ને તેમણે જ કોઈ કારણે ખુલ્લો.

૩. એ જ વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાં, તંત્રીને બધું ક્યાં વિના, એક સંખ્યા 'કૌમુદી' પ્રેમીએ, ઉપલી માગણીવાળી વાલ ઉપયુક્ત વ્યક્તિ (નામે મૂળરાંકરે સો. શકુ બહેન કૌ.ના કેનવાસર) પાસે જાહેર. એ એ જાણે માસિકના વ્યવસ્થાપકોનું એ ધોરણ વિચારેલું તે એ જ સાંજે તંત્રીને જાણવા-જામાં આવ્યું.

૪. એ જાહેરજીમાં કું વાંધા જીતું નહોતું એટલે તંત્રીએ એ સ્વીકારી, (વાંચનાર જોશે કે, ત્રણમાંથી-એક ધણ પ્રસંગે, તંત્રી પોતે માગણીના પ્રથમ કરનાર નહોતા; તેથી, હવે કેનવાસર સ્વયંએ ને એવા ભાવાર્થનું કહે છે કે અનેક આશ્રયદાતાનું સ્થાન પોતે એકે લીધું, એના મૂળમાં તેમના આસુરી મિથ્યાભિમાન સિવાય, અને ને તંત્રીએ જાહેરવા પત્રને જ જોડે પોતે સામાન્ય કારકુન-નીતરમાંથી પ્રકાશક થયા છે, તેમને આંધળું અપમાન કરવા સિવાય, કેનવાસરનો બીજો કરો હરાશે છે જ નહિ. જો ૧૯૩૧માં તંત્રીએ એ માણસને, મને માસિક અવાજમાં તમે મદદ કરો એવા ભાવનું

૧. તવારીખના ત્રીજા વિભાગનાં અમુક પ્રકરણના સારરૂપ થોડાં ટોચા પ્રસ્તુત બિહુઓ. (મુખ્યત્વે, કેનવાસરને લગતા).

૨. નંદા. દ. કવિ : 'ઉપનિષત્પંચક' પૃ. ૩૯

કે' એ કહ્યું હોત, તો કેનવાસરના ઉપલા દુરશિમાની દાવામાં જરાકે જન્યું હોવાનો વિચાર થાત.)

૫. એ જ માસમાં (સપ્ટે. '૩૧) કેનવાસરે અમુક યાદગાર પ્રસંગે તંત્રીને, તંત્રીની જિંદગીમાં પહેલી જ વાર, સૂચબ્યું કે એ પત્રના માલિકીદક જેવું કંઈક હોઈ શકે ને એ હક વેચી શકાય; ત્રણ વર્ષને અંતે પાંચ હજાર રૂપિયા લેપછી શકે એવું પણ કહેલું.

૬. એ માસની આખરે ત્રિવર્ષી કરાર થયો.

૭. કરાર પરની શાહી તો હજી સીલી જ કહેવાય, તેટલા સમયમાં (વા. પછી નવેંબરે) કેનવાસરે કેટલીક એવી વાત તંત્રીને કહી, જે પરથી કરારની ઉપરવટ જાહેરે તેઓ તંત્રીના સ્વતંત્ર અંધલેખક તરીકેના પોતે (કેનવાસરે) કરારમાં સ્વીકારેલા હકની પર તરાપરપટપણે મારતા નજાયા. કેનવાસરના એ દિવસના શબ્દોમાં એવો ધ્વનિ થયું હતો જ કે પહેલા વર્ષ બાદ તંત્રીએ કેનવાસરને તંત્રીપણું કરવા હેતુ.

૮. એ બ્યક્તિ ભેડે કોઈ પણ સ્વમાનસીય માણસ કામ કરી શકે નહિ એવું તે જ દહાડે તંત્રીએ એક સીધું. પરિણામે અમદાવાદમાં એ વાત કરી તે અમરેલી ગયેલા કેનવાસરને તેમણે એ જ અરસામાં પાછા બોલાવી, વેચાણવાળી વાત યાદ આપી, ખરીદી લેવા સૂચબ્યું.

૯. ખરીદવાની તો કેનવાસરે ના પાડી, પણ, "જો કોઈને ખરીદવું જ હોય હમણાં, તો હમણાં ૫૦૦ ગ્રામ્સ છે તેમનાં લવાજમની રકમનું (૩૧. ૨૫૦૦) ચુકવિલ તેવું આપવું જોઈએ." એમ કહ્યું. તેમના જ આ શબ્દોની સાથે, ૧૯૩૫માં જ્યારે ૯૦૦ જેટલા ગ્રામ્સ હતા ત્યારે તેઓ માત્ર રૂ. ૨,૧૦૦માં ફરી ગયા (અને તે ય, પોતે કરારની રૂચે જ્યાં ૩. ૨૫૦૦ કે વધુ અર્થવા બંધાયેલા, ત્યાંથી ફર્યા), એ બીના સરખાવવા જેવી છે.

૧૦. વેચાણ એ વખતે ન થયું ને કરાર કાયમ રહ્યો.

૧૧. ડીસેંબરમાં તંત્રીએ કેનવાસરને ગ્રામ્સયાદી સોંપી, જન્યુ. '૩૧નાં તથા પછી દર મહિનાનાં લખાણ પણ મોકલવા કે આપવા માંડ્યાં. કેનવાસરે

૧. આ રકમ તંત્રીને અપાઈ તેમાં કેટલાકને કેનવાસરની મદદન વિનયસિદ્ધિ દેખાઈ છે. પણ, કેનવાસરે તંત્રીના એક મિત્રને મેંએ કહેલું (ને જે મિત્રે તંત્રીને પહોંચાડ્યું.) તેમ, "આપણે તો રૂ. ૪૦૦) બચાવ્યા છે તે ૧" મતલબ, કેનવાસરની જે વધ છે તે અનિવિભવ સ્વાર્થસિદ્ધિ જ.

એ છાપીને અકો પ્રગટ કરવાનું રાગ કહ્યું; તેઓ માસિકની આવક લેખી કરતા, તેમાંથી કરારની રૂપે તંત્રીનો પુરસ્કાર પણ લેવાતો.

૧૨. આ છેલ્લી હકીકત અમે અહીં એટલું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા જીતી પાડીને મેંથી છે કે માસિકસંચાલન સાથે તંત્રીને જે આર્થિક સંબંધ હતો, તે માસિકમાંથી જ થતી આવકને અંગે; તેમ જ, માસિકનું જે તંત્રી કાર્ય કરવાની એ હદાડે તો કેનવાસરમાં અણુભારે તાકાત નહોતી, તે કાર્યને અંગે. આ બધું દેખીતું સત્ય જાણે હરતીમાં જ ન હોય તેવી રીતે કેનવાસરે તંત્રી-પુરસ્કારના આંકડા જીદ પાડીને છાપ્યા છે-કેમ જાણે, એ રકમો તેમણે પદની આપવાની હોમ કે આપી હોય; કેમ જાણે, માસિકે એ ખર્ચ કર્યો ન હોત તો, કેનવાસરનો કોઈ કાકો આવીને તેમને મહિને મહિને 'કૌમુદી'કાઠિનાં લખાણો મફતમાં પઢોંચાડવાનો હોય.

૧૩. જનન્યુ. '૩૨માં ચએલાં વી. પી.માંથી વસૂલ ચએલાં નાણાંમાંથી ખાંચ છે માસના ખર્ચની જોગવાઈ થઈ, એટલે એ ગાળાનો તેમ જ પછીનો સમય કેનવાસરે આડકો તથા જ. ખ. મેળવવામાં વાપરવાનો હતો. તેમને એ માટે જ રાખવામાં આવેલ, છતાં તેમણે એ બાબતમાં બિપરવાઈ રાખી.

૧૪. શ્રી મટે રાખી ૧-એટલા માટે કે માસિકની જગતુર આવક વપરાઈ જાય, ત્યારે તેનો ખર્ચ કરવાનું સ.ખન-તેમનાં પ્રકાશનોની આવક-તેમની પુસે ચાહ થઈ ચૂકું હતું.

૧૫. વાચક ચાહ રાખે કે એ બીજી આવક માસિક માટે વાપરવાનો હશારે સુધ્ધાં તંત્રીએ પોતાની વર્કથી કદી પણ કર્યો નહોતો. કેનવાસરની જ એ હયાત બલકે વળવી જ પડેલેથી હતી, જે તેમણે પોતે તંત્રીને, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અમરેલીથી આજ્યા ત્યારે, ચાખ્યા રાષ્ટ્રમાં સમજાવેલી.

૧૬. આ છેલ્લા કથનનો અર્થ એ થયો કે કેનવાસર હવે જે 'જોડ-જોડ'નો નવ નવે છે તે અપ્રામાણિકતાવાળો છે. ખરી જોડ ને કે હોય તે તેમણે. પહેલેથી જ, જે પ્રકાશનોમાંનાં લણખરાં તેમને માસિકને જ પ્રતાપે હાથ ધરી રાક્યાં, તેના હજારો રૂપિયાના નફામાંથી રવેશાએ ભરવાની હતી તે ધ્યાનની તેઓ કરતા આજ્યા છે. આ હકીકત દીવા જેવી છતાં, જે માણસ એકલા માસિકની 'જોડ'ના આંકડાની (જે 'જોડ'માંની કેટલી ય તેમની જ હાથેથી, અને વાહવા પામવાની ઘલજાને આસારી હતી; જે આંકડામાં, તેમણે પોતે ૧૯૩૩ ને '૩૨માં લીધેલા તે ખાંચલા-અને તે વગરહક; તેમણે કે લેવાની જાણી કોઈ જાતની હતી જ નહિ-

